RIJKS GESCHIEDKUNDIGE PUBLICATIËN

UITGEGEVEN IN OPDRACHT VAN

Z. EXC. DEN MINISTER VAN ONDERWIJS,
KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN

73.

BYVANCK,

EXCERPTA ROMANA

DE BRONNEN DER ROMEINSCHE GESCHIEDENIS VAN NEDERLAND

EERSTE DEEL

'S-GRAVENHAGE
MARTINUS NIJHOFF
1931

EXCERPTA ROMANA

DE BRONNEN DER ROMEINSCHE GESCHIEDENIS VAN NEDERLAND

VERZAMELD EN BEWERKT DOOR

DR. A. W. BYVANCK

HOOGLEERAAR AAN DE RIJKSUNIVERSITEIT TE LEIDEN

EERSTE DEEL

EERSTE AFDEELING: TEKSTEN

'S-GRAVENHAGE
MARTINUS NIJHOFF
1931

N. V. De Zuid-Holl. Boek- en Handelsdrukkerij, Den Haag

INHOUD

EERSTE AFDEELING: TEKSTEN

ALGEMEENE INLEIDING

In deze publicatie van Excerpta Romana is getracht de bronnen voor de Romeinsche periode der geschiedenis van Nederland zoo volledig mogelijk bijeen te brengen. Het is een publicatie, die in de eerste plaats is bestemd voor den vaderlandschen historicus, om hem in een zoo goed mogelijk geordenden en bewerkten vorm de bronnen voor dit tijdvak te verschaffen en toegankelijk te maken. Maar uit den aard der zaak kon het geenszins de bedoeling zijn den gebruiker alle gegevens aan te bieden, die hij noodig heeft voor het schrijven van een geschiedenis van Nederland in den Romeinschen tijd. Over de krachten, die te Rome en in het geheele Romeinsche rijk den gang der gebeurtenissen hebben bepaald en gedreven, vindt men in deze publicatie slechts zeer weinig gegevens en toch hebben deze krachten ook voor de geschiedenis van Nederland onder het bestuur der Romeinen een overwegende beteekenis gehad. Het spreekt evenwel van zelf, dat in deze publicatie uitsluitend als bronnen konden worden opgenomen de documenten uit het Romeinsche verleden, voor zoover zij onmiddellijk betrekking hebben op het gebied van het tegenwoordige Koninkrijk der Nederlanden.

De publicatie is verdeeld in drie afdeelingen. Van deze afdeelingen omvat de eerste de excerpten uit de Grieksche en Latijnsche schrijvers; in de tweede afdeeling zijn de inscripties bijeengebracht, zoowel de Latijnsche inscripties die op het grondgebied van Nederland zijn ontdekt, als de andere inscripties die om de een of andere reden voor de geschiedenis van Nederland belang hebben; de derde afdeeling biedt een overzicht der in Nederland gevonden overblijfsels der Romeinsche beschaving. Het eerste deel, dat thans in het licht wordt gegeven, bevat alleen de eerste afdeeling en een kort voorloopig register. De tweede en de derde afdeeling zullen, tezamen met de uitvoerige registers, in een tweede deel worden opgenomen. De bewerker hoopt dit tweede deel, waarvoor het materiaal gereed ligt, over drie of vier jaren te kunnen laten verschijnen.

Aan elke afdeeling zal een inleiding voorafgaan. Daar wordt telkens medegedeeld, op welke wijze het materiaal voor de afdeeling is bijeengebracht, hoe het is geordend en hoe het verder is bewerkt om het gebruik

te vergemakkelijken. Het is dus niet noodig daarover in deze Algemeene inleiding te spreken. Hier zal evenwel moeten worden uiteengezet, hoe voor deze publicatie het begrip Nederland in den Romeinschen tijd is opgevat; dat wil zeggen, wat is bedoeld met de Romeinsche periode der Nederlandsche geschiedenis en hoe het gebied van Nederland in den Romeinschen tijd is omgrensd.

De Romeinsche periode der geschiedenis van Nederland is tamelijk nauwkeurig bepaald. Als het begin kan men beschouwen het tweede jaar van Caesar's stadhouderschap in Gallië, het jaar dat wij gewoonlijk aanduiden als het jaar 57 vóór Christus. Waarschijnlijk zijn in dat jaar voor het eerst stammen uit het gebied van het tegenwoordige Koninkrijk der Nederlanden in onmiddellijke aanraking gekomen met de Romeinen. Aan den anderen kant kan men als het eindpunt beschouwen den winter van 401 op 402, toen Stilicho de Romeinsche bezettingstroepen aan den Rijn moest terugroepen voor de verdediging van Italië, of liever nog het jaar 406, toen op 31 December de Romeinsche grens aan den Rijn door de Germanen is doorbroken en het geheele noorden van Gallië definitief aan het Romeinsche gezag werd onttrokken. Door deze gebeurtenis is immers voorgoed een eind gemaakt aan de Romeinsche heerschappij in het land aan de monden van den Rijn.

Voor deze publicatie is evenwel de Romeinsche periode der geschiedenis van Nederland toch wat ruimer opgevat. Zooveel mogelijk zijn alle mededeelingen opgenomen van Grieksche en Latijnsche schrijvers uit de klassieke Oudheid, die betrekking hebben op het grondgebied van Nederland. Het had immers geen zin de enkele berichten uit te sluiten over den tijd, die aan het jaar 57 vóór Christus voorafgaat, en evenmin de mededeelingen, die wij bezitten over den tijd onmiddellijk volgend op de jaren 402 en 406. Men vindt dus in deze publicatie, behalve de bronnen voor den eigenlijken Romeinschen tijd onzer vaderlandsche geschiedenis, ook berichten over de voorafgaande periode, als over den tocht van Pytheas van Massilia langs de Hollandsch-Friesche kust, en over de latere geschiedenis der vijfde eeuw, als over den bisschop Aravatius in het land der Tungri, den tijdgenoot van Aetius en Attila.

De geographische bepaling van het gebied, dat voor den Romeinschen tijd eenigszins overeenkomt met het tegenwoordige Nederland is minder eenvoudig. Uit den aard der zaak was het wenschelijk het gebied, dat in deze publicatie is betrokken, zooveel mogelijk te beperken tot het Koninkrijk der Nederlanden. Dat was intusschen niet goed mogelijk. Want in de eerste plaats vormde het gebied van het tegenwoordige Nederland in den Romeinschen tijd niet alleen geen geheel, maar het omvatte deelen van twee landstreken met een volkomen verschillende geschiedenis, en in de tweede plaats zijn de beide helften, waarin Nederland gedurende

den Romeinschen tijd is verdeeld, elk op zich zelf niet op een eenigszins duidelijke wijze begrensd.

Midden door Nederland liep immers in den Romeinschen tijd, gedurende verreweg het grootste deel van dit tijdvak, de officieele grens van het Romeinsche rijk. Deze grens wordt ongeveer aangeduid door den tak van den Rijn, die (waarschijnlijk als de stroom, die de grens vormde) tot op den huidigen dag den naam Rijn heeft bewaard en zijn mond had bij Katwijk. Van het land ten noorden en ten oosten van den Rijn bleef nog een breede strook langs den rechteroever der rivier, op last van de Romeinsche regeering, vrij van alle bewoning. Het oostelijke gedeelte van het verdere gebied is slechts zeer korten tijd onder het onmiddellijke gezag van Rome geweest, namelijk van de verovering door Drusus (in het jaar 12 vóór Christus) af tot de nederlaag van Varus (in het jaar 9 na Christus). In het land der Friezen langs de zee is het Romeinsche gezag wat langer gehandhaafd. Dat gebied is van de verovering (in het jaar 12 vóór Christus) tot het jaar 47 althans gedeeltelijk onder de heerschappij van Rome gebleven. In dit laatste jaar zijn van daar, onder de regeering van keizer Claudius, de Romeinsche garnizoenen teruggetrokken op den linkeroever van den Rijn. Ook later bleef er intusschen altijd een nauwe betrekking tusschen de Friezen en de Romeinsche bevelhebbers aan den Beneden-Rijn; wellicht is er zelfs in den tijd van keizer Traianus nog een poging gedaan om het land der Friezen aan het Romeinsche rijk toe te voegen. Maar zonder twijfel hebben de Romeinsche troepen na korten tijd, zeker niet later dan het optreden van keizer Hadrianus, Friesland wederom verlaten.

Het land ten zuiden en ten westen van den Rijn daarentegen heeft van den tijd van Drusus af, en in zekeren zin reeds van den tijd van Caesar af, tot het begin der vijfde eeuw met enkele onderbrekingen deel uitgemaakt van het Romeinsche rijk.

De twee deelen van Nederland, rechts en links van den Rijn, hebben dus gedurende de Romeinsche periode onzer geschiedenis een geheel verschillend lot gehad. Rechts van de rivier was het vrije Germanië, maar links van de rivier heerschten de Romeinsche gezagvoerders. Later werd in het zuiden ook een burgerlijk bestuur naar Romeinsch recht ingevoerd en de bewoners namen hoe langer hoe meer de vormen der Romeinsche beschaving aan. Wèl is de toestand in den loop der derde eeuw eenigszins veranderd door de invallen der Germanen en vooral door de veroveringen der Franken, sedert het midden van de tweede helft der derde eeuw, maar de Rijn werd toch altijd beschouwd als de officieele grens van het Romeinsche rijk. Nog in de jaren 369 en 375 heeft keizer Valentinianus, gelijk ons wordt medegedeeld, de linie van vestingen, forten en wachtposten langs de rivier hersteld en versterkt tot de Noordzee toe; zelfs na de jaren 402 en 406 werd de Rijn in principe beschouwd als de grens van het rijk.

Zijn de beide deelen, waaruit het gebied van Nederland gedurende den Romeinschen tijd bestond, door de rijksgrens scherp van elkander

gescheiden, elk afzonderlijk vormen zij verder allerminst een goed begrensd geheel, want de natuurlijke afscheidingen en de administratieve grenzen uit den Romeinschen tijd vallen bijna nergens samen met de grenslijnen van het tegenwoordige Nederland.

Wat het noordelijke deel betreft, kan men het best een afgrenzing maken met behulp van de grenzen der territoriën van de verschillende daar wonende volksstammen, op die wijze, dat men langs de grenzen dezer territoriën een grenslijn trekt voor deze publicatie, die zooveel mogelijk overeenkomt met de grens van het Koninkrijk der Nederlanden. Inderdaad kennen wij uit den tijd omstreeks het einde der eerste eeuw na Christus in het land tusschen den Rijn en de Friesch-Groningsche kust aan de Noordzee de namen van een aantal stammen als de bewoners van het oosten van Nederland, maar wij bezitten geen middel om de grenzen van hun territoriën te bepalen. Een natuurlijke grens vinden wij daar evenmin, die wij als grenslijn zouden kunnen aannemen. Wèl vormt aan de Noordzee de mond van de Eems een natuurlijke afscheiding, maar waarschijnlijk is deze rivier niet de grens geweest tusschen de territoriën der beide volksstammen in het noorden, de Friezen en de Chauci. Tot het land der Chauci, die voornamelijk in Oost-Friesland en het gebied der Wadden woonden, heeft immers waarschijnlijk ook ten westen van den mond van de Eems een deel der tegenwoordige provincie Groningen behoord. Verder naar het zuiden dan de mond van de Eems zijn de veenmoerassen over een groote uitgestrektheid een natuurlijke afscheiding tusschen de gebieden, waar in den Romeinschen tijd menschen konden wonen. Maar wij weten niet, of deze veenmoerassen inderdaad ook de grens waren tusschen de territoriën van de verschillende stammen, die ons worden genoemd als bewoners van die landstreek. Waarschijnlijk is dat intusschen wel.

Bij deze onzekerheid zijn in den regel de grenzen niet te nauw getrokken. Zelfs zijn de berichten over gebeurtenissen opgenomen, waarvan het vrijwel zeker is, dat zij niet binnen de grenzen van het tegenwoordige Nederland zijn voorgevallen, maar wel in de onmiddellijke nabijheid. Daarbij gaf dikwijls het belang, dat zulk een gebeurtenis heeft gehad voor het gebied van Nederland, den doorslag. Zoo vindt men, bij voorbeeld, de bronnen over de nederlaag van Varus volledig in deze publicatie, hoewel wij met zekerheid mogen aannemen, dat de slag in het Teutoburgerwoud wel niet ver van onze grenzen, maar toch in elk geval binnen het gebied van het tegenwoordige Duitsche rijk is geleverd. Het bijzondere belang van deze gebeurtenis rechtvaardigt zonder twijfel de opname der bronnen, die wij over deze nederlaag bezitten. De mededeelingen over de stammen aan de Nederlandsche oostgrens, als de Chauci, Chamaven en Sygambren, zijn eveneens volledig in de publicatie medegedeeld.

Ten zuiden van den Rijn vallen de grenzen uit den Romeinschen tijd al evenmin samen met de tegenwoordige. Om daar een afscheiding voor deze publicatie te vinden moest aansluiting worden gezocht bij de admi-

nistratieve indeeling van het Romeinsche rijk. Daarbij deden zich eigenaardige moeilijkheden voor, want de organisatie van het Romeinsche bestuur is in den loop der tijden telkens veranderd. Oorspronkelijk was het geheele gebied in het noordwesten van het vasteland van Europa, dat Caesar en Augustus onder het Romeinsche gezag hadden gebracht, georganiseerd in één provincie Gallia. Al spoedig is dit gebied voor de administratie in meerdere deelen gesplitst, overeenkomstig de oude, reeds door Caesar vermelde indeeling. Het meest noordelijke deel, het geheele land tusschen de Seine en den Rijn, kreeg den naam Belgica. Van Belgica werd evenwel nog een strook afgescheiden langs den Rijn, het gebied dat onder het onmiddellijke gezag stond van de bevelhebbers der troepen, die langs de rivier gelegerd lagen. Dit gebied stond onder zuiver militair bewind en kreeg den naam Germania. Daarbij had de regeering te Rome zonder twijfel het voornemen om van dit militaire district uit het land rechts van den Rijn te onderwerpen, gelijk Caesar indertijd van de Provincia Narbonensis uit geheel Gallië had veroverd. Een tijd lang heeft ook een Romeinsche provincie Germania bestaan, die zich uitstrekte tot de Elbe. Maar door de nederlaag van Varus (in het jaar 9 na Christus) is het land rechts van den Rijn bijna geheel voor de Romeinen verloren gegaan. Het militaire district bleef evenwel toch bestaan als een afzonderlijke afdeeling voor het bestuur, ook nadat onder de regeering van keizer Tiberius het denkbeeld om het gebied rechts van den Rijn te veroveren definitief was opgegeven. Alleen bleef het voor het financieele beheer deel uitmaken van Belgica. Daar het militaire commando evenwel te groot was, werd het militaire district gesplitst in twee afdeelingen, Germania Superior en Germania Inferior. De grens tusschen deze afdeelingen werd gevormd door een riviertje, dat een weinig beneden Andernach in den Rijn valt. Aan deze grens dankt dit riviertje, de Vinxtbach, ook zijn tegenwoordigen naam.

Na deze splitsing behoorde het deel van Nederland, dat onder Romeinsch bestuur stond, tot twee bestuursgebieden, Germania Inferior, het militaire district langs den Beneden-Rijn, en de provincie Gallia Belgica, waar reeds vroeg een burgerlijke bestuursorganisatie was ingevoerd. Ook in Germania Inferior is evenwel later een burgerlijke bestuursindeeling gemaakt. Op die wijze was dit geheele deel zeker reeds in het begin der tweede eeuw georganiseerd in *civitates*, als de Romeinsche onderafdeelingen der provincies.

De *civitates*, waaraan voor deze publicatie aandacht moest worden geschonken zijn de volgende: langs den Rijn van boven naar beneden, de *civitas* der Agrippinenses met de hoofdstad Keulen, de *civitas* der Traianenses met de hoofdstad Colonia Traiana (bij Xanten), de *civitas* der Bataven met de hoofdstad Ulpia Noviomagus, verder, ten westen van de *civitas* der Agrippinenses, de *civitas* der Tungri met de hoofdstad Tongeren en de *civitas* der Nervii met de hoofdstad Bagacum (Bavay), ten slotte in het land van Vlaanderen de *civitas* der Menapii met de hoofdstad Castellum Menapiorum (Cassel) en de *civitas* der Morini met de hoofdstad Tarvanna (Terwaen).

Van de zooeven genoemde *civitates* behoorden de gebieden der Agrippinenses, der Traianenses en der Bataven tot de provincie Germania Inferior; de andere *civitates* behoorden tot Belgica. Waarschijnlijk is bij de hervorming van het bestuur, die door Diocletianus werd ingevoerd, deze organisatie eenigszins veranderd. Belgica werd toen in twee deelen gesplitst; de Morini, Menapii en Nervii behoorden tot het noordelijke deel, Belgica Secunda, waarvan Durocortum (Reims) de hoofdstad (*metropolis*) was. De provincie Germania Inferior heette sedert de hervorming Germania Secunda en omvatte slechts de *civitates* der Agrippinenses en Tungri. De *civitates* der Traianenses en Bataven schijnen toen niet meer als Romeinsche bestuursorganisaties te hebben bestaan. Hun gebied was opgenomen in de staatjes der Frankische vorsten, die hun macht tot binnen de grenzen van het Romeinsche rijk hadden uitgebreid. Deze Frankische staatjes behoorden wel tot het Romeinsche rijk, maar bezaten toch een zeer groote zelfstandigheid. Waarschijnlijk is dit de reden, dat de *civitas* der Tungri van de provincie Belgica Secunda is losgemaakt en bij de provincie Germania Secunda gevoegd. — De beide provincies maakten deel uit van de Dioecesis Galliarum, het engere ambtsgebied van den Praefectus praetorio Galliarum.

De onderdeelen der provincies, de *civitates*, de eenheden der Romeinsche bestuursorganisatie, zijn ontstaan uit de territoriën der volksstammen. Ook na den Romeinschen tijd zijn zij nog geruimen tijd in stand gebleven, daar de Middeleeuwsche bisdommen direkt uit de *civitates* van het Romeinsche rijk zijn voortgekomen en oorspronkelijk in elke *civitas* een bisschop optrad. Door het belang, dat de bisschoppen al spoedig voor het bestuur kregen, was het ook noodzakelijk, dat deze kerkelijke organisatie geheel bij de administratieve indeeling van het Romeinsche rijk aansloot. Men mag dus aannemen, dat de grenzen der Middeleeuwsche bisdommen overeenkomen met de grenzen der *civitates* van het Romeinsche bestuur.

Aanvaardt men dit principe, dan kan men allereerst aan de oostgrens van Nederland vaststellen, dat het zuidelijke deel der Nederlandsche provincie Limburg geheel behoorde tot de *civitas* der Tungri, waarvan de hoofdstad later Tongeren werd genoemd. Deze *civitas* komt overeen met het bisdom Luik, dat eerst Tongeren, later Maastricht en ten slotte Luik als kathedraalstad heeft gehad. De oostelijke grens van het bisdom Luik liep geheel ten oosten van de oostgrens van het zuidelijke deel der Nederlandsche provincie Limburg. Geen stuk van het grondgebied van Nederland schijnt dus deel te hebben uitgemaakt van de *civitas* der Agrippinenses, overeenkomend met het zuidelijke deel van het bisdom Keulen, dat aan het bisdom Luik in het oosten grensde. De *civitas* der Agrippinenses, het vroegere territorium der Ubii, waarvan de hoofdstad eerst Oppidum of Ara Ubiorum en later Colonia Agrippina werd genoemd, bleef om die reden buiten de publicatie. Alleen de berichten over de Sunuci, een volksstam die op de grenzen van Limburg en Duitschland woonde, hebben in de publicatie een plaats gekregen.

Verder naar het noorden ontbreekt dit hulpmiddel. Waarschijnlijk zijn

er immers noch in de *civitas* der Traianenses noch in de *civitas* der Bataven, gebieden die, gelijk wij reeds opmerkten, sedert de tweede helft der derde eeuw niet meer onmiddellijk tot de Romeinsche bestuursorganisatie behoorden, in den Romeinschen tijd ooit bisschoppen geweest. Het bisdom Utrecht is eerst in veel later tijd ontstaan. Wat de grenzen dezer *civitates* aangaat, tasten wij dus vrijwel geheel in het duister. Aangenomen is, dat in het noorden der provincie Limburg het land ten oosten van de Maas behoorde tot de *civitas* der Traianenses, terwijl het land ten westen van de Maas, evenals het geheele zuiden van Limburg en het grootste deel van Noord-Brabant, tot de *civitas* der Tungri is gerekend. De berichten over deze *civitates* en over de stammen, die op hun gebied hebben gewoond, zijn dus in deze publicatie opgenomen.

Ten noorden van deze *civitates* lag aan den linkeroever van den Rijn, uitgestrekt langs de rivieren, de *civitas* der Bataven. Zeker grensde deze *civitas* in het westen oorspronkelijk nog aan de Noordzee, waar Lugdunum als een plaats der Bataven aan de kust wordt vermeld. Wellicht is evenwel ten tijde van Hadrianus in het land aan de kust een afzonderlijk bestuursdistrict ingericht met Forum Hadriani, een plaats in de buurt van Voorburg, als stedelijk middelpunt. In het zuidwesten is de grens waarschijnlijk gevormd door de rivier de Schelde, die toen door de tegenwoordige Ooster-Schelde uitmondde. Het gebied van deze *civitas* lag zonder twijfel geheel binnen het tegenwoordige Nederland.

Omtrent het gebied van Zeeland ten westen van de Schelde en voor het aansluitende gebied van Noord-Brabant verkeeren wij eenigszins in onzekerheid. Op grond van de indeeling in bisdommen moet men aannemen, dat Zeeland ten westen van de Schelde behoorde tot de *civitas* der Menapii, die als stedelijk middelpunt had Castellum Menapiorum (Cassel) en later Tornacum (Doornik). Ten westen van de Menapii lag de *civitas* der Morini, in West-Vlaanderen en Noord-Frankrijk, met de hoofdstad Tarvanna (Terwaen), en ten oosten de *civitas* der Nervii, voornamelijk in Henegouwen en Belgisch Brabant, met de hoofdstad Bagacum (Bavay), die haar plaats naderhand heeft moeten afstaan aan Camaracum (Kamerijk). Waarschijnlijk heeft de *civitas* der Nervii zich ook nog tot in het grondgebied van het tegenwoordige Nederland in Noord-Brabant uitgestrekt en het is zeker niet onmogelijk, dat eens de geheele Vlaamsche kust tot de Schelde in het bezit der Morini is geweest. Voor den tijd van Caesar moet men ten minste aannemen, dat nog een deel van het land aan de Zeeuwsche stroomen tot het gebied der Nervii behoorde. De verhoudingen zijn intusschen sedert Caesar's tijd onder het Romeinsche bestuur zeer sterk gewijzigd. De Menapii, bij voorbeeld, vindt men bij Caesar vermeld aan de groote rivieren, in de landstreek, waar later de Bataven woonden, terwijl hun territorium zich in het westen waarschijnlijk niet verder uitstrekte dan tot de Schelde, waar zij aan de Morini grensden. Blijkbaar zijn deze volksstammen door de komst der Bataven in de tweede helft der eerste eeuw vóór Christus opgedrongen naar het zuidwesten. Op die wijze kan men ten minste verklaren, dat in

later tijd hun hoofdsteden geheel in het zuiden van het Vlaamsche land worden aangetroffen. Niettemin was het zeker noodzakelijk de mededeelingen over de Menapii, de Morini en de Nervii voor den ouderen tijd volledig in de publicatie op te nemen.

Blijft er dus bij de indeeling en de vaststelling der grenzen van de genoemde volksstammen en *civitates* nog zeer veel onzeker, toch valt zeker geen stuk van het tegenwoordige Koninkrijk der Nederlanden ten zuiden van den Rijn buiten de oude grenzen van de *civitates*, die naar de Bataven, Traianenses, Tungri, Nervii, Menapii en Morini worden genoemd. De lijn, die deze *civitates* omsluit, moest ook als grenslijn voor deze publicatie worden aangenomen. Maar het gebied, dat op deze wijze wordt omschreven, omvat behalve het tegenwoordige Koninkrijk der Nederlanden een belangrijk stuk in het noorden van de Duitsche Rijnprovincie, het grootste deel van België en zelfs nog een gedeelte van Noord-Frankrijk. Toch was een engere begrenzing niet goed mogelijk. In ieder geval zijn de berichten over deze *civitates*, over hun administratie en over de organisatie van hun bestuur in de publicatie opgenomen. Talrijk zijn deze bronnen trouwens niet. Bij de berichten over de gebeurtenissen binnen hun grenzen is een keus gedaan. Mededeelingen over gebeurtenissen en plaatsen buiten het Nederlandsche grondgebied zijn alleen opgenomen, wanneer deze mededeelingen voor de geschiedenis van Nederland een zeer bijzonder belang hebben. Bij de mededeelingen over de inwoners der *civitates* is op een dergelijke manier gehandeld.

Behalve de berichten over de inwoners van het op deze wijze bepaalde gebied moesten ook in de publicatie een plaats krijgen de mededeelingen over de lotgevallen van leden der stammen uit dat gebied, die buiten deze landstreek woonden. Voornamelijk zijn dat geweest de leden van de stammen der Bataven, Friezen, Tungri en eenige andere, die als soldaten deel uitmaakten van het Romeinsche leger, hetzij in afdeelingen van hulptroepen die naar deze stammen zijn genoemd, hetzij in andere onderdeelen, in de legioenen of op de vloot, en in de persoonlijke lijfwacht der keizers. Bovendien moesten de bronnen worden opgenomen over de geschiedenis der legerafdeelingen, die zijn genoemd naar de stammen uit het Nederlandsche grondgebied, ook al hebben deze afdeelingen in den loop der tijden het contact met hun oorspronkelijke stamland waarschijnlijk geheel verloren.

Voor een juist begrip van de inrichting van het bestuur der Romeinen zijn de berichten van belang, waaruit blijkt, hoe de boven genoemde groep van *civitates* in het tegenwoordige Nederland was aangesloten bij het Romeinsche rijk als een deel der provincies, hoe dus dit gebied van het centrum van het gezag uit werd bestuurd. De mededeelingen over de ontwikkeling der bestuursorganisatie in Noord-Gallië en over de ambtenaren, die in de grootere en kleinere afdeelingen het gezag hebben gevoerd, moesten dus zeker in de publicatie een plaats krijgen. Althans moet uit deze

publicatie blijken, welke namen van deze ambtenaren ons zijn overgeleverd.

De organisatie van het bestuur in het gebied van den Beneden-Rijn is, gelijk wij boven reeds opmerkten, sedert het midden van de tweede helft der derde eeuw volkomen gewijzigd door de veroveringen der Franken. De staatjes, die na deze veroveringen ontstonden, werden nog wel tot het Romeinsche rijk gerekend, maar men kan dan toch niet meer spreken van een Romeinsche bestuursorganisatie, daar de Frankische vorsten volgens hun eigen recht regeerden. Bijna alle gegevens ontbreken ons om de grenzen van deze staatjes te bepalen. Wij weten, dat de gebieden van de *civitates* der Traianenses en der Bataven in de Frankische staatjes zijn opgegaan en dat de Franken hun macht langzamerhand meer en meer naar het zuiden hebben uitgebreid. Hoe deze gebeurtenissen zich hebben ontwikkeld, is ons evenwel slechts in grove trekken bekend; naar bijzonderheden kunnen wij slechts gissen. Wij kunnen evenwel opmerken, dat het centrum van de macht der Franken meer en meer naar het zuiden werd verplaatst, en het zuiden van hun gebied werd ook het centrum van hun beschaving. In het noorden, waar zij aan den rechteroever van den Rijn nog eenig gebied onder hun gezag hielden, schijnt de beschaving bij de meer zuidelijke streken ten achter te zijn gebleven.

Daar, in het land ten noorden van den Rijn, sloot al spoedig het gebied der Saksen aan, een volk dat de verschillende stammen ten oosten en ten noorden van de Franken in zich had opgenomen. De Chauci aan de kust van de Noordzee waren in de Saksen opgegaan en dientengevolge was het geheele oosten van Nederland in Saksisch bezit. — Langs de kust, tot het gebied der Zeeuwsche stroomen, was het land door de Friezen ingenomen.

De ontwikkeling tot dezen toestand van later tijd bij de bevolking van Nederland valt grootendeels buiten het kader van deze publicatie. Des te moeilijker is het om voor den ouderen tijd, die nog tot de Romeinsche periode moet worden gerekend, de grenzen nauwkeurig te omschrijven van het gebied, dat in de publicatie moest worden betrokken. Ook in dit geval was het noodzakelijk deze grenzen niet te eng te trekken, zoodat zeker geen gebeurtenis, die binnen Nederland heeft plaats gehad, werd buitengesloten, terwijl toch ook niet een al te ruim veld werd bestreken. Bij het uiterst kleine aantal der berichten over dezen tijd leverde de keus niet veel moeite op.

Het blijkt op deze wijze wel zeer duidelijk, dat de landstreek in het noordwesten van het vasteland van Europa, waarvoor in deze publicatie de bronnen der geschiedenis gedurende den Romeinschen tijd zijn bijeengebracht, niet alleen geen nauwkeurig begrensd gebied vormt; zelfs zal men, althans op het eerste gezicht, er ook geen eenheid in kunnen ontdekken, tenzij men denkt aan het tegenwoordige Koninkrijk der Nederlanden. Maar het zou toch zeer zijn te betreuren, wanneer men dit gebied, dat voor den Romeinschen tijd zooveel mogelijk met Nederland overeenkomt, niet als een

eenheid kon beschouwen uitsluitend op grond van het in deze publicatie bijeengebrachte materiaal. Inderdaad kan men dit gebied voor den Romeinschen tijd als een eenheid beschouwen, wanneer men het opvat als het land aan de monden der rivieren Rijn, Maas en Schelde, als de delta dus van deze rivieren. Maar veel duidelijker wordt nog de indruk van eenheid, wanneer men de Rijndelta beschouwt als het gebied van de grens van het Romeinsche rijk bij de Noordzee met de aansluitende streken binnen en buiten het rijk.

Door deze opvatting krijgt de publicatie nog een bijzondere beteekenis voor de geschiedenis van den Romeinschen keizertijd in het algemeen. Het land aan den mond van den Rijn is immers een der belangrijkste strategische deelen geweest van de Romeinsche rijksgrens. Daar lag de sleutel voor de verdediging van Gallië tegen de invallen der Germanen, omdat van daar uit het verkeer op den Rijn werd beheerscht en de proviandeering van de geheele verdedigingslinie langs de rivier. Verder was van de Rijndelta uit een levendig verkeer over zee naar Britannië en naar het noorden, zoodat de mond van den Rijn ook een groote oeconomische beteekenis bezat.

Maar bovendien is in de geheele lange grenslijn van het Romeinsche rijk wellicht geen belangrijk gedeelte aan te wijzen, waarvan de geschiedenis ons betrekkelijk zoo goed in bijzonderheden bekend is door talrijke en uitvoerige mededeelingen van de antieke auteurs, waaronder vele berichten van ooggetuigen, door inscripties, door vondsten en door geregelde opgravingen. Een zoo volledig mogelijke verzameling der bronnen, die wij voor de geschiedenis van dit gebied bezitten, kan dus zonder twijfel op een meer algemeene belangstelling rekenen. Het blijkt ook, dat een monographie over Nederland onder Romeinsch bestuur een zeer dankbaar onderwerp is. Zulk een monographie zal zonder twijfel een belangrijke bijdrage kunnen zijn voor een juister begrip van de geschiedenis der Romeinsche grenspolitiek en der Romeinsche grensverdediging, dat wil zeggen voor een juist begrip der geheele geschiedenis van den Romeinschen keizertijd.

Het belang dezer publicatie kan eerst blijken, wanneer zij geheel is voltooid, vooral nadat men de beschikking heeft over de registers, die ook dit eerste deel pas tot een bruikbaar instrument voor den historischen arbeid zullen maken. De registers kunnen evenwel eerst aan het slot van het tweede deel een plaats krijgen. In dit eerste deel vindt men slechts een zeer beknopt register. Tezamen met de inhoudsopgaaf wijst het den gebruiker althans eenigszins den weg.

Ook de noodzakelijke aanvullingen en verbeteringen kunnen eerst in het tweede deel worden opgenomen. Zij zullen vrij talrijk moeten zijn. Door verschillende omstandigheden heeft het bijeenbrengen van het materiaal voor deze publicatie een zeer langen tijd van voorbereiding gekost en, het tijdroovende en dikwijls moeilijke werk van het verbeteren der proeven was oorzaak, dat de druk van dit deel ook meerdere jaren heeft geduurd. Het is

dus zeer zeker niet verwonderlijk, wanneer men in deze Eerste afdeeling, met haar groote hoeveelheid van zeer ongelijksoortig materiaal, onregelmatigheden bij de behandeling der excerpten en verschil van opvatting in velerlei opzicht kan opmerken. Dergelijke onregelmatigheden kwamen bij het voorbereidende werk voor de registers al dadelijk aan het licht. In de lijst van aanvullingen en verbeteringen zullen deze onregelmatigheden worden aangeteekend en zooveel mogelijk hersteld. De bewerker zal het op hoogen prijs stellen, wanneer de gebruikers der publicatie hem materiaal voor deze aanvullingen en verbeteringen willen toezenden, evengoed mededeelingen omtrent plaatsen bij de antieke auteurs, die betrekking hebben op de geschiedenis van Nederland, als opmerkingen over onnauwkeurigheden in de thans gepubliceerde excerpten en in de bij deze excerpten gevoegde aanteekeningen. Hier dient alleen uitdrukkelijk te worden vermeld, dat het werk van W. CAPELLE, *Das alte Germanien: Nachrichten der Griechen und Römer* (Jena, 1929), eerst van blz. 281 af is geciteerd. Voor de voorafgaande bladzijden zal men de verwijzingen naar dit werk in de aanvullingen en verbeteringen kunnen vinden.

Hier mogen nog enkele opmerkingen van algemeenen aard volgen. — Namen van personen uit de klassieke Oudheid, ook van Grieken, zijn stelselmatig opgenomen in den Latijnschen vorm. Enkele namen van volkeren, als van de Bataven, Franken en Saksen, zijn vermeld in den Nederlandschen vorm, die algemeen gebruikelijk is, maar minder gewone namen, als van Nerviërs, Tencteren en Usipeten, zijn vermeden; slechts een enkele maal is gesproken van Cauchen en Saliërs. Namen van landen vindt men meestal in den Latijnschen vorm, als Britannia, Gallia en Germania, maar namen van rivieren bij voorkeur in het Nederlandsch, als Maas, Rijn en Waal.

Het zou niet wel mogelijk zijn geweest deze publicatie tot een goed einde te brengen zonder de medewerking van velen, die den bewerker hebben bijgestaan. Slechts enkele namen kunnen hier worden genoemd.

Toen de bewerker, in het jaar 1914, de voorbereiding van deze uitgaaf overnam van den Heer U. Ph. Boissevain, ontving hij eenige aanteekeningen, het weinige, dat toen reeds op schrift was gesteld. Van deze aanteekeningen is dankbaar gebruik gemaakt voor de publicatie. Maar veel meer nut hebben de raadgevingen gehad, die de bewerker telkens en telkens weer van den Heer Boissevain heeft mogen ontvangen. Hij betreurt het ten zeerste, dat de Heer Boissevain de voltooiing van dit deel, waarvan hij den voortgang met zooveel belangstelling volgde, niet meer heeft mogen beleven.

Als toezicht houdend lid der Commissie heeft de Heer P. J. Blok den bewerker van de eerste voorbereidende werkzaamheden af met raad en daad terzijde gestaan. Ook heeft hij de eerste vellen nog mede nagezien. Later, na het overlijden van den Heer Blok, is deze taak overgenomen door den

Heer I. H. Gosses. Aan deze heeren zijn verschillende correcties en aanvullingen in de publicatie te danken.

In opdracht van den Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen zijn de drukproeven van deze uitgaaf, zoowel de eerste proef als een revisie, mede nagezien door den Heer F. Muller Jzn. Door zijn medewerking is menige fout uit de publicatie verdwenen en zijn op vele plaatsen de aanteekeningen bij de excerpten verduidelijkt en verbeterd.

De Directeur van het Bureau der Commissie voor 's Rijks geschiedkundige publicatiën heeft, bij het vaststellen van den vorm, waarin de excerpten zouden worden gedrukt, een duidelijke en overzichtelijke indeeling van tekst, varianten en aanteekeningen weten aan te geven. Ook in andere opzichten is zijn raad voor den bewerker van groote waarde geweest.

Ten slotte mag hier ook een woord van dank niet achterwege blijven aan de Zuidhollandsche Boek- en Handelsdrukkerij te 's-Gravenhage. Door de groote toewijding en nauwkeurigheid, waarmede de druk van de publicatie door haar is bezorgd, werd de taak van den bewerker zeer vergemakkelijkt.

EERSTE AFDEELING

TEKSTEN

INLEIDING

De Eerste afdeeling dezer publicatie bevat excerpten uit de teksten van Grieksche en Latijnsche schrijvers der klassieke Oudheid, die van belang zijn voor de geschiedenis van Nederland in den Romeinschen tijd. Hoe het begrip Nederland in den Romeinschen tijd voor deze uitgaaf is opgevat, vindt men in de Algemeene inleiding uiteengezet. Deze opvatting diende als leiddraad bij het kiezen der teksten en bij het maken der excerpten. Hier moet alleen worden medegedeeld, op welke wijze de excerpten zijn verzameld, volgens welke regels zij zijn geordend, en hoe zij verder zijn bewerkt en voor deze uitgaaf geschikt gemaakt.

Het verzamelen der excerpten was een niet zeer eenvoudig werk. Zeker stond van den aanvang af vast, aan welke schrijvers het meeste voor deze uitgaaf moest worden ontleend. Wat Caesar, Strabo, Mela, Plinius, Tacitus, Suetonius, Florus, Cassius Dio, de Historia Augusta, de Panegyrici, Julianus, Ammianus ons over de geschiedenis van Nederland mededeelen, was reeds herhaaldelijk bijeengebracht en uit de aan deze schrijvers ontleende berichten heeft men ook voornamelijk de Romeinsche geschiedenis van ons land opgebouwd. Voor deze publicatie was het evenwel noodig te streven naar volledigheid en er bestaat geen werk, waarin de schrijver een volledige verzameling van dergelijke berichten heeft getracht te geven. Steeds heeft men zich daarbij beperkt tot een bepaald tijdvak of tot een bepaalde gebeurtenis. Als een werk uit den laatsten tijd van dien aard kan genoemd worden de dissertatie van N. J. Krom, *De populis Germanis antiquo tempore patriam nostram incolentibus Anglosaxonumque migrationibus* (Diss. Leiden, 1908). Thans was het de bedoeling zooveel mogelijk alle gegevens bijeen te brengen, die bij Grieksche en Latijnsche schrijvers zijn te vinden over de Romeinsche geschiedenis van Nederland.

Uit den aard der zaak was het niet mogelijk om deze verzameling van excerpten samen te stellen op grond van een volledig doorwerken van alle Grieksche en Latijnsche schrijvers. Een leiddraad om in een bepaalde richting te zoeken ontbrak eveneens. Wie zou immers aanvankelijk ver-

moeden een mededeeling over de oudste bevolking van ons land te zullen vinden in het gedicht van Lucanus, of in de *Controversiae* van Seneca den Vader een herinnering aan de nederlaag van Varus? Waar een verzameling van berichten over de Romeinsche geschiedenis van Nederland ontbrak, konden intusschen de verzamelingen, die er bestaan voor Gallië en het Rijnland, goede diensten bewijzen.

In het begin van de achttiende eeuw heeft de Benedictijner monnik Dom Martin Bouquet voor de groote verzameling der *Rerum Gallicarum et Francicarum scriptores* in zijn *Recueil des historiens des Gaules et de la France* (uitgegeven in 1738) de teksten bijeengebracht voor de geschiedenis van Gallië en de Galliërs. Zijn werk heeft den grondslag geleverd voor alle latere publicatie's van dezen aard. Wat de Grieksche teksten betreft, is het werk van Dom Bouquet vervangen door de publicatie van Edm. Cougny, *Extraits des auteurs grecs concernant la géographie et l'histoire des Gaules* (uitgegeven door de Société de l'histoire de France, in zes deelen gedurende de jaren 1878 tot 1892). De teksten zijn in deze uitgaaf voorzien van een Fransche vertaling.

Hoewel de bewerkers van deze publicatie's de grenzen van Gallië zeker niet nauw hebben getrokken, valt het gebied van Nederland, zooals wij dat gebied voor den Romeinschen tijd hebben omschreven, toch niet geheel binnen deze grenzen. Een volledige aanvulling zou men verwachten te vinden in de afdeeling *Auctores antiquissimi* van de groote verzameling *Monumenta Germaniae historica*. Maar Mommsen, die de leiding van deze afdeeling in handen had, heeft daarin geen excerpten willen geven [1]). Het is een reeks van voortreffelijk verzorgde uitgaven geworden van eenige minder bekende Latijnsche schrijvers en van een aantal andere documenten uit de klassieke Oudheid, die althans eenigszins op de geschiedenis van Germanië betrekking hebben. Een volledige verzameling van de bronnen voor Germanië in de Oudheid vindt men in de *Monumenta Germaniae* niet.

De *Auctores antiquissimi* zijn dus voor de uitgaaf der *Excerpta Romana* zeker van beteekenis geweest, maar voor het verzamelen der excerpten uit de klassieke schrijvers, die op de geschiedenis van Nederland betrekking hebben, had deze uitgaaf toch geen direct belang. Er bestaat evenwel een werk, waarin de mededeelingen der klassieke schrijvers zijn bijeengebracht over het Rijnland. Het is het boek van Alexander Riese, *Das Rheinische Germanien in der antiken Litteratur* (uitgegeven in 1892). Zoowel uit Latijnsche als Grieksche schrijvers zijn in dat boek de excerpten bijeengebracht; de Grieksche teksten zijn vergezeld van een vertaling in het Latijn. De bewerker deelt ons niet mede, hoe hij zijn excerpten heeft verzameld. Het is evenwel zeer waarschijnlijk, dat hij de beide boven genoemde Fransche publicatie's heeft gekend.

---

1) Th. Mommsen, Schlussbericht über die Herausgabe der Auctores antiquissimi. Sitzungsberichte der Berliner Akademie, 1898 I, blz. 287—290, = Gesammelte Schriften, VII, blz. 691—694.

Het boek van Riese is de belangrijkste grondslag voor dit gedeelte der uitgaaf geweest. Het gaf ook een nuttige aanvulling van de beide Fransche publicatie's. Maar deze aanvulling was niet volledig, want slechts een deel van Nederland kan men tot het Rijnland rekenen. Er bleef dus altijd nog een gedeelte over, hoewel slechts een klein en niet zeer belangrijk gedeelte, waarvoor eigen onderzoek noodzakelijk was. Maar ook voor de andere deelen was een aanvullend onderzoek onmisbaar. In geen enkel opzicht kon het werk der voorgangers zonder meer worden overgenomen.

Verschillende der klassieke schrijvers, als Caesar, Velleius, Tacitus, Suetonius, Cassius Dio, de Historia Augusta, de Panegyrici, Ammianus, om alleen de voornaamste te noemen, zijn herhaaldelijk doorgelezen, ten einde naar mededeelingen over de Romeinsche geschiedenis van Nederland te zoeken. Bij andere schrijvers, als Cicero, Strabo, Plinius, Plutarchus, Libanius, Claudianus, moest het nadere onderzoek beperkt blijven tot bepaalde deelen van hun schriftelijke nalatenschap. Weer andere schrijvers, als Aristoteles, Athanasius, Hieronymus, veroorloofden slechts een beperkt onderzoek wegens den omvang van de bewaarde werken.

Zeer zeker is het dus mogelijk, dat ergens in een verborgen hoekje der antieke literatuur nog een mededeeling is te vinden, die men met de Romeinsche geschiedenis van Nederland in verband zou kunnen brengen. De volledigheid, waarnaar werd gestreefd, is waarschijnlijk niet geheel bereikt. De lange tijd van voorbereiding, die voor deze publicatie is noodig geweest, en de omstandigheden, die herhaaldelijk onderbreking van het werk noodzakelijk maakten, kunnen ook de oorzaak zijn, dat excerpten, die niet hadden mogen ontbreken, toch, ondanks alle maatregelen van controle, niet in de uitgaaf zijn opgenomen.

Het ordenen der excerpten stelde den bewerker voor een vraagstuk, waarbij de mogelijkheid bestond voor twee oplossingen, beide reeds toegepast en beide met hun voor- en nadeelen. De Fransche uitgevers, Dom Bouquet en Cougny, hebben de excerpten, die zij aan elken schrijver ontleenden, steeds bij elkander afgedrukt onder zijn naam. Riese daarentegen heeft de excerpten in een chronologische volgorde trachten te schikken en de excerpten uit de verschillende schrijvers door elkander afgedrukt.

Voor beide stelsels is wat te zeggen. In het eerste geval overziet men terstond alles wat uit elken schrijver is overgenomen. In het tweede geval kan men de geschiedenis dadelijk uit de excerpten aflezen en vindt men de mededeelingen der verschillende schrijvers over hetzelfde feit bij elkander afgedrukt, terwijl een eenvoudig en beknopt register voldoende is om na te gaan, wat uit elken schrijver voor de geheele uitgaaf is opgenomen.

Zonder twijfel zal men aanvankelijk het tweede stelsel verkieselijk achten, daar op die wijze de publicatie het gemakkelijkst is te gebruiken. Toch is het eerste stelsel hier toegepast. Want vooreerst is het practisch

niet wel mogelijk de teksten zoo te splitsen en te schikken, dat elk feit op de juiste plaats wordt vermeld, zoodat toch verwijzingen noodig zijn of twee maal afdrukken van hetzelfde excerpt op verschillende plaatsen. Maar er is een tweede nog belangrijker reden. Het was immers noodzakelijk in deze publicatie de teksten te geven met den philologischen grondslag, waarop de constructie van den tekst rust, dus met de varianten, die in de handschriften voorkomen, en met opgaaf der editie's, die voor deze uitgaaf zijn geraadpleegd. Dit was alleen mogelijk, wanneer de excerpten, die aan een schrijver zijn ontleend, bij elkander zijn afgedrukt. Om nu het gebruik voor den geschiedschrijver toch zoo gemakkelijk mogelijk te maken is in de eerste plaats bij elk excerpt zooveel mogelijk het nummer afgedrukt, waaronder het in het genoemde werk van Riese is te vinden, en zijn daar bovendien de plaatsen vermeld, waar over hetzelfde feit bij andere schrijvers wordt gesproken. In de tweede plaats zal aan de publicatie een eenigszins uitvoerig systematisch register in chronologischen vorm worden toegevoegd, waarin het materiaal der geheele uitgaaf is verwerkt, om den geschiedschrijver den weg te wijzen. Door dit register blijkt terstond, waar over een bepaald feit op verschillende plaatsen van deze uitgaaf de bronnen zijn te vinden.

In deze publicatie zijn dus de excerpten steeds geplaatst onder den naam van den schrijver of het werk, waaruit zij zijn overgenomen, en in de volgorde, zooals zij in den schrijver of het werk voorkomen. De schrijvers en werken zijn in chronologische volgorde geschikt en wel op deze wijze, dat meer rekening is gehouden met den tijd, waarin de werken zijn ontstaan, dan met het dikwijls onbekende of onzekere geboortejaar van den auteur. Werken van den zelfden schrijver zijn ook zooveel mogelijk in chronologische volgorde gebracht. Op deze wijze vindt men, om enkele voorbeelden te noemen, Julianus vóór Libanius, die zeker ouder was, maar wiens werken, voorzoover zij voor deze uitgaaf in aanmerking kwamen, later zijn ontstaan. Bij de werken van Tacitus staat de Agricola, die het oudst is, aan het begin en komen de Annales, die het laatst zijn geschreven, aan het slot, terwijl in de uitgaven der werken van Tacitus de volgorde juist omgekeerd is. De Historia Augusta kreeg een plaats vóór de Panegyrici, alsof de Historia Augusta werkelijk uit den tijd van Diocletianus en Constantijn dateerde en niet, in den vorm die tot ons is gekomen, waarschijnlijk een eeuw later is ontstaan. Die auteurs, die na 500 schreven, zijn in twee groepen verdeeld, eerst de Grieksche schrijvers, van Zosimus tot Zonaras, en daarna de Latijnsche, van Cassiodorus tot Paulus Diaconus. Aan het slot zijn een aantal geographische werken vereenigd, die moeilijk tusschen de andere geschriften konden geplaatst worden en beter bij elkander bleven, als het Itinerarium en de Tabula Peutingeriana, de Geographi Latini minores, de Notitia dignitatum en enkele andere werken van den zelfden aard.

Het bewerken der excerpten had in de eerste plaats ten

doel een zoo goed mogelijk philologisch gefundeerden tekst te geven en in de tweede plaats het gebruik voor den niet philologisch geschoolden historicus te vergemakkelijken. Aan de excerpten, die uit elk werk of uit elken schrijver zijn overgenomen, gaat dus een korte inleiding vooraf. In deze inleiding vindt men enkele gegevens over den schrijver en zijn werken, voorzoover zulke gegevens voor deze publicatie belang kunnen hebben. Een enkele maal, als bij de Historia Augusta of de Tabula Peutingeriana, zijn deze inleidingen wat uitvoeriger, waar een orienteering in de problemen, die deze werken stellen, moeilijk is. Meestal is ook eenige literatuur opgegeven. Verwezen is veelal naar de *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, in haar nieuwe bewerking onder leiding van Wissowa en Kroll, maar niet naar de werken over de Grieksche en Latijnsche letterkunde. Het is immers niet aan te nemen, dat de *Realencyclopädie* binnen afzienbaren tijd door een ander werk van dien aard zal worden vervangen, terwijl zeker al over enkele jaren nieuwe bewerkingen van de bestaande boeken over de letterkunde der Grieken en Romeinen zullen verschijnen. Eenige andere geschriften, die voor den gebruiker nuttig kunnen zijn of die in het volgende worden geciteerd, zijn soms daarbij opgegeven.

Op deze inleiding volgt een lijst van de handschriften, waarin de werken van den schrijver zijn overgeleverd, ook wederom voor zoover zij voor deze publicatie belang hebben. Zoo nauwkeurig mogelijk zijn opgegeven de stad en de bibliotheek waar elk handschrift wordt bewaard, de signatuur die het in de verzameling heeft of het nummer van den catalogus, de eeuw waarin het handschrift is ontstaan, en de letter waarmede het in de uitgaven wordt aangeduid. Het verzamelen van deze gegevens heeft dikwijls veel moeite gekost, omdat men in de uitgaven de handschriften gewoonlijk op zeer weinig uitvoerige wijze omschrijft. Voor deze publicatie was evenwel grooter nauwkeurigheid geboden. Het geval is immers denkbaar, dat een gebruiker de lezing van een bepaald handschrift over een plaats, die voor hem van bijzonder belang is, zeer nauwkeurig zal willen weten. Hij heeft dan op deze wijze de gelegenheid om aan de bibliotheek, waar het handschrift wordt bewaard, over de lezing van deze plaats inlichtingen te vragen.

Vervolgens komt een opgaaf van de uitgaven, die bij het maken der excerpten zijn geraadpleegd, en zooveel mogelijk, van de plaats in de werken van Bouquet en Cougny, waar de door deze verzamelaars vervaardigde excerpten zijn te vinden. Men kan dus terstond zien, of een uitgaaf van een schrijver voor deze publicatie is gebruikt of niet. Het spreekt van zelf, dat men in het algemeen bij plaatsen van bijzonder belang of die slecht zijn overgeleverd, goed zal doen nieuwe uitgaven, die na het afsluiten dezer publicatie zijn verschenen, te raadplegen om na te zien, of men nog veranderingen of verbeteringen in den tekst heeft aangebracht. In den regel zal dit niet noodig zijn voor de geschriften, waarvan wij thans reeds standaarduitgaven bezitten, als van Cassius Dio, Ammianus en de

werken, die in de verzameling der Monumenta Germaniae zijn uitgegeven.

Na deze inleidende gegevens volgen de excerpten zelf. Gelijk gezegd, zijn de excerpten geschikt in de volgorde, waarin zij in de werken van den schrijver voorkomen. Wat den vorm der excerpten betreft, is steeds getracht zooveel mogelijk een samenhangend geheel te geven. Dus vindt men veelal niet alleen de zinnen, die voor de geschiedenis van Nederland van belang zijn, maar ook aansluitende en verbindende passages, ten einde zoo min mogelijk den doorloopenden tekst van het oorspronkelijke werk te onderbreken. Het is voor den gebruiker altijd eenigszins irriteerend, wanneer in een zin of een doorloopend geheel streepjes voorkomen, die moeten aanduiden, dat iets werd weggelaten. Bijna altijd zal men dan toch een volledigen tekst willen raadplegen. Natuurlijk is dit in elk geval nuttig en wenschelijk. Want niemand zal een betoog willen bouwen op grond van een mededeeling, die hij alleen uit een excerpt kent. Wat hier gegeven wordt, is intusschen voldoende voor een eerste orienteering niet alleen, maar om later ook het gedeelte, waar het vooral op aankomt, steeds bij de hand te hebben. Bij bijzonder belangrijke passages komt, gelijk van zelf spreekt, onderbreking van den tekst nog minder voor dan bij de passages, die hoofdzakelijk zijn opgenomen voor de volledigheid.

Ook bij de indeeling der excerpten is niet steeds het zelfde stelsel gevolgd. Groote doorloopende stukken, als de geschiedenis van den opstand der Bataven in Tacitus' Historiae, zijn in kleinere afdeelingen verdeeld, die elk zooveel mogelijk een geheel vormen. Een enkele maal zijn een aantal minder belangrijke excerpten onder één hoofd vereenigd, hoewel zij niet aaneensluiten, wanneer dit zonder bezwaar mogelijk was. In verreweg de meeste gevallen is elk excerpt als een afzonderlijk geheel behandeld.

Onder den tekst van de excerpten zijn steeds opgegeven de varianten, dat wil zeggen de verschillende lezingen der handschriften, de voornaamste afwijkingen in de uitgaven en voorgestelde verbeteringen in den tekst. Daarbij was het de bedoeling den gebruiker in de gelegenheid te stellen de geheele overlevering te overzien en, zoo hij dit noodig acht, zelf zijn tekst te construeeren. Op deze wijze kan men ten minste ongeveer te weten komen, wat is overgeleverd en welke waarde aan den overgeleverden tekst is te hechten. Het was intusschen niet mogelijk dit voor alle excerpten in gelijke mate te geven. Dikwijls bleek de bestaande critische uitgaaf onvoldoende; soms was er in het geheel geen aanwezig. Steeds is de beste beschikbare uitgaaf gebruikt. In vele gevallen is meer dan één uitgaaf geraadpleegd en is uit deze uitgaven, zoo goed of zoo kwaad als het ging, een critisch apparaat samengesteld. Getracht is een overzicht te geven der varianten, dat duidelijk en begrijpelijk is, en ook om zooveel mogelijk eenheid te brengen in de manier, waarop het critisch apparaat is samengesteld. In vele gevallen was het niet mogelijk het critisch apparaat eenvoudig uit de beste uitgaaf over te nemen, maar moesten min of meer belangrijke veranderingen worden aangebracht. Een enkele maal moest

het critische apparaat ook vrij sterk worden bekort. Het ging niet aan zulk een apparaat hier af te drukken, dat drie of viermaal zooveel ruimte inneemt als de tekst. Dat is voor den gebruiker een kwelling. Toch was het niet mogelijk een eenigszins gelijkvormig resultaat te bereiken. De soort van uitgaven was daarvoor al te verschillend en uitgaven, die aan alle eischen voldoen, zijn uiterst zeldzaam. Geen uitgaaf werd gevonden, die Boissevain's Cassius Dio overtreft, een uitgaaf, die om de streng volgehouden systematische zorg voor de constructie van den tekst en bij de inrichting van het critische apparaat nauwelijks door een andere wordt geëvenaard.

Op de varianten volgt een korte inhoudsopgaaf van het excerpt om den gebruiker gemakkelijk te orienteeren, het nummer of de nummers die het heeft in de boven genoemde verzameling van Riese, een opgaaf der plaatsen waar hetzelfde feit in onze overlevering bij andere Grieksche of Latijnsche schrijvers wordt vermeld, en soms ook een opgaaf van literatuur waar de tekst van het excerpt uitvoerig wordt besproken of verklaard. Zoo noodig volgen nog eenige verklarende aanteekeningen. Daarbij was het nooit de bedoeling een volledigen commentaar te geven. Wie dat wenscht, zal een uitgaaf met verklarende noten moeten opslaan. Alleen wordt voor bijzondere moeilijkheden getracht een uitlegging te geven en verder aan den gebruiker de weg gewezen voor verder onderzoek. Men bedenke wel, dat dit geen philologische maar een historische publicatie is. Daarom wordt ook bijzonder de aandacht gevestigd op de betrekking, die het in den tekst medegedeelde heeft of kan hebben op de geschiedenis van Nederland.

Voornamelijk zijn in de aanteekeningen alle datums naar modern gebruik omgerekend, personen zooveel mogelijk nader aangeduid en plaatsnamen ten naaste bij met de tegenwoordige namen verklaard. De registers, vooral het chronologische register en de registers van personen en plaatsen, zijn als aanvulling op de aanteekeningen bedoeld en zullen dus ook voor de historische verklaring der excerpten goede diensten kunnen bewijzen.

Alleen enkele bijzonder belangrijke plaatsen, waar de verklaring groote moeilijkheden opleverde, zijn van een uitvoerigen commentaar voorzien. De bewerker had in de meeste gevallen dezen commentaar voor zich zelf noodig om te beslissen, of de plaats op de Nederlandsche geschiedenis betrekking heeft of niet. De moeite, die op deze wijze aan het verzamelen der excerpten was besteed, moest ook aan de verklaring ten goede komen. De gebruiker moge er zijn voordeel mee doen.

---

1. — HERODOTUS

Herodotus uit Halicarnassus in Klein-Azië, geb. omstreeks 485 vóór Chr., overl. omstreeks 425 vóór Chr., schreef, na groote reizen en uitvoerige voorstudie, een geschiedenis van de Perzische oorlogen, met vele geographische, antiquarische en ethnographische uitweidingen; aan dit werk was hij nog bezig in de eerste jaren van den Peloponnesischen oorlog; in 425 vóór Chr. was het afgesloten.

A. Hauvette, *Hérodote historien des guerres médiques* (Paris, 1894). — E. Meyer, *Forschungen zur alten Geschichte*, I (1892), blz. 151–209, en II (1899), blz. 196–268. — F. Jacoby, *Realencyclopädie*, Suppl. II, 205–520.

Handschriften (onder anderen):

A = Florence, *Bibl. Laurenziana*, LXX 3, van de 10de eeuw.
B = Rome, *Bibl. Angelica*, August. 83, van de 11de eeuw.
C = Florence, *Bibl. Laurenziana*, conv. suppr. 207, van de 11de eeuw.
P = Parijs, *Bibl. Nazionale*, gr. 1633, van de 13de eeuw.
R = Rome, *Bibl. Vaticana*, gr. 123, van de 14de eeuw.
d = Florence, *Bibl. Laurenziana*, LXX 6, van 1318.
s = Cambridge, *Emmanuel College*, II 105, van de 14de eeuw.
z = editio princeps (Venetië, 1502).

Uitgaven. — Th. Gaisford (Oxford, 1840). — H. Stein (Berlijn, 1869—1871). — C. Hude (Oxford, 1908). — A. D. Godley, *met Engelsche vertaling* (Londen, Heinemann, 1921 en volg.). — A. H. Sayce, Boek I—III, *met commentaar* (Londen, 1883). —W.W. How and J. Wells, *A Commentary on Herodotus* (Oxford, 1912).

Herodotus III 115

Περὶ δὲ τῶν ἐν τῇ Εὐρώπῃ τῶν πρὸς ἑσπέρην ἐσχατιέων ἔχω μὲν οὐκ ἀτρεκέως λέγειν· οὔτε γὰρ ἔγωγε ἐνδέκομαι Ἠριδανὸν καλέεσθαι πρὸς βαρβάρων ποταμὸν ἐκδιδόντα ἐς θάλασσαν τὴν πρὸς βορέην ἄνεμον, ἀπ᾽ ὅτευ τὸ ἤλεκτρον φοιτᾶν λόγος ἐστί, οὔτε νήσους οἶδα Κασσιτερίδας ἐούσας, ἐκ τῶν ὁ κασσίτερος ἡμῖν φοιτᾷ. Τοῦτο μὲν γὰρ ὁ Ἠριδανὸς αὐτὸ κατηγορέει τὸ οὔνομα ὡς ἔστι Ἑλληνικὸν καὶ οὔ βάρβαρον, ὑπὸ ποιητέω δέ τινος ποιηθέν· τοῦτο δὲ οὐδενὸς αὐτόπτεω γενομένου οὐ δύναμαι ἀκοῦσαι, τοῦτο μελετῶν, ὅκως θάλασσά ἐστι τὰ ἐπέκεινα Εὐρώπης. Ἐξ ἐσχάτης δ᾽ ὦν ὁ κασσίτερος ἡμῖν φοιτᾷ καὶ τὸ ἤλεκτρον.

VARIANTEN. — 2. Ἠριδανὸν, ἠριδανόν τινα *R*. — 3. βορὴν *R*. — ἀπ' ὅτευ, ἀπό τε *C*, ἀπό τευ *sz*, ἀπότευ *overige hss*. — 4. κασιτερίδας *en* κασίτερος *C*. — 6. καὶ οὐ βάρβαρον *PR Eustathius ad Dion. 561*, καὶ οὔτε βαρβαρικὸν *AB*, καὶ οὔτι βαρβαρικὸν *Cdz*. — ποιητέω *R*, ποιητοῦ *hss*. — τοῦτο δὲ *R*, οὔτε δὲ *hss*., οὐδὲ *Stein*. — 7. γινομένου *C*. — οὐ *ontbr. in PR*. — τοῦτό με λέγων *R*. — ὅπως *d*. — 8. τῆς εὐρώπης *R*. — ἐσχάτων *PR*. — ὁ, ὅ τε *R*.

AANTEEKENINGEN. — Herodotus over het westen van Europa, den Eridanus, het land van den barnsteen en het tin. — A. Hauvette, Revue de philologie, N. S. XIII (1889), blz. 9 en volg.

1. Περὶ - Εὐρώπῃ. — In het voorafgaande was sprake van Asia en Libya.

—. ἔχω μὲν οὐκ ἀτρεκέως λέγειν. — Herodotus heeft te vergeefs getracht nauwkeurige berichten te verkrijgen over het westen van Europa. — De eerste sporen van eenige kennis over het westen en noorden vindt men in de verzen der Odyssee X 81–86. Reeds Crates van Mallus (bij Geminus, Elementa astronomiae 5; zie beneden) meende, dat Homerus met deze verzen de streken in het hooge noorden had bedoeld, waar, overeenkomstig de mededeelingen van Pytheas van Massilia, de nachten slechts twee of drie uur lang zijn (verg. Müllenhoff, Deutsche Altertumskunde, I, blz. 5–8 en 324–326). Herodotus zelf (IV 25) verhaalt ook van een volk in het noorden, dat zes maanden sliep (verg. Berger, Wissenschaftliche Erdkunde, blz. 126 en 195). Berichten over deze streken kunnen tot de Grieken zijn gekomen uit Zuid-Rusland of uit het westen door bemiddeling der Carthagers. — Waarschijnlijk stammen uit het reisverhaal van den Carthager Himilco (verg. Plinius, Naturalis historia II 169) de oudste ons bewaarde berichten over het noordwesten van Europa in de *Ora maritima* van Avienus (verg. W. Christ, Avien und die ältesten Nachrichten über die Westküste Europa's. Abhandlungen der Bayerischen Akademie, XI, 1868, blz. 113). Aan deze zelfde bron kunnen ook de mededeelingen zijn ontleend, die hier door Herodotus worden bestreden. Zeker had hij deze mededeelingen gelezen bij de Ionische geleerden, die door de verbinding tusschen Ionië en Massilia eenige kennis bezaten van de landen in het westen. Vóór de opkomst van Carthago was het nog niet moeilijk voor de Grieken om berichten over het westen te verkrijgen. In den tijd van Herodotus was dit blijkbaar niet meer mogelijk. — Berger, Wissenschaftliche Erdkunde, blz. 50–55.

2. Ἠριδανὸν, de groote rivier, die uitmondt in de Noordzee nabij de stapelplaats van den barnsteen, de Rijn of de Elbe. — De Eridanus wordt ook genoemd door den tijdgenoot van Herodotus, Choirilus van Samos, fragm. 4 (Kinkel; bij Scol. Bern. ad. Verg. Georg. I 482, p. 882 Hagen): *Ctesias hunc* (Eridanum) *in India esse adfirmat, vel Choirilus in Germania, in quo fluvio Phaeton* (hs.: *feton*) *extinctus est*, en bij den auteur, die gebruikt is door Pausanias I 4, 1. Ook de oudste vorm der sage van Phaethon kent den Eridanus, die uitmondt in den noordelijken Oceanus; bij Apollonius van Rhodus (Argonautica IV 594 en volg. en 627 en volg.) bezit de Eridanus een monding in het noorden. — Müllenhoff, Deutsche Altertumskunde, I, blz. 217–223. — Jullian, Histoire de la Gaule, I, blz. 224.

3. ἤλεκτρον. — De barnsteen wordt het eerst genoemd Odyssee XV 460. — Hier moet bedoeld zijn de barnsteen van de Friesche eilanden, want de barnsteen van de Oostzee is eerst in de 1ste eeuw na Chr. naar het zuiden uitgevoerd (Plinius, Naturalis historia XXXVII 45; Tacitus, Germania 45. — Müllenhoff, Deutsche Altertumskunde, I, blz. 213–217. — Schrader-Nehring, Lexikon der indogerm.

Altertumskunde, 1923, 94–101). Is vóór dien tijd barnsteen van de Oostzee naar het zuiden gebracht, dan kan dat slechts zijn geschied door indirect verkeer. — Detlefsen, Die Entdeckung des Germanischen Nordens, blz. 24–25.

4. Κασσιτερίδας, de Oestrymnische eilanden bij Avienus, Ora maritima 129–135. — Jullian, Histoire de la Gaule, I, blz. 387.

6. ὑπὸ - ποιηθέν. — Dus bestreed Herodotus hier niet een dichter, maar een aardrijkskundige, dien hij verweet de door een dichter verzonnen rivier met haar Griekschen naam voor werkelijkheid te hebben gehouden.

---

2. — EPHORUS

Ephorus van Cyme in Klein-Azië, geb. omstreeks het begin der 4de eeuw vóór Christus, schreef sedert het midden dezer eeuw een algemeene geschiedenis in 30 boeken, eindigend met het beleg van Perinthus (341/0 vóór Chr.), maar niet voltooid. Boek IV en V bevatt'en een aardrijkskundig overzicht der bewoonde wereld; daarvoor heeft Ephorus nog de oude Ionische kaarten gebruikt. Het werk van Ephorus was de voornaamste bron van Diodorus voor boek XI tot XV; de beschrijving van West-Europa in het gedicht van Pseudo-Scymnus berust voor een groot deel op Ephorus als bron.

E. Schwartz, *Realencyclopädie*, VI, 1–16. — Berger, *Wissenschaftliche Erdkunde*, blz. 237 en volg.

Verzamelingen der fragmenten. — Müller, Fragm. hist. Graec. I, blz. 234–277. — F. Jacoby, Die Fragmente der griechischen Historiker, II A, blz. 37–109, en II C, blz. 22–103. — *Excerpten* bij Cougny, Extraits des auteurs grecs, II, blz. 20–21.

Ephorus, fragm. 30b

Ἐφόρου ἐκ τῆς δ' αὐτοῦ Ἱστορίας.

“Τὸν μὲν γὰρ ἀπηλιώτην καὶ τὸν ἐγγὺς ἀνατολῶν τόπον Ἰνδοὶ κατοικοῦσι· τὸν δὲ πρὸς νότον καὶ μεσημβρίαν Αἰθίοπες νέμονται· τὸν δὲ ἀπὸ ζεφύρου καὶ δυσμῶν Κελτοὶ κατέχουσι· τὸν δὲ κατὰ βορρᾶν καὶ τοὺς ἄρκτους Σκύθαι κατοικοῦσιν. Ἔστιν μὲν οὖν οὐκ ἶσον ἕκαστον τούτων τῶν μερῶν, ἀλλὰ τὸ μὲν τῶν Σκυθῶν καὶ τῶν Αἰθιόπων μεῖζον, τὸ δὲ τῶν Ἰνδῶν καὶ τῶν Κελτῶν ἔλαττον. Καὶ παραπλήσιον ἑκατέρων ἀλλήλοις ἔχει τοῦ τόπου τὸ μέγεθος· οἱ μὲν γὰρ <Ἰνδοί> εἰσι μεταξὺ θερινῶν καὶ χειμερινῶν ἀνατολῶν· Κελτοὶ δὲ τὴν ἀπὸ θερινῶν μέχρι χειμερινῶν δυσμῶν χώραν κατέχουσι· καὶ τοῦτο μὲν ἶσόν ἐστιν ἐκείνῳ τῷ διαστήματι καὶ μάλιστά πως ἀντικείμενον. Ἡ δὲ τῶν Σκυθῶν κατοίκησις τοῦ μὲν ἡλίου τῆς περιφορᾶς τὸν διαλείποντα κατέχει τόπον·

12 ἀντίκειται δὲ πρὸς τὸ τῶν Αἰθιόπων ἔθνος, ὃ δοκεῖ παρατείνειν ἀπὸ ἀνατολῶν χειμερινῶν μέχρι δυσμῶν τῶν βραχυτάτων."
Οὗτος ὁ Ἔφορος παλαιός ἐστι συγγραφεύς, φιλόσοφος καὶ ἱστοριογράφος.

VARIANTEN. — 8. <Ἰνδοὶ> *uitg.*

AANTEEKENINGEN. — Ephorus, fragm. 30 b (Jacoby, II A, blz. 51) uit boek IV, bewaard bij Cosmas Indicopleustes, Topographia Christ. II p. 148 (Migne, Patrol. gr. LXXXVIII, 117) = Fragm. hist. Gr. I, blz. 243–244, fragm. 38. — Zie ook Strabo I 2, 28, C. 34; verg. [Scymnus] 167—179.

Kelten en Skythen in Noord-Europa. — Gisinger, Realencyclopädie, Suppl. Band IV, 590.

2. ἀπηλιώτην, de wind van zonsopgang, de zuid-oostewind; verg. Strabo I 2, 21, C. 29 en I 2, 28, C. 34.

—. Ἰνδοί. — De vier volken aan den rand van de bewoonde wereld, Indiërs, Aethiopiërs, Kelten en Skythen, stonden reeds op de oude Ionische kaarten. — Men verg. Herodotus IV 36 en volg. — In het noordwesten grenzen de Kelten aan de Skythen; van de Germanen is nog geen sprake.

Ephorus, fragm. 132

Οὐκ εὖ δ' οὐδὲ ὁ φήσας ὅπλα αἴρεσθαι πρὸς τὰς πλημμυρίδας τοὺς Κίμβρους, οὐδ' ὅτι ἀφοβίαν οἱ Κελτοὶ ἀσκοῦντες κατακλύζεσθαι τὰς οἰκίας ὑπομένουσιν,
3 εἶτ' ἀνοικοδομοῦσι, καὶ ὅτι πλείων αὐτοῖς συμβαίνει φθόρος ἐξ ὕδατος ἢ πολέμου, ὅπερ Ἔφορός φησιν.

AANTEEKENINGEN. — Ephorus, fragm. 132 (Jacoby, II A, blz. 81), bewaard bij Strabo VII 2, 1, C. 292 = F. H. G. I, blz. 245, fragm. 44.

Ephorus over het gebied der wadden aan de Noordzee, waarschijnlijk uit het 4de boek van zijn geschiedenis. — Verg. beneden Strabo VII 2, 1, C. 292.

Het bericht moet door Ephorus zijn ontleend aan Himilco of een schrijver uit Marseille; verg. Avienus, Ora maritima 129–135, en Timagenes, bij Ammianus Marcellinus XV 9, 4. — Müllenhoff, Deutsche Altertumskunde, I, blz. 231–233. — Berger, Wissenschaftliche Erdkunde der Griechen, blz. 236 en volg. — Jullian, Histoire de la Gaule, I, blz. 228, n. 3, en 227–254.

Uit Ephorus stammen Aristoteles, Ethica Nic. III 10, p. 1115b 26, en Ethica Eud. III 1, p. 1229 b 25; Nicolaus van Damascus, fragm. 109 (Jacoby); Aelianus, Variae historiae XII 23. — Strabo heeft het citaat waarschijnlijk ontleend aan Timagenes, die het op zijn beurt weer uit Posidonius heeft overgenomen.

1. Κίμβρους. — Over de Kimbren heeft Ephorus natuurlijk niet gesproken; blijkbaar heeft Posidonius, van wien deze mededeeling afkomstig is, de plaats van Ephorus voor zijn beschouwing over de Kimbren gebruikt.

3. πλείων – πολέμου. — Dit alleen is aan Ephorus ontleend.

3. — ARISTOTELES

Aristoteles, geb. in 384 vóór Chr. in Stagirus in de Thracische Chalcidice, zelfstandig leerling van Plato, zeer veelzijdig geleerde, overl. in 322 vóór Chr.; van zijn talrijke werken zijn voor deze uitgaaf van belang *Meteorologica*, een werk over de verschijnselen in het luchtruim, *Ethica Nicomachia*, een zedeleer in 10 boeken, genaamd naar Nicomachus den zoon van Aristoteles, en *Ethica Eudemia*, een zedeleer in 7 boeken, naar de voordrachten van Aristoteles bewerkt door zijn leerling Eudemus van Rhodus.

Gercke, *Realencyclopädie*, II, 1012–1054.

Handschriften (onder anderen):
E = Parijs, *Bibl. Nationale*, gr. 1853, van de 12de eeuw.
N = Rome, *Bibl. Vaticana*, gr. 258, van de 11de eeuw.
K^b = Florence, *Bibl. Laurenziana*, LXXXI 11, van de 10de eeuw.

Uitgaven. — I. Bekker (Berlijn, 1831—1870). — J. F. Dübner e.a. (Parijs, F. Didot, 1848—1874). — *Excerpten* bij Dom Bouquet, Recueil des historiens, blz. 651–653; Cougny-Lebègue, Extraits des auteurs grecs, VI, blz. 4–17.

Van de Meteorologica. — J. L. Ideler (Leipzig, 1834—1836).

Van de Ethica Nicomachia. — G. Ramsauer (Leipzig, 1878). — F. Susemihl en O. Apelt (Leipzig, Teubner, 1912).

Van de Ethica Eudemia. — F. Susemihl (Leipzig, Teubner, 1884).

Aristoteles, Meteorologica I 13, 19-20

(19) Ἐκ τῆς Πυρήνης (τοῦτο δ' ἐστὶν ὄρος πρὸς δυσμὴν ἰσημερινὴν ἐν τῇ Κελτικῇ) ῥέουσιν ὅ τε Ἴστρος καὶ ὁ Ταρτησσός. Οὗτος μὲν οὖν ἔξω Στηλῶν, ὁ δ' Ἴστρος δι' ὅλης τῆς Εὐρώπης εἰς τὸν Εὔξεινον πόντον. (20) Τῶν δ' ἄλλων ποταμῶν οἱ πλεῖστοι πρὸς ἄρκτον ἐκ τῶν ὀρῶν τῶν Ἀρκυνίων· ταῦτα δὲ καὶ ὕψει καὶ πλήθει μέγιστα περὶ τὸν τόπον τοῦτόν ἐστιν.

Varianten. — 2. ταρτησός *N*. — 3. τόπον *E*. — 4. ὀρέων *E*.

Aanteekeningen. — Aristoteles over de rivieren in het westen en noorden van Europa. — Riese XIII 2. — Bouquet, Recueil des historiens, I, blz. 651. — Müllenhoff, Deutsche Altertumskunde, I, blz. 224–229, 230 en 432. — Berger, Wissenschaftliche Erdkunde der Griechen, blz. 106 en 237.

1. δυσμὴν ἰσημερινήν, de plaats waar de zon ondergaat, in den tijd van het jaar, als dag en nacht even lang zijn.

2. Ταρτησσός. — Bedoeld is de Guadalquivir, aan de Grieken welbekend, omdat aan den mond de havenstad Tartessus lag, niet ver van Cadix.

—. Στηλῶν, de straat van Gibraltar.

3. Ἴστρος, de Donau. — Het is zeer opmerkelijk, dat Aristoteles nog geen juiste gegevens blijkt te hebben over den geographischen toestand ten noorden

der Alpen; wel heeft hij een voorstelling van de ligging der gebergten, landen en zeeën ten opzichte van elkander, blijkens de uitdrukking δι' ὅλης τῆς Εὐρώπης.

—. ἄλλων ποταμῶν, de Rijn en de Elbe; over deze rivieren had Aristoteles berichten uit den ouden *periplous* uit Marseille, die nog is gebruikt door Avienus (verg. Ora maritima 129–135), of uit het reisverhaal van Himilco; naar aanleiding van zulke werken schreef ook Herodotus (III 115).

4. τῶν ὀρῶν τῶν 'Αρκυνίων. — Bedoeld zijn de Alpen, of liever het hooggebergte van Midden-Europa, zooals uit den samenhang blijkt, want Aristoteles wil met de passage, waaruit dit excerpt is gelicht, betoogen, dat de grootste rivieren ook op de grootste gebergten ontspringen; behalve de Pyrenaeën noemt hij ook den Caucasus en den Parnasus (dat is de Parapanisus of Indische Caucasus). Hier moet, blijkens den samenhang, een Midden-Europeesch gebergte zijn bedoeld. Waarschijnlijk bezat Aristoteles ook oude Ionische kaarten. — Verg. de *Hercynia silva* bij Caesar, Bellum Gallicum VI 24.

Aristoteles, Ethica Nicomachia III 10, 7

Εἴη δ' ἄν τις μαινόμενος ἢ ἀνάλγητος, εἰ μηδὲν φοβοῖτο, μήτε σεισμὸν μήτε τὰ κύματα, καθάπερ φασὶ τοὺς Κελτούς.

VARIANTEN. — 1. *μήτε κύματα* K^b.

AANTEEKENINGEN. — Overmoed der Kelten. — Aristoteles bestreed deze mededeeling van Ephorus. — Verg. Aristoteles, Ethica Eudemia III 1, 25, p. 1229 b 25. — Müllenhoff, Deutsche Altertumskunde, I, blz. 231.

2. φασὶ. — Bedoeld is Ephorus; verg. Ephorus, fragm. 132 (Jacoby).

Aristoteles, Ethica Eudemia III 1, 25

25. *Διόπερ οὔτ' εἴ τις ὑπομένοι τὰ φοβερὰ δι' ἄγνοιαν, ἀνδρεῖος, οἷον εἴ τις τοὺς κεραυνοὺς ὑπομένοι φερομένους διὰ μανίαν, οὔτ' εἰ γιγνώσκων ὅσος ὁ*
3 *κίνδυνος, διὰ θυμόν, οἷον οἱ Κελτοὶ πρὸς τὰ κύματα ὅπλα ἀπαντῶσι λαβόντες, καὶ ὅλως ἡ βαρβαρικὴ ἀνδρεία μετὰ θυμοῦ ἐστίν.*

VARIANTEN. — 1. *ὑπομένει vele hss. en uitg.* — 2. *ὑπομένοι Spengelius, ὑπομένει hss. en uitg.*

AANTEEKENINGEN. — Overmoed der Kelten. — Verg. Aristoteles, Ethica Nicomachia III 10, 7, p. 1115b 26. — Bouquet, Recueil des historiens, I, blz. 652.

4. — PYTHEAS

PYTHEAS van Massilia deed omstreeks het midden van de tweede helft der 4de eeuw, dus ongeveer 325 vóór Christus, een handels- en ontdekkingsreis langs de westkust van Europa, gebruik makend van Carthaagsche berichten, onder andere van het reisverhaal van Himilco. Na Britannië te hebben omgevaren ging hij van het voorgebergte Κάντιον (Kent) oostwaarts langs de Hollandsche en Friesche kust naar het land, waar de barnsteen wordt gevonden, en verkende den mond van den Rijn en de Elbe. Hij heeft op zijn tocht veel astronomische (meteoroscopische), physische en ethnologische waarnemingen gedaan; deze waarnemingen heeft hij opgenomen in het werk of de werken, die hij over zijn tocht uitgaf. Genoemd worden Γῆς περίοδος en Περὶ τοῦ Ὠκεανοῦ. — Pytheas is dus de eerste geweest, die wetenschappelijke waarnemingen in ons land verrichtte en er een beschrijving van publiceerde. Aristoteles heeft zijn werk nog niet gekend, Dicaearchus (omstreeks 320 vóór Chr.) wel. Voor de astronomische en geographische gegevens is dit werk gebruikt door Eratosthenes, Hipparchus, Crates van Mallus, Xenophon van Lampsacus en Posidonius; Timaeus heeft er wonderverhalen aan ontleend. De geleerden der Stoa, Polybius (de eenige der ons bewaarde auteurs, die het werk van Pytheas zelf heeft ingezien), Artemidorus en Strabo, hebben zeer ten onrechte aan de verhalen van Pytheas geen geloof gehecht; verg. de zeer kortzichtige critiek bij Strabo I 4, 3, C. 63 en II 3, 5, C. 102. Voor ons is het een en ander uit het werk van Pytheas bewaard gebleven bij Geminus, Diodorus, Strabo, Mela en Plinius den oudere.

Müllenhoff, *Deutsche Altertumskunde*, I, blz. 211–497. — Berger, *Wissenschaftliche Erdkunde der Griechen*, blz. 332–367. — Detlefsen, *Die Entdeckung des Germanischen Nordens*, blz. 4–19. — Jullian, *Histoire de la Gaule*, I, blz. 415–429. — P. H. Damsté, *De tocht van Pytheas*. Rede (Utrecht, 1917). — V. Chapot, *Revue des études grecques*, XXXII (1919), blz. 67–78. — Gisinger, *Realencyclopädie*, Suppl. Band IV, 594.

VERZAMELING DER FRAGMENTEN. — A. Arvedson, Pytheae Massiliensis fragmenta (Upsala, 1824). — A. Schmeckel, Pytheae Massiliensis quae supersunt fragmenta (Progr. Merseburg, 1848). — C. Elton, Origins of English history (Londen, 1882), blz. 418 en volg.

Pytheas, fragm. A

Ὁ δὲ (Πυθέας) πλειόνων ἢ δισμυρίων τὸ μῆκος ἀποφαίνει τῆς νήσου, καὶ τὸ Κάντιον ἡμερῶν τινων πλοῦν ἀπέχειν τῆς Κελτικῆς φησι· καὶ τὰ περὶ τοὺς
3 *Ὠστιμίους δὲ καὶ τὰ πέραν τοῦ Ῥήνου τὰ μέχρι Σκυθῶν πάντα κατέψευσται τῶν τόπων.*

VARIANTEN. — 3. *Ὠστιμίους Hagenbuchius, ὠστιδέους hss.*

AANTEEKENINGEN. — **Pytheas (bij Strabo I 4, 3, C. 63) over den afstand**

van Britannië naar het vasteland en over het gebied voorbij den mond van den Rijn. — Uit een polemiek tegen Pytheas over de afmetingen der aarde.

1. πλειόνων ἢ δισμυρίων. — Strabo II 4, 1, C. 104, zegt, dat de geheele lengte der kust van Britannië meer dan 40 000 stadiën was. Voor de werkelijke lengte der kust wordt opgegeven 5 500 km.; 40 000 stadiën is waarschijnlijk 7 400 km. (op zijn allerminst 6 300 km.).

—. τῆς νήσου, Britannië.

—. τὸ Κάντιον, het schiereiland Kent.

2. ἡμερῶν τινων; verg. Plinius, Naturalis historia XXXVII 35: *stadiorum sex milium*, zes dagen vaart (volgens Jullian, t. a. p.).

3. 'Ωστιμίους; verg. Strabo I 4, 5, C. 64; zij woonden daar nog ten tijde van Caesar.

—. 'Ρήνου. — Jullian, Histoire de la Gaule, I, blz. 420 n. 6, gelooft, dat Pytheas den Rijn niet kan hebben opgemerkt, daar zijn mond in de delta niet duidelijk zou zijn te herkennen. Maar de mededeeling van Strabo is toch zeer positief. Verg. ook het *immensum os* (Tacitus, Annales II 6). De wijde mond van de Maas duidde ook voldoende den mond eener groote rivier aan.

—. Σκυθῶν, de bewoners van Noord-Europa, die geen Kelten meer zijn.

—. κατέψευσται. — Kort te voren wordt Pytheas door Strabo genoemd ἀνὴρ ψευδίστατος.

Pytheas, fragm. B

Xenophon Lampsacenus a litore Scytharum tridui navigatione insulam esse inmensae magnitudinis Balciam tradit, eandem Pytheas Basiliam nominat. Feruntur et Oeonae, in quibus ovis avium et avenis incolae vivant, aliae, in quibus equinis pedibus homines nascuntur, Hippopodes appellati, Fanesiorum aliae, in quibus nuda alioqui corpora praegrandes ipsorum aures tota contegant.

VARIANTEN. — 1. lapsacenus *eenige hss.*, lamsachenus *Dicuil.* — 2. baltiam *één hs.*, abalciam *Solinus.* — pytheas *of* phytheas *of* phitheas *eenige hss.* — Pytheas < Abalum Timaeus > Basiliam *Müllenhoff.* — 3. nominant *enkele hss.* — oeonae *één hs.*, oeone *of* caeonae *hss.*, Oaeones *Solinus,* Oeocenae *Dicuil,* Oeneae *Mela.* — in quis *of* quis *enkele hss.*, quarum *Dicuil.* — iouis *of* nouis *eenige hss.* — avium marinarum *Dicuil.* — aduenis *enkele hss.* — 4. yppopodes *of* ypopodes *eenige hss.* — 5. fanesiorum *enkele hss.*, fanestorum *één hs.*, phanesiorum *Solinus,* panotiorum *Isidorus.* — alioqui, aliae in quibus *Robert.* — pregnandes *één hs.* — 6. tota, corpora *Robert.*

AANTEEKENINGEN. — Pytheas, bij Plinius, Naturalis historia IV 95, over Basilia en andere eilanden aan de Noordzee.

1. *Xenophon,* van Lampsacus, tweede helft der 2de eeuw vóór Christus. Hij heeft een ethnographischen roman geschreven, aanknoopend bij Pytheas, maar met het doel hem te overtroeven.

—. *Scytharum.* — Pytheas noemde het land ten oosten van de Elbe Skythië.

2. *Basiliam,* waarschijnlijk Jutland; verg. echter ook Realencyclopädie, III, 43.

3. *Feruntur* etc. — Het volgende vindt men bijna met dezelfde woorden bij Mela III 56, ontleend aan dezelfde bron. Men weet niet, of deze verhalen teruggaan op Pytheas en Timaeus of alleen op Xenophon van Lampsacus.

–. *Oeonae*; verg. ook [Caesar], Bellum Gallicum IV 10.

Pytheas, fragm. C

Sotacus credidit in Britannia (*sucinum*) petris effluere, quas electridas vocavit, Pytheas Guionibus, Germaniae genti, accoli aestuarium Oceani Metuonidis nomine spatio stadiorum sex milium, ab hoc diei navigatione abesse insulam Abalum, illo per ver fluctibus advehi et esse concreti maris purgamentum; incolas pro ligno ad ignem uti eo proximisque Teutonis vendere.

VARIANTEN. — 2. guionibus, gutonibus, gotonibus *of* guttonibus *hss.* — 3. metuonidis, metuonides *of* meconomon *hss.* — 4. abalum *of* nabalum *hss.*

AANTEEKENINGEN. — Pytheas bij Plinius, Naturalis historia XXXVII 35, over het barnsteeneiland Abalus.

1. *Sotacus*, die over kostbare steenen schreef, verschillende malen door Plinius geciteerd.

2. *Guionibus*, hetzelfde volk, dat eenige regels verder *Teutonis* wordt genoemd in de handschriften. — De tekst van deze passage is zeer bedorven.

–. *Germaniae genti*. — Dit is een toevoegsel van Plinius (of zijn bron), want Pytheas kan den naam Germanen nog niet hebben gekend.

3. *Metuonidis*, wellicht de Elbe.

–. *stadiorum sex milium*. — Bedoeld is waarschijnlijk de afstand van Kent; verg. Pytheas, bij Strabo I 4, 3, C. 63.

4. *Abalum*, waarschijnlijk Helgoland. — Het barnsteeneiland wordt ook *Baunonia* (Timaeus bij Plinius, Naturalis historia IV 94) of *Basilia* (Timaeus bij Diodorus V 23, 1 en Plinius, Naturalis historia XXXVII 36) genoemd. Anderen hebben gedacht aan een der Friesche eilanden, Ameland (= *Abalum*). Het eiland kan een stapelplaats voor den barnsteenhandel zijn geweest. — Ook Pytheas noemde *Basilia*, maar met dezen naam duidde hij waarschijnlijk Jutland aan; verg. fragm. B.

---

5. — TIMAEUS

TIMAEUS van Tauromenium, geb omstreeks 350, overl. omstreeks 255 vóór Christus, leefde sedert ongeveer 310 in Athene en schreef daar, na uitgebreid onderzoek, een uitvoerige geschiedenis van Sicilië, van de vroegste tijden tot den ondergang van Agathocles (289 vóór Chr.), in 38 boeken. Van de gegevens, die het werk van Pytheas van Massilia bevatte, heeft hij voor de geographie van

het westen gebruik gemaakt. Lateren kennen het werk van Pytheas meestal uitsluitend uit Timaeus. Diodorus heeft voor de geschiedenis van Sicilië het geschiedwerk van Timaeus geëxcerpeerd.

Geffcken, *Timaios' Geographie des Westens.* — Detlefsen, *Die Entdeckung des germanischen Nordens im Altertum.* — Gisinger, *Realencyclopädie*, Suppl. IV, 603.

VERZAMELING DER FRAGMENTEN. — C. Müller, Fragmenta historicorum graecorum, I, blz. 193–233. — Geffcken, t. a. p., blz. 101 en volg. — *Excerpt* bij Cougny-Lebègue, Extraits des auteurs grecs, VI, blz. 168–169.

Timaeus, fragm. 6

Οὐκ ὀλίγοι τῶν τε ἀρχαίων συγγραφέων καὶ τῶν μεταγενεστέρων, ὧν ἐστι καὶ Τίμαιος, φασὶ τοὺς Ἀργοναύτας μετὰ τὴν τοῦ δέρους ἁρπαγὴν πυθομένους ὑπ' Αἰήτου προκατειλῆφθαι ναυσὶ τὸ στόμα τοῦ Πόντου, πρᾶξιν ἐπιτελέσασθαι παράδοξον καὶ μνήμης ἀξίαν. Ἀναπλεύσαντας γὰρ αὐτοὺς διὰ τοῦ Τανάϊδος ποταμοῦ ἐπὶ τὰς πηγάς, καὶ κατὰ τόπον τινὰ τὴν ναῦν διελκύσαντας, καθ' ἑτέρου πάλιν ποταμοῦ τὴν ῥύσιν ἔχοντος εἰς τὸν Ὠκεανὸν καταπλεῦσαι πρὸς τὴν θάλατταν, ἀπὸ δὲ τῶν ἄρκτων ἐπὶ τὴν δύσιν κομισθῆναι τὴν γῆν ἔχοντας ἐξ εὐωνύμων, καὶ πλησίον γινομένους Γαδείρων εἰς τὴν καθ' ἡμᾶς θάλατταν εἰσπλεῦσαι. Ἀποδείξεις δὲ τούτων φέρουσι, δεικνύντες τοὺς παρὰ τὸν Ὠκεανὸν κατοικοῦντας Κελτοὺς σεβομένους μάλιστα τῶν θεῶν τοὺς Διοσκόρους· παραδόσιμον γὰρ αὐτοὺς ἔχειν ἐκ παλαιῶν χρόνων τὴν τούτων τῶν θεῶν παρουσίαν ἐκ τοῦ Ὠκεανοῦ γεγενημένην. Εἶναι δὲ καὶ τὴν παρὰ τὸν Ὠκεανὸν χώραν οὐκ ὀλίγας ἔχουσαν προσηγορίας ἀπό τε τῶν Ἀργοναυτῶν καὶ τῶν Διοσκόρων.

VARIANTEN. — 2. δέρατος *dett.* — 5. κατὰ *ontbr. in dett.* — 8. γενομένους *vulg.* — 11. ἔχειν αὐτοὺς *vulg.*

AANTEEKENINGEN. — Timaeus, fragm. 6, bij Diodorus, Bibliotheca IV 56, 3—4; Müller, Fragm. hist. Graec. I, blz. 194.

De tocht der Argonauten van de Zwarte Zee naar de Noordzee. — Verg. [Aristoteles], De mirabilibus auscultationibus 105. — Geffcken, Timaios, blz. 92. — Berger, Wissenschaftliche Erdkunde, blz. 45 en volg. — Verg. Apollonius van Rhodus, Argonautica IV 627 en volg.

5. **διελκύσαντες.** — Timaeus gelooft niet aan de mogelijkheid, dat de Argonauten dezen geheelen afstand zijn gevaren; verg. Apollonius van Rhodus IV 627 en volg. met de scholiën.

6. **ποταμοῦ.** — Bedoeld kan zijn de Elbe of de Rijn. Van deze rivieren wist Timaeus door Pytheas.

—. **Ὠκεανὸν,** de Noordzee.

Timaeus, fragm. 33

Insulae complures sine nominibus eo situ traduntur, ex quibus ante Scythiam, quae appellatur Baunonia, unam abesse diei cursu, in quam veris tempore fluctibus electrum eiciatur, Timaeus prodidit.

VARIANTEN. — 2. quae, qui *of* quia *enkele hss.* — baunonia *enkele hss.*, baunoniana *of* raunonia *of* raunoniam *of* raunomiam *hss.* — 3. ieciatur *enkele hss.*

AANTEEKENINGEN. — Timaeus, fragm. 33 (F. H. G. I, blz. 200), bij Plinius, Naturalis historia IV 94.

De Friesche eilanden. — Geffcken, Timaios, blz. 68. — Over den barnsteen en deze eilanden Diodorus V 22 en 23; Plinius, Naturalis historia IV 94–97 en XXXVII 35–36, 42–43 en 61.

1. *insulae complures,* uitvoerig (naar Timaeus) beschreven door Diodorus V 22–23.

2. *Scythiam,* volgens Pytheas het land ten oosten van den Rijn.

–. *Baunonia.* — Volgens Pytheas (bij Plinius, Naturalis historia XXXVII 35) heette het barnsteeneiland *Abalus.* Volgens een andere mededeeling (bij Plinius, Naturalis historia XXXVII 36) heette het barnsteeneiland bij Timaeus *Basilia*; verg. Diodorus V 23. — Zie boven, blz. 18 en 19.

–. *diei cursu*; verg. Pytheas (bij Plinius, Naturalis historia XXXVII 35): *diei navigatione.*

Timaeus, fragm. 34

Huic (*Pytheae*) et Timaeus credidit, sed insulam Basiliam vocavit.

VARIANTEN. — 1. credit *één hs.* — balisiam *één hs.*

AANTEEKENINGEN. — Timaeus, fragm. 34 (F. H. G. I, blz. 200), bij Plinius, Naturalis historia XXXVII 36.

Het barnsteeneiland Basilia. — Diodorus V 23. — Geffcken, Timaios, blz. 68.

1. *Huic,* Pytheas van Massilia, die in de voorafgaande paragraaf door Plinius wordt geciteerd.

–. *Timaeus,* een der weinige geschiedschrijvers der Oudheid, die aan de mededeelingen van Pytheas geloof heeft geschonken. Voor zijn mededeeling over den barnsteen heeft hij Pytheas gebruikt.

–. *Basiliam.* — Door Pytheas werd, volgens de voorafgaande mededeeling van Plinius, dit eiland Abalus genoemd; over Basilia verg. Plinius, Naturalis historia IV 95 en XXXVII 61. Diodorus V 23 geeft een uitvoerig excerpt uit de mededeeling van Timaeus (naar Pytheas) over het barnsteeneiland Basilia.

Timaeus, fragm. 36

Πῶς ἀμπώτιδες γίνονται καὶ πλήμμυραι. — — —

Τίμαιος τοὺς ἐμβάλλοντας ποταμοὺς εἰς τὴν Ἀτλαντικὴν διὰ τῆς Κελτικῆς ὀρεινῆς αἰτιᾶται, προωθοῦντας μὲν ταῖς ἐφόδοις καὶ πλήμμυραν ποιοῦντας, ὑφέλκοντας δὲ ταῖς ἀναπαύλαις καὶ ἀμπώτιδας κατασκευάζοντας.

AANTEEKENINGEN. — Timaeus, fragm. 36 (F. H. G. I, blz. 200), bij Plutarchus, De placitis philosophorum III 17.

Timaeus over de rivieren van Gallië en het ontstaan van eb en vloed. — Timaeus kent deze rivieren door Pytheas. — Jullian, Histoire de la Gaule, I, blz. 66 n. 4. — Het is evenwel waarschijnlijk, dat de doxographische bron, waaraan Plutarchus deze mededeeling ontleende, de meening van Timaeus verkeerd heeft weergegeven. — Verg. Müllenhoff, Deutsche Altertumskunde, I, blz. 366. — Berger, Wissenschaftliche Erdkunde, blz. 352.

---

6. — APOLLONIUS VAN RHODUS

APOLLONIUS VAN RHODUS (naar zijn latere woonplaats), geb. te Alexandrië of Naucratis omstreeks 295 vóór Chr., overl. omstreeks 215 vóór Chr., schreef onder andere een episch gedicht, behelzend de beschrijving van de lotgevallen der Argonauten, *Argonautica*, waarvoor hij vele gegevens aan de aardrijkskundige passages van het geschiedwerk van Timaeus ontleende.

Knaack, *Realencyclopädie*, II, 126–134.

HANDSCHRIFTEN:

G = Wolfenbuttel, *Landesbibliothek*, ms. 2996, 10.2 Aug. 4⁰ (*Guelferbitanus*), van de 13de eeuw.

L = Florence, *Bibl. Laurenziana*, XXXII 9, van de 11de eeuw.

UITGAVEN. — R. Merkel, *met de scholiën* (Leipzig, Teubner, 1854). — R. C. Seaton, *met Engelsche vertaling* (Londen, 1919). — La ville de Mirmont, Les Argonautiques (Parijs, 1892). — *Excerpten* bij Cougny-Lebègue, Extraits des auteurs grecs, I, blz. 104–107.

Apollonius, Argonautica IV 627—641

Ἐκ δὲ τόθεν Ῥοδανοῖο βαθὺν ῥόον εἰσαπέβησαν,
ὅστ' εἰς Ἠριδανὸν μετανίσσεται· ἄμμιγα δ' ὕδωρ
ἐν ξυνοχῇ βέβρυχε κυκώμενον. Αὐτὰρ ὁ γαίης
ἐκ μυχάτης, ἵνα τ' εἰσὶ πύλαι καὶ ἐδέθλια Νυκτός,
ἔνθεν ἀπορνύμενος τῇ μέν τ' ἐπερεύγεται ἀκτὰς
Ὠκεανοῦ, τῇ δ' αὖτε μετ' Ἰονίην ἅλα βάλλει,
τῇ δ' ἐπὶ Σαρδόνιον πέλαγος καὶ ἀπείρονα κόλπον
ἑπτὰ διὰ στομάτων ἵει ῥόον. Ἐκ δ' ἄρα τοῖο
λίμνας εἰσέλασαν δυσχείμονας, αἵτ' ἀνὰ Κελτῶν
ἤπειρον πέπτανται ἀθέσφατον· ἔνθά κεν οἵγε
ἄτῃ ἀεικελίῃ πέλασαν. Φέρε γάρ τις ἀπορρὼξ

κόλπον ἐς 'Ωκεανοῖο, τὸν οὐ προδαέντες ἔμελλον
639 εἰσβαλέειν, τόθεν οὔ κεν ὑπότροποι ἐξεσάωθεν.
'Αλλ' Ἥρη σκοπέλοιο καθ' Ἑρκυνίου ἰάχησεν
οὐρανόθεν προθοροῦσα.

VARIANTEN. — 627. *ἐκδετόθεν L.* — *εἰσεπέρησαν G.* — 628. *μετανείσεται L.* — 633. *κόλπον L, πόντον G.* — 634. *ἱεὶς G.* — 637. *ἐπέλασαν G.*

AANTEEKENINGEN. — De Rijn als een tak van den Eridanus. — Riese XIII 3. — In de scholiën wordt medegedeeld, hoe Hesiodus, Herodotus en Hecataeus van Milete zich den tocht der Argonauten voorstelden, met de critiek op deze voorstelling van Artemidorus van Ephesus. — Verg. Geffcken, Timaios, blz. 93. — Berger, Wissenschaftliche Erdkunde, blz. 45. — Jullian, Histoire de la Gaule, I, blz. 71 en volg.

631. *τῇ μὲν - ἵει ῥόον.* — De Eridanus verdeelt zich in drie takken, waarvan er een vloeit naar den Oceaan (de Rijn), een naar de Ionische zee (de Po) en een naar de Sardinische zee (de Rhone).

638. *κόλπον 'Ωκεανοῖο*, de Noordzee.

---

7. — ERATOSTHENES

ERATOSTHENES van Cyrene, geb. omstreeks 275, overl. omstreeks 195 vóór Christus, directeur der bibliotheek te Alexandrië, zeer veelzijdig geleerde. Een zijner voornaamste werken was een geschrift over de aardrijkskunde, Γεωγραφικά.

Berger, *Wissenschaftliche Erdkunde der Griechen*, blz. 384–441. — G. Knaack, *Realencyclopädie*, VI, 358 en volg. — Gisinger, *Realencyclopädie*, Suppl. IV, 604.

VERZAMELING DER FRAGMENTEN. — H. Berger, Die geographischen Fragmente des Eratosthenes (Leipzig, 1880).

Eratosthenes, fragm. I B 4

Ἡσίοδος μάρτυς ἐν τοῖς ὑπ' Ἐρατοσθένους παρατεθεῖσιν ἔπεσιν·
"Αἰθίοπάς τε Λίγυς τε ἰδὲ Σκύθας ἱππημολγούς".

AANTEEKENINGEN. — **Eratosthenes, fragm. I B 4 (Berger, blz. 41), bewaard bij Strabo VII 3,7, C. 300.**

De Ligyriërs in Noord-Europa, genoemd door [Hesiodus], dien Eratosthenes citeerde. — Verg. Lucanus, Pharsalia I 443–444. — Avienus, Ora maritima 129–135. — Jullian, Histoire de la Gaule, I, blz. 110 n. 4 en 119 n. 2.

1. Ἡσίοδος. — [Hesiodus], fragm. 222 (Kinkel) = fragm. 55 (Rzach).

Eratosthenes, fragm. I B 9

Φησὶ δ' Ἐρατοσθένης κοινὸν μὲν εἶναι τοῖς βαρβάροις πᾶσιν ἔθος τὴν ξενηλασίαν. — — — Καρχηδονίους δὲ καταποντοῦν, εἴ τις τῶν ξένων εἰς Σαρδὼ
3 παραπλεύσειεν ἢ ἐπὶ Στήλας· διὰ δὲ ταῦτ' ἀπιστεῖσθαι τὰ πολλὰ τῶν ἑσπερίων.

VARIANTEN. — 3. ἐπὶ Στήλας – τὰ πολλὰ *ontbr. in een hs. te Parijs* (*Bibl. Nationale, gr.* 1393). — δέ, δὴ *eenige hss.*

AANTEEKENINGEN. — Eratosthenes, fragm. I B 9 (Berger, blz. 49), bewaard bij Strabo XVII 1, 19, C. 802.

De Karthagers trachtten de Grieken te beletten voorbij Sardinië en door de Straat van Gibraltar te varen. — Dientengevolge was het voor Eratosthenes onmogelijk nauwkeurige berichten over het westen van Europa te verkrijgen. — Verg. Norden, Die germanische Urgeschichte in Tacitus' Germania, blz. 32.

2. ξενηλασίαν, naar aanleiding van de mededeeling, dat Egypte oorspronkelijk voor buitenlanders was gesloten.

3. Στήλας, de Straat van Gibraltar.

---

8. — CRATES VAN MALLUS

CRATES uit Mallus in Cilicië, geb. omstreeks 215 vóór Chr., overl. omstreeks 150 vóór Chr., grammaticus, hoofd der school van Pergamum, geleerd criticus en philosoof, schreef o.a. een werk ter verklaring van Homerus, waarin hij Pytheas van Massilia citeerde.

Berger, *Wissenschaftliche Erdkunde der Griechen*, blz. 444. — Kroll, *Realencyclopädie*, XI, 1634–1641. — Gisinger, *Realencyclopädie*, Suppl. IV, 615.

VERZAMELING DER FRAGMENTEN. — C. Wachsmuth, De Cratete Mallota (Leipzig, 1860).

Crates, fragm. A

Κράτης δὲ ὁ γραμματικός φησι τῶν τόπων τούτων καὶ Ὅμηρον μνημονεῦσαι, ἐν οἷς φησιν Ὀδυσσεύς·

3 Τηλέπυλον Λαιστρυγονίην, ὅθι ποιμένα ποιμὴν
κ. τ. ἑ.

AANTEEKENINGEN. — Crates van Mallus, fragm. A, bewaard bij Geminus, Elementa astronomiae VI 10 (zie aldaar, blz. 30).

Crates licht de Odyssee toe met mededeelingen, onder anderen ontleend aan Pytheas van Massilia.

1. *τῶν τόπων τούτων*, de streek met de korte nachten, waarvan Pytheas verhaalde.

3. *Τηλέπυλον κ. τ. ἑ*, Odyssee X 82–86.

---

9. — HIPPARCHUS

HIPPARCHUS uit Nicaea in Bithynië, geb. in het begin der 2de eeuw vóór Chr., overleden omstreeks 125 vóór Chr., Grieksch astronoom, schreef onder anderen een geographisch werk, *Πρὸς τὴν Ἐρατοσθένους γεωγραφίαν*, in drie boeken, voornamelijk een critiek op het werk van Eratosthenes, maar ook met nieuwe gegevens. Voor dit geschrift heeft Hipparchus de mededeelingen van Pytheas bewerkt.

Berger, *Geschichte der wissenschaftlichen Erdkunde der Griechen*, blz. 458 en volg. — Rehm, *Realencyclopädie*, VIII, 1666–1681. — Gisinger, *Realencyclopädie*, Suppl. IV, 618.

VERZAMELING DER FRAGMENTEN. — H. Berger, Die geographischen Fragmente des Hipparch (Leipzig, 1869).

Hipparchus, fragm. V 16

Φησὶ δέ γε ὁ Ἵππαρχος κατὰ τὸν Βορυσθένη καὶ τὴν Κελτικὴν ἐν ὅλαις ταῖς θεριναῖς νυξὶ παραυγάζεσθαι τὸ φῶς τοῦ ἡλίου περιϊστάμενον ἀπὸ τῆς δύσεως ἐπὶ τὴν ἀνατολήν, ταῖς δὲ χειμεριναῖς τροπαῖς τὸ πλεῖστον μετεωρίζεσθαι τὸν ἥλιον ἐπὶ πήχεις ἐννέα· ἐν δὲ τοῖς ἀπέχουσι τῆς Μασσαλίας ἑξακισχιλίοις καὶ τριακοσίοις (οὓς ἐκεῖνος μὲν ἔτι Κελτοὺς ὑπολαμβάνει, ἐγὼ δ' οἶμαι Βρεττανοὺς εἶναι, βορειοτέρους τῆς Κελτικῆς σταδίοις δισχιλίοις πεντακοσίοις) πολὺ μᾶλλον τοῦτο συμβαίνειν· ἐν δὲ ταῖς χειμεριναῖς ἡμέραις ὁ ἥλιος μετεωρίζεται πήχεις ἕξ, τέτταρας δ' ἐν τοῖς ἀπέχουσι Μασσαλίας ἐνακισχιλίους σταδίους καὶ ἑκατόν, ἐλάττους δὲ τῶν τριῶν ἐν τοῖς ἐπέκεινα, οἳ καὶ κατὰ τὸν ἡμέτερον λόγον πολὺ ἂν εἶεν ἀρκτικώτεροι τῆς Ἰέρνης. Οὗτος δὲ Πυθέᾳ πιστεύων κατὰ τὰ νοτιώτερα τῆς Βρεττανικῆς τὴν οἴκησιν ταύτην τίθησι, καί φησιν εἶναι τὴν μακροτάτην ἐνταῦθα ἡμέραν ὡρῶν ἰσημερινῶν δέκα ἐννέα, ὀκτωκαίδεκα δέ, ὅπου τέτταρας ὁ ἥλιος μετεωρίζεται πήχεις· οὕς φησιν ἀπέχειν τῆς Μασσαλίας ἐνακισχιλίους καὶ ἑκατὸν σταδίους. Ὥσθ' οἱ νοτιώτατοι τῶν Βρεττανῶν βορειότεροι τούτων εἰσίν.

VARIANTEN. — 3. < τὸ > *Corais*. — 4. **ἑξακισχιλίοις, Γ** (d.i. **τρισχιλίοις**) *Epitome*. — 10. **καὶ** *ontbr. in Epitome*, [**καὶ**] *Penzel*. — 11. **νοτιώτερα** *hss.*, **ἀρκτικώτερα** *Du Theil*, **τἀνώτερα** *Tucker*. — 14. **ἐνακισχιλίους** *Meineke*, **ἐννακισχιλίους** *hss.*

Aanteekeningen. — Hipparchus, fragm. V 16 (Berger, Die Fragmente des Hipparch, blz. 64–71), bewaard bij Strabo II 1, 18, C. 75 (zie aldaar voor de verklaring).

Hipparchus gebruikte gegevens van Pytheas van Massilia voor het bepalen van breedtematen.

10. Οὗτος, Hipparchus.

Ἰνδοὶ μὲν οὖν μεταξὺ θερινῶν ἀνατολῶν
καὶ χειμερινῶν οἰκοῦσι· Κελτοὶ δ' ἀνάπαλιν
177 ὑπὸ χειμερινῆς θερινῆς τε δύσεως, ὡς λόγος.
Τὰ μὲν οὖν ἔθνη τὰ τέτταρ' ἐστὶ τοῖς ὄχλοις
τοῖς πλήθεσίν τε τῶν κατοικούντων ἴσα.

VARIANTEN. — 174. θερινῶν *Vindingus*, θερινὸν *hs.* — 177. ὑπὸ χειμερινῆς θερινῆς τε δύσεως *Müller*, ὑπ' ἰσημερινῆς θερινῆς τε δύσεως *Meineke*, ἀπὸ ἰσημερινῆς τε δύσεως *hs.* — 178. τέτταρ' *Fabricius*, τέσσαρ' *hs.*

AANTEEKENINGEN. — De vier volkeren aan den rand der bewoonde wereld. — Naar Ephorus; verg. fragm. 30 (Jacoby); zie boven, blz. 13.

171. Ἰνδοί, volgens Ephorus de bewoners van het oostelijk deel der wereld.

172. Αἰθίοπες, de bewoners van het zuiden.

173. Κελτοί, de bewoners van het geheele westen, dus van Iberië en Gallië.

174. Σκύθαι, de bewoners van het noordelijk deel der wereld, van den Rijn tot Zuid-Rusland en West-Azië.

11. — POSIDONIUS

POSIDONIUS, geb. omstreeks 135 vóór Chr. te Apamea in Syrië, leefde sedert 97 vóór Chr. in Rhodus, overl. omstreeks 50 vóór Christus, beroemd wijsgeer, veelzijdig geleerde en onderzoeker, schreef onder anderen een geschiedwerk als voortzetting van Polybius, Ἱστορία ἡ μετὰ Πολύβιον, in 52 boeken, waarschijnlijk tot de dictatuur van Sulla (145—82 vóór Christus), voltooid vóór 60 vóór Christus, en een werk over den Oceaan, Περὶ Ὠκεανοῦ καὶ τῶν κατ' αὐτόν, waarschijnlijk uit later tijd; voor dit laatste werk maakte hij gebruik van het werk van Pytheas. In beide werken was sprake van het noordwesten van Europa. Posidonius stelde veel belang in ethnographische vraagstukken en in de zeden en gewoonten van vreemde volken. Caesar heeft zijn werken bestudeerd; Cicero was zijn leerling; Diodorus, Timagenes, Livius (uit Timagenes), Nicolaus van Damascus en Strabo hebben zijn werken gebruikt.

Berger, *Wissenschaftliche Erdkunde*, blz. 550 en volg. — K. Reinhardt, *Poseidonios* (München, 1921). — Gisinger, *Realencyclopädie*, Suppl. IV, 630.

VERZAMELING DER FRAGMENTEN. — Müller, Fragm. hist. Graec. III, blz. 245–296. — Jacoby, Die Fragmente der griechischen Historiker, II A, blz. 222–317 en II C, blz. 154–220.

Posidonius, fragm. 22

Γερμανοὶ δὲ, ὡς ἱστορεῖ Ποσειδώνιος ἐν τῇ τριακοστῇ, ἄριστον προσφέρονται κρέα μεληδὸν ὠπτημένα καὶ ἐπιπίνουσι γάλα καὶ τὸν οἶνον ἄκρατον.

Aanteekeningen. — Posidonius, fragm. 22 (Jacoby, blz. 232), bewaard bij Athenaeus IV 39, p. 153 E = Frag. Hist. Gr. III, blz. 264, fr. 32.

De maaltijden der Germanen. — Müllenhoff, Deutsche Altertumskunde, II, blz. 153 en volg. — Hirschfeld, Kleine Schriften, blz. 362 en volg. — Birt, Die Germanen (1917), blz. 23 en volg. — Norden, Die germanische Urgeschichte, blz. 70—140.

1. **Γερμανοὶ.** — Dat sprake is van Germanen en niet van Kimbren, is bewezen door Norden, t.a.p., blz. 70.

—. ***ἐν τῇ τριακοστῇ***, in boek XXX, waarin een ethnographie der Germanen was opgenomen.

Posidonius, fragm. 28, 19

Εἰκάζει δὲ καὶ τὴν τῶν Κίμβρων καὶ τῶν συγγενῶν ἐξανάστασιν ἐκ τῆς οἰκείας γενέσθαι κατὰ θαλάττης ἔφοδον, οὐκ ἀθρόαν συμβᾶσαν.

Varianten. — 2. *γενέσθαι – ἀθρόαν hss., γενέσθαι < κατὰ λῃστείαν οὐ > κατὰ θαλάττης ἔφοδον ἀθρόαν Corais.*

Aanteekeningen. — Posidonius, fragm. 28, 19 (Jacoby, blz. 239), bewaard bij Strabo II 3, 6, C. 102 = Fragm. Hist. Gr. III, blz. 281, fragm. 68. — Uit het werk Περὶ Ὠκεανοῦ, maar sterk verkort.

De Kimbrische vloed; verg. fragm. 31 (Jacoby).

1. **Εἰκάζει**, n.l. Posidonius.

2. ***οὐκ ἀθρόαν.*** — De tekst is goed overgeleverd; door een *ἀθρόα ἔφοδος* zou het geheele volk zijn vernietigd.

Posidonius, fragm. 31

*Περὶ δὲ Κίμβρων τὰ μὲν οὐκ εὖ λέγεται, τὰ δ' ἔχει πιθανότητας οὐ μετρίας. Οὔτε γὰρ τὴν τοιαύτην αἰτίαν τοῦ πλάνητας γενέσθαι καὶ λῃστρικοὺς ἀποδέξαιτ' ἄν τις, ὅτι χερρόνησον οἰκοῦντες μεγάλῃ πλημμυρίδι ἐξελασθεῖεν ἐκ τῶν τόπων· καὶ γὰρ νῦν ἔχουσι τὴν χώραν, ἣν εἶχον πρότερον. — — — Οὐκ εὖ δ' οὐδὲ ὁ φήσας ὅπλα αἴρεσθαι πρὸς τὰς πλημμυρίδας τοὺς Κίμβρους, οὐδ' ὅτι ἀφοβίαν οἱ Κελτοὶ ἀσκοῦντες κατακλύζεσθαι τὰς οἰκίας ὑπομένουσιν, εἶτ' ἀνοικοδομοῦσι· καὶ ὅτι πλείων αὐτοῖς συμβαίνει φθόρος ἐξ ὕδατος ἢ πολέμου, ὅπερ Ἔφορός φησιν. Ἡ γὰρ τάξις ἡ τῶν πλημμυρίδων καὶ τὸ τὴν ἐπικλυζομένην χώραν εἶναι γνώριμον οὐκ ἔμελλε ταύτας τὰς ἀτοπίας παρέξειν. — — — **Ταῦτα δὲ δικαίως ἐπιτιμᾷ τοῖς συγγραφεῦσι Ποσειδώνιος.***

Varianten. — 1. *οὐ ontbr. bij één hs. en Corais.* — 2. *οὔτε, οὐδὲ Corais.* — 3. *ἐξελαθεῖεν eenige hss. en Corais.* — 4. *< οἰκείων > τόπων Jacoby.* — 9. *ταύτας, τοιαύτας Corais.* — 10. *ταῦτα δὲ hss., ταῦτά τε δὴ Corais.*

Aanteekeningen. — Posidonius, fragm. 31 (Jacoby, blz. 240), bewaard bij Strabo VII 2, 1—2, C. 292—293 = Fragm. Hist. Gr. III, blz. 284—285, fragm. 75. – Uit de Ἱστορίαι.

De Kimbrische vloed; verg. fragm. 28, 19 (Jacoby); Florus I 38, 1.

2. αἰτίαν. — Er zijn twee oorzaken: de ongedurigheid van den Kimbrischen aard en een stormvloed.

3. χερρόνησον, Jutland.

5. ὁ φήσας, een recent auteur, niet Ephorus natuurlijk, maar een schrijver, die de mededeeling van Ephorus over de Kelten op de Kimbren had toegepast.

—. Κίμβρους. — Blijkbaar heeft een der bronnen van Posidonius het verhaal van Ephorus over de Kelten (fragm. 132, Jacoby) overgebracht op de Kimbren; verg. Nicolaus van Damascus, fragm. 109.

8. Ἔφορος, fragm. 132 (Jacoby); zie boven, blz. 14.

---

12. — GEMINUS

Geminus, stoicus en mathematicus, waarschijnlijk uit Rhodus, volgeling van Posidonius, over wiens leven ons verder niets bekend is, heeft omstreeks 70 vóór Christus een leerboek der astronomie geschreven, Εἰσαγωγὴ εἰς τὰ Φαινόμενα (een commentaar op het werk van Posidonius Περὶ μετεώρων), dat ons in een uittreksel is bewaard.

Tittel, *Realencyclopädie*, VII, 1026-1050. — Gisinger, *Realencyclopädie*, Suppl. IV, 637.

Handschriften en oude uitgaven (onder anderen):

B = Berlijn, *Staatsbibliothek*, Phillipps gr. 1546, van de 16de eeuw.
H = Uitg. van Abbé Halm (Parijs, 1819).
Mi = Uitg. van Migne, Patrologia graeca, XIX (Parijs, 1857).
P¹ = Parijs, *Bibl. Nationale*, gr. 2385, van de 15de of 16de eeuw.
P² = Parijs, *Bibl. Nationale*, suppl. gr. 48, van de 16de eeuw.
Ur. = Uitg. van D. Petavius, Uranologium (Parijs, 1630).
V = Weenen, *Nationalbibliothek*, gr. 89, van de 15de eeuw.
V¹ = Rome, *Bibl. Vaticana*, gr. 318, van de 15de eeuw.
V² = Rome, *Bibl. Vaticana*, gr. 381, van de 15de of 16de eeuw.
Lat. = Latijnsche vertaling uit het Arabisch, van de 12de eeuw.
Pet. = handschriften van Petavius.
ed. pr. = Uitg. van E. Hildericus (Altorf, 1590).

Uitgaaf. — C. Manitius, *met Duitsche vertaling* (Leipzig, Teubner, 1898).

Geminus, Elementa astronomiae VI 8—11

Τοῖς δ' ἔτι βορειοτέροις οἰκοῦσι τῆς Προποντίδος ἡ μεγίστη ἡμέρα γίνεται ὡρῶν ἰσημερινῶν ις', καὶ τοῖς ἔτι βορειοτέροις ιζ' καὶ ιη' ὡρῶν ἡ μεγίστη ἡμέρα γίνεται.

9. Ἐπὶ δὲ τοὺς τόπους τούτους δοκεῖ καὶ Πυθέας ὁ Μασσαλιώτης παρεῖναι. Φησί γοῦν ἐν τοῖς περὶ τοῦ Ὠκεανοῦ πεπραγματευμένοις αὐτῷ, ὅτι "ἐδείκνυον ἡμῖν οἱ βάρβαροι, ὅπου ὁ ἥλιος κοιμᾶται. Συνέβαινε γὰρ περὶ τούτους τοὺς τόπους τὴν μὲν νύκτα πάντελῶς μικρὰν γίνεσθαι ὡρῶν οἷς μὲν δύο, οἷς δὲ τριῶν, ὥστε μετὰ τὴν δύσιν μικροῦ διαλείμματος γινομένου ἐπανατέλλειν εὐθέως τὸν ἥλιον".

10. Κράτης δὲ ὁ γραμματικός φησι τῶν τόπων τούτων καὶ Ὅμηρον μνημονεῦσαι, ἐν οἷς φησιν Ὀδυσσεύς·

Τηλέπυλον Λαιστρυγονίην, ὅθι ποιμένα ποιμὴν
ἠπύει εἰσελάων, ὁ δέ τ' ἐξελάων ὑπακούει.
Ἔνθα κ' ἄϋπνος ἀνὴρ δοιοὺς ἐξήρατο μισθούς,
τὸν μὲν βουκολέων, τὸν δ' ἄργυφα μῆλα νομεύων·
ἐγγὺς γὰρ νυκτός τε καὶ ἤματός εἰσι κέλευθοι.

11. Περὶ γὰρ τοὺς τόπους τούτους γινομένης <τῆς> μεγίστης ἡμέρας ὡρῶν κγ' ἰσημερινῶν ἡ νὺξ μικρὰ παντάπασιν εἶναι ἀπολείπεται ὥρας μιᾶς, ὥστε πλησιάζειν τὴν δύσιν τῇ ἀνατολῇ μικρᾶς παντάπασί τινος περιφερείας ὑπὸ τὸν ὁρίζοντα ἀπολαμβανομένης ἀπὸ τοῦ θερινοῦ τροπικοῦ.

VARIANTEN. — 1. τῆς Προποντίδος, quam terra que dicitur britania *Lat.* — ἡ *ontbr. in de uitg.* — 2. τοῖς ἔτι *Manitius*, ἔτι τοῖς *vulg.* — 4. Πυθέας ὁ Μ., chotihas qui dicitur pertinere selibutis *Lat.* — Μασσαλιώτης V^2 *V ed. pr.* — 5. γοῦν, γὰρ P^2. — τοῦ *ontbr. in* P^1. — πεπραγμένοις $V^1 P^1$. — 8. μετὰ, κατὰ *H.* — γενομένου *uitg.* — 13. ὁ δέ τε ἐξελάων $V^1 P^1$. — 14. κ' ἄϋπνος ἀνὴρ V^2 *uitg.*, καὶ ἄϋπνος ἀνὴρ P^1 *V*, καὶ ὕπνος ἀὴρ V^1. — 15. δὲ ἄργυφα $V^1 P^1 V^2$, δ' ἄργυρα *Ur. H.* — 18. κγ', κα' *uitg.*, 23 hore ex horis equalitatis *Lat.* — ὥρας μιᾶς V^1 *B* $P^2 P^1$ *Pet*, ὥρας α' V^2, ὥρας γ' *V*, ὡρῶν γ' *uitg.*, unius hore equalis *Lat.* — 19. τινος *Manitius*, τῆς *vulg.* — 20. ἀπὸ, ὑπὸ *Ur. H. Mi.*, orbis quem secat orizon de orbe tropici *Lat.*

AANTEEKENINGEN. — Pytheas van Massilia in het noordwesten en Crates van Mallus over Odyssee X 82–86.

2. ὡρῶν ἰσημερινῶν, uren van $1/_{24}$ etmaal of $1/_{12}$ dag, wanneer dag en nacht gelijk zijn; verg. Strabo II 1, 18, C. 75. — De getallen zijn 16, 17 en 18.

4. Πυθέας, Pytheas van Massilia; Geminus heeft zijn werk niet zelf ingezien, maar citeert naar Crates.

5. ἐδείκνυον κ. τ. ἑ., woordelijk citaat uit het werk van Pytheas Περὶ Ὠκεανοῦ, waarschijnlijk tot τὸν ἥλιον, — Verg. M. C. P. Schmidt en G. Bilfinger, Neue Jahrbücher für Philologie, 139 (1889), blz. 826–828, en 141 (1890), blz. 665–671.

10. Κράτης, van Mallus (zie hier boven, blz. 24 en volg.) wordt door Geminus

eenige malen geciteerd, onder anderen VI 16, voor de interpretatie van Odyssee XI 14–19, en XVI 27, voor de interpretatie van Odyssee I 23–24.

12. Τηλέπυλον κ. τ. ἑ., Odyssee X 82–86.

17. ὡρῶν κγ', 23 uren.

---

13. — CICERO

MARCUS TULLIUS CICERO, geb. 3 Jan. 106 vóór Chr. te Arpinum, gedood 7 Dec. 43 vóór Chr., staatsman, redenaar en geleerde. Onder zijn vele geschriften zijn voor deze uitgaaf van beteekenis eenige passages uit de rede *De provinciis consularibus*, uitgesproken einde Mei 56 vóór Chr. in den senaat, uit de rede *In Lucium Calpurnium Pisonem*, uitgesproken in 55 vóór Chr. in den senaat, uit de 5de rede tegen Marcus Antonius, *Oratio Philippica V*, uitgesproken 1 Jan. 43 vóór Chr. in den senaat, en uit een brief aan Titus Pomponius Atticus van 18 April 44 vóór Chr.

T. Petersson, *Cicero, a biography* (Berkeley, 1920). — E. Ciaceri, *Cicerone e i suoi tempi* (Milaan, 1926 en volg.).

HANDSCHRIFTEN (onder vele anderen):

E = Berlijn, *Staatsbibliothek*, lat. 252 (*Erfurtensis*), van de 12de of 13de eeuw.
F = München, *Staatsbibliothek*, lat. 520 (*Frisingensis*), van de 15de eeuw.
G = Erlangen, *Univ. Bibliothek*, 38 (847), geschreven te Heidelberg in 1466.
M = Florence, *Bibl. Laurenziana*, conv. soppr. 13, van de 15de eeuw.
P = Torino, *Bibl. Nazionale*, palimpsest (verbrand).
V = Rome, *Bibl. Capitulare di S. Pietro in Vaticano*, H 25, van de 9de eeuw.
a = Bamberg, *Staatsbibliothek*, M. IV 5, van de 13de eeuw.
b = Bern, *Stadtbibliothek*, ms. 104, van de 13de of 14de eeuw.
c = Oxford, *Bodleian Library*, Canonici 226, van de 15de eeuw.
e = Rome, *Bibl. Vaticana*, Palatinus lat. 1525, van de 15de eeuw.
g = Wolfenbuttel, *Landesbibliothek*, Gudianus 278, van de 10de eeuw.
k = Parijs, *Bibl. Nationale*, lat. 7779, geschreven te Pavia in 1459.
l = Londen, *British Museum*, Kings mss. 15 A XIV, van de 11de eeuw.
n = Leiden, *Univ. Bibliotheek*, Vossianus Lat. O. 2, van de 10de of 11de eeuw.
t = München, *Staatsbibliothek*, lat. 18787 (*Tegernseensis*), van de 11de eeuw.
Φ = Florence, *Bibl. Laurenziana*, XLVIII 24, van de 15de eeuw.
χ = Florence, *Bibl. Nazionale*, I. IV 5 (S. Marci 254), van de 15de eeuw.

UITGAVEN, *van alle werken*. — I. C. Orelli, I. G. Baiter en C. Halm (Zürich, 1845—1862). — J. G. Baiter en L. Kaiser (Leipzig, Tauchnitz, 1861—1869). — R. Klotz en C. F. W. Müller (Leipzig, Teubner, 1878 en volg.).

Van de redevoeringen. — A. C. Clark en G. Peterson (Oxford, 1900—1910).

Van de brieven. — Y. Tyrrell en C. Purser (Dublin, 1890 en volg.) — C. Purser (Oxford, 1901 – 1903).
Excerpten bij Dom Bouquet, Recueil des historiens, blz. 654–663.

Cicero, Oratio de provinciis consularibus 8, 19

Bellum in Gallia maximum gestum est; domitae sunt a Caesare maximae nationes, sed nondum legibus, nondum iure certo, nondum satis firma pace devinctae.

Aanteekeningen. — De rechtstoestand in Gallië is in Mei 56 vóór Chr. nog niet geregeld. — Riese II 126; Bouquet, Recueil des historiens, blz. 658.
Cicero betoogt, dat Caesar, om den toestand in Gallië nog nader te regelen, daar stadhouder moet blijven.
2. *nondum legibus—devinctae.* — De uitdrukking van Caesar (Bellum Gallicum II 35) *omni Gallia pacata* beteekent dus niet, dat aan het eind van 57 vóór Chr. Gallië reeds als een Romeinsche provincie was georganiseerd.

Cicero, Oratio in L. Pisonem 33, 81—82

Cuius (*C. Caesaris*) ego imperium, non Alpium vallum contra adscensum transgressionemque Gallorum, non Rheni fossam gurgitibus illis redundantem Germanorum immanissimis gentibus obicio et oppono; (82) perfecit ille, ut, si montes resedissent, amnes exaruissent, non naturae praesidio, sed victoria sua rebusque gestis Italiam munitam haberemus.

Varianten. — 1. imperium *P χ Lambinus*, imperio *deteriores.* — ascensum *hss.* — 2. reni *E.* — 4. resedissent *P F*, residissent *E G M c e k.*

Aanteekeningen. — De beteekenis van Caesar's overwinningen in Gallië. — Riese II 78.
2. *Rheni.* — Dit is de oudste vermelding van den Rijn in de antieke literatuur. — Verg. A. Holder, Altceltischer Sprachschatz, II, 1130.

Cicero, Oratio Philippica V 2, 5

Est enim opinio decreturum aliquem Antonio illam ultimam Galliam, quam Plancus obtinet.

Varianten. — 1. decretum *a t.* — aliquam *V.* — Antonio *V b*, M. Antonio *a g l n t.* — 2. optinet *b g.*

Aanteekeningen. — Plancus, stadhouder van Gallië. — Riese III 1.
1. *Antonio.* — Over de wenschen van Antonius omtrent Gallië verg. Cicero, Philippica I 3, 8; V 13, 37; VII 1, 2; VIII 8, 25.

2. *Plancus*, Lucius Munatius Plancus, legatus in Gallia Comata; verg. Nicolaus van Damascus, Vita Caesaris 28; Plutarchus, Antonius 18, 5; Appianus, De bellis civilibus III 46; Cassius Dio XLVI 50, 3. 54, 1; Seneca, Epistula 91, 14; Hieronymus, Chronicon 1992; CIL X 6087. — Gallia Narbonensis werd bestuurd door Lepidus.

Cicero, Epistula ad Atticum XIV 9, 3

Balbus meliora de Gallia. XXI die litteras habebat: Germanos illasque
nationes, re audita de Caesare, legatos misisse ad Aurelium, qui est praeposi-
3 tus ab Hirtio, se, quod imperatum esset, esse facturos.

Aanteekeningen. — Aurelius, onderbevelhebber van Hirtius, aanvaardt de onderwerping van Germanen, 44 vóór Christus. — Riese II 145.

De brief is geschreven uit Puteoli, 18 April 44 vóór Christus.

1. *Balbus*, Lucius Cornelius Balbus (aan wien Hirtius Boek VIII van Caesar's Bellum Gallicum opdroeg) was, evenals Cicero, te Puteoli.

–. *Germanos illasque nationes*, de Germanen in Gallië en de Galliërs.

2. *re audita de Caesare*. — Bedoeld wordt de moord op Caesar.

–. *Aurelium*, overigens onbekend.

3. *Hirtio*, Aulus Hirtius, legatus in Gallia Transalpina, waarschijnlijk van 46 tot 44 vóór Christus; verg. Cicero, Ad Atticum XII 37, 4, waar een brief wordt vermeld van Hirtius aan Cicero uit Narbo van 18 April 45. Zijn voorganger was Decimus Brutus (verg. Appianus, De bellis civilibus II 48, 197), zijn opvolger Lucius Munatius Plancus (verg. Cicero, Oratio Philippica V 2, 5; Appianus, De bellis civilibus III 46, 190).

---

14. — CAESAR

Gaius Julius Caesar, geb. 13 Juli 100 en vermoord 15 Maart 44 vóór Chr., heeft als proconsul Gallië veroverd in de jaren 58 tot 50 vóór Chr.; de geschiedenis van de eerste zeven jaren van zijn Gallische oorlogen heeft hij beschreven in zeven boeken *Commentarii belli Gallici*; de oorlogen van het 8ste en 9de jaar zijn in één boek beschreven door zijn onderbevelhebber Aulus Hirtius.

P. van Limburg Brouwer, *Caesar en zijn tijdgenooten* (1844—1846). — Napoléon III, *Histoire de Jules César* (1865—1866). — H. Delbrück, *Geschichte der Kriegskunst*, I (1900). — G. Veith, *Geschichte der Feldzüge C. Julius Caesars* (1906). — Camille Jullian, *Histoire de la Gaule*, III (1909). — T. Rice Holmes, *Caesar's conquest of Gaul*, 2[d] ed. (1911). — E. G. Sihler, *C. Julius Caesar* (1912). — A. von Mess, *Caesar* (1913). — M. L. Strack, *Aulus Hirtius*, *Bonner Jahrbücher*, CXVIII (1909), blz. 139–157.

De *Commentarii belli Gallici*, oorspronkelijk getiteld *Gai Julii Caesaris commentarii rerum gestarum* met den ondertitel *Bellum Gallicum*, zijn gedenkschriften (geen *historiae*, een geschiedwerk in den antieken zin), door Caesar geschreven en uitgegeven ter rechtvaardiging van zijn daden (verg. Cicero, Brutus 218; Suetonius, Divus Julius 24; — daartegen Caesar, Bellum Gallicum III 10; — verg. de voorstelling van zaken bij Cassius Dio — en Plutarchus, Appianus, Florus, Eutropius en Orosius —, die de opvatting weergeven van Livius). Het werk is te boek gesteld na het einde van den veldtocht van 52, op grond van vroeger gemaakte aanteekeningen, voornamelijk Caesar's rapporten aan den senaat; het is uitgegeven in 51 of 50 vóór Chr.; ten onrechte nemen sommigen aan, dat telkens na het eind van een oorlogsjaar een boek over de gebeurtenissen van dat jaar is geschreven en uitgegeven. — De geographische uitweidingen zijn gedeeltelijk met hulp van een werk van Posidonius opgesteld; enkele stukken kunnen niet van Caesar zelf zijn, maar zijn later aan het werk toegevoegd.

Holmes, t. a. p., blz. 202–256. — Jullian, t. a. p., blz. 149–152.

Over de publicatie van het werk: — G. A. A. Hecker, *Quaestiones de Caesaris commentariis de Bello Gallico* (1888). — Chr. Ebert, *Ueber die Entstehung von Caesars Bellum Gallicum* (1909). — A. Klotz, *Caesarstudien* (1910), blz. 17 en volg. — H. Meusel, *Jahresberichte des philologischen Vereins*, XXXVI (1910), blz. 28. — E. Norden, *Die germanische Urgeschichte* (1920), blz. 91 en 364.

Over de geographische interpolatie's: — A. Klotz, *Caesarstudien* (1910), blz. 26 en volg. — H. Meusel, *Jahresberichte des philologischen Vereins*, XXXVI (1910), blz. 1 en volg. — Chr. Ebert, *Göttingische gelehrte Anzeigen*, 1912, blz. 283. — E. Norden, *Die germanische Urgeschichte* (1920), blz. 363. — De echtheid der plaatsen wordt verdedigd door R. Koller, *Wiener Studien*, XXXVI (1914), blz. 140 en volg.

Over Livius als de bron van Cassius Dio: — D. G. Jelgersma, *De fide et auctoritate Cassii Dionis* (1879). — E. Schwartz, *Realencyclopädie*, III, 1706 en volg.

Over de rapporten aan den senaat: — A. Klotz, *Caesarstudien* (1910), blz. 13. — E. Norden, *Die germanische Urgeschichte* (1920), blz. 87 en volg.

O. Th. Schulz, *Ueber die wirtschaftlichen und politischen Verhältnisse bei den Germanen zur Zeit des C. Julius Caesar*, *Klio*, XI (1911), blz. 48–82.

HANDSCHRIFTEN: twee klassen, *α (A B M Q S)* en *β (a f h l)*.

A = Amsterdam, *Univ. Bibliotheek*, hs. 81 *(Bongarsianus)*, van de 9de of 10de eeuw.
B = Parijs, *Bibl. Nationale*, lat. 5763 *(Floriacensis)*, van de 9de of 10de eeuw.
M = Rome, *Bibl. Vaticana*, lat. 3864 *(Romanus)*, van de 10de eeuw.
Q = Parijs, *Bibl. Nationale*, lat. 5056 *(Moysiacensis)*, van de 12de eeuw.
S = Florence, *Bibl. Laurenziana*, Ashburnamianus R. 33, van de 10de eeuw.
a = Parijs, *Bibl. Nationale*, lat. 5764 *(Thuaneus)*, van de 11de eeuw.
f = Weenen, *Nationalbibliothek*, ms. 95, van de 12de eeuw.
h = Rome, *Bibl. Vaticana*, lat. 3324 *(Ursinianus)*, van de 12de eeuw.
l = Florence, *Bibl. Laurenziana*, Riccardianus 541, van de 11de of 12de eeuw.

L. A. Constans, *Revue des études anciennes*, XXVII (1925), blz. 279—296.

UITGAVEN: — B. Kübler (Leipzig, Teubner, 1893). — H. Meusel (Berlijn, 1894). — F. Kraner, W. Dittenberger, H. Meusel, *met aanteekeningen*, 17de uitg. (1913—1920). — T. Rice Holmes, *met aanteekeningen* (1914). — H. J. Edwards, *met Engelsche vertaling* (Londen, Heinemann, 1919). — L. A. Constans, *met Fransche vertaling* (Parijs, 1926).

Excerpten bij Dom Bouquet, Recueil des historiens, blz. 206—291.

Caesar, Bellum Gallicum I 1

1. Gallia est omnis divisa in partes tres; quarum unam incolunt Belgae, aliam Aquitani, tertiam qui ipsorum lingua Celtae nostra Galli appellantur. (2) Hi omnes lingua institutis legibus inter se differunt. Gallos ab Aquitanis Garunna flumen, a Belgis Matrona et Sequana dividit. (3) Horum omnium fortissimi sunt Belgae, propterea quod a cultu atque humanitate provinciae longissime absunt minimeque ad eos mercatores saepe commeant atque ea, quae ad effeminandos animos pertinent, important (4) proximique sunt Germanis, qui trans Rhenum incolunt, quibuscum continenter bellum gerunt. Qua de causa Helvetii quoque reliquos Gallos virtute praecedunt, quod fere cotidianis proeliis cum Germanis contendunt, cum aut suis finibus eos prohibent, aut ipsi in eorum finibus bellum gerunt. [(5) Eorum una pars, quam Gallos obtinere dictum est, initium capit a flumine Rhodano, continetur Garunna flumine Oceano finibus Belgarum, attingit etiam ab Sequanis et Helvetiis flumen Rhenum, vergit ad septentriones. (6) Belgae ab extremis Galliae finibus oriuntur, pertinent ad inferiorem partem fluminis Rheni, spectant in septentrionem et orientem solem. (7) Aquitania a Garunna flumine ad Pyrenaeos montes et eam partem Oceani, quae est ad Hispaniam, pertinet; spectat inter occasum solis et septentriones].

VARIANTEN. — 4. garunna *B M S β*, garumna *A Q*. — 12. [eorum — (18) septentriones] *Bacher*. — 13. garunna *hss.*, garumna *uitg.* — oceano *Aldus*, oceanum *hss.* — 16. spectant inter *R. Schneider*. — septentriones *Aldus*. — 17. garumna *α*. — 18. est *ontbr. in β*.

AANTEEKENINGEN. — Korte beschrijving van Gallië als inleiding der Commentarii.

1. *Gallia* beteekent bij Caesar òf het gebied, begrensd door de Pyrenaeën, den Oceanus, den Rijn en de Romeinsche provincie Gallia Narbonensis, òf het land, dat door de Galli in engeren zin wordt bewoond, tusschen het gebied der Belgae in het noorden en het gebied der Aquitani en de Romeinsche provincie in het zuiden. — Caesar volgde hier Posidonius; verg. Strabo IV 1, 1, C. 176–177.

—. *Belgae*, ten noorden van de Seine en de Marne, in Picardië, Artois, Champagne, het gebied der Ardennen, tot den Oceanus, de Schelde en den Rijn.

2. *Aquitani*, tusschen de Pyrenaeën en de Garonne.

—. *Celtae*, in Zwitserland, den Elzas en Midden-Frankrijk tot den Oceanus.

3. *lingua.* — Deze mededeeling is niet juist; groot verschil van taal blijkt nergens.

5. *fortissimi sunt Belgae*; verg. Strabo IV 4, 3, C. 196.

6. *provinciae*, de Romeinsche provincie Gallia Narbonensis.

8. *Germanis.* — Met deze opmerking heeft Caesar de bedoeling te wijzen op het tweede gedeelte van Boek I (c. 30–54), over den oorlog tegen Ariovistus en de Germanen.

9. *Helvetii*; opmerking ter inleiding van het eerste gedeelte van Boek I (c. 2–29), over den oorlog tegen de Helvetii; hierbij sluit caput 2 onmiddellijk aan.

12. *Eorum – septentriones*, passage die niet door Caesar zelf is geschreven (verg. Th. E. Bacher, Blätter für das Bayerische Gymnasialschulwesen, II, blz. 118 en volg. — H. Meusel, Beiträge zur Kritik des Bellum Gallicum, Jahresberichte des philologischen Vereins, 1910, blz. 20–23, en in zijn uitgaven. — A. Klotz, Caesarstudien, blz. 27–30 en 139 en volg. — Anders oordeelt R. Koller, Wiener Studien, XXXVI, 1914, blz. 140 en volg.; maar verg. E. Norden, Die Germanische Urgeschichte, blz. 363). Er zijn talrijke afwijkingen van het spraakgebruik der klassieke auteurs; het is een gedeeltelijke herhaling van het eerste deel van het hoofdstuk; de samenhang met het vervolg wordt door deze passage verbroken.

14. *vergit ad septentriones.* — Op de Romeinsche kaarten is de west- en noordkust van Gallië en Germanië, langs de golf van Biscaje, het Kanaal en de Noordzee, geteekend als een lijn, die ongeveer van het westen naar het oosten loopt; bij een aanwijzing, als hier wordt gegeven, moet men rekening houden met deze afwijking van de werkelijkheid. — Verg. Strabo IV 1, 1, C. 176. — Klotz, Caesarstudien, blz. 139 en volg.

Caesar, Bellum Gallicum II 1—4

1. Cum esset Caesar in Citeriore Gallia [in hibernis], ita uti supra demonstravimus, crebri ad eum rumores adferebantur litterisque item Labieni certior fiebat omnes Belgas, quam tertiam esse Galliae partem dixeramus, contra Populum Romanum coniurare obsidesque inter se dare. – – –

3. – – Remi, qui proximi Galliae ex Belgis sunt, ad eum legatos Iccium et Andebrogium, primos civitatis, miserunt, (2) qui dicerent se suaque omnia in fidem atque potestatem Populi Romani permittere, neque se cum reliquis Belgis consensisse neque contra Populum Romanum coniurasse; – – – (4) reliquos omnes Belgas in armis esse Germanosque, qui cis Rhenum incolant, sese cum his coniunxisse. – – –

4. Cum ab iis quaereret, quae civitates quantaeque in armis essent et quid in bello possent, sic reperiebat: plerosque Belgas esse ortos a Germanis Rhenumque antiquitus traductos propter loci fertilitatem ibi consedisse (2) Gallosque, qui ea loca incolerent, expulisse solosque esse, qui patrum nostrorum memoria, omni Gallia vexata, Teutonos Cimbrosque intra suos fines ingredi prohibuerint; (3) qua ex re fieri, uti earum rerum memoria magnam sibi auctoritatem magnosque spiritus in re militari sumerent. (4) De numero eorum omnia se habere explorata Remi dicebant, propterea quod propinquitatibus adfinitatibusque coniuncti, quantam quisque multitudinem in communi Belgarum concilio ad id bellum pollicitus sit cognoverint. (5)

Plurimum inter eos Bellovacos et virtute et auctoritate et hominum numero valere. – – – (6) Suessiones suos esse finitimos; – – oppida habere numero XII, polliceri milia armata L; (8) totidem Nervios, qui maxime feri inter ipsos habeantur longissimeque absint; (9) XV milia Atrebates, Ambianos X milia, Morinos XXV milia, Menapios VII milia, Caletos X milia, Veliocasses et Viromanduos totidem, Atuatucos XVIIII milia; (10) Condrusos Eburones Caerosos Caemanos, qui uno nomine Germani appellantur, arbitrari ad XL milia.

VARIANTEN. — 1. in *ontbr. in f h l.* — [in hibernis] *Goerlitz, Meusel, Jahresber. 1910, blz. 56.* — [in – demonstravimus] *Meusel in de uitg. van 1913.* — supra *ontbr. in β.* — 3. [quam – dixeramus] *Meusel in de uitg. van 1913.* — 6. iccium B^2, siccium *hss.* — 7. andebrogium B^2 *a f* h^2, andocumborium *α h l*, andecombogium *Holder.* — ciuitatis suae B^2 *β.* — qui dicerent *ontbr. in β.* — 8. potestatem *S β*, in potestatem *α.* — 8. cum belgis reliquis *α.* — 9. coniurasse *α*, omnino coniurasse *β.* — 10. cis rhenum incolant *α*, ripas rheni incolunt B^2 *β.* — 12. iis *uitg.*, his *hss.* — 13. a *β*, ab *α.* — 16. fines suos *α.* — 17. prohibuissent *β.* — 21. pollicitus esset cognouerant *β.* — 22. bellouacos *α*, bello uagos *β.* — 25. habebantur *β.* — longissimoque *α.* — 26. VII milia *α*, VIII *h l*, VIIII *a f Orosius.* — 27. Veliocasses *Glück*, uelocasses *hss.* — Viromanduos *Glück*, ueromanduos *hss.* — atuatucos $B^2 f^2$ *h l*, aduatucos *a f*, catuatos *α.* — 28. condrusos B^2 *β*, condruosos *α.* — caerosos *β Orosius*, caeroesos *α.* — caemanos *β* B^2 *Orosius*, paemanos *α.* — 29. arbitrari < se posse armare > *Gertz, Meusel in de uitg. van 1913.*

AANTEEKENINGEN. — De Belgae, in Noord-Gallië, bereiden zich voor tot den oorlog tegen de Romeinen, begin van het voorjaar van 57 vóór Christus. Lijst van de stammen der Belgae. — Riese I 11, II 47–49. — Cassius Dio XXXIX 1, 1–2.

1. *Cum – Gallia*, gedurende den winter van 58 op 57 vóór Christus.

–. [*in hibernis*]. — Deze uitdrukking gebruikt men elders van een leger, niet van een persoon.

–. *ita – demonstravimus*, Bellum Gallicum I 54, 3.

3. *Labieni*, Titus Atius Labienus, voornaamste onderbevelhebber van Caesar, zijn plaatsvervanger als stadhouder en opperbevelhebber van de troepen in de winterkwartieren in Gallië, waarschijnlijk te Besançon.

–. *Belgas.* — Caesar wil het voorstellen, alsof de Belgae den oorlog tegen hem zijn begonnen.

–. *quam – dixeramus*, Bellum Gallicum I 1, 1.

4. *Contra – coniurare.* — Caesar beschouwde de bewoners van Gallië tot den Rijn dus reeds als onderdanen van Rome.

6. *Remi*, in de buurt van Reims (Durocortum); zij hadden zich terstond bij de Romeinen aangesloten en bleven hun gedurende den geheelen oorlog trouw; later worden zij nog *foederati* genoemd (Plinius, Naturalis historia IV 106).

10. *Germanos – incolant*, de Condrūsi Segni Eburōnes Caerosi Caemani, *qui uno nomine Germani appellantur* (verg. beneden II 4, 10), in de Ardennen en het land van Luik.

12. *iis*, de afgezanten der Remi.

13. *plerosque – expulisse.* — De Belgae waren in werkelijkheid Kelten (verg. ook de mededeelingen van Strabo IV 4, 1, C. 194 en volg., gedeeltelijk naar

Posidonius). Caesar noemt hier de Germanen, omdat zij de gevaarlijkste tegenstanders waren der Romeinen (verg. Tacitus, Germania 2). Het is opmerkelijk, dat Caesar de mededeelingen der Remi ook niet geheel tot de zijne maakt. — Verg. Norden, Die germanische Urgeschichte, blz. 353 en volg.

18. *De numero eorum.* — Verg. over de volgende getallen C. Jullian, Histoire de la Gaule, II, blz. 7 en volg. — T. Rice Holmes, Caesar's conquest of Gaul, blz. 241 en volg.

22. *Bellovacos.* — De hoofdstad der Bellovăci heette later Beauvais.

23. *Suessiones*, in de buurt van Soissons.

—. *suos*, n. l. van de Remi.

24. *Nervios.* — Hun hoofdstad was *Bagacum*, Bavay, later Kamerijk; hun gebied strekte zich uit tot de Zeeuwsche eilanden; verg. Bellum Gallicum II 16 en 28.

—. *milia armata L.* — Dit en de volgende getallen zijn zonder twijfel veel te groot. — K. J. Beloch, Die Bevölkerung der griechisch-römischen Welt (1886), blz. 453; Klio, III (1903), blz. 479. — A. Klotz, Caesarstudien, blz. 101.

25. *longissimeque absint.* — Het gebied der Nervii was zeer groot en strekte zich naar het noorden uit tot dicht bij den Oceanus (verg. Bellum Gallicum II 28).

—. *Atrebates.* — De Atrebătes woonden in de buurt van Atrecht.

26. *Ambianos.* — De Ambiāni woonden in de buurt van Amiens.

—. *Morinos*, aan de zee in Vlaanderen. — *Morini* beteekent in het Gallisch: „Aan zee gelegen".

—. *Menapios*, aan de kust ten noorden van de Morini en langs den Rijn tot bij Cleef en Xanten (verg. Bellum Gallicum IV 4 en volg.).

—. *Caletos.* — De Calēti woonden aan de kust tusschen Somme en Seine.

27. *Veliocasses et Viromanduos.* — Over deze volkeren verg. C.W. Glück, Die bei Caesar vorkommenden Keltischen Namen (1857), blz. 161–164.; H. d'Arbois de Jubainville, Les noms gaulois chez César (1891), blz. 218 en 134. — De Veliocasses aan den benedenloop van de Seine, de Viromandui in Vermandois bij La Fère.

—. *Atuatucos*, waarschijnlijk in de buurt van Namen.

28. *Condrusos – appellantur.* — Caesar noemt behalve de hier opgesomde stammen ook nog de Segni, te zamen met de Condrūsi (Bellum Gallicum VI 32, 1). — De Condrusi in het land van Condroz tusschen Luik, Namen, Dinant en Hoei; de Caerosi, Segni en Caemani in hun nabijheid; de Eburōnes ten noorden van hen tusschen Rijn en Maas en gedeeltelijk ook ten westen van de Maas tot den mond van de Schelde. — Müllenhoff, Deutsche Altertumskunde, II, blz. 196–197. — Rice Holmes, Caesar's conquest of Gaul, blz. 403 en volg.

Caesar, Bellum Gallicum II 15, 3—5

(3) Eorum *(Ambianorum)* fines Nervii attingebant. Quorum de natura moribusque Caesar cum quaereret, sic reperiebat: (4) nullum esse aditum ad eos mercatoribus; nihil pati vini reliquarumque rerum ad luxuriam pertinentium inferri, quod his rebus relanguescere animos [eorum] virtutemque remitti existimarent; (5) esse homines feros magnaeque virtutis; increpitare atque incusare reliquos Belgas, qui se Populo Romano dedidissent patriamque virtutem proiecissent.

VARIANTEN. — Caesar *ontbr. in* β. — esse aditum β, aditum esse α. — 3. eos α, hos β. — 3. ad luxuriam pertinentium β B^2, *ontbr. in* α. — 4. iis α. — [eorum] *Morus*. — uirtutemque remitti β, et remitti uirtutem α. — 5. magnaeque α, magnae β. — 6. dedissent α h^1. — patriamque α, et patriam β.

AANTEEKENINGEN. — De Nervii.

2. *nullum – mercatoribus*; verg. Bellum Gallicum I 1, 3, en ook IV 2, 1, waar hetzelfde van de Sueben wordt verhaald.

Caesar, Bellum Gallicum II 16

16. Cum per eorum (*Nerviorum*) fines triduum iter (*Caesar*) fecisset, inveniebat ex captivis Sabim flumen a castris suis non amplius milibus passuum X abesse; (2) trans id flumen omnes Nervios consedisse adventumque ibi Romanorum expectare una cum Atrebatibus et Viromanduis, finitimis suis; – – (4) expectari etiam ab iis Atuatucorum copias atque esse in itinere; (5) mulieres quique per aetatem ad pugnam inutiles viderentur in eum locum coniecisse, quo propter paludes exercitui aditus non esset.

VARIANTEN. — 1. triduo β. — 2. captiuis eorum B^2 β. — sabin *h*, sabini *a f*. — ab α. — milibus *Meusel*, milia α, mille *a f*. — 4. romanorum ibi *a f*. — atrebatibus B^2 β, atrebatis α. — ueromanduis α. — 5. his *hss.* — atuatucorum β, aduatucorum α f^1. — 6. inutiles esse uiderentur B^2 β. — 7. paludes *S* β, paludis α.

AANTEEKENINGEN. — Caesar komt, na de eerste nederlaag der Belgae aan de Aisne bij Berry-au-Bac (Bellum Gallicum II 8–11), in het land der Nervii. Deze brengen hun non-combattanten achter moerassen en bij den mond van de Schelde in veiligheid. — Riese II 51.

2. *Sabim flumen*, de Sambre.

3. *trans id flumen*, in de buurt van Maubeuge; verg. Jullian, Histoire de la Gaule, III, blz. 261.

7. *paludes*, in het noordelijk gedeelte van hun gebied, bij den mond van de Schelde en de *aestuaria*, die in c. 28 worden genoemd. — Verg. Plutarchus, Caesar 20.

Caesar, Bellum Gallicum II 28

28. Hoc proelio facto et prope ad internecionem gente ac nomine Nerviorum redacto, maiores natu, quos una cum pueris mulieribusque in aestuaria ac paludes coniectos dixeramus [hac pugna nuntiata], cum victoribus nihil impeditum, victis nihil tutum arbitrarentur, (2) omnium qui supererant consensu legatos ad Caesarem miserunt seque ei dediderunt. – – – (3) Quos Caesar, ut in miseros ac supplices usus misericordia videretur, diligentissime conservavit suisque finibus atque oppidis uti iussit et finitimis imperavit, ut ab iniuria et maleficio se suosque prohiberent.

VARIANTEN. — 3. coniectos *Glandorp*, collectos *hss.* — [hac pugna nuntiata] *Kraffert*. — 5. dederunt *S* a^1 h^1.

Aanteekeningen. — Caesar neemt na den slag aan de Sambre de onderwerping der Nervii aan. — Plutarchus, Caesar 20; Appianus, Celtica I 4; Cassius Dio XXXIX 3, 2. — Riese II 53.

1. *hoc proelio facto*, na den slag aan de Sambre (beschreven c. 17—27), waarschijnlijk einde Juli.

—. *ad – redacto*. — Caesar overdrijft de beteekenis van de nederlaag, evengoed als de Nervii het deden tegenover hem.

3. *aestuaria ac paludes*, bij den mond van de Schelde (verg. Bellum Gallicum II 16); *aestuaria* is de technische uitdrukking voor wadden.

7. *conservavit*; dit beteekent *vitam libertatemque concessit*.

Caesar, Bellum Gallicum II 29

29. Atuatuci, de quibus supra diximus, cum omnibus copiis auxilio Nerviis venirent, hac pugna nuntiata, ex itinere domum reverterunt; (2) cunctis oppidis castellisque desertis sua omnia in unum oppidum egregie natura munitum contulerunt. – – – (4) Ipsi erant ex Cimbris Teutonisque prognati, qui, cum iter in provinciam nostram atque Italiam facerent, iis impedimentis, quae secum agere ac portare non poterant, citra flumen Rhenum depositis, custodiae [ex suis] ac praesidio VI milia hominum una reliquerant. (5) Hi post eorum obitum multos annos a finitimis exagitati, cum alias bellum inferrent, alias inlatum defenderent, consensu eorum omnium pace facta hunc sibi domicilio locum delegerant.

Varianten. — 1. diximus β, scripsimus α. — 4. prognati α $a\ h^2$, procreati β. — 5. in α, per B^2 β. — his *A f l*. — 7. custodiae B^2 β, custodiam α. — [ex suis] *Meusel*. — praesidio B^2 β, praesidium α. — [una] *Morus*. — reliquerunt *hss*. — 8. abitum *Mommsen*. — 10. delegerant *Stephanus*, delegerunt *hss*.

Aanteekeningen. — De Atuatuci, afstammelingen van de Kimbren en Teutonen. — Riese I 23, II 54.

1. *supra*, Bellum Gallicum II 16, 4.

2. *hac pugna*, de slag aan de Sambre.

3. *oppidis castellisque*, grootere en kleinere versterkte plaatsen.

—. *unum oppidum*, Namen (volgens Jullian, Histoire de la Gaule, III, blz. 270), of liever op den Mont Falhize tegenover Hoei (Rice Holmes, Caesar's conquest of Gaul, blz. 387–393), zeker niet dezelfde plaats als Atuaca in het land der Eburones (waarschijnlijk thans Tongeren). — Het beleg en de verovering van deze sterkte is verhaald Bellum Gallicum II 30—33.

4. *prognati*. — Als afstammelingen van de Kimbren en Teutonen worden door Appianus (Celtica I 4) de Nervii genoemd, maar waarschijnlijk is daar bij het excerpeeren de naam der Atuatuci overgeslagen. — Over de Atuatŭci, de Nervii en hun Germaanschen oorsprong verg. Norden, Die germanische Urgeschichte, blz. 370 en volg.

10. *hunc – locum*, tusschen de Eburones in het land van Tongeren en de Nervii in Henegouwen.

Het oppidum der Atuatuci wordt door Caesar veroverd (Bellum Gallicum II 30—33).

Caesar, Bellum Gallicum II 35, 1

35. His rebus gestis omni Gallia pacata, tanta huius belli ad barbaros opinio perlata est, uti ab iis nationibus, quae trans Rhenum incolerent, legationes ad Caesarem mitterentur, quae se obsides daturas, imperata facturas pollicerentur.

VARIANTEN. — 2. his *hss.* — 3. legationes *Sauppe*, legati ad caesarem mitterentur β, mitterentur legati ad caesarem α. — quae B^2 β, qui α.

AANTEEKENINGEN. — Na den veldtocht van 57 vóór Chr. was geheel Gallië onderworpen. Stammen in Germanië zenden gezanten naar Caesar. — Riese II 59.

1. *his rebus gestis,* na de nederlaag der Belgae aan de Aisne (Bellum Gallicum II 8–11), de onderwerping der Suessiōnes, Bellovăci en Ambiāni (Bellum Gallicum II 12–15), den slag tegen de Nervii aan de Sambre (Bellum Gallicum II 16–28), de verovering van het *oppidum* der Atuatuci (Bellum Gallicum II 29–33) en den veldtocht van Publius Licinius Crassus tegen de volken aan den Oceanus (Bellum Gallicum II 34), in het jaar 57 vóór Christus.

–. *omni Gallia pacata.* — Dit beteekent niet, dat Gallië reeds in het najaar van 57 vóór Chr. als een Romeinsche provincie is georganiseerd (verg. de redevoering van Cicero, De provinciis consularibus 19 en 34, gehouden in Mei 56 vóór Chr.); Gallië is eerst in 51 tot Romeinsche provincie geproclameerd (verg. Sallustius, Hist. fragm. I 11; Ammianus Marcellinus XV 12, 6. — Jullian, Histoire de la Gaule, II, blz. 569—572, en III, blz. 270).

2. *nationibus – incolerent,* zeker de Ubii (verg. Bellum Gallicum IV 16, 5 en VI 9, 6) en wellicht de Usipetes en Tencteri.

Caesar, Bellum Gallicum III 9, 10

(10. *Veneti*) socios sibi ad id bellum Osismos Lexovios Namnetes Ambiliatos Morinos Diablintes Menapios adsciscunt; auxilia ex Britannia, quae contra eas regiones posita est, arcessunt.

VARIANTEN. — 1. ossismos *B M S.* — lexouios β, lexobios α. — ambiliatos α, ambianos β, ambiuaritos *Orosius.* — 2. diablintes β, diablintres α. — auxilia – arcessunt *ontbr. in* β; *verg. evenwel Orosius VI 8, 8.*

AANTEEKENINGEN. — De Veneti, die het vorig jaar zich hadden onderworpen zonder tegenstand te bieden (verg. Bellum Gallicum II 34), staan op en verbinden zich met de volken in het noorden van Gallië, o.a. de Morini en Menapii, 56 vóór Christus.

1. *Veneti,* in Bretagne ten zuiden van Quiberon.

–. *id bellum,* het verzet tegen den tocht, die Caesar voorbereidde naar het noordwesten van Gallië.

–. *Osismos,* in Finistère; *Lexovios,* in de buurt van Lisieux.

–. *Namnetes,* in de buurt van Nantes; *Ambiliatos* (de naam is onzeker; *Ambianos* is zeker onjuist, verg. Bellum Gallicum II 15, 2; verg. ook de *Ambibarii,* genoemd Bellum Gallicum VII 75, 4), woonplaats onbekend; *Diablintes,* eveneens onbekend.

2. *Morinos – Menapios.* — De *Morini* (in Vlaanderen) en de *Menapii* (in Nederland) waren ongeveer 500 tot 600 Kilometer van de *Veneti* (in Bretagne) verwijderd; dat zij in den oorlog betrokken werden, bewijst de uitgebreidheid van het verzet tegen Caesar.

2. *Britannia – posita est.* — Caesar spreekt hier volgens het oordeel der antieke geographen, die meenden, dat Britannië zich uitstrekt parallel aan de kust van Gallië, van de Pyrenaeën tot den Rijn.

Caesar, Bellum Gallicum III 11, 1—2

11. *(Caesar)* T. Labienum legatum in Treveros, qui proximi Rheno sunt, cum equitatu mittit. (2) Huic mandat, Remos reliquosque Belgas adeat atque in officio contineat Germanosque, qui auxilio a Gallis arcessiti dicebantur, si per vim navibus flumen transire conentur, prohibeat.

VARIANTEN. — 1. treuiros M^2 *a f l*. — rheno *β*, flumini rheno *α*. — 3. a gallis *h l*, gallis *a f*, ab belgis *α*.

AANTEEKENINGEN. — Caesar zendt Labienus naar het noordoosten van Gallië, voorjaar 56 vóór Christus. — Riese II 60.

2. *cum equitatu,* zonder voetvolk; blijkbaar was er geen opstand en achtte Caesar alleen een demonstratie noodig. Over den uitslag van den tocht wordt niets medegedeeld.

3. *qui – dicebantur.* — Om de komst van Germaansche hulp aan Gallië te verhinderen ondernam Caesar zijn beide tochten over den Rijn in 55 en 53 vóór Christus.

Caesar, Bellum Gallicum III 28—29

28. Eodem fere tempore Caesar, etsi prope exacta iam aestas erat, tamen, quod omni Gallia pacata Morini Menapiique supererant, qui in armis essent neque ad eum umquam legatos de pace misissent, arbitratus id bellum celeriter confici posse eo exercitum duxit; qui longe alia ratione ac reliqui Galli bellum gerere coeperunt. (2) Nam quod intellegebant maximas nationes, quae proelio contendissent, pulsas superatasque esse continentesque silvas ac paludes habebant, eo se suaque omnia contulerunt. (3) Ad quarum initium silvarum cum Caesar pervenisset castraque munire instituisset neque hostis interim visus esset, dispersis in opere nostris subito ex omnibus partibus silvae evolaverunt et in nostros impetum fecerunt. (4) Nostri celeriter arma ceperunt eosque in silvas repulerunt et compluribus interfectis longius impeditioribus locis secuti paucos ex suis deperdiderunt.

29. Reliquis deinceps diebus Caesar silvas caedere instituit, et ne quis inermibus imprudentibusque militibus ab latere impetus fieri posset, omnem eam materiam, quae erat caesa, conversam ad hostem conlocabat et pro vallo ad utrumque latus exstruebat. (2) Incredibili celeritate magno spatio paucis diebus confecto, cum iam pecus atque extrema impedimenta a nostris tenerentur, ipsi densiores silvas peterent, eius modi sunt tempestates consecutae, uti opus necessario intermitteretur et continuatione imbrium diutius

sub pellibus milites contineri non possent. (3) Itaque vastatis omnibus eorum agris, vicis aedificiisque incensis, Caesar exercitum reduxit et in Aulercis Lexoviis reliquisque item civitatibus, quae proxime bellum fecerant, in hibernis conlocavit.

VARIANTEN. — 1. fere caesar tempore *β*. — 2. menapique *A a h*. — 4. confici celeriter *a f*, celeriter *ontbr. in h l*. — duxit *β*, adduxit *α*. — 5. gerere coeperunt *α*, agere instituerunt *β*. — nam *ontbr. in β*. — 7. paludes quas habebant *β*. — 8. caesar cum *β*. — 11. siluam *f h l*. — 12. disperdiderunt *a f*.
13. diebus *ontbr. in β*. — 17. a *S β*, ab *α*. — 18. sunt tempestates consecutae *α*, tempestates sunt secutae *β*. — 19. uti *α*, ut *β*. — 21. Caesar *ontbr. in β*. — reduxit *β*, perduxit *α*. — 22. lexouiisque reliquis *hss.*, Lexoviis reliquisque *R. Menge*, lexobiisque *α*. — ciuitatibus *α f*, in ciuitatibus *β*. — proxime *β*, maxime *α*.

AANTEEKENINGEN. — Caesar in Vlaanderen, September 56 vóór Christus. — Cassius Dio XXXIX 44. — Riese XV 3.

1. *Eodem – tempore*, tijdens den veldtocht van Quintus Titurius Sabinus in Normandië (verg. Bellum Gallicum III 17—19) en van Publius Crassus in Aquitanië (verg. Bellum Gallicum III 20—27), ongeveer midden September 56 vóór Christus.

2. *omni Gallia pacata*. — Na de veldtochten in Normandië en Aquitanië kon Caesar dat met meer recht zeggen dan Bellum Gallicum III 7, 1.

3. *arbitratus*. — Caesar erkent op deze wijze zijn vergissing.

4. *longe alia ratione*, niet in een open slag en evenmin door zich te laten belegeren in een vesting, die zij niet bezaten; — *oppida* der Morini en Menapii worden nergens vermeld.

7. *ad – silvarum*, ongeveer in de buurt van Calais.

17. *extrema impedimenta*, het achterste deel van den tros.

20. *pellibus*, de tenten die de soldaten te velde kunnen meenemen.

21. *vicis aedificiisque*, open dorpen en alleenstaande hoeven.

–. *exercitum reduxit*, zonder zijn doel te hebben bereikt. — In het gebied der Menapii is Caesar niet eens geweest (verg. Bellum Gallicum IV 38, 1—2).

22. *Aulercis Lexoviis*, bij den mond van de Seine.

Caesar, Bellum Gallicum IV 1, 1—2

1. Ea quae secuta est hieme, qui fuit annus Cn. Pompeio M. Crasso consulibus, Usipetes Germani et item Tencteri magna [cum] multitudine hominum flumen Rhenum transierunt, non longe a mari, quo Rhenus influit. (2) Causa transeundi fuit, quod ab Suebis complures annos exagitati bello premebantur et agri cultura prohibebantur.

VARIANTEN. — 1. cn. pompeio m. crasso consulibus *α*, pompeio et crasso consulibus *β*. — 2. et item *α*, item *β*. — Tencteri *uitg.*, tenctheri *A Q*, tanctheri *B M S*, tencheteri *h l*, tenchete a^1. — magna [cum] multitudine *Meusel*. — 3. mari quo *α*, mari cui *β*.

Aanteekeningen. — De Usipĕtes en Tenctĕri vallen in Gallië, winter van 56 op 55 vóór Christus. — Riese II 61.

1. *annus*, het jaar volgend op den winter.

2. *Usipetes* – *Tencteri*. — De Usipetes schijnen de voornaamste stam te zijn geweest.

3. *non* – *influit*, ongeveer bij Emmerik en Cleef (Rice Holmes, Caesar's conquest of Gaul, blz. 689–690) of liever bij Wesel en Xanten (Jullian, Histoire de la Gaule, III, blz. 325). *Non longe* is een zeer rekbaar begrip. Bovendien had Caesar een geheel verkeerde voorstelling van de kaart van Noord-Gallië, waartoe ook Nederland behoort (verg. Bellum Gallicum III 9, 10 en de aanteekening bij deze plaats).

4. *Suebis*. — Over hen in het volgende (Bellum Gallicum IV 1—3).

–. *exagitati*, uit hun woonplaatsen in Nassau.

Caesar, Bellum Gallicum IV 4—5, 1

4. Usipetes et Tencteri – – complures annos Sueborum vim sustinuerunt, (2) ad extremum tamen agris expulsi et multis locis Germaniae triennium vagati ad Rhenum pervenerunt, quas regiones Menapii incolebant. Hi ad utramque ripam fluminis agros aedificia vicosque habebant; (3) sed tantae multitudinis adventu perterriti ex iis aedificiis, quae trans flumen habuerunt, demigraverant et cis Rhenum dispositis praesidiis Germanos transire prohibebant. (4) Illi omnia experti, cum neque vi contendere propter inopiam navium neque clam transire propter custodias Menapiorum possent, reverti se in sedes regionesque simulaverunt (5) et tridui viam progressi rursus reverterunt atque omni hoc itinere una nocte [equitatu] confecto inscios inopinantesque Menapios oppresserunt, (6) qui de Germanorum discessu per exploratores certiores facti sine metu trans Rhenum in suos vicos remigraverunt. (7) His interfectis navibusque eorum occupatis, prius quam ea pars Menapiorum, quae citra Rhenum erat, certior fieret, flumen transierunt atque omnibus eorum aedificiis occupatis reliquam partem hiemis se eorum copiis aluerunt.

5. His de causis Caesar certior factus et infirmitatem Gallorum veritus, quod sunt in consiliis capiendis mobiles et novis plerumque rebus student, nihil his committendum existimavit.

Varianten. — 1. tenctheri *A Q*, tenchteri *B M S*, tentheri *β*. — complures *β*, cum plures *α*. — sueuorum *hss*. — sustinuerunt *hss*, sustinuerant *P. D. Ch. Hennigs*. — 3. incolebant. Hi *β*, incolebant et *α*. — 5. aduentu *β*, aditu *α*. — iis *Vascosanus*, his *hss*. — 6. demigrauerant *Morus*, demigrauerunt *hss*. — 10. [equitatu] *H. J. Müller*. — 13. remigrauerant *α*, remigrauerunt *β*. — 14. quae citra rhenum erat *α*, quae citra rhenum qui in suis sedibus erant *β*.

Aanteekeningen. — De Usipetes en Tencteri vallen in het gebied der Menapii; Caesar besluit hen te bestrijden. — Riese II 64.

1. *Sueborum*; verg. Bellum Gallicum IV 1—3.

3. *triennium*, de jaren 58 tot 56 vóór Christus.

–. *quas regiones*, waarschijnlijk in de buurt van Wesel.

–. *Menapii.* — Hun gebied strekte zich uit van den mond van de Schelde langs den Rijn tot bij Wesel (verg. Rice Holmes, Caesar's conquest of Gaul, blz. 449–453).

4. *aedificia vicosque,* alleenstaande hoeven en open dorpen.

5. *trans – cis,* van Caesar's kant.

17. *infirmitatem,* wankelmoedigheid, d. w. z. de onzekere trouw aan Rome.

Caesar, Bellum Gallicum IV 6—9

6. Caesar, ne graviori bello occurreret, maturius quam consuerat ad exercitum proficiscitur. (2) Eo cum venisset, ea, quae fore suspicatus erat, facta cognovit: (3) missas legationes ab non nullis civitatibus ad Germanos invitatosque eos uti ab Rheno discederent: omnia quae postulassent, ab se fore parata. (4) Qua spe adducti Germani latius iam vagabantur et in fines Eburonum et Condrusorum, qui sunt Treverorum clientes, pervenerant. (5) Principibus Galliae evocatis Caesar ea, quae cognoverat, dissimulanda sibi existimavit eorumque animis permulsis et confirmatis equitatuque imperato bellum cum Germanis gerere constituit.

7. Re frumentaria comparata equitibusque delectis iter in ea loca facere coepit, quibus in locis esse Germanos audiebat. (2) A quibus cum paucorum dierum iter abesset, legati ab iis venerunt. – – –

9. Legati, – – ne propius se castra moveret, petierunt. (2)Ne id quidem Caesar ab se impetrari posse dixit. (3) Cognoverat enim magnam partem equitatus ab iis aliquot diebus ante praedandi frumentandique causa ad Ambivaritos trans Mosam missam; hos expectari equites atque eius rei causa moram interponi arbitrabatur.

VARIANTEN. — 1. consueuerat *S a f.* — 3. ab nonnullis α, a non nullis β. — 4. omnia quae *Morus,* omnia quaeque *hss.*, omniaque quae *Aldus.* — ab se α, a se β. — 5. iam *ontbr. in* α. — in fines α, in finibus β. — 6. eburonum α, eburorum β. — condrusorum β, condrusonum α. — treuerorum *ontbr. in af,* trebirorum *h l.* — peruenerant α, peruenerunt *S B*^{2} β. —7. euocatis β, uocatis α. — 11. esse Germanos α, germanos esse *S* β. — 12. iis *uitg.*, his *hss.* — 13. petierunt α, petiuerunt β. — 14. ab se α, a se β. — 15. iis *Aldus,* his *hss.*

AANTEEKENINGEN. — Caesar rukt op tegen de Usipetes en Tencteri. — Riese II 65 en 67.

1. *graviori bello,* wanneer de Galliërs zich aansloten bij de Germanen.

–. *maturius quam consuerat,* ongeveer begin April. — Caesar had toen reeds verlenging van zijn commando verkregen; er was dus voor hem geen reden om langer in Italië te blijven.

4. *ab Rheno discederent,* verder Gallië in.

5. *Germani,* wellicht slechts een gedeelte van hun legermacht.

6. *qui – clientes,* waarschijnlijk zoowel de Eburōnes als de Condrūsi. Op deze wijze wordt de woonplaats van deze volken nader aangeduid en wordt de indruk gewekt, dat de Germanen reeds ver naar het zuiden waren doorgedrongen.

–. *clientes,* een volk, dat troepen levert en schatting opbrengt aan een machtiger volk en in ruil daarvoor bescherming geniet.

7. *evocatis*, waarschijnlijk naar Amiens; verg. Bellum Gallicum V 24, 1. — Het was de eerste maal, dat Caesar deze vergadering bijeenriep.

10. *iter*, waarschijnlijk van Amiens over Bavai, Tongeren en Maastricht naar de streek van Gelder.

12. *legati.* — Deze afgezanten verzoeken Caesar om aan de Germanen woonplaatsen in Gallië aan te wijzen. Caesar weigert dit.

15. *equitatus*; verg. Bellum Gallicum IV 11, 4.

16. *Ambivaritos*, alleen hier genoemd, waarschijnlijk wonend in de buurt van Weert (verg. Rice Holmes, Caesar's conquest of Gaul, blz. 368–370).

—. *trans Mosam*, aan den linkeroever van de Maas.

[Caesar], Bellum Gallicum IV 10

10. [Mosa profluit ex monte Vosego, qui est in finibus Lingonum, et parte quadam ex Rheno recepta, quae appellatur Vacalus insulamque efficit Batavorum, in Oceanum influit (2) neque longius ab Oceano milibus passuum LXXX in Rhenum influit. (3) Rhenus autem oritur ex Lepontiis, qui Alpes incolunt, et longo spatio per fines Nemetum, Helvetiorum, Sequanorum, Mediomatricorum, Tribocorum, Treverorum citatus fertur (4) et, ubi Oceano adpropinquavit, in plures diffluit partes multis ingentibusque insulis effectis, quarum pars magna a feris barbarisque nationibus incolitur, (5) ex quibus sunt, qui piscibus atque ovis avium vivere existimantur, multisque capitibus in Oceanum influit].

VARIANTEN. — 1. [Mosa – influit] *von Göler; Meusel, Jahresberichte des philologischen Vereins, 1910, blz. 23–26; A. Klotz, Caesarstudien, blz. 36–43.*

1. linguonum *S a h l.* — 2. ex Rheno, Rheni *Lipsius.* — uaculus *S Q.* — insulam efficit Batavorum neque longius ab Rheno millibus passuum LXXX in Oceanum influit *Nipperdey.* — insulamque *hss.*, insulam *dett. Aimoin.* — 3. uatauorum *α.* — [in oceanum influit] *Aldus.* — ab oceano *hss.*, ab rheno *dett.*, ab eo *Aldus*, inde *Bergk.* — 4. rhenum *hss.*, oceanum *Aldus.* — 5. nemetum *a f*, nannetum *h l*, nantuatium *A Q*, nantuantium *B*, nautuantium *M*, nontuantium *S*. — — 6. mediomatricorum *β*, mediomatricum *α*. — Tribocorum *Vascosanus*, tribucorum *α*, *ontbr. in β*. — treuirorum *β*. — 7. oceanum *β*. — adpropinquavit *α f l*, adpropinquat *S M* ² *a h*. — diffluit *β*, defluit *α*. — 9. e *β*. — atque *α*, atque qui *β*.

AANTEEKENINGEN. — Beschrijving van den loop van de Maas en den Rijn. — Riese XIII 6.

1. [*Mosa – influit*], verwarde en overbodige beschrijving, die den samenhang van het verhaal op storende wijze onderbreekt, met uitdrukkingen, die afwijken van het spraakgebruik van Caesar, en met verschillende onjuiste mededeelingen, zonder twijfel later tusschengevoegd, oorspronkelijk een gedeelte van een geographischen commentaar.

–. *in finibus Lingonum.* — Het gebied der Lingŏnes (bij Langres) strekte zich niet uit tot de Vogesen (mons Vosĕgus).

3. *Batavorum*, elders bij Caesar niet vermeld. — Caesar noemt elders in dit gebied de Menapii als bewoners. De Bataven zijn daarheen waarschijnlijk eerst in den tijd van Augustus gekomen.

–. *milibus passuum LXXX*, 80 mp. of 118 km.

4. *in Rhenum influit.* — De Maas zou dus eerst in den Oceanus en dan in den Rijn vallen volgens den interpolator.

5. *per fines,* niet juist; mogelijk zou zijn *praeter fines.*

6. *Nemetum – Treverorum,* een verwarde en onvolledige opsomming van stammen. — Het gebied der Mediomatrici heeft zich waarschijnlijk nooit tot den Rijn uitgestrekt.

7. *multis – effectis;* ook dit is niet juist uitgedrukt.

8. *quorum – incolitur;* volgens Caesar (en Strabo) woonden in dat gebied Menapii.

9. *qui – existimantur;* verg. Mela III 56.

10. *capitibus,* mondingen, als bij dichters (b.v. Lucanus, Pharsalia II 52 en III 202), Mela III 27 en Livius XXXVII 18,6 en 37,3; anders beteekent *caput* in den regel de bron eener rivier.

Caesar, Bellum Gallicum IV 11—16, 1

11. Caesar cum ab hoste non amplius passuum XII milibus abesset, ut erat constitutum, ad eum legati revertuntur; qui in itinere congressi magnopere, ne longius procederet, orabant. (2) Cum id non impetrassent, petebant, uti ad eos equites, qui agmen antecessissent, praemitteret eosque pugna prohiberet sibique ut potestatem faceret in Ubios legatos mittendi; (3) quorum si principes ac senatus sibi iure iurando fidem fecisset, ea condicione, quae a Caesare ferretur, se usuros ostendebant; ad has res conficiendas sibi tridui spatium daret. (4) Haec omnia Caesar eodem illo pertinere arbitrabatur, ut tridui mora interposita equites eorum, qui abessent, reverterentur; tamen se non longius milibus passuum IIII aquationis causa processurum eo die dixit; (5) huc postero die quam frequentissimi convenirent, ut de eorum postulatis cognosceret. (6) Interim ad praefectos, qui cum omni equitatu antecesserant, mittit qui nuntiarent, ne hostes proelio lacesserent, et, si ipsi lacesserentur, sustinerent, quoad ipse cum exercitu propius accessisset.

12. At hostes, ubi primum nostros equites conspexerunt, quorum erat V milium numerus, cum ipsi non amplius DCCC equites haberent, quod ii, qui frumentandi causa erant trans Mosam profecti, nondum redierant, nihil timentibus nostris, quod legati eorum paulo ante a Caesare discesserant atque is dies indutiis erat ab his petitus, impetu facto celeriter nostros perturbaverunt. – – –

13. Hoc proelio facto Caesar neque iam sibi legatos audiendos neque condiciones accipiendas arbitrabatur ab iis, qui per dolum atque insidias petita pace ultro bellum intulissent. – – – (6) Ipse omnes copias castris eduxit equitatumque, quod recenti proelio perterritum existimabat, agmen subsequi iussit.

14. Acie triplici instituta et celeriter VIII milium itinere confecto, prius ad hostium castra pervenit, quam quid ageretur Germani sentire possent. – – – (3) Quorum timor cum fremitu et concursu significaretur, milites nostri pristinae diei perfidia incitati in castra inruperunt. (4) Quo loco qui celeriter arma capere potuerunt, paulisper nostris restiterunt atque

inter carros impedimentaque proelium commiserunt; (5) at reliqua multitudo puerorum mulierumque (nam cum omnibus suis domo excesserant Rhenumque transierant) passim fugere coepit; ad quos consectandos Caesar equitatum misit.

15. Germani post tergum clamore audito, cum suos interfici viderent, armis abiectis signisque militaribus relictis se ex castris eiecerunt, (2) et cum ad confluentem Mosae et Rheni pervenissent, reliqua fuga desperata magno numero interfecto, reliqui se in flumen praecipitaverunt atque ibi timore lassitudine vi fluminis oppressi perierunt. – – –

16. Germanico bello confecto multis de causis Caesar statuit sibi Rhenum esse transeundum.

VARIANTEN. — 1. [Caesar] *Meusel.* — 3. procederet *β*, progrederetur *α*. — 4. [equites] *Holmes.* — 5. ut *α*, uti *β*. — 6. fecissent M^2 Q^2. — 10. tamen se *Klotz,* tamen sese *hss.* — 11. dixit *hss.*, dicit *J. Lange.* — 17. DCCC *α*, CCCC *a f*, MCCC *h.* — 18. [quod ii – redierant] *Paul*, hi a^2 *h l.* — erant trans mosam profecti *β*, ierant trans mosam *α*. —20. is, his *A Q S β*. — 23. iis *B M*, his *A Q S β*. — 28. sentire possent *α*, possent sentire *β*. — 30. quo loco qui *α*, quorum qui *β*. — 33. nam cum *α*, namque cum *β*. — 36. post tergum *α*, post terga *β*. — 37. ex castris *α*, e castris *β*. — 38. Mosae, Mosellae *Rice Holmes.* — [et Rheni] *Bergk.*

AANTEEKENINGEN. — Nederlaag van de Usipĕtes en Tenctĕri, waarschijnlijk in de nabijheid van Xanten. — Suetonius, Divus Julius 20; Plutarchus, Caesar 22. Cato 51; Appianus, Celtica II 18; Cassius Dio XXXIX 47–48. — Riese II 68–72. — Rice Holmes, Caesar's conquest of Gaul, blz. 691–704.

2. *ut erat constitutum*; verg. Bellum Gallicum IV 9, 3.

9. *equites - abessent*; verg. Bellum Gallicum IV 9, 3.

11. *quam frequentissimi.* — Blijkbaar wilde Caesar al hun aanvoerders in zijn macht hebben.

14. *sustinerent,* een verdedigende houding aannemen.

20. *perturbaverunt.* — Zij brachten hun een gevoelige nederlaag toe.

23. *qui – intulissent.* — Om deze reden meende Caesar gerechtigd te zijn om de afgezanten der Germanen den volgenden dag gevangen te nemen, zooals in de hier niet aangehaalde zinnen wordt verhaald. — Deze handelwijze werd door Caesar's vijanden in Rome sterk afgekeurd en als trouwbreuk veroordeeld (verg. de boven aangehaalde plaatsen).

24. *Ipse – eduxit,* den dag volgend op het gevecht tusschen de Germanen en de ruiterij van Caesar.

28. *castra,* wagenburcht; verg. *carros impedimentaque* in het volgende vermeld.

36. *clamore,* van de vrouwen en kinderen.

38. *confluentem Mosae et Rheni,* waar Maas en Rijn zich vereenigen. — Leest men *Mosellae et Rheni,* dan moet men de gebeurtenissen op een geheel andere wijze reconstrueeren.

Caesar, Bellum Gallicum IV 22

22. Dum in his locis Caesar navium parandarum causa moratur, ex magna parte Morinorum ad eum legati venerunt, qui se de superioris temporis consilio excusarent, quod homines barbari et nostrae consuetudinis imperit

bellum populo Romano fecissent, seque ea, quae imperasset, facturos pollicerentur. (2) Hoc sibi Caesar satis opportune accidisse arbitratus, quod neque post tergum hostem relinquere volebat neque belli gerendi propter anni tempus facultatem habebat neque has tantularum rerum occupationes Britanniae anteponendas iudicabat, magnum iis numerum obsidum imperat. (3) Quibus adductis eos in fidem recipit. – – – (5) Reliquum exercitum Q. Titurio Sabino et L. Aurunculeio Cottae legatis in Menapios atque in eos pagos Morinorum, a quibus ad eum legati non venerant, ducendum dedit.

VARIANTEN. — 1. his, iis *B M S*. — 5. pollicentur α. — hoc α, haec β. — satis oportune caesar β. — 7. tantarum α. — 8. sibi britanniae β. — iis α, his B^2 β. — 9. recipit *a f*, recepit α, *ontbr. in h l.* — 10. quinto titurio α, titurio β. — lucio aurunculeio α, aurunculeio β. — 11. a β, ab α. — deducendum β.

AANTEEKENINGEN. — Onderwerping der Morini; expeditie tegen de Menapii, Augustus 55 vóór Christus.

1. *in his locis*, in het gebied der Morini, ongeveer bij Boulogne en aan de Vlaamsche kust; verg. Bellum Gallicum IV 21, 3.

–. *navium – causa*, voor de expeditie naar Britannië.

–. *ex magna parte*, uit vele *pagi*, die dus afzonderlijk optraden.

2. *de – consilio*; verg. Bellum Gallicum III 28.

7. *anni tempus*, waarschijnlijk de maand Augustus.

9. *reliquum exercitum*, waarschijnlijk 5 legiones; de rest van de troepen maakte de expeditie naar Britannië mede; verg. Bellum Gallicum IV 38.

Caesar, Bellum Gallicum IV 38, 1—3

38. Caesar postero die T. Labienum legatum cum iis legionibus, quas ex Britannia reduxerat, in Morinos, qui rebellionem fecerant, misit. (2) Qui cum propter siccitates paludum quo se reciperent non haberent, quo perfugio superiore anno erant usi, omnes fere in potestatem Labieni venerunt. (3) At Q. Titurius et L. Cotta legati, qui in Menapiorum fines legiones duxerant, omnibus eorum agris vastatis, frumentis succisis, aedificiis incensis, quod Menapii se omnes in densissimas silvas abdiderunt, se ad Caesarem receperunt.

VARIANTEN. — 1. cum iis legionibus *B M S*, cum his legionibus *A Q*, cum legionibus β. — 2. qui cum α, et cum β. — 3. siccitates α, siccitatem β. — quo perfugio superiore anno erant usi β, quo superiore anno perfuerant usi α. — 4. omnes fere *ontbr. in* β. — uenerunt β, peruenerunt α. — 6. aedificiis α, aedificiisque β. — 7. se ad caesarem α, ad caesarem se β.

AANTEEKENINGEN. — Veldtochten tegen de Morini en de Menapii. — Riese II 76.

1. *postero die*, den dag volgend op een overval der Morini, die zich eerst hadden onderworpen vóór den tocht van Caesar naar Britannië; verg. Bellum Gallicum IV 22.

2. *rebellionem*, daar zij zich pas hadden onderworpen.

Caesar, Bellum Gallicum V 24

24. Quod eo anno frumentum in Gallia propter siccitates angustius provenerat, *(Caesar)* coactus est aliter ac superioribus annis exercitum in hibernis conlocare legionesque in plures civitates distribuere. (2) Ex quibus unam in Morinos ducendam C. Fabio legato dedit, alteram in Nervios Q. Ciceroni, tertiam in Esuvios L. Roscio, quartam in Remis cum T. Labieno in confinio Treverorum hiemare iussit, tres in Belgis conlocavit; (3) his M. Crassum quaestorem et L. Munatium Plancum et C. Trebonium legatos praefecit. (4) Unam legionem, quam proxime trans Padum conscripserat, et cohortes V in Eburones, quorum pars maxima est inter Mosam ac Rhenum, qui sub imperio Ambiorigis et Catuvolci erant, misit. (5) His militibus Q. Titurium Sabinum et L. Aurunculeium Cottam legatos praeesse iussit. (6) Ad hunc modum distributis legionibus facillime inopiae rei frumentariae sese mederi posse existimabat. (7) Atque harum tamen omnium legionum hiberna praeter eam, quam L. Roscio in pacatissimam et quietissimam partem ducendam dederat, milibus passuum C continebantur. (8) Ipse interea, quoad legiones conlocatas munitaque hiberna cognovisset, in Gallia morari constituit.

VARIANTEN. — 1. in *ontbr. in β.* — 5. Esuvios *Whitte*, essuos *hss.* — 6. treuerorum *S B*^{2} *Q*^{2}, treberorum *α*, treuirorum *β.* — belgis *α*, belgio *β*, Bellovacis *Cluver*, Bel<lovacis finitimisque Bel>gis *Meusel.* — his *β*, iis *α.* — 7. Crassum quaestorem *Petavianus*, crassum quintum *α*, crassum *β.* — munacium *A Q*, municium *B M S.* — 8. Unam legionem et cohortes quinque quas *G. Ferrero.* — 9. ac *α*, et *β.* — 10. Catuvolci *Gudius*, catuolci *hss.* — his, iis *A Q.* — 11. praeesse *α*, esse *β.* — 12. rei frumentariae *R. Schneider*, frumentariae *hss.* — 13. sese *α*, se *β.* — 13. existimabat *Meusel*, existimauit *hss.* — 14. roscio *β*, ruscio *α.* — 16. conlocatas *α*, collocasset *β.*

AANTEEKENINGEN. — Verdeeling der troepen over de winterkwartieren, begin October 54 vóór Christus. — Riese II 81. — C. Jullian, Histoire de la Gaule, III, blz. 371. — Rice Holmes, Caesar's conquest of Gaul, blz. 105.

2. *coactus.* — Op deze wijze tracht Caesar een maatregel te verontschuldigen, die zoo slechte gevolgen had.

3. *plures civitates.* — De meeste troepen werden gelegd in het gebied der Belgae, die het minst te vertrouwen waren.

4. *in Nervios*, te Binche (?).

–. *Q. Ciceroni*, Quintus Tullius Cicero, de broeder van Marcus Tullius Cicero (verg. Cicero, Ad Quintum fratrem III 8, 2), legatus van Caesar (verg. Cicero, Ad Familiares I 9, 21).

5. *in Esuvios*, te Séez.

–. *in Remis*, te Mouzon (?).

6. *in Belgis*, bij Amiens (verg. Rice Holmes, Caesar's conquest of Gaul, blz. 395–397).

7. *M. Crassum quaestorem*, de oudere zoon van den triumvir, quaestor in 54.

9. *in Eburones*, te Atuatŭca (verg. Bellum Gallicum VI 32), waarschijnlijk

Tongeren (verg. C. Jullian, Histoire de la Gaule, III, blz. 376. — Rice Holmes, Caesar's conquest of Gaul, blz. 371–384. — A. Kisa, Westdeutsche Zeitschrift, XXV, 1906, blz. 8). — De Eburones woonden in de provincie Luik, de Nederlandsche provincie Limburg, het land van Gulik en ook ten westen van de Maas.

10. *qui – erant.* — Waarschijnlijk was het gebied der Eburones verdeeld in twee pagi, gescheiden door de Maas. In den westelijken pagus heerschte Ambiorix (verg. Bellum Gallicum VI 31, 5).

15. *milibus passuum C continebantur*, lagen bijeen in een gebied van niet meer dan 100 mijlen. — Dit is evenwel niet juist; waarschijnlijk wilde Caesar ook door deze opmerking zijn onvoorzichtigheid verontschuldigen (verg. Rice Holmes, Caesar's conquest of Gaul, blz. 371).

16. *munita hiberna*, winterkampementen, die met meer zorg waren versterkt dan de kampen, die 's zomers op marsch of voor kort verblijf der troepen werden opgeslagen.

—. *in Gallia*, te Samarobriva (Amiens) bij Trebonius.

Caesar, Bellum Gallicum V 26—37

26. Diebus circiter XV, quibus in hiberna ventum est, initium repentini tumultus ac defectionis ortum est ab Ambiorige et Catuvolco; (2) qui cum ad fines regni sui Sabino Cottaeque praesto fuissent frumentumque in hiberna comportavissent, Indutiomari Treveri nuntiis impulsi suos concitaverunt subitoque oppressis lignatoribus magna manu ad castra oppugnanda venerunt. – – –.

27. Mittitur ad eos [conloquendi causa] C. Arpinius, eques Romanus, familiaris [Q.] Titurii, et Q. Iunius ex Hispania [quidam], qui iam ante missu Caesaris ad Ambiorigem ventitare consuerat. Apud quos Ambiorix ad hunc modum locutus est: (2) Sese pro Caesaris in se beneficiis plurimum ei confiteri debere, quod eius opera stipendio liberatus esset, quod Atuatucis finitimis suis pendere consuesset, quodque ei [et] filius et fratris filius a Caesare remissi essent, quos Atuatuci obsidum numero missos apud se in servitute et catenis tenuissent; (3) neque id, quod fecerit de oppugnatione castrorum, aut iudicio aut voluntate sua fecisse, sed coactu civitatis, suaque esse eius modi imperia, ut non minus haberet iuris in se multitudo quam ipse in multitudinem. – – – (5) Sed esse Galliae commune consilium: omnibus hibernis Caesaris oppugnandis hunc esse dictum diem, ne qua legio alteri legioni subsidio venire posset. – – – (8) Magnam manum Germanorum conductam Rhenum transisse; hanc adfore biduo. (9) Ipsorum esse consilium, velintne prius, quam finitimi sentiant, eductos ex hibernis milites aut ad Ciceronem aut ad Labienum deducere, quorum alter milia passuum circiter L, alter paulo amplius ab iis absit. – – –

28. Arpinius et Iunius, quae audierant, ad legatos deferunt. Illi repentina re perturbati, etsi ab hoste ea dicebantur, tamen non neglegenda existimabant, maximeque hac re permovebantur, quod civitatem ignobilem atque humilem Eburonum sua sponte populo Romano bellum facere ausam vix erat credendum. (2) Itaque ad consilium rem deferunt, magnaque inter eos existit controversia. (3) L. Aurunculeius compluresque tribuni militum et

primorum ordinum centuriones nihil temere agendum neque ex hibernis iniussu Caesaris discedendum existimabant. – – –

29. Contra ea Titurius sero facturos clamitabat, cum maiores manus hostium adiunctis Germanis convenissent. – – – (3) Sese non hostem auctorem sed rem spectare: subesse Rhenum; magno esse Germanis dolori Ariovisti mortem et superiores nostras victorias; (4) ardere Galliam. – – –

31. – – – (3) Res disputatione ad mediam noctem perducitur. Tandem dat Cotta permotus manus; superat sententia Sabini. (4) Pronuntiatur prima luce ituros. – – –

32. At hostes, postea quam ex nocturno fremitu vigiliisque de profectione eorum senserunt, conlocatis insidiis bipertito in silvis opportuno atque occulto loco a milibus passuum circiter duobus Romanorum adventum expectabant, (2) et cum se maior pars agminis in magnam convallem demisisset, ex utraque parte eius vallis subito se ostenderunt novissimosque premere et primos prohibere ascensu atque iniquissimo nostris loco proelium committere coeperunt.

– – – – – –

37. Sabinus – – interficitur. – – – (4). L. Cotta pugnans interficitur cum maxima parte militum. – – – (7) Pauci ex proelio elapsi incertis itineribus per silvas ad T. Labienum legatum in hiberna perveniunt atque eum de rebus gestis certiorem faciunt.

VARIANTEN. — 2. catuuulco α, patuulco β. — 3. frumentumque, que *ontbr. in* β. — 4. induciomari *A Q f.* — treuiri *a*, trebiri *h l.* — 5. oppugnanda β, oppugnatum α. — 7. [conloquendi causa] *Gertz, ontbr. in* β. — c. arpinius β, gaius carpineius α. — 8. titurii β, q. titurii α. — [quidam] *H. J. Müller.* — 9. consuerat α, consueuerant β. — ad hunc modum α, in hunc modum β. — 11. atuatucis β, aduatucis α, uatucis *S*, anutucis *Q*. — 12. ei et filius α, ei filius β. — a caesare β, ab caesare α. — remissi *B Q S*, missi *A M* β. — 13. aduatuci α. — 14. fecerit α, fecerint β. — [de oppugnatione castrorum] *H. J. Müller.* — 15. fecisse *ontbr. in* β. — 18. alteri β, alterae α. — 21. aut ad ciceronem aut *ontbr. in* β. — 22. ab iis *ontbr. in* β. — 24. arpinius β, arpineus α, arpineius *B a* ^{2}. — audierant β, audierunt α. — 29. existit controuersia α *h l*, controuersia orta est *a f.* — 31. existumabant α, docebant β. — 35. [Ariovisti mortem et] *Gertz.* — mortem, sortem *Cluver.* — 40. eorum α, eius β. — 41. duobus α, duorum β. — 42. et cum se, et *ontbr. in* β. — maior *ontbr. in* β. — 43. demisisset *Beroaldus,* dimisisset *hss.* — se *ontbr. in* β. — 44. [ascensu] *J. Lange en Gertz.* — nostris β, nostrorum α. — 48. elapsi β, lapsi α.

AANTEEKENINGEN. — Opstand der Eburones onder Ambiorix en Catuvolcus; het leger van Sabinus en Cotta wordt vernietigd, waarschijnlijk in de nabijheid van Tongeren of in Zuid-Limburg, ongeveer einde October 54 vóór Christus. — Suetonius, Divus Julius 67; Cassius Dio XL 5—6. — Riese II 82—85.

1. *diebus circiter XV*, ongeveer 20 October.

2. *Ambiorige.* — Verg. over hem C. Jullian, Histoire de la Gaule, III, blz. 369.

4. *Indutiomari – impulsi.* — De Eburones waren clientes van de Treveri (verg. Bellum Gallicum IV 6).

5. *castra,* te Atuatŭca (verg. Bellum Gallicum VI 32), waarschijnlijk Tongeren.

19. *conductam*, met geld (verg. Bellum Gallicum V 55, 1).

20. *ipsorum esse consilium*, de Romeinen konden zelf beslissen.

26. *ignobilem*, daar de Eburones de clientes van een anderen stam waren.

35. *Ariovisti mortem*. — Zijn dood wordt nergens vermeld.

40. *bipertito*, aan het eind en aan het begin van het dal.

47. *Sabinus*, begint onderhandelingen met Ambiorix en wordt daarbij gedood.

49. *per silvas*, door de Ardennen tusschen de Semoy en de Maas, naar Mouzou (verg. C. Jullian, Histoire de la Gaule, III, blz. 394).

Caesar, Bellum Gallicum V 38—51

38. Hac victoria sublatus Ambiorix statim cum equitatu in Atuatucos, qui erant eius regno finitimi, proficiscitur neque noctem neque diem intermittit, peditatumque se subsequi iubet. (2) Re demonstrata Atuatucisque concitatis postero die in Nervios pervenit hortaturque, ne sui in perpetuum liberandi atque ulciscendi Romanos pro iis quas acceperint iniuriis occasionem dimittant. – – (4) – – Facile hac oratione Nervios persuadet.

39. Itaque confestim dimissis nuntiis ad Ceutrones, Grudios, Levacos, Pleumoxios, Geidumnos, qui omnes sub eorum imperio sunt, quam maximas possunt manus cogunt et de improviso ad Ciceronis hiberna advolant, nondum ad eum fama de Titurii morte perlata. – – – (3) Magna manu Eburones Nervii Atuatuci atque horum omnium socii et clientes legionem oppugnare incipiunt. Nostri celeriter ad arma concurrunt, vallum conscendunt. – – –

45. Quanto erat in dies gravior atque asperior oppugnatio et maxime quod magna parte militum confecta vulneribus res ad paucitatem defensorum pervenerat, tanto crebriores litterae nuntiique ad Caesarem mittebantur. – – –

48. Caesar – – unum communi saluti auxilium in celeritate ponebat. (2) Venit magnis itineribus in Nerviorum fines. – – –

49. Galli re cognita per exploratores obsidionem relinquunt, ad Caesarem omnibus copiis contendunt. Haec erant armata circiter milia LX. – – –

51. – – – (5) Caesar – – celeriter hostes in fugam dat, sic uti omnino pugnandi causa resisteret nemo, magnumque ex iis numerum occidit atque omnes armis exuit.

VARIANTEN. — 1. atuatucos *β*, antuatucos *α*. — 2. < iter > intermittit *Jurinius*. — 3. se *A β*, sese *B M Q S*. — atuatucisque *S β*, aduatucisque *A Q B M*. — 5. iis *Manutius*, his *hss*. — acceperant *S a f*. — 8. pleumoximos *B M S*. — geudunnos *a f*. — sunt *α*, continebantur *β*. — 9. possunt manus *β*, manus possunt *α*. — cogunt *en* aduolant *α*, congant *en* aduolent *β*. — ad Ciceronis hiberna *α*, ad hiberna Ciceronis *β*. — 11. atuatuci *S β*, aduatuci *A B M Q*. — socii et clientes *α*, socii clientesque *β*. — 18. communi saluti *β*, communis salutis *α*, salute *a h l*. — 21. haec *A h*, hae *hss*. — 23. dat hostes in fugam *β*. — ut *β*. — 24. iis *A*, eis *B M S*, his *Q β*.

Aanteekeningen. — Ambiorix brengt de Nervii en andere stammen tot opstand, te zamen belegeren zij het kamp van Cicero; maar zij worden door Caesar verslagen, begin November 54 vóór Christus. — Cassius Dio XL 7; Polyaenus, Strategemata VIII 23, 6.

1. *hac victoria*, de overwinning op de troepen van Sabinus en Cotta; verg. Bellum Gallicum V 26—37.

7. *Ceutrones – Geidumnos*, allen alleen hier genoemd, waarschijnlijk pagi der Nervii zonder eigen beteekenis, door Caesar vermeld om de beweging belangrijker te laten schijnen (verg. Rice Holmes, Caesar's conquest of Gaul, blz. 457).

9. *Ciceronis hiberna*; verg. Bellum Gallicum V 24, 2, waarschijnlijk te Binche (verg. Jullian, Histoire de la Gaule, III, blz. 383 n. 2).

16. *ad Caesarem*, te Samarobriva (Amiens).

19. *itineribus*, dagmarschen, langs den weg van Amiens over Albert, Bapaume, Cambrai, Bavai, Charleroi naar de buurt van Namen. — Het gebied der Nervii begon tusschen Bapaume en Cambrai.

21. *milia LX*, zonder twijfel zeer overdreven.

Caesar, Bellum Gallicum V 55—58

55. Treveri vero atque Indutiomarus totius hiemis nullum tempus intermiserunt, quin trans Rhenum legatos mitterent, civitates sollicitarent, pecunias pollicerentur, magna parte exercitus nostri interfecta multo minorem superesse dicerent partem. (2) Neque tamen ulli civitati Germanorum persuaderi potuit, ut Rhenum transiret. – – –

56. Ubi intellexit ultro ad se veniri, altera ex parte Senones Carnutesque conscientia facinoris instigari, altera Nervios Atuatucosque bellum Romanis parare neque sibi voluntariorum copias defore, si ex finibus suis progredi coepisset, armatum concilium indicit. – – –

58. – – (6) – – Indutiomarus interficitur. – – – (7) Hac re cognita omnes Eburonum et Nerviorum quae convenerant copiae discedunt pauloque habuit post id factum Caesar quietiorem Galliam.

Varianten. — 1. treuiri *a h*. — 3. multo minorem partem superesse dicerent *J. Lange*. — 5. transirent *Vascosanus*. — 6. carnotesque *a f*. — 7. instigari *B M Q S*, instigare *A β*. — atuatucosque *β*, aduatucosque *α*. — 9. indicit *α f*, indixit *β*. — 12. quietiorem Galliam *α*, Galliam quietiorem *β*.

Aanteekeningen. — Indutiomarus tracht een algemeenen opstand te bewerkstelligen; hij wordt door Labienus overwonnen en gedood, einde November 54 vóór Chr. — Cassius Dio XL 11. — Riese II 95—97.

1. *Indutiomarus*, zou het kamp van Labienus belegeren, maar zag daarvan af na de nederlaag der Nervii.

6. *ultro*. — Zonder zijn oproep waren reeds gezantschappen uit verschillende staten tot hem gekomen.

7. *Nervios Atuatucosque*. — Zij bleven de gevaarlijkste vijanden der Romeinen, ondanks hun nederlaag in 57 vóór Christus en de algeheele vernietiging, waarvan Caesar spreekt.

12. *quietiorem Galliam*. — Dit is het slot van Boek V.

Caesar, Bellum Gallicum VI 2—3

2. Interfecto Indutiomaro, ut docuimus, ad eius propinquos a Treveris imperium defertur. – – (2) – – Ambiorigem sibi societate et foedere adiungunt. (3) Quibus rebus cognitis Caesar, cum undique bellum parari videt, Nervios Atuatucos Menapios adiunctis Cisrhenanis omnibus Germanis esse in armis, Senones ad imperatum non venire et cum Carnutibus finitimisque civitatibus consilia communicare, a Treveris Germanos crebris legationibus sollicitari, maturius sibi de bello cogitandum putavit.

3. Itaque nondum hieme confecta proximis IIII coactis legionibus de improviso in fines Nerviorum contendit (2) et, prius quam illi aut convenire aut profugere possent, magno pecoris atque hominum numero capto atque ea praeda militibus concessa vastatisque agris in deditionem venire atque obsides sibi dare coëgit.

VARIANTEN. — 1. induciomaro *A Q f*. — treuiris *a h l*. — 4. atuatucos menapios *β*, atuatucos ac menapios *α*. — 5. senones *α*, senonas *β*. — carnotibus *a f*. — 6. ab *a f*, abs *h l*. — treuiris *a h l*.

AANTEEKENINGEN. — Coalitie in het noorden van Gallië; Caesar valt in het gebied der Nervii en brengt hen tot onderwerping, Maart 53 vóór Christus. — Riese II 99.

1. *ut docuimus*, Bellum Gallicum V 58, 6.

4. *Cisrhenanis omnibus Germanis*, de Germaansche stammen in het gebied der Belgae.

8. *nondum hieme confecta*, ongeveer midden Maart.

–. *proximis – legionibus*, waarschijnlijk te Samarobriva (Amiens); verg. Bellum Gallicum V 53, 3; de legiones lagen te Amiens en bij de Morini.

12. *coëgit*. — Na zijn terugkomst te Amiens riep hij daar het *Concilium Galliae* bijeen, *primo vere*, dus ongeveer 21 Maart.

Caesar, Bellum Gallicum VI 5—9

5. *(Caesar)* hac parte Galliae pacata, totus et mente et animo in bellum Treverorum et Ambiorigis insistit. – – – (3) His rebus constitutis, quod pro explorato habebat Ambiorigem proelio non esse contenturum, reliqua eius consilia animo circumspiciebat. (4) Erant Menapii propinqui Eburonum finibus, perpetuis paludibus silvisque muniti, qui uni ex Gallia de pace ad Caesarem legatos numquam miserant. Cum his esse hospitium Ambiorigi sciebat; item per Treveros venisse Germanis in amicitiam cognoverat. (5) Haec prius illi detrahenda auxilia existimabat, quam ipsum bello lacesseret, ne desperata salute aut se in Menapios abderet aut cum Transrhenanis congredi cogeretur. (6) Hoc inito consilio totius exercitus impedimenta ad Labienum in Treveros mittit duasque ad eum legiones proficisci iubet; ipse cum legionibus expeditis V in Menapios proficiscitur. (7) Illi nulla coacta manu loci praesidio freti in silvas paludesque confugiunt suaque eodem conferunt.

6. Caesar partitis copiis cum C. Fabio legato et M. Crasso quaestore celeriterque effectis pontibus adit tripertito, aedificia vicosque incendit, magno pecoris atque hominum numero potitur. (2) Quibus rebus coacti Menapii legatos ad eum pacis petendae causa mittunt. (3) Ille obsidibus acceptis hostium se numero habiturum confirmat, si aut Ambiorigem aut eius legatos finibus suis recepissent. (4) His confirmatis rebus Commium Atrebatem cum equitatu custodis loco in Menapiis relinquit; ipse in Treveros proficiscitur.

— — — — —

9. Caesar, postquam e Menapiis in Treveros venit, duabus de causis Rhenum transire constituit; (2) quarum una erat, quod Germani auxilia contra se Treveris miserant, altera, ne ad eos Ambiorix receptum haberet. (3) His constitutis rebus paulo supra eum locum, quo ante exercitum traduxerat, facere pontem instituit.

VARIANTEN. — 1. hac parte *β*, ae parte *α*. — 2. treuirorum *β*. — 3. concertaturum *A Q*, concertaturum tenturum *B M S*. — 7. treuiros *β*. — germanis *β*, germanos *α*. — 9. menapios *α*, menapiis *β*. — 10. cogeretur *hss.*, congrederetur *H. Hartz.* — 11. treuiros *β*, [in Treveros] *Schambach*, in Remos *Cluver*. — legiones ad eum *B M S*. — 14. legato *ontbr. in β*. — 15. celeriterque *α*, celeriter *β*. — adit *β*, adiit *α*. — 18. numero habiturum *h l*, in numero habiturum *a f*, habiturum numero *α*. — 20. treuiros *β*. — 23. treuiros *β*. — 24. una erat *α*, erat altera *β*. — quod Germani auxilia *Hotman*, quod auxilia *hss.* — 25. treuiris *a h*. — ad eos ambiorix receptum $\bar{\alpha}$, ambiorix receptum ad eos *β*. — 26. constitutis rebus *α*, rebus constitutis *β*. — paulo supra *β*, paulum supra *α*.

AANTEEKENINGEN. — Caesar onderwerpt de Menapii, trekt door Vlaanderen en Brabant naar den Rijn en maakt zich gereed om weder deze rivier over te steken, voorjaar 53 vóór Christus. — Riese II 101—102.

1. *hac parte Galliae*, het gebied der Senones bij Sens.

2. *His rebus constitutis*, na de regeling der zaken bij de Senones.

4. *animo circumspiciebat*, trachtte te raden.

5. *qui – miserant*; verg. Bellum Gallicum III 28, 1.

9. *congredi*, n.l. Ambiorix, niet Caesar.

12. *in Menapios proficiscitur*, van Sens over Parijs en Atrecht, of over Soissons, St. Quentin, Brussel, of over Soissons, Bavai, Brussel.

15. *pontibus*, waarschijnlijk *pontes longi*, wegen met boomstammen versterkt, over de moerassen.

—. *aedificia vicosque.* — Het is opmerkelijk, dat nergens *oppida* der Menapii worden genoemd.

19. *Commium*, door Caesar als Koning der Atrebates aangesteld; verg. Bellum Gallicum IV 21, 7.

20. *Treveros*, die ondertusschen door Labienus waren onderworpen; verg. Bellum Gallicum VI 7 en 8.

23. *postquam – venit*, waarschijnlijk Mei 53 vóór Christus.

26. *paulo supra*, in de buurt van Neuwied, zooals men gewoonlijk aanneemt, maar waarschijnlijk verder noordelijk in de buurt van Bonn (verg. Jullian, Histoire de la Gaule, III, blz. 400).

Caesar, Bellum Gallicum VI 24, 1—3

24. Ac fuit antea tempus, cum Germanos Galli virtute superarent, ultro bella inferrent, propter hominum multitudinem agrique inopiam trans Rhenum colonias mitterent. (2) Itaque ea quae fertilissima Germaniae sunt loca circum Hercyniam silvam, quam Eratostheni et quibusdam Graecis fama notam esse video, quam illi Orcyniam appellant, Volcae Tectosages occupaverunt atque ibi consederunt; (3) quae gens ad hoc tempus his sedibus sese continet summamque habet iustitiae et bellicae laudis opinionem.

VARIANTEN. — 3. itaque α, atque β. — 4. quam eratostheni α, quae erat hosteni β. — 5. nota β. — orciniam *f h l*. — Volcae *Ursinus*, uolgae *B S*, uolgo *A Q*, uulgo *M* β. — tectusages *A M*. — 7. iustitiae α, iustitiam *S* β.

AANTEEKENINGEN. — Gallische kolonies in Germanië. — Deze passage wordt geciteerd door Tacitus, Germania 28. — Riese I 10; XIII 7.

3. *trans – mitterent.* — Caesar (of liever Posidonius, die door Caesar is gebruikt) kwam tot deze slotsom, omdat er ten oosten van den Rijn in zijn tijd nog een Keltische stam woonde, de Volcae; in werkelijkheid was dit slechts een daar achtergebleven onderdeel der Kelten die vroeger ten oosten van den Rijn woonden. — Over deze Gallische volksverhuizing verg. Livius V 34 en volg.; Justinus XXIV 4; Tacitus, Germania 28 (verg. O. Hirschfeld, Kleine Schriften, blz. 14 en volg.; Norden, Die germanische Urgeschichte, blz. 358 en volg.).

4. *Hercyniam silvam*, niet duidelijk omgrensd gebied, het Duitsche Middelgebergte.

–. *Eratostheni*, van Cyrene, 275—194 vóór Chr., beroemd Grieksch geograaf. Zonder twijfel heeft Caesar zijn werk niet zelf ingezien, maar zijn naam en andere bij Posidonius gelezen; alleen den meest beroemden geleerde noemt Caesar dan uitdrukkelijk (Norden, Die germanische Urgeschichte, blz. 38).

5. *Volcae*, van den naam van dit volk is afgeleid de naam voor alle zuidelijke en westelijke naburen der Germanen: Walen, Wales, Walachen (Müllenhoff, Deutsche Altertumskunde, II, blz. 279—282. — Norden, Die germanische Urgeschichte, blz. 408).

Caesar, Bellum Gallicum VI 29—32

29. Caesar – – (4) cum maturescere frumenta inciperent, ad bellum Ambiorigis profectus, per Arduennam silvam – – L. Minucium Basilum cum omni equitatu praemittit; – – sese confestim subsequi dicit.

30. Basilus ut imperatum est facit. Celeriter contraque omnium opinionem confecto itinere multos in agris inopinantes deprehendit; eorum indicio ad ipsum Ambiorigem contendit, quo in loco cum paucis equitibus esse dicebatur. – – – (3) Sed hoc factum est, quod aedificio circumdato silva, ut sunt fere domicilia Gallorum, qui vitandi aestus causa plerumque silvarum ac fluminum petunt propinquitates, comites familiaresque eius angusto in loco paulisper equitum nostrorum vim sustinuerunt. (4) His pugnantibus illum in equum quidam ex suis intulit; fugientem silvae texerunt. Sic et ad subeundum periculum et ad vitandum multum fortuna valuit.

31. Ambiorix – – (2) dimissis per agros nuntiis sibi quemque consulere iussit. Quorum pars in Arduennam silvam, pars in continentes paludes profugit; (3) qui proximi Oceano fuerunt, hi insulis se[se] occultaverunt, quas aestus efficere consuerunt; (4) multi ex suis finibus egressi se suaque omnia alienissimis crediderunt. (5) Catuvolcus, rex dimidiae partis Eburonum, qui una cum Ambiorige consilium inierat, aetate iam confectus, cum laborem belli aut fugae ferre non posset, omnibus precibus detestatus Ambiorigem, qui eius consilii auctor fuisset, taxo, cuius magna in Gallia Germaniaque copia est, se exanimavit.

32. Segni Condrusique, ex gente et numero Germanorum, qui sunt inter Eburones Treverosque, legatos ad Caesarem miserunt oratum, ne se in hostium numero duceret. – – – (2) Caesar – – (3) copiis in tres partes distributis impedimenta omnium legionum Atuatucam contulit. Id castelli nomen est. (4) Hoc fere est in mediis Eburonum finibus, ubi Titurius et Aurunculeius hiemandi causa consederant. (5) – – – Praesidio impedimentis legionem XIIII reliquit, unam ex iis [tribus], quas proxime conscriptas ex Italia traduxerat. (6) Ei legioni castrisque Q. Tullium Ciceronem praefecit ducentosque equites ei attribuit.

VARIANTEN. — 2. municium *β*. — Basilum *Jungermann*, basilium *hss.* — 4. Basilus *Jungermann*, basilius *hss.* — 7. hoc *β*, hoc quoque *α*. — 8. domicilia *α*, aedificia *β*. — 9. atque *B M S*. — 11. intulit *α*, impulit *β*. — 12. multum *α*, tumultum *β*. — 15. qui proximi *α*, qui hinc proximi *β*. — hi *α*, his *β*. — insulis *A β*, in insulis *Q*, in siluis *B M S*. — se *Klotz*, sese *hss.* — 16. consuerunt *α*, consueuerunt *β*. — 17. catuuolcus *α*, catouolcus *β*. — 19. laborem belli *α*, laborem aut belli *β*. — 23. treuirosque *β*. — 25. atuatucam *β*, aduatucam *α f*. — 26. et *β*, atque *α*. — 28. ex iis [tribus] *Meusel*, ex his tribus *hss.*, ex [his] tribus *Gertz*. — 29. praefecit *β*, praeficit *α*. — 30. ei *ontbr. in α*.

AANTEEKENINGEN. — Na zijn terugkeer uit Germanië valt Caesar in het land der Eburōnes; Ambiorix vlucht; Augustus 53 vóór Christus. — Riese II 103—106.

1. *Caesar*, nadat hij vrijwel onverrichter zake uit Germanië was teruggekeerd.

–. *maturescere frumenta*, ongeveer begin Augustus.

4. *contraque omnium opinionem*, daar ieder dacht, dat hij nog in Germanië was.

14. *continentes paludes*, waarschijnlijk de Peel.

15. *insulis*, de Zeeuwsche en Zuid-Hollandsche eilanden.

17. *rex – Eburonum*; verg. Bellum Gallicum V 24, 4.

22. *Segni*, alleen hier genoemd; verg. Bellum Gallicum II 4, 10 wellicht bij Neu-Bourg-Sègne bij Givet. — De Romeinen volgden dus den weg van Bonn over Zulpich, Eupen en Luik naar Tongeren.

—. *Condrusi*, bij Condroz; verg. Bellum Gallicum II 4, 10; IV 6, 4.

26. *ubi – consederant;* verg. Bellum Gallicum V 24 en volg.; VI 37, 8. — Het is opmerkelijk, dat Caesar eerst hier den naam van de plaats noemt.

Caesar, Bellum Gallicum VI 33—34

33. *(Caesar)* partito exercitu T. Labienum cum legionibus tribus ad Oceanum versus in eas partes, quae Menapios attingunt, proficisci iubet; (2) C. Trebonium cum pari legionum numero ad eam regionem, quae Atuatucis adiacet, depopulandam mittit; (3) ipse cum reliquis tribus ad flumen Scaldim, quod influit in Mosam, extremasque Arduennae partes ire constituit, quo cum paucis equitibus profectum Ambiorigem audiebat. – – –

34. Erat, ut supra demonstravimus, manus certa nulla, non oppidum, non praesidium, quod se armis defenderet, sed in omnes partes dispersa multitudo. (2) Ubi cuique aut valles abdita aut locus silvestris aut palus impedita spem praesidii aut salutis aliquam offerebat, consederat. – – – (4) Praedae cupiditas multos *(milites)* longius sevocabat et silvae incertis occultisque itineribus confertos adire prohibebant. (5) Si negotium confici stirpemque hominum sceleratorum interfici vellet, dimittendae plures manus diducendique erant milites; (6) si continere ad signa manipulos vellet, ut instituta ratio et consuetudo exercitus Romani postulabat, locus ipse erat praesidio barbaris, neque ex occulto insidiandi et dispersos circumveniendi singulis deerat audacia. – – – (8) Dimittit ad finitimas civitates nuntios Caesar; omnes evocat spe praedae ad diripiendos Eburones, ut potius in silvis Gallorum vita quam legionarius miles periclitetur, simul ut magna multitudine circumfusa pro tali facinore stirps ac nomen civitatis tollatur. Magnus undique numerus celeriter convenit.

VARIANTEN. — 3. atuatucis *β*, aduatucos A^2 *S Q*, ad aduatucos *A B M*. — 4. cum reliquis tribus *α*, cum reliquis VIII *β*. —5. scaldim *β*, scaldem *α*, Sabim *Stephanus*, Calbim quod influit in Mosellam *Bergk*. — 8. praesidium *Qf*, praedium *hss*. — in omnes partes *α*, omnis in partis *β*. — 9. ubi cuique *β*, ubicumque *α f*. — uallis A^2 M^2 Q^2 *Sf*. — locus siluestris aut *α*, locis siluestribus *β*. — 11. sevocabat *W. Paul*, euocabat *hss*. — 12. occultisque itineribus *α*, occultatisque in itineribus *β*. — 13. interfici vellet, interfici uellent *hss*. — 14. continere *α*, contineri *β*. — uellent *α*. — 15. locus ipse erat *α*, locus erat ipse *β*. — 17. dimittit – caesar *α*, caesar ad finitimas ciuitates nuntios dimittit *β*. — 18. omnes euocat *β*, omnes ad se uocat *α*. — 19. periclitetur *α*, periclitaretur *β*.

AANTEEKENINGEN. — Veldtochten in het gebied der Eburones, Augustus 53 vóór Christus. — Cassius Dio XL 32. — Riese II 107—108.

1. *partito exercitu*; verg. Bellum Gallicum VI 32, 3.

–. *ad Oceanum versus*, in noordelijke richting, als men rekening houdt met de voorstelling, die Caesar had van de kaart van deze streken, dus Brabant in.

2. *in eas partes*, n.l. van het gebied der Eburones.

3. *Atuatucis*, die ten zuiden van de Eburones wonen (verg. Rice Holmes, Caesar's conquest of Gaul, blz. 384–387), dus in de richting van Bavai.

5. *Scaldim*, hier alleen bij Caesar genoemd, maar wellicht is de naam niet juist overgeleverd. — Th. Bergk heeft voorgesteld te lezen: ***Calbim quod influit in Mosellam***, daar hij meende, dat Caesar in oostelijke of zuidoostelijke richting moest gaan; dan zou men nog eerder *Scaldim* kunnen veranderen in *Sabim* (de Sambre). Maar veeleer moet men aannemen, dat Caesar in westelijke richting ging, daar uit

Bellum Gallicum VI 2, 35 blijkt, dat geen troepen in oostelijke richting, waar Caesar juist vandaan kwam, waren gezonden (verg. Rice Holmes, Caesar's conquest of Gaul, blz. 734–735.)

7. *supra*, Bellum Gallicum VI 31, 1—4.

17. *finitimas civitates*, de Menapii, Nervii, Atuatuci, Remi, Treveri en de verschillende stammen der Germanen.

Caesar, Bellum Gallicum VI 35—41

35. Haec in omnibus Eburonum partibus gerebantur. – – – (4) Trans Rhenum ad Germanos pervenit fama diripi Eburones atque ultro omnes ad praedam evocari. (5) Cogunt equitum duo milia Sugambri, qui sunt proximi Rheno, a quibus receptos ex fuga Tencteros atque Usipetes supra docuimus. (6) Transeunt Rhenum navibus ratibusque XXX milibus passuum infra eum locum, ubi pons erat perfectus praesidiumque a Caesare relictum; primos Eburonum fines adeunt; multos ex fuga dispersos excipiunt; magno pecoris numero, cuius sunt cupidissimi barbari, potiuntur. (7) Invitati praeda longius procedunt. Non hos paludes bello latrociniisque natos, non silvae morantur. Quibus in locis sit Caesar ex captivis quaerunt; profectum longius reperiunt omnemque exercitum discessisse cognoscunt. (8) Atque unus ex captivis: 'Quid vos, inquit, hanc miseram ac tenuem sectamini praedam, quibus licet iam esse fortunatissimos? Tribus horis Atuatucam venire potestis; huc omnes suas fortunas exercitus Romanorum contulit; (9) praesidii tantum est, ut ne murus quidem cingi possit neque quisquam egredi extra munitiones audeat'. (10) Hac spe oblata Germani quam nacti erant praedam in occulto relinquunt; ipsi Atuatucam contendunt usi eodem duce, cuius haec indicio cognoverant.

36. Cicero – – (2) – – V cohortes frumentatum in proximas segetes mittit, quas inter et castra unus omnino collis intererat. – – –

37. Hoc ipso tempore [et] casu Germani equites interveniunt protinusque eodem illo, quo venerant, cursu ab decumana porta in castra inrumpere conantur. – – – (3) Inopinantes nostri re nova perturbantur, ac vix primum impetum cohors in statione sustinet. (4) Circumfunduntur hostes ex reliquis partibus, si quem aditum reperire possint. (5) Aegre portas nostri tuentur, reliquos aditus locus ipse per se munitioque defendit. (6) Totis trepidatur castris. – – – (8) Plerique novas sibi ex loco religiones fingunt Cottaeque et Titurii calamitatem, qui in eodem castello occiderint, ante oculos ponunt.

– – – – –

41. Germani desperata expugnatione castrorum, quod nostros iam constitisse in munitionibus videbant, cum ea praeda, quam in silvis deposuerant, trans Rhenum sese receperunt. – – – (4) Timorem Caesaris adventus sustulit.

Varianten. — 3. sygambri *β*. — 4. thenctheros *α*, tenctheros *β*. — 6. a caesare *β*, ab caesare *α*. — 9. paludes bello *Meusel*, palus in bello *hss*. — 13. fortunatissimis *B M S*. — aduatucam *α a*. — 15. ne murus quidem *a f*, numerus quidem *α h l*. — 16. hac spe oblata *H. J. Müller*, oblata spe *hss*., oblata ea spe *J. Lange*, oblata tanta spe *W. Paul*. — 17. aduatucam *α*. — 19. segetes – intererat *α*, segetes

quas inter et castra unus omnino collis intererat misit *β*. — 21. [et] *Clark, ontbr. in den Oxoniensis.* — 22. in castra *ontbr. in β*. — 24. circumfunduntur – partibus *β*, circumfunduntur ex reliquis hostes partibus *α*. — 25. possint *β*, possent *α*. — 26. totis trepidatur castris *α*, trepidatur totis castris *β*. — 28. qui – occiderint *Meusel*, qui in eodem occiderint castello *α*, qui in eo castello occiderint *β*.

AANTEEKENINGEN. — Aanval der Sugambren op Atuatŭca, einde Augustus 53 vóór Christus. — Cassius Dio XL 32. — Riese II 109–111.

3. *equitum duo milia*, met eenig voetvolk (verg. Rice Holmes, Caesar's conquest of Gaul, blz. 735–736).

4. *supra*, Bellum Gallicum IV 16, 2.

5. *XXX – praesidium*, dus bij Bonn, indien de brug bij Neuwied was, maar het gebied der Sugambren strekte zeker niet zoo ver zuidelijk uit, dus eerder bij de Wupper.

9. *paludes*. — Gewoonlijk denkt men aan het Hohe Venn, maar eerder bedoelt Caesar moerassen ten noorden van den weg van Keulen naar Maastricht.

13. *Atuatucam*, waarschijnlijk Tongeren.

15. *murus*, verschansing van hout en aarde; verg. Bellum Gallicum I 8, 1.

19. *Cicero*, de commandant te Atuatuca; verg. Bellum Gallicum VI 32, 6.

24. *cohors in statione*, de *cohors* die de wacht had.

27. *religiones*, bijgeloovige gedachten.

—. *Cottae – calamitatem*; verg. Bellum Gallicum V 26 en volg.; VI 32, 4.

31. *quam – deposuerant*; verg. Bellum Gallicum VI 35, 10.

Caesar, Bellum Gallicum VI 43—44

43. Caesar rursus ad vexandos hostes profectus equites magno coacto numero ex finitimis civitatibus in omnes partes dimittit. (2) Omnes vici atque omnia aedificia, quae quisque conspexerat, incendebantur; praeda ex omnibus locis agebatur; (3) frumenta non solum a tanta multitudine iumentorum atque hominum consumebantur, sed etiam anni tempore atque imbribus procubuerant, ut, si qui etiam in praesentia se occultassent, tamen his deducto exercitu rerum omnium inopia pereundum videretur. (4) Ac saepe in eum locum ventum est tanto in omnes partes dimisso equitatu, ut [non] modo visum ab se Ambiorigem in fuga circumspicerent captivi nec plane etiam abisse ex conspectu contenderent, – – (6) atque ille latebris aut saltibus se eriperet et noctu occultatus alias regiones partesque peteret non maiore equitum praesidio quam IIII, quibus solis vitam suam committere audebat.

44. Tali modo vastatis regionibus exercitum Caesar duarum cohortium damno Durocortum Remorum deducit.

VARIANTEN. — 1. profectus – numero *Mommsen*, equites *ontbr. in de hss.*, profectus magno equitum coacto numero *Madvig*. — 3. incendebantur *α*, incendebantur pecora interficiebantur *β*. — 4. tanta – hominum *α*, tanta hominum iumentorumque multitudine *β*. — 5. etiam *ontbr. in β*. — 8. dimisso *Paul*, diuiso *hss.* — 9. modo visum *Oudendorpius*, non modo visum *hss.* — [captivi] *J. Lange*, [captivi circumspicerent] *Meusel*. — 10. atque *hss.*, cum *Ciacconius*. — aut saltibus *α*, aut

siluis aut saltibus β. — 11. et noctu α, ut noctu β. — occultatus α, occupatus β. — 14. uastatis regionibus α, factis religionibus β. — 15. durocortum α, durocorterum β. — deducit *Egmondanus*, reducit *hss.*

AANTEEKENINGEN. — Hernieuwde verwoesting van het land der Eburones; Ambiorix weet weder te ontkomen, September 53 vóór Christus. — Riese II 112.

5. *anni tempore,* waarschijnlijk September.

10. *latebris,* grotten in de buurt van Namen, Luik en Maastricht.

14. *regionibus,* het gebied der Eburones.

15. *Durocortum,* Reims.

Caesar, Bellum Gallicum VII 75, 1—3

75. Galli concilio principum indicto non omnes, qui arma ferre possent, ut censuit Vercingetorix, convocandos statuunt, sed certum numerum cuique civitati imperandum. — — — (2) Imperant — — (3) — — sena *(milia)* Andibus — — Nerviis Morinis; — — Esuviis et Aulercis Eburovicibus terna.

VARIANTEN. — 1. omnes qui β, omnes hos qui α. — 2. cuique ciuitati β, cuique ex ciuitate α. — 3. sena Andibus *E. Hoffmann,* senonibus *hss.* — 4. Esuviis et Aulercis Eburovicibus *Mommsen,* lixouiis et aulercis eburonibus α, lexouiis eburonibus β. — terna α, III α^2, *ontbr. in* β.

AANTEEKENINGEN. — De Galliërs brengen een leger bijeen om Alesia (Alise-Sainte-Reine in Auxois), waar Vercingetorix door Caesar werd belegerd, te ontzetten, Augustus 52 vóór Christus. — Riese II 118. — Jullian, Histoire de la Gaule, III, blz. 516.

1. *concilio,* waarschijnlijk te Bibracte.

4. *Eburovicibus,* een onderdeel der Aulerci. — De hss. geven *Eburonibus,* maar dit is niet mogelijk, daar deze stam geheel was uitgeroeid (verg. Mommsen, Gesammelte Schriften, VII, blz. 58).

Caesar, Bellum Gallicum VIII 24—25

24. Bellicosissimis gentibus devictis Caesar — — (4) ad vastandos depopulandosque fines Ambiorigis proficiscitur; quem perterritum ac fugientem cum redigi posse in suam potestatem desperasset, proximum suae dignitatis esse ducebat, adeo fines eius vastare civibus aedificiis pecore, ut odio suorum Ambiorix, si quos fortuna reliquos fecisset, nullum reditum propter tantas calamitates haberet in civitatem.

25. Cum in omnes partes finium Ambiorigis aut legiones aut auxilia dimisissit atque omnia caedibus incendiis rapinis vastasset, magno numero hominum interfecto aut capto, Labienum cum duabus legionibus in Treveros mittit.

VARIANTEN. — 1. bellicosissimis – Caesar *A Q B M,* Caesar bellicosissimis gentibus uictis *S* β. — 2. depopulandosque *A Q B M,* oppugnandosque *S* β. — 4. ciuibus *hss.,* uicis *Ciacconius.* — 5. si quos – haberet *A Q B M,* si quos fortuna

fecisset reliquos propter tantas calamitates nullum reditum haberet *S* β. — 7. aut legiones aut *A Q B M*, legiones aut *S* β. — 8. atque *ontbr. in S* β. — rapinis incendiis *a f*. — 9. treuiros *S* M^2 β.

Aanteekeningen. — Caesar verwoest nog eens het land der Eburones; wederom weet Ambiorix te ontkomen, Mei 51 vóór Christus. — Riese II 120.

1. *bellicosissimis gentibus*, de Bellovaci en hun bondgenooten.
4. *vastare*, in de beteekenis van *vacuefacere*.

---

15. — CATULLUS

Gaius Valerius Catullus uit Verona, geb. 87 vóór Chr., overl. kort na 54 vóór Chr., Romeinsch dichter, die in een der gedichten uit den laatsten tijd van zijn leven zinspeelt op de expeditie's van Caesar aan de overzijde van den Rijn en naar Britannië van 55 vóór Christus.

Over C. XI: A. Platt, *Journal of philology*, XXI (1892), blz. 46–47.

Handschriften:
A = Milaan, *Bibl. Ambrosiana*, M. 38 sup., van de 15de eeuw.
B = Bologna, *Univ. Biblioteca*, ms. 2621, van 1412.
C = Parijs, *Bibl. Nationale*, lat. 8234 *(Colbertinus)*, van de 15de eeuw.
D = Berlijn, *Staatsbibliothek*, ms. Santen. 37 *(Datanus)*, van 1463.
G = Parijs, *Bibl. Nationale*, lat. 14137 *(Sangermanensis)*, van 1375.
La[1] = Florence, *Bibl. Laurenziana*, XXXIII 13, van de 15de eeuw.
M = Venetië, *Bibl. Marciana*, Class. XII lat. 80, van de 15de eeuw.
O = Oxford, *Bodleian Library*, Canonic. lat. 30, van de 14de eeuw.
R = Rome, *Bibl. Vaticana*, Ottobonianus lat. 1829, van de 14de eeuw.
h[2] = Londen, *British Museum*, Harl. 4094, van de 15de eeuw.
De voornaamste handschriften zijn *G* en *O*.

Uitgaven. — R. Ellis (Oxford, 1878; ed. min. 1904). — L. Schwabe (Berlijn, 1886). — C. Pascal (Turijn, 1916). — G. Lafaye, *met Fransche vertaling* (Parijs, Coll. Budé, 1922). — W. Kroll (Leipzig, 1923). — *Commentaar van* G. Friedrich (Leipzig, 1908).

Catullus, Carmen XI

1 Furi et Aureli, comites Catulli,
sive in extremos penetrabit Indos,
— —
9 sive trans altas gradietur Alpes,
Caesaris visens monimenta magni,
Gallicum Rhenum horribile aequor ulti-
12 mosque Britannos.

Varianten. — 2. penetrabit *ed. van 1473 Guarinus*, penetrauit *hss.* — 9. sui *O*, latas *B h*. — 10. uidens *A B C D*. — horribile aequor *Haupt*, horribilesque *D G O h*², horribiles *A B C La*¹ *M R*, horribilem salum *Munro*, horribilem fretum *Everett*, horribilem sequi *Housman*, horribilesque uitro in usque *Palmer*, horribiles citroque ultroque *Ellis*. — 12. mosque . . . . britannos *G*.

Aanteekeningen. — Catullus over de tochten van Caesar over den Rijn en naar Britannië. — Riese II 77.

1. *Furi et Aureli*, onbekende personnages, die Catullus hevig pleegt aan te vallen in zijn gedichten.

2. *penetrabit*, gelijk een der driemannen: Pompeius, Crassus of Caesar.

11. *Rhenum – Britannos*, geschreven onder den verschen indruk van Caesar's expeditie's van het jaar 55 vóór Christus.

---

16. — TIMAGENES

Timagenes van Alexandrië, rhetor, geb. omstreeks 75 vóór Christus, in 55 vóór Christus als krijgsgevangene in Rome gekomen, daar behoorend tot den kring van Asinius Pollio, schreef in het Grieksch een geschiedwerk, Βασιλεῖς, van de vroegste tijden tot den tijd van Pompeius en Caesar. Timagenes werkte in den geest van Posidonius. Strabo heeft Timagenes gebruikt voor de beschrijving van Gallië in het 4de boek der Geographie. Waarschijnlijk heeft Livius voor boek 103 en 104 de beschrijving van Gallië en Germanië aan Timagenes ontleend. Ook Ammianus Marcellinus heeft het werk van Timagenes nog ingezien. Het geschiedwerk van Trogus is niet veel meer dan een Latijnsche vertaling van de geschiedenis van Timagenes.

E. Norden, *Die germanische Urgeschichte in Tacitus' Germania* (1920), blz. 150 en volg. — A. Klotz, *Caesarstudien* (1910), blz. 57 en volg. — A. von Gutschmid, *Kleine Schriften*, V, blz. 218 en volg.

Verzameling der fragmenten. — Müller, Fragm. hist. graec. III, blz. 317–323. — Jacoby, Die Fragm. der gr. Historiker, II A, blz. 318–323, en II C, blz. 220–228. — *Excerpten* bij Cougny, Extraits des auteurs grecs, II, blz. 326–351.

Timagenes, fragm. 2

Aborigines primos in his regionibus quidam visos esse firmarunt, Celtas nomine regis amabilis et matris eius vocabulo Galatas dictos — ita enim Gallos sermo Graecus appellat —, alii Doriensis antiquiorem secutos Herculem

oceani locos inhabitasse confines. Dryidae memorant revera fuisse populi partem indigenam, sed alios quoque ab insulis extimis confluxisse et tractibus
6 transrhenanis crebritate bellorum et adluvione fervidi maris sedibus suis expulsos.

VARIANTEN. — 4. Dryidae *Klotz*, drasidae *Cod. Vaticanus lat. 1873*, drysidae *Valesius*. — 6. et *Gelenius*, ex *Cod. Vaticanus*.

AANTEEKENINGEN. — Timagenes, fragm. 2 (Jacoby, blz. 320), bewaard bij Ammianus Marcellinus XV 9, 3–4. = F. H. G. III, blz. 322, fragm. 7.

Timagenes over den oorsprong der Galliërs en de vloeden in het gebied der wadden aan de Noordzee. — Verg. A. Klotz, Caesarstudien, blz. 75 en volg. — Sontheimer, Klio, XX (1925), blz. 19. — Timagenes, die op zijn beurt Posidonius, Artemidorus en Caesar heeft gebruikt, was zeker de bron van Ammianus voor deze passage.

1. *Celtas – Galatas*; de Kelten of Galliërs heetten naar een koning Κελτός en een moeder Γαλάτη of Γαλάτεια.

6. *crebritati – maris*; verg. Norden, Die germanische Urgeschichte, blz. 356. — Blijkbaar bestaat er verband met het verhaal over den uittocht der Kimbren bij Posidonius, fragm. 31 (Jacoby). — Verg. ook Ephorus fragm. 132 (Jacoby).

---

17. — DIODORUS

DIODORUS uit Agyrion op Sicilië, geb. in het begin der eerste eeuw vóór Christus, schreef tijdens de eerste regeeringsjaren van Augustus een populaire wereldgeschiedenis, Βιβλιοθήκη in 40 boeken, van de oudste tijden af waarschijnlijk tot het consulaat van Caesar (59 vóór Christus). Het werk is op weinig zorgvuldige wijze samengesteld uit voortreffelijke bronnen, onder anderen Ephorus, Timaeus, Polybius en Posidonius. Bewaard zijn Boek I—V en XI—XX; van de rest bezitten wij slechts fragmenten en uittreksels. Diodorus heeft boek V aan de eilanden gewijd: Sicilië en de eilanden van het westelijk bekken der Middellandsche Zee (V 2—18), de eilanden in den westelijken Oceanus (V 19—23) en daarbij aansluitend de beschrijving der naburige volken Kelten, Keltiberiërs, Ligyriërs, Tyrrhenen (V 24—40), de eilanden in den zuidelijken Oceanus (V 41—46) en van den Griekschen archipel (V 47—84).

J. Geffeken, *Timaios' Geographie des Westens,* blz. 52 en volg. — E. Schwartz, *Realencyclopädie,* V, 663—704.

HANDSCHRIFTEN van boek I—V:

A = Parijs, *Bibl. Nationale,* Coislin 149, van de 15de eeuw.
B = Modena, *Biblioteca Estense,* III. F 7, van de 15de eeuw.
C = Rome, *Bibl. Vaticana,* gr. 130, van de 12de eeuw.

D = Weenen, *Nationalbibliothek*, ms. 79, van de 11de eeuw.
E = Parijs, *Bibl. Nationale*, gr. 1659, van de 16de eeuw.
F = Cheltenham, Coll. Phillips, ms. 1628 *(Claromontanus)*, van de 16de eeuw.
G = Cheltenham, Coll. Phillips, ms. 1629 *(Claromontanus)*, van de 16de eeuw.
M = Venetië, *Bibl. Marciana*, Suppl. class. VII, 7, van de 15de eeuw.
N = Weenen, *Nationalbibliothek*, ms. 81, van de 16de eeuw.
II = de mindere hss., d. w. z. alle hss. behalve *A B D*.

Uitgaaf. — F. Vogel en C. Th. Fischer (Leipzig, Teubner, 1888 en volg.). — *Excerpten* uit boek V bij Dom Bouquet, Recueil des historiens, I, blz. 302 en volg.; Cougny, Extraits des auteurs grecs, II, blz. 352–457.

Diodorus, Bibliotheca V, Inhoud

Τάδε ἔνεστιν ἐν τῇ πέμπτῃ τῶν Διοδώρου βίβλων·

— — — — —

ζʹ. Περὶ τῶν ἐν Ὠκεανῷ νήσων τῶν πρὸς ἑσπέραν κειμένων.

ηʹ. Περὶ τῆς Βρεττανικῆς νήσου καὶ τῆς ὀνομαζομένης Βασιλείας καθ' ἣν τὸ ἤλεκτρον γίνεται.

θʹ. Περὶ Γαλατίας καὶ Κελτιβηρίας.

Varianten. — 3. τῶν πρὸς, τῶν *D*. — 4. Πρεττανικῆς *Vogel*.

Aanteekeningen. — Inhoud van Boek V.
3. ζʹ, c. 19—20.
4. ηʹ, c. 21—23.
6. θʹ, c. 24 en volg.

Diodorus, Bibliotheca V 21, 1

Κατὰ τὴν Γαλατίαν τὴν παρωκεανῖτιν κατ' ἀντικρὺ τῶν Ἑρκυνίων ὀνομαζομένων δρυμῶν (μεγίστους γὰρ ὑπάρχειν παρειλήφαμεν τῶν κατὰ τὴν Εὐρώπην) νῆσοι πολλαὶ κατὰ τὸν Ὠκεανὸν ὑπάρχουσιν, ὧν ἐστι μεγίστη ἡ Βρεττανικὴ καλουμένη.

Varianten. — 1. ἑρκυονίκων *D*. — 2. δρυμῶν οὓς μεγίστους *A B*, δρῶν μέγιστα γὰρ *II*. — 3. ἡ μεγίστη *hss.* — Πρεττανικὴ *Vogel*.

Aanteekeningen. — Eilanden in den Noordelijken Oceanus. — Riese XIII 34. — Diodorus heeft hier Timaeus uitgeschreven, die op zijn beurt Pytheas gebruikte. — Verg. Müllenhoff, Deutsche Altertumskunde, I, blz. 470. — H. Berger, Die Fragmente des Eratosthenes, blz. 373. — Geffcken, Timaios, blz. 67 en 159.

1. Ἑρκυνίων. — De voorstelling van een gebergte in het noorden van Gallië vindt men in de 4de en 3de eeuw vóór Christus. — Verg. Eratosthenes, bij Caesar, Bellum Gallicum VI 24.

3. *νῆσοι πολλαί*, o.a. de Friesche eilanden, die door Pytheas waren beschreven.

—. *Βρεττανικὴ καλουμένη*. — Na de opmerking dat Dionysus en Hercules niet in Britannië zijn geweest (zeer karakteristiek voor Timaeus), volgt de vermelding van de expeditie van Caesar en een beschrijving van vorm en grootte van het land en van de bewoners en hun leven.

Diodorus, Bibliotheca V 22, 3—4

(3) *Ἴδιον δέ τι συμβαίνει περὶ τὰς πλησίον νήσους τὰς μεταξὺ κειμένας τῆς τε Εὐρώπης καὶ τῆς Βρεττανικῆς· κατὰ μὲν γὰρ τὰς πλημυρίδας τοῦ μεταξὺ πόρου πληρουμένου νῆσοι φαίνονται, κατὰ δὲ τὰς ἀμπώτεις ἀπορρεούσης τῆς θαλάττης καὶ πολὺν τόπον ἀναξηραινούσης θεωροῦνται χερρόνησοι.* (4) *Ἐντεῦθεν δ' οἱ ἔμποροι παρὰ τῶν ἐγχωρίων ὠνοῦνται καὶ διακομίζουσιν εἰς τὴν Γαλατίαν· τὸ δὲ τελευταῖον πεζῇ διὰ τῆς Γαλατίας πορευθέντες ἡμέρας ὡς τριάκοντα κατάγουσιν ἐπὶ τῶν ἵππων τὰ φορτία πρὸς τὴν ἐκβολὴν τοῦ Ῥοδανοῦ ποταμοῦ.*

VARIANTEN. — 2. *καὶ τῆς*, *καὶ D.* — *Πρεττανικῆς Vogel.*

AANTEEKENINGEN. — De Friesche waddeneilanden, de handelsweg van het noorden naar Marseille. — Verg. de beschrijving der waddeneilanden bij Mela III 6, 55. Beide beschrijvingen gaan over Timaeus (en Posidonius of Timagenes ?) terug op het werk van Pytheas van Massilia. — Müllenhoff, Deutsche Altertumskunde, I, blz. 490. — Geffcken, Timaios' Geographie, blz. 160.

1. *Ἴδιον δέ τι*. — In het voorafgaande is sprake van het eiland Ictis voor Cornwallis (*Βελέριον*) met zijn tinhandel (verg. Plinius, Naturalis historia IV 104), dat bij ebbe met het vasteland van Britannië is verbonden.

—. *νήσους*: bedoeld kunnen slechts zijn de Zeeuwsche, Hollandsche en Friesche eilanden.

5. *ὠνοῦνται*, voornamelijk barnsteen.

7. *πρὸς τὴν ἐκβόλην τοῦ Ῥοδανοῦ*, naar Marseille. — Waarschijnlijk is ook deze opmerking ten slotte aan Pytheas ontleend.

Diodorus, Bibliotheca V 23

Τῆς Σκυθίας τῆς ὑπὲρ τὴν Γαλατίαν κατ' ἀντικρὺ νῆσός ἐστι πελαγία κατὰ τὸν Ὠκεανὸν ἡ προσαγορευομένη Βασίλεια. Εἰς ταύτην ὁ κλύδων ἐκβάλλει δαψιλὲς τὸ καλούμενον ἤλεκτρον, οὐδαμοῦ δὲ τῆς οἰκουμένης φαινόμενον. — — — Τὸ γὰρ ἤλεκτρον συνάγεται μὲν ἐν τῇ προειρημένῃ νήσῳ, κομίζεται δ' ὑπὸ τῶν ἐγχωρίων πρὸς τὴν ἀντιπέρας ἤπειρον, δι' ἧς φέρεται πρὸς τοὺς καθ' ἡμᾶς τόπους, καθότι προείρηται.

VARIANTEN. — 1. *ὑπέρ*, *περὶ D.* — 6. *προείρηται περὶ τούτων CFG.*

Aanteekeningen. — Het eiland Basileia, waar de barnsteen wordt gevonden. — Müllenhoff, Deutsche Altertumskunde, I, blz. 476. — Detlefsen, Die Entdeckung des Germanischen Nordens, blz. 15.

1. Σκυθίας – Γαλατίαν. — Bij de oudere Grieksche geographen grensde Skythië aan Gallië; verg. Ephorus, fragm. 30 (Jacoby). Pytheas liet Skythië beginnen aan de Elbe (of aan den Rijn); verg. Plinius, Naturalis historia IV 94 (Timaeus) en 95 (Xenophon van Lampsacus); Strabo I 4, 3, C. 63; Mela III 36 en 57.

2. Βασιλεία. — Deze naam bewijst, dat de mededeeling uit Timaeus stamt (verg. Plinius, Naturalis historia IV 94 en 95; XXXVII 36; zie Geffcken, Timaios' Geographie des Westens, blz. 161–162). Timaeus heeft het werk van Pytheas gekend en gebruikt.

4. In de niet aangehaalde passage wordt de geschiedenis van Phaethon verhaald.

6. καθότι προείρηται, in c. 22. Daar wordt gesproken van het tin.

Diodorus, Bibliotheca V 25, 1—4

Ἡ τοίνυν Γαλατία – – (2) κειμένη κατὰ τὸ πλεῖστον ὑπὸ τὰς ἄρκτους χειμέριός ἐστι καὶ ψυχρὰ διαφερόντως. Κατὰ γὰρ τὴν χειμερινὴν ὥραν ἐν ταῖς συννεφέσιν ἡμέραις ἀντὶ μὲν τῶν ὄμβρων χιόνι πολλῇ νίφεται, κατὰ δὲ τὰς αἰθρίας κρυστάλλῳ καὶ πάγοις ἐξαισίοις πλήθει, δι' ὧν οἱ ποταμοὶ πηγνύμενοι διὰ τῆς ἰδίας φύσεως γεφυροῦνται· οὐ μόνον γὰρ οἱ τυχόντες ὁδῖται κατ' ὀλίγους κατὰ τοῦ κρυστάλλου πορευόμενοι διαβαίνουσιν, ἀλλὰ καὶ στρατοπέδων μυριάδες μετὰ σκευοφόρων καὶ ἁμαξῶν γεμουσῶν ἀσφαλῶς περαιοῦνται. (3) Πολλῶν δὲ καὶ μεγάλων ποταμῶν ῥεόντων διὰ τῆς Γαλατίας – – τὴν ἐκβολὴν οἱ μὲν εἰς τὸν Ὠκεανὸν ποιοῦνται, οἱ δ' εἰς τὴν καθ' ἡμᾶς θάλατταν. (4) – – – Τῶν δ' εἰς τὸν Ὠκεανὸν ῥεόντων μέγιστοι δοκοῦσιν ὑπάρχειν ὅ τε Δανούβιος καὶ ὁ Ῥῆνος, ὃν ἐν τοῖς καθ' ἡμᾶς χρόνοις Καῖσαρ ὁ κληθεὶς Θεὸς ἔζευξε παραδόξως, καὶ περαιώσας πεζῇ τὴν δύναμιν ἐχειρώσατο τοὺς πέραν κατοικοῦντας αὐτοῦ Γαλάτας.

Varianten. — 3. τῶν *ontbr. bij Dindorf.*

Aanteekeningen. — De rivieren van Gallië. — Riese XIII 8. — Ontleend aan Posidonius.

Diodorus, Bibliotheca V 32, 1

Τοὺς ὑπὲρ Μασσαλίας κατοικοῦντας ἐν τῷ μεσογείῳ καὶ τοὺς παρὰ τὰς Ἄλπεις, ἔτι δὲ τοὺς ἐπὶ τάδε τῶν Πυρηναίων ὀρῶν Κελτοὺς ὀνομάζουσι, τοὺς δ' ὑπὲρ ταύτης τῆς Κελτικῆς εἰς τὰ πρὸς ἄρκτον νεύοντα μέρη παρά τε τὸν Ὠκεανὸν καὶ τὸ Ἑρκύνιον ὄρος καθιδρυμένους καὶ πάντας τοὺς ἑξῆς μέχρι τῆς Σκυθίας Γαλάτας προσαγορεύουσιν· οἱ δὲ Ῥωμαῖοι πάλιν πάντα ταῦτα τὰ ἔθνη συλλήβδην μιᾷ προσηγορίᾳ περιλαμβάνουσιν, ὀνομάζοντες Γαλάτας ἅπαντας.

Varianten. — 1. *παρὰ, περὶ II.* — 3. *ὑπὲρ, ὑπὸ II.* — *ἄρκτον Wurm, βορέαν Madvig, νότον hss.* — 4. *καθιδρύμενα II.* — 5. *πάλιν ontbr. in E G, παλαὶ Madvig.*

Aanteekeningen. — De bevolking van Gallië en Germanië. — Riese XIII 34. — Ontleend aan Posidonius.

4. Ἑρκύνιον ὄρος; verg. Diodorus V 21, 1.

5. Γαλάτας, hier voor Germanen. — In het Grieksch wordt later nog dikwijls van Kelten en Galaten gesproken, als men Germanen bedoelde, waarschijnlijk omdat dit laatste woord een al te Latijnschen klank had.

---

18. — AGRIPPA

Marcus Vipsanius Agrippa, geb. ± 62, overl. 12 vóór Christus, medewerker en sedert 21 vóór Christus schoonzoon van Augustus, heeft het materiaal verzameld voor een wereldkaart, die Augustus na Agrippa's dood liet voltooien en aanbrengen op een wand van de *Porticus Vipsania* op den *Campus Martius* te Rome (Plinius, Naturalis Historia III 17; verg. VI 139), waarschijnlijk gegrift op marmeren platen, zooals het ons gedeeltelijk bewaard stadsplan van Rome. Behalve de kaart werd ook het door Agrippa verzamelde en geordende materiaal, de *Commentarii*, gepubliceerd. Van deze *Commentarii* vindt men de sporen bij Strabo, Plinius, Orosius, de *Divisio orbis* en de *Demensuratio provinciarum*.

Prosopographia, III, blz. 439 n. 457. — H. J. van Eck, *Quaestiones historicae de Marco Vipsanio Agrippa* (Diss. Leiden, 1842). — D. Detlefsen, *Ursprung, Einrichtung und Bedeutung der Erdkarte Agrippa's* (Berlijn, 1906). — Kubitschek, *Realencyclopädie*, X, 2100 en volg. — F. Gisinger, *Realencyclopädie*, Suppl. Band IV, 644 en volg.

Verzameling der fragmenten. — Riese, Geographi Latini minores, blz. 1–8.

Agrippa, fragm. 21

Graeci et quidam nostri [XXV] milia passuum oram Germaniae tradiderunt, Agrippa cum Raetia et Norico longitudinem DCXXXVI milia
3 passuum, latitudinem CCXLVIII milia.

Varianten. — 2. DCLXXXVI *enkele hss.* — 3. CXLVIII *enkele hss.*

Aanteekeningen. — Agrippa, fragm. 21 (Riese), bewaard bij Plinius, Naturalis historia IV 98. — De afmetingen van Germania. — Riese XIII 44. — Detlefsen, Ursprung der Erdkarte Agrippa's, blz. 13.

1. *Graeci*, Isidorus van Charax; verg. Plinius, Naturalis historia IV 102.
–. *quidam nostri*, Nepos, Antistius Vetus of Varro.
–. XXV, 2500 mp. of 20 000 stadiën; de afstand van de Weichsel tot de Schelde is evenwel niet meer dan de helft in werkelijkheid.
2. *cum – Norico.* — Agrippa gaf, wellicht aan den rand van zijn kaart, de maten op van verschillende landen te zamen, waarvan een aan de zee grensde.
–. *longitudinem – milia*; lengte: 636 mp. en breedte 248 mp. Deze maten zijn veel te klein. — Verg. Dimensuratio provinciarum 19 en Divisio orbis 11.

Agrippa, fragm. 23

Universam oram XVII L Agrippa Galliarum inter Rhenum et Pyrenaeum atque Oceanum ac montes Cebennam et Iures, quibus Narbonensem Galliam excludit, longitudinem CCCCXX, latitudinem CCCXVIII computavit.

VARIANTEN. — 1. XVIII *enkele hss.*, XVII *één hs.* — 3. CCCXX *enkele hss.* — CCCVIII *Dicuil.*

AANTEEKENINGEN. — Agrippa, fragm. 23 (Riese), bewaard bij Plinius, Naturalis historia IV 105. — Afmetingen van Gallië, tusschen den Oceanus, de Pyrenaeën, de Cevennen, de Jura en den Rijn, met uitsluiting van Gallia Narbonensis, volgens de berekeningen van Agrippa. — Detlefsen, Ursprung der Erdkarte Agrippa's, blz. 14–15.
1. XVII L, 1750 mp. of 14000 stadiën; ook deze maat is veel te groot. Waarschijnlijk is dit niet de maat van Agrippa, maar van Isidorus van Charax.
3. *longitudinem – computavit*; lengte 420 mp. en breedte 318 mp.

---

19. — VERGILIUS

PUBLIUS VERGILIUS MARO uit Mantua, geb. 70, overl. 19 vóór Christus, liet bij zijn overlijden een niet geheel voltooid episch gedicht, *Aeneïs*, achter, waaraan hij reeds meer dan tien jaar had gewerkt.

Prosopographia, III, blz. 401 n. 279. — Tenney Frank, *Vergil* (Oxford, 1922).

HANDSCHRIFTEN:
M = Florence, *Bibl. Laurenziana*, XXXIX 1 *(Mediceus)*, van de 5de eeuw.
P = Rome, *Bibl. Vaticana*, Pal. lat. 1631 *(Palatinus)*, van de 4de of 5de eeuw.
R = Rome, *Bibl. Vaticana*, lat. 3867 *(Romanus)*, van de 6de eeuw.
b = Bern, *Stadtbibliothek*, hs. 165, van de 9de eeuw.

c = Bern, *Stadtbibliothek*, hs. 184, van de 9de eeuw.
γ = Wolfenbuttel, *Landesbibliothek*, Gudianus 70, van de 9de eeuw.

UITGAVE. — O. Ribbeck (Leipzig, 1859—1862).

Vergilius, Aeneis VIII 726—727

Euphrates ibat iam mollior undis
727 extremique hominum Morini Rhenusque bicornis.

VARIANTEN. — 726. eufrates *M R c*. — 727. extremi *P*. — renusque bicornis *b c*, renhuscebicornis P^2 γ.

AANTEEKENINGEN. — De Morĭni en de Rijn afgebeeld in den triumf van Augustus op het schild van Aeneas. — Riese III 24.

726. *mollior*, ten teeken van onderwerping.

727. *bicornis*. — De goden der rivieren werden veelal afgebeeld met de horens van een stier (verg. Georgica IV 371, over de Po). Men heeft ook gedacht aan de twee takken, waarin de rivier uitmondt.

727. *Morini*, wellicht *extremi hominum* genoemd, omdat men van hen naar Britannië overstak. Hier worden de Morĭni vermeld, omdat zij onder opperbevel van Augustus waren verslagen en voorkwamen in zijn triumf van 29 vóór Chr.; verg. Cassius Dio LI 21, 6.

---

20. — HORATIUS

QUINTUS HORATIUS FLACCUS, geb. 8 Dec. 65 vóór Christus te Venusia in Apulië, behoorde sedert 37 tot den kring van Maecenas, overl. 27 Nov. 8 vóór Christus; van zijn gedichten is het eerste boek Satiren omstreeks 35 vóór Christus uitgegeven en het vierde boek der Oden omstreeks 13 vóór Christus.

Prosopographia, II, blz. 147 n. 144.

HANDSCHRIFTEN:

A = Parijs, *Bibl. Nationale*, lat. 7900 A, van de 10de eeuw.
B = Bern, *Stadtbibliothek*, hs. 363 (*Bongarsianus*), van de 9de eeuw.
C + *E* = München, *Staatsbibliothek*, ms. lat. 14685 (S. Emmerammi 685), van de 11de eeuw.
D = Straatsburg, *Bibliothèque*, C. VII 7, van de 10de eeuw (verbrand in 1870).
R = Rome, *Bibl. Vaticana*, Reginae lat. 1703, van de 9de eeuw.

a = Milaan, *Bibl. Ambrosiana*, O 136 sup. *(Avennionensis)*, van de 10de eeuw.
l = Leiden, *Universiteitsbibliotheek*, B. P. L. 28, van de 9de eeuw.
u = Parijs, *Bibl. Nationale*, lat. 7973, van de 9de of 10de eeuw.
γ = Parijs, *Bibl. Nationale*, lat. 7975, van de 10de of 11de eeuw.
δ = Londen, *British Museum*, Harl. 2725, van de 9de eeuw.
λ = Parijs, *Bibl. Nationale*, lat. 7972, van de 10de eeuw.
π = Parijs, *Bibl. Nationale*, lat. 10310, van de 9de of 10de eeuw.
σ = Sankt Gallen, *Stadtbibliothek*, ms. 312, van de 10de eeuw.
φ = Parijs, *Bibl. Nationale*, lat. 7974, van de 10de eeuw.
ψ = Parijs, *Bibl. Nationale*, lat. 7971, van de 10de eeuw.

UITGAVEN. — O. Keller en A. Holder (Leipzig, Teubner, 1864–1870, en 1899–1925). — F. Vollmer (Leipzig, Teubner, 1912). — *Excerpten* bij Dom Bouquet, Recueil des historiens, blz. 664.

Horatius, Saturae I 10, 36—37

Turgidus Alpinus iugulat dum Memnona, dumque
defingit Rheni luteum caput, haec ego ludo.

VARIANTEN. — 36. menona *γ*, mennona *vele hss.*, memona *σ*. — 37. defingit *D a γ σ*, defindit *E*, diffingit *l δ λ π φ ψ*, difigit *R*, diffindit *L. Müller*, defringit *Peerlkamp*. — capud *E*. — hoc E^1.

AANTEEKENINGEN. — Horatius vermeldt het gedicht van Furius Alpinus, waarin de mond van den Rijn werd genoemd. — Riese III 19.

36. *Alpinus*, Furius Alpinus (ook bespot door Horatius, Saturae II 5, 41), die een episch gedicht heeft gemaakt over de daden van Caesar in Gallië (volgens de scholiën dezelfde dichter als Furius Bibaculus, vermeld door Tacitus, Annales IV 34).

–. *Memnona*. — Blijkbaar heeft Furius een bewerking gemaakt in het Latijn van de Aethiopis van Arctinus, waarin Memnon voorkwam en zijn dood door de hand van Achilles werd verhaald.

37. *Rheni – caput*, waarschijnlijk vermeld bij het verhaal van Caesar's tocht over den Rijn. Het is onzeker, of men *caput* moet opvatten als de monding (zeker niet de oorsprong!) of als het hoofd van den riviergod.

–. *haec*, deze verzameling van satiren.

Horatius, Carmina IV 2, 33—36

Concines maiore poeta plectro
Caesarem, quandoque trahet ferocis
per sacrum clivum merita decorus
fronde Sygambros.

VARIANTEN. — 33. concines *hss.*, concinis *π*, concinet *Lachmann*. — poema *δ π*. — 34. cesarem *A γ u*, cessarem *R*. — trahes *π a*. — 35. cliuium *B*. — decorus

R l λ φ ψ, decoros *A B C* δ π. — sygambros *A B R* γ δ λ *l*, sicambros φ ψ, sigambros *C*, sycrambros π.

AANTEEKENINGEN. — Sygambren in den aanstaanden triumf van Augustus, 16 vóór Christus. — Riese III 43.

33. *Concines – Caesarem*, gij, Jullus Antonius (de tweede zoon van den triumvir Marcus Antonius, tot wien het gedicht is gericht), zult beter dan ik, Horatius (van wien gij een lyrisch gedicht op den triumf van Augustus verlangt), met een episch gedicht *(maiore plectro)* den triumf van Augustus *(Caesarem)* bezingen.

35. *sacrum clivum*, de helling van de *sacra via*.

–. *merita – fronde*, de lauwerkrans van den triumphator.

36. *Sygambros*. — De Sygambren waren in Gallië gevallen en hadden M. Lollius een nederlaag toegebracht (Suetonius, Augustus 23). Augustus was daarop in 16 v. Chr. zelf naar Gallië gegaan, en de Sygambren hadden zich terstond onderworpen (Cassius Dio LIV 19—20). Men verwachtte te Rome, dat Augustus spoedig zou terugkeeren en den triumf over de Sygambren vieren.

Horatius, Carmina IV 14, 45—52

45 Te, fontium qui celat origines,
Nilusque et Ister, te rapidus Tigris,
te beluosus qui remotis
48 obstrepit Oceanus Britannis,
Te non paventis funera Galliae
duraeque tellus audit Hiberiae,
51 te caede gaudentes Sygambri
compositis venerantur armis.

VARIANTEN. — 45. caelat *F* π *a l*. — 46. hister *hss.*, histyer δ. — 47. qui, qua *Bentley*. — 48. opstrepit *R*. — brittannis *A R* γ λ. — 49. pauentis *R l* δ λ φ ψ, pauentes *A a* γ π *Porphyrio*. — 50. Dure γ. — 51. sygambri *hss.*, sycambri A^2 δ^1 π φ ψ, sicambri *l u*.

AANTEEKENINGEN. — De Noordzee en de Sygambren huldigen Augustus, 15 vóór Christus. — Riese III 43.

45. *Te*, Augustus.

48. *Oceanus*, de Noordzee, die door Drusus is bevaren (maar waarschijnlijk is het gedicht vóór deze expeditie vervaardigd).

49. *non paventis funera*, dat den dood niet vreest, daar de Druïden verzekeren, dat de ziel niet sterft.

50. *audit*. — Augustus was bezig de toestanden in Gallië en Spanje te regelen.

51. *caede gaudentes*. — Zij hadden Romeinen aan het kruis geslagen (verg. Florus II 30, 24; Cassius Dio LIV 20, 4).

–. *Sygambri*; verg. Horatius, Carmina IV 2, 36. — Zij hadden zich aan Augustus onderworpen.

---

21. — PROPERTIUS

SEXTUS PROPERTIUS uit Assisi, geb. omstreeks 49 vóór Christus, overl. waarschijnlijk kort na 15 vóór Chr. en zeker vóór 2 na Chr., Romeinsch dichter van elegieën, drie boeken (volgens de indeeling van Lachmann vier boeken) met erotische gedichten en een laatste boek met gedichten van aetiologischen en politieken inhoud. In de 6de elegie van het 4de boek bezingt Propertius den slag bij Actium, waarschijnlijk bij gelegenheid van de derde viering van de *ludi quinquennales* in 16 vóór Chr. (verg. Cassius Dio LIV 19, 8). Zeker is het vierde boek in het jaar 16 vóór Chr. uitgegeven.

F. Plessis, *Études critiques sur Properce et ses élégies* (Paris, 1884). — F. Buecheler, *Index lectionum*, Bonn 1878/79, blz. 13 en volg. — Prosopographia, III, blz. 103 n. 752.

HANDSCHRIFTEN.
A = Leiden, *Universiteitsbibliotheek*, Vossianus lat. 38, van de 14de eeuw.
D = Deventer, *Athenaeum bibliotheek*, hs. 82, van de 15de eeuw.
F = Florence, *Bibl. Laurenziana*, XXXVI 49, van de 14de eeuw.
L = Holkham, *Bibl. van den Graaf van Leicester*, ms. 333, van 1421.
N = Wolfenbuttel, *Landesbibliothek*, Gud. 224 *(Neapolitanus)*, van de 12de eeuw.
V = Rome, *Bibl. Vaticana*, Ottob. lat. 1514, van de 15de eeuw.

UITGAVEN. — J. P. Postgate (Londen, 1894), en *selectie met aanteekeningen* (Londen, 1919). — M. Rothstein, *met commentaar* (Berlijn, 1898; 2de druk, 1920). — H. E. Butler, *met aanteekeningen* (Londen, 1905). — C. Hosius (Leipzig, Teubner, 1911).

Propertius, Elegiae IV 6, 77

77 Ille paludosos memoret servire Sicambros.

VARIANTEN. — 77. Sicambros *D F L N V*, Sycambros *of* Sugambros *uitg.*

AANTEEKENINGEN. — Augustus' expeditie tegen de Sugambren, 16 vóór Christus. — Riese III 34. — Over deze expeditie Cassius Dio LIV 20, 4.

77. *Ille*, Augustus, die in Gallië was, toen het gedicht werd uitgegeven.

—. *paludosos*, bewoners van moerassen.

—. *Sicambros*. — Zij hadden, te zamen met de Usipetes en Tencteri, een nederlaag toegebracht aan Marcus Lollius. Augustus was daarop naar Gallië gegaan. Propertius voorspelt nu hun onderwerping en werkelijk hebben de Sugambren zich ook terstond aan Augustus onderworpen. — Verg. Horatius, Carmina IV 2, 36 en 14, 51; Cassius Dio LIV 20.

---

22 — OVIDIUS

Publius Ovidius Naso, geb. te Sulmo 20 Maart 43 vóór Chr., in 8 na Chr. verbannen naar Tomis aan de Zwarte Zee, overl. aldaar in 17 of 18 na Chr., Romeinsch dichter. Van zijn werken zijn voor deze publicatie van belang de *Amores*, geschreven vóór 15 vóór Chr.; de *Fasti*, waarvan de boeken I tot VI, de helft van het geheel, voltooid waren, toen Ovidius in ballingschap moest gaan, en boek I door den dichter is omgewerkt kort vóór zijn dood in 17 en 18 na Chr.; elegiën geschreven tijdens zijn ballingschap: *Tristia* (5 boeken) in 9 tot 12 na Chr., waarvan het tweede boek bestaat uit een smeekschrift aan keizer Augustus, geschreven terstond na zijn aankomst te Tomis, najaar 9, en *Epistulae Ex Ponto* (4 boeken), geschreven in 12 tot 16 na Christus.

E. Nageotte, *Ovide, sa vie, ses oeuvres* (Thèse Dijon, 1872).

Handschriften van de *Tristia:*

A = *Marcianus*, die verloren is, maar waarvan een collatie bestaat.
G = Wolfenbuttel, *Landesbibliothek*, Gudianus 192, van de 13de eeuw.
H = Holkham, *Bibl. van den Graaf van Leicester*, van de 13de eeuw.
L = Florence, *Bibl. Laurenziana*, Marc. 223, van de 11de en 15de eeuw.
P = Rome, *Bibl. Vaticana*, Palat. lat. 910, van 1476.
V = Rome, *Bibl. Vaticana*, lat. 1606, van de 13de eeuw.

Handschriften van *Ex Ponto:*

B = München, *Staatsbibliothek*, ms. lat. 384 *(Bavaricus)*, van de 12de eeuw.
C = München, *Staatsbibliothek*, ms. lat. 19476, van de 12de eeuw.
E = Eton, *College library*, B. k. 6. 18, van de 13de eeuw.
H = Holkham, *Bibl. van den Graaf van Leicester*, van de 13de eeuw.
O = Oxford, *Bodleian Library*, Canonic. lat. 1, van de 13de eeuw.

Uitgaven. — R. Merkel en R. Ehwald (Leipzig, Teubner, 1888 en volg. en 1910—1915). — A. Palmer e.a. (Londen, 1898).

Van de Amores: — Ph. Martinon (Parijs, 1897). — P. Brandt, *met aanteekeningen* (Leipzig, 1911).

Van de Fasti: — H. Peter, *met aanteekeningen* (Leipzig, Teubner, 1911).

Van de Tristia en Ex ponto: — S. G. Owen (Oxford, 1915). — A. L. Wheeler, *met Engelsche vertaling* (Londen, Heinemann, 1924).

Van de Tristia: — S. G. Owen (Oxford, 1889).

Van de Epistulae ex Ponto: — O. Korn (Leipzig, Teubner, 1868).

Ovidius, Amores I 14, 45—50

Nunc tibi captivos mittet Germania crines;
   culta triumphatae munere gentis eris.
O quam saepe comas aliquo mirante rubebis
   et dices 'empta nunc ego merce probor;

nescio quam pro me laudat nunc iste Sygambram;
fama tamen memini cum fuit ista mea'.

Aanteekeningen. — Valsch haar, afkomstig van een Sygambrische vrouw. — Riese XV 16. — Dit is een zinspeling op de gebeurtenissen van 16 vóór Christus; verg. V. Gardthausen, Augustus und seine Zeit, I 3, blz. 1066.

45. *crines.* — Over valsch haar verg. J. Marquardt-A. Mau, Das Privatleben der Römer (2de uitg.), II, blz. 603 en volg. — Over het haar der Germaansche vrouwen Tacitus, Germania 2; Martialis XIV 26.

46. *triumphatae,* wellicht na de expeditie ondernomen om de nederlaag van Marcus Lollius in 16 vóór Christus te wreken. — Verg. Suetonius, Augustus 21.

49. *Sygambram.* — Over de expeditie tegen de Sugambren verg. Horatius, Carmina IV 2, 36 en 14, 51; Propertius IV 6, 77; Cassius Dio LIV 20.

Ovidius, Fasti I 285—648

285 Pax erat et, vestri, Germanice, causa triumphi,
tradiderat famulas iam tibi Rhenus aquas.
— — — — —
595 Hunc Numidae faciunt, illum Messana superbum,
ille Numantina traxit ab urbe notam,
597 et mortem et nomen Druso Germania fecit.
Me miserum, virtus quam brevis illa fuit!
— — — — —
645 Causa recens melior; passos Germania crines
porrigit auspiciis, dux venerande, tuis.
Inde triumphatae libasti munera gentis
648 templaque fecisti, quam colis ipse, deae.

Aanteekeningen. — Veldtochten en dood van Drusus. Veldtochten van Germanicus. — Riese III 73 en IV 71.

285. *Pax erat.* — In het voorafgaande wordt verhaald, waarom de tempel van Janus in vredestijd gesloten is.

—. *Germanice,* de zoon van Drusus, stadhouder in Germanië in 14 na Christus. — Deze verzen zijn later ingevoegd.

286. *Rhenus,* voor het land, waar de Rijn door stroomt.

595. *hunc,* Quintus Caecilius Metellus, die door zijn overwinning op den Numidiër Jugurtha, in 107 vóór Christus, den bijnaam Numidicus verwierf.

—. *illum,* Marcus Valerius Maximus, die door zijn overwinning op de Karthagers, in 263 vóór Christus, de stad Messana bevrijdde en den bijnaam Messalla kreeg.

596. *Ille,* Publius Cornelius Scipio Africanus, die door de verovering van Numantia, in 133 vóór Christus, den bijnaam Numantinus kreeg.

597. *Druso,* Nero Claudius Drusus, stiefzoon van Augustus, die in 9 vóór Christus, 30 jaar oud, in Germanië stierf, en na zijn dood den bijnaam Germanicus kreeg. — Ovidius betoogt daarna, dat Augustus bijnamen zou kunnen ontleenen aan alle volken der wereld.

645. *Causa*, om een tempel voor Concordia te stichten, zooals Furius Camillus het had gedaan na het herstel van de eendracht tusschen patriciërs en plebejers.

—. *Causa recens*, de overwinning van Tiberius op de Germanen in 8 vóór Christus; verg. Velleius II 97, 4.

—. *passos – crines*, los haar ten teeken van rouw; verg. Tristia IV 2, 43.

646. *porrigit*, reikt toe; Germania reikt het lange haar toe aan den overwinnaar om het af te snijden. Afgesneden haar is het teeken der slavernij.

—. *dux venerande*, Tiberius, die reeds keizer was, toen Ovidius de Fasti opnieuw heeft doorgewerkt.

647. *triumphatae – gentis*, de Germanen.

—. *munera*, de krijgsbuit, waaruit de tempel werd gebouwd.

648. *quam colis ipse*, als Concordia Augusta, de eendracht tusschen keizer Tiberius en zijn moeder Livia.

—. *deae*, de godin Concordia.

Ovidius, Tristia II 229—230

229 Nunc te prole tua iuvenem Germania sentit,
bellaque pro magno Caesare Caesar obit.

VARIANTEN. — 230. obit *H L P V*, habet *A G*, agit *enkele hss.*

AANTEEKENINGEN. — Tiberius in Germania, 9 na Christus. — Riese III 133.

229. *Nunc*, najaar 9 na Christus, toen Tiberius in Germanië was na de nederlaag van Varus.

—. *prole tua*, de latere keizer Tiberius, die door Augustus als zoon was aangenomen.

230. *bella*, tegen Arminius.

Ovidius, Tristia III 12, 45—48

45 Is, precor, auditos possit narrare triumphos
Caesaris et Latio reddita vota Iovi,
teque, rebellatrix, tandem, Germania, magni
48 triste caput pedibus supposuisse ducis.

VARIANTEN. — 47. te quoque bellatrix *A G H P V*.

AANTEEKENINGEN. — De oorlog tegen de Germanen in 10 na Christus. — Riese III 133.

45. *Is*, een bezoeker van Tomis.

46. *Caesaris*, de latere keizer Tiberius, die, toen deze elegie werd geschreven (voorjaar 10 na Christus), in Germanië was.

47. *rebellatrix*, onder leiding van Arminius.

Ovidius, Tristia IV 2, 1—46

1 Iam fera Caesaribus Germania, totus ut orbis,
victa potest flexo succubuisse genu.
– – – – –
37 Hic lacus, hi montes, haec tot castella, tot amnes
plena ferae caedis, plena cruoris erant.
39 Drusus in his meruit quondam cognomina terris,
quae bona progenies, digna parente fuit.
Cornibus hic fractis viridi male tectus ab ulva,
42 decolor ipse suo sanguine Rhenus erat.
Crinibus en etiam fertur Germania passis,
et ducis invicti sub pede maesta sedet,
45 collaque Romanae praebens animosa securi
vincula fert illa, qua tulit arma, manu.

Aanteekeningen. — De triumf over de Germanen, geschreven voorjaar 12 na Christus. — Riese III 133. — Verg. de triumf van Germanicus, beschreven door Strabo VII 1, 4, C. 291.

1. *Caesaribus,* Augustus en Tiberius.

37. *Hic lacus* etc., gefingeerde beschrijving van den triumf met de afbeeldingen van meeren, bergen en rivieren, die in den stoet werden meegedragen.

39. *cognomina,* den bijnaam Germanicus, hem na zijn dood verleend, dien zijn zoon erfde.

40. *bona progenies,* Germanicus, de zoon van Drusus.

Ovidius, Ex Ponto III 4, 87—108

87 Quo pede nunc utar, dubia est sententia nobis,
alter enim de te, Rhene, triumphus adest.
– – – – –
107 Squalidus inmissos fracta sub harundine crines
Rhenus et infectas sanguine portet aquas.

Varianten. — 108. portet *H en andere hss.*, potat *B*, portat *C*, potet *E O en andere hss.*, monstret *Ewald.*

Aanteekeningen. — De triumf van Tiberius over Germanië, 16 Januari 13 na Christus of wellicht de overwinningen van Germanicus, sedert 15. — Riese IV 71.

87. *Quo pede,* welke versmaat.

88. *alter – triumphus.* — Daarbij zou men het liefst denken aan de overwinningen van Germanicus, maar in de verzameling van boek I tot III komen anders geen gedichten voor, die later zijn dan het jaar 13 na Christus, en bovendien heeft Germanicus niet eerder een triumf gevierd (verg. vers 99).

107. *Squalidus* etc., een beeld uit de gefingeerde beschrijving van den aanstaanden triumf.

---

23. — ALBINOVANUS PEDO

Albinovanus Pedo, waarschijnlijk de officier in het leger van Germanicus, dien Tacitus (Annales I 60) noemt als aanvoerder van een afdeeling ruiterij, heeft de daden van Germanicus beschreven in een episch gedicht, waaruit Seneca rhetor 23 hexameters citeert.

O. Haube, *Beitrag zur Kenntniss des Albinovanus Pedo* (Progr. Traustadt, 1880). — P. von Rhoden, *Realencyclopaedie*, I, 1314. — Prosopographia, I, blz. 44 n. 343.

Handschriften (verg. Seneca rhetor):
A = Antwerpen, *Stadsbibliotheek*, ms. 411, van de 10de eeuw.
B = Brussel, *Bibl. Royale*, ms. 9581—9595, van de 10de eeuw.
S = Brussel, *Bibl. Royale*, ms. 9768 *(Brugensis)*, van de 15de eeuw.
T = Brussel, *Bibl. Royale*, ms. 2025 *(Toletanus)*, van de 13de eeuw.
V = Rome, *Bibl. Vaticana*, lat. 3872, van de 10de eeuw.

Uitgaven. — J. Chr. Wernsdorf, Poetae Latini minores, IV, blz. 229. — M. Haupt, Opuscula, III (1876), blz. 412. — E. Baehrens, Fragmenta poetarum Romanorum (Leipzig, Teubner, 1886), blz. 351–352; 2de uitg. door W. Morel (1927), blz. 115–116.

Albinovanus Pedo

Iam pridem post terga diem solemque relictum
iamque vident notis extorres finibus orbis
per non concessas audaces ire tenebras
Hesperii ad metas extremaque litora mundi;
nunc illum, pigris immania monstra sub undis
qui ferat Oceanum, qui saevas undique pistris
aequoreosque canes ratibus consurgere prensis.
Accumulat fragor ipse metus; iam sidere limo
navigia et rapido desertam flamine classem
seque feris credunt per inertia fata marinis
iam non felici laniandos sorte relinqui.
Atque aliquis prora caecum sublimis ab alta
aëra pugnaci luctatus rumpere visu,
ut nihil erepto valuit dinoscere mundo,
obstructa in talis effundit pectora voces:
'Quo ferimur? fugit ipse dies orbemque relictum
ultima perpetuis claudit natura tenebris.
Anne alio positas ultra sub cardine gentes
atque alium libris intactum quaerimus orbem?
Di revocant rerumque vetant cognoscere finem
mortales oculos; aliena quid aequora remis
et sacras violamus aquas divumque quietas
turbamus sedes?'

VARIANTEN. — 1. pos terga *A B S*. — relictum *hss.*, relinquunt *Haupt*. — 2. iamque vident *Withofius*, iam quidem *B S* T^1 *V*, iam quidam *A*, iam pridem *uitg.* — notis *uitg.*, natis *A B S* T^1 *V*, noti se *Baehrens*.— 3. non *uitg.*, nos *A B S* T^1 *V*. — 4. Hesperii *S T V*, asperum *A B*, ad rerum *Haupt*. — 5. unum, nunc *Gertz*. — hunc, illum *Riese*. — 6. fert *Gertz*. — quin saevos *Riese*. — pristis *S T V*, pristinis *A*, dristinis *B*. — 9. nauigie trapido *A* B^1. — flumine *Gorallus*. — 11. tam *hss.*, iam *Gorallus*, quam *Heinsius*. — laniendos forte *A*. — 12. caecum *Haasius en Haupt*, cedunt *A B*, cedat *T V*, sedens *S*. — 13. luctatur *A*. — visu *uitg.*, uisum *hss.* nisi *Scaliger*. — 15. obstructo *Scaliger*, obstructum *hss.*, obstructa in – pectora *Bursianus*, obstricto *Barthius*, obscurum *Baehrens*. — 16. fugit *Gronovius*, rugit *A B V*, ruit *S T*. — 19. libris *S T V*, liberis *A B*, flabris *Haupt*, lembris *Oudendorpius*, nobis *of* proavis *Burmannus*, Hesperiis *Baehrens*, a ligeris *Morel*. — 20. reuocaui *A B*. — 21. alienas B^2, alienos A^1, alienis A^2. — qui decora *A B*. — 22. ecsacras *B*, et sacra *S T*.

AANTEEKENINGEN. — De verschrikkingen van de Noordzee, bezongen door den dichter Albinovanus Pedo, geciteerd door Seneca rhetor, Suasoriae I 15. — Riese IV 63.

Blijkbaar uit de beschrijving van den tocht op de Noordzee onder commando van Germanicus in 16, die ook door Tacitus (Annales II 23) wordt vermeld. — D. Detlefsen, Hermes, XXXII (1897), blz. 196 en volg.; Die Entdeckung des germanischen Nordens, blz. 45–47.

5. *pigris* – *undis*; verg. *mare pigrum* (Tacitus, Germania 45) en πεπηγυία θάλαττα (Pytheas); Plinius, Naturalis historia IV 94 en 104, XXXVII 35.

6. *Oceanum*, de Noordzee.

8. *limo*, de modder van ondiepten, naar zij meenen, aan den rand der wereld; verg. Strabo II 4, 1, C. 104.

19. *libris*, het peillood, dat aan den rand der wereld geen bodem meer vindt.

---

24. — MANILIUS

MARCUS MANILIUS, Romeinsch dichter, over wiens leven niets bekend is, schreef tijdens keizer Tiberius een gedicht, *Astronomica*, in vijf boeken.

Prosopographia, II, blz. 327 n. 101.

HANDSCHRIFTEN:

G = Brussel, *Bibl. Royale*, ms. 10012 *(Gemblacensis)*, van de 11de eeuw.
L = Leipzig, *Univ. Bibliothek*, ms. 1465, van de 10de of 11de eeuw.
M = Madrid, *Bibl. Nacional*, ms. M. 31, van 1417.

UITGAAF. — J. van Wageningen (Leipzig, 1915), en *vertaling* (Leiden, 1914).

Manilius, Astronomica I 896—903

Quin et bella canunt ignes subitosque tumultus
et clandestinis surgentia fraudibus arma,
externas modo per gentes, — ut foedere rupto
cum fera ductorem rapuit Germania Varum
infecitque trium legionum sanguine campos,
arserunt toto passim minitantia mundo
lumina, et ipsa tulit bellum natura per ignes
opposuitque suas vires finemque minata est.

VARIANTEN. — 901. minitantia *G*, imitancia *M*, munitantia *L*.

AANTEEKENINGEN. — Meteoren verkondigden den ondergang van Varus, 9 na Christus. — Riese III 120.

896. *ignes*, meteoren.

898. *foedere*, met Rome.

899. *Varum*, den stadhouder van Germania inferior, verslagen door de Germanen onder Arminius in 9 na Christus.

900. *trium legionum*, van het leger van Germania inferior, de legioenen XVII, XVIII en XIX.

---

25. — CRINAGORAS

CRINAGORAS van Mytilene, geb. omstreeks het midden van de 1ste eeuw vóór Chr., Grieksch dichter, van wien een aantal epigrammen zijn opgenomen in de Anthologia Graeca. — De Anthologia Graeca is een verzameling van Grieksche gedichten, waarvan vroeger alleen de redactie bekend was, die in de 14de eeuw door den monnik Maximus Planudes was samengesteld *(Anthologia Planudea)*. In het begin der 17de eeuw heeft Salmasius in de bibliotheek te Heidelberg een handschrift ontdekt met de verzameling van gedichten, die in de eerste helft der 10de eeuw door Constantinus Cephalas is vervaardigd *(Anthologia Palatina)*. Het handschrift is later naar Rome gebracht en is thans, in twee stukken verdeeld, te Heidelberg en Parijs.

M. Rubensohn, *Crinagorae Mytilenaei vita et epigrammata* (Berlijn, 1887). — L. Schmidt en R. Reitzenstein, *Realencyclopädie*, I, 2380–2391. — J. Geffcken, *Realencyclopädie*, XI, 1859–1864.

HANDSCHRIFTEN:

M = Venetië, *Bibl. Marciana*, gr. 481, het origineele handschrift van Planudes, van de 14de eeuw.

P = Heidelberg, *Univ. Bibliothek*, ms. 23, en Parijs, *Bibl. Nationale*, suppl. gr. 384, van de 10de eeuw.

A = schrijver van *P*.
C = corrector van *P*.
L = schrijver van lemmata in *P*.

Uitgaven. — M. Rubensohn (Berlijn, 1887). — Anthologia Palatina, ed. F. Dübner (Parijs, Didot, 1864). — Anthologia Graeca, ed. H. Stadtmüller (Leipzig, Teubner, 1894 en volg.). — The Greek Anthology, *with an English translation* by W. R. Paton (Londen, Heinemann, 1918). — *Excerpten* bij Cougny-Lebègue, Extraits des auteurs grecs, VI, blz. 118–123.

Crinagoras, Epigramma 24

741. Κριναγόρου.

Εἰς Ῥωμαῖον στρατιώτην ἀριστεύσαντα ἐξαισίως.

3 Ὀθρυάδην, Σπάρτης τὸ μέγα κλέος, ἢ Κυνέγειρον
ναύμαχον ἢ πάντων ἔργα κάλει πολέμων·
Ἄρριος αἰχμητὴς Ἰταλὸς παρὰ χεύμασι Ῥήνου
6 κλινθεὶς ἐκ πολλῶν ἡμιθανὴς βελέων
αἰετὸν ἁρπασθέντα φίλου στρατοῦ ὡς ἴδ' ὑπ' ἐχθροῖς,
αὖτις ἀρηιφάτων ἔνθορεν ἐκ νεκύων.
9 Κτείνας δ', ὅς σφ' ἐκόμιζεν, ἑοῖς ἀνεσώσατο ταγοῖς
μοῦνος ἀήττητον δεξάμενος θάνατον.

Varianten. — 2. *εἰς ὀθρυάδην τὸν σπαρτιάτην L*. — 3. *ὁ θρυάδην P*. — 4. *κάλει πολέμων P, καλιπτολέμων Planudes, κάλει Πολέμων Hecker, λάλει Meineke, καλυπτόμενος anonymus, κρατεῖ πολέμων Jacobs*. — 5. *ἄρεος Planudes P, ἄρεος L, Ἄρριος Scaliger Reiske*. — *Ῥήνου Planudes Rubensohn, νείλου P L Hillscher Knaack*. — 8. *αὖτις Planudes, αὖθις P*. — 10. *ἀήττητον P Planudes, ἀήσσητον Hecker*.

Aanteekeningen. — Gedicht op het heldhaftige gedrag van een soldaat uit het leger van Varus, 9 na Christus. — Riese III 117. — Anthologia Graeca VII 741. — Met de nederlaag van Varus in verband gebracht door Mommsen (Gesammelte Schriften, IV, blz. 245); verg. Florus II 30.

3. Ὀθρυάδην, aanvoerder der Spartanen in den strijd tegen de Argiven (Herodotus I 82).

–. Κυνέγειρον ναύμαχον, onbekende held.

4. **κάλει**, roep U terug in de herinnering; **κρατεῖ** zou beteekenen: Arrius overtreft Othryadas en Cynegirus.

5. Ἄρριος, een Romeinsch soldaat, ons van elders niet bekend; bij Florus (II 30) wordt de adelaar door den aquilifer gered.

7. **αἰετὸν**, de adelaar; het is opmerkelijk, dat er niet over de andere adelaars wordt gesproken, als ten minste dit gedicht terecht met de nederlaag in het Teutoburger woud in verband is gebracht. Volgens Florus (II 30) kwamen twee adelaars in de handen der Germanen. Het schijnt evenwel, dat er later

drie zijn teruggekregen in de jaren 15, 16 en 41 (Tacitus, Annales I 60 en II 25; Cassius Dio LX 8, 7).

10. *ἀήττητον*: hem alleen was het vergund te overwinnen, terwijl hij stierf: huic soli licuit vincere dum moritur (volgens de vertaling van Hugo de Groot).

Crinagoras, Epigramma 31

283. Κριναγόρου.
Εἰς Γερμανικὸν τὸν πατέρα Νέρωνος, ὅτε τοὺς Κελτοὺς
κατεπολέμησεν.
Οὔρεα Πυρηναῖα καὶ αἱ βαθυάγκεες Ἄλπεις,
αἱ Ῥήνου προχοὰς ἐγγὺς ἀποβλέπετε,
μάρτυρες ἀκτίνων, Γερμανικὸς ἃς ἀνέτειλεν
ἀστράπτων Κελτοῖς πουλὺν ἐνυάλιον·
οἱ δ' ἄρα δουπήθησαν ἀολλέες. Εἶπε δ' Ἐνυὼ
Ἄρεϊ· 'Τοιαύταις χερσὶν ὀφειλόμεθα.'

Varianten. — 1. Βάσσου *Planudes*. — 2–3. Εἰς Γερμανικόν *Planudes*. — Κέλτας *Salmasius*. — 4. πυρρήναια *P*. — βαθυάγγεες *uitg. van Planudes*. — 5. Ῥοδανοῦ προχοὰς *Boissonade*. — 8. ἄραδου πήθησαν *P*, δούπησαν μὲν *Herwerden*, ἄρ' ὁμοῦ δούπησαν *Stadtmüller*.

Aanteekeningen. — Epigram van Crinagoras op Germanicus voor zijn overwinningen op de Germanen in de jaren 14 en volg. — Riese IV 67*a*. — Anthologia Graeca IX 283.

2. Γερμανικὸν, Germanicus Julius Caesar, de zoon van Drusus en Antonia; Prosopographia, II, blz. 178 n. 146; — volgens Mommsen.

–. Νέρωνος, Nero Julius Caesar, de oudste zoon van Germanicus; Prosopographia, II, blz. 181 n. 149.

3. Κελτοὺς, Germanen, zooals gewoonlijk.

Crinagoras, Epigramma 33

291. Κριναγόρου.
Εἰς Ῥώμην τὴν πόλιν διὰ τὸ ἀήττητον αὐτὴν τότε εἶναι· νυνὶ δὲ
πάσης δρυός ἐστιν ἐλεεινοτέρα.
Οὐδ' ἢν Ὠκεανὸς πᾶσαν πλήμυραν ἐγείρῃ,
οὐδ' ἢν Γερμανίη Ῥῆνον ἅπαντα πίῃ,
Ῥώμης δ' οὐδ' ὅσσον βλάψει σθένος, ἄχρι κε μίμνῃ
δεξιὰ σημαίνειν Καίσαρι θαρσαλέη.
Οὕτως καὶ ἱεραὶ Ζηνὸς δρύες ἔμπεδα ῥίζαις
ἑστᾶσιν, φύλλων δ' αὖα χέουσ' ἄνεμοι.

Varianten. — 2–3. Εἰς Ῥώμην *P Planudes*. — τὴν πόλιν - ἐλεεινοτέρα *ingevoegd door C, ontbr. bij Planudes*. — 4. οὐδὴν *P*. — πλήμμυραν *Dübner*. — ἐγείρῃ *M*, ἐρεύγῃ *Eldick*, ἀνείργῃ *Wyttenbach*. — 5. οὐδὴν *P*. — γερμανὴ *M*. —

παντα A. — *πίῃ* M. — *ἅπαντ' ἐφίῃ Peerlkamp Geist*, *ἀνίῃ Stoll*, *ἀπίῃ Hecker*. — 6. *Ῥώμη, οὐδ' ὅσσον βλάψῃ σθένος, ἄχρι κε μιμνῇ Sitzler*. — *μιμνη* P. — *ἄχρι κε μίμνῃ* Καῖσαρ *σημαίνων δεξιὰ θαρσαλέῃ Stadtmüller*. — 7. Καίσαρα *Hillscher*. — 8. *οὕτω καὶ uitg. van Planudes*. — *καὶ ῥ' ἱεραὶ Jacobs*, *χαὶ ἱεραὶ Boissonnade Geist*, *καὶ διεραῖς Wilamowitz*.

Aanteekeningen. — Gedicht op een tegenslag bij een veldtocht van Germanicus (of op de nederlaag van Varus). — Riese III 121. — Anthologia Graeca IX 291.

Dit gedicht heeft, volgens Rubensohn, betrekking op een veldtocht in Germanië onder het commando van Germanicus, wellicht de expeditie van Vitellius te land aan de kust van de Noordzee in 15 of de tocht ter zee van Germanicus in 16 (Tacitus, Annales I 70 en II 23 en volg.). — Men heeft vroeger meestal gedacht aan de nederlaag van Varus; verg. Mommsen, Gesammelte Schriften, IV, blz. 246.

2. *νυνὶ – ἐλεεινοτέρα*. — De steller van het opschrift heeft het gedicht blijkbaar niet begrepen.

4. *πᾶσαν πλήμυραν*, zijn stormvloeden met al zijn kracht. — Deze woorden bewijzen, dat het een tegenslag ter zee was.

5. *πίῃ*, zooals de soldaten van Xerxes.

6. *ἄχρι – θαρσαλέῃ*, zoolang keizer Tiberius (of Augustus ?) aan de regeering blijft.

9. *φύλλων*; het afvallen der dorre bladeren beteekent niet meer voor de heilige eiken dan de nederlagen van Germanicus voor het rijk van Tiberius (of Augustus ?). — Verg. Tacitus, Annales II 25.

---

26. — NICOLAUS VAN DAMASCUS

Nicolaus van Damascus, geb. omstreeks 64 vóór Christus, overl. omstreeks het begin onzer jaartelling, leefde aan het hof van Herodes I den Groote, Koning van Judaea (37—4 vóór Christus), schreef, behalve wijsgeerige werken, een uitgebreide wereldgeschiedenis, Ἱστορίαι, tot den dood van Herodes (4 vóór Christus) en het optreden van zijn opvolger; een werkje over de zeden van vreemde volken, Ἐθῶν συναγωγή, waaruit een groot excerpt bij Stobaeus is bewaard, waarschijnlijk een deel van zijn groote geschiedwerk; en een levensbeschrijving van Augustus, Τοῦ Σεβαστοῦ Καίσαρος ἀγωγή of Βίος Καίσαρος, in panegyrischen vorm. Het laatste werk is waarschijnlijk omstreeks 20 geschreven, de wereldgeschiedenis in de laatste jaren der eerste eeuw vóór Christus. Groote fragmenten uit deze laatste werken zijn bewaard in de verzameling excerpten van Keizer Constantinus Porphyrogenitus.

A. von Gutschmid, *Kleine Schriften*, V, blz. 536-542. — F. Leo, *Die griechisch-römische Biographie*, blz. 190 en volg.

VERZAMELING DER FRAGMENTEN. — Müller, Fragm. hist. graec. III, blz. 343–464. — F. Jacoby, Die Fragm. der gr. Hist. II A, blz. 324–430, en II C, blz. 229–291. — L. Dindorf, Historici graeci minores, I (1870), blz. 93 en volg. — *Excerpten* bij Cougny, Extraits des auteurs grecs, II, blz. 494–501.

Excerpta historica iussu Imperatoris Porphyrogeniti confecta, uitg. door U. Ph. Boissevain, C. de Boor, Th. Büttner-Wobst en A. G. Roos (Berlijn, 1903—1910).

HANDSCHRIFTEN der Excerpta historica, voor de *Excerpta de virtutibus:*
P = Tours, *Bibl. municipale*, ms. 980 *(Peirescianus)*, van de 11de eeuw.
Voor de *Excerpta de insidiis:*
S = Escorial, *Real bibliotheca*, ms. Ω I 11, van de 16de eeuw.
P = Parijs, *Bibl. Nationale*, gr. 1666, van de 16de eeuw.

Nicolaus, fragm. 109

Κελτοὶ οἱ τῷ Ὠκεανῷ γειτνιῶντες αἰσχρὸν ἡγοῦνται τοῖχον καταπίπτοντα ἢ οἰκίαν φεύγειν. Πλημμυρίδος δὲ ἐκ τῆς ἔξω θαλάττης ἐπερχομένης μεθ' ὅπλων ἀπαντῶντες ὑπομένουσι, ἕως κατακλύζονται, ἵνα μὴ δοκῶσι φεύγοντες τὸν θάνατον φοβεῖσθαι.

VARIANTEN. — 1. *τοίχου καταπίπτοντος ἢ οἰκείας hs. te München n. 429.*

AANTEEKENINGEN. — Nicolaus van Damascus, fragm. 109 (Jacoby, blz. 389), bewaard bij Joannes Stobaeus, Florilegium III 7, 39 (VII 40), uit de verzameling Παραδόξων ἐθῶν συναγωγή, waarschijnlijk een deel van zijn groote geschiedwerk = Fragm. Hist. Gr. III, blz. 457, fragm. 104.

Kelten in het gebied der wadden aan de Noordzee. — Müllenhoff, Deutsche Altertumskunde, I, blz. 231; Jullian, Histoire de la Gaule, I, blz. 228 n. 3.

Deze mededeeling is, evenals het verhaal bij Aelianus (Variae historiae XII 23), blijkbaar over Posidonius, afkomstig van Ephorus (verg. fragm. 44 Jacoby, bij Strabo VII 2, 1, C. 292, uit Posidonius over Timagenes, en Aristoteles, Ethica Nicom. III 10 en Ethica Eud. III 1). Ephorus heeft het bericht ontleend aan Himilco (Plinius, Naturalis historia II 169) of aan een schrijver uit Marseille. — Over de Kelten in Noord-Gallië verg. Avienus, Ora maritima 129—135.

Nicolaus, Vita Caesaris 1, 1

Οὗτος ὁ ἀνὴρ (Augustus) — — ἔπεισεν ἑαυτοῦ ἀκροᾶσθαι, ὧν δὲ πρότερον οὐδὲ ὀνόματα ἠπίσταντο οἱ ἄνθρωποι οὐδέ τινος ὑπήκοοι ἐγένοντο διὰ μνήμης, ἡμερωσάμενος ὁπόσοι ἐντὸς Ῥήνου ποταμοῦ κατοικοῦσιν, ὑπέρ τε τὸν Ἰόνιον πόντον καὶ τὰ Ἰλλυριῶν γένη· Παννονίους αὐτοὺς καὶ Δᾶκας καλοῦσιν.

VARIANTEN. — 1. *ἀκροᾶσθαι. ὧν Jacoby.* — *δὲ, δὴ Coraes.* — 2. *<τῶν>διὰ μνήμης Dindorf.* — 3. *ἡμερωσάμενος na ἄνθρωποι P, verplaatst door Valesius.* —

ἐντὸς *Valesius*, ἐν τοῖς *P*. — 4. Παννονίους *Coraes*, Παννωνίους *P*. — Δᾶκας *Valesius*, δατας *P*.

Aanteekeningen. — Nicolaus van Damascus, fragm. 125 (Jacoby, blz. 391), bewaard in *Excerpta de virtutibus*, I, p. 353 = F. H. G. III, blz. 427, fragm. 99.

Augustus breidde het Romeinsche Rijk uit tot den Rijn, door de eerste veldtochten van Drusus. — Riese III 140.

3. ἐντὸς Ῥήνου. — Dit moet zijn geschreven vóór de groote veldtochten van Drusus in Germanië. Augustus zelf (Res Gestae 26) noemt de Elbe als grens van het Rijk.

Nicolaus, Vita Caesaris 28, 112

112. Καὶ Λέπιδος μὲν μοῖράν τινα τῆς Καίσαρος στρατιᾶς ἀπορρήξας ἀντείχετο καὶ αὐτὸς ἐξουσίας ἐν Ἰβηρίᾳ τῇ ἐπὶ τάδε Κελτούς τε τοὺς γειτνιῶντας τῇ ἄνω θαλάττῃ κατέχων· τοὺς δὲ Κομάτους Λεύκιος Πλάγκος ὑφ' αὑτῷ πεποίητο σὺν ἑτέρῳ στρατῷ, ὕπατος καὶ αὐτὸς ἀποδεδειγμένος. Ἰβηρίας δὲ τοὺς ἐπέκεινα οἰκοῦντας Γάιος Ἀσίνιος ἄλλου στρατοῦ ἄρχων ὑπῆκτο. Δέκμος δὲ Βροῦτος τὴν ἰσόνομον ἐκράτει Γαλατίαν σὺν δυοῖν τάγμασιν, ἐφ' ὃν ἔμελλεν αὐτίκα μάλα χωρεῖν Ἀντώνιος.

Varianten. — 3. τοὺς δὲ Κομάτους *Dübner*, τούτους δὲ κομανοὺς *S*. — Πλάγκος *Müller*, πλάγκτος of πλάγητος *S*. — 4. ἐπεποίητο *Müller*. — 6. ὃν *Piccolos*, ὧν *S*.

Aanteekeningen. — Nicolaus van Damascus, fragm. 130 (Jacoby, blz. 414), bewaard in *Excerpta de insidiis*, blz. 51 = F. H. G. III, blz. 450, fragm. 101.

Stadhouders in het westen van het Romeinsche rijk tijdens den dood van Caesar, 44 vóór Christus. — Riese III 3 n. — Appianus, De bellis civilibus III 46, 190.

1. Λέπιδος, Marcus Aemilius Lepidus, stadhouder in Hispania citerior en Aquitania.

3. Λεύκιος Πλάγκος, Lucius Munatius Plancus, stadhouder in Gallia Comata; verg. Cicero, Philippica 5, 5; Appianus, De bellis civilibus III 46.

5. Γάιος Ἀσίνιος, Gaius Asinius Pollio, stadhouder in Hispania ulterior.

—. Δέκμος Βροῦτος, Decimus Junius Brutus Albinus, stadhouder in Gallia Cisalpina, dat van Caesar het burgerrecht had verkregen (τὴν ἰσόνομον).

7. Ἀντώνιος, Marcus Antonius; verg. Velleius II 60, 5. — Volgens Cicero (Philippica 5, 5) en Appianus (De bellis civilibus III 46) wenschte Antonius het commando van Munatius Plancus.

---

27. — LIVIUS

TITUS LIVIUS uit Patavium in Noord-Italië, geb. 59 vóór Chr., overl. 17 na Chr., beschreef de geschiedenis van Rome, *Ab Urbe condita*, tot den dood van Drusus, in 9 vóór Chr., in 142 boeken. Daarvan zijn bewaard de boeken I—X en XXI—XLV; de rest is verloren, daar men al vroeg niet meer het oorspronkelijke werk las, maar een uittreksel, *Epitome*, dat reeds in de 1ste eeuw na Chr. was vervaardigd. Deze *Epitome* is gebruikt door Florus, Eutropius, Festus, Obsequens en Orosius. Plutarchus en Cassius Dio hebben het werk van Livius geraadpleegd. Op de *Epitome* gaat terug de inhoudsopgaaf der boeken: *Titi Livi periochae omnium librorum ab Urbe condita*, die voornamelijk in de handschriften van Florus is bewaard.

Prosopographia, II, blz. 289 n. 203.

HANDSCHRIFTEN *der periochae:*
N = Heidelberg, *Univ. Bibliothek*, Palatinus lat. 894 *(Nazarianus)*, van de 9de eeuw.
P = Parijs, *Bibl. Nationale*, lat. 7701 *(Parisinus)*, van de 12de eeuw.
π = *Pithoeanus*, die verloren is, maar waaruit aanteekeningen van P. Pithoeus zijn bewaard in een Livius te Oxford, *Bodleian Library*, Auct. 2 R 1, 5.
Berganus = hs. van J. van den Bergh, door Drakenborch gebruikt.
Boendermakerianus = hs. van Th. Boendermaker, door Drakenborch gebruikt.
Leidensis = Leiden, *Univ. Bibliotheek*, B. P. L. 19, van de 15de eeuw.
Vossianus = Leiden, *Univ. Bibliotheek*, Vossianus lat. oct. 54, van 1440.
r = Editio princeps (Rome, omstreeks 1469).

UITGAVE. — O. Rossbach (Leipzig, Teubner, 1910). — *Excerpten* uit de periochae bij Dom Bouquet, Recueil des historiens, blz. 367 en volg.

Livius, Periocha CIII

(Liber CIII) situm Galliarum continet.

AANTEEKENINGEN. — Beschrijving van Gallië in Boek CIII. — Riese II 11. In dit boek werd het vertrek van Caesar naar Gallië, in 58 vóór Christus, verhaald.

Livius, Periocha CIV

Prima pars libri situm Germaniae moresque continet. — — — Caesar Ambianos Suessionas Viruomanduos Atrebates, Belgarum populos, quorum ingens multitudo erat, proelio victos in deditionem accepit, ac deinde contra Nervios, unius ex his civis, cum magno discrimine pugnavit eamque gentem delevit, quae bellum gessit, donec ex $\overline{\text{LX}}$ armatorum D superessent, ex DC senatoribus tres tantum evaderent.

VARIANTEN. — 2. Suessiones *r*. — 3. euictos *r*. — 4. unam *Boendermakerianus*. — harum ciuitatum *r*. — civis *Rossbach*, ex his (*i. e.* Belgis) ciuitatibus *Leidensis*, unam horum civitatem *Gronovius*. — maximo *r*. — 5. D *Zangemeister*, a *r*, trecenti *Bergianus*. — 6. DC, nonagintaquinque *r*. — tantummodo *r*.

AANTEEKENINGEN. — Beschrijving van Germanië, naar aanleiding van den veldtocht tegen Ariovistus; overwinning op de Belgae, 57 vóór Christus. — Riese II 32. — Caesar, Bellum Gallicum II 1 en volg.

1. *situm Germaniae moresque*, door Tacitus gebruikt voor de Germania.

2. *Viruomanduos*. — Caesar, Bellum Gallicum II 4, 9: *Viromanduos*; Plinius, Naturalis historia IV 106: *Veromanduos*; Orosius VI 7, 14: *Veromandos*.

5. *D*. — De getallen zijn door Zangemeister verbeterd; verg. Caesar, Bellum Gallicum II 28, 2; Plutarchus, Caesar 2.

Livius, Periocha CV

Victis Germanis in Gallia Caesar Rhenum transcendit et proximam partem Germaniae domuit.

VARIANTEN. — 1. cesar uictis *Vossianus r*. — et in *Leidensis r*. — Caesar *Jahn*, caesis *r*. — et *ontbr. in r*.

AANTEEKENINGEN. — Nederlaag van de Usipetes en Tencteri; eerste tocht over den Rijn, 55 vóór Christus. — Riese II 74. — Caesar, Bellum Gallicum IV 1—15 en 16—19.

Livius, Periocha CVI

Gallorum aliquot populi Ambiorige duce, Eburonum rege, defecerunt. A quibus Cotta et Titurius, legati Caesaris, circumventi insidiis cum exercitu, cui praeerant, caesi sunt. Et cum aliarum quoque legionum castra oppugnata magno labore defensa essent, inter quae eius, cui in Treveris praeerat Q. Cicero, ab ipso Caesare hostes proelio fusi sunt.

VARIANTEN. — 1. multi *r*. — duce Eburonum *r*, duce rege Eburonum *Gronovius*, rege Eburonum duce *Hertzius*. — eburnorum *N P*, Eburnonum *π*. — 2. tigorus *N P π*, T. Aurunculeius *r*. — insidiis circumuenti *r*. — 4. maximo *r*. — inter quae *Drakenborchius*, interque *N P r*. — eos *r*. — cui in *Madvig*, quin *N*, qui in *P*. — Nerviis *Sigonius*. — Ciceronis *Drakenborchius*, [Q. Cicero] *E. Schwartz*.

AANTEEKENINGEN. — Opstand der Eburones onder Ambiorix, ondergang van Sabinus en Cotta, beleg van het kamp van Cicero, 54 vóór Christus. — Riese II 86. — Caesar, Bellum Gallicum V 24 en volg.

Livius, Periocha CVII

C. Caesar Treveris in Gallia victis iterum in Germaniam transiit, nulloque ibi hoste invento reversus in Galliam Eburonas et alias civitates, quae conspiraverant, vicit et Ambiorigem in fuga persecutus est.

Varianten. — 1. C, I *r*. — 2. inuento hoste *r*. — reuersus est *N*. — euburonas *N P π*, Eburones *r*. — 3. regem Ambiorigem *r*. — in fuga <frustra> persecutus *Dukerus*. — est *ontbr. in N P r*.

Aanteekeningen. — Tweede tocht over den Rijn, vervolging van Ambiorix, 53 vóór Christus. — Riese II 98. — Caesar, Bellum Gallicum VI 6 en volg.

Livius, Periocha CXIV

Brutus legatus Caesaris in Gallia Bellovacos rebellantes proelio vicit.

Varianten. — 1. proelio *ontbr. in r*.

Aanteekeningen. — Decimus Brutus, legatus van Caesar in Gallië, 46 vóór Christus. — Riese II 141. — Deze gebeurtenis werd door Livius verhaald tusschen den dood van Cato in Februari en den triumf van Caesar in Juni 46 vóór Christus.

Livius, Periocha CXXXIV

C. Caesar rebus conpositis et omnibus provinciis in certam formam
redactis Augustus quoque cognominatus est; et mensis Sextilis in honorem
3 eius appellatus est. Cum ille conventum Narbone egit, census a tribus Galliis,
quas Caesar pater vicerat, actus.

Varianten. — *Na* redactis *een lacune volgens Jahn*. — 3. ille † *Madvig*. — ageret *Leidensis*. — ab eo de tribus Galiis *Halm*.

Aanteekeningen. — Verdeeling der provincie's tusschen Augustus en den senaat; census van Gallië, 27 vóór Christus. — Riese III 29. — Cassius Dio LIII 12 en 22.

Livius, Periocha CXXXVIII

A Druso census actus est.

Varianten. — et a *r*.

Aanteekeningen. — Census door Drusus in Gallië, 12 vóór Christus. — Riese III 53. — Rede van Keizer Claudius, op een inscriptie gevonden te Lyon (Dessau, Inscr. Lat. sel. 212).

Livius, Periocha CXXXIX

Civitates Germaniae cis Rhenum et trans Rhenum positae oppugnantur
a Druso, et tumultus, qui ob censum exortus in Gallia erat, conponitur.
3 Ara dei Caesaris ad confluentem Araris et Rhodani dedicata sacerdote creato
C. Iulio Vercondaridubno Aeduo.

Varianten. — 2. compositus *r*. — 3. Ara dei *Rossbach*, ardi *N P π*, ara Caesari *r*, ara divo Caesari *Sigonius*. — Araris *Ascensius*, maris *N P π r*. — sacerdoteque *r*. — 4. uercondaridubio *Norvicensis r*. — Heduo *r*.

Aanteekeningen. — Stichting van het altaar te Lyon, 12 vóór Christus. — Riese III 55. — Suetonius, Claudius 2.

1. *cis Rhenum*, waarschijnlijk de Ubii.

Livius, Periocha CXL

Cherusci Tencteri Chauci aliaeque Germanorum trans Rhenum gentes subactae a Druso referuntur.

Varianten. — 1. Cherusci *Gronovius*, cerusti *N P π*. — Tencteri *Gronovius*, cenchrei *N P r*, chencharei *π*.

Aanteekeningen. — Veldtocht van Drusus in Germanië, 11 vóór Christus. — Riese III 55. — Cassius Dio LV 33.

Livius, Periocha CXLI

Bellum adversus transrhenanas gentes a Druso gestum refertur. In quo inter primores pugnaverunt Chumstinctus et Avectius, tribuni ex civitate Nerviorum.

Varianten. — 1. contra *r*. — 2. Chunistinctus (?) *Rossbach*, † C. Humstinctus *Madvig*, T. Senectius *r*. — A. Vectius *Madvig*, Anectius tribuni ciuitatis *r*.

Aanteekeningen. — Veldtocht van Drusus in Germanië, 10 vóór Christus. — Riese III 55.

Livius, Periocha CXLII

Bellum adversus Germanorum trans Rhenum civitates gestum a Druso refertur. Ipse ex fractura equo super crus eius conlapso XXX die, quam id acciderat, mortuus. Corpus a Nerone fratre, qui nuntio valetudinis evocatus raptim adcucurrerat, Romam pervectum et in tumulo C. Iulii reconditum. Laudatus est a Caesare Augusto vitrico. Et supremis eius plures honores dati. Clades Quinctilii Vari.

Varianten. — 3. mortuus est *r*. — 4. accurrerat *Leidensis r*. — reuectum *r*. — C. Iulii tumulo *r*. — conditum *P r*. — 5. laudatus a *r*. — illius funeribus *r*. — 6. dedit *Leidensis r*, additi *Frobeniana*. — Clades Quinctilii Vari *alleen in π, maar verg. Obsequens 72.*

Aanteekeningen. — Laatste veldtocht en dood van Drusus, 9 vóór Christus. — Riese III 55. — Cassius Dio LV 1.

6. *Clades Quinctilii Vari*; verg. Obsequens 72.

De geschiedenis van Livius eindigde met de verheerlijking van Drusus. Later hebben de geschiedschrijvers, die onder Tiberius schreven, Velleius (II 97) en Aufidius Bassus (Cassiodorus, Chron. 746), de verdiensten van Drusus verkleind. Plinius, die onder Claudius schreef, bracht de daden van Drusus weer naar voren (Münzer, Bonner Jahrbücher, CIV, 1899, blz. 68).

---

28. — AUGUSTUS

Gaius Julius Caesar Octavianus of Imperator Caesar Augustus, geb. 63 vóór Christus, overl. 14 na Christus, heeft nagelaten een bericht over de voornaamste gebeurtenissen onder zijn regeering, *Indicem rerum a se gestarum*, zooals Suetonius (Augustus 101) het noemt. Van dit bericht was een afschrift, op bronzen platen gegrift, aangebracht vóór het Mausoleum te Rome. Een kopie met een vertaling in het Grieksch staat op de wanden van den tempel van Roma en Augustus te Ancyra. Daarom noemt men de inscriptie, die de *Res gestae* van Augustus bevat, gewoonlijk *Monumentum Ancyranum*. Bovendien zijn te Apollonia in de Romeinsche provincie Galatia in Klein-Azië eenige fragmenten gevonden van een inscriptie met den tekst der Grieksche vertaling en onlangs in Antiochia in Pisidië fragmenten van een copie met den Latijnschen tekst *(Monumentum Antiochenum)*. — Het bericht heeft kort vóór den dood van den Keizer zijn definitieven vorm gekregen, maar men bespeurt nog, dat het oorspronkelijk anders was geredigeerd en eerst langzamerhand door geregeld bijwerken in dezen vorm is gebracht.

Th. Mommsen, *Der Rechenschaftsbericht des Augustus (Historische Zeitschrift*, LVII, N. F. 21, blz. 385–397 = *Gesammelte Schriften*, IV, blz. 247–258).— G. Misch, *Geschichte der Autobiographie*, I (Leipzig, 1907), blz. 157. — E. Kornemann, *Mausoleum und Tatenbericht des Augustus* (Berlijn, 1921).

Uitgaven. — C. I. L. III, blz. 769 en volg. — Th. Mommsen, Res Gestae divi Augusti (ed. 2, Berlijn, 1883). — R. Cagnat et C. Peltier (Parijs, 1885). — R. Cagnat et G. Lafaye, Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinentes, III, 1 (Parijs, 1902), blz. 65 en volg. — E. Diehl (4de uitg., Bonn, 1925). — E. G. Hardy, The monumentum Ancyranum, *met Engelsche vertaling* (Oxford, 1923). — F. W. Shipley, *met Engelsche vertaling* (Londen, Heinemann, 1924). — W. M. Ramsay und A. von Premerstein, Monumentum Antiochenum, Klio, Beiheft XIX (1927).

Augustus, Res gestae V 26

26. Omnium prov[inciarum populi Romani], quibus finitimae fuerunt
gentes, quae n[on parerent imperio nos]tro, fines auxi. Gallias et Hispanias
3 provincia[s item Germaniam, qua clau]dit Oceanus, a Gadibus ad ostium

Albis flum[inis pacavi. Alpes a re]gione ea, quae proxima est Hadriano mari, [ad Tuscum pacari fec]i nulli genti bello per iniuriam inlato. Cla[ssis mea per Oceanum] ab ostio Rheni ad solis orientis regionem usque ad fi[nes Cimbroru]m navigavit, quo neque terra neque mari quisquam Romanus ante id tempus adit, Cimbrique et Charydes et Semnones et eiusdem tractus alii Germanorum popu[l]i per legatos amicitiam meam et populi Romani petierunt.

Πασῶν ἐπαρχειῶν δήμο[υ Ῥω]μαίων, αἷς ὅμορα ἦν ἔθνη τὰ μὴ ὑποτασσ[όμ]ενα τῇ ἡμετέρᾳ ἡγεμονία, τοὺς ὅρους ἐπεύξ[ησ]α. Γαλατίας καὶ Ἱσπανίας, ὁμοίως δὲ καὶ Γερμανίαν, καθὼς Ὠκεανὸς περικλείει ἀπ[ὸ] Γαδε[ίρ]ων μέχρι στόματος Ἄλβιος ποταμο[ῦ, ἐν] εἰρήνῃ κατέστησα. Ἄλπης ἀπὸ κλίματος τοῦ πλησίον Εἰονίου κόλπου μέχρι Τυρρηνικῆς θαλάσσης εἰρηνεύεσθαι πεπόηκα, οὐδενὶ ἔθνει ἀδίκως ἐπενεχθέντος πολέμου. Στόλος ἐμὸς διὰ Ὠκεανοῦ ἀπὸ στόματος Ῥήνου ὡς πρὸς ἀνατολὰς μέχρι ἔθνους Κίμβρων διέπλευσεν, οὗ οὔτε κατὰ γῆν οὔτε κατὰ θάλασσαν Ῥωμαίων τις πρὸ τούτου τοῦ χρόνου προσῆλθεν· καὶ Κίμβροι καὶ Χάλυβες καὶ Σέμνονες ἄλλα τε πολλὰ ἔθνη Γερμανῶν διὰ πρεσβειῶν τὴν ἐμὴν Φιλίαν καὶ τὴν δήμου Ῥωμαίων ἠτήσαντο.

Varianten. — 3. provicias *Anc.* — item G. qua claudit *Wölfflin*, et G. qua includit *Mommsen*. — 12. *ἡγεμονία, ἐπεύξησα,* 14. *εἰρήνη, ἄλπης,* 15. *πεπόηκα,* 17. *οὗ,* 19. *χάλυβες,* 20. *ἠτήσαντο zoo geschreven op het Mon. Anc.*

Aanteekeningen. — Onderwerping van Germanië, ontdekkingstocht naar Jutland. — Riese III 95 en 135. — Detlefsen, Die Entdeckung des germanischen Nordens, blz. 39–40 en 47–48.

2. *fines auxi*, o.a. in Germanië; verg. Velleius II 97; Cassiodorus 746 (8 v. Chr.).

–. *Gallias.* — Bedoeld zijn o.a. de triumfen over de Morini van 28 vóór Chr. en over de Aquitani van 27 vóór Christus.

–. *Hispanias*, o.a. bij de expeditie tegen de Cantabri.

3. *Germaniam.* — Het is opmerkelijk, dat Augustus hier geen rekening houdt met de nederlaag van Varus (9 na Chr.). Want de Elbe wordt hier nog genoemd als grens der provincie *Germania*. Verg. intusschen Tacitus, Annales I 38.

–. *ad ostium Albis.* — De Friesche eilanden zijn al door Drusus onderworpen; verg. Strabo VII 1, 3, C. 291; Plinius, Naturalis historia IV 97; Cassius Dio LIV 32.

4. *pacavi.* — Met dit woord wordt de volledige onderwerping en de inrichting van een Romeinsche provincie bedoeld. Augustus heeft dus ook Germania tot de Elbe als een Romeinsche provincie georganiseerd.

–. *Alpes*; verg. de inscriptie van het *Tropaeum Alpium* te La Turbie boven Monaco van 7 vóór Chr. bij Plinius, Naturalis historia III 136—137 (C. I. L. V 7817).

5. *nulli – illato*; verg. Suetonius, Augustus 21.

–. *Classis – adit*, bij een expeditie uit den tijd, toen de latere keizer Tiberius het commando had aan den Rijn, in 4 of 5 na Chr.; verg. Velleius II 106; Plinius, Naturalis historia II 167.

7. *Romanus.* — Grieken waren vroeger reeds verder dan het schiereiland der Kimbren naar het Oosten gevaren; verg. Plinius, Naturalis historia IV 97 (Detlefsen, Die Entdeckung des germanischen Nordens, blz. 34–37).

8. *Charydes*, bij Ptolemaeus II 11, 12 in het Kimbrische schiereiland.

–. *Semnones*, tusschen Elbe en Weser (verg. Zeuss, Die Deutschen, blz. 130).

Augustus, Res gestae V—VI 32

32. Ad me supplices confug[erunt] reges — — [Sugambr]orum Maelo, Mar[c]omanorum Sueboru[m . . . . rus].

3 Πρὸς ἐμὲ ἱκέται κατέφυγον βασιλεῖς — — [Σο]υ[γ]άμβρων [Μ]αίλων, Μαρκομάνων [Σουήβων . . . . . .]ρος.

VARIANTEN. — 4. Tusschen Μαρκομάνων en . . . . ρος ontbreken 13 of 14 letters.

AANTEEKENINGEN. — Voortvluchtige koningen der Sugambren zoeken bescherming bij Augustus. — Riese III 138.

1. *Sugambrorum.* — Zij brachten een nederlaag toe aan Marcus Lollius in 17 of 16 vóór Christus (Cassius Dio LIV 20; Velleius II 97; Suetonius, Augustus 23), maar onderwierpen zich spoedig daarop aan Augustus (Horatius, Carmina IV 2, 36 en IV 14, 51; Propertius V 6, 77); in 12 vóór Chr. begonnen zij weer een oorlog en werden overwonnen door Drusus en Tiberius (Cassius Dio LIV 32, 33 en 36) en later nog eens in 8 vóór Chr. (Cassius Dio LV 6; Velleius II 97) en naar Gallië overgebracht (Suetonius, Augustus 21 en Tiberius 9. — Tacitus, Annales II 26, verg. XII 39; Strabo VII 1, 3, C. 290; Eutropius VII 9; Epitome de Caesaribus I 7; Orosius VI 21, 24). Waarschijnlijk is hier bedoeld de volledige onderwerping en overgave in 8 vóór Christus.

–. *Maelo,* genoemd door Strabo VII 1, 4, C. 291.

29. — STRABO

STRABO, geb. te Amasia in Pontus omstreeks 65 vóór Christus (waarschijnlijk in 64 of 63 vóór Chr.), overl. omstreeks 20 na Christus. Als geleerde behoorde Strabo tot de school der Stoa; als Stoicus vereerde hij Homerus, bewonderde hij Polybius en vereenigde hij de studie van geschiedenis en aardrijkskunde. Van hem zijn bekend een geschiedwerk, Ὑπομνήματα ἱστορικά in 43 boeken, waarschijnlijk tot 27 vóór Christus, en een aardrijkskunde, Γεωγραφικά in 17 boeken. Alleen het laatste werk is voor het grootste gedeelte bewaard. In den vorm, dien wij bezitten, is dit werk voltooid in 18 na Christus of wellicht nog een enkel jaar later, maar waarschijnlijk was het reeds in 7 vóór Christus gereed, misschien toen uitgegeven en later voor een tweede uitgaaf bijgewerkt. Boek I en II zijn gewijd aan de mathematisch-physische aardrijkskunde met zeer doorwerkte beschouwingen, die ook van groot belang zijn voor de geschiedenis der geographie bij de Grieken; boek III bevat de beschrijving van Iberië, boek IV van Gallië tot den Rijn en Britannië, boek V en VI van Italië, boek VII van Germanië en Noord-Europa. Voor de beschrijving van Gallië was Timagenes de voornaamste

bron, maar Strabo heeft ook de werken van Artemidorus en Posidonius zelf bestudeerd.

M. Dubois, *Examen de la géographie de Strabon* (Parijs, 1891). — H. Berger, *Geschichte der wissenschaftlichen Erdkunde der Griechen* (Leipzig, 1903). — Gisinger, *Realencyclopädie*, Suppl. IV, 638.

E. Pais, *Intorno al tempo ed al luogo in cui Strabone compose la geographia storica. Memorie dell' academia di Torino*, XL (1890).

A. Miller, *Strabo's Quellen über Gallien und Brittannien* (Regensburg, 1878). — A. Klotz, *Cäsarstudien nebst einer Analyse der Strabonischen Beschreibung von Gallien und Britannien* (Leipzig, 1910).

P. Otto, *Strabonis ἱστορικῶν ὑπομνημάτων fragmenta. Leipziger Studien*, XI, Supplementband (1889).

HANDSCHRIFTEN:

A = Parijs, *Bibl. Nationale*, gr. 1397, van de 12de eeuw.
B = Florence, *Bibl. Laurenziana*, XXVIII 5, van de 15de eeuw.
C = Parijs, *Bibl. Nationale*, gr. 1393, van de 13de eeuw.
E = Rome, *Bibl. Vaticana*, gr. 1329, van de 14de eeuw.
g = Rome, *Bibl. Vaticana*, gr. 174, van de 15de eeuw.
h = Moscou, *Bibl. der synode*, ms. 205, van de 15de of 16de eeuw.
k = Florence, *Bibl. Laurenziana*, XXVIII 40, van de 15de eeuw.
l = Venetië, *Bibl. Marciana*, gr. 377, van de 15de eeuw.
m = Venetië, *Bibl. Marciana*, gr. 378, van de 15de eeuw.
n = Eton, *College Library*, ms. 141, van de 15de eeuw.
o = Parijs, *Bibl. Nationale*, gr. 1394, van de 15de eeuw.
q = Parijs, *Bibl. Nationale*, gr. 1395, van de 15de eeuw.
t = Parijs, *Bibl. Nationale*, gr. 1396, van de 16de eeuw.
Epitome = Heidelberg, *Univ. Bibliothek*, Palatinus gr. 398, van de 10de eeuw.
Aldina = editio princeps (Venetië, 1516).

UITGAVEN. — J. Casaubonus (Parijs, 1620); naar de bladzijden van deze uitgaaf wordt gewoonlijk geciteerd (C.). — G. Kramer (Berlijn, 1844—1852). — A. Meineke (Leipzig, Teubner, 1852). — C. Müller (Parijs, Didot, 1853). — H. L. Jones, *met Engelsche vertaling* (Londen, Heinemann, 1917 en volg.). — *Excerpten* bij Dom Bouquet, Recueil des historiens, blz. 1–49; Cougny, Extraits des auteurs grecs I, blz. 28–243.

Strabo, Geographica I 2, 28, C. 34

Ἔφορος — — φησιν ἐν τῷ περὶ τῆς Εὐρώπης λόγῳ, τῶν περὶ τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν τόπων εἰς τέσσαρα μέρη διῃρημένων, τὸ πρὸς τὸν ἀπηλιώτην Ἰνδοὺς
3 ἔχειν, πρὸς νότον δὲ Αἰθίοπας, πρὸς δύσιν δὲ Κελτούς, πρὸς δὲ βορρᾶν ἄνεμον Σκύθας.

AANTEEKENINGEN. — Ephorus over de Kelten en Skythen in Noord-Europa. — Ephorus, fragm. 30*a* (Jacoby, II A, blz. 50); F. H. G. I, blz. 243, fragm. 38, uit boek IV. — Verg. Ephorus, fragm. 30*b* (Jacoby); [Scymnus] 167—179.

Volgens Ephorus grensden in het noorden van Europa de Kelten aan de Skythen; verg. Jullian, Histoire de la Gaule, I, blz. 228 n. 3; Berger, Wissenschaftliche Erdkunde der Griechen, blz. 109. — Ephorus sprak ook van Κελτοσκύθαι (verg. Strabo I 2, 27, C. 33; XI 6, 2, C. 507; Norden, Germanische Urgeschichte, blz. 467); zoo noemde Artemidorus, die Posidonius bestreed, ook de Kimbren (Plutarchus, Marius 11).

2. ἀπηλιώτηνν, de zuid-oostewind; over de verschillende winden Strabo I 2, 21, C. 29.

3. νότον, de zuidewind.

—. βορρᾶν, de noordewind.

Strabo, Geographica I 4, 3, C. 63

Ἡ Βρεττανικὴ τὸ μῆκος ἴσως πώς ἐστι τῇ Κελτικῇ παρεκτεταμένη, τῶν πεντακισχιλίων σταδίων οὐ μείζων καὶ τοῖς ἄκροις τοῖς ἀντικειμένοις ἀφοριζομένη. Ἀντίκειται γὰρ ἀλλήλοις τά τε ἑῷα ἄκρα τοῖς ἑῴοις καὶ τὰ ἑσπέρια τοῖς ἑσπερίοις καὶ τά γε ἑῷα ἐγγὺς ἀλλήλων ἐστὶ μέχρις ἐπόψεως, τό τε Κάντιον καὶ αἱ τοῦ Ῥήνου ἐκβολαί. Ὁ δὲ (Πυθέας) πλειόνων ἢ δισμυρίων τὸ μῆκος ἀποφαίνει τῆς νήσου καὶ τὸ Κάντιον ἡμερῶν τινων πλοῦν ἀπέχειν τῆς Κελτικῆς φησι· καὶ τὰ περὶ τοὺς Ὠστιμίους δὲ καὶ τὰ πέραν τοῦ Ῥήνου τὰ μέχρι Σκυθῶν πάντα κατέψευσται τῶν τόπων.

Varianten. — 1. ἴσως *ontbr. in E*, ἴση *t q uitg.* — 5. ὃν πλειόνων *C l A*. — 7. Ὠστιμίους *Hagenbuchius*, ὠστιδέους *C B A*.

Aanteekeningen. — De afmetingen van Britannië en de ligging van dit eiland tegenover Gallië, de afstand van Kent tot de monden van den Rijn, de Ostimii en de Skythen bij Pytheas van Massilia. — Riese XIII 13. — Verg. Strabo II 5, 15, C. 120, en 28, C. 128, en IV 5, 1, C. 199.

1. Κελτικῇ, Gallië van den Rijn tot de Pyrenaeën.

—. παρεκτεταμένη. — In de Oudheid dacht men zich veelal de zuidkust van Britannië evenwijdig aan de noordkust van Gallië en men stelde zich de Noordzee dus voor als een zeearm: Βρεττανικὸς πορθμός (Strabo II 5, 28, C. 128) of *fretalis Oceanus* (Ammianus XXVIII 2, 1).

4. Κάντιον, Kent.

5. Πυθέας; zie boven, blz. 17.

8. κατέψευσται. — Kort te voren wordt Πυθέας genoemd ἀνὴρ ψευδίστατος, een zeer kortzichtig oordeel van de Stoische school; verg. Detlefsen, Die Entdeckung des germanischen Nordens, blz. 13.

Strabo II 1, 18, C. 75

18. Φησὶ δέ γε ὁ Ἵππαρχος κατὰ τὸν Βορυσθένη καὶ τὴν Κελτικὴν ἐν ὅλαις ταῖς θεριναῖς νυξὶ παραυγάζεσθαι τὸ φῶς τοῦ ἡλίου περιιστάμενον ἀπὸ τῆς δύσεως ἐπὶ τὴν ἀνατολήν, ταῖς δὲ χειμεριναῖς τροπαῖς τὸ πλεῖστον μετεωρίζεσθαι τὸν ἥλιον ἐπὶ πήχεις ἐννέα· ἐν δὲ τοῖς ἀπέχουσι τῆς Μασσαλίας

ἑξακισχιλίοις καὶ τριακοσίοις (οὓς ἐκεῖνος μὲν ἔτι Κέλτους ὑπολαμβάνει, ἐγὼ δ' οἶμαι Βρεττανοὺς εἶναι, βορειοτέρους τῆς Κελτικῆς σταδίοις δισχιλίοις πεντακοσίοις) πολὺ μᾶλλον τοῦτο συμβαίνειν· ἐν δὲ ταῖς χειμεριναῖς ἡμέραις ὁ ἥλιος μετεωρίζεται πήχεις ἕξ, τέτταρας δ' ἐν τοῖς ἀπέχουσι Μασσαλίας ἐνακισχιλίους σταδίους καὶ ἑκατόν, ἐλάττους δὲ τῶν τριῶν ἐν τοῖς ἐπέκεινα, οἳ καὶ κατὰ τὸν ἡμέτερον λόγον πολὺ ἂν εἶεν ἀρκτικώτεροι τῆς Ἰέρνης. Οὗτος δὲ Πυθέᾳ πιστεύων κατὰ τὰ νοτιώτερα τῆς Βρεττανικῆς τὴν οἴκησιν ταύτην τίθησι, καί φησιν εἶναι τὴν μακροτάτην ἐνταῦθα ἡμέραν ὡρῶν ἰσημερινῶν δέκα ἐννέα, ὀκτωκαίδεκα δέ, ὅπου τέτταρας ὁ ἥλιος μετεωρίζεται πήχεις· οὕς φησιν ἀπέχειν τῆς Μασσαλίας ἐνακισχιλίους καὶ ἑκατὸν σταδίους. Ὥσθ' οἱ νοτιώτατοι τῶν Βρεττανῶν βορειότεροι τούτων εἰσίν.

VARIANTEN. — 3. <τὸ> *Coraes*. — 5. *ἑξακισχιλίους*, Γ *d.i.* *τρισχιλίους* *E*. — 8. *ἐνακισχιλίους* *Meineke*, *ἐννακισχιλίους* *hss*. — 9. *καὶ* *ontbr. in E*, [*καὶ*] *Penzel*. — 11. *νοτιώτερα* *hss*. *Jacob*, *ἀρκτικώτερα* *Du Theil*.

AANTEEKENINGEN. — De zonnehoogte opgenomen door Pytheas aan de Friesche kust. — Deze gegevens zijn door Hipparchus verwerkt en door Strabo overgenomen. — Verg. Strabo II 5, 42, C. 135.

Müllenhoff, Deutsche Altertumskunde, I, blz. 345 en volg. — Dubois, Examen de la géographie de Strabon, blz. 240–266. — Berger, Wissenschaftliche Erdkunde, blz. 340 en 486.

1. *Ἵππαρχος*, leefde in de tweede helft der 2de eeuw. — Zie boven, blz. 25.

–. *Βορυσθένη*, d.w.z. Oost-Europa.

–. *Κελτικὴν*, d.w.z. West-Europa.

2. *παραυγάζεσθαι*; verg. Strabo II 5, 42, C 135.

4. *πήχεις*, de astronomische el, overeenkomend met 2 graden; verg. Berger, Wissenschaftliche Erdkunde, blz. 337. — Een zonnehoogte van 9 ellen of 18° bij het wintersolstitium komt overeen met den 48sten graad noorderbreedte.

5. *ἑξακισχιλίοις καὶ τριακοσίοις*, 6300 stadiën of 9 graden van 700 stadiën (verg. Berger, Wissenschaftliche Erdkunde, blz. 410). Dat zou dus den 52sten graad aanduiden, daar voor Massilia 43° werd aangenomen. Later is evenwel sprake van den 54sten graad. Er moet dus een vergissing zijn bij Strabo; verg. Berger, t. a. p., blz. 486.

–. *Κέλτους*; bedoeld zijn de bewoners van West-Europa, niet alleen de bewoners van Gallië; Strabo heeft dat niet begrepen.

7. *πολὺ – συμβαίνειν*, is dit verschijnsel veel meer geprononceerd.

8. *μετεωρίζεται*, komt boven den horizon, n.l. in het gebied, dat 6300 stadiën ten noorden van Massilia ligt.

–. *πήχεις ἕξ*, 6 ellen of 12°, overeenkomend met den 54sten breedtegraad. — De 54ste breedtegraad ligt iets noordelijker dan de kust van Friesland en Groningen. Blijkbaar heeft dus Pytheas daar of op de Oost-Friesche eilanden de zonnehoogte opgenomen en heeft Hipparchus naar zijn opnemingen de breedtegraad berekend. Kleine fouten, hetzij van Pytheas, hetzij van Hipparchus, zijn evenwel niet uitgesloten.

–. *τέτταρας*, 4 ellen of 8°, overeenkomend met den 58sten breedtegraad.

–. *ἐνακισχιλίους σταδίους καὶ ἑκατὸν*, 9100 stadiën of 13 graden. Dat duidt dus den 65sten graad aan in plaats van den 58sten.

10. Ἱέρνης, Ierland, dat volgens Strabo ten noordwesten van Britannië ligt.

11. νοτιώτερα, zuidelijker; Pytheas heeft waarschijnlijk aan de Jutlandsche kust zijn opmetingen gedaan. Er is niet de minste reden om met Du Theil ἀρκτικώτερα te lezen.

—. τὴν οἴκησιν ταύτην; d. w. z. het land 9 100 stadiën ten noorden van Massilia, dat nog bewoond is, volgens de meening van Hipparchus. Strabo meent, dat het niet bewoonbaar is.

12. ὡρῶν ἰσημερινῶν, uren van $^1/_{24}$ etmaal, of $^1/_{12}$ dag uit den tijd, dat dag en nacht even lang zijn.

14. Ὥσθ' – εἰσίν. — Een misvatting van Strabo, daar hij niet begreep, dat Κελτική bij Pytheas en Hipparchus geheel West-Europa omvatte.

Strabo, Geographica II 5, 28, C. 128

28. Μετὰ δὲ ταύτην ἐστὶν ἡ Κελτικὴ πρὸς ἕω μέχρι ποταμοῦ Ῥήνου, τὸ μὲν βόρειον πλευρὸν τῷ Βρεττανικῷ κλυζομένη πορθμῷ παντί· ἀντιπαρήκει γὰρ αὐτῇ παράλληλος ἡ νῆσος αὕτη πᾶσα πάσῃ, μῆκος ὅσον πεντακισχιλίους ἐπέχουσα· τὸ δ' ἑωθινὸν τῷ Ῥήνῳ ποταμῷ περιγραφομένη παράλληλον ἔχοντι τὸ ῥεῦμα τῇ Πυρήνῃ.

VARIANTEN. — 1. ἐστὶν *ontbr. in E.* — 2. ἀντιπαράκειται *E.*

AANTEEKENINGEN. — Gallië (uit het algemeen overzicht aan het slot der inleiding van Strabo's geographie); verg. Strabo IV 1, 1, C. 176. — Riese XIII 14.

1. ταύτην, n.l. Iberia.

Strabo, Geographica II 5, 30, C. 128

30. Μετὰ δὲ τὴν Ἰταλίαν καὶ τὴν Κελτικὴν τὰ πρὸς ἕω λοιπά ἐστι τῆς Εὐρώπης, ἃ δίχα τέμνεται τῷ Ἴστρῳ ποταμῷ. Φέρεται δ' οὗτος ἀπὸ τῆς ἑσπέρας ἐπὶ τὴν ἕω καὶ τὸν Εὔξεινον πόντον ἐν ἀριστερᾷ λιπὼν τήν τε Γερμανίαν ὅλην ἀρξαμένην ἀπὸ τοῦ Ῥήνου καὶ τὸ Γετικὸν πᾶν.

AANTEEKENINGEN. — Germanië (uit het algemeen overzicht); verg. Strabo VII 1, 1, C. 289.

Strabo, Geographica IV 1, 1, C. 176—177

1. Ἐφεξῆς δ' ἐστὶν ἡ ὑπὲρ τῶν Ἄλπεων Κελτική. Ταύτης δὲ καὶ τὸ σχῆμα ὑπογέγραπται πρότερον τυπωδῶς καὶ τὸ μέγεθος· νυνὶ δὲ λεκτέον τὰ καθ' ἕκαστα.

Οἱ μὲν δὴ τριχῇ διῄρουν, Ἀκυϊτανοὺς καὶ Βέλγας καλοῦντες καὶ Κέλτας· τοὺς μὲν Ἀκυϊτανοὺς τελέως ἐξηλλαγμένους οὐ τῇ γλώττῃ μόνον, ἀλλὰ καὶ τοῖς σώμασιν, ἐμφερεῖς Ἴβηρσι μᾶλλον ἢ Γαλάταις· τοὺς δὲ λοιποὺς Γαλατικοὺς μὲν τὴν ὄψιν, ὁμογλώττους δ' οὐ πάντας, ἀλλ' ἐνίους μικρὸν παραλλάττοντας ταῖς

γλώτταις· καὶ αἱ πολιτεῖαι δὲ καὶ οἱ βίοι μικρὸν ἐξηλλαγμένοι εἰσίν. Ἀκυϊτανοὺς μὲν οὖν καὶ Κέλτας ἔλεγον τοὺς πρὸς τῇ Πυρήνῃ, διωρισμένους τῷ Κεμμένῳ ὄρει. Εἴρηται γάρ, ὅτι τὴν Κελτικὴν ταύτην ἀπὸ μὲν τῆς δύσεως ὁρίζει τὰ Πυρηναῖα ὄρη, προσαπτόμενα τῆς ἑκατέρωθεν θαλάττης, τῆς τε ἐντὸς καὶ τῆς ἐκτός· ἀπὸ δὲ τῶν ἀνατολῶν ὁ Ῥῆνος, παράλληλος ὢν τῇ Πυρήνῃ. Τὰ δ᾿ ἀπὸ τῶν ἄρκτων καὶ τῆς μεσημβρίας, τὰ μὲν ὁ Ὠκεανὸς περιείληφεν, ἀρξάμενος ἀπὸ τῶν βορείων ἄκρων τῆς Πυρήνης μέχρι τῶν ἐκβολῶν τοῦ Ῥήνου, τὰ δ᾿ ἐξ ἐναντίας ἡ κατὰ Μασσαλίαν καὶ Νάρβωνα θάλαττα καὶ αἱ Ἄλπεις ἀπὸ τῆς Λιγυστικῆς ἀρξάμεναι μέχρι τῶν πηγῶν τοῦ Ῥήνου. Τῇ δὲ Πυρήνῃ πρὸς ὀρθὰς ἦκται Κέμμενον ὄρος διὰ μέσων τῶν πεδίων, καὶ παύεται κατὰ μέσα πλησίον Λουγδούνου, περὶ δισχιλίους ἐκταθὲν σταδίους.

Ἀκυϊτανοὺς μὲν τοίνυν ἔλεγον τοὺς τὰ βόρεια τῆς Πυρήνης μέρη κατέχοντας καὶ ἀπὸ τοῦ Κεμμένου μέχρι πρὸς τὸν Ὠκεανὸν τὰ ἐντὸς Γαρούνα ποταμοῦ, Κέλτας δὲ τοὺς ἐπὶ θάτερα μέρη καθήκοντας καὶ τὴν κατὰ Μασσαλίαν καὶ Νάρβωνα θάλατταν, ἀπτομένους δὲ καὶ τῶν Ἀλπεινῶν ὀρῶν ἐνίων, Βέλγας δ᾿ ἔλεγον τοὺς λοιπούς τε τῶν παρωκεανιτῶν μέχρι τῶν ἐκβολῶν τοῦ Ῥήνου καί τινας τῶν παροικούντων τὸν Ῥῆνον καὶ τὰς Ἄλπεις. Οὕτω δὲ καὶ ὁ Θεὸς Καῖσαρ ἐν τοῖς ὑπομνήμασιν εἴρηκεν.

Ὁ δὲ Σεβαστὸς Καῖσαρ τετραχῇ διελὼν τοὺς μὲν Κέλτας τῆς Ναρβωνίτιδος ἐπαρχίας ἀπέφηνεν, Ἀκυϊτανοὺς δ᾿ οὕσπερ κἀκεῖνος, προσέθηκε δὲ τετταρεσκαίδεκα ἔθνη τῶν μεταξὺ τοῦ Γαρούνα καὶ τοῦ Λείγηρος ποταμοῦ νεμομένων· τὴν δὲ λοιπὴν διελὼν δίχα τὴν μὲν Λουγδούνῳ προσώρισε μέχρι τῶν ἄνω μερῶν τοῦ Ῥήνου, τὴν δὲ τοῖς Βέλγαις.

Varianten. — 1. ἑξῆς *E*. — 2. πρότερον *ontbr. in C*. — 6. γαλατικὴν *hss. uitg.* — 8. καὶ αἱ πολιτεῖαι *Jones*, καὶ πολιτεία *hss.*, καὶ ἡ πολιτεία *Coraes*. — 10. τῆς *ontbr. in E*. — 14. τά, τὸ *Aldina*. — 20. ἀπὸ τοῦ Κεμμένου *Jones*, τοῦ Κεμμένου *Meineke*, τῶν κεμμένων *Epitome*, τῆς κεμμένης *hss.* — 22. καλπεινῶν *A*, ἀλπινῶν *l*, ἀλπίων *C*, ἄλπεων *B Aldina*, Ἀλπείων *Coraes*. — 26. ναρβωνήτιδος *A C*. — 27. ὥσπερ *Casaubonus*. — δὲ τετταρεσκαίδεκαι *Siebenkeesius*, δ᾿ ἐπάρας καὶ δέκα *hss.* — 28. Λειγῆρος *Casaubonus (naar Strabo IV 2, 1, C. 189)*, λίγυρος *B l Aldina*, λύγειρος *C*, ἄγειρος *A*.

Aanteekeningen. — Beschrijving, grenzen en indeeling van Gallië tot den Rijn. — Riese III 30; XIII 15. — Klotz, Caesarstudien, blz. 57–135.

1. Ἐφεξῆς, d.w.z. na Iberia, dat in Boek III is beschreven.

–. ἡ – Κελτική, Gallia Transalpina.

2. ὑπογέγραπται, Strabo II 5, 28, C. 128; verg. III 1, 3, C. 137.

4. οἱ μέν, Posidonius, dien Strabo hier door bemiddeling van Timagenes gebruikte; verg. Klotz, Caesarstudien, blz. 89; Norden, Die germanische Urgeschichte, blz. 366. — Ook Caesar (Bellum Gallicum I 1, 1) volgde Posidonius.

–. Κέλτας; voor het onderscheid tusschen Κέλται en Κέλτοι verg. Strabo IV 1, 14, C. 189.

5. ἐξηλλαγμένους. — Posidonius zelf was blijkbaar veel uitvoeriger en nauwkeuriger dan Caesar.

9. τῇ Πυρήνῃ, het gebergte der Pyrenaeën.

9. τῷ Κεμμένῳ ὄρει, de Cevennen.

10. Εἴρηται, Strabo II 5, 28, C. 128. — Verg. Klotz, Caesarstudien, blz. 139 en volg. Deze mededeeling is aan Artemidorus ontleend en afkomstig van Timagenes.

12. ὁ Ῥῆνος – τῇ Πυρήνῃ; door deze mededeeling wordt de voorstelling duidelijk, die Strabo had van de kaart van Gallië.

16. πρὸς ὀρθὰς ἧκται, staat in een rechte hoek op.

17. διὰ μέσων τῶν πεδίων; verg. Strabo II 5, 28, C. 128.

22. τῶν Ἀλπεινῶν ὀρῶν, de Alpen, als Polybius II 14, 8; III 47, 9; Strabo IV 6, 12, C. 209.

24. ὁ Θεὸς Καῖσαρ, Divus Julius, Caesar in zijn Commentarii de Bello Gallico. — Strabo heeft evenwel dit werk zelf niet ingezien.

26. Σεβαστὸς, Augustus. Over de indeeling van Gallië door Augustus verg. Jullian, Histoire de la Gaule, IV, blz. 67 en volg.

–. τῆς Ναρβωνίτιδος ἐπαρχίας, de Provincia Narbonensis, die Augustus weder onder het bestuur van den senaat had gebracht.

Strabo, Geographica IV 3, 1, C. 191

3. Μετὰ δὲ τὴν Ἀκουϊτανὴν μερίδα καὶ τὴν Ναρβωνῖτιν ἡ ἐφεξῆς ἐστι μέχρι τοῦ Ῥήνου παντὸς ἀπὸ τοῦ Λείγηρος ποταμοῦ καὶ τοῦ Ῥοδανοῦ, καθ' ὃ συνάπτει πρὸς τὸ Λούγδουνον ἀπὸ τῆς πηγῆς κατενεχθεὶς ὁ Ῥοδανός. Ταύτης δὲ τῆς χώρας τὰ μὲν ἄνω μέρη τὰ πρὸς ταῖς πηγαῖς τῶν ποταμῶν, τοῦ τε Ῥήνου καὶ τοῦ Ῥοδανοῦ, μέχρι μέσων σχεδόν τι τῶν πεδίων ὑπὸ τῷ Λουγδούνῳ τέτακται, τὰ δὲ λοιπὰ καὶ παρωκεανιτικὰ ὑπ' ἄλλῃ τέτακται μερίδι, ἣν ἰδίως Βέλγαις προσνέμουσιν· ἡμεῖς δὲ κοινότερον τὰ καθ' ἕκαστα δηλώσομεν.

VARIANTEN. — 2. ὃ *Coraes*, οὗ *hss.* — 7. Βέλγαις *Coraes*, βέλγες *hss.*

AANTEEKENINGEN. — Gallia Lugdunensis en Gallia Belgica. — Riese XIII 16.

1. Ἀκουϊτανὴν, Gallia Aquitanica.

–. Ναρβωνῖτιν, Gallia Narbonensis.

3. Λούγδουνον, Lugdunum, Lyon, ligt in het zuidelijkste deel van Gallia Lugdunensis.

5. ὑπὸ τῷ Λουγδούνῳ τέτακται; dat is dus Gallia Lugdunensis.

6. ἣν – προσνέμουσιν, Gallia Belgica.

7. ἡμεῖς – δηλώσομεν. — Strabo had reeds betoogd, dat een aardrijkskundige niet zoozeer heeft te maken met politieke als met physische en ethnologische toestanden; met de politieke indeeling, die de Romeinen schiepen, behoeft de aardrijkskundige, naar het oordeel van Strabo, slechts weinig rekening te houden, daar deze indeeling voortdurend aan veranderingen onderhevig pleegt te zijn. — Verg. Strabo IV 1, 1, C. 177.

Strabo, Geographica IV 3, 2, C. 192

Τό τε ἱερὸν τὸ ἀναδειχθὲν ὑπὸ πάντων κοινῇ τῶν Γαλατῶν Καίσαρι τῷ Σεβαστῷ πρὸ ταύτης ἵδρυται τῆς πόλεως (τοῦ Λουγδούνου) ἐπὶ τῇ συμβολῇ τῶν ποταμῶν· ἔστι δὲ βωμὸς ἀξιόλογος ἐπιγραφὴν ἔχων τῶν ἐθνῶν ἑξήκοντα τὸν ἀριθμὸν καὶ εἰκόνες τούτων ἑκάστου μία καὶ ἄλσος μέγα.

VARIANTEN. — 2. συμβουλῇ *A*. — 4. εἰκόνας – μίαν *vermoedt Coraes*. — καὶ ἄλσος μέγα *Toupius*, καὶ ἀνδριὰς μέγας Καίσαρος *Groskurd*, καὶ ἄλλος <ἀνδριὰς> μέγας *Meineke*, καὶ ἄλλη Σεβαστοῦ *C. Müller*, καὶ ἄλλος μέγας *hss.*

AANTEEKENINGEN. — Het altaar voor Roma en Augustus te Lyon. — Riese XIII 17. — Verg. Livius, Epitome 139; Suetonius, Claudius 2; Cassius Dio LIV 32 en 36. — Het altaar is in 12 vóór Christus gewijd door Drusus. — Zie beneden de inscriptie's.

1. Καίσαρι τῷ Σεβαστῷ; de inscriptie's noemen steeds Roma en Augustus.

3. ποταμῶν, Rhône en Saône.

–. τῶν ἐθνῶν ἑξήκοντα; verg. Tacitus, Annales III 44; over de 60 civitates van Gallië Kornemann, Klio, I (1901), blz. 331–348; Jullian, Histoire de la Gaule, IV, blz. 90 n. 8.

4. ἄλσος μέγα, een groot heilig woud, volgens een onzekere conjectuur. Meineke en C. Müller dachten aan een beeld van Augustus en trachtten in dien geest den tekst te verbeteren. — Verg. Hirschfeld, C. I. L. XIII, blz. 227. — Kornemann, Klio, I (1901), blz. 109 n. 3.

Strabo, Geographica IV 3, 3, C. 192—193

Ὁ Ῥῆνος δὲ εἰς ἕλη μεγάλα καὶ λίμνην ἀναχεῖται μεγάλην, ἧς ἐφάπτονται καὶ Ῥαιτοὶ καὶ Οὐινδολικοὶ τῶν Ἀλπίων τινὲς καὶ τῶν Ὑπεραλπίων. Φησὶ δὲ τὸ μῆκος αὐτοῦ σταδίων ἑξακισχιλίων Ἀσίνιος, οὐκ ἔστι δέ· ἀλλ' ἐπ' εὐθείας μὲν τοῦ ἡμίσους ὀλίγον ἂν ὑπερβάλλοι, τοῖς δὲ σκολιώμασι καὶ χίλιοι προστεθέντες ἱκανῶς ἂν ἔχοιεν· καὶ γὰρ ὀξύς ἐστι, διὰ τοῦτο δὲ καὶ δυσγεφύρωτος καὶ διὰ πεδίων ὕπτιος φέρεται τὸ λοιπὸν καταβὰς ἀπὸ τῶν ὀρῶν· πῶς οὖν οἷόν τε μένειν ὀξὺν καὶ βίαιον, εἰ τῷ ὑπτιασμῷ προσδοίημεν καὶ σκολιότητας πολλὰς καὶ μακράς; Φησὶ δὲ καὶ δίστομον εἶναι μεμψάμενος τοὺς πλείω λέγοντας· ἐγκυκλοῦνται μὲν δή τινα χώραν ταῖς σκολιότησι καὶ οὗτος καὶ ὁ Σηκοάνας, οὐ τοσαύτην δέ. Ἀμφότεροι δὲ ῥέουσιν ἐπὶ τὰς ἄρκτους ἀπὸ τῶν νοτίων μερῶν· πρόκειται δ' αὐτῶν ἡ Βρεττανική, τοῦ μὲν Ῥήνου καὶ ἐγγύθεν, ὥστε καθορᾶσθαι τὸ Κάντιον, ὅπερ ἐστὶ τὸ ἑῷον ἄκρον τῆς νήσου, τοῦ δὲ Σηκοάνα μικρὸν ἀπωτέρω.

VARIANTEN. — 2. καὶ ῥετοὶ *A B l*, καίρετοι *C*. — οὐινδολογοὶ *A B C l*, Οὐινδελικοὶ *Siebenkeesius en Coraes*. — ἄλπεων *A C*, ἀλπείων *B en uitg*. (*verg. IV 1, 1, C. 177*). — ὑπεραλπείων *B en uitg*. — 3. ἐπ', ἀπ' *A B C*. — 9. σηκουάνας *A C l*. — οὐ τοσαύτην δέ *Kramer*, οὐ τοσαύτην *hss*., ἀλλ' οὐ τοσαύτην *Coraes*. — 11. πρεττανική *A C*.

AANTEEKENINGEN. — De loop van den Rijn. — Riese XIII 20.

1. λίμνην μεγάλην, het meer van Constanz.

3. σταδίων ἑξακισχιλίων. — 6000 stadiën was de lengte van den Rijn volgens Asinius, volgens Strabo (of liever zijn bron) in rechte lijn iets meer dan 3000 stadiën, met de bochten nog geen 4000 stadiën, volgens Marcianus van Heraclea (II 29) 4375 stadiën in de rechte lijn. Asinius komt het dichtst bij de werkelijkheid (1 142 km., slechts 30 km. te veel). — Jullian, Histoire de la Gaule, I, blz. 11 n. 3.

3. *'Ασίνιος*, Gaius Asinius Pollio (76 v. Chr. — 5 na Chr.), schrijver van een geschiedenis der burgeroorlogen, gebruikt door Plutarchus in het Leven van Caesar en door Appianus; verg. Schwartz, Realencyclopädie, II, 226. — Strabo heeft het werk van Asinius Pollio zelf niet ingezien, maar citeert naar Timagenes; verg. Klotz, Caesarstudien, blz. 69 en 84–85.

8. *δίστομον*; anderen spraken van drie monden.

12. *τὸ Κάντιον*, Kent; verg. Caesar, Bellum Gallicum V 13; Strabo IV 5, 1, C. 199; en reeds Pytheas van Massilia; zie boven, blz. 17.

Strabo, Geographica IV 3, 4, C. 194

Μετὰ δὲ τοὺς Μεδιοματρικοὺς καὶ Τριβόκχους παροικοῦσι τὸν 'Ρῆνον Τρηούιροι, καθ' οὓς πεποίηται τὸ ζεῦγμα ὑπὸ τῶν 'Ρωμαίων νυνὶ τῶν στρατηγούντων τὸν Γερμανικὸν πόλεμον. Πέραν δὲ ᾤκουν Οὔβιοι κατὰ τοῦτον τὸν τόπον, οὓς μετήγαγεν 'Αγρίππας ἑκόντας εἰς τὴν ἐντὸς τοῦ 'Ρήνου. Τρηουίροις δὲ συνεχεῖς Νερούιοι, καὶ τοῦτο Γερμανικὸν ἔθνος· τελευταῖοι δὲ Μενάπιοι πλησίον τῶν ἐκβολῶν ἐφ' ἑκάτερα τοῦ ποταμοῦ κατοικοῦντες ἕλη καὶ δρυμοὺς οὐχ ὑψηλῆς, ἀλλὰ πυκνῆς ὕλης καὶ ἀκανθώδους. Κατὰ τούτους δ' ἵδρυνται Σούγαμβροι Γερμανοί. Πάσης δ' ὑπέρκεινται τῆς ποταμίας ταύτης οἱ Σόηβοι προσαγορευόμενοι Γερμανοὶ καὶ δυνάμει καὶ πλήθει διαφέροντες τῶν ἄλλων.

VARIANTEN. — 2. Τρηούιροι *Siebenkeesius*, *τρηοῦσγροι A*, *τριοῦσγροι B C l.* — 3. *οὐίβιοι A l*, *ἴμβροι C.* — 4. *τρηούσγροις A l*, *τρηουάγροις C*, *τριουάγροις B.* — 5. *πλησίον E*, *ontbr. in de andere hss.* — 8. *σώηβοι A l.*

AANTEEKENINGEN. — De Ubii, Nervii, Menapii en Sygambri, uit de lijst der volken, die aan den Rijn wonen. — Riese III 13 en XIII 21.

1. Μεδιοματρικούς. — Dat het gebied der Mediomatrici, die in het dal van de Moezel woonden in de buurt van Metz, zich ooit tot den Rijn heeft uitgestrekt, is niet waarschijnlijk; verg. [Caesar], Bellum Gallicum IV 10, 3. Dit hoofdstuk stamt evenwel oorspronkelijk uit de bron, die Strabo heeft gebruikt, n.l. Timagenes (verg. Klotz, Caesarstudien, blz. 57 en volg.), of uit de bron van Timagenes, n.l. Asinius Pollio.

–. Τριβόκχους, die, volgens Strabo, in het gebied der Mediomatrici wonen; zij woonden in het noorden van de Elzas.

2. Τρηούιροι; de Treviri bezaten niet alleen de omgeving van Trier, maar het geheele dal van de Moezel tot den Rijn.

–. *ζεῦγμα*; toen Caesar voor den tweeden keer, in 53, een brug liet slaan over den Rijn, was zijn bruggehoofd aan den linkeroever in het land der Treviri en aan den rechteroever in het land der Ubii; verg. Caesar, Bellum Gallicum VI 9.

–. *νυνί*. — Waarschijnlijk is bedoeld de tijd der veldtochten van Germanicus, maar geheel zeker is dit niet, daar dit gedeelte van het werk van Strabo wellicht veel vroeger is geschreven; mogelijk is het woord *νυνί* ook uit de bron van Strabo overgenomen. — Zie Norden, Die germanische Urgeschichte, blz. 152–153.

3. Πέραν δὲ ᾤκουν. — De Ubii woonden vroeger tegenover de Treviri aan den rechteroever van den Rijn. — Uit den vorm van deze mededeeling van Strabo zou men kunnen opmaken, dat hij hier een bron gebruikte, die den toestand van vóór 37 vóór Christus beschreef.

4. *μετήγαγεν*, waarschijnlijk in 37 vóór Christus; verg. Tacitus, Germania 28; Cassius Dio XLVIII 49, 2.

–. *Ἀγρίππας*, Marcus Vipsanius Agrippa; hij was verschillende malen stadhouder van Augustus in Gallië.

5. *Νερούιοι – Γερμανικὸν ἔθνος*. — Dit is niet juist, want de Nervii waren Kelten (maar wellicht eenigszins gegermaniseerd); iets dergelijks Tacitus, Germania 28, maar blijkbaar ironisch; verg. Norden, Die germanische Urgeschichte, blz. 370–375; anders Fr. Cramer, Römisch-germanische Studien (1914), blz. 55. — De Nervii woonden in de Ardennen en wellicht in Brabant.

–. *καὶ τοῦτο*, evenals de Triboci; verg. Bang, Die Germanen (1906), blz. 4.

–. *τελευταῖοι δὲ Μενάπιοι*. — Hiermede is in tegenspraak [Caesar], Bellum Gallicum IV 10, 1, waar de Bataven genoemd worden als bewoners van het gebied aan den mond van den Rijn; in dit hoofdstuk, dat in den oorspronkelijken tekst niet thuis behoort, wordt blijkbaar een latere toestand beschreven. — Het is zeer opmerkelijk, dat Strabo de Bataven niet noemt.

–. *πλησίον τῶν ἐκβολῶν*; verg. Caesar, Bellum Gallicum IV 1, 1.

6. *ἐφ' ἑκάτερα τοῦ ποταμοῦ*; verg. Caesar, Bellum Gallicum IV 4, 2. — De beschrijving van het land aan den mond van den Rijn in dit hoofdstuk van Strabo komt volkomen overeen met de voorstelling, die men zich kan vormen op grond van Caesar's Bellum Gallicum, mits men hoofdstuk 10 van boek IV als geïnterpoleerd beschouwt.

–. *ἕλη – ἀκανθώδους*; verg. Caesar, Bellum Gallicum III 28, 2 en IV 38, 2. — Zie Jullian, Histoire de la Gaule, I, blz. 98 en 100.

7. *Σούγαμβροι*, tegenover de Menapii, dat wil zeggen in den Achterhoek en Westfalen, tusschen de Menapii en de Ubii.

8. *Σόηβοι – ἄλλων*; verg. Caesar, Bellum Gallicum IV 1, 3 tot 3, 2.

Strabo, Geographica IV 3, 5, C. 194

5. *Τῶν δὲ Τρηουίρων καὶ Νερουίων Σένονες καὶ Ῥῆμοι πρὸς ἑσπέραν οἰκοῦσιν, ἔτι δ' Ατρεβάτιοι καὶ Ἐβούρωνες. Τοῖς Μεναπίοις δ' εἰσὶ συνεχεῖς*
3 *ἐπὶ τῇ θαλάττῃ Μορινοὶ καὶ Βελλοάκοι καὶ Ἀμβιανοὶ καὶ Σουεσσίωνες καὶ Κάλετοι μέχρι τῆς ἐκβολῆς τοῦ Σηκοάνα ποταμοῦ. Ἐμφερὴς δ' ἐστὶ τῇ τῶν Μεναπίων ἥ τε τῶν Μορινῶν καὶ ἡ τῶν Ἀτρεβατίων καὶ Ἐβουρώνων.*

VARIANTEN. — 1. Νερούιων *Xylander*, *νεβρίων A B C l.* — 2. Ἀτρεβάτιοι *Coraes*, *ἀτρέβατοι hss.*, *Ἀτριβάτιοι Ptolemaeus II 8.* — *ἰεβούρωνες A B C l.* — 3. *σουεσίωνες B C l.* — 5. *ὁμορινῶν A B C.* — *ἀτρεβαταίων C*, *ἀτρεβατοίων A.*

AANTEEKENINGEN. — De Eburones, Menapii en Morini. — Riese XIII 22.

1. *Σένονες*, in de buurt van Sens.

–. *Ῥῆμοι*, in de buurt van Reims.

2. *Ἀτρεβάτιοι*, in de buurt van Atrecht.

–. *Ἐβούρωνες*, in de buurt van Tongeren.

3. *Μορινοὶ*, aan de kust van Vlaanderen.

–. *Βελλοάκοι*, in de buurt van Beauvais.

–. *Ἀμβιανοὶ*, in de buurt van Amiens.

3. *Σουεσσίωνες*, in de buurt van Soissons.
4. *Κάλετοι*, aan den mond van de Seine.
—. *Ἐμφερής*. — Ook het land van de Morini, de Eburones en de Atrebatii is met bosschen bedekt. Strabo rekent dit geheele gebied tot de Ardennen.

Strabo, Geographica IV 4, 2, C. 196

Εἰσὶ μὲν οὖν (οἱ Γαλάται) μαχηταὶ πάντες τῇ φύσει, κρείττους δ᾿ ἱππόται ἢ πεζοί, καὶ ἔστι Ῥωμαίοις τῆς ἱππείας ἀρίστη παρὰ τούτων. Ἀεὶ δὲ οἱ προσβορρότεροι καὶ παρωκεανῖται μαχιμώτεροι.

Varianten. — 2. *ἡ παρὰ Coraes*. — *προσβορώτεροι C E*.

Aanteekeningen. — De beste Gallische soldaten komen uit het gebied in het noorden aan den Oceanus. — Riese XV 17.

Strabo, Geographica IV 4, 3, C. 196

3. *Τούτων (τῶν Γαλατῶν) δὲ τοὺς Βέλγας ἀρίστους φασίν, εἰς πεντεκαίδεκα ἔθνη διῃρημένους, τὰ μεταξὺ τοῦ Ῥήνου καὶ τοῦ Λείγηρος παροικοῦντας τὸν Ὠκεανόν, ὥστε μόνους ἀντέχειν πρὸς τὴν τῶν Γερμανῶν ἔφοδον, Κίμβρων καὶ Τευτόνων.*

Varianten. — 2. *παροικοῦντα Coraes*. — *ὥστε Xylander*, *οὔτε hss.*

Aanteekeningen. — De Belgae en de inval der Kimbren en Teutonen. — Riese I 22.
1. *φασίν*. — Bedoeld is in de eerste plaats Caesar.
—. *πεντεκαίδεκα*, opgesomd bij Caesar.
2. *τοῦ Λείγηρος*, de Loire; elders wordt de Seine als grens genoemd.
3. *Κίμβρων καὶ Τευτόνων*; verg. Caesar, Bellum Gallicum II 4, waar wordt gezegd, dat de Belgae het eenige volk waren, dat de Kimbren en Teutonen verhinderde hun gebied te betreden (in 103 vóór Christus).

Strabo, Geographica IV 5, 1, C. 199

5. *Ἡ δὲ Βρεττανικὴ τρίγωνος μέν ἐστι τῷ σχήματι, παραβέβληται δὲ τὸ μέγιστον αὐτῆς πλευρὸν τῇ Κελτικῇ, τοῦ μήκους οὔθ᾿ ὑπερβάλλον οὔτ᾿ ἐλλεῖπον· ἔστι γὰρ ὅσον τετρακισχιλίων καὶ τριακοσίων ἢ τετρακοσίων σταδίων ἑκάτερον, τό τε Κελτικὸν τὸ ἀπὸ τῶν ἐκβολῶν τοῦ Ῥήνου μέχρι πρὸς τὰ βόρεια τῆς Πυρήνης ἄκρα τὰ κατὰ Ἀκουϊτανίαν, καὶ τὸ ἀπὸ Καντίου τοῦ καταντικρὺ τῶν ἐκβολῶν τοῦ Ῥήνου, ἑωθινωτάτου σημείου τῆς Βρεττανικῆς, μέχρι πρὸς τὸ ἑσπέριον ἄκρον τῆς νήσου τὸ κατὰ τὴν Ἀκουϊτανίαν καὶ τὴν Πυρήνην ἀντικείμενον.*

Τοῦτο μὲν δὴ τοὐλάχιστον διάστημα ἀπὸ τῆς Πυρήνης ἐπὶ τὸν Ῥῆνόν ἐστιν, ἐπεὶ τὸ μέγιστον εἴρηται, ὅτι καὶ πεντακισχιλίων σταδίων ἐστίν· ἀλλ᾿ εἰκὸς εἶναί τινα σύννευσιν ἐκ τῆς παραλλήλου θέσεως τῷ ποταμῷ πρὸς τὸ ὄρος, ἀμφοτέρωθεν ἐπιστροφῆς τινος γινομένης κατὰ τὰς πρὸς τὸν Ὠκεανὸν ἐσχατιάς.

VARIANTEN. — 1. πρεττανικὴ *A C.* — 2. οὔτε λεῖπον *A C.* — 11. γενομένης *B l en Aldus.*

AANTEEKENINGEN. — Beschrijving van Britannië, het Kanaal en de Noordzee.

1. Βρεττανική; over den vorm van Britannië en de ligging van het eiland ten opzichte van Gallië verg. Strabo I 4, 3, C. 63.

–. τρίγωνος, driehoekig, zooals Gallië, volgens de voorstelling van Strabo, een parallellogram is (II 5, 28, C. 128). — Over de gewoonte om de landen in den vorm van geometrische figuren te beschrijven Strabo II 1, 30, C. 83 en V 1, 2, C. 210.

2. μέγιστον αὐτῆς πλευρόν. — In werkelijkheid is de zuidkust de kortste zijde van den driehoek (zoo reeds Caesar, Bellum Gallicum V 13).

4. τῶν ἐκβολῶν – ἄκρα; over de ligging van den Rijn en de Pyrenaeën verg. Strabo IV 1, 1, C. 176 en het volgende.

9. εἴρηται, n.l. Strabo II 5, 28, C. 128.

–. ἀλλ' εἰκὸς – ἐσχατίας. — Op deze wijze verbeterde Strabo (of liever Timagenes) een weinig de voorstelling, die hij vroeger (II 5, 28, C. 128 en IV 1, 1, C. 176) had gegeven; verg. Klotz, Caesarstudien, blz. 133.

Strabo, Geographica IV 5, 2, C. 199–200

2. Τέτταρα δ' ἐστὶ διάρματα, οἷς χρῶνται συνήθως ἐπὶ τὴν νῆσον ἐκ τῆς ἠπείρου, τὰ ἀπὸ τῶν ἐκβολῶν τῶν ποταμῶν, τοῦ τε Ῥήνου καὶ τοῦ Σηκοάνα καὶ τοῦ Λείγηρος καὶ τοῦ Γαρούνα. Τοῖς δ' ἀπὸ τῶν περὶ τὸν Ῥῆνον τόπων ἀναγομένοις οὐκ ἀπ' αὐτῶν τῶν ἐκβολῶν ὁ πλοῦς ἐστιν, ἀλλὰ ἀπὸ τῶν ὁμορούντων τοῖς Μεναπίοις Μορινῶν, παρ' οἷς ἐστι καὶ τὸ Ἴτιον, ᾧ ἐχρήσατο ναυστάθμῳ Καῖσαρ ὁ Θεὸς διαίρων εἰς τὴν νῆσον. – – –

Ἔπομβροι δ' εἰσὶν οἱ ἀέρες μᾶλλον ἢ νιφετώδεις· ἐν δὲ ταῖς αἰθρίαις ὁμίχλη κατέχει πολὺν χρόνον, ὥστε δ' ἡμέρας ὅλης ἐπὶ τρεῖς μόνον ἢ τέτταρας ὥρας τὰς περὶ τὴν μεσημβρίαν ὁρᾶσθαι τὸν ἥλιον. Τοῦτο δὲ κἀν τοῖς Μορινοῖς συμβαίνει καὶ τοῖς Μεναπίοις καὶ ὅσοι τούτων πλησιόχωροι.

VARIANTEN. — 3. τοῦ Γαρούνα *Kramer*, γαρούνα *hss.* — ἀνειμένοις *l.* — 6. εἰς νῆσον *Casaubonus.* — 10. συμβαίνειν *A l.* — μασσαπίοις *hss.*

AANTEEKENINGEN. — De verbinding van Britannië met Gallië over zee. Het klimaat van Britannië en Nederland. — Riese XIII 23 en XV 22.

1. Τέτταρα – Γαρούνα, de vier zeewegen van de monden der Gallische rivieren, Rijn, Seine, Loire en Garonne, in overeenstemming met de voorstelling, dat de zuidkust van Britannië even lang is als de noordkust van Gallië en daarmee parallel loopt.

5. Ἴτιον, Cap Gris-Nez.

–. Καῖσαρ ὁ Θεος; verg. Strabo IV 3, 3, C. 193. — Er volgt een mededeeling over de expeditie van Caesar en een algemeene beschrijving van het eiland en zijn bewoners.

8. ὁμίχλη, de bekende mist in het Kanaal.

Strabo, Geographica VII 1, 2, C. 290

2. *Εὐθὺς τοίνυν τὰ πέραν τοῦ Ῥήνου μετὰ τοὺς Κελτοὺς πρὸς τὴν ἕω κεκλιμένα Γερμανοὶ νέμονται, μικρὸν ἐξαλλάττοντες τοῦ Κελτικοῦ φύλου τῷ τε πλεονασμῷ τῆς ἀγριότητος καὶ τοῦ μεγέθους καὶ τῆς ξανθότητος, τἆλλα δὲ παραπλήσιοι καὶ μορφαῖς καὶ ἤθεσι καὶ βίοις ὄντες, οἵους εἰρήκαμεν τοὺς Κελτούς. Διὸ δή καί μοι δοκοῦσι Ῥωμαῖοι τοῦτο αὐτοῖς θέσθαι τοὔνομα, ὡς ἂν γνησίους Γαλάτας φράζειν βουλόμενοι· γνήσιοι γὰρ οἱ Γερμανοὶ κατὰ τὴν Ῥωμαίων διάλεκτον.*

VARIANTEN. — 2. *κεκλιμένοι E.* — 3. *καὶ (vóór τῆς) ontbr. in A.* — 4. *ὄντες ontbr. in l.* — 5. *δὴ καί, δίκαιά hss.* — *τὸ ὄνομα E.*

AANTEEKENINGEN. — De naam Germani. — Riese XIII 27.

2. *μικρὸν – φύλου*; verg. Strabo IV 4, 2, C. 196, naar Posidonius; verg. Norden, Die germanische Urgeschichte, blz. 81.

5. *μοι δοκοῦσι.* — Strabo deelt hier dus zijn eigen meening mede; de verklaring zelf kan niet juist zijn; verg. Birt, Die Germanen (1917); Norden, Sitzungsberichte der Berliner Akademie, 1918, blz. 95 en volg.; Die germanische Urgeschichte, blz. 388 en volg.

6. *γνήσιοι – διάλεκτον.* — Deze opmerking bewijst reeds, dat de afleiding van het woord Germanen, die Strabo geeft, niet juist kan zijn.

Strabo, Geographica VII 1, 3, C. 290—291

3. *Ἔστι δὲ τὰ μὲν πρῶτα μέρη τῆς χώρας ταύτης τὰ πρὸς τῷ Ῥήνῳ μέχρι τῶν ἐκβολῶν ἀπὸ τῆς πηγῆς ἀρξαμένοις· σχεδὸν δέ τι καὶ τοῦτό ἐστι τὸ ἑσπέριον τῆς χώρας πλάτος, ἡ ποταμία πᾶσα. Ταύτης δέ* <*τὰ ἔθνη*> *τὰ μὲν εἰς τὴν Κελτικὴν μετήγαγον Ῥωμαῖοι, τὰ δ' ἔφθη μεταστάντα εἰς τὴν ἐν βάθει χώραν, καθάπερ Μαρσοί· λοιποὶ δ' εἰσὶν ὀλίγοι καὶ τῶν Σουγάμβρων μέρος. Μετὰ δὲ τοὺς παραποταμίους τἆλλά ἐστιν ἔθνη τὰ μεταξὺ τοῦ Ῥήνου καὶ τοῦ Ἄλβιος ποταμοῦ, ὃς παράλληλός πως ἐκείνῳ ῥεῖ πρὸς τὸν Ὠκεανόν, οὐκ ἐλάττω χώραν διεξιὼν ἤπερ ἐκεῖνος. Εἰσὶ δὲ μεταξὺ καὶ ἄλλοι ποταμοὶ πλωτοί (ὧν ἐν τῷ Ἀμασίᾳ Δροῦσος Βρουκτέρους κατεναυμάχησε), ῥέοντες ὡσαύτως ἀπὸ νότου πρὸς βορρᾶν καὶ τὸν Ὠκεανόν. — — —*

Μέγιστον μὲν οὖν τὸ τῶν Σοήβων ἔθνος· διήκει γὰρ ἀπὸ τοῦ Ῥήνου μέχρι τοῦ Ἄλβιος. — — — Ἄλλα δ' ἐνδεέστερά ἐστιν ἔθνη Γερμανικὰ Χηροῦσκοί τε καὶ Χάττοι καὶ Γαμαβρίουοι καὶ Χαττουάριοι· πρὸς δὲ τῷ Ὠκεανῷ Σούγαμβροί τε καὶ Χαῦβοι καὶ Βρούκτεροι καὶ Κίμβροι, Καῦκοί τε καὶ Καοῦλκοι καὶ Καμψιανοὶ καὶ ἄλλοι πλείους. Ἐπὶ ταὐτὰ δὲ τῷ Ἀμασίᾳ φέρονται Βίσουργίς τε καὶ Λουπίας ποταμός, διέχων Ῥήνου περὶ ἑξακοσίους σταδίους, ῥέων διὰ Βρουκτέρων τῶν ἐλαττόνων. Ἔστι δὲ καὶ Σάλας ποταμός, οὗ μεταξὺ καὶ τοῦ Ῥήνου πολεμῶν καὶ κατορθῶν Δροῦσος ἐτελεύτησεν ὁ Γερμανικός. Ἐχειρώσατο δ' οὐ μόνον τῶν ἐθνῶν τὰ πλεῖστα, ἀλλὰ καὶ τὰς ἐν τῷ παράπλῳ νήσους, ὧν ἐστι καὶ ἡ Βυρχανίς, ἣν ἐκ πολιορκίας εἷλε.

VARIANTEN. — 2. δέ τι, δ' ἔτι *A*, δέ τοι *Aldina*. — 3. <τὰ ἔθνη> *Kramer*. — 4. μεταναστάντα *Aldina*. — 8. ἤπερ, εἴπερ *C*. — 10. βορᾶν *C*. — 11. οὖν *ontbr. in Aldina*. — 13. γαμαβρίουοι *A*, γαμαβρίουνοι *B C l*, Gamabrivi *Guarinus*, Γαμαβριούϊοι *Tzschuckius en Coraes*. — 14. σούγαβοι *A B C l*. — βούκτεροι *B C l*. — Καοῦλκοι, *beneden* (§ 4) *worden* Καθύλκοι *genoemd*. — 16. βισουργίστα καὶ *B*, βισουργίσται καὶ *C l*. — 17. βουκτέρων *B C l*. — 20. βίρχανις *C*, Βουρχανίς *Tzschuckius en Coraes (verg. Stephanus Byz. en Plinius IV 27)*.

AANTEEKENINGEN. — Germanië langs den Rijn, het land tusschen Rijn en Elbe. — Riese III 69; XIII 27, 28 en 29.

4. τὰ δ' ἔθνη – Ῥωμαῖοι, als de Ubii en een deel der Sugambri.

9. Δροῦσος – κατεναυμάχησε; verg. Cassius Dio LIV 32, 1; in 12 vóór Christus.

11. Σουήβων ἔθνος; verg. Caesar, Bellum Gallicum IV 1–3.

13. Γαμαβρίουοι, Gamabrivi of Gamabrivii; verg. Tacitus, Germania 2.

19. ἐν τῷ παράπλῳ, in het jaar 12 vóór Christus.

20. Βυρχανίς, Burcana, Plinius, Naturalis Historia IV 97, Borcum; verg. Detlefsen, Entdeckung des germanischen Nordens, blz. 40; voor twijfel (als van E. Kornemann, Klio, IX, 1909, 433) is geen reden; verg. ook Mommsen, Reden und Aufsätze, blz. 332. — Verg. Stephanus Byzantius, i. v. Βούρχανις.

Strabo, Geographica VII 1, 4, C. 291—292

4. Γνώριμα δὲ ταῦτα κατέστη τὰ ἔθνη πολεμοῦντα πρὸς Ῥωμαίους, εἶτ' ἐνδιδόντα καὶ πάλιν ἀφιστάμενα ἢ καὶ καταλείποντα τὰς κατοικίας· κἂν πλείω δὲ γνώριμα ὑπῆρξεν, εἰ ἐπέτρεπε τοῖς στρατηγοῖς ὁ Σεβαστὸς διαβαίνειν τὸν Ἄλβιν, μετιοῦσι τοὺς ἐκεῖσε ἀπανισταμένους. Νυνὶ δ' εὐπορώτερον ὑπέλαβε στρατηγεῖν τὸν ἐν χερσὶ πόλεμον, εἰ τῶν ἔξω τοῦ Ἄλβιος καθ' ἡσυχίαν ὄντων ἀπέχοιτο καὶ μὴ παροξύνοι πρὸς τὴν κοινωνίαν τῆς ἔχθρας. Ἤρξαντο δὲ τοῦ πολέμου Σούγαμβροι πλησίον οἰκοῦντες τοῦ Ῥήνου, Μέλωνα ἔχοντες ἡγεμόνα· κἀκεῖθεν ἤδη διεδέχοντο ἄλλοτ' ἄλλοι δυναστεύοντες καὶ καταλυόμενοι, πάλιν δ' ἀφιστάμενοι, προδιδόντες καὶ τὰ ὅμηρα καὶ τὰς πίστεις. Πρὸς οὓς ἡ μὲν ἀπιστία μέγα ὄφελος, οἱ δὲ πιστευθέντες τὰ μέγιστα κατέβλαψαν, καθάπερ οἱ Χηροῦσκοι καὶ οἱ τούτοις ὑπήκοοι, παρ' οἷς τρία τάγματα Ῥωμαίων μετὰ τοῦ στρατηγοῦ Οὐάρου Κουιντιλλίου παρασπονδηθέντα ἀπώλετο ἐξ ἐνέδρας. Ἔτισαν δὲ δίκας ἅπαντες καὶ παρέσχον τῷ νεωτέρῳ Γερμανικῷ λαμπρότατον θρίαμβον, ἐν ᾧ ἐθριαμβεύθη τῶν ἐπιφανεστάτων ἀνδρῶν σώματα καὶ γυναικῶν, Σεγιμοῦντός τε Σεγέστου υἱός, Χηρούσκων ἡγεμών, καὶ ἀδελφὴ αὐτοῦ, γυνὴ δ' Ἀρμενίου τοῦ πολεμαρχήσαντος ἐν τοῖς Χηρούσκοις ἐν τῇ πρὸς Οὔαρον Κουιντίλλιον παρασπονδήσει καὶ νῦν ἔτι συνέχοντος τὸν πόλεμον, ὄνομα Θουσνέλδα, καὶ υἱὸς τριετὴς Θουμέλικος· ἔτι δὲ Σεσίθακος, Σεγιμήρου υἱὸς τῶν Χηρούσκων ἡγεμόνος, καὶ γυνὴ τούτου Ῥαμίς, Οὐκρομίρου θυγάτηρ ἡγεμόνος Χάττων, καὶ Δευδόριξ, Βαιτόριγος τοῦ Μέλωνος ἀδελφοῦ υἱός, Σούγαμβρος. Σεγέστης δὲ ὁ πενθερὸς τοῦ Ἀρμενίου καὶ ἐξ ἀρχῆς διέστη πρὸς τὴν γνώμην αὐτοῦ καὶ λαβὼν καιρὸν ηὐτομόλησε καὶ τῷ θριάμβῳ παρῆν τῶν φιλτάτων, ἐν τιμῇ ἀγόμενος. Ἐπόμπευσε δὲ καὶ Λίβης, τῶν Χάττων ἱερεύς, καὶ ἄλλα δὲ σώματα ἐπομπεύθη ἐκ τῶν πεπορθημένων ἐθνῶν Καούλκων, Καμψανῶν,

Βρουκτέρων, Οὐσίπων, Χηρούσκων, Χάττων, Χαττουαρίων, Λανδῶν, Τουβαττίων.

Διέχει δὲ τοῦ Ἄλβιος ὁ Ῥῆνος περὶ τρισχιλίους σταδίους, εἴ τις εὐθυπορούσας ἔχοι τὰς ὁδούς· νυνὶ δὲ διὰ σκολιᾶς καὶ ἑλώδους καὶ δρυμῶν κυκλοπορεῖν ἀνάγκη.

VARIANTEN. — 2. *ἐνδόντα h.* — *καταλιπόντα A.* — 4. *ἐπανισταμένους hss.*, *verbeterd door Coraes.* — 7. *σούγαβροι A C.* — 8. *διεδέχοντο Coraes, διεῖχον hss.* — 11. *τούτων l.* — *τὰ τρία Aldina.* — 12. *παρασποδισθέντα C.* — 15. *σεμιγοῦντος hss.* — 15. *τε, τε καὶ C.* — *ὁ Σεγέστου Coraes.* — 18. *Σεγιμήρου Coraes, αἰγιμήρους A C, αἰγιμήρου B l, Σαιγιμήρου Tzschuckius.* — *τῶν, τοῦ k Coreas.* — *ἡ γυνὴ Casaubonus.* — 19. *οὐκρομύρου Aldina,* Ἀκρουμήρου *of* Ὀκρουμήρου *Cluver (Germ. ant. III 19, blz. 583; verg. Tacitus, Ann. XI 16).* — 20. *Χάττων Cluver, βαττων A, βαττῶν B C l, βραττῶν m.* — Βαιτόριγος *Coraes, βαιτόριτος A C l, βαιτόριδος B.* — Σούγαμβρος *Tzschuckius, σύγγαμβρος A C, σύγαμβρος B l.* — 21. *αἰγέστης hss.,* Σαιγέστης *Tzschuckius.* — 23. *λέβης n o.* — *ἱερὸς A C l.* — 24. Καθύλκων *hss. (verg. § 3).* — *καὶ ἀμψάνων hss.* — 25. *βρουκτέρου Agino.* — *νουσίπων hss.,* Οὐσιπίων *Cluver.* — *χαττουταρίων A B.* — Λανδῶν, Μαρσῶν *Cluver.* — *σουβαττίων hss.,* Τουβαντίων *Cluver (*Τούβαντοι *Ptolemaeus,* Tubantes *Latijnsche schrijvers).* — 27. *διὰ δυσκολίας A C.*

AANTEEKENINGEN. — De oorlogen van Augustus tusschen Rijn en Elbe, de nederlaag van Varus (9 na Chr.), de triumf van Germanicus (17 na Chr.). — Riese III 56 en 103; IV 68; XIII 29 en 30.

7. *Σούγαμβροι*; in 17 vóór Chr.; verg. Cassius Dio LIV 20, 4; anders verg. Dio LIV 32, 1, in 12 vóór Christus.

–. *Μέλωνα*, ook genoemd Augustus, Res Gestae 32.

12. *Οὐάρου* Κουιντιλλίου; over de nederlaag van Varus verg. Cassius Dio LVI 18–22; Velleius II 117–119.

13. *τῷ νεωτέρῳ* Γερμανικῷ, Germanicus, den zoon van Drusus. — Hij vierde zijn triumf 26 Mei 17 na Christus.

26. *διέχει – σταδίους*, volgens militaire opmetingen; verg. Velleius II 166. Deze opgaaf is bijna het dubbele van de werkelijkheid.

Strabo, Geographica VII 2, 1—2, C. 292—293

1. Περὶ δὲ Κίμβρων τὰ μὲν οὐκ εὖ λέγεται, τὰ δ' ἔχει πιθανότητας οὐ μετρίας. Οὔτε γὰρ τὴν τοιαύτην αἰτίαν τοῦ πλάνητας γενέσθαι καὶ λῃστρικοὺς ἀποδέξαιτ' ἄν τις, ὅτι χερρόνησον οἰκοῦντες μεγάλῃ πλημμυρίδι ἐξελαθεῖεν ἐκ τῶν τόπων· καὶ γὰρ νῦν ἔχουσι τὴν χώραν, ἣν εἶχον πρότερον, καὶ ἔπεμψαν τῷ Σεβαστῷ δῶρον τὸν ἱερώτατον παρ' αὐτοῖς λέβητα, αἰτούμενοι φιλίαν καὶ ἀμνηστίαν τῶν ὑπηργμένων· τυχόντες δέ, ὧν ἠξίουν, ἀπῆραν. Γελοῖον δὲ τῷ φυσικῷ καὶ αἰωνίῳ πάθει, δὶς ἑκάστης ἡμέρας συμβαίνοντι, προσοργισθέντας ἀπελθεῖν ἐκ τοῦ τόπου. Ἔοικε δὲ πλάσματι τὸ συμβῆναί ποτε ὑπερβάλλουσαν πλημμυρίδα· ἐπιτάσεις μὲν γὰρ καὶ ἀνέσεις δέχεται, τεταγμένας δὲ καὶ περιοδιζούσας, ὁ Ὠκεανὸς ἐν τοῖς τοιούτοις πάθεσιν. Οὐκ εὖ δ' οὐδὲ ὁ φήσας ὅπλα αἴρεσθαι πρὸς τὰς πλημμυρίδας τοὺς Κίμβρους, οὐδ' ὅτι ἀφοβίαν οἱ Κελτοὶ ἀσκοῦντες κατακλύζεσθαι τὰς οἰκίας ὑπομένουσιν, εἶτ' ἀνοικοδομοῦσι, καὶ ὅτι πλείων αὐτοῖς

συμβαίνει Φθόρος ἐξ ὕδατος ἢ πολέμου, ὅπερ Ἔφορός Φησιν. Ἡ γὰρ τάξις ἡ τῶν πλημμυρίδων καὶ τὸ τὴν ἐπικλυζομένην χώραν εἶναι γνώριμον οὐκ ἔμελλε τοιαύτας τὰς ἀτοπίας παρέξειν. Δὶς γὰρ ἑκάστης ἡμέρας τούτου συμβαίνοντος τὸ μηδ' ἅπαξ αἰσθάνεσθαι Φυσικὴν οὖσαν τὴν παλίρροιαν καὶ ἀβλαβῆ, καὶ οὐ μόνοις τούτοις συμβαίνουσαν, ἀλλὰ τοῖς παρωκεανίταις πᾶσι, πῶς οὐκ ἀπίθανον; Οὐδὲ Κλείταρχος εὖ· Φησὶ γὰρ τοὺς ἱππέας ἰδόντας τὴν ἔΦοδον τοῦ πελάγους ἀΦιππάσασθαι καὶ Φεύγοντας ἐγγὺς γενέσθαι τοῦ περικαταληΦθῆναι. Οὔτε δὲ τοσούτῳ τάχει τὴν ἐπίβασιν ὁρμωμένην ἱστοροῦμεν, ἀλλὰ λεληθότως προσιοῦσαν τὴν θάλατταν· οὔτε τὸ καθ' ἡμέραν γιγνόμενον καὶ πᾶσιν ἔναυλον ἤδη ὂν τοῖς πλησιάζειν μέλλουσι, πρὶν ἢ θεάσασθαι, τοσοῦτον ἔμελλε παρέξεσθαι Φόβον, ὥστε Φεύγειν, ὡς ἂν εἰ ἐξ ἀδοκήτου προσέπεσε.

2. *Ταῦτα δὲ δικαίως ἐπιτιμᾷ τοῖς συγγραΦεῦσι Ποσειδώνιος καὶ οὐ κακῶς εἰκάζει, διότι ληστρικοὶ ὄντες καὶ πλάνητες οἱ Κίμβροι καὶ μέχρι τῶν περὶ τὴν Μαιῶτιν ποιήσαιντο στρατείαν, ἀπ' ἐκείνων δὲ καὶ ὁ Κιμμέριος κληθείη Βόσπορος, οἷον Κιμβρικός, Κιμμερίους τοὺς Κίμβρους ὀνομασάντων τῶν Ἑλλήνων.*

VARIANTEN. — 1. *οὐ ontbr. bij n en Coraes.* — 2. *οὔτε, οὔδε Coraes.* — 3. *ἐξελαθεῖεν g h n o Coraes.* — 4. *τῶν <οἰκείων> τόπων Jacoby.* — 7. *παροργισθέντας Xylander, παρορμηθέντας? Coraes.* — 8. *καὶ πλάσματι Coraes.* — *πλημμυρίδα ὑπερβάλλουσαν B uitg.* — 9. *περιοδιζούσας Tzschuckius, περιοριζούσας hss.* — 15. *τοιαύτας Coraes, ταύτας hss.* — 16. *αἰθέσθαι Coraes.* — 19. *ἀΦιπτάσασθαι B l.* — 20. *ὁρμωμένην Tyrwhit, ὁρωμένην hss.* — 21. *εἰ ontbr. in C.*

24. *ταῦτα δὲ, ταῦτά τε δὴ Coraes.* — 25. *ὅτι k n o uitg.* — 26. *κληθεὶς hss.*

AANTEEKENINGEN. — De Kimbren en de Kimbrische vloed.

3. *πλημμυρίδι.* — Over de stormvloeden in het kustland aan de Noordzee sprak reeds Ephorus (fragm. 132 Jacoby; verg. boven, blz. 14), die hier beneden door Strabo wordt geciteerd. — Verg. Florus I 38, 1.

11. *ἀΦοβίαν - Φησιν.* — Strabo excerpeert hier, zooals beneden blijkt, Posidonius (Norden, Die germanische Urgeschichte, blz. 222), die wilde bewijzen, dat de Kimbren niet hun vaderland hadden verlaten wegens een hoogen vloed, daar eb en vloed aan den Oceaan regelmatig terugkomende verschijnselen zijn (verg. over de „Kimbrische vloed" Florus I 38, 1 — uit Livius —, en over de toestanden in het gebied der wadden Plinius, Naturalis historia XVI 2, en b.v. Jullian, Histoire de la Gaule, I, blz. 238–240). Ephorus heeft zeker niet van Kimbren gesproken, maar van Kelten, bij het vermelden van de hooge vloeden in het gebied der wadden aan de Noordzee; verg. Aristoteles, Ethica Nic. III 10 en Ethica Eud. III; Nicolaus van Damascus, fragm. 109 (Jacoby); Aelianus, Variae historiae XII 23. — Deze berichten over de Kelten waren waarschijnlijk afkomstig van Himilco of in elk geval uit Marseille. Ephorus plaatste de Kelten in het uiterste noordwesten der bewoonde wereld (verg. fragm. 30, Jacoby); onderscheid tusschen Kelten en Germanen werd niet gemaakt. — Müllenhoff, Deutsche Altertumskunde, I, blz. 231–233; Berger, Wissenschaftliche Erdkunde, blz. 236; Jullian, Histoire de la Gaule, I, blz. 228 n. 3 en 227–254.

18. *Κλείταρχος*, Grieksch geschiedschrijver der 3de eeuw vóór Chr., hier door Strabo geciteerd door bemiddeling van Posidonius; verg. F. Jacoby, Realencyclopädie, XI, 622–654.

24. Ποσειδώνιος, fragm. 31 (Jacoby). Hier blijkt, dat Strabo het voorafgaande aan Posidonius heeft ontleend.

26. Μαιῶτιν, de Zee van Azof.

—. Κιμμέριος — Βόσπορος, de straat, die de Zee van Azof met de Zwarte Zee verbindt.

Strabo, Geographica VII 2, 4, C. 294

4. Τῶν δὲ Γερμανῶν, ὡς εἶπον, οἱ μὲν προσάρκτιοι παροικοῦσι τῷ Ὠκεανῷ· γνωρίζονται δ' ἀπὸ τῶν ἐκβολῶν τοῦ Ῥήνου λαβόντες τὴν ἀρχὴν μέχρι τοῦ Ἄλβιος. Τούτων δ' εἰσὶ γνωριμώτατοι Σούγαμβροί τε καὶ Κίμβροι. Τὰ δὲ πέραν τοῦ Ἄλβιος τὰ πρὸς τῷ Ὠκεανῷ παντάπασιν ἄγνωστα ἡμῖν ἐστιν.

VARIANTEN. — 1. παροικοῦσι *Coraes*, παρήκουσι *hss.* — 4. ἐστιν *ontbr. in E.*

AANTEEKENINGEN. — De noordelijkste Germanen. — Riese XIII 31.

3. τὰ δὲ πέραν τοῦ Ἄλβιος, het land tusschen de Elbe en de Kaspische Zee. — Merkwaardig is deze opmerking, vergeleken met Plinius, Naturalis Historia IV 94–97.

Strabo, Geographica XVII 3, 24, C. 839

(Ῥωμαῖοι) τὴν μὲν Εὐρώπην σχεδόν τι πᾶσαν ἔχουσι πλὴν τῆς ἔξω τοῦ Ἴστρου καὶ τῶν μεταξὺ τοῦ Ῥήνου καὶ τοῦ Τανάιδος παρωκεανιτῶν.

VARIANTEN. — 1. πλὴν τῶν ἔξω *E.*

AANTEEKENINGEN. — Uit de beschrijving van het Romeinsche Rijk aan het slot van het werk. — Riese XIII 33.

2. Ῥήνου, als grens van het Rijk.

—. Τανάιδος, die, volgens de voorstelling van Strabo, een verbinding vormt tusschen de Zwarte Zee en den Noordelijken Oceanus.

---

30. — VELLEIUS PATERCULUS

GAIUS VELLEIUS PATERCULUS uit Capua, geb. omstreeks 20 vóór Christus, overl. na 30 na Chr., heeft in 1 na Chr. Gaius Caesar (den adoptiefzoon van Augustus) begeleid op zijn reis naar het oosten en later als officier onder Tiberius in Germanië en Pannonië gediend, schreef in 29 een korte Romeinsche geschiedenis, in twee boeken, opgedragen aan M. Vinicius bij gelegenheid van zijn ambtsaanvaarding als consul op 1 Jan. 30, *Historia Romana ad Marcum Vinicium*

consulem. Het eerste boek eindigt met den val van Karthago en Korinthe in 146 vóór Chr.; met II 49 begint het verhaal van den burgeroorlog tusschen Caesar en Pompeius; II 94–129 zijn een panegyricus op Keizer Tiberius in den vorm eener biographie. In de geschiedenis van Velleius blijft Drusus op den achtergrond tegenover Tiberius; bij Plinius, die onder keizer Claudius, den zoon van Drusus, schreef, komt Drusus weer meer naar voren.

F. Münzer, *Bonner Jahrbücher*, CIV (1899), blz. 68. — F. Leo, *Die griechisch-römische Biographie* (1901), blz. 240. — Prosopographia, III, blz. 349 n. 237.

OVERLEVERING. — Eén handschrift (*Murbacensis*) is ontdekt in 1515 door Beatus Rhenanusin de abdij Murbach in den Elzas. Dit handschrift is verloren gegaan. De *editio princeps* (Bazel, 1520) is gedrukt naar een afschrift van dit handschrift, dat eveneens verloren is. Achter den tekst is in deze uitgaaf afgedrukt een nieuwe collatie van den druk met den *Murbacensis* door J. A. Burer, een leerling van Rhenanus. Verder is nog bewaard een kopie naar het afschrift van den *Murbacensis*, vervaardigd door B. Amerbach en voltooid in 1516.
A = Basel, *Univ. Bibliothek*, A. N. II 8, van 1516, geschreven door Amerbach.
B = collatie van Burer, naar den *Murbacensis*.
P = editio princeps (Bazel, 1520).

UITGAVEN. — C. Halm (Leipzig, Teubner, 1876). — R. Ellis (Oxford, 1898). — F. W. Shipley, *met Engelsche vertaling* (Londen, Heinemann, 1924). — Excerpten bij Dom Bouquet, Recueil des historiens, blz. 369–370.

Velleius, Historia Romana II 44

44. Hoc (*Caesare*) igitur consule inter eum et Cn. Pompeium et M. Crassum inita potentiae societas. – – – Caesari decretae in quinquennium Galliae.

AANTEEKENINGEN. — Caesar verkrijgt het stadhouderschap in Gallië voor vijf jaar, 59 vóór Christus.

1. *hoc – consule*, toen Caesar consul was in 59 vóór Christus; waarschijnlijk is het zoogenaamde eerste driemanschap al in het vorige jaar tot stand gekomen, nadat Caesar was gekozen.

2. *in quinquennium*, voor de jaren 58 tot 54 vóór Christus.

Velleius, Historia Romana II 46, 1—2

46. Cum deinde inmanis res, vix multis voluminibus explicandas, C. Caesar in Gallia ageret, – – Cn. Pompeius et M. Crassus alterum iniere consulatum. – – – (2) Caesari lege, quam Pompeius ad populum tulit, prorogatae in idem spatium temporis provinciae.

VARIANTEN. — 2. ageret *A P*, gereret *Stanger*. — 4. provinciae *ontbr. in A*.

AANTEEKENINGEN. — Het stadhouderschap van Caesar in Gallië met 5 jaar verlengd, 55 vóór Christus.

3. *consulatum*, 55 vóór Christus; zij waren reeds te zamen consul geweest in 70 vóór Christus.

4. *in idem spatium*, waarschijnlijk voor de jaren 53 tot 48 vóór Christus.

Velleius, Historia Romana II 97

97. – – Accepta in Germania clades sub legato M. Lollio, homine in omnia pecuniae quam recte faciendi cupidiore et inter summam vitiorum dissimulationem vitiosissimo, amissaque legionis quintae aquila vocavit ab Urbe in Gallias Caesarem.

(2) Cura deinde atque onus Germanici belli delegata Druso Claudio, fratri Neronis, adulescenti tot tantarumque virtutum, quot et quantas natura mortalis recipit vel industria perficit. Cuius ingenium utrum bellicis magis operibus an civilibus suffecerit artibus, in incerto est. (3) Morum certe dulcedo ac suavitas et adversus amicos aequa ac par sui aestimatio inimitabilis fuisse dicitur; nam pulchritudo corporis proxima fraternae fuit. Sed illum, magna ex parte domitorem Germaniae, plurimo eius gentis variis in locis profuso sanguine, fatorum iniquitas consulem, agentem annum tricesimum, rapuit. (4) Moles deinde [eius] belli translata in Neronem est; quod is sua et virtute et fortuna administravit peragratusque victor omnis partis Germaniae sine ullo detrimento commissi exercitus, quod praecipue huic duci semper curae fuit, sic perdomuit eam, ut in formam paene stipendiariae redigeret provinciae. Tum alter triumphus cum altero consulatu ei oblatus est.

VARIANTEN. — 1. Lolio *A P*. — 2. uictorum *A*. — 7. perficit *Lipsius*, percipit *A P*. — 12. genitis *A*. — 13. [eius] *Ellis*. — 14. pervagatusque *Ruhnkenius*. — 17. regeret *A*.

AANTEEKENINGEN. — Nederlaag van Lollius (17 vóór Chr.); Drusus (12–9) en Tiberius (9–7 vóór Chr.) bevelhebbers aan den Rijn. — Riese III 38 en 80.

1. *Accepta – Lollio*; nederlaag van Marcus Lollius; verg. Suetonius, Augustus 23; Cassius Dio LIV 20, 4.

4. *Caesarem*; Augustus vertrok in 16 vóór Chr. uit Rome; verg. Cassius Dio LIV 19, 1.

5. *Druso Claudio*; Augustus keerde naar Rome terug in 13 vóór Chr.; verg. Cassius Dio LIV 25, 1. Voor de oorlogen onder Drusus verg. Suetonius, Claudius 1; Cassius Dio LIV 32, 33 en 36; LV 1.

6. *Neronis*, de latere keizer, Tiberius Claudius Nero.

12. *fatorum iniquitas – rapuit*; Drusus stierf in 9 vóór Christus.

14. *Neronem*; voor de oorlogen onder Tiberius verg. Suetonius, Tiberius 9; Cassius Dio LV 6, 8.

17. *altero consulato*, in 7 vóór Christus.

Velleius, Historia Romana II 100, 1

100. Sensit terrarum orbis digressum a custodia Neronem Urbis; nam et Parthus, desciscens a societate Romana, adiecit Armeniae manum et Germania, aversis domitoris sui oculis, rebellavit.

AANTEEKENINGEN. — Rampen van het Rijk, toen Tiberius in ongenade was. — Riese III 86.

1. *digressum – Neronem,* toen Tiberius in Rhodus was gedurende zeven jaren, 6 vóór tot 2 na Christus.

3. *Germania – rebellavit;* verg. Velleius II 104.

Velleius, Historia Romana II 104—107

(2) Non diu vindicem custodemque imperii sui morata in Urbe patria *(Tib. Caesarem)* protinus in Germaniam *(Augustus)* misit, ubi ante triennium sub M. Vinicio, avo tuo, clarissimo viro, inmensum exarserat bellum. Erat id ab eo quibusdam in locis gestum, quibusdam sustentatum feliciter eoque nomine decreta ei cum speciosissima inscriptione operum ornamenta triumphalia. (3) Hoc tempus me functum ante tribunatu castrorum Ti. Caesaris militem fecit; quippe protinus ab adoptione missus cum eo praefectus equitum in Germaniam, successor officii patris mei, caelestissimorum eius operum per annos continuos novem praefectus aut legatus spectator, tum pro captu mediocritatis meae adiutor fui. – – –

105. Intrata protinus Germania, subacti Chamavi, Attuarii, Bructeri, recepti Cherusci (gentis eius Arminius mox nostra clade nobilis), transitus Visurgis, penetrata ulteriora, cum omnem partem asperrimi et periculosissimi belli Caesar vindicaret, [in] iis, quae minoris erant discriminis, Sentium Saturninum, qui iam legatus patris eius in Germania fuerat, praefecisset, (2) virum multiplicem [in] virtutibus, gnavum, agilem, providum militariumque officiorum patientem ac peritum pariter, sed eundem, ubi negotia fecissent locum otio, liberaliter lauteque eo abutentem, ita tamen, ut eum splendidum aut hilarem potius quam luxuriosum aut desidem diceres. – – – (3) Anni eius aestiva usque in mensem Decembrem perducta inmanis emolumentum fecere victoriae. Pietas sua Caesarem paene obstructis hieme Alpibus in Urbem traxit; ad tutelam imperii eum veris initio reduxit in Germaniam, in cuius mediis finibus ad caput Lupiae fluminis hiberna digrediens princeps locaverat.

106. Pro dii boni, quanti voluminis opera insequenti aestate sub duce Tiberio Caesare gessimus! Perlustrata armis tota Germania [est], victae gentes paene nominibus incognitae, receptae Cauchorum nationes; omnis eorum iuventus infinita numero, inmensa corporibus, situ locorum tutissima traditis armis una cum ducibus suis saepta fulgenti armatoque militum nostrorum agmine ante imperatoris procubuit tribunal. (2) Fracti Langobardi, gens etiam Germana feritate ferocior; denique quod numquam antea spe conceptum, nedum opere temptatum erat, ad quadringentesimum miliarium a Rheno usque ad flumen Albim, qui Semnonum Hermundurorumque fines

praeterfluit, Romanus cum signis perductus exercitus. (3) Et eadem mira felicitate et cura ducis, temporum quoque observantia, classis, quae Oceani circumnavigaverat sinus, ab inaudito atque incognito ante mari flumine Albi subvecta, cum plurimarum gentium victoria cum abundantissima rerum omnium copia exercitui Caesarique se iunxit.

107. – – – (3) Victor omnium gentium locorumque, quos adierat Caesar, [cum] incolumi inviolatoque et semel tantummodo magna cum clade hostium fraude eorum temptato exercitu in hiberna legiones reduxit, eadem qua priore anno festinatione Urbem petens.

VARIANTEN. — 2. ubi *P*, uti *A*. — tricennium *Boot.* — 3. immensum *A P*. — id *Lipsius*, et *A P*. — 5. ei *P*, et *A*. — 6. tribunatum *A*. — Tib. *P*, T. *A*. — 7. fecit *A P*, vidit *Stanger*. — prefectus *A*. — 8. celestissimorum *A*. — 9. VIII *A*, VIIII *P*. — spectator tum *Thomas*, spectatum *A*, spectatus *P*, spectator et *Gelenius*, spectator aut *Cludius*. — 11. subacta *A*. — Caninefates Cattuari Bructeri *Rhenanus*, cam ui faciat Tuari Bruoteri *A*, Caninifaci Attuari Bruteri *P*. — 12. Cherusci *P*, Ceruisci *A*. — gentis eius Arminius *Jacob*, gentis et inamminus *A*, gentes et inamninus *P*, et utinam minus *Voss*, gentes utinam minus m. n. c. nobiles *Friebel*, gens utinam minus *Frölich*, genus utinam minus m. n. c. nobile *Ellis*. — transitu *A P*. — 13. Viturgis *A*. — 14. vindicaret sibi *Cludius*. — [in] *Krause*. — 15. iam *Gruner*, tum *A P*. — 16. [in] *Raphelingius*. — nauum *P*. — 17. pacientem *A*. — 18. eo *ontbr. in A*. — utentem *Orelli*. — 19. aut hilarem *Ruhnkenius*, Athilam *A*, ac hilarem *P*, atque hilarem *Orelli*. — aut desidem *P*, Andesidem *A*, ac desidem *Halm*. — 20. producta *Lipsius*. — 21. pene *A*. — obstructis *Gelenius*, extructis *A P*. — 22. ad tutelam *A P*, at tutela *Lipsius*. — initi *A P*. — 23. Lupiae *Lipsius*, Iuliae *A P*. — hyberna *P*. — 25. in sequenti *A*. — 26. [est] *Herelius*. — 27. pene *A*. — 28. infinito *A*. — 28. immensa *P*. — tutissimam *A*. — 29. septa *A P*. — 30. Langobardi *B*, Longobardi *A P*. — 31. gene *A*. — spes *A*. — 32. tentatum *A P*. — quadrigentesimum *A*. — 33. Aibim *A*. — Semnonum *Puteanus*, Senonum *A P*. — Hermundurorumque *Miller*, Hermundorumque *A P*. — 34. eadem *Kritz*, eodem *A P*. — 35. faelicitate *A*. — 36. maris flumine labi *A*. — 37. cum plurimarum *Ellis*, plurimarum *A P*, victoria parta *Halm*, victrix *Madvig*, uictori *Burman*, post pl. g. uictoriam *Freudenberg*, a pl. g. uictoria *Thomas*. — 38. Caesarisque *A*. — 40. [cum] *Herelius*.

AANTEEKENINGEN. — Veldtochten van Tiberius in Germanië 4 en 5 na Christus. — Riese III 91, 93-94 en 97. — E. Kornemann, Klio, IX (1909), blz. 422-449.

1. *vindicem*, n.l. Tiberius; in het voorafgaande is verhaald, dat Augustus op 27 Juni 4 na Christus Tiberius heeft geadopteerd.

2. *in Germaniam misit*; verg. Suetonius, Tiberius 16; Cassius Dio LV 13, 2; Zonaras X 36.

3. *M. Vinicio*, Marcus Vinicius, consul in 19 vóór Christus.

–. *avo tuo*, n.l. van Marcus Vinicius, aan wien Velleius zijn werk opdraagt.

–. *exarserat bellum*, in 1 na Christus.

5. *ornamenta triumphalia*, in plaats van een werkelijken triumf, die alleen aan leden der keizerlijke familie werd toegekend.

6. *me*, Velleius.

9. *annos continuos novem*, 4–12 na Christus.

11. *intrata – Germania*, in 4 na Christus.

–. *Chamavi*, in Twente; *Canninefates*, zooals is overgeleverd, geeft geen zin.

–. *Attuarii*, in Overijssel.

–. *Bructeri*, in Westfalen.

12. *Cherusci*, aan de Weser.

13. *Visurgis*, de Weser.

14. *Sentium Saturninum*, Gaius Sentius Saturninus, consul in 19 vóór Chr.

19. *anni*, 4 na Christus.

22. *veris*, van 5 na Christus.

23. *ad caput Lupiae*, bij den oorsprong van de Lippe, in de buurt van Lippspringe bij Paderborn.

–. *princeps*, als eerste Romeinsche legercommandant.

25. *insequenti aestate*, den zomer van 5 na Christus.

27. *Cauchorum nationes*, aan de Oost-Friesche kust; Plinius (Naturalis historia XVI 2) noemt *Chauci maiores* en *minores*.

30. *Langobardi*, tusschen Weser en Elbe.

32. *quadringentesimum miliarium*, 400 mp. of bijna 600 K.M.; het leger heeft dus een grooten omweg gemaakt, waarschijnlijk door de streek aan de kust om het contact met de vloot niet te verliezen.

35. *classis*; verg. Augustus, Res gestae (Monumentum Ancyranum) 26; Plinius, Naturalis historia II 167; Tacitus, Germania 34.

36. *mari*, de Noordzee. Reeds de vloot van Drusus had op de Noordzee gevaren, maar den mond van de Elbe niet bereikt.

42. *Urbem petens*. — Tiberius was van plan het volgende jaar, 6 na Chr., een veldtocht tegen Marbod te ondernemen, maar hij werd daarin verhinderd door het uitbreken van een opstand in Pannonië en Dalmatië.

Velleius, Historia Romana II 116, 3

Aelius Lamia, vir antiquissimi moris et priscam gravitatem semper humanitate temperans, in Germania Illyricoque et mox in Africa splendidissimis functus ministeriis, non merito, sed materia adipiscendi triumphalia defectus est.

Varianten. — 1. Aelius Lamia *Ruhnkenius*, etiam *A P*.

Aanteekeningen. — Aelius Lamia, wellicht stadhouder in Germania, 7 tot 8 na Christus.

1. *Aelius Lamia*, Lucius Aelius Lamia, consul in 3 na Chr. (Prosopographia, I, blz. 18 n. 149); verg. Jullian, Histoire de la Gaule, IV, blz. 119 n. 4.

Velleius, Historia Romana II 117—119

117. Tantum quod ultimam imposuerat Pannonico ac Delmatico bello Caesar manum, cum intra quinque consummati tanti operis dies funestae ex Germania epistulae nuntium attulere caesi Vari trucidatarumque legionum

trium totidemque alarum et sex cohortium, velut in hoc saltem tantummodo indulgente nobis Fortuna, ne occupato duce tanta clades inferretur. Sed et causa et persona moram exigit. (2) Varus Quintilius inlustri magis quam nobili ortus familia, vir ingenio mitis, moribus quietus, ut corpore, ita animo inmobilior, otio magis castrorum quam bellicae adsuetus militiae, pecuniae vero quam non contemptor, Syria, cui praefuerat, declaravit, quam pauper divitem ingressus dives pauperem reliquit; (3) is cum exercitui, qui erat in Germania, praeesset, concepit esse homines, qui nihil praeter vocem membraque haberent hominum, quique gladiis domari non poterant, posse iure mulceri. (4) Quo proposito mediam ingressus Germaniam velut inter viros pacis gaudentes dulcedine iurisdictionibus agendoque pro tribunali ordine trahebat aestiva.

118. At illi, quod nisi expertus vix credat, in summa feritate versutissimi natumque mendacio genus, simulantes fictas litium series et nunc provocantes alter alterum in iurgia, nunc agentes gratias, quod ea Romana iustitia finiret feritasque sua novitate incognitae disciplinae mitesceret et solita armis discerni iure terminarentur, in summam socordiam perduxere Quintilium, usque eo, ut se praetorem urbanum in foro ius dicere, non in mediis Germaniae finibus exercitui praeesse crederet. (2) Tum iuvenis genere nobilis, manu fortis, sensu celer, ultra barbarum promptus ingenio, nomine Arminius, Sigimeri principis gentis eius filius, ardorem animi vultu oculisque praeferens, adsiduus militiae nostrae prioris comes, iure etiam civitatis Romanae decus equestris consequens gradus, segnitia ducis in occasionem sceleris usus est, haud inprudenter speculatus neminem celerius opprimi, quam qui nihil timeret, et frequentissimum initium esse calamitatis securitatem. (3) Primo igitur paucos, mox pluris in societatem consilii recepit; opprimi posse Romanos et dicit et persuadet, decretis facta iungit, tempus insidiarum constituit. (4) Id Varo per virum eius gentis fidelem clarique nominis, Segesten, indicatur. Obstabant iam fata consiliis omnemque animi eius aciem praestrinxerant. Quippe ita se res habet, ut plerumque, cui fortunam mutaturus est deus, consilia corrumpat efficiatque, quod miserrimum est, ut, quod accidit, etiam merito accidisse videatur et casus in culpam transeat. Negat itaque se credere speciemque in se benevolentiae ex merito aestimare profitetur. Nec diutius post primum indicem secundo relictus locus.

119. Ordinem atrocissimae calamitatis, qua nulla post Crassi in Parthis damnum in externis gentibus gravior Romanis fuit, iustis voluminibus, ut alii, ita nos conabimur exponere; nunc summa deflenda est. (2) Exercitus omnium fortissimus, disciplina, manu experientiaque bellorum inter Romanos milites princeps, marcore ducis, perfidia hostis, iniquitate fortunae circumventus, cum ne pugnandi quidem egrediendive occasio nisi inique, nec in quantum voluerant, data esset inmunis, castigatis etiam quibusdam gravi poena, quia Romanis et armis et animis usi fuissent, inclusus silvis, paludibus, insidiis ab eo hoste ad internecionem trucidatus est, quem ita semper more pecudum trucidaverat, ut vitam aut mortem eius nunc ira nunc venia temperaret. (3) Duci plus ad moriendum quam ad pugnandum animi fuit; quippe paterni avitique exempli successor se ipse transfixit. (4) At e praefectis castrorum duobus quam clarum exemplum L. Eggius, tam turpe

Ceionius prodidit, qui, cum longe maximam partem absumpsisset acies, auctor deditionis supplicio quam proelio mori maluit. At Vala Numonius,
54 legatus Vari, cetera quietus ac probus, diri auctor exempli, spoliatum equite peditem relinquens fuga cum aliis Rhenum petere ingressus est. Quod factum eius fortuna ulta est; non enim desertis superfuit, sed desertor occidit. (5) Vari
57 corpus semiustum hostilis laceraverat feritas; caput eius abscisum latumque ad Maroboduum et ab eo missum ad Caesarem gentilicii tamen tumuli sepultura honoratum est.

Varianten. — 1. ac, ad *A*. — Dalmatico *A P*. — 3. nuntium attulere *ingevoegd door Halm*. — 4. salutem *Schegkius*. — [tantummodo] *J. Ortuinius*, tanto in malo *Huth*. — 5. ne occupato ducem et causa persona moram exigit *A P*, duce in debellandis Pannoniis victores Germani iis se coniungerent *Voss*, duce tanta clades inferretur *Halm*, duce malum tantum ingereret *Boot*. — 5. sed causa et persona *Lipsius Voss*, sed et causa et persona *Orelli*. — 7. ita *Acidalius*, et *A P*. — 8. inmobilior *A*, immobilior *P*. — 11. preesset *A*. — 13. mulcere *A*, mulcari *Riese*. — 14. ordine *A P*, otiose *Cornelissen*, socordius *Ellis*, omnia ordine *Burman*. — 16. credat *Lipsius*, credebat *A P*. — 17. mendatio *A*. — 18. prouocantes *A Rhenanus*, procaces *P*, procataes *B*. — in iurgia *Madvig*, in iuria *A P*. — 19. novitate, suavitate *Ruhnkenius*. — mitesceret *P*, mutesceret *A B*. — 22. preesse *A*. — 23. promotus *Ellis*. — 26. Romanae decus *Burman*, Romae eius *A*, Romae ius *P*. — consequens, consecutus *Heinsius Halm*. — 27. imprudenter *A P*. — 28. securitatem *P*, securitatis *A*, in securitate *Ellis*. — 29. in societatem consilii recepit *Rhenanus*, in societate consilii praecepit *A P*. — 30. docet *Heinsius*. — 32. obstabant iam *Lipsius*, postulabat etiam *A P*, postulabat uinciri conscios. Sed praeualebant iam *Ellis*. — 33. praestrinxerant *Gelenius*, praestruxerat *A P*. — cui *Ellis*, qui *A P*, cuius *Halm*. — 34. imitaturus *A*. — est *ingevoegd door Gelenius*. — eius consilia *Laurent*. — 35. ut quod accidit etiam *P*, ut quod accidit et etiam *A B*, quod accidit ut etiam *Ellis*, ut quod accidit id etiam *Burer*. — culpam *P*, culpa *A B*. — 36. speciemque *Burman*, spemque *A P*. — benevolentiae *Gelenius*, beneuolentia *A P*. — 39. qua *B P*, quae *A*. — Crassi *P*, Cassi *A B*. — 43. Marco reducis *A*. — 44. egregie aut *A P*, egredien aut *B*, egrediendiue *Voss*, aut egrediendi *Haase*. — occasionis in quantum *A B P*, occasio nisi in quantum *ed. Bipontina*, occasio nisi inique nec in quantum *Ellis*, occasio iis in quantum *Voss*. — 45. inmunis *A B*, immunis *P*, aut impunitas *Madvig*. — 46. quia Romanis et armis et animis usi fuissent *P*, qui a Romanis et armis et animi suis fuissent *P*, quia Romani et armis et animi sui fuissent *Ellis*. — paludis *A P*. — 47. internetionem *A P*. — 48. tractaverat *Cornelissen*. — 50. auitique *P*, auique *A B*. — successor exempli *A*. — 51. legg.iustam *A*. — 52. Ceionius *A*, C. Eionius *P*, C. Ceionius *Heinsius*. — 53. supp.litio *A*. — Vala Numonius *Ursinus*, Valnumonius *A P*. — 54. equitem *A B P*. — 55. fuga cum aliis *P*, fugatum aliis *A B*, fuga cum alis *Gelenius*. — 56. ultra est *A*. — 57. hostilis *Burer*, hosti *A B*, hostium *P*. — lacerauerit *A*. — abscissum *A*. — 58. Meroboduum *A*. — gentilitii *A P*.

Aanteekeningen. — De nederlaag van Varus, 9 na Christus. — Riese III 106–107. — Verg. Cassius Dio LVI 18 en volg.; Florus II 30 (IV 12); etc. — Verg. E. Kornemann, Neue Jahrbücher, XLIX (1922), blz. 42–62.

1. *Pannonico – bello*, de oorlog om den opstand in Pannonië en Dalmatië te bedwingen, die in het voorafgaande verhaald is.

2. *Caesar*, de latere keizer Tiberius.
3. *legionum trium*, de nummers XVII, XVIII en XIX.
6. *Varus*, Publius Quintilius Varus.
14. *tribunali*, aan de Weser, wellicht bij Hameln; verg. Cassius Dio LVI 18, 5.
24. *Arminius*; verg. Realencyclopädie, II, 1190 en volg.
25. *civitatis – gradus*; verg. Huebner, Hermes, X, blz. 395.
32. *Segesten*, schoonvader van Arminius.
–. *Obstabant iam*. — De overlevering geeft *postulabat etiam*. Ellis heeft voorgesteld dit aan te vullen naar Tacitus Annales I 58: *Postulabat etiam vinciri socios* (of *conscios*). *Sed praevalebant iam fata*.
43. *marcore*, slapheid.
50. *paterni avitique*. — Zijn vader Sextus Quintilius Varus vocht met Brutus en Cassius bij Philippi en liet zich na den slag door een van zijn vrijgelatenen dooden; van het lot van den grootvader van Varus weten wij niets.
51. *Lucius Eggius*, elders niet genoemd.
52. *Ceionius*, elders niet genoemd.
53. *Vala Numonius*, Gaius Numonius Vala.

Velleius, Historia Romana II 120—122

120. His auditis revolat ad patrem Caesar; perpetuus patronus Romani imperii adsuetam sibi causam suscipit. Mittitur ad Germaniam, Gallias confirmat, disponit exercitus, praesidia munit et se magnitudine sua, non fiducia hostium metiens, qui Cimbricam Teutonicamque militiam Italiae minabatur, ultro Rhenum cum exercitu transgreditur. (2) Arma infert, quae arcuisse pater et patria contenti erant; penetrat interius, aperit limites, vastat agros, urit domos, fundit obvios maximaque cum gloria, incolumi omnium, quos transduxerat, numero in hiberna revertitur. (3) Reddatur verum L. Asprenati testimonium, qui legatus sub avunculo suo Varo militans gnava virilique opera duarum legionum, quibus praeerat, exercitum inmunem tanta calamitate servavit matureque ad inferiora hiberna descendendo vacillantium etiam cis Rhenum sitarum gentium animos confirmavit. Sunt tamen qui, ut vivos ab eo vindicatos, ita iugulatorum sub Varo occupata crediderint patrimonia hereditatemque occisi exercitus, in quantum voluerit, ab eo aditam. (4) L. etiam Caedicii praefecti castrorum eorumque, qui una circumdati Alisone inmensis Germanorum copiis obsidebantur, laudanda virtus est. Qui omnibus difficultatibus superatis, quas inopia rerum intolerabilis, vis hostium faciebat inexsuperabilis, nec temerario consilio nec segni providentia usi speculatique opportunitatem ferro sibi ad suos peperere reditum. (5) Ex quo apparet Varum, sane gravem et bonae voluntatis virum, magis imperatoris defectum consilio quam virtute destitutum militum se magnificentissimumque perdidisse exercitum. (6) Cum in captivos saeviretur a Germanis, praeclari facinoris auctor fuit Caldus Caelius, adulescens vetustate familiae suae dignissimus. Qui complexus catenarum, quibus vinctus erat, seriem, ita illas inlisit capiti suo, ut protinus pariter sanguinis cerebrique effluvio exspiraret.

121. Eadem virtus et fortuna subsequenti tempore ingressi Germaniam

imperatoris Tiberii fuit, quae initio fuerat. Qui concussis hostium viribus classicis peditumque expeditionibus – – (2) – – in Urbem reversus iam pridem debitum, sed continuatione bellorum dilatum, ex Pannoniis Delmatisque egit triumphum. – – –

122. – – Quis dubitare potest, quin – – (2) fractis deinde post adoptionem continua triennii militia Germaniae viribus idem illi honor et deferendus et recipiendus fuerit? et post cladem sub Varo acceptam ocius prosperrimo rerum eventu eadem excisa Germania triumphus summi ducis adornari debuerit?

VARIANTEN. — 1. His auditis – revertitur *na* effluvio exspiraret *Haase.* — 3. et *A*, *ontbr. in P.* — 4. hostium *A P*, hostis *Haupt.* — 5. minabatur *A B*, minabantur *P.* — ultro *A*, ultra *P.* — infert *Lipsius,* interfecti *A P*, infert hosti *Voss,* infert genti *Ruhnkenius,* infert isti *Bothe.* — 6. quae *A P*, quem *Voss Bothe,* quam *Ruhnkenius.* — arcuisse *Lipsius,* arguisse *A P.* — penetrati *A.* — 7. obuios *P*, obulos *A B.* — 9. Aspernati *A.* — 10. gnaua *A*, naua *P.* — immunem *A P.* — 12. vacillantis iam *Heinsius.* — Rhenum *Gelenius,* Rheno *A P.* — 14. occisi *A*, excisi *P.* — valuerit *Lipsius,* potuerit *Burman.* — 15. Caedicii *P*, Caeditii *A.* — 16. circundati *A.* — Alisone *Rhenanus,* a Lisone *A P.* — immensis *P.* — 17. intollerabilis *A.* — 18. inexuperabilis *A P.* — 19. usi *P*, niti *A*, uiti *B*, adiuti *Burer,* iuti *Heinsius.* — 20. aperuere *Cornelissen.* — 23. Coelius *A.* — adulescens *Ruhnkenius,* ad *A P*, ac .... dignissimi *Lipsius.* — 26. effluvio *Lipsius,* in fluuio *A P*, profluvio *Gelenius,* confluvio *Ellis.* — 27. eadem *A*, eadem et *P.* — ingressi Germaniam *Bardili,* ingressa anima *A B*, ingressa animum *P.* — 28. Tiberi *A B P.* — contusis *Ruhnkenius.* — 33. triennii *P*, trienni *A.* — 34. ocyus *P*, totius *A B*, exspectato ocius *Halm,* voto ocius *Burman,* totiens *Perizonius,* noto citius *Ellis,* tertius *Scriverius.* — 35. triumphus *Heinsius,* triumphum *A P.* — adornari *A B*, adornare *P.*

AANTEEKENINGEN. — Tiberius in Germanië na de nederlaag van Varus, 10 tot 12 na Christus. — Riese III 107 en 122–124.

1. *revolat,* uit Dalmatië.

–. *patrem,* Keizer Augustus.

–. *Caesar,* de latere keizer Tiberius.

6. *limites,* hier in de oorspronkelijke beteekenis van opengekapte banen in het woud.

9. *L. Asprenati,* Lucius Nonius Asprenas, consul in 6 na Christus; verg. Cassius Dio LVI 22, 4.

10. *duarum legionum,* van het leger van Boven-Germanië, met het hoofdkwartier te Mainz.

15. *L. Caedicii,* Lucius Caedicius; verg. Frontinus, Strategemata IV 7, 8.

16. *Alisone,* wellicht de Romeinsche vesting bij Haltern; verg. Cassius Dio LVI 22, 2 *a* en *b*; Frontinus, Strategemata III 15, 4; IV 7, 8.

23. *Caldus Caelius,* Caelius Caldus, elders niet genoemd.

27. *subsequenti tempore,* bij zijn veldtocht van 10 en in de volgende jaren.

31. *triumphum,* in 12 na Christus.

Velleius, Historia Romana II 123, 1

Augustus, cum Germanicum, nepotem suum, reliqua belli patraturum, misisset in Germaniam, – – processit in Campaniam.

Aanteekeningen. — Augustus stelt Germanicus aan als stadhouder in Germania, 13 na Christus. — Riese III 132. — Tacitus, Annales I 3.

2. *Campaniam,* waar hij korten tijd later overleed, 14 na Christus.

Velleius, Historia Romana II 125

Exercitus, qui in Germania militabat, praesentisque Germanici imperio regebatur, simulque legiones, quae in Illyrico erant, rabie quadam et profunda confundendi omnia cupiditate novum ducem, novum statum, novam quaerebant rempublicam. (2) Quin etiam ausi sunt minari daturos se senatui, daturos principi leges; modum stipendi, finem militiae sibi ipsi constituere conati sunt. Processum etiam in arma ferrumque strictum est et paene in ultimum gladiorum erupit impunitas; defuitque qui contra rempublica

31. — SENECA RHETOR

L. ANNAEUS SENECA genaamd Seneca rhetor, uit Corduba in Spanje, geb. omstreeks 54 vóór Chr., overl. omstreeks 39 na Chr., vader van den wijsgeer Seneca, schreef *Controversiae* in tien boeken, waarvan slechts van de helft de volledige tekst is bewaard en van alle boeken een uittreksel, en één boek *Suasoriae*, waarvan wij den onverkorten tekst en een excerpt bezitten.

O. Rossbach, *Realencyclopädie*, I, 2237. — H. Bornecque, *Les déclamations et les déclamateurs d'après Sénèque* (Lille, 1902). — Prosopographia, I, blz. 58 n. 457.

HANDSCHRIFTEN (naar Kiessling):
A = Antwerpen, *Stadsbibliotheek*, hs. 411, van de 10de eeuw.
B = Brussel, *Bibl. royale*, ms. 9581–9585, van de 10de eeuw.
S = Brussel, *Bibl. royale*, ms. 9768, van de 15de eeuw.
T = Brussel, *Bibl. royale*, ms. 2025 *(Toletanus)*, van de 13de eeuw.
V = Rome, *Bibl. Vaticana*, lat. 3872, van de 10de eeuw.

De overlevering berust op *A* en *B*, die afschriften zijn van het zelfde hs. *(C)*, en *V*. — *T* is een afschrift van *V*, maar van belang om de correctie's uit de 16de eeuw *(T^2)*, die in *T* zijn aangebracht. — *S* is een afschrift van *T*, voordat dit hs. was gecorrigeerd.

UITGAVEN. — A. Kiessling (Leipzig, Teubner, 1872). — H. J. Müller (Weenen, 1887). — H. Bornecque, *met Fransche vertaling* (Parijs, 1902).

Seneca, Suasoriae I 15

15. Latini declamatores in descriptione Oceani non nimis viguerunt;
nam aut minus descripserunt, aut <nimis> curiose. Nemo illorum potuit
3 tanto spiritu dicere quanto Pedo, qui navigante Germanico dicit:

Iam pridem post terga diem solemque relictum
– – – – –

VARIANTEN. — 1. descriptionem *A B T V*. — 2. discripserunt *A B*. — <nimis> *Haupt*. — 3. tantos *A B*. — dicit *V*, dicet *A B*, dixit *T*. — 4. relictum, relinquunt *Haupt*.

AANTEEKENINGEN. — De beschrijving van de Noordzee in het gedicht van Albinovanus Pedo. — Riese IV 63.

3. *Pedo*. — Albinovanus Pedo, vermeld door Tacitus (Annales I 60) als commandant van een afdeeling ruiterij, heeft een episch gedicht vervaardigd, met een beschrijving der krijgstochten van Germanicus in 16 (verg. Tacitus, Annales II 23); zie boven, blz. 79.

3. *Germanico*; ten onrechte heeft men wel eens gemeend, dat met dezen naam Drusus was bedoeld, de vader dus van Germanicus.

5. Voor het vervolg zie boven, blz. 79, onder Albinovanus Pedo.

Seneca, Controversiae I 3, 10

10. Declamaverat apud illum *(Cestium)* hanc ipsam controversiam Varus Quintilius, tunc Germanici gener et praetextatus. Is cum descripsisset circumstantium indignationem, quod tam cito oculis poena subduceretur, dixit: exaudierunt dii immortales publici voti preces; incestam, ne cito supplicium transcurreret, revocaverunt. Cestius multa contumeliose dixit in istam sententiam. — — — Cum multa dixisset, novissime adiecit rem, quam omnes improbavimus: 'ista neglegentia pater tuus exercitum perdidit.' Filium obiurgabat, patri maledixit.

VARIANTEN. — 1. quintius *hss.* — 2. gener et *Haase*, gener ut *hss.*, at *Schultingius.* — <is> *Schultingius.* — circumstantem *hss.* — 3. <indignationem> *Kiessling*, <turbam dolentem> *uitg.* — poenam *A B* T^1 *V.* — 4. publici *Bursian*, publicium *A B*, pupplicium T^1 *V*, supplicum T^2. — uoci *S* T^1. — 5. transcucurreret *B V.* — multo *hss.* — istam *Schultingius*, ipsam *hss.* — 7. si ista *T V*, sista *A B.*

AANTEEKENINGEN. — De nederlaag van Varus aan zijn zoon verweten. — Riese III 116. — Uit het verslag van een bespreking bij Lucius Cestius Pius, een rhetor die om zijn scherpe tong gevreesd was, eener *controversia* aangaande de bestraffing eener *incesta.*

---

32. — KEIZER CLAUDIUS

TIBERIUS CLAUDIUS DRUSUS, geb. 10 vóór Chr., keizer geworden in 41, overl. in 54, heeft verschillende werken geschreven; bewaard is op een bronzen plaat, opgegraven te Lyon in 1528 en thans in het museum aldaar, een gedeelte van een redevoering, die Keizer Claudius in 48 gehouden heeft in den senaat; Claudius doet daarbij het voorstel den Gallischen adel toe te laten tot de Romeinsche ambten: *Oratio de iure honorum Gallis dando.* Verg. Tacitus, Annales XI 23–25, waar Tacitus in c. 24 de redevoering van Claudius in eigen vorm weergeeft.

De bronzen plaat te Lyon: A. Allmer et P. Dissard, *Musée de Lyon, inscriptions antiques*, I (Lyon, 1888), blz. 58 en volg. — L. de la Saussaye, *Les tables Claudiennes* (Lyon, 1873).

UITGAVEN. — Corpus Inscriptionum Latinarum, XIII, 1668. — Dessau, Inscriptiones latinae selectae 212.

Claudius Caesar, Oratio de iure honorum Gallis dando

Illi *(Comatae Galliae incolae)* patri meo Druso Germaniam subigenti tutam quiete sua securamque a tergo pacem praestiterunt, et quidem cum a census novo tum opere et inadsueto Gallis ad bellum avocatus esset.

VARIANTEN. — 2. a, ad *inscr.*

AANTEEKENINGEN. — Drusus, stadhouder in Gallië, houdt daar den eersten census. — Riese III 53.

1. *Germaniam subigenti*, veldtochten van Drusus in de jaren 12 tot 9 vóór Christus.

3. *census*, gehouden in 12 vóór Christus; verg. Livius, Epitome 138 en 139.

---

33. — MELA

POMPONIUS MELA, uit Tingentera in Spanje (verg. II 96), heeft een beschrijving der wereld in drie boeken, *De chorographia*, uitgegeven, na de expeditie onder Keizer Claudius van 43 en vóór den triumf van 44, dus in het begin van het jaar 44 (verg. III 49; zie Norden, Die antike Kunstprosa, I, blz. 305 n. 1). Voor den schrijver beteekende de *facundia* (verg. I 1) alles, maar het onderwerp weinig. Onder andere bronnen van Mela was ook een werk, dat Plinius gebruikt heeft voor de geographische boeken der Naturalis historia, waarschijnlijk de *Antiquitates rerum humanarum et divinarum* van Varro.

A. Klotz, *Quaestiones Plinianae geographicae* (Berlin, 1906). — D. Detlefsen, *Die Geographie Afrika's bei Plinius und Mela und ihre Quellen* (Berlin, 1908). — G. Wissowa, *Die Abfassungszeit der Chorographie des Pomponius Mela. Hermes*, LI (1916), blz. 89–96. — *Gisinger*, *Realencyclopädie*, Suppl. IV, 679. — Prosopographia, II, blz. 78 n. 554.

HANDSCHRIFTEN:
A = Rome, *Bibl. Vaticana*, lat. 4929, van de 10de eeuw.
x = handschriften van mindere beteekenis.

UITGAVEN. — C. H. Tzschucke (Leipzig, 1807). — C. Frick (Leipzig, Teubner, 1880). — Vertaling van H. Philipp (Voigtländers Quellenbücher, 11 en 31, 1911–1912). — *Excerpten* bij Dom Bouquet, Recueil des historiens, blz. 49–52.

Mela, De chorographia I 15

15. Europa terminos habet ab oriente Tanain et Maeotida et Pontum, a meridie reliqua Nostri maris, ab occidente Atlanticum, a septentrione Britannicum oceanum.

VARIANTEN. — 3. britannicum A^2, brittanicum A^1.

AANTEEKENINGEN. — De Noordzee *(Britannicus oceanus)*, de noordgrens van Europa.
3. *Britannicum oceanum*; verg. Mela II 85.

Mela, De chorographia III 16

16. Sequitur Galliae latus alterum, cuius ora primo nihil progressa in altum mox tantundem paene in pelagus excedens quantum retro Hispania abscesserat, Cantabricis fit adversa terris, et grandi circuitu adflexa ad occidentem litus advertit. Tunc ad septentriones conversa iterum longo rectoque tractu ad ripas Rheni amnis expanditur.

AANTEEKENINGEN. — De west- en noordkust van Gallië. — Riese XIII 35.
1. *Sequitur*, na de beschrijving van Spanje.
–. *latus alterum*. — De zuidkust is beschreven II 74.

Mela, De chorographia III 20

20. Regio quam *(gentes Galliae)* incolunt omnis Comata Gallia. Populorum tria summa nomina sunt, terminanturque fluviis ingentibus. Namque a Pyrenaeo ad Garunnam Aquitani, ab eo ad Sequanam Celtae, inde ad Rhenum pertinent Belgae.

VARIANTEN. — 3. Aquitania *A*.

AANTEEKENINGEN. — De drie groote volksstammen van Gallië. — Riese IV 108.

Mela, De chorographia III 23—25

23. Ab Garunnae exitu latus illud incipit terrae procurrentis in pelagus et ora Cantabricis adversa litoribus, aliis populis media eius habitantibus, ab Santonis ad Ossismos usque deflexa. Ab illis enim iterum ad septentriones frons litorum respicit, pertinetque ad ultimos Gallicarum gentium Morinos, nec portu quem Gesoriacum vocant quidquam notius habet.
24. Rhenus Alpibus decidens prope a capite duos lacus efficit, Venetum et Acronum. Mox diu solidus et certo alveo lapsus haud procul a mari huc et illuc dispergitur, sed ad sinistram amnis etiamnum et donec effluat Rhenus, ad dextram primo angustus et sui similis, post ripis longe ac late recedentibus iam non amnis sed ingens lacus ubi campos implevit Flevo dicitur, eiusdemque nominis insulam amplexus fit iterum artior iterumque fluvius emittitur.
25. Germania hinc ripis eius usque ad Alpes, a meridie ipsis Alpibus, ab oriente Sarmaticarum confinio gentium, qua septentrionem spectat, Oceanico litore obducta est.

Varianten. — 2. aliis *uitg.*, altis *A.* — 4. pertinentque *A.* — 5. gesoriciacum *A*, gesoriacum *x.* — 8. sinistrum *A.* — 11. fluviis *A*, fluvius *x.*

Aanteekeningen. — De noordkust van Gallië, de Rijn, Germanië. — Riese XIII 36 en 37. — Plinius, Naturalis historia IV 101; Tacitus, Annales II 6.

3. *Santonis,* ten noorden van den mond der Garonne.

—. *Ossismos,* aan de westpunt van Bretagne.

4. *ultimos – Morinos*; verg. Vergilius, Aeneis VIII 727.

6. *capite,* hier zeker de oorsprong. Een enkele maal beteekent *caput* de mond; verg. Lucanus, Pharsalia II 52.

8. *sinistram*; blijkbaar wordt bedoeld de arm, die nu Geldersche Rijn, Kromme Rijn en Oude Rijn wordt genoemd. De Waal vermeldt Mela dus niet.

10. *ingens lacus.* — Tacitus, Annales I 60 en Plinius, Naturalis historia IV 101 spreken van meerdere meren; zie bovendien Plinius, Naturalis historia XVI 5; Tacitus, Annales II 8; XIII 54; Germania 34. — H. Toepfer, Die deutsche Nordseeküste in alter und neuer Zeit. Geographische Zeitschr. IX (1903).

Mela, De chorographia III 30—32

Amnium *(Germaniae)* in alias gentes exeuntium Danuvius et Rhodanus, in Rhenum Moenis et Lupia, in Oceanum Amissis, Visurgis et Albis clarissimi.

31. Super Albim Codanus ingens sinus magnis parvisque insulis refertus est. Hac re mare, quod gremio litorum accipitur, nusquam late patet nec usquam mari simile, verum aquis passim interfluentibus ac saepe transgressis vagum atque diffusum facie amnium spargitur; qua litora adtingit, ripis contentum insularum non longe distantibus et ubique paene tantundem, it angustum et par freto, curvansque se subinde longo supercilio inflexum est.

32. In eo sunt Cimbri et Teutoni, ultra ultimi Germaniae Hermiones.

Varianten. — 1. Danuvius *Frick*, danubus *A.* — 2. Amissis Visurgis *Parthey*, amissisius urgis *A.* — 4. hac re *Pintianus*, acre *A*, [hac re] *Detlefsen.* — 7. contentus *A.* — 8. curvansque A^2, curansque A^1. — 10. Cimbri *x*, imbri *A.* — teutoni *x*, tautoni *A.*

Aanteekeningen. — De rivieren in Germania, de eilanden aan de Friesche kust. — Riese XIII 37. — Müllenhoff, Deutsche Altertumskunde, I, blz. 489. — Detlefsen, Die Entdeckung des germanischen Nordens, blz. 29–31.

2. *Moenis – Albis*, Main, Lippe, Eems, Weser, Elbe.

3. *Codanus – sinus*; verg. § 54: *in illo sinu quem Codanum diximus ex iis (insulis) Codannovia* (lees: *Scadinavia*), *quam adhuc Teutoni tenent – – alias – – antestat* en Plinius, Naturalis historia IV 96. — Plinius bedoelt met dezen naam blijkbaar de zee tusschen Jutland en Noorwegen; Mela verwart daarmee het *aestuarium Metuonidis* van Pytheas (zie Plinius, Naturalis historia XXXVII 35). — Verg. Detlefsen, Die Entdeckung des germanischen Nordens. Nachtrag (1909), blz. 16. — In § 54 is met *sinus Codanus* (als bij Plinius) het Kattegat bedoeld.

4. *mare quod – par freto,* de wadden aan de Noordzee, als § 55: *quae Sarmatis – adversa terra.*

Mela, De chorographia III 45

Praeter physicos Homerumque universum orbem mari circumfusum esse disserit Cornelius Nepos ut recentior, auctoritate sic certior; testem autem rei Quintum Metellum Celerem adicit, eumque ita rettulisse commemorat: cum Galliae pro consule praeesset, Indos quosdam a rege Botorum dono sibi datos; unde in eas terras devenissent requirendo cognosse, vi tempestatium ex Indicis aequoribus abreptos, emensosque quae intererant, tandem in Germaniae litora exisse. Restat ergo pelagus, sed reliqua lateris eiusdem adsiduo gelu durantur et ideo deserta sunt.

VARIANTEN. — 2. disserit *Curt Wachsmuth,* dixerunt *A.* — 6. tempeştatium *A.* — indicis A^3, indiciis A^1. — equoribus. — 8. adsiduo *Frick,* a<s>siduo *A* (s A^3 *in ras.*).

AANTEEKENINGEN. — Quintus Metellus Celer, proconsul in Gallië, ontvangt daar Indiërs, die uit Germanië komen. — Plinius, Naturalis Historia II 170. — Detlefsen, Die Entdeckung des germanischen Nordens, blz. 38–39.

2. *Cornelius Nepos,* die een chorographisch werk heeft geschreven, waarvan de titel ons niet bekend is. — Plinius deelt mede, dat Nepos schreef *de septentrionali circuitu.*

3. *Q. Metellus Celer,* Quintus Caecilius Metellus Celer; Plinius noemt hem *Afrani in consulatu collega,* in 60 vóór Christus.

4. *cum – praeesset,* in 62 vóór Christus.

–. *Botorum,* wellicht *Boiorum.* Plinius schrijft *Suevorum.*

Mela, De chorographia III 50

50. *(Britannia)* ceterum ut adhuc habuimus inter septentrionem occidentemque proiecta grandi angulo Rheni ostia prospicit, dein obliqua retro latera abstrahit, altero Galliam altero Germaniam spectans.

AANTEEKENINGEN. — De kust van Britannia aan de Noordzee. — Riese XIII 38.

De beschrijving van Britannia wordt vervolgd tot § 52, daarna vindt men in § 53 de beschrijving van Iuverna (Ierland).

Mela, De chorographia III 54—56

54. Triginta sunt Orchades angustis inter se diductae spatiis, septem Haemodae; contra Germaniam multae in illo sinu quem Codanum diximus; ex iis Codannovia, quam adhuc Teutoni tenent, et ut fecunditate alias ita magnitudine antestat.

55. Quae Sarmatis adversa sunt ob alternos accessus reçursusque pelagi, et quod spatia quis distant modo operiuntur undis modo nuda sunt, alias insulae videntur alias una et continens terra.

56. In his esse Oeonas, qui ovis avium palustrium et avenis tantum alantur, esse equinis pedibus Hippopodas et Panuatios, quibus magnae aures

et ad ambiendum corpus omne patulae nudis alioquin pro veste sint, praeterquam quod fabulis traditur, apud auctores etiam quos sequi non pigeat invenio.

Varianten. — 1. orchades *A*, Orcades *Frick*. — 2. multae *Detlefsen*, uectae *hss.*, Vecta *Vossius*, versae *mindere hss.* — 3. <ex iis> A^3, eximia *Frick*. — codannovia *A*, Scandinavia *Müllenhoff*. — 6. quod *x*, quot *A*. — 7. *na* terra *ruimte voor acht letters in A*. — 8. Oeonas *Bursian*, oeneas *A*. — 9. Panuatios *Bursian*, sannalos *A*. — 10. veste *Vadianus*, vecti *A*. — 11. <apud> *Wachsmuth*. — 12. invenio *uitg.*, invento *A*.

Aanteekeningen. — Eilanden in de Noordzee, volken uit den tijd van Pytheas. — Detlefsen, Die Entdeckung der germanischen Nordens, blz. 29–31.

1. *septem Haemodae-Codannovia quam*, met de interpunctie naar Detlefsen. Gewone interpunctie: *septem Haemodae contra Germaniam vectae. In illo sinu quem Codanum diximus ex iis Codannovia, quam.*

2. *multae.* — De overlevering geeft *vectae*; men verwacht hier een telwoord.

–. *diximus.* — Mela verwijst naar III 31. De beide plaatsen zijn te combineeren. — Hier is met *sinus Codanus* bedoeld de zee tusschen Jutland en Noorwegen, het Kattegat, als bij Plinius, Naturalis historia IV 96.

3. *Teutoni*; verg. III 32.

5. *Quae – terra*; verg. III 31, beschrijving van de Friesche waddeneilanden, geheel overeenstemmend met Diodorus V 22, 3. Beide berichten gaan terug op Pytheas van Massilia en zijn waarschijnlijk ontleend aan Varro, die zelf Timaeus heeft gebruikt (verg. Res rustica II 5, 3; Geffcken, Timaios' Geographie des Westens, blz. 79). Mela (evenals Plinius, Naturalis Historia IV 94) denkt, blijkens de woorden *quae Sarmatis adversa sunt* (verg. III 33), aan eilanden in de Oostzee; maar eb en vloed komen daar niet voor. In III 31 is zeker de Noordzee bedoeld.

8. *In his – invenio.* — Verg. Plinius, Naturalis historia IV 95; [Caesar], Bellum Gallicum IV 10. — Müllenhoff, Deutsche Altertumskunde, I, blz. 491; Detlefsen, Die Entdeckung des germanischen Nordens, blz. 19–21. — De berichten van Mela en Plinius gaan ten slotte terug op Pytheas. Blijkbaar heeft de kleeding der bewoners aanleiding gegeven tot deze fabelachtige verhalen.

–. *Oeonas.* — Plinius spreekt van de Oeonae als van eilanden; verg. ook [Caesar], Bellum Gallicum IV 10.

9. *Hippopodas*; verg. Dionysius periegeticus 310; Ptolemaeus III 5, 10 en de latere cosmographen (Müllenhoff, Deutsche Altertumskunde, I, blz. 494); ook bij Middeleeuwsche schrijvers, als bij Maerlant in Der natueren bloeme.

–. *Panatios.* — *Fanesii* bij Plinius, *phanesii* bij Solinus, *panotii* bij Isidorus (Origenes XI 3, 19 en 24).

11. *auctores*, wellicht Xenophon van Lampsacus en Nepos.

---

34. — ANTHOLOGIA LATINA

Anthologia Latina, verzameling van Latijnsche gedichten uit verschillende handschriften (Iste afdeeling) en op inscripties (IIde afdeeling).

Handschriften:

I 421 is overgeleverd in een hs. te Leiden, *Universiteitsbibliotheek*, Vossianus Q. 86, van de 9de eeuw *(V)*.

I 660 = II 427 is overgeleverd in:

M = Montpellier, *Ecole de médicine*, ms. 280, van de 12de eeuw.
P = Parijs, *Bibl. Nationale*, lat. 6630, van de 13de eeuw.
V = Valenciennes, *Bibl. de la ville*, ms. 411 (393), van de 9de eeuw.
C I L = Corpus inscriptionum latinarum, III, 3676, naar een oud afschrift van een inscriptie, die in Hongarije aan den oever van den Donau zou zijn gevonden.

Uitgaaf. — F. Bücheler en A. Riese (Leipzig, 1894–1897).

Anthologia Latina I 421

Laus Caesaris.
Euphrates ortus, Rhenus secluserat Arctos;
Oceanus medium venit in imperium.

Varianten. — 2. Eufrates hortus renus *V*. — secluserat Arctos *Cannegieter*, recluserat arctus *V*, praecluserat *Baehrens*.

Aanteekeningen. — Door de verovering van Britannië ligt de Noordzee binnen de grenzen van het Romeinsche rijk. — Riese IV 105.

1. *Caesaris*, keizer Claudius.

Anthologia Latina I 660 = II 427

In memoria cuiusdam militis.
Ille ego Pannoniis quondam notissimus oris,
inter mille viros primus fortisque Batavos,
Hadriano potui qui iudice vasta profundi
aequora Danuvii cunctis transnare sub armis,
emissumque arcu dum pendet in aëre telum
ac redit, ex alia fixi fregique sagitta;
quem neque Romanus potuit nec barbarus umquam,
non iaculo miles, non arcu vincere Parthus,
hic situs hoc memori saxo mea facta sacravi.
Viderit, anne aliquis post me mea gesta sequatur!
Exemplo mihi sum, primus qui talia gessi.

VARIANTEN. — In memoria cuiusdam militis *V*, Item uersus eiusdem (*n.l. Hadriani*) de quodam milite Sorano *P*, Epytaphium Sorani *M*. — 3. adriano *V P M*. — 4. danubii *P M*. — 6. ex alto *Schrader*. — sagittas *V*. — 7. Que *V*. — 9. memori *P*, mori *V*. — 10. mea, me *V*. — mea facta *C I L*. — sequetur *V P*.

AANTEEKENINGEN. — Grafschrift van een soldaat eener *cohors Batavorum*. — Riese VII 22. — Verg. Dio LXIX 9 en Tacitus, Agricola 18 en Historiae IV 12.

3. *fortisque*, d. i. *fortesque*; de overledene was niet *praefectus* van de *cohors miliaria Batavorum*, maar *fortissimus inter mille Batavos*.

---

35. — SENECA PHILOSOPHUS

LUCIUS ANNAEUS SENECA, genaamd Seneca philosophus, geb. omstreeks 4 vóór Christus, overl. in 65 na Christus, zoon van Seneca rhetor, Romeinsch wijsgeer en dichter. Van zijn talrijke geschriften zijn voor deze uitgaaf van belang *Ad Marciam de consolatione* (waarschijnlijk uit het jaar 40 of 41) en *Ad Polybium de consolatione* (geschreven in 42 of 43), *Naturales quaestiones* of *Ad Lucilium naturalium quaestionum libri VII* (geschreven in de jaren 62 en 63) en enkele brieven uit de verzameling *Ad Lucilium epistolarum moralium libri XX* (verzameld in de jaren 63 tot 65, maar gedeeltelijk waarschijnlijk al vroeger geschreven).

A. Diepenbrock, *L. Annaei Senecae philosophi vita* (Diss. Amsterdam, 1888). — R. Waltz, *Vie de Sénèque* (Parijs, 1909). — Prosopographia, I, blz. 59 n. 458.

UITGAVEN. — E. Hermes, A. Gercke en O. Hense (Leipzig, Teubner, 1905 en volg.). — *Excerpten* bij Dom Bouquet, Recueil des historiens, blz. 667.

Seneca, Ad Marciam de consolatione III 1

(1) Livia amiserat filium Drusum, magnum futurum principem, iam magnum ducem; intraverat penitus Germaniam et ibi signa Romana fixerat, ubi vix ullos esse Romanos notum erat. In expeditione decesserat ipsis illum hostibus aegrum cum veneratione et pace mutua prosequentibus nec optare quod expediebat audentibus.

AANTEEKENINGEN. — Veldtochten en dood van Drusus in Germania. — Riese III 71.

3. *decesserat*, 9 vóór Christus.

Seneca, Ad Polybium de consolatione XV (34), 5

(5) Caesar patruus meus Drusum Germanicum, patrem meum, minorem natu quam ipse erat fratrem, intima Germaniae recludentem et gentes ferocissimas Romano subicientem imperio in complexu et in osculis suis amisit.

VARIANTEN. — Caesar, Ti. Caesar *Lipsius.*

AANTEEKENINGEN. — Dood van Drusus in Germania, 9 vóór Christus. — Riese III 72.

1. *Drusum Germanicum*; Drusus was de jongere broeder van Tiberius en de vader van Germanicus (den vader van keizer Gaius) en keizer Claudius.

Seneca, Naturales quaestiones III 27, 8—9

(8) Flumina vero suapte natura vasta et tempestatibus rapida alveos relinquunt. Quid tu esse Rhodanum, quid putas Rhenum atque Danuvium, quibus torrens etiam in canali suo cursus est, cum superfusi novas sibi fecere ripas ac scissa humo simul excessere alveo? (9) Quanta cum praecipitatione volvuntur, ubi per campestria fluens Rhenus ne spatio quidem languidus, sed latissimas velut per angustum aquas impellit?

VARIANTEN. — 6 impellit *Michaelis,* implet *hss.*

AANTEEKENINGEN. — Overstroomingen van den Rijn. — Riese XIII 39.

Seneca, Epistulae V 6 (47), 10

Variana clade multos splendidissime natos, senatorium per militiam auspicantes gradum, fortuna depressit; alium ex illis pastorem, alium custodem casae fecit; contemne nunc eius fortunae hominem, in quam transire, dum contemnis, potes.

VARIANTEN. — 1. Variana *Lipsius,* Mariana *hss. Bücheler.*

AANTEEKENINGEN. — Door de nederlaag van Varus is menigeen, die tot een voornaam geslacht behoorde, tot slaaf geworden. — Riese III 119.

Uit een betoog, dat slaven evengoed menschen zijn als vrijgeborenen.

1. *Variana clade,* de nederlaag van Publius Quintilius Varus, stadhouder van Germania Inferior, in 9 na Christus.

Seneca, Epistulae XIV 3 (91), 1—14

(1) Liberalis noster nunc tristis est nuntiato incendio, quo Lugdunensis colonia exusta est. -- (14) -- Huic coloniae ab origine sua centesimus annus est, aetas ne homini quidem extrema. A Planco deducta in hanc frequentiam loci opportunitate convaluit.

AANTEEKENINGEN. — Brand van Lyon, honderd jaar na de stichting. — Riese III 4. — Verg. Cassius Dio XLVI 50; Hieronymus, Chron. 1992; C. I. L. X 6087.

1. *Lugdunensis colonia exusta est,* in 58; verg. Tacitus, Annales XVI 13.

3. *Planco,* Lucius Munatius Plancus, stadhouder in Gallia Comata sedert 44 vóór Christus; verg. Appianus, De bellis civilibus III 46, 190.

36. — LUCANUS

Marcus Annaeus Lucanus uit Corduba, geb. 39, overl. 65, neef van Seneca philosophus, dichter uit den tijd van Nero; zijn voornaamste werk is een episch gedicht, waarin de burgeroorlog wordt beschreven tusschen Caesar en Pompeius (*Bellum civile*, maar beter bekend onder den titel *Pharsalia*); de dichter kiest daarbij de partij van Pompeius. Zijn voornaamste bron was het geschiedwerk van Livius.

N. J. Singels, *De Lucani fontibus ac fide* (Diss. Leiden, 1884). — F. Marx, *Realencyclopädie*, I, 2226. — Prosopographia, I, blz. 57 n. 452.

Handschriften:

A = Parijs, *Bibl. Nationale*, nouv. acq. lat. 1626 *(Ashburnhamensis)*, van de 9de eeuw.
G = Brussel, *Bibl. Royale*, ms. 5330 (uit Gembloux), van de 10de eeuw.
M = Montpellier, *Bibl. de l'école de médicine*, ms. 113, van de 10de eeuw.
P = Parijs, *Bibl. Nationale*, lat. 7502 *(Colbertinus 160)*, van de 10de eeuw.
U = Leiden, *Universiteitsbibliotheek*, Vossianus lat. F. 63, van de 10de eeuw.
V = Leiden, *Universiteitsbibliotheek*, Vossianus lat. Q. 51, van de 10de eeuw.
Z = Parijs, *Bibl. Nationale*, lat. 10314, van de 9de eeuw.

Uitgaven. — C. M. Francken (Leiden, 1896–1897). — C. Hosius (Leipzig, Teubner, 1905). — A. E. Housman (Oxford, 1926). — A. Bourgery, *met Fransche vertaling* (Parijs, 1926 en volg.). — *Engelsche vertaling* door H. T. Riley (Londen, 1878). — *Excerpten* bij Dom Bouquet, Recueil des historiens, blz. 668–677.

Lucanus, Pharsalia I 392—432

392 Caesar, ut acceptum tam prono milite bellum
393 fataque ferre videt, ne quo languore moretur
fortunam, sparsas per Gallica rura cohortes
evocat et Romam motis petit undique signis.
- - - - -
419 Tunc rura Nemetis
420 qui tenet et ripas Aturi, qua litore curvo
molliter admissum claudit Tarbellicus aequor,
signa movet, gaudetque amoto Santonus hoste
423 et Biturix longisque leves Suessones in armis,
optimus excusso Leucus Remusque lacerto,
optima gens flexis in gyrum Sequana frenis,
426 et docilis rector constrati Belga covinni
Arvernique ausi Latio se fingere fratres
sanguine ab Iliaco populi nimiumque rebellis

429 Nervius et caesi pollutus sanguine Cottae
et qui te laxis imitantur, Sarmata, bracis,
Vangiones, Batavique truces quos aere recurvo
432 stridentes acuere tubae.

VARIANTEN. — 393. Fata referre *Burmannus*. — 395. ut – petat *Bentley*. — 419. Nemausi *Schrader*. — 420. aturi *G*, atyri *M*, satyri *U*, satiri *V* G^2, saturi A^2, saturis *C*, satiris *P*, satyris *Z* M^2. — quem – Tarbellicus ancon *Scaliger*. — 421. claudit, recipit U^2. — tarvellicus G^2, arbellicus *Z*. — 422. gaudent – Santones *Heinsius*. — sanconus *V*, sanctonus *G*. — 423. bitures *U M*, bituris G^1 *C*. — longeque Z^1. — suessones *V*, saxones *G*, sessones *U C Z*, sassones *P M*. — 424. [Optimus – frenis] *Schrader*. — remisque *V*, romusque *P*. — 426. constrati *Guyetus Heinsius Francken*, monstrati *hss.*, rostrati *Micyll*, non strati *Rossbach*. — covinni *hss.*, quovenni *C*. — 427. averni M^1, alverni *G* M^2, arveni *T*. — latio U^2 *M A* G^2 *Z*, latiis *U* V^2 M^2 *L G*, latius A^2, latios *V P*. — 428. populos *Bentley*, populus *Francken*. — 429. Hervius M^2. — sanguine *V P Z* M^2 G^2, foedere *M C U*, foenere (= funere) *Havet*. — 430. bracis *V M A G*, brachis M^2. — sarmate *M*. — 431. Bantgiones *P*, Banciones Z^1. — batabique *A*. — aera recurva stridentesque *Schrader*.

AANTEEKENINGEN. — Caesar roept troepen op uit Gallië bij het begin van den burgeroorlog; onder de volken, die bij die gelegenheid door de Romeinsche bezettingstroepen werden verlaten, worden ook Bataven genoemd. — Riese II 134. — Verg. Bang, Die Germanen im römischen Dienst, blz. 26–27.

419. *Nemetis*; de *Nemetes* woonden waarschijnlijk eerst in later tijd aan den Rijn in de buurt van Spiers.

420. *qui tenet*, het Romeinsche garnizoen.

429. *Cottae*, Quintus Aurunculeius Cotta; verg. Caesar, Bellum Gallicum V 36.

431. *Vangiones*, later wonend in de buurt van Worms.

–. *Batavi*; naar alle waarschijnlijkheid zijn de Bataven eerst omstreeks het begin onzer jaartelling in den gezichtskring der Romeinen gekomen.

Lucanus, Pharsalia I 442—443

Nunc tonse Ligur, quondam per colla decore
443 crinibus effusis toti praelate Comatae.

VARIANTEN. — 442. tonsa *Z*. — decore *V U M A G*, decorae *Z*. — 443. totis M^1. — praelatae *M*. — cometae *V* G^1.

AANTEEKENINGEN. — De Liguriërs als oorspronkelijke bewoners van geheel Gallië. — Ammianus XV 9, 4; verg. Avienus, Ora maritima 132. — S. Reinach, Cultes, mythes et religions, I (1922), blz. 212 en volg.

442. *Nunc tonse*, nadat zij door de Romeinen zijn overwonnen; verg. de uitdrukking Gallia Comata.

442. *Ligur*; over de Liguriërs verg. Jullian, Histoire de la Gaule, I, blz. 110 en volg.

443. *praelate*, die heerschte over of die verspreid was over.

–. *Comatae*, n.l. *Galliae*, Gallië ten westen van de Alpen.

Lucanus, Pharsalia II 51—52

51 Fundat ab extremo flavos Aquilone Suevos
Albis et indomitum Rheni caput.

AANTEEKENINGEN. — Uit de wensch naar rampen, geuit door de Romeinen bij het naderen van Caesar.

52. *caput*, hier monding, zooals ook III 202, Mela III 24 en [Caesar], Bellum Gallicum IV 10, en niet bron, gelijk blijkt uit de windstreek, de Aquilo of noordewind, die wordt genoemd.

---

37. — PLINIUS DE OUDERE

GAIUS PLINIUS CAECILIUS SECUNDUS, geboren te Comum in Noord-Italië in 23 of 24, heeft in Germanië als officier gediend, maakte den veldtocht van Corbulo mede in het land der Friezen (in 47) en verzamelde allerlei wetenswaardigheden over Germanië; was later ambtenaar bij de financiën en, aan het einde van zijn leven, commandant van de vloot te Misenum; is omgekomen bij de uitbarsting van den Vesuvius, den 24sten Augustus 79. — Hij schreef werken op het gebied der krijgskunde, de geschiedenis, de rhetorica en de natuurwetenschappen (verg. de lijst zijner werken bij Suetonius, ed. Reifferscheid, blz. 92, ed. Rolfe, blz. 504, en in de brieven van zijn neef Plinius den Jongere III 5, 1). Voor de Nederlandsche geschiedenis zijn van belang: *Bella Germaniae*, een beschrijving van alle oorlogen met de Germanen, in 20 boeken (wellicht eindigend met den veldtocht van Corbulo in 47); *A fine Aufidii Bassi*, een annalistisch geschiedverhaal van zijn eigen tijd, waarschijnlijk van den dood van Caligula in 41, of van nog later tijd omstreeks 50 af, tot den triumf van Vespasianus en Titus in 71, in 31 boeken (aan dit werk heeft Tacitus onder meer de geheele beschrijving van den opstand der Bataven ontleend); *Naturalis historia*, een encyclopaedie der natuurwetenschappen, uit zeer veel geschriften gecompileerd, in 37 boeken, in het jaar 77 aan Titus opgedragen. Alleen het laatste werk is bewaard, maar Tacitus heeft de geschiedverhalen gebruikt voor zijn Germania, Historiae en Annales, voor het laatste werk evenwel zeker voornamelijk door bemiddeling van een ander geschiedschrijver. Op die wijze danken wij aan Plinius de meeste en beste mededeelingen over ons land, onder andere de geheele geschiedenis van den opstand der Bataven. Ook Suetonius heeft de werken van Plinius gebruikt. Bovendien staan in de *Naturalis historia* tal van berichten over Germanië, die Plinius had verzameld. — Voor de

geographische beschrijving in dit werk waren, behalve de door Plinius zelf verzamelde gegevens, de voornaamste bronnen een werk van Varro, waarschijnlijk Boek VIII-XIII der *Antiquitates rerum humanarum et divinarum*, de wereldkaart en de *Commentarii* van Agrippa (verg. Naturalis historia III 17), en de *formulae provinciarum*, de officieele statistische gegevens over de provincies van het Rijk, het eerst verzameld door Augustus. Daarbij is de beschrijving van den vorm der landen ontleend aan Varro, de afmetingen aan Agrippa en de lijst der steden en volken aan de *formulae provinciarum*. Bovendien heeft Plinius tal van andere geschriften geraadpleegd; waarschijnlijk was daarbij niet het werk van Mela, maar wel diens onmiddellijke bron.

Prosopographia, III, blz. 48 n. 370.

Voor de geschiedverhalen: H. Nissen, *Rheinisches Museum*, XXVI (1871), blz. 497 en volg. — Mommsen, *Gesammelte Schriften*, IV, blz. 441 en volg.; VII, blz. 227 en volg. — Ph. Fabia, *Les sources de Tacite* (1893). — F. Münzer, *Bonner Jahrbücher*, CIV (1899), blz. 67 en volg.; *Rheinisches Museum*, LXII (1907), blz. 161 en volg. — E. Norden, *Die germanische Urgeschichte in Tacitus' Germania* (1920), blz. 207–312.

Voor de Naturalis historia: F. Münzer, *Beiträge zur Quellenkritik des Plinius* (1897). — D. Detlefsen, *Untersuchungen über die Zusammensetzung der Naturgeschichte des Plinius* (1899). — *Voor de geographische boeken:* R. Reitzenstein, *Die geographischen Bücher Varros* (*Hermes*, XX, 1885, 514–551). — D. Detlefsen, *Die Entdeckung des germanischen Nordens* (1904); — *Ursprung, Einrichtung und Bedeutung der Erdkarte Agrippas* (1906); — *Die Geographie Afrika's. Die formulae provinciarum* (1908); — *Die Anordnung der geographischen Bücher des Plinius und ihre Quellen* (1909). — A. Klotz, *Quaestiones Plinianae geographicae* (1906). — Gisinger, *Realencyclopädie*, Suppl. IV, 675.

HANDSCHRIFTEN, te verdeelen in twee groepen:

I. De oudere handschriften, alle in onvolledigen toestand bewaard.

A = Leiden, *Universiteitsbibliotheek*, Vossianus fol. n. IV, van de 9de eeuw, met fragmenten van boek II tot VI.

B = Bamberg, *Staatsbibliothek*, M. V. 10, van de 10de eeuw, met boek XXXII tot XXXVII.

M = Weenen, *Nationalbibliothek*, palimpsest van de 5de of 6de eeuw, uit het klooster van S. Paulus in Carinthië, ms. III *(Codex Moneus)*, met fragmenten van boek XI tot XV.

N = Rome, *Bibl. Nazionale*, ms. 2099 (Bibl. Sessoriana, ms. LV), palimpsest van de 5de of 6de eeuw *(Codex Nonantulanus)*, met fragmenten van boek XXIII en XXV.

Par = Parijs, *Bibl. Nationale*, lat. 4860, van de 10de eeuw, met excerpten uit Boek II tot VI.

II. De jongere handschriften, met meer volledigen tekst, te verdeelen in twee families.

1. Tot de eerste familie behooren:

D = Rome, *Biblioteca Vaticana*, lat. 3861.

G = Parijs, *Bibliothèque Nationale*, lat. 6796.

V = Leiden, *Universiteitsbibliotheek*, Vossianus fol. 61.

De handschriften *D*, *G* en *V*, zijn deelen van een en hetzelfde handschrift uit de 11de eeuw. (*G* bevat bovendien fragmenten van een handschrift uit de 11de eeuw). Van het handschrift $D + G + V$ (of van een handschrift, dat daarmede zeer nauw verwant was), is een afschrift bewaard:

F = Leiden, *Univ. Bibliotheek*, Lipsii n. VII, van de 11de eeuw.

Bovendien behooren tot deze familie:

R = Florence, *Bibl. Riccardiana*, M. II 2, van omstreeks 1100.

d = Parijs, *Bibl. Nationale*, lat. 6797, van de 13de eeuw (wellicht een afschrift van *F*).

en de minder belangrijke handschriften:

T = Toledo, *Bibl. Capitulare*, ms. XLVII 14, van de 13de eeuw.

h = Parijs, *Bibl. Nationale*, lat. 6801, van de 15de eeuw.

x = Luxemburg, *Bibliothèque de l'Athénée*.

2. Tot de tweede familie behooren:

E = Parijs, *Bibl. Nationale*, lat. 6795, van de 11de eeuw.

L = Florence, *Bibl. Laurenziana*, LXXXII 1 en 2, van de 13de eeuw.

a = Weenen, *Nationalbibliothek*, ms. 234, van de 12de of 13de eeuw.

x = het grootste deel van het hs. te Luxemburg.

en vele andere minder belangrijke handschriften.

De handschriften *D*, *E*, *F* en *R* zijn gecorrigeerd naar een handschrift der groep I (D^2, E^2, F^2, R^2). Aan een handschrift der groep I zijn ontleend de excerpten van Robert van Cricklade *(Robert)*, uit de 12de eeuw; verg. K. Rück, Das Excerpt der Naturalis historia des Plinius von R. von Cricklade (1902).

Bovendien vindt men voor den tekst van Plinius nog belangrijke gegevens bij de schrijvers, die excerpten uit Plinius in hun werken hebben opgenomen:

Solinus, uit het einde der 4de eeuw (uitg. door Mommsen, Berlijn, 1864).

Martianus Capella, uit het begin der 5de eeuw (uitg. door Eyssenhardt, Leipzig, 1866).

Beda, uit het begin der 8ste eeuw, in de boeken *De natura rerum* en *De temporum ratione* (uitg. door Giles, Londen, 1843) en *Historia ecclesiastica* (uitg. door Holder, Tübingen, 1882).

Dicuil, van 825 (uitg. door Parthey, Berlijn, 1870).

UITGAVEN. — J. Sillig (Hamburg, 1851–1868). — L. Ian en C. Mayhoff (Leipzig, Teubner, 1875–1908). — D. Detlefsen (Berlijn, 1866–1873), en Boek II 242 tot VI: *Die geographischen Bücher des Plinius* (Berlijn, 1904). — *Excerpten* bij Dom Bouquet, Recueil des historiens, blz. 52–68.

Plinius, Naturalis historia II 167

167. A Gadibus columnisque Herculis Hispaniae et Galliarum circuitu totus hodie navigatur occidens. Septentrionalis vero Oceanus maiore ex parte navigatus est, auspiciis divi Augusti Germaniam classe circumvecta ad Cimbrorum promunturium et inde inmenso mari prospecto aut fama cognito Scythicam ad plagam et umore nimis rigentia.

VARIANTEN. — 1. circuitus *F*.

AANTEEKENINGEN. — Bericht over een ontdekkingstocht onder Augustus in den Noordelijken Oceanus, uit een beschouwing over de vraag, *an circumdatus terrae Oceanus* (volgens den Index). — Riese III 96. — Plinius, Naturalis historia XXXVII 42; Solinus XX 9 (voor de tochten van Germanicus in 16 na Chr.); Marcianus Capella VI 617–619.

1. *A – occidens*, de westelijke Oceanus in tegenstelling met den noordelijken Oceanus.

2. *maiore ex parte*, want de tochten hebben zich niet verder uitgestrekt dan tot de westkust van Jutland; verg. Monumentum Ancyranum 26.

3. *auspiciis divi Augusti*, onder het stadhouderschap van Drusus 12–9 v. Chr. of liever van Tiberius in 4 of 5 na Chr. — Over ontdekkingsreizen verg. Velleius II 106; Tacitus, Germania 34; Augustus, Monumentum Ancyranum 5, 14 en volg.

4. *Cimbrorum promunturium*; verg. Plinius, Naturalis historia IV 97.

5. *Scythicam – rigentia*. — De Oostzee en het Noorden zijn beschreven door Plinius, Naturalis historia IV 94–100 (verg. Mela III 54–57).

Plinius, Naturalis historia II 169

169. Hanno Carthaginis potentia florente circumvectus a Gadibus ad finem Arabiae navigationem eam prodidit scripto, sicut ad extera Europae noscenda missus eodem tempore Himilco.

AANTEEKENINGEN. — De tocht van den Carthager Himilco naar West-Europa. — W. Sieglin, Verhandlungen des VII. internationalen Geographen-Kongresses (Berlin, 1899), blz. 852; Berger, Wissenschaftliche Erdkunde der Griechen (1903), blz. 230–233; Jullian, Histoire de la Gaule, I (1908), blz. 385–388 en 414. — Verg. Avienus, Ora maritima 129–135. — Marcianus Capella VI 621.

1. *Hanno* voer om Afrika heen; verg. Mela III 90.

–. *Carthaginis potentia florente*, dus vóór 480 en vóór den tijd van Herodotus; verg. Justinus XVIII 7, 19; XIX 1, 1.

2. *prodidit scripto*. — Van deze reisbeschrijving is een deel bewaard in een Grieksche vertaling, Geographi Graeci Minores, I, blz. XVIII en volg. en blz. 1 en volg.

3. *eodem tempore*. — Blijkbaar hadden deze tochten plaats volgens een vast plan.

–. *Himilco*, wellicht een broeder van Hanno en de zoon van Hamilcar (Justinus XIX 21).

Plinius, Naturalis historia II 170

170. Nepos de septentrionali circuitu tradit Quinto Metello Celeri, Afrani in consulatu collegae, sed tum Galliae proconsuli, Indos a rege Suebuorum dono datos, qui ex India commercii causa navigantes tempestatibus essent in Germaniam abrepti.

VARIANTEN. — 1. africani *R*. — 3. sueborum *F R*, sueuorum *E*, botorum *Mela*.

Aanteekeningen. — Quintus Metellus Celer, gouverneur van Gallië, ontvangt Indiërs, die uit het oosten naar Germanië zijn gevaren, 62 vóór Christus. — Mela, De chorographia III 45; verg. boven, blz. 125.

1. *Nepos*, Cornelius Nepos, in het chorographische werk, waarvan wij den titel niet kennen. — Mela, t. a. p. geeft een uitvoeriger excerpt uit dezelfde plaats van Nepos.

–. *Celeri*, Quintus Caecilius Metellus Celer, stadhouder in Gallië, met den titel van proconsul, nadat hij in 63 vóór Christus praetor was geweest.

–. *Afrani*, Lucius Afranius, consul te zamen met Quintus Metellus Celer in 60 vóór Christus.

3. *navigantes.* — Plinius denkt, dat men langs den noordelijken Oceanus door de Oostzee van Indië naar Germanië kan varen; verg. Naturalis historia II 167 en 246.

Plinius, Naturalis historia III 17

Agrippam quidem in tanta viri diligentia praeterque in hoc opere cura, cum orbem terrarum Urbi spectandum propositurus esset, errasse quis credat et cum eo divum Augustum? Is namque complexam eum porticum ex destinatione et commentariis M. Agrippae a sorore eius inchoatam peregit.

Varianten. — 1. agrippam *A*, agrippa *E D R*. — 2. urbi *uitg.*, orbi *A* E^1 *D R*. — spectandum *A*, spectantum *E D* R^2, speccantum R^1. — propposituros *hss.* — terras se *A*, terras *E D R*. — 3. eum *d Fa*, eam *A D F R E*. — ex *A* F^2 R^2, et *E D* R^1. — 4. destinatione, desunatione *E D* R^1, delineatione *C. E. Gleye.*

Aanteekeningen. — De wereldkaart en de *chorographia* van Agrippa en Augustus. — Riese, Geographi Latini Minores, blz. 1*a*. — D. Detlefsen, Ursprung, Einrichtung und Bedeutung der Erdkarte Agrippas (1906); — Die Anordnung der geographischen Bücher des Plinius (1909), blz. 11–16.

2. *orbem terrarum – commentariis.* — Strabo (II 5, 17, C. 120) noemt de wereldkaart χωρογραφικὸς πίναξ en citeert (V 2, 7, C. 224; V 2, 8, C. 225; VI 1, 11, C. 261; VI 2, 1, C. 266; VI 2, 11, C. 277; VI 3, 10, C. 285) de *commentarii* als ὁ χωρογράφος of ἡ χωρογραφία (verg. Müllenhoff, Deutsche Altertumskunde, III, blz. 212–311; A. Klotz, Quaestiones Plinianae geographicae, blz. 207–212). — Plinius spreekt van de kaart en noemt dan de *porticus Vipsania* (Naturalis historia VI 139). Hij citeert de *commentarii* als *M. Agrippa.* — De *Divisio orbis* en Dicuil noemen de *chorographia* van Augustus; zie beneden (verg. Mommsen, Gesammelte Schriften, V, blz. 307). — Ter wille van de kaart is een opmeting van de aarde gedaan (Julius Honorius, Cosmographia 1 en 2).

3. *porticum – peregit,* omstreeks 7 vóór Christus; verg. Cassius Dio LV 8.

Plinius, Naturalis historia IV 94—97

94. Exeundum deinde est, ut extera Europae dicantur, transgressisque Ripaeos montes litus Oceani septentrionalis in laeva, donec perveniatur Gadis, legendum. Insulae complures sine nomininibus eo situ traduntur, ex quibus

ante Scythiam, quae appellatur Baunonia, unam abesse diei cursu, in quam veris tempore fluctibus electrum eiciatur, Timaeus prodidit, reliqua litora incerta signata fama, septentrionalis Oceanus. Amalchium eum Hecataeus appellat a Parapaniso amne, qua Scythiam adluit, quod nomen eius gentis lingua significat congelatum.

95. Philemon Morimarusam a Cimbris vocari, hoc est mortuum, mare inde usque ad promunturium Rusbeas, ultra deinde Cronium, Xenophon Lampsacenus a litore Scytharum tridui navigatione insulam esse inmensae magnitudinis Balciam tradit, eandem Pytheas Basiliam nominat. Feruntur et Oeonae, in quibus ovis avium et avenis incolae vivant, aliae, in quibus equinis pedibus homines nascantur, Hippopodes appellati, Fanesiorum aliae, in quibus nuda alioqui corpora praegrandes ipsorum aures tota contegant.

96. Incipit deinde clarior aperiri fama ab gente Inguaeonum, quae est prima Germaniae. Mons Saevo ibi inmensus nec Ripaeis iugis minor inmanem ad Cimbrorum usque promunturium efficit sinum, qui Codanus vocatur, refertus insulis, quarum clarissima est Scatinavia incompertae magnitudinis. – – –

97. – – – Promunturium Cimbrorum excurrens in mare longe paeninsulam efficit, quae Tastris appellatur. Tres et viginti inde insulae, Romanis armis cognitae. Earum nobilissimae Burcana, Fabaria nostris dicta a frugis similitudine sponte provenientis, item Glaesaria, a sucino militiae appellata barbaris Austeravia, praeterque Actania.

VARIANTEN. — 2. ripaeos F^1 *R*, riphaeos *overige hss. Rob. Detlefsen.* — ueniatur *Rob.* — 4. quae *A* F^2 *R*, qui *E*, quia *D.* — baunonia *A* E^2, baunoniana F^2, raunonia F^1 E^1, raunoniam *D*, raunomiam *R.* — 5. ieciatur *A* E^2. — litora reliqua *A.* — 6. oceanus *A R*, oceanis F^2 E^2, ocianis E^1 *D*, oceani *Mayhoff.* — amalchium *D R*, almachium *E*, amalcium *A Sol.* — eum *ontbr. in R.* — 7. parapanso *D* F^1 E^1, paropanso *R.* — adluit F^2, alluit *A* R^2 E^2, abluit E^1 *D* R^1. — gentis lingua significat F^2 *Solinus*, significat gentis *A*, gentis significat *E D R.* — 8. congelatum, congelatum mare *Dicuil.* — 10. inde *ontbr. in A R.* — rubeas *Solinus Dicuil*, roudoas F^2. — crenium *E R.* — 11. lapsacenus *E D*, lamsachenus *Dicuil.* — 12. baltiam *F*, abalciam *Solinus.* — phytheas *A*, phyteas *R*, phitheas *E D.* — Pytheas <Abalum, Timaeus> Basiliam *Müllenhoff.* — nominant *A* F^2. — 13. oeonae *E*, oeone *R Robert*, caeonae F^2, oaeones *Solinus*, oeocenae *Dicuil*, Oeneae *Mela.* — in quibus F^2 *Robert*, in quis *A* E^2, quis *D R*, qui E^1, quarum *Dicuil.* — iouis E^1 *D*, nouis *R.* — avium, avium *of* ovium marinarum *Dicuil.* — aduenis *E D.* — 14. equinis – in quibus *ontbr. in R.* — yppopodes *E D*, ypopodes *Robert.* — fanesiorum *A E Robert*, fanestorum *D*, phanesiorum *Solinus*, panotiorum *Isidorus (Or. XI 3, 19), ontbr. bij Dicuil.* — 15. alioqui, aliae in quibus *Robert.* — corpore *E D, ontbr. bij Robert.* — pragrandes E^1, pregnandes *D.* — tota, corpora *Robert.* — 16. clariore E^1 *D R Dicuil.* — fame F^1, *ontbr. in* E^1. — ingueonum *Robert Dicuil.* — 17. prima *Detlefsen*, inde prima *A*, prima inde *E D R Robert*, prima in *Dicuil.* — germania *D R Dicuil Robert.* — seuo *R.* — nec E^1 *D R*, ne *A* E^2. — 18. cymbros F^2. — finum *A E*, unum *D R Dicuil.* — 19. scatinauia *A* E^2, scadinauia *D F Dicuil*, sandinauia E^1, scandinauia *R.* — 22. tastris *A*, thartris *D R*, chartris *E.* — 23. cognita E^1 *D.* — nobilissima E^1. — forbaeria *A.* — a nostris F^2. — 24. similitudine *hss.*, multitudine *Mayhoff.* — sponto *D*, ponto E^1. —

prouenientes E^2 F^2 *D*, prouenientiis F^2. — glaesaria a *A* E^2 F^2, glaesariae E^1, glesariae *D*, glesarie *R*. — sycino *A* F^2. — milite *A*, militae F^1. — 25. barbaris *Detlefsen*, a barbaris *hss*. — actanta *E D*.

Aanteekeningen. — Beschrijving van Noord-Europa. — Riese IV 61. — § 94 en 95, gecombineerd met XXXVII 35, bij J. Geffcken, Timaios' Geographie des Westens, blz. 68–69 en 161. — Timaeus, fragm. 33; Hecataeus, fragm. 160; Mela, De chorographia III 31–32 en 56; Solinus XIX 2 en 6–8; XX 1 en 8; Marcianus Capella VI 665; Isidorus, Origines XI 3, 19; Dicuil VII 19–22. — Müllenhoff, Deutsche Altertumskunde, I, blz. 476–495; Detlefsen, Die Entdeckung des germanischen Nordens, blz. 14–32 en 39–42.

1. *deinde*. — Vooraf gaat de beschrijving van den Pontus.

–. *extera Europae*. — Plinius wil thans het noorden van Europa beschrijven en hij begint in het noordoosten aan de grens van Skythië.

2. *Ripaeos montes*, de bergen in Midden-Europa.

–. *in laeva*. — De beschrijving gaat van het oosten naar het westen, dus met de kust aan de linkerhand.

3. *insulae complures*. — Timaeus, die zijn gegevens ontleende aan het werk van Pytheas van Massilia, moet de West- en Oostfriesche eilanden hebben bedoeld.

4. *ante Scythiam*. — Volgens oude traditie woonden er Skythen in het noorden van Europa. Toen Pytheas in het land aan de Noordzee geen Kelten vond als bewoners, meende hij dus bij de Skythen te zijn gekomen (verg. Strabo I 4, 3, C. 63 en Diodorus V 23). Timaeus nam dezen naam van Pytheas over. — De naam Germanen kwam niet vóór de eerste eeuw in gebruik. Eerst Posidonius heeft de Germanen onderscheiden van de Kelten en de Skythen (verg. Müllenhoff, Deutsche Altertumskunde, I, blz. 153–189; E. Norden, Die germanische Urgeschichte in Tacitus' Germania, 1920; verg. boven, blz. 28, onder Posidonius. — Waar Pytheas dus eilanden in de Noordzee bedoelde, dacht Plinius aan meer oostelijke gewesten (verg. het begin van den § en Mela III 55) en dat was in overeenstemming met berichten uit den tijd van Nero, toen een handelaar het land van den barnsteen aan de Oostzee had ontdekt (verg. Plinius, Naturalis historia XXXVII 45). Daarom heeft men ook wel gemeend, dat het werkelijk eilanden in de Oostzee waren; verg. Kothe, Jahrbücher für Philologie, 141 (1890), blz. 184 en volg.

–. *quae appellatur Baunonia*, volgens Detlefsen (Das germanische Norden, blz. 17) een bijzin bij *unam*, n.l. *insulam*, een der eilanden, die *sine nominibus traduntur*, en volgens Müllenhoff (Deutsche Altertumskunde, I, blz. 481) een bijzin bij *Scythiam*.

–. *Baunonia*, hetzelfde eiland, dat Timaeus ook *Basilia* noemde en Pytheas *Abalus* (verg. Plinius, Naturalis Historia XXXVII 35–36). De naam *Basilia* werd ook door Metrodorus gebruikt (verg. Plinius, Naturalis Historia XXXVII 61). Een ander eiland, drie dagreizen van *Scythia*, heette bij Pytheas *Basilia* en bij Xenophon van Lampsacus *Balcia* (verg. § 95; — dus is deze laatste mededeeling niet te combineeren met IV 94, XXXVII 35 en Diodorus V 23). Op dit laatste eiland werd geen barnsteen gevonden. Wellicht is Noorwegen of Zuid-Zweden bedoeld (verg. Detlefsen, t. a. p. blz. 23) — Voor het eiland van den barnsteen kende Timaeus twee namen. Detlefsen vermoedt, dat hij nog latere berichten had dan Pytheas. — Zeker is het een eiland in de Noordzee, waarschijnlijk Helgoland. — Over *Baunonia* = Fabaria verg. Plinius, Naturalis historia IV 97 en XVIII 121.

4. *abesse diei cursu*; verg. Plinius, Naturalis historia XXXVII 35: *diei navigatione abesse* van het eiland *Abalus* bij Pytheas.

–. *in quam – eiciatur*; verg. Diodorus V 23: εἰς ταύτην ὁ κλύδων ἐκβάλλει δαψιλὲς τὸ καλούμενον ἤλεκτρον (naar Timaeus of Posidonius ?).

5. *electrum*. — Over den barnsteen verg. Plinius, Naturalis historia XXXVII 30–51.

–. *Timaeus*; Plinius, Naturalis historia XXXVII 36 en Diodorus V 23. — Zie hierboven, blz. 21. — Zonder twijfel heeft het bericht uit Timaeus in boek IV Plinius langs een anderen weg bereikt dan het bericht in boek XXXVII. In boek IV was een aardrijkskundig werk de onmiddellijke bron van Plinius, wellicht Varro (?).

6. *Amalchium*, n.l. *mare*, waarschijnlijk de Oostzee.

–. *Hecataeus*, van Abdera, die in den tijd van Alexander den Groote en den eersten Ptolemaeus een werk in den trant van een roman schreef over de Hyperboreërs; verg. Plinius, Naturalis historia VI 55; Müller, Fragm. hist. Gr. II, blz. 388; Geographi Graeci minores, II, blz. 206; Müllenhoff, Deutsche Altertumskunde, I, blz. 423–425; E. Rohde, Der griechische Roman, blz. 208.

7. *a Parapaniso amne*, ten westen van de rivier *Parapanisus*, die elders niet wordt genoemd.

8. *congelatum*, n.l. *mare*; verg. Müllenhoff, Deutsche Altertumskunde, I, blz. 410–425. — Voor *mare congelatum* en *mare concretum* verg. Plinius, Naturalis historia IV 104 en XXXVII 35; voor *mare pigrum* verg. Tacitus, Agricola 10; voor ἡ πεπηγυῖα θάλασσα verg. Strabo I 4, 2, C. 63.

9. *Philemon*, schreef, waarschijnlijk omstreeks 100 v. Chr., een werk, waarin hij ook het noorden van Europa beschreef. — Mededeelingen uit Philemon over den barnsteen vindt men bij Plinius, Naturalis historia XXXVII 33 en 36.

–. *Morimarusam*; verg. Holder, Altkeltischer Sprachschatz, II, blz. 449 en 628, en Müllenhoff, Deutsche Altertumskunde, I, blz. 414.

–. *mortuum mare*; verg. boven: *mare congelatum*.

10. *promuntorium Rusbeas*, wellicht de zuidpunt van Noorwegen.

–. *Cronium*, het noordelijk deel van de Noordzee.

–. *Xenophon Lampsacenus*, schreef een περίπλους (verg. Plinius, Naturalis historia VII 155; Valerius Maximus 13 extr. 7) in de tweede helft der 2de eeuw v. Chr., na 146 (verg. Plinius, Naturalis historia VI 200); verg. Detlefsen, Die Entdeckung des germanischen Nordens, blz. 21–23.

12. *Balciam*. — Xenophon ontleende zijn berichten niet aan Pytheas. Blijkbaar beschikte hij nog over gegevens van andere reizigers (niet juist is het oordeel van Müllenhoff, Deutsche Altertumskunde, I, blz. 477). Met *Balcia* wordt waarschijnlijk Zweden bedoeld. — Verg. boven *Baunonia*.

–. *Pytheas*; verg. Plinius, Naturalis historia XXXVII 35. — Zie hierboven, blz. 18.

–. *Basiliam*. — Pytheas heeft met *Basilia* een ander eiland bedoeld dan het eiland, dat Timaeus *Basilia* noemt (Plinius, Naturalis historia XXXVII 36). Dit laatste eiland, waar de barnsteen wordt gevonden, noemde Pytheas *Abalus*. Wellicht was *Basilia* slechts een bijnaam, als „Koningseiland", βασιλεία νῆσος.

–. *feruntur – praegrandes*. — Bijna woordelijk hetzelfde vindt men bij Mela, De chorographia III 56. Beide berichten gaan terug op dezelfde bron, hetzij Pytheas, hetzij een Grieksch zeevaarder na hem. Ten onrechte meende Müllenhoff (Deutsche Altertumskunde, I, blz. 491 n.), dat Mela door Plinius is gebruikt.

13. *Oeonae*; verg. ook Caesar, Bellum Gallicum IV 10. — Mela spreekt van de *Oeones* als van een volk.

14. *Hippopodes*, ook bij Dionysius Periegeticus 310 en Ptolemaeus III 5, 10.

—. *Fanesiorum*, bij Solinus *phanesii*, bij Mela en Isidorus *Panotii*.

16. *Incipit – fama.* — Eerst hier voelt Plinius zich zekerder. Het vervolg stamt nog uit een Grieksche bron, wellicht Philemon. Maar oorspronkelijk zijn deze gegevens waarschijnlijk het eerst door Posidonius op deze wijze samengesteld (Detlefsen, Die Entdeckung des germanischen Nordens, blz. 32).

—. *Inguaeonum*; verg. § 99.

17. *Mons Saevo*, waarschijnlijk in Noorwegen.

18. *sinum qui Codanus vocatur*, waarschijnlijk de *Morimarusa* van Philemon, de *Balcia* van Xenophon, dus het Kattegat of de Oostzee. — Bij Mela III 31 beteekent *sinus Codanus* de bocht van Helgoland.

20. *magnitudinis.* — In het volgende geeft Plinius nog enkele bijzonderheden over *Scatinavia*. Daarna noemt hij eenige volken op ten oosten van de Weichsel in *Sarmatia*. Het zijn waarschijnlijk volken aan zee. Dit bericht moet dus afkomstig zijn van een zeevaarder, wellicht een Griek (verg. Detlefsen, Die Entdeckung des germanischen Nordens, blz. 37). — Vervolgens keert Plinius terug naar Jutland.

21. *Cimbrorum.* — De Kimbren woonden aan de noordpunt van Jutland; verg. Tacitus, Germania 37, en Strabo VII 2, 1, C. 292.

22. *tres et viginti insulae*, de West-Friesche eilanden; verg. Plinius, Naturalis historia XXXVII 42.

—. *Romanis armis cognitae*, door de expedities van Drusus, Tiberius en Germanicus; verg. Augustus, Res gestae 26; Cassius Dio LIV 32 enz.

23. *Burcana*, Borcum; verg. Strabo VII 1, 3, C. 291.

—. *Fabaria*; verg. Plinius, Naturalis historia XVIII 121, wellicht hetzelfde eiland als *Baunonia* (Detlefsen, t. a. p. blz. 42). Over de vrucht verg. J. Hoops, Waldbäume und Kulturpflanzen im germanischen Altertum (1905), blz. 465.

24. *similitudine.* — Het eiland kreeg zijn naam van een vrucht, die gelijkt op de *faba*; — *similitudo* is niet te veranderen; verg. Norden, Germanische Urgeschichte, blz. 290. — Plinius is zelf in het land der *Chauci* geweest (Naturalis historia XVI 1 en XXII 8).

—. *Glaesaria*; verg. § 103: *Glaesiae* en XXXVII 42: *Glaesariam*.

—. *a sucino militiae appellata*, naar den barnsteen genoemd door de soldaten.

25. *Austeravia*; verg. Ravennas Anonymus V 30: *Eustrachia*. — Müllenhoff, Deutsche Altertumskunde, I, blz. 482. — W. Pleyte (Nederlandsche Oudheden, Leiden 1877, blz. 18) dacht aan Oostergo, Kaufmann (Deutsche Altertumskunde, I, blz. 227) aan een naam als Osteroog. — Men zou kunnen denken aan Ameland en Terschelling.

Plinius, Naturalis historia IV 98—100

98. Toto autem mari ad Scaldim usque fluvium Germanicae accolunt gentes haud explicabili mensura. Tam inmodica prodentium discordia est.
3 Graeci et quidam nostri [XXV] milia passuum oram Germaniae tradiderunt, Agrippa cum Raetia et Norico longitudinem DCXXXVI milia passuum,

latitudinem CCXLVIII milia. Raetiae prope unius maiore latitudine, sane circa excessum eius subactae. Nam Germania multis postea annis nec tota percognita est.

99. Si coniectare permittitur, haud multum ora deerit Graecorum opinioni et longitudini ab Agrippa proditae. Germanorum genera quinque: Vandili, quorum pars Burgodiones, Varinnae, Charini, Gutones. Alterum genus Ingyaeones, quorum pars Cimbri, Teutoni ac Chaucorum gentes.

100. Proximi autem Rheno Istvaeones, quorum pars Sicambri. Mediterranei Hermiones, quorum Suebi, Hermunduri, Chatti, Cherusci. Quinta pars Peucini, Basternae supra dictis contermini Dacis. Amnes clari in Oceanum defluunt Guthalus, Visculus sive Vistula, Albis, Visurgis, Amisis, Rhenus, Mosa. Introrsus vero nullo inferius nobilitate Hercynium iugum praetenditur.

VARIANTEN. — 1. haut mari F^2, autem hoc mari *oude uitg.* — 2. haud *A* E^2, aut E^1 *D R* F^1. — 3. XXV *hss.* — 4. Raetia et, raetiae *A*, gretiae *D*, graeciae *E*, greciae *R*. — norico *A E*, morico *D R*. — DCXXXVI *A*, DCLXXXVI *E D R*. — 5. CXLVIII *E D R*. — 6. germania *A* F^2 E^2, germaniae E^1 *D R*. — postea *ontbr. bij Robert.* — 8. si *A F*, i *D R*, *ontbr. in E*. — orae *R*. — 9. opinioni *A* E^2, opinio E^1 *D*, opinionio *R*. — longitudine *F*. — proditae *A F*, troditae *D*, traditae *E*, traditi *R*. — 10. uindili *Robert*, uindilici *E*, uandilici *D F*, uandali *R*. — quorum *A* F^2 E^2, uorum *D* E^1. — burgondiones E^2, burgundiones *Robert*. — uarinne *A E D Robert*, uarine *R*. — charinni E^2. — 11. ingyaeones *A*, ingyaones F^2, incyaeones *E D*, incyeones *R*, inciacones *Robert*. — theuthoni *E* R^2 *Robert*, theuthonie R^1, theuthoniae *D*. — ac *D* F^1, a *A R E Robert*. — caucorum *Robert*, caugorum F^2, haucorum *A*, ucorum *E*, hucorum *R*, bucorum *D*, bugorum F^1. — 12. istriaones *A Robert*, istriones F^2, sthrianos E^2, sthraones E^1, sthraeones *D*, stheones *R*. — quorum .... mediterranei *Mayhoff*. — pars Sicambri *Spener*, pars *ontbr. in A*, cimbri *hss.* — 13. herimones *Robert*. — sueui *Robert*. — chati *A*, chathi *R*. — 15. gythalus *A*, Lutta Alus *Müller (Ptolem. III 5, 1)*. — uistila *A*, uistilia E^2 F^2, uisti E^1 *D*, visci *R*, uistla *of* uiscla *Solinus*. — olbis E^1, aluus *A* E^2, alba *Solinus*. — amissis *E D R*. — rhenos *A*, renus *R*. — 16. herchinium *A*, hercinium *E D*, heroinium *R*.

AANTEEKENINGEN. — Beschrijving van Germanië tot den Rijn, in den tijd van Plinius. — Riese XIII 44. — § 98–99: Detlefsen, Die Entdeckung des germanischen Nordens, blz. 52–54. — Agrippa, fragm. 21; Mela III 29 en 32; Tacitus, Germania 2.

1. *ad Scaldim*, in afwijking van Agrippa; verg. § 105, waar de Rijn als grens wordt genoemd. — De Schelde was blijkbaar de grens tusschen het militaire district Germania en de rest der provincie Belgica en kan dus eigenlijk eerst de grens worden genoemd tusschen Germania en Gallia, nadat het district van de provincie was gescheiden.

3. *Graeci*, Isidorus van Charax, geciteerd § 102 voor den omvang van Britannia; verg. § 103: *Graeci recentiores*.

–. *quidam nostri*, wellicht Cornelius Nepos, die ook afmetingen opgaf (verg. IV 77) en Lucius Antistius Vetus, — of Varro (Klotz, Quaestiones Plinianae geographicae, blz. 141). — Volgens de woorden van Plinius zou men denken, dat de Romeinen afhankelijk waren van de Grieken.

3. XXV *milia passuum*, 2500 m.p. of 20000 stadiën, 3700 km. (verg. II 246). — De afstand van de Weichsel om Jutland tot de Schelde is in werkelijkheid niet meer dan de helft van deze maat (verg. ook Marcianus van Heraclea II 32).

4. *Agrippa*; verg. III 17. — Detlefsen, Ursprung der Erdkarte Agrippas, blz. 39; Die Anordnung der geographischen Bücher des Plinius, blz. 66.

–. *cum – Norico.* — Agrippa gaf (wellicht aan den rand van de kaart) de maat op van meerdere landen te zamen, waarvan een aan zee grensde; verg. Detlefsen, Die Weltkarte des M. Agrippa, Progr. Glückstadt, blz. 3. — Raetia is door Tiberius en Drusus onderworpen tijdens de oorlogen tegen de Germanen. Het werd daarom eerst bij Germania gerekend; later verbond men het met Illyricum.

–. *longitudinem – milia,* 636 mp. of ongeveer 840 km. en 248 mp. of ongeveer 360 km. — De maten van Agrippa vindt men ook in *Dimensuratio provinciarum* 19 en *Divisio orbis* 11 (zie beneden). Lengte: 633 (Div.) en 623 (Dim.), breedte: 384 (Div.) en 328 (Dim.). — Verg. Detlefsen, Weltkarte des Agrippa, blz. 13; Ursprung der Erdkarte Agrippas, blz. 39–42.

5. *Raetiae – latitudine.* — Raetia alleen is al breeder dan 248 mp. Wellicht is de maat geschat naar de afstanden, afgelegd bij een militaire expeditie.

–. *sane – subactae,* en dus nog niet opgemeten.

8. *ora,* langs de kust gemeten.

9. *longitudini,* in het binnenland.

–. *Germanorum genera*; verg. Tacitus, Germania 2. — Müllenhoff, Deutsche Altertumskunde, IV, 115–124.

11. *Chaucorum*; verg. Plinius, Naturalis historia XVI 2–5.

12. *Sicambri,* oorspronkelijk rechts van den Rijn tegenover Xanten, later gedeeltelijk verplaatst naar den linkeroever; verg. Suetonius, Augustus 23; Cassius Dio LIV 19–20.

15. *Amisis,* de Eems.

–. *Mosa,* de Maas, hier merkwaardigerwijze ook onder de rivieren in Germanië genoemd; blijkbaar is er weer verwarring met het militaire district Germania aan den linkeroever van den Rijn.

Plinius, Naturalis historia IV 101

101. In Rheno autem ipso, prope C in longitudinem, nobilissima Batavorum insula et Cannenefatium, et aliae Frisiorum, Chaucorum, Frisiavonum, Sturiorum, Marsaciorum, quae sternuntur inter Helinium ac Flevum. Ita appellantur ostia, in quae effusus Rhenus a septentrione in lacus, ab occidente in amnem Mosam se spargit, medio inter haec ore modicum nomini suo custodiens alveum.

VARIANTEN. — 2. cannenefatium *A*, canenfatium *E*, cannenfatium *D*, annenfatium *R*. — chaucorum *A* F^{2}, caucorum *E D R*. — frisiabonum *A* F^{2}. — 3. sturiorum *A* F^{2}, turiorum *D R*, tusiorum *E*. — sternuntur *ontbr. in* E^{1}. — hellinium F^{2}. — 4. appellatur *D*, appellant F^{2}. — lacu *A*. — 5. spargit *A* F^{2} R^{2}, sparuit E^{1} *D*. — ore, chore *A*.

Aanteekeningen. — Beschrijving van het land aan den mond van den Rijn. — Riese XIII 44. — Mela III 24; Tacitus, Annales II 6. — E. Kornemann, Klio, IX, blz. 433; Krom, De populis Germanis, blz. 13.

1. *C*, 100 mp. of ongeveer 148 km.

2. *Cannenefatium*, het eerst genoemd Velleius II 105, 1.

–. *Frisiorum*. — Volgens Naturalis historia XXV 21 behoorden de Friezen niet meer tot het Romeinsche Rijk.

–. *Chaucorum*; verg. Plinius, Naturalis historia XVI 2–5.

–. *Frisiavonum*; verg. § 106.

3. *Sturiorum*. — Hun woonplaats is geheel onzeker; verg. Schröder, Die Herkunft der Franken. Historische Zeitschrift, N. F. 43, blz. 10; Möller, Das altenglische Volksepos, blz. 16.

–. *Marsaciorum*; verg. § 106.

–. *Helinium*; verg. Tacitus, Historiae V 23.

–. *Flevum*; verg. Mela III 24.

–. *Ita – alveum*, zeer duidelijke beschrijving van de drie takken van den Rijn in zijn delta: de Waal die zich stort in de Maas, de Rijn die slechts een weinig beteekenende stroom is, de IJssel die uitloopt in het meer Flevum.

Plinius, Naturalis historia IV 103

(Insulae) ab adversa in Germanicum mare sparsae Glaesiae, quas Electridas Graeci recentiores appellavere, quod ibi electrum nasceretur.

Varianten. — 1. ab *A* E^2 *Par*, *ontbr. in* E^1 *D R*. — aduerso *Rob*. — sparsae *A* E^2 *R*, parsae F^1 E^1, parse *D*, sponsae *Par*. — glesiae *A E D R*, glosiae *Par*, glessariae *Rob*. — 2. nascitur *Par*.

Aanteekeningen. — De barnsteeneilanden in de Noordzee. — Detlefsen, Die Entdeckung des germanischen Nordens, blz. 42.

1. *ab adversa*, n.l. van Britannië. In het voorafgaande zijn de eilanden in de Iersche zee genoemd.

–. *Glaesiae*; verg. § 97: *Glaesaria*. — Plinius bemerkte blijkbaar niet, dat hij deze eilanden reeds vroeger heeft genoemd.

2. *Graeci recentiores*, wellicht Isidorus van Charax (verg. Müllenhoff, Deutsche Altertumskunde, I, blz. 385), een jongere tijdgenoot van Strabo; maar daar kort te voren genoemd worden Pytheas en Isidorus, zijn eerder nog jongere Grieken bedoeld; Norden (Die germanische Urgeschichte, blz. 35) dacht aan Philemon; verg. Plinius, Naturalis historia XXXVII 42. — Opmerkelijk is het, dat Pytheas weder wordt geciteerd als een betrouwbaar getuige.

Plinius, Naturalis Historia IV 105

105. Gallia omnis Comata uno nomine appellata in tria populorum genera dividitur, amnibus maxime distincta. A Scalde ad Sequanam Belgica, ab eo ad Garunnam Celtica eademque Lugdunensis, inde ad Pyrenaei montis excursum Aquitanica Aremorica antea dicta. Universam oram [XVII] L Agrippa

Galliarum inter Rhenum et Pyrenaeum atque Oceanum ac montes Cebennam et Iures, quibus Narbonensem Galliam excludit, longitudinem CCCCXX, latitudinem CCCXVIII computavit.

VARIANTEN. — 1. comata uno, commone *A*. — 2. a *ontbr. in A*. — 3. carunnam *A*, garam *E*[1], garumnam *Rob.* — ad *ontbr. in E*[1] *D*. — pirenei *Rob.*, pirinei *R*, pyrinaei *F*, pyrineo *A*. — 4. aquitania *Rob.* — Aremorica – dicta *na* Lugdunensis *Sieglin*. — uniuersam – galliarum *hss.*, agrippa uniuersam galliarum *Rob.* — — XVII L *A E*, XVIII *D R*, XVII *F*. — 5. pyrineum *A*. — cebennam *Solinus*, cebenna *A*, cebennam *E D*, cebannum *R*, gebannam *Rob.* — 6. iures *A*, iuris *E D R Rob.* — CCCCXXX *F*[2], CCCXX *F*[1] *Rob.*, DCCCCXX *Dicuil*. — 7. CCXVIII *A*, CCCVIII *Dicuil*.

AANTEEKENINGEN. — Verdeeling en afmetingen van Gallië. — Riese XIII 44. — Caesar, Bellum Gallicum I 1, 1; Mela III 20 en 23; Agrippa, fragm. 23 (Riese); Dimensuratio 20; Dicuil I 6; Solinus 21, 1; Martianus Capella VI 634.

D. Detlefsen, Die Anordnung der geographischen Bücher des Plinius, blz. 67. — § 105: Zeuss, Die Deutschen, blz. 210; verg. Krom, De populis Germanis, blz. 9.

1. *Gallia omnis*; verg. Caesar, Bellum Gallicum I 1; Tacitus, Germania 1; Norden, Die germanische Urgeschichte, blz. 279.

2. *a Scalde*, anders in het volgende, waar de Rijn als grens wordt genoemd van Gallië; verg. § 98. Plinius heeft het gebied aan den Rijn reeds in § 101 beschreven. Bij Agrippa was de Rijn de grens van Gallië; verg. Dimensuratio 19 en 20; Divisio 7 en 11.

4. *Universam – computavit.* — Voor de maten van Gallia Comata verg. Detlefsen, Ursprung der Erdkarte Agrippas, blz. 41–42. De maten zijn ook hier, als voor de kust van Germanië (verg. § 98), veel te groot.

–. [XVII] L, 1750 m.p., 14000 stadiën of 2590 km.; waarschijnlijk was dit de maat, opgegeven door Isidorus van Charax; verg. § 100.

6. CCCCXX – CCCVIII, 420 en 318 mp. of 620 en 470 km.

Plinius, Naturalis historia IV 106

106. A Scaldi incolunt extera Texuandri pluribus nominibus, dein Menapi, Morini ora Marsacis iuncti pago qui Gesoriacus vocatur, Britanni, Ambiani, Bellovaci, Bassi; introrsus Catoslugi, Atrebates, Nervi liberi, Veromandui, Suaeuconi, Suessiones liberi, Silvanectes liberi, Tungri, Sunuci, Frisiavones, Baetasi, Leuci liberi, Treveri liberi antea et Lingones foederati, Remi foederati, Mediomatrici, Sequani, Raurici, Helveti; coloniae Equestris et Raurica; Rhenum autem accolentes Germaniae gentium in eadem provincia Nemetes, Triboci, Vangiones, in Ubis colonia Agrippinensium, Guberni, Batavi et quos in insulis diximus Rheni.

VARIANTEN. — 1. scalti *Rob.* — extera, texero *A*, texeri *F*[2], exerui *E D R*. — extera – menapi *ontbr. bij Rob.* — exuandri *D*, texuandi *R*. — 2. merapii *E D F*. — ora – uocatur *ontbr. bij Rob.* — oro *R*. — marsacis *D F*[1] *R*, marsucis *E*[1], marsaci *A E*[2], marsacii *F*[2]. — gesoriacus *Barbarus*, chersicaus *A*, cersiacus *E D R*. — Brittannis *Holwerda*. — 3. ambianni *R*. — bellouaci *A F*[2] *E*[2], bello *E*[1] *D R*,

beluagi *Rob.* — bassi *A* F^2 E^2, basi E^1 *D R.* — catoslugi *A*, catuslugi *E D R*, *ontbr. bij Rob.* — atreuates *A.* — 4. uermandui *A* E^2 *Rob.*, uiromandui E^1 *D R.* — sueuconi *E D F R*, *ontbr. bij Rob.* — Silvanectes *Danville*, ulmanectes *A* F^2, ulmanetes *E R*, ulmaneetes *D*, *ontbr. bij Rob.* — liberi *ontbr. bij Rob.* — tuncgri *A.* — sunuci *ontbr. bij Rob.* — 5. frisia auones *A*, frisi *Rob.* — baetasi *Detlefsen*, batasi *A* F^2, betasi F^1 E^2 *R*, betase E^1 *D*, *ontbr. bij Rob.* — treberi *D R E.* — lingones *A R*, ligones *E* D^2, licgones D^1. — 6. remi foederati *ontbr. in* E^1 *D R.* — mediomtrici *A.* — raurici *A*, naurici *E D*, Rauraci *uitg.* — raurici – rheni *ontbr. bij Rob.* — coloniae E^2, colonia *A* F^2, coloni E^1 *D R.* — equestris *R*, equestres *A*, aequaestris *E D.* — 7. raurica *Detlefsen*, rauriaca *A*, rauriacha *E*, rauriach *D* E^1, ruria ac *R*, sauriaca F^2. — autem *A* F^2 E^2, *ontbr. in* E^1 *D R.* — 8. triuoci *A.* — in Ubis *Detlefsen*, in ubi *A*, in ubii F^2, in uuii *E D R.* — colonia *A F*, coloniae *D E*, colonie *R.* — agrippiniensis *D* F^1 *R E*, agrippienses *A.* — bataui *F*, batabi *A*, uataui *E D R.* — 9. in *ontbr. in* E^1 *D.*

Aanteekeningen. — Gallia Belgica. — Riese XIII 44. — Verg. de kaart in E. Desjardins, Géographie de la Gaule romaine, III, pl. X; Krom, De populis Germanis, blz. 9 en volg.

1. *A Scaldi – Raurica*, lijst der *civitates*, naar de *formula provinciae*; verg. E. Kornemann, Klio, IX, blz. 433.

–. *Texuandri*, in Noord-Brabant en wellicht in Noord-Vlaanderen.

2. *Menapi*; onder dezen naam zijn waarschijnlijk verschillende stammen vereenigd aan de Vlaamsche kust.

–. *Morini*, samengesteld uit verschillende stammen, bij Boulogne-sur-mer. — J. H. Holwerda (Römisch-germanisches Korrespondenz-Blatt, III, 1910, blz. 29) stelde voor te lezen: *Morini ora Marsacis iuncti, pago qui Gesoriacus vocatur Britannis.*

–. *Marsacis*; verg. § 101.

–. *Gesoriacus*, Boulogne-sur-Mer.

–. *Britanni*, waarschijnlijk bij vergissing hier genoemd, wellicht gedachteloos afgelezen van een kaart.

3. *Ambiani*, bij Amiens.

–. *Bellovaci*, bij Beauvais.

–. *Bassi*, onbekend, wellicht een schrijffout.

–. *Catoslugi*, onbekend.

–. *Atrebates*, bij Atrecht.

–. *Nervii*, samengesteld uit verschillende volken, in Henegouwen; hun hoofdstad is Bagacum (Bavay).

4. *Veromandui*, bij Saint-Quentin, in de Vermandois.

–. *Suaeucomi*, onbekend.

–. *Suessiones*, bij Soissons en Nyon.

–. *Silvanectes*, bij Champlieu en Senlis.

–. *Tungri*, bij Tongeren; daarin waren opgenomen de Atuatuci, Condrusi Eburones etc.

–. *Sunuci*, in het zuiden der Nederlandsche provincie Limburg en het gebied ten oosten daarvan.

5. *Frisiavones*; verg. § 101; men heeft niet het recht aan een vergissing van Plinius te denken.

5. *Baetasi*, in Opper-Gelder.
—. *Leuci*, bij Toul.
—. *Treveri*, bij Trier.
—. *Lingones*, bij Langres.
6. *Remi*, bij Reims.
—. *Mediomatrici*, bij Metz.
—. *Sequani*, bij Besançon.
—. *Raurici*, bij Augst.
—. *Helveti*, bij Avenche in Zwitserland.
—. *coloniae Equestris et Raurica*, Nyon en Augst bij Bazel.
7. *Rhenum – Rheni*. — Dit zijn de stammen, die behooren tot het militaire district *Germania*, door Plinius XIX 145 en XXXIV 2 genoemd.
8. *Nemetes*, bij Spiers.
—. *Triboci*, in het noorden van den Elzas en bij Straatsburg.
—. *Vangiones*, bij Worms.
—. *colonia Agrippinensium*, Keulen.
—. *Guberni*, of Cugerni, in de buurt van Gulik.
9. *et quos – Rheni*, in § 101. Daar worden behalve de Bataven genoemd de Marsaci en Frisiavones, die ook in deze § voorkomen, en de Cannenefates, Frisii, Chauci en Sturii.

Plinius, Naturalis historia IV 109

Maria circa oram *(Galliae)*: ad Rhenum Septentrionalis Oceanus, inter Rhenum et Sequanam Britannicus, inter id et Pyrenaeum Gallicus.

VARIANTEN. — 2. inter id *R*, in terrid E^2, in terri E^1 *D*, inter eum *Detlefsen*, inter <Lige>rim *Mayhoff*, inter Rhenum *uitg*.

AANTEEKENINGEN. — De zeeën langs de kust van Gallië.
1. *Septentrionalis Oceanus*, de Noordzee.
2. *Britannicus (Oceanus)*, het Kanaal; verg. Mela I 15 en II 85: *Oceanus Britannicus*; Strabo II 5, 28, C. 128: Βρεττανικὸς πορθμός; Ammianus XXVIII 2, 1: *Fretalis Oceanus*; Avienus, Ora maritima 95: *Sinus Oestrymnicus* (naar zeer oude bron).
—. *Gallicus*, de golf van Biscaje.

Plinius, Naturalis historia IV 121—122

121. Peracto ambitu Europae reddenda consummatio est, ne quid non in expedito sit noscere volentibus. – – –
122. – – – Sed certior mensura est ac longior ad occasum solis aestivi ostiumque Rheni per castra legionum Germaniae ab iisdem Alpibus dirigitur XII XLIII.

VARIANTEN. — 4. derigitur *F*.

AANTEEKENINGEN. — De lengte van den Rijn. — Riese XIII 45. — Detlefsen, Die Masse der Erdteile nach Plinius (Progr. Glückstadt, 1883), blz. 14.

3. *Sed.* — In het voorafgaande wordt de afmeting genoemd van Gallië, van de Alpen over Lugdunum naar Gesoriacum (Boulogne).

–. *certior*, want blijkbaar is de afstand gemeten langs den militairen weg *(per castra legionum)* van de Alpen tot den mond van den Rijn.

5. |XII| XLIII, 1243 Romeinsche mijlen of 1927 km.

Plinius, Naturalis historia VII 76

Ipsi non pridem vidimus eadem ferme omnia – – in filio Corneli Taciti, equitis Romani Belgicae Galliae rationes procurantis.

Aanteekeningen. — Cornelius Tacitus, *procurator* van Gallia Belgica, wellicht de vader van den historicus. — Riese VI 6.

1. *non pridem.* — Plinius schrijft onder Vespasianus.

–. *eadem – omnia.* — Er is hier sprake van de snelle ontwikkeling van kinderen (*praeproperi infantes,* Index).

Plinius, Naturalis historia IX 44

Fiunt et in quibusdam amnium haut minores, silurus in Nilo, isox in Rheno, attilus in Pado, inertia pinguescens ad mille aliquando libras, catenato captus hamo nec nisi boum iugis extractus.

Varianten. — 1. amnibus R^2, animam *F*. — isox *Silligius (uit Hesychius)*, ixox *D F* R^1 E^2, exos R^2, esos E^2.

Aanteekeningen. — Zalmen in den Rijn. — Riese XIII 46. — Aelianus, De natura animalium XII 29.

1. *haut minores,* dan de *thynni,* tonijnen.

Plinius, Naturalis historia X 53—54

53. Mirum in hac alite *(ansere)* a Morinis usque Romam pedibus venire. Fessi proferuntur ad primos; ita ceteri stipatione naturali propellunt eos. Candidorum alterum vectigal in pluma. Velluntur quibusdam locis bis anno, rursus plumigeri vestiuntur. Mollior quae corpori proxima, et e Germania laudatissima. Candidi ibi, verum minores; gantae vocantur.

54. Pretium plumae eorum in libras denarii quini. Et inde crimina plerumque auxiliorum praefectis, a vigili statione ad haec aucupia dimissis cohortibus totis; eoque deliciae processere, ut sine hoc instrumento durare iam ne virorum quidem cervices possint.

Varianten. — 3. bis in *a*. — 4. rursus – statione *ontbr. in a*. — que F^1. — 5. sibe R^1, siue F^1, sibi F^2. — 6. plura F^1 *R*. — earum *R*. — 7. auxiliorum F^2, auxilium *R a*. — 8. sine in F^1 *R*. — 9. possunt *hss.*

Aanteekeningen. — Ganzen in Germanië en Noord-Gallië. — Riese XIII 49.

Over veeren kussens verg. Friedländer, Sittengeschichte, III, blz. 24; Hehn, Kulturpflanzen, blz. 359.

6. *crimina – totis*; verg. de strenge maatregelen, door Corbulo genomen in het belang der discipline (Tacitus, Annales XI 18). Plinius spreekt hier blijkbaar uit eigen ervaring (Münzer, Bonner Jahrbücher, CIV, blz. 74 en 95) en citeert zijn eigen geschiedenis van den veldtocht tegen de Chauci van 47.

Plinius, Naturalis historia X 72

72. Abeunt et merulae turdique et sturni simili modi in vicina. Sed hi plumam non amittunt nec occultantur, visi saepe ibi, quo hibernum pabulum petunt; itaque in Germania hieme maxime turdi cernuntur.

VARIANTEN. — 1. sturnis F^1 *a*. — 2. pluma F^1 *R*. — nisi F^1. — 3. in *ontbr. in R*.

AANTEEKENINGEN. — *Turdi* (lijsters) in Germanië. — Riese XIII 50.

1. *merulae*, merels.

–. *sturni*, spreeuwen.

Plinius, Naturalis historia X 131

Gallia hos *(onocrotalos)* septentrionalis proxima Oceano mittit.

VARIANTEN. — 1. septentrionali *R*.

AANTEEKENINGEN. — *Onocrotali* (kropganzen, Pelecanus onocrotalus L.) uit Noord-Gallië. — Riese XV 27.

1. *onocrotalos*. — *Olorum similitudinem onocrotali habent* (begin van deze §).

Plinius, Naturalis historia XI 55

55. *(Apes)* ostenta faciunt privata ac publica, uva dependente in domibus templisque, saepe expiata magnis eventibus. Sedere in ore infantis tum etiam Platonis, suavitatem illam praedulcis eloquii portendentes. Sedere in castris Drusi imperatoris, cum prosperrime pugnatum apud Arbalonem est, hautquaquam perpetua haruspicum coniectura, qui dirum id ostentum existimant semper.

VARIANTEN. — 1. ostenta – semper *ontbr. in a*. — 2. tam etiam F^1 *R*. — 4. prosperime F^1 R^1, prospere R^2.

AANTEEKENINGEN. — Een gebeurtenis tijdens den veldtocht van 11 vóór Christus onder Drusus in Germanië. — Riese III 68.

4. *cum – est*. — Deze mededeeling is karakteristiek voor het oordeel van Plinius over Drusus. In werkelijkheid is het Romeinsche leger bij den veldtocht tegen de Chauci van 11 vóór Chr. in groot gevaar gebracht (verg. Livius, bij Obsequens 72; Cassius Dio LIV 33). — F. Münzer, Bonner Jahrbücher, CIV, blz. 69; Mommsen, Römische Geschichte, V, blz. 26.

5. *qui – semper*. — Het *prodigium* gold steeds voor ongunstig; verg. Olck, Realencyclopädie, III, 448.

Plinius, Naturalis historia XI 126

126. Urorum cornibus barbari septentrionales potant urnisque bina capitis unius cornua implent. Alii praefixa hastilia cuspidant.

VARIANTEN. — 1. barbaris septentrionalibus putant F^1 *R a*. — urnis quae F^2, ur nisi quae *a*, urnasque *uitg.*, urnaque *Broterus*. — 2. uina *M*, uini *Detlefsen*, binas *uitg.* — alii – cuspidant *ontbr. in a.* — has pila *E*, his pila *uitg.*

AANTEEKENINGEN. — Horens van den oeros als drinkbekers en voor lansspitsen. Dit is een citaat uit de *Bella Germaniae* van Plinius, wellicht uit het gedeelte, waarin de opstand der Friezen van 28 werd verhaald (Tacitus, Annales IV 72–74); verg. Norden, Die germanische Urgeschichte, blz. 282–287.

Plinius, Naturalis historia XII 6

6. Sed quis non iure miretur arborem umbrae gratia tantum ex alieno petitam orbe? Platanus haec est, in mare Ionium Diomedis insula tenus eiusdem tumuli gratia primum invecta, inde in Siciliam transgressa, atque inter primas donata Italiae et iam ad Morinos usque pervecta ac tributarium etiam detinens solum, ut gentes vectigal et pro umbra pendant.

VARIANTEN. — 2. est *M* F^2 *vulg.*, et *R*, *ontbr. in de meeste uitg.* — in *Mayhoff*, per *vulg.*, *ontbr. in de meeste uitg.* — insulam *vulg.* — tenus *M R* F^2, tenuis *hss.*, *ontbr. in vulg.* — 5. pendunt F^1 *E*.

AANTEEKENINGEN. — Platanen bij de Morini.

2. *Diomedis insula*, in de Adriatische zee.

4. *ad Morinos.* — De Romeinen hebben in de provincies ook hun boomen ingevoerd; verg. Plinius, Naturalis historia XV 102, over de kersen.

Plinius, Naturalis historia XII 98

(Casia) et in orbe nostro seritur, extremoque in margine imperii, qua Rhenus adluit, vidi in alvariis apium satam. Color abest ille torridus sole et ob id simul idem odor.

VARIANTEN. — 1. marginem perii *F*, marginem per id *E z.* — quae *E*, quod *z.* — 2. uidi *M*, uidit *F E.* — satam *Detlefsen*, satum *M*, sata *F E.*

AANTEEKENINGEN. — De *casia* aan den Rijn. — Riese XIII 52.

1. *Casia*, laurus cassia L. (wilde kaneel) of daphne cneorum L. (vijfvingerkruid).

2. *vidi*, toen Plinius in Germania was.

Plinius, Naturalis historia XV 51

(Mala) condicione castrati seminis, quae spadonia appellant Belgae.

VARIANTEN. — 1. a conditione *hss.*

AANTEEKENINGEN. — Appelen in Noord-Gallië. — Riese XIII 53.

Plinius, Naturalis historia XV 102—103

102. Cerasi ante victoriam Mithridaticam L. Luculli non fuere in Italia, ad Urbis annum DCLXXX. Is primum invexit e Ponto, annisque CXX trans Oceanum in Britanniam usque pervenere. – – –

103. – – – Principatus **duracinis**, **quae Pliniana Campania** appellat, in Belgica vero Lusitanis, in ripis etiam Rheni. Tertius iis colos e nigro ac rubenti viridique, similis maturescentibus semper.

VARIANTEN. — 1. lucilli *F E a.* — 2. invexit *Mayhoff*, uexit *hss.* — 5. Rheni *uitg.*, rhenitermi *hss.* — iis *F*, is *uitg.*, his *E a.* — 6. uiridisque *E.*

AANTEEKENINGEN. — Verschillende soorten van kersen. — Riese XIII 54.
2. *Urbis annum DCLXXX*, 74 vóór Christus.

Plinius, Naturalis historia XVI 2—5

2. Diximus et in oriente quidem iuxta Oceanum complures ea in necessitate gentes. Sunt vero et in septentrione visae nobis Chaucorum, qui maiores minoresque appellantur. Vasto ibi meatu bis dierum noctiumque singularum intervallis effusus in inmensum agitur Oceanus, operiens aeternam rerum naturae controversiam dubiamque terrae [sit] an partem maris.

3. Illic, misera gens, tumulos optinent altos aut tribunalia exstructa manibus ad experimenta altissimi aestus, casis ita inpositis, navigantibus similes, cum integant aquae circumdata, naufragis vero, cum recesserint fugientesque cum mari pisces circa tuguria venantur. Non pecudem his habere, non lacte ali, ut finitimis, ne cum feris quidem dimicare contingit omni procul abacto frutice.

4. Ulva et palustri iunco funes nectunt ad praetexenda piscibus retia, captumque manibus lutum ventis magis quam sole siccantes terra cibos et rigentia septentrione viscera sua urunt. Potus non nisi ex imbre servato scrobibus in vestibulo domus. Et hae gentes, si vincantur hodie a populo Romano, servire se dicunt! Ita est profecto: multis fortuna parcit in poenam.

5. Aliud e silvis miraculum. Totam reliquam Germaniam operiunt adduntque frigori umbras, altissimae tamen haud procul supra dictis Chaucis circa duos praecipue lacus. Litora ipsa optinent quercus maxima aviditate nascendi, suffossaeque fluctibus aut propulsae flatibus vastas complexu radicum insulas secum auferunt, atque ita libratae stantes navigant, ingentium ramorum armamentis saepe territis classibus nostris, cum velut ex industria fluctibus agerentur in proras stantium noctu, inopesque remedii illae proelium navale adversus arbores inirent.

VARIANTEN. — 2. caucorum *hss.*, Chaucorum *of* Cauchorum *uitg.* — 4. aeternam D^2. — 5. dubiumque *E.* — [sit] *Mayhoff*, sitam *d*, sit in *Dederich*, sitne *Cornelissen.* — pars *uitg.*, parte an *Dederich*, pars an *Cornelissen.* — 6. optinet D^2. — aut D^1 *G d E*, sub D^2, ut *Pintanus*, ceu *Detlefsen.* — 8. naufragiis *d E X.* — 11. abaucto *D G.* — 13. cibo *G E*, cibis *d.* — et *uitg.*, set D^2, sed

G d E. — 14. rigentia *d*, rigantia *D G E*. — 14. potuus *D G Detlefsen*, potius *E*, potus iis *Gelenius*. — 15. hae gentes D^2 *d*, accentes D^1 *G*, accente *E*, accedente *X*. — 16. parcior *E*. — poena *E*. — 17. operiunt *Detlefsen*, replent *Barbarus*, reperiunt *D G d*, referunt *E*, referciunt *Mayhoff*. — 19. caucis *d*, chausis D^2 *G E*, causis D^1, Cauchis *of* Chaucis *uitg*. —21. complexu *d*, conplexa *D G E*. —insulas D^2 *d*, in siluas D^1 *G*, siluas *E X*. — libratae *d*, librata *D G E X*. — 23. ex D^2, *ontbr. in G d E*, de *uitg*. — proras *Gelenius*, prora *d*, prospera *D G E*, prospectu *uitg*.

Aanteekeningen. — Het land en het leven der Chauci. — Riese XIII 55. — Uit het hoofdstuk: *gentes sine arbore*. — Norden, Die germanische Urgeschichte, blz. 291 en volg.

1. *diximus*, n.l. Naturalis historia XIII 139, waar Plinius van de kust van het *Mare Rubrum* spreekt.

–. *ea in necessitate*, n.l. *sine arbore ulla, sine frutice viventes.*

2. *visae nobis*. — Plinius is in het land der Chauci geweest bij gelegenheid van de expeditie van Gnaeus Domitius Corbulo in 47 (verg. Tacitus, Annales IX 18–20); op dezen veldtocht slaat het slot van § 4. Plinius was toen 24 jaar oud; verg. Mommsen, Hermes, XIX (1884), blz. 646; Münzer, Bonner Jahrbücher, CIV, blz. 73. Het bericht over den veldtocht bij Tacitus is zonder twijfel aan het verhaal in de Bella Germaniae van Plinius ontleend; verg. H. Nissen, Die Historien des Plinius, Rheinisches Museum, XXVI (1871), blz. 497; Liebenam, Jahrbücher für Philologie, 143 (1891), blz. 795. Plinius citeert hier zonder twijfel zijn eigen werk. — Berichten uit Germanië bij Plinius, Naturalis historia X 54, XVI 203 en XXII 8.

–. *Chaucorum*; verg. Velleius II 106, 1; Plinius, Naturalis historia IV 99; Tacitus, Germania 35; Ptolemaeus II 11, 7. — Het is van belang om op te merken, dat Plinius niet spreekt over het heele volk, maar slechts over een *misera gens* der Chauci.

5. *dubiamque – maris*. — De toestand in het gebied der wadden (*aestuaria*; verg. XXXVII 35) is nog heden een uitstekende illustratie van de woorden van Plinius. — Zippel, Die Heimat der Kimbren (Königsberg, 1892), blz. 5. — Verg. ook Ephorus, fragm. 132 bij Strabo VII 2, 1, C. 292; zie boven, blz. 14.

6. *tumulos*, terpen; verg. J. M. van Bemmelen, Oudheidkundige Mededeelingen van het Museum van Oudheden, II (1908), blz. 51–158.

13. *lutum*, de eenige vermelding van turf in de Oudheid.

19. *lacus*, in het land der Friezen; verg. Tacitus, Germania 34.

21. *navigant*, als drijvende stukken veengrond.

Plinius, Naturalis historia XVI 203

Germaniae praedones singulis arboribus cavatis navigant, quarum quaedam et XXX homines ferunt.

Aanteekeningen. — Uitgeholde boomstammen als vaartuigen in Germanië. — Riese XV 29. — Velleius II 107; Tacitus, Annales XI 18. — Plinius deelt ook hier iets mede van zijn eigen ervaringen uit het land aan de Noordzee. — Münzer, Bonner Jahrbücher, CIV (1899), blz. 73; Norden, Die germanische Urgeschichte, blz. 308.

Plinius, Naturalis historia XVII 26

Non utique laetum solum est, in quo procerae arbores nitent, praeterquam
illis arboribus. Quid enim abiete procerius ? at quae vixisse possit alia in loco
3 eodem ? nec luxuriosa pabula pinguis soli semper indicium habent. Nam quid
laudatius Germaniae pabulis ? at statim subest harena tenuissimo caespitum
corio.

Varianten. — 1. procerae *d*, proceras *D G E*. — 2. abiete procerius *d*, ab iste proceries *D G E*. — at *D*, aut *G d E*. — possint *Mayhof* (*n.l.* sata), possit *hss.* — 4. at *Mayhoff*, et *D G C*, et tamen *d*.

Aanteekeningen. — Weiden in Germanië. — Riese XIII 59.

4. *at – corio.* — Deze opmerking is alleen juist voor geestgronden.

Plinius, Naturalis historia XVIII 121

121. *(Faba)* nascitur et sua sponte plerisque in locis, sicut septentrionalis Oceani insulis, quas ob id nostri Fabarias appellant.

Aanteekeningen. — Fabaria, een der Friesche eilanden. — Riese XIII 61. — Plinius, Naturalis historia IV 97. — Detlefsen, Die Entdeckung des germanischen Nordens, blz. 41.

Plinius, Naturalis historia XVIII 183

183. Nec recens subtrahemus exemplum in Treverico agro tertio ante
hunc annum conpertum. Nam cum hieme praegelida captae segetes essent,
3 reseverunt etiam campos mense Martio uberrimasque messes habuerunt.

Varianten. — 1. recens *d*, recesis *F*, recisis *E*. — 2. praegelidae *d E*, pregelide *F*. — etiam *d T*, et scient *F E*.

Aanteekeningen. — Een gebeurtenis uit den tijd, toen Plinius *procurator* was in Belgica. — Riese XIII 63.

1. *tertio – annum*, in 74.

Plinius, Naturalis historia XIX 8

8. Cadurci, Caleti, Ruteni, Bituriges ultimique hominum existimati
Morini, immo vero Galliae universae vela texunt, iam quidem et transrhenani
3 hostes, nec pulchriorem aliam vestem eorum feminae novere.

Varianten. — 1. ultimi quoque *G*. — 2. morini D^2, murini D^1 *G F E*, marini *d*.

Aanteekeningen. — Het weven van linnen bij de Morini. — Riese XIII 64.

1. *ultimique hominum*, naar Vergilius, Aeneis VIII 727; **zie boven, blz. 71.**

Plinius, Naturalis historia XXII 8

Summum apud antiquos signum victoriae erat herbam porrigere victos, hoc est terra et altrice ipsa humo et humatione etiam cedere, quem morem etiam nunc durare apud Germanos scio.

VARIANTEN. — 2. humanitione *V d x*.

AANTEEKENINGEN. — Het aanbieden van gras door overwonnenen. — Riese XV 33.

2. *hoc est – cedere*. — Het overgaan van den eigendom van den grond aan den Romeinschen staat is het belangrijkste gevolg van de *deditio*. — Mommsen, Staatsrecht, III, blz. 576 n. 1, 687 n. 4, 731 en volg.; verg. Tacitus, Annales XI 19.

3. *scio*. — Met het woord *scio* of *scimus* leidt Plinius een mededeeling in, die berust op eigen kennis of ervaring (verg. Naturalis historia XX 215, XXII 120, XXIV 43 en XXV 87). — Waarschijnlijk heeft Plinius de hier vermelde gewoonte gezien bij de onderwerping der Friezen tijdens den veldtocht van Corbulo, dien hij medemaakte (verg. Tacitus, Annales XI 19).

Plinius, Naturalis historia XXV 20—21

In Germania trans Rhenum castris a Germanico Caesare promotis maritimo tractu fons erat aquae dulcis solus, qua pota intra biennium dentes deciderent compagesque in genibus solverentur. – – – Reperta auxilio est herba, quae appellatur Britannica, non nervis modo et oris malis salutaris, sed contra anginas quoque et contra serpentes. – – –

21. – – – Frisi, gens tum fida, in qua castra erant, monstravere illam. Mirorque nominis causam, nisi forte confines Oceano Britanniae veluti propinquae dicavere.

VARIANTEN. — 1. renum *V*. — castra *N*. — 2. qua *N E V*, quo *V d*. — poto *d*. — 3. reperto *N*. — 4. maris *V*. — 5. anginas – contra *ontbr. in N*. — 6. Sis gens tum *N*, *ontbr. in V d E*. — nra uere *E*, nostris demonstravere *uitg*. — 7. ni *V*. — foret *E*. — ueluti *N V d E*, uelut e *Detlefsen*. — 8. propinquae *N d E*, propinque *V*, propinquo *Detlefsen*.

AANTEEKENINGEN. — *Herba Britannica* in het land der Friezen. — Riese XIII 68. — Dit bericht moet zijn ontleend aan de *Bella Germaniae* van Plinius.

1. *trans Rhenum*, bij de Friezen, gelijk blijkt uit het vervolg.

6. *Frisi, gens tum fida*, tijdens een der veldtochten van Germanicus in 15 of 16; verg. Tacitus, Annales IV 72 (Kornemann, Klio, IX, 1909, blz. 437 n. 3). — Met deze voorstelling is niet te vereenigen Plinius, Naturalis historia IV 101.

Plinius, Naturalis historia XXXI 12

12. Tungri, civitas Galliae, fontem habet insignem plurimis bullis stillantem, ferruginei saporis, quod ipsum non nisi in fine potus intellegitur. Purgat hic corpora, tertianas febres discutit, calculorum vitia. Eadem aqua igne admoto turbida fit ac postremo rubescit.

VARIANTEN. — 1. stillantem *V R d E T*, stellantem *Gelenius*. — 2. ferrugines *V*. — 3. febras *V*. — calculorum *V R d*, calculorumque *E r*. — uitiae adest *V*. — 4. admota *V* R^1. — ad postremo *E*.

AANTEEKENINGEN. — Bron in de *civitas* der Tungri, waarschijnlijk Spa. — Riese XIII 69.

1. *civitas Galliae*; verg. Naturalis historia IV 106.

Plinius, Naturalis historia XXXIII 143

Pompeium Paulinum, Arelatensis equitis Romani filium paternaque gente pellitum, $\overline{XII}$ pondo argenti habuisse apud exercitum ferocissimis gentibus oppositum scimus.

VARIANTEN. — 1. arelatesis B^1, arelate is B^2. — 2. pellitum *hss.*, pulsum *h uitg.* — $\overline{XII}$ *B*, XII *V R*, quod $\overline{XII}$ *h uitg.* — habuisset *h uitg.*

AANTEEKENINGEN. — Pompeius Paulinus, *legatus* aan den Beneden-Rijn; verg. Tacitus, Annales XIII 53–54. — Riese IV 137.

1. *Pompeius Paulinus*, legatus consularis van Germania inferior in 58, de broeder van de echtgenoote van Seneca.

Plinius, Naturalis historia XXXVI 159

In Belgica provincia candidum lapidem serra, qua lignum faciliusque etiam, secant tantum ad tegularum et imbricum vicem vel, si libeat, quae vocant pavonacea tegendi genera.

VARIANTEN. — 2. secant tantum *Mayhoff*, secantium *B d a*, siccantium *F*, secant *h*, secant. Sunt et schisti lapides, quibus utuntur *Habets*. — at *B*. — tegularem *F*, regularum *a*. — ad quae *h*. — 3. tegendi *h a*, tegentii *F*, legendi *B*.

AANTEEKENINGEN. — Gemakkelijk te snijden steen in de *provincia Belgica*. — Riese XV 39.

1. *candidum lapidem*, tufsteen als de tuf crétacé van den Pietersberg bij Maastricht of de mergelgroeven bij Valkenburg (L.); verg. Jullian, Histoire de la Gaule, I, blz. 81 n. 6.

Plinius, Naturalis historia XXXVII 35—36

35. Sotacus credidit in Britannia *(sucinum)* petris effiuere, quas electridas vocavit, Pytheas Guionibus, Germaniae genti, accoli aestuarium Oceani Metuonidis nomine spatio stadiorum sex milium; ab hoc diei navigatione abesse insulam Abalum; illo per ver fluctibus advehi et esse concreti maris purgamentum; incolas pro ligno ad ignem uti eo proximisque Teutonis vendere.
36. Huic et Timaeus credidit, sed insulam Basiliam vocavit.

VARIANTEN. — 1. patris *a*, arbores *L*, arboribus *oude uitg.* — effluere B^2, et fluere B^1. — electrinas *L a*. — 2. uocat *d*. — pythias *a*. — guionibus *B*,

gutonibus *F L a*, gotonibus *d*, guttonibus *h*, Inguaeonibus *Riese*, Teutonibus *Müllenhoff*. — genti *L a*, gente *B F*. — accollae statuarium *F*, accolis aestuarium *L*, accola aestuarium *a*. — oceano *a*, ab oceani *B*, ab oceano *F h*. — metuonidis nomine spatio *ontbr. in B*, metuonidis *F h d*, metuonides *a*, meconomon nomine ab oceano spatio *L*. — 3. ab – navigatione *ontbr. in a*. — diei *B*, dici *L*, diei in *F*. — 4. abalum *B L*, nabalum *F h*, *ontbr. in a*. — illuc *d*, illo *ontbr. in a*. — per uer *B*, uere *F a*, uero *L*. — 5. pro – vocavit *ontbr. in a*. — 6. credidit *B L*, credit *F*. — basiliam *B F d h*, balisiam *L*.

Aanteekeningen. — Pytheas en Timaeus over het eiland, waar de barnsteen wordt gevonden. — Riese I 7. — Over den barnsteen verg. Plinius, Naturalis historia IV 94 en 97, XXXVII 42 en 61; Diodorus V 23; Tacitus, Germania 45; Realencyclopädie, III, 295. — Müllenhoff, Deutsche Altertumskunde, I, blz. 476. — J. Geffcken, Timaios, blz. 68. — Detlefsen, Hermes, XXXII, blz. 191 en volg.; Die Entdeckung des germanischen Nordens, blz. 4–15.

1. *Sotacus*, die over edelsteenen schreef, door Plinius meerdere malen geciteerd.

–. *sucinum*. — Over den barnsteen spreekt Plinius, Naturalis historia XXXVII 30–51.

2. *Pytheas*; zie boven, blz. 19. — Plinius heeft zijn werk niet zelf geraadpleegd.

–. *Guionibus*, waarschijnlijk nevenvorm voor Inguiones of Inguaeones (verg. Plinius, Naturalis historia IV 96 en 99; Tacitus, Germania 2; Detlefsen, t. a. p., blz. 7–9). — F. Matthias (Ueber Pytheas von Massilia, Progr. des Luisengymn. in Berlin, 1902, blz. 49 en volg.) verdedigde de lezing *Gutonibus* in de meening, dat wellicht *Gutones* of Goten eens aan de Noordzee hebben gewoond; maar daarvan is ons niets bekend. Eerder heeft de schrijver van het voorbeeld der jongere hss. *Guionibus* veranderd in den hem bekenden vorm *Gutonibus*. — Müllenhoff, t. a. p., blz. 479 stelde voor: *Teutonibus*; maar deze veronderstelling is reeds verwerpelijk om het onmiddellijk volgende *Teutonis*. — Wellicht is (met Detlefsen) *Ingyaeonibus* te lezen.

–. *Germaniae genti*. — Deze woorden kunnen niet van Pytheas zijn, want de naam Germanen was vóór het begin der eerste eeuw niet in gebruik (verg. Naturalis historia IV 97). Waarschijnlijk vond Plinius deze woorden reeds in zijn onmiddellijke bron, wellicht Xenocrates van Ephesus (geciteerd Naturalis historia XXXVII 25, 37, 40 enz.; verg. Oemichen, Plinianische Studien, blz. 94–95; Detlefsen, Untersuchungen über die Zusammensetzung der Naturgeschichte des Plinius, blz. 79), een tijdgenoot van Plinius (verg. Naturalis historia XXXVII 37: *qui de his nuperrime scripsit vivitque adhuc*; volgens de interpunctie van Oehmichen, t. a. p., blz. 91 en Detlefsen, Die Entdeckung des germanischen Nordens, blz. 7). Hij was een *medicus* (Index van Plinius XX, etc.). Uit zijn Λιϑογνώμων is een fragment bewaard (uitg. bij Pitra, Analecta sacra, II 341, III 519; verg. Bücheler, Rheinisches Museum, XXXIX, 1884, blz. 305). — Het is ook mogelijk, dat Plinius met deze woorden verwijst naar Naturalis historia IV 99.

–. *aestuarium*, wadden; verg. Varro, *De aestuariis*, Lingua latina IX 26; Suetonius, Prata, reliquiae ed. Reifferscheid, blz. 242: *aestuaria sunt omnia, per quae mare vicissim tum accedit tum recedit*, bij Isidorus, De rerum natura 41, en Origines XIII 18, 1; in het Grieksch: εἴσχυσις, bij Ptolemaeus en waarschijnlijk reeds bij Pytheas; verg. Zeuss, Die Deutschen, blz. 269. — Bedoeld is het

gebied der kust van de Schelde tot Sleeswijk (verg. de beschrijving van het land der Chauci bij Plinius, Naturalis historia XVI 2–4, en van de Friesche kust bij Tacitus, Annales I 70; Mela III 31 en 54).

2. *Oceani*, de Noordzee, een deel van den Oceanus om de getijden; verg. IV 109.

–. *Metuonidis*. — *Metuonis*, met Griekschen uitgang op – ίς, als Χαυκίς (Cassius Dio LIV 32) en Χερουσκίς (Cassius Dio LIV 33), dus waarschijnlijk aan Pytheas ontleend, door Detlefsen (Die Entdeckung des germanischen Nordens, blz. 10–12; verg. Nachtrag, 1909, blz. 15) verklaard als Made- of Medeland, van mede = moeras (verg. Medemblik, Uithuizermede), de inheemsche naam van het *aestuarium*.

3. *spatio stadiorum sex milium*. — De afstand van Kent in Engeland (– het voorgebergte Kantion bij Dover was het uitgangspunt voor de vaart van Pytheas naar het oosten) langs de kust naar de Elbe en van daar naar Skagen is ongeveer 5400 stadiën. Maar de lengte van het *aestuarium*, van de Schelde tot het einde der wadden, is slechts 3600 stadiën. Wellicht deelde Pytheas in zijn reisverhaal mede, dat hij den afstand in zes etmalen had afgelegd. De gemiddelde afstand af te leggen in één etmaal was 1000 stadiën; maar in moeilijk vaarwater en bij een ontdekkingsvaart had men eerder op het minimum, van 500 stadiën, moeten rekenen (verg. Marinus, bij Ptolemaeus I 17; Hergt, Die Nordlandfahrt des Pytheas, Diss. Halle 1893, blz. 12, 27 en 32). Ook de afmetingen van Britannië zijn door Pytheas veel te groot geschat (verg. Müllenhoff, Deutsche Altertumskunde, I, blz. 375–382).

4. *insulam Abalum*, vermoedelijk Helgoland; verg. Detlefsen, Die Entdeckung des germanischen Nordens, blz. 12–13. — Timaeus noemde dit eiland *Baunonia* (verg. Naturalis historia IV 94).

–. *advehi*, n.l. *electrum*.

–. *concreti maris*; verg. Müllenhoff, Deutsche Altertumskunde, I, blz. 410–425.

5. *incolas – uti*; verg. Müllenhoff, t. a. p. blz. 483.

–. *Teutonis*, waarschijnlijk aan den mond van de Elbe; verg. Plinius, Naturalis historia IV 99: *Ingyaeones, quorum pars Cimbri Teutoni ac Chaucorum gentes*. — Plinius noemt de stammen van oost naar west. De Chauci woonden tusschen Eems en Wezer en wellicht ook tusschen Wezer en Elbe.

6. *Timaeus*; verg. Plinius, Naturalis historia IV 94.

–. *Basiliam*; verg. Plinius, Naturalis historia IV 95. — Timaeus kende een eiland *Baunonia* (Plinius, Naturalis historia IV 94). Van dit eiland verhaalde hij hetzelfde als van *Basilia* (verg. ook Diodorus V 23). Met dezen naam bedoelde hij het eiland *Abalus* van Pytheas van Massilia. Door den naam *Fabaria* (Plinius, Naturalis historia IV 97 en XVIII 121) is het waarschijnlijk, dat *Baunonia* hetzelfde eiland was. — Detlefsen, Die Entdeckung des germanischen Nordens, blz. 42.

Plinius, Naturalis historia XXXVII 42—43

42. Certum est *(sucinum)* gigni in insulis septentrionalis Oceani et ab Germanis appellari glaesum, itaque et ab nostris ob id unam insularum Glaesariam appellatam, Germanico Caesare res ibi gerente classibus, Austeraviam a barbaris dictam. Nascitur autem defluente medulla pinei generis arboribus, ut cummis in cerasis, resina in pinis erumpit umoris abundantia. Densatur

rigore vel tempore aut mari, cum vere intumescens aestus rapuit ex insulis, certa in litora expellitur, ita volubile, ut pendere videatur aqua non sidere in vado.

43. Arboris sucum esse etiam prisci nostri credidere, ob id sucinum appellantes.

VARIANTEN. — 1. gigni in, signi *F*. — hocaeani *F*, hoc *L*, hac cani *a*. — 2. glaesum *B*, glessum *F L*, glassum *a*. — glaesariam *B*, glesariam *F*, glessariam *L a*. — 3. gerente classibus *B*, classibus gerente *overige hss*. — austerauiam *F a*, austeram uiam *B*, austrauiam *L*. — 4. a *ontbr. in F a*. — 5. gummi B^2, gummis *F*. — in gerasis *F*, in cera *L*, sincera *d*. — in pinis *B*, in *ontbr. in de overige hss*. — piris *F*, pineis *L*. — densantur *F*. — 6. tempori *a*, pondere *B*. — aut amori *a*, *ontbr. in L*. — vere *Detlefsen* (*verg. XXXVII 35*), vero *L*, ipse *B*, *ontbr. in eenige hss*. — 7. litore *F a*. — aqua *Detlefsen*, atque nos sidere *F*, atque *a*, *ontbr. in eenige hss*. — 8. in uado. Roboris *B*, in uado arbore *F*, in arbore *a*, quod *L*. — 9. esse, esse arborum *L*.

AANTEEKENINGEN. — Barnsteen op de Friesche eilanden. — Riese IV 61. — Detlefsen, Die Entdeckung des germanischen Nordens, blz. 40.

2. *Glaesariam*; verg. Plinius, Naturalis historia IV 97: *Glaesaria* en IV 103: *Glaesiae*.

3. *Germanico – classibus*; verg. Strabo VII 1, 3, C. 291; het bericht is ontleend aan de *Bella Germaniae* van Plinius.

–. *Austeravia*, Osteroog als Norderoog; verg. Kaufmann, Deutsche Altertumskunde, I, blz. 227.

Plinius, Naturalis historia XXXVII 61

Metrodorus Scepsius *(adamantem)* in eadem Germaniae Basilia insula nasci, in qua et sucinum, solus, quod equidem legerim, dicit et praefert Arabicis. Quod falsum esse quis dubitet?

VARIANTEN. — 1. Metrodorus – dubitet *ontbr. in B*. — Germaniae *Detlefsen*, germania *L a*, germia a *F d h*. — Basilia, abalista *F*, balista *L a*. — 2. quod – dicit et *ontbr. in a*. — 3. quod – dubitet *ontbr. in a*.

AANTEEKENINGEN. — Metrodorus berichtte, dat diamanten afkomstig waren van het eiland van den barnsteen, Basilia. — Müllenhoff, Deutsche Altertumskunde, I, blz. 479 n. en II, blz. 161; Detlefsen, Die Entdeckung des germanischen Nordens, blz. 15–16.

1. *Metrodorus*, ook genoemd *Metrodorus medicus*, overleden 70 v. Chr., geciteerd door Plinius, Naturalis historia XXXVII 34, in de afdeeling over den barnsteen.

–. *eadem Germaniae*. — De woorden *eadem Germaniae* hield Müllenhoff voor een interpolatie, maar Plinius verwijst hier naar Naturalis historia XXXVII 36. — De verbetering in *Germaniae* is noodig, omdat Germania het laatst in § 45 is genoemd.

–. *Basilia*; verg. Plinius, Naturalis historia IV 94. Dezen naam had Metrodorus dus bij Timaeus gevonden.

2. *nasci.* — Ook Dionysius Periegeticus, Orbis descriptio 316 en volg. (Müller, Geographi Graeci minores, II, blz. 121) verhaalt, dat diamanten en barnsteen uit hetzelfde land in het noorden afkomstig zijn.

---

38. — JOSEPHUS

Flavius Josephus, geb. te Jerusalem in 37, leidde den opstand der Joden in 66, werd gevangen genomen en was getuige van de verovering van Jerusalem door Titus, leefde later, onder Vespasianus, Titus en Domitianus, te Rome, overl. omstreeks het begin der 2de eeuw. Hij schreef onder anderen een werk over de oorlogen der Joden in 7 boeken, *Περὶ τοῦ Ἰουδαϊκοῦ πολέμου*, waarin vooral de opstand van 66 tot 70 uitvoerig wordt beschreven (uitgegeven tusschen 75 en 79), en een werk over de geschiedenis der Joden, van de Schepping tot de regeering van Nero, in 20 boeken, *Ἰουδαϊκὴ ἀρχαιολογία* (voltooid in 93 of 94).

Hölscher, *Realencyclopädie*, IX, 1934–2000. — Prosopographia, II, blz. 68 n. 189. — W. Weber, *Josephus und Vespasian* (1921).

Handschriften van *Bellum Judaïcum:*
A = Milaan, *Bibl. Ambrosiana,* D 50 sup., van de 10de of 11de eeuw.
C = Rome, *Bibl. Vaticana,* Urbinas gr. 84, van de 11de eeuw.
L = Florence, *Bibl. Laurenziana,* LXIX 19, van de 11de of 12de eeuw.
M = Venetië, *Bibl. Marciana,* gr. 383, van de 11de of 12de eeuw.
P = Parijs, *Bibl. Nationale,* gr. 1425, van de 10de of 11de eeuw.
R = Rome, *Bibl. Vaticana,* Palatinus gr. 284, van de 11de of 12de eeuw.
V = Rome, *Bibl. Vaticana,* gr. 148, van de 11de eeuw.

Handschriften der *Antiquitates:*
A = Milaan, *Bibl. Ambrosiana,* F 128 inf., van de 11de eeuw.
E = Epitome (waarvan meerdere handschriften bekend zijn).
M = Florence, *Bibl. Laurenziana,* LXIX 10, van de 15de eeuw.
W = Rome, *Bibl. Vaticana,* gr. 984, van 1354.
Lat. = Latijnsche vertaling.
ed. pr. = editio princeps (Bazel, 1544).

Uitgaven. — S. Haverkamp, *met commentaar* (Amsterdam, 1726). — B. Niese (Berlijn, 1887–1895). — S. A. Naber (Leipzig, 1888–1896). — *Excerpten* bij Dom Bouquet, Recueil des historiens, blz. 373–376; Cougny, Extraits des auteurs grecs, III, blz. 2–41.

Josephus, Bellum Judaicum I 33, 9, 672

Περὶ τὴν κλίνην οἵ τε υἱεῖς καὶ τὸ πλῆθος τῶν συγγενῶν, ἐφ' οἷς οἱ δορυφόροι καὶ τὸ Θρᾴκιον στῖφος Γερμανοί τε καὶ Γαλάται διεσκευασμένοι πάντες ὡς εἰς πόλεμον.

VARIANTEN. — 1. περὶ, περὶ μὲν *L V R C*.

AANTEEKENINGEN. — Germaansche lijfwacht van Herodes, 4 vóór Christus. — Riese III 85. — Hetzelfde bericht Josephus, Antiquitates XVII 198. — Verg. de lijfwacht van Augustus.

1. Περὶ τὴν κλίνην, van Herodes.

Josephus, Bellum Judaicum II 16, 4, 376—377

(376) Τίς ὑμῶν οὐκ ἀκοῇ παρείληφεν τὸ Γερμανῶν πλῆθος; Ἀλκὴν μὲν γὰρ καὶ μεγέθη σωμάτων εἴδετε δήπου πολλάκις, ἐπεὶ πανταχοῦ Ῥωμαῖοι τοὺς τούτων αἰχμαλώτους ἔχουσιν. (377) Ἀλλ' οὗτοι γῆν μὲν ἄπειρον νεμόμενοι, μείζω δὲ τῶν σωμάτων ἔχοντες τὰ φρονήματα καὶ τὴν μὲν ψυχὴν θανάτου καταφρονοῦσαν, τοὺς δὲ θυμοὺς τῶν ἀγριωτάτων θηρίων σφοδροτέρους, Ῥῆνον τῆς ὁρμῆς ὅρον ἔχουσι, καὶ Ῥωμαίων ὀκτὼ τάγμασιν δαμαζόμενοι δουλεύουσιν μὲν ἁλόντες, τὸ δ' ὅλον αὐτῶν ἔθνος φυγῇ διασώζεται.

VARIANTEN. — 1. ἡμῶν *V R C*. — 2. μεγέθει *P A*, μεγέθη *V*. — ἴδετε *P A*. — δήπου, ἤδη ποῦ *L*. — 3. ἀλλ' οὗτοι, ἀλλά τοι *A L*. — 4. ψυχὴν, τύχην *R C V*. — 6. δουλεύουσιν μὲν, δουλεύουσιν *P*, οἱ μὲν δουλεύουσιν *Destinon*.

AANTEEKENINGEN. — De machteloosheid der Germanen tegenover Rome, — geschreven tijdens Vespasianus, onder den indruk van de overwinning op de Bataven in 70. — Riese VI 5.

Josephus, Bellum Judaicum VII 4, 2, 76—88

(76) Πολὺ μέρος Γερμανῶν ἐκινήθη πρὸς ἀπόστασιν, οἷς καὶ Γαλατῶν οἱ πλεῖστοι συμφρονήσαντες κοινῇ μεγάλας ἐλπίδας αὐτοῖς συνέθεσαν, ὡς καὶ τῆς Ῥωμαίων ἀπαλλαξόμενοι δεσποτείας. (77) Ἐπῆρε δὲ τοὺς Γερμανοὺς ἅψασθαι τῆς ἀποστάσεως καὶ τὸν πόλεμον ἐξενεγκεῖν πρώτη μὲν ἡ φύσις, οὖσα λογισμῶν ἔρημος ἀγαθῶν καὶ μετὰ μικρᾶς ἐλπίδος ἑτοίμως ῥιψοκίνδυνος, (78) ἔπειτα δὲ καὶ μῖσος τὸ πρὸς τοὺς κρατοῦντας, ἐπεὶ μόνοις ἴσασι Ῥωμαίοις τὸ γένος αὐτῶν δουλεύειν βεβιασμένον. Οὐ μὴν ἀλλὰ μάλιστά γε πάντων ὁ καιρὸς αὐτοῖς θάρσος ἐνεποίησεν. (79) Ὁρῶντες γὰρ τὴν Ῥωμαίων ἀρχὴν ταῖς συνεχέσι τῶν αὐτοκρατόρων ἀλλαγαῖς ἐν ἑαυτῇ τεταραγμένην, πᾶν τε μέρος τῆς ὑπ' αὐτοῖς οἰκουμένης πυνθανόμενοι μετέωρον εἶναι καὶ κραδαίνεσθαι, τοῦτον σφίσιν αὐτοῖς ἄριστον ὑπὸ τῆς ἐκείνων κακοπραγίας καὶ στάσεως καιρὸν ᾠήθησαν παραδεδόσθαι. (80) Ἐνῆγον δὲ τὸ βούλευμα καὶ ταύταις αὐτοὺς ταῖς ἐλπίσιν ἐτύφουν Κλασσικός τις καὶ Οὐιτίλλος, τῶν παρ' αὐτοῖς [ὄντες] ἡγεμόνων,

(81) οἳ δῆλον μὲν ὡς ἐκ μακροῦ ταύτης ἐφίεντο τῆς νεωτεροποιίας, ὑπὸ τοῦ καιροῦ δὲ θαρσῆσαι προαχθέντες τὴν αὐτῶν γνώμην ἐξέφηναν. Ἔμελλον δὲ προθύμως διακειμένοις τὴν πεῖραν τοῖς πλήθεσι προσφέρειν. (82) Πολλοῦ δὲ μέρους ἤδη τῶν Γερμανῶν τὴν ἀποστασίαν ἀνωμολογηκότος καὶ τῶν ἄλλων οὐκ ἄνδιχα φρονησάντων, ὥσπερ ἐκ δαιμονίου προνοίας Οὐεσπασιανὸς πέμπει γράμματα Πετιλίῳ Κερεαλίῳ, τὸ πρότερον ἡγεμόνι Γερμανίας γενομένῳ, τὴν ὕπατον διδοὺς τιμὴν καὶ κελεύων ἄρξοντα Βρεττανίας ἀπιέναι. (83) Πορευόμενος οὖν ἐκεῖνος, ὅποι προσετέτακτο, καὶ τὰ περὶ τὴν ἀπόστασιν τῶν Γερμανῶν πυθόμενος, ἤδη συνειλεγμένοις αὐτοῖς ἐπιπεσὼν καὶ παραταξάμενος πολύ τε πλῆθος αὐτῶν ἀναιρεῖ κατὰ τὴν μάχην καὶ τῆς ἀνοίας παυσαμένους ἠνάγκασε σωφρονεῖν. (84) Ἔμελλον δὲ κἀκείνου μὴ θᾶττον εἰς τοὺς τόπους παραβαλόντος δίκην οὐκ εἰς μακρὰν ὑφέξειν. (85) Ἡνίκα γὰρ πρῶτον ἡ τῆς ἀποστάσεως ἀγγελία τῇ Ῥώμῃ προσέπεσε, Δομετιανὸς Καῖσαρ πυθόμενος οὐχ ὡς ἂν ἕτερος ἐν τούτῳ τῆς ἡλικίας (νέος γὰρ ἦν ἔτι παντάπασι) τηλικοῦτον ἄρασθαι μέγεθος πραγμάτων ὤκνησεν, (86) ἔχων δὲ πατρόθεν ἔμφυτον τὴν ἀνδραγαθίαν, καὶ τελειοτέραν τὴν ἄσκησιν τῆς ἡλικίας πεποιημένος, ἐπὶ τοὺς βαρβάρους εὐθὺς ἤλαυνεν. (87) Οἱ δὲ πρὸς τὴν φήμην τῆς ἐφόδου καταπεσόντες ἐπ' αὐτῷ σφᾶς αὐτοὺς ἐποιήσαντο μέγα τοῦ φόβου, κέρδος εὑράμενοι τὸ χωρὶς συμφορῶν ὑπὸ τὸν αὐτὸν πάλιν ζυγὸν ὑπαχθῆναι. (88) Πᾶσιν οὖν ἐπιθεὶς τοῖς περὶ τὴν Γαλατίαν τάξιν τὴν προσήκουσαν Δομετιανός, ὡς μηδ' αὖθις ἄν ποτε ῥᾳδίως ἔτι τἀκεῖ ταραχθῆναι, λαμπρὸς καὶ περίβλεπτος ἐπὶ κρείττοσι μὲν τῆς ἡλικίας, πρέπουσι δὲ τῷ πατρὶ κατορθώμασιν εἰς τὴν Ῥώμην ἀνέζευξεν.

VARIANTEN. — 2. πλεῖστοι, πλησίον *L V R C (verg. Tacitus, Hist. IV 25)*. — συμφωνήσαντες *A L*. — αὐτοῖς, αὑτοῖς *Bekker*. — 3. δεσποτίας *P*. — δὲ τοὺς *P A M*, δ' αὐτοὺς *L*¹ *C*, δ' αὐτοὺς τοὺς *L*², δὲ αὖ τοὺς *V R*. — δ' αὐτοὺς ἅψασθαι *Van Herwerden*. — 4. πρῶτον *L*. — 6. ἔπιτα *A*. — τὸ *ontbr. in V R*. — 7. βεβιασμένον, βεβιασμένων *L*¹, βιασαμένοις *V R C*. — ἀλλά γε μάλιστα *P A M*. — καιρὸς, καῖσαρ *V R*. — 10. τῆς, τοῖς *P A*¹. — αὐτοῖς, αὐτὴν *L*². — πυθόμενοι *V R*. — 11. ἄριστον αὐτοῖς *L*. — 13. Οὐίτιλλος, οὐϊτίλλιος *L*. — ὄντες *ontbr. in P*. — 15. αὑτῶν *Bekker*. — δὲ, τε *Destinon*. — διακείμενοι *R*. — 17. ἀπόστασιν *M L V R A*. — ἀνωμολογικότες *L*, ἀνωμολογηκότες *V R*. — 18. ἄνδιχα *P*, ἂν δίχα *A L V R C*. — γράμμα *V*. — 19. Πετιλίῳ, βεντιδίω *P A M V R C*, πρὸς βεντιδίω *L*. — τὸ, τῶ *A L V R C*. — 20. ἄρξαντα *P A C*. — 22. συνηλεγμένοις *V R C*. — 23. σωφρονεῖν *A*, φρονεῖν *V R C*. — 25. ὑφέξιν *C*. — πρῶτον *M L V R C, ontbr. in P A*. — τῆς, περὶ τῆς *C*. — 27. ἄρασθαι, ὁρᾶσθαι *L*. — 28. τὴν *ontbr. in P A*. — 29. τελειωτέραν *A*. — πεποίμενος *V*. — 30. ἐπ' αὐτῷ, ἐπ' αὐτοὺς *P, ontbr. in A*. — 31. μέγα, μετὰ *P A L V R C*. — τοῦ *ontbr. in L C*. — εὑρόμενοι *L*. — 32. ἐπιτιθεὶς *L*. — 34. τὰ ἐκεῖ *L*.

AANTEEKENINGEN. — De opstand der Bataven, bedwongen met medewerking van Domitianus. — Riese V 115. — Dit is een voorbeeld van de geschiedschrijving ten voordeele van het keizerhuis. Daarin ligt dezelfde strekking als in het uitvoerige verhaal van Tacitus, Historiae IV 12 en volg. (naar Plinius) van de zijde der militairen.

Over de rol van Domitianus verg. Suetonius, Domitianus 2; Silius Italicus III 607; Martialis II 2, 4; — anders Tacitus, Historiae IV 68, 85 en 86.

13. Κλασσικός, Julius Classicus, praefectus der Ala Treverorum.
—. Οὐιτίλλος, Julius Civilis.
19. Πετιλίῳ Κερεαλίῳ, Quintus Petilius Cerialis.
26. Δομετιανὸς, Domitianus, de latere keizer.

Josephus, Antiquitates XVII 8, 3, 198

(198) Περὶ τὴν κλίνην οἵ τε υἱεῖς καὶ τὸ πλῆθος ἦν τῶν συγγενῶν, ἐπὶ δὲ τούτοις τὸ στρατιωτικὸν κατὰ οἰκεῖα ἔθνη ἢ προσηγορίας διέκειντο αὐτοῖς νεμηθέντες. Πρῶτοι μὲν οἱ δορυφόροι, μετὰ δὲ τὸ Θρᾴκιον, ἐπὶ δὲ τούτοις ὁπόσοι Γερμανῶν, καὶ τὸ Γαλλικὸν μετ' αὐτούς, ἐν τῷ κόσμῳ πάντες τῷ πολεμιστηρίῳ.

VARIANTEN. — 2. *κατὰ, καὶ τὰ M.* — *ἢ ontbr. in A M, ἢ Niese.* — — *προσηγορίας, προσηγορία τε A, προσηγορία M, προσηγορίαι Niese.* — *διέκατο E.* — 3. *οἱ ontbr. in M.* — 4. *γερμανοὶ A M.* — *τὸ, αὖ τὸ A M.* — *τῷ ontbr. in A M E.*

AANTEEKENINGEN. — Germaansche lijfwacht van Herodes, 4 vóór Christus. — Riese III 85. — Hetzelfde bericht Josephus, Bellum Judaicum I 672. — Verg. de lijfwacht van Augustus.
1. *περὶ τὴν κλίνην*, van Herodes.

Josephus, Antiquitates XIX 1, 15, 119—152

(119) Πρώτους εἰς τοὺς Γερμανοὺς ἡ αἴσθησις ἀφίκετο τῆς Γαΐου τελευτῆς· δορυφόροι δ' ἦσαν οὗτοι ὁμώνυμοι τῷ ἔθνει, ἀφ' οὗ κατειλέχατο Κελτικοῦ τάγμα παρεχόμενοι τὸ αὐτῶν. (120) Θυμῷ δὲ χρῆσθαι πάτριόν ἐστιν αὐτοῖς, ὥσπερ σπάνιον εἴ τισιν ἑτέροις τῶν βαρβάρων διὰ τὸ ἧσσόνως λογισμὸν ἐπιδέχεσθαι τῶν ποιουμένων, ῥωμαλέοι τε τοῖς σώμασι καὶ τῇ πρώτῃ ὁρμῇ συνιόντες τοῖς πολεμίοις, οὓς ἂν νομίσωσι, μεγάλα κατορθοῦντες. (121) Οὗτοι οὖν πυθόμενοι τοῦ Γαΐου τὴν σφαγὴν καὶ περιαλγήσαντες διὰ τὸ μὴ ἀρετῇ κρίνειν ἐπὶ τοῖς ὅλοις, ἀλλὰ συμφέροντι τῷ αὐτῶν, μάλιστα δὲ αὐτοῖς προσφιλὴς ἦν Γάϊος δόσεσι χρημάτων τὸ εὔνουν αὐτῷ κτώμενος, σπασάμενοι τὰ ξίφη, (122) προειστήκει δ' αὐτῶν Σαβῖνος χιλιαρχῶν οὐ δι' ἀρετὴν καὶ γενναιότητα προγόνων, μονομάχος γὰρ ἦν, ἰσχύι δὲ σώματος τὴν ἐπὶ τοιούτοις κτησάμενος ἄθροισιν ἀρετήν, διεξῄεσαν τῆς οἰκίας ἀνερευνώμενοι τοὺς σφαγέας τοῦ Καίσαρος. (123) Ἀσπρήναν τε κρεουργήσασιν αὐτοῖς διὰ τὸ πρώτῳ περιπεσεῖν, οὗ τὴν στολὴν μιᾶναν τὸ αἷμα τῶν θυμάτων, — — οὐκ ἐπ' ἀγαθῷ τὴν συντυχίαν ἀπεσήμαινε τοῦ γεγονότος, δεύτερος Νωρβανὸς ὑπηντίαζεν ἐν τοῖς γενναιοτάτοις τῶν πολιτῶν καὶ πολλοὺς αὐτοκράτορας παρεχόμενος τῶν προπατόρων. (124) Καὶ μηδὲν αἰδουμένων αὐτοῦ τὴν ἀξίωσιν ἰσχύι προὔχων ἀφαιρεῖται τὸ ξίφος τῷ πρώτῳ τῶν ἐπιόντων συμπλακείς φανερός τ' ἦν οὐκ ἀπραγμόνως τεθνηξόμενος, μέχρι δὴ περισχεθεὶς πολλοῖς τῶν ἐπιφερομένων ἔπεσεν ὑπὸ πλήθους τραυμάτων. (125) Τρίτος δ' Ἀντήιος, τῶν ἐκ τῆς βουλῆς σὺν ὀλίγοις, οὐ τυχαίως τοῖς Γερμανοῖς καθάπερ οἱ πρότερον περιπεσών, ὑπὸ δὲ φιλοθεαμοσύνης καὶ ἡδονῆς τοῦ αὐτόπτης γενόμενος Γαΐου κειμένου μῖσος

εὐφρᾶναι τὸ πρὸς αὐτόν· (τὸν γὰρ πατέρα τοῦ Ἀντηίου καὶ ὁμώνυμον φυγάδα ἐλάσας καὶ μὴ ἀρκεσθεὶς κτείνει στρατιώτας ἀποπέμψας). (126) Καὶ παρῆν μὲν διὰ τάδε εὐφρανούμενος θεωρίᾳ τοῦ νεκροῦ, θορυβουμένης δὲ τῆς οἰκίας κρύπτειν αὐτὸν ἐνθυμησάμενος οὐ διαφυγγάνει τῶν Γερμανῶν τότε εἰς τὴν ἔρευναν ἀκριβὲς κἀπὶ τοῖς φόνοις ὁμοίως τῶν τε αἰτίων καὶ μὴ ἐξαγριωσάντων. Καὶ οἵδε μὲν ταύτῃ τεθνήκεσαν.

16. (127) Εἰς δὲ τὸ θέατρον ἐπεὶ ἀφίκετο ὁ λόγος περὶ τῆς Γαΐου τελευτῆς, ἔκπληξίς τε καὶ ἀπιστία ἦν. Οἱ μὲν γὰρ καὶ πάνυ ἡδονῇ δεχόμενοι τὸν ὄλεθρον αὐτοῦ κἂν πρὸ πολλοῦ ἡγησάμενοι σφίσιν ἀγαθὸν συνελθεῖν, ὑπὸ δέους ἐν ἀπιστίᾳ ἦσαν. (128) Εἰσὶ δ' οἷς καὶ πάνυ ἀπ' ἐλπίδων ἦν. – – –

(137) – – – Οὐ μὴν τήν γ' ἐνέδραν ἐξέλιπον, δεδιότες τὴν ἐπενεχθησομένην προεξιοῦσιν αἰτίαν· οὐ γὰρ ἐφ' ἧς ἀξιοῖεν διανοίας, γενήσεσθαι περὶ αὐτοῖς τὴν κρίσιν, ἀλλ' ἀφ' ἧς εἰκάζειν ἐθελήσειαν τούς τε κατηγορήσοντας καὶ τοὺς δικάζοντας.

17. (138) Ἐπεὶ δὲ καὶ πλῆθος τῶν Γερμανῶν περιέσχε τὸ θέατρον ἐσπασμένων τὰ ξίφη, πᾶσι τοῖς θεωροῖς ἐλπὶς ἦν ἀπολεῖσθαι, καὶ πρὸς πᾶσαν οὑτινοσοῦν εἴσοδον πτοία εἶχεν αὐτούς, ὡς αὐτίκα μάλα συγκοπήσοιντο. Ἐν ἀμηχάνοις τε ἦσαν, οὔτ' ἀπιέναι θάρσος εἰσφερόμενοι οὔτε ἀκίνδυνον τὴν διατριβὴν τὴν ἐπὶ τοῦ θεάτρου πεπιστευκότες. (139) Εἰσπιπτόντων τε ἤδη, βοὴ τοῦ θεάτρου ῥήγνυται καθ' ἱκετείαν τρεπομένου τῶν στρατιωτῶν, ὡς πάντων ἀγνοίας αὐτῇ γενομένης καὶ τῶν βουλευθέντων τοῖς ἐπαναστᾶσιν, εἰ δή τις καὶ γέγονεν ἐπανάστασις, καὶ τῶν γεγονότων. (140) Φείδεσθαι οὖν καὶ μὴ τόλμης ἀλλοτρίας παρὰ τῶν οὐδ' ἐν αἰτίᾳ γενομένων ἀπολαμβάνειν τιμωρίαν, παρέντας ἐρεύνην τῶν πεπραχότων, ὅ τι καὶ πεπραγμένον εἴη, καταστῆναι. (141) Καὶ οἱ μὲν ταῦτά τε καὶ περαιτέρω μετὰ δακρύων καὶ τύψεως προσώπων, ἐπιθειάζοντες καὶ ποτνιώμενοι, ὁπόσα ἀνεδίδασκεν αὐτοὺς ὁ κίνδυνος ἑστὼς πλησίον, καὶ ὡς ἄν τις ἀγωνιζόμενος περὶ τῆς ψυχῆς εἴποι τι, ἔλεγον. (142) Θραύεται δὲ τῶν στρατιωτῶν πρὸς ταῦτα ἡ ὀργὴ καὶ μεταμελῆσαν αὐτοῖς τοῦ ἐπὶ τοῖς θεωροῖς βουλεύματος, ὠμόν τε γὰρ ἦν τοῦτο καὶ ἐκείνοις καίπερ ἐξηγριωκόσιν ἐδόκει, τὰς κεφαλὰς τῶν περὶ τὸν Ἀσπρήναν ἐπὶ τὸν βωμὸν ἀπερεισαμένοις. – – – –

18. (145) Ἦν δὲ Εὐάρεστος Ἀρούντιος τῶν κηρυσσόντων τὰ πωλούμενα καὶ δι' αὐτὸ φωνῆς τε μεγέθει χρώμενος καὶ χρήματα περιβεβλημένος ὅμοια τοῖς Ῥωμαίων πλουσιωτάτοις, δύναμίς τε αὐτῷ ἦν ἐφ' οἷς ἐθελήσειε πράσσειν κατὰ τὴν πόλιν ἔν τε τῷ τότε κἂν τοῖς ὕστερον. Οὗτος διαθεὶς αὑτόν ὡς ἐνῆν πενθιμώτατον, (146) (καίτοι μίσει καὶ παρ' ὁντινοῦν ἐχρῆτο πρὸς Γάϊον, ἀλλὰ μὴν κρείσσων ἡ διδασκαλία τοῦ φόβου καὶ στρατηγία περὶ τοῦ κερδησομένου τὴν σωτηρίαν τῆς εἰς τὸ παρὸν ἡδονῆς) (147) πάντα κόσμον ἐπιτηδεύσας, ὡς ἄν τις ἐπὶ τοῖς τιμιωτάτοις παρασκευάστο ἀπολωλόσιν, ἀποσημαίνει τοῦ Γαΐου τὸν θάνατον ἐπὶ τὸ θέατρον παρελθών, καὶ ἔπαυσε τοὺς ἀνθρώπους ἐπὶ πλέον ἀγνοίᾳ συμπεριφέρεσθαι τοῦ γεγονότος. (148) Ἤδη δὲ καὶ Στήλας Ἀρούντιος παρῆν ἀνακαλῶν τοὺς Γερμανούς, καὶ οἱ χιλίαρχοι σὺν αὐτῷ κελεύοντες κατατίθεσθαι τὸν σίδηρον καὶ διασαφοῦντες Γαΐου τὴν τελευτήν. (149) Τοῦτο καὶ σαφέστατα ἔσωσε τοὺς ἐν τῷ θεάτρῳ συνειλεγμένους καὶ πάντας, οἳ καὶ ὁπωσοῦν τοῖς Γερμανοῖς περιτύχοιεν· ἐλπίδος γὰρ αὐτοῖς παραγενομένης ἔμπνουν κεῖσθαι

τὸν Γάϊον, οὐκ ἔσθ' οὕτινος κακῶν ἂν ἀπέσχοντο. (150) Τοσόνδε ἐπερίσσευσεν αὐτοῖς εὐνοίας τῆς πρὸς αὐτόν, ὡς κἂν μετὰ τοῦ καθ' αὐτοὺς ἀπολουμένου τῆς ψυχῆς κτήσασθαι τὸ ἀνεπιβούλευτον αὐτῷ καὶ τοσαύτῃ δυστυχίᾳ συνεσόμενον. (151) Παύονται δὲ τοῦ ὠργηκότος εἰς τὴν τιμωρίαν μαθήσεως σαφοῦς παραγενομένης αὐτοῖς ἐπὶ τῇ τελευτῇ, διά τε τὸ εἰς ἀχρεῖον ἐπιδείξεσθαι τὸ πρόθυμον τῆς εὐνοίας, ὃς ἀμείψαιτο αὐτοὺς ἀπολωλότος, καὶ δέει, μὴ περαιτέρω τῇ ὕβρει χρωμένων ἐπιστροφὴ γένοιτο ὑπὸ τῆς βουλῆς, εἴπερ εἰς ἐκείνην περισταίη τὸ κράτος, ἢ ὑπὸ τοῦ ἐπικαταστάντος ἄρχοντος. (152) Καὶ οἱ Γερμανοί, εἰ καὶ μόλις, ἀλλ' οὖν ἐπαύσαντο λύσσης τῆς ἐπὶ Γαΐου τῷ θανάτῳ καταλαμβανομένης αὐτούς.

VARIANTEN. — 2. οὗτοι, αὐτοὶ *M W*. — ὁμώνυμον *Lat*. — ἀφ', ἐφ' *A M*. — κατειλέχατο *Dindorf*. κατειλήχαστὸ *A*, κατείλεχαν τὸ *M W*. — 3. τὸ *ontbr. in M W*. — 5. συνόντες *A*. — 6. οὓς, οὗ *ed. pr.* — ὁρμίσωσι *ed. pr.* — 9. αὐτῷ, αὐτῶν *M W E*. — 10. προεστήκει *M W*. — δὲ *W E*. — 12. ἄθροισιν *ontbr. in M W E*, ἀνδράσιν *Bekker*. — ἀρετὴν, dignitatem *Lat*., ἀρχὴν *ed. pr.* — 13. ἀσπρίναν *E*. — πρῶτοσ *M W*. — 15. ἀπεσήμανε *A*. — δεύτερος Νωρβανὸς, βάρβαροσ ῥωμανοσ *M*, βάρβαρος νωρμανὸσ *W*. barbarus norbanus *Lat*. — ἐν *ontbr. in M W*. — 18. τῶν πρώτων *M W*, τὸν πρῶτον *Holwerda*. — τῶν *ontbr. in M W*. — 20. τῶν τραυμάτων *E*. — τῶν ἐκ – ὀλίγοις, σὺν ὀλίγοις τῶν ἐκ τῆς βουλῆς ἀνὴρ *E*. — 21. οὐ τυχαίως *ontbr. in Lat*. — τοῖσ γερμανικοῖσ *M*. — οἱ, οὐ *M W*. — 22. γενόμενος, γενέσθαι *E*. — — μῖσος – αὐτόν, διὰ μίσουσ ἐφέρετο πρὸσ αὐτὸν *E*. — 24. ἐπιπέμψασ *E*. — 25. εὐφραινόμενοσ *M W*. — 26. αὐτὸν *A*¹ *M*. — 27. ἀκριβέσι *M W*. — καὶ ἐπὶ *M W*. — ἐξαγριῶσαν *Niese*. — οἶδε *A*, οἱ *M W*.

29. Εἰς δὲ, ὡς δὲ εἰσ *E*. — ἐπεὶ *ontbr. in M W E*. — 31. κἂν, καὶ *A*. — ἀγαθῶν *A*. — 33. ἐνέδραν, loca suae custodiae *Lat*., ἕδραν *Dindorf*. — 34. προϊοῦσαν *M*, προϊοῦσιν *W*. — ἐφ', ἀφ' *Hudson*. — ἐξίοιεν *Lat*. *Hudson*. — διανοίαι *A*. — περὶ αὐτουσ *M W*. — 35. εἰκάζειν, ἐγκαθίζειν *M W*. — θελήσειαν *M W*. — οἵ τε κατηγορήσαντες καὶ οἱ δικάζοντες *Louthius*. — κατηγορήσαντας *W*.

38. ἐσπασμένοι *E*. — ἀπολέσθαι *A M E*. — 40. τε *E*, δ' *A*, δὲ *M W*. — ἐπιέναι *A*. — 41. τε, δὲ *M W E*. — 42. ῥήγνυται, δείκνυται *M*. — 43. αὐτῇ, αὐτῷ *ed. pr.* — βουληθέντων *E*. — τοῖς, εἰς *M*, κατὰ τὴν *E*. — 44. φείδεσθε *M*. — 45. τῶν οὐδ', τοῦδε *M W*, τῶν οὐδὲ *E*. — τιμωρίαν, τιμωρία τι *A*. — 46. ἐρεύνην *Niese*, ἐρεύνη *A*, ἐν ἐρεύνῃ *M W E*. — πεπραγμένων *M W* — 49. εἴποι, εἴποιέν *M W*. — 50. πρὸς ταῦτα τῶν στρατιώτων *M W*. — μεταμελήσαντοσ *M W E*, paenitentia ducti sunt *Lat*., μετεμέλησεν *Hudson*. — 51. τοῦτο, ὅ τε *M W E*. — 52. ἀσπρίναν *E*. — ἀπερείσαντο *E*.

53. Εὐάρεστος, gratus *Lat*. — ἀρούντινος *M W*, aruntius *Lat*. — 54. τε *ontbr. in M*. — χρήματα περιβεβλημένος, indutus uestibus diuersi coloris *Lat*. — 55. τε *ontbr. in M W*. — ἐθελήσοιεν *M*. — πράσσειν, agendi *Lat*., πιπράσκειν *Naber*. — 56. τε *ontbr. in M*. — αὐτὸν *E*, semetipsum *Lat*. — 57. πενθιμώτατα *E*. — ὄντινα οὖν *M W*. — 60. παρεσκευάσατο *M W*, παρασκευασάμενος *E*, παρεσκευάσαιτο *ed. pr.* — θρηνῶν ἀποσημαίνει *E*. — 62. Στήλας, στείλας *M*, στίλλας *E*, Παῦλος *Dindorf*. — ἀρούντινος *M W*. — 63. παρῆν, περιῄει *Dindorf*. — 64. καὶ *ontbr. in E*. — 65. οἱ καὶ ὁπωσοῦν, οἵ περ ἂν *E*. — ὁπωσοῦν *ed. pr.*, ὅπως ἂν *hss*. — 67. ἐσθ', ἔθ' *A*, ἔστιν *M*, ἔσται *W*. — ἀπέσχοντο, ἐπέσχοντο *A*, ἐπέσχον *M W*, abstinebant *Lat*., ἀπέσχον *ed. pr.* — ἐπερίσσευσεν, περιέσσευσεν *A*, ἐπερίσσευεν *Bekker*. —

68. *κἂν, ἂν M.* — *ἀπολομένου W.* — 69. *συνεσόμενον, μὴ συνεσόμενον Hudson.* — 70. *ὠργηκότος*, iracundia *Lat.*, *ὡρμηκότος ed. pr.* — 71. *ἐπιδείξασθαι hss.* — 72. *εὐνοίας, συνουσίας M W.* — *ἀπολωλότασ M W.* — *καὶ ontbr. in M W.* — 74. *ἢ ὑπὸ, ἡ M W.* — 75. *ἀλλ' εἰ καὶ σαλλοῦν W.* — Γ*αΐου τῷ, τῶ γαΐου A.*

Aanteekeningen. — De Germaansche lijfwacht van Keizer Gaius bij zijn dood, 24 Jan. 41. — Riese IV 103. — Suetonius, Gaius Caesar 58, 3.

1. *Γερμανοὺς*; het waren Bataven; verg. Suetonius, Gaius Caesar 43, 1.

10. *Σαβῖνος*, Claudius Sabinus, een gladiator, die door Keizer Gaius was aangesteld tot commandant van zijn lijfwacht; verg. Cassius Dio LX 28, 3.

13. *'Ασπρῆναν*, waarschijnlijk Publius Nonius Asprenas, die consul in 38 was geweest.

15. *ἀπεσήμαινε*, in § 13.

–. **Νωρβανὸς**, wellicht Lucius Norbanus Flaccus, die consul was geweest in 19.

20. *'Αντήιος*, alleen hier genoemd.

53. **Εὐάρεστος** *'Αρρούντιος*, Arruntius Euaristus, alleen hier genoemd.

---

39. — QUINTILIANUS

Marcus Fabius Quintilianus, geb. te Calagurris in Spanje omstreeks 35, overl. omstreeks 95, redenaar en leeraar in de welsprekendheid, schreef onder anderen een werk over de opleiding van den redenaar *(Institutio oratoria)*. Op zijn naam zijn ons ook overgeleverd een aantal voorbeelden van redevoeringen *(declamationes)*, in twee verzamelingen, van groote en kleine redevoeringen.

Prosopographia, II, blz. 50 n. 48.

Handschriften der *Declamationes maiores*, onder anderen:

B = Bamberg, *Staatsbibliothek*, hs. M. IV 3, van de 10de eeuw.
M = Montpellier, *Bibl. de l'école de médecine*, ms. 226, van de 12de of 13de eeuw.
P = Parijs, *Bibl. Nationale*, lat. 16230, van de 14de eeuw.
S = Parijs, *Bibl. de la Sorbonne*, ms. 629, van de 15de eeuw.

Uitgaven der *Institutio oratoria:* — L. Radermacher en E. Bonnell (Leipzig, 1907–1911). — H. E. Butler (Londen, 1921–1922).

Uitgaaf der *Declamationes maiores:* — G. Lehnert (Leipzig, 1905).

Quintilianus, Institutio oratoria X 1, 103

(103) Quam paulum aetate praecedens eum Bassus Aufidius egregie, utique in libris belli Germanici, praestitit, genere ipso probabilis in omnibus sed in quibusdam suis ipse viribus minor.

AANTEEKENINGEN. — Het werk over de oorlogen in Germanië van Aufidius Bassus. — Riese XV 40*a*.

1. *eum*, Servilius Nonianus, redenaar en geschiedschrijver, vriend van Persius, overleden in 60.

2. *libris belli Germanici*, waarschijnlijk een ander werk dan zijn groote geschiedwerk, waarop Plinius het vervolg schreef; verg. Plinius, Epistulae III 5, 6. — Ook Plinius de Oudere heeft een werk *Bella Germaniae* samengesteld, vooral om het aandeel van Drusus te laten uitkomen. Zeker is dit laatste werk uit den tijd van keizer Claudius, den zoon van Drusus.

Quintilianus, Declamationes III 4

Interim ex ultimo litore Oceani et dirempta frigoribus plaga gens a rerum natura bene relegata stolida viribus, indomita feritate, insolens successu, nec minus animorum inmanitate quam corporum beluis suis proxima, Italiam inundavit.

VARIANTEN. — 1. dirempta, dira *M*, direpta *S*. — a *ontbr. in S*, aut *P*. — 2. bene, paene *Ascensius*. — indomita *P S*. — 3. belluis *B*.

AANTEEKENINGEN. — De Kimbren en Teutonen kwamen van de Noordzee naar Italië. — Riese I 12 A. — Verg. Florus I 38, 1.

---

40. — FRONTINUS

SEXTUS JULIUS FRONTINUS, geb. ± 40 of iets vroeger, overl. in 103, officier en ingenieur, schreef, behalve verschillende verhandelingen op technisch gebied, een werk met een verzameling van krijgslisten, *Strategemata*, in drie boeken, waaraan later een vierde boek is toegevoegd; dit laatste boek bevat geen verhalen van eigenlijke krijgslisten, is volgens een ander plan samengesteld en is wellicht ook niet van Frontinus, mogelijk van een tijdgenoot.

Prosopographia, II, blz. 192 n. 216.

HANDSCHRIFTEN:

C = Cues, *Hospitalbibliothek*, C. 14 (*Cusanus*, excerpten), van de 12de eeuw.
G = Gotha, *Landesbibliothek*, ms. 101 (excerpten), van de 9de eeuw.
H = Londen, *British Museum*, Harley 2666, van de 9de of 10de eeuw.
P = Parijs, *Bibl. Nationale*, lat. 7240, van de 10de of 11de eeuw.

UITGAVEN. — G. Gundermann (Leipzig, Teubner, 1888).

Frontinus, Strategemata II 6, 3

3. C. Caesar Germanos inclusos, ex desperatione fortius pugnantes, emitti iussit fugientesque adgressus est.

Varianten. — 1. Gaius Caesar *C.* — et ex *Oudendorpius.* — 2. iussit *H*, iusit *C.*

Aanteekeningen. — Krijgslist van Caesar, waarschijnlijk in den slag tegen de Usipetes en Tencteri, 55 vóór Christus. — Riese II 330. — Verg. Caesar, Bellum Gallicum IV 14–15.

Frontinus, Strategemata II 9, 4

4. Arminius, dux Germanorum, capita eorum, quos occiderat, similiter praefixa ad vallum hostium admoveri iussit.

Varianten. — 1. Armenus *H*, Armenius *P.*

Aanteekeningen. — Krijgslist van Arminius, 9 na Christus. — Riese III 113. 1. *similiter*, n.l. *hastis praefixa*, gelijk in het voorafgaande is medegedeeld.

Frontinus, Strategemata III 15, 4

4. Reliqui ex Variana clade, cum obsiderentur, quia defici frumento videbantur, horrea tota nocte circumduxerunt captivos, deinde praecisis manibus dimiserunt; hi circumsedentibus suis persuaserunt, ne spem maturae expugnationis reponerent in fame Romanorum, quibus ingens alimentorum copia superesset.

Aanteekeningen. — Krijgslist van de Romeinen na de nederlaag in het Teutoburgerwoud, 9 na Christus. — Riese III 114.

Frontinus, Strategemata IV 3, 14

14. Auspiciis Imperatoris Caesaris Domitiani Augusti Germanico bello, quod Julius Civilis in Gallia moverat, Lingonum opulentissima civitas, quae ad Civilem desciverat, cum adveniente exercitu Caesaris populationem timeret, quod contra exspectationem inviolata nihil ex rebus suis amiserat, ad obsequium redacta septuaginta milia armatorum tradidit mihi.

Varianten. — 1. Germanico *G H P*, Germanici eo *mindere hss.* — 2. ilius *H.* — 3. aduenientem *H P.* — 4. inuiolatam H^2. — ad, ab *G.* — 5. mihi *G H P*, ei *uitg.*

Aanteekeningen. — De overgave van de stad der Lingones aan Domitianus tijdens den opstand van Civilis. — Riese V 114. — Voor de rol van Domitianus verg. Josephus, Bellum Judaicum VII 4, 2; Suetonius, Domitianus 2; Silius Italicus III 607; Martialis II 2, 4; — maar zie Tacitus, Historiae IV 68, 85 en 86.

Frontinus, Strategemata IV 7, 8

8. Caedicius primipilaris, qui in Germania post Varianam cladem obsessis nostris pro duce fuit, veritus, ne barbari ligna, quae congesta erant, vallo admoverent et castra eius incenderent, simulata lignorum inopia, missis undique qui ea furarentur, effecit, ut Germani universos truncos amolirentur.

Varianten. — 1. Caedicius *Oudendorp*, caedius *G H P*. — uarianam *mindere hss.*, ualerianam *G H P*. — 2. aduouerunt H^1, aduoluerent H^2. — 3. simul talignorum H^2.

Aanteekeningen. — Krijgslist van Caedicius na den slag in het Teutoburgerwoud, 9 na Christus. — Riese III 115.

1. *Caedicius*, Lucius Caedicius, die ook wordt genoemd door Velleius II 120, 4.

---

41. — SILIUS ITALICUS

Tiberius Catius Silius Italicus, Romein van voorname afkomst, consul in 68, overl. in 101, schreef ten tijde van Domitianus een gedicht over de Punische oorlogen, *Punica*, in 17 boeken, waarvoor de gegevens voornamelijk aan Livius zijn ontleend.

Over zijn leven: Plinius, Epistula III 7. — Prosopographia, I, blz. 321 n. 474.

Handschriften:

F = Florence, *Bibl. Laurenziana*, aed. ecc. 196, van de 15de eeuw.
L = Florence, *Bibl. Laurenziana*, XXXVII 16, van de 15de eeuw.
O = Oxford, *Kings College*, ms. 314, van de 15de eeuw.
V = Rome, *Bibl. Vaticana*, lat. 1652, van de 15de eeuw.

Uitgaven. — L. Bauer (Leipzig, Teubner, 1890–1892). — W. C. Summers (Londen, 1905). — *Excerpten* bij Dom Bouquet, Recueil des historiens, blz. 677–683.

Silius Italicus, Punica III 607—608

607 At tu transcendes, Germanice, facta tuorum,
iam puer auricomo praeformidate Batavo.

Varianten. — 608. batano *L F O*, britano *V*.

Aanteekeningen. — Domitianus en de opstand der Bataven. — Verg. Josephus, Bellum Judaicum VII 2, 4; Martialis II 2, 4; Suetonius, Domitianus 2.
607. *Germanice*, Domitianus.
—. *tuorum*, de keizers Vespasianus en Titus.
608. *puer*, tijdens den opstand der Bataven.

---

42. — STATIUS

Publius Papinius Statius uit Napels, geb. kort vóór het midden der 1ste eeuw, overl. waarschijnlijk vóór 97, dichter van beroep, heeft, behalve epische dichtwerken, tusschen 80 en 95 een aantal gelegenheidsgedichten vervaardigd, die hij onder den naam *Silvae* tot boeken heeft vereenigd.

Prosopographia, III, blz. 10 n. 78.

Handschriften:
L = Florence, *Bibl. Laurenziana*, XXIX 32, van de 10de of 11de eeuw.
M = Madrid, *Bibl. Nacional*, ms. M. 31, van de 15de eeuw.

Uitgaven der *Silvae:* — F. Vollmer (Leipzig, 1898). — J. S. Philimore (Oxford, 1905). — A. Klotz (Leipzig, Teubner, 1911).

Statius, Silvae I 4, 89—93

89 Non vacat Arctoas acies Rhenumque rebellem
90 captivaeque preces Veledae et, quae maxima nuper
gloria, depositam Dacis pereuntibus Urbem
pandere, cum tanti lectu rectoris habenas,
93 Gallice, Fortuna non admirante subisti.

Varianten. — 90. Veledae *uitg.*, vel dae *M L*. — 92. lectu *Lipsius*, lectus *M L*. — 93. admirante *M L*, adversante *Markland*, adspirante *Hirschfeld*.

Aanteekeningen. — De opstand en nederlaag der Bataven. — Riese VI 48. — Het gedicht is getiteld *Soteria Rutili Gallici*. — Rutilius Gallicus was praefectus urbi tijdens den oorlog van Domitianus tegen de Daciërs, 84–89.

---

43. — MARTIALIS

Marcus Valerius Martialis, geb. te Bilbilis in Spanje omstreeks 40, overleden omstreeks 103, vooral bekend als dichter van epigrammen. In onze uitgaven zijn het veertien boeken: de groote verzameling van epigrammen (boek I–XII), een boek Xenia (XIII) en een boek Apophoreta (XIV); aan deze boeken gaat nog een afzonderlijk boek vooraf, gewoonlijk genoemd „Liber spectaculorum", dat alleen in een uittreksel tot ons is gekomen. — Het „Liber spectaculorum" is ontstaan in 80, bij de inwijding van het Amphitheatrum Flavium. Van de boeken I–XII zijn boek I–XI ontstaan en uitgegeven onder de regeering van Domitianus tusschen 85 en 96; boek X is in 98 omgewerkt. De boeken Xenia en Apophoreta zijn uitgegeven na den oorlog tegen de Chatten (eerste helft 83) en vóór den oorlog tegen de Daciërs (86–89).

Prosopographia, III, blz. 359 n. 77.

Handschriften: *X* = *H T R*. — *Y* = *L P Q f W*. — *Z* = *E x A V Epor B G C*.

A = Leiden, *Universiteitsbibliotheek*, Vossianus lat. Q. 56, van de 11de eeuw.
B = Leiden, *Universiteitsbibliotheek*, Vossianus lat. Q. 121, van de 12de eeuw.
C = Leiden, *Universiteitsbibliotheek*, Vossianus lat. F. 89, van de 14de eeuw.
E = Edinburg, *Advocates' Library*, van de 10de eeuw.
F = Florence, *Bibl. Laurenziana*, XXXV 38, van de 15de eeuw.
G = Wolfenbuttel, *Landesbibliothek*, Gud. 157 *(Gudianus)*, van de 12de eeuw.
H = Weenen, *Nationalbibliothek*, ms. 277 *(Hauptii florilegium)*, van de 11de eeuw.
L = Berlijn, *Staatsbibliothek*, fol. 612 *(Lucensis)*, van de 12de eeuw.
P = Rome, *Bibl. Vaticana*, Palatinus lat. 1696, van de 12de eeuw.
Q = Londen, *British Museum*, Arundell 136, van de 15de eeuw.
R = Leiden, *Universiteitsbibliotheek*, Vossianus lat. Q. 86, van de 9de eeuw.
T = Parijs, *Bibl. Nationale*, lat. 8071 *(Thuaneum floriligium)*, van de 9de of 10de eeuw.
W = Perugia, *(Wittianum fragmentum)*.
f = Florence, *Bibl. Laurenziana*, XXXV 39, van de 15de eeuw.
x = Parijs, *Bibl. Nationale*, lat. 8067 *(Puteanus)*, van de 10de eeuw.
Epor. = Eporediense fragmentum.

Uitgaven. — W. M. Lindsay (Oxford, 1902). — *Excerpten* bij Dom Bouquet, Recueil des historiens, blz. 684–686.

Martialis, Spectacula 3

1 Quae tam seposita est, quae gens tam barbara, Caesar,
ex qua spectator non sit in urbe tua?
– – – – –
9 Crinibus in nodum torti venere Sicambri,
atque aliter tortis crinibus Aethiopes.

Varianten. — 9. tortis *oude uitg.*

Aanteekeningen. — Sugambren als toeschouwers in het Colosseum te Rome. — Riese VI 10.

1. *Caesar*, Domitianus.

Martialis, Epigrammata II 2

Creta dedit magnum, maius dedit Africa nomen,
  Scipio quod victor quodque Metellus habet;
3 nobilius domito tribuit Germania Rheno,
  et puer hoc dignus nomine, Caesar, eras.
Frater Idumaeos meruit cum patre triumphos,
6 quae datur ex Chattis laurea, tota tua est.

Varianten. — 3. domino *Z.* — 4. nomine, numine *Y.*

Aanteekeningen. — Domitianus en de opstand der Bataven. — Riese VI 30. — Verg. Josephus, Bellum Judaicum VII 2, 4; Silius Italicus III 607; Suetonius, Domitianus 2. — Het gedicht is geschreven na het einde van den oorlog tegen de Chatten.

2. *Scipio*, Publius Cornelius Scipio Africanus.

–. *Metellus*, Quintus Caecilius Metellus Creticus.

3. *Germania.* — Domitianus droeg den naam Germanicus sedert den oorlog tegen de Chatten. Martialis zegt hier, met hoofsche overdrijving, dat Domitianus dezen naam al tijdens den opstand der Bataven had verdiend.

4. *puer*, tijdens den opstand der Bataven.

–. *Caesar*, Domitianus.

6. *Chattis*; tegen dit volk werd tijdens de regeering van Domitianus gevochten in 83.

Martialis, Epigrammata VI 61 (60), 3—4

3 Sic leve flavorum valeat genus Usiporum
  quisquis et Ausonium non amat imperium.

Varianten. — 3. uisiporum *T*, usipiorum *Z.* — 4. ausonum *Z.*

Aanteekeningen. — De Usipi. — Riese VI 64. — Tacitus, Agricola 28; Cassius Dio LXVI 20. — Een muiterij der Cohors Usiporum wordt vermeld in het jaar 83.

Martialis, Epigrammata VI 82, 4—6

4 'Tune es, tune', ait, 'ille Martialis,
  cuius nequitias iocosque novit,
6 aurem qui modo non habet Batavam ?'

Varianten. — 5. notauit *Z.* — 6. habebat auam *Y.*

Aanteekeningen. — Den dichter Martialis kent ieder, die niet heeft een *auris Batava.* — Riese VI 65.

Martialis, Epigrammata VIII 33, 19—20

19 Fortior et tortos servat vesica capillos
et mutat Latias spuma Batava comas.

VARIANTEN. — 20. spumabat flaua *Z.*

AANTEEKENINGEN. — De *spuma Batava.* — Riese VI 66.
20. *spuma*, schuimzeep.

Martialis, Epigrammata X 7

Nympharum pater amniumque, Rhene,
quicumque Odrysias bibunt pruinas,
3 sic semper liquidis fruaris undis
nec te barbara contumeliosi
calcatum rota conterat bubulci;
6 sic et cornibus aureis receptis
et Romanus eas utraque ripa:
Traianum populis suis et Urbi,
9 Thybris te dominus rogat, remittas.

VARIANTEN. — 1. omniumque *Z.* — 6. aureis *Z*, aureus *Y (maar* aureis *P Q).* — 8. populisuis *Z.* — orbi *Z.* — 9. dominum *Z.*

AANTEEKENINGEN. — Gedicht aan den Rijn, 98. — Riese VII 10. — C. W. Vollgraff (Mnemosyne, XLV, 1917, blz. 350–352) heeft uit dit gedicht, vergeleken met Eutropius VIII 2 en Orosius VII 112, opgemaakt, dat Traianus het land der Friezen weer heeft bezet.

6. *cornibus – receptis*, nu het geheele mondingsgebied en het meer Flevum weer teruggewonnen zijn voor Rome (Vollgraff).

9. *Thybris*, de Tiber, de meerdere van den Rijn, verzoekt hem Traianus, den pas gekozen keizer, naar Rome terug te zenden.

Martialis, Epigrammata XIII 54

LIV. Perna.
Cerretana mihi fiat vel missa licebit
3 de Menapis; lauti de petasone vorent.

VARIANTEN. — 1. ceretana *Y*, caeretana *Z.* — uorent *X Y*, uorant *Z.*

AANTEEKENINGEN. — Messapische ham. — Riese VI 69.
1. *Perna*, ham.
2. *Cerretana*, uit het gebied der Cerretani in Hispania Tarraconensis, waar Martialis zelf ook vandaan kwam.
3. *petasone*, ham.

Martialis, Epigrammata XIV 176

CLXXVI. Persona Germana.
Sum figuli lusus russi persona Batavi.
Quae tu derides, haec timet ora puer.

VARIANTEN. — 1. persona *X*, persona germani *Y*, persona germana *Z*. — 2. uacaui *Z*. — 3. amet *T*, time *Y*, tibi *Z*. — pater *Z*.

AANTEEKENINGEN. — Het masker van een Bataaf in terracotta. — Riese VI 74.

---

44. — PLUTARCHUS

PLUTARCHUS uit Chaeronea in Boeotië, geb. omstreeks 46, overl. na 120, veer gezien geleerde en veelzijdig schrijver, bekleedde hooge ambten in zijn zaderland, schreef een aantal levensbeschrijvingen van beroemde mannen en populair philosophische werken, Ἠθικά *(Moralia)*. De levensbeschrijvingen zijn uit zijn lateren tijd, waarschijnlijk van 105 tot 115; meestal zijn naast elkander beschreven de levens van een Griek en van een Romein, die met elkander worden vergeleken; zij hebben den vorm der peripatetische biographie. De levensbeschrijvingen der keizers Galba en Otho, die oorspronkelijk nog door het leven van Vitellius werden gevolgd, zijn niet met de overige, maar met de *Moralia* overgeleverd en vertoonen niet den vorm van een biographie, maar van een geschiedverhaal; wellicht zijn zij uit ouder tijd dan de andere.

Voor zijn historische geschriften heeft Plutarchus het materiaal verzameld door de lectuur van een groot aantal Grieksche en Latijnsche schrijvers, maar vooral gebruikte hij de gegevens, die door de oudere peripatetische biographen waren bijeengebracht. Waar Plutarchus in de levens van Galba en Otho hetzelfde als Tacitus verhaalt, volgde hij waarschijnlijk den ouderen auteur (Cluvius Rufus of Plinius), dien ook Tacitus heeft gebruikt. — Als philosoof behoorde Plutarchus tot de Akademie en stond onder den invloed van Plato, de Stoa en Posidonius.

Prosopographia, III, blz. 55 n. 400. — E. Meyer, *Forschungen zur alten Geschichte*, II (1899), blz. 1 en volg. — Leo, *Die griechisch-römische Biographie*, blz. 146–192. — J. J. Hartman, *De Plutarcho scriptore et philosopho* (Leiden, 1916).

HANDSCHRIFTEN, van de *Vitae*:
A = Parijs, *Bibl. Nationale*, gr. 1671, van 1296.
B = Parijs, *Bibl. Nationale*, gr. 1672, van de 16de eeuw.
C = Parijs, *Bibl. Nationale*, gr. 1673, van de 13de eeuw.
D = Parijs, *Bibl. Nationale*, gr. 1674, van de 16de eeuw.

F^a = Parijs, *Bibl. Nationale*, gr. 1676, van de 15de eeuw.
H = Parijs, *Bibl. Nationale*, gr. 1678, van de 11de eeuw.
K = Venetië, *Bibl. Marciana*, gr. 386, van de 11de eeuw.
L = Florence, *Bibl. Laurenziana*, LXIX 9, van 997.
M = München, *Staatsbibliothek*, ms. 85, van de 13de eeuw.
N = Madrid, *Biblioteca nacional*, N. 55 (4685), van de 14de eeuw.
P = Heidelberg, *Univers. Bibliothek*, Palatinus gr. 283, van de 11de of 12de eeuw.
R = Rome, *Bibl. Vaticana*, Urbinas gr. 97, van de 10de of 11de eeuw.
S = Seitenstetten, *Stiftsbibliothek*, van de 11de of 12de eeuw.
U = Rome, *Bibl. Vaticana*, gr. 138, van de 10de of 11de eeuw.
V = Rome, *Bibl. Vaticana*, gr. 1007, van 1428.
a = ed. Aldina (Venetië, 1519).
m = Venetië, *Bibl. Marciana*, gr. 385, van de 14de of 15de eeuw.

HANDSCHRIFTEN van de *Moralia* en de *levens van Galba en Otho:*
A = Parijs, *Bibl. Nationale*, gr. 1671, van 1296.
W = Rome, *Bibl. Vaticana*, gr. 139, van de 14de eeuw.
a = ed. Aldina (Venetië, 1509).
i = uitgaaf bij Ph. Junta (Florence, 1517).

UITGAVEN *van de Vitae:* — C. Sintenis (Leipzig, 1839–1846 en 1877–1882). — C. Lindskog en K. Ziegler (Leipzig, Teubner, 1914 en volg.). — B. Perrin, *met Engelsche vertaling* (Londen, Heinemann, 1914–1926).

Van de levens van Galba en Otho: — E. G. Hardy, *met commentaar* (Londen, 1890).

Van de Moralia: — G. N. Bernardakis (Leipzig, Teubner, 1888–1896).

Excerpten bij Dom Bouquet, Recueil des historiens, I, blz. 376–421; Cougny, Extraits des auteurs grecs, III, blz. 42–359.

Geciteerd wordt soms naar de bladzijden der uitgaaf van H. Stephanus (Parijs, 1624).

Plutarchus, Comparatio Niciae et Crassi 4 (37), 2, p. 567

Καίσαρα μυριάδας τριάκοντα Γερμανῶν τρεψάμενον συνεβούλευεν ὁ Κάτων ἐκδοῦναι τοῖς ἡττημένοις καὶ τρέψαι τὸ μήνιμα τοῦ παρασπονδήματος εἰς ἐκεῖνον.
3 *Ὁ δὲ δῆμος ἐρρῶσθαι φράσας Κάτωνι πεντεκαίδεκα ἡμέρας ἔθυεν ἐπινίκια καὶ περιχαρὴς ἦν.*

VARIANTEN. — 1. *τρεψάμενος N.* — *συνεβούλευσεν N.* — 2. *ἡττημένοις A en Reiske, ἡττωμένοις N S U.* — *παρασπονδήσαντος N.* — 3. *ἔθυεν – ἦν ontbr. in U.* — *ἐπινικίους N.*

AANTEEKENINGEN. — Cato stelt voor Caesar uit te leveren aan de Germanen. — Riese II 71 n. — Plutarchus, Caesar 22, 3; en Cato 51; Appianus, De rebus Gallicis 18. — Verg. Caesar, De bello Gallico IV 13.

Plutarchus, Caesar 14, 5, p. 714

(5) Πομπήιος δὲ γήμας εὐθὺς ἐνέπλησε τὴν ἀγορὰν ὅπλων καὶ συνεπεκύρου τῷ δήμῳ τοὺς νόμους, Καίσαρι δὲ τὴν ἐντὸς Ἄλπεων καὶ τὴν ἐκτὸς ἅπασαν Κελτικὴν προσθεὶς τὸ Ἰλλυρικὸν μετὰ ταγμάτων τεσσάρων εἰς πενταετίαν. Κάτωνα μὲν οὖν ἐπιχειρήσαντα τούτοις ἀντιλέγειν ἀπῆγεν εἰς φυλακὴν ὁ Καῖσαρ.

VARIANTEN. — 3. εἰς *ontbr. in P C.*

AANTEEKENINGEN. — Caesar krijgt het stadhouderschap van Gallië, 59 vóór Christus. — Suetonius, Caesar 22; Cassius Dio XXXVIII 8, 5.

1. γήμας, na zijn huwelijk met Julia, de dochter van Caesar.
2. τὴν ἐκτὸς, anders Suetonius en Dio.
3. εἰς πενταετίαν; verg. Plutarchus, Pompeius 48, Crassus 14, Cato 33.

Plutarchus, Caesar 20, 3—4, p. 717—718

(3) Ἐπεὶ δὲ Βέλγας ἤκουσε δυνατωτάτους Κελτῶν καὶ τὴν τρίτην ἁπάσης τῆς Κελτικῆς νεμομένους ἀφεστάναι, πολλὰς δή τινας μυριάδας ἐνόπλων ἀνδρῶν ἠθροικότας, ἐπιστρέψας, εὐθὺς ἐχώρει τάχει πολλῷ· καὶ πορθοῦσι τοὺς συμμάχους Γαλάτας ἐπιπεσὼν τοῖς πολεμίοις τοὺς μὲν ἀθρουστάτους καὶ πλείστους αἰσχρῶς ἀγωνισαμένους τρεψάμενος διέφθειρεν, ὥστε καὶ λίμνας καὶ ποταμοὺς βαθεῖς τοῖς Ῥωμαίοις νεκρῶν πλήθει περατοὺς γενέσθαι. (4) Τῶν δ' ἀποστάντων οἱ μὲν παρωκεάνιοι πάντες ἀμαχεὶ προσεχώρησαν· ἐπὶ δὲ τοὺς ἀγριωτάτους καὶ μαχιμωτάτους τῶν τῇδε, Νερβίους, ἐστράτευσεν, οἵπερ εἰς συμμιγεῖς δρυμοὺς κατῳκημένοι, γενεὰς δὲ καὶ κτήσεις ἔν τινι βυθῷ τῆς ὕλης ἀπωτάτω θέμενοι τῶν πολεμίων, αὐτοὶ τῷ Καίσαρι ποιουμένῳ χάρακα καὶ μὴ προσδεχομένῳ τηνικαῦτα τὴν μάχην ἑξακισμύριοι τὸ πλῆθος ὄντες αἰφνιδίως προσέπεσον καὶ τοὺς μὲν ἱππεῖς ἐτρέψαντο, τῶν δὲ ταγμάτων τὸ δωδέκατον καὶ τὸ ἕβδομον περισχόντες ἅπαντας ἀπέκτειναν τοὺς ταξιάρχους. Εἰ δὲ μὴ Καῖσαρ ἁρπάσας τὸν θυρεὸν καὶ διασχὼν τοὺς πρὸ αὑτοῦ μαχομένους ἐνέβαλε τοῖς βαρβάροις, καὶ ἀπὸ τῶν ἄκρων τὸ δέκατον κινδυνεύοντος αὐτοῦ κατέδραμε καὶ διέκοψε τὰς τάξεις τῶν πολεμίων, οὐδεὶς ἂν δοκεῖ περιγενέσθαι· νῦν δὲ τῇ Καίσαρος τόλμῃ τὴν λεγομένην ὑπὲρ δύναμιν μάχην ἀγωνισάμενοι τρέπονται μὲν οὐδ' ὣς τοὺς Νερβίους, κατακόπτουσι δὲ ἀμυνομένους· πεντακόσιοι γὰρ ἀπὸ μυριάδων ἓξ σωθῆναι λέγονται, βουλευταὶ δὲ τρεῖς ἀπὸ τετρακοσίων.

VARIANTEN. — 1. βέλτας *P C M H V.* — 2. ἐφεστάναι *M.* — 5. τρεψάμενος *ontbr. in C.* — καὶ λίμνας, λίμνας *P.* — 7. προεχώρησαν *P.* — 9. γενεὰς, νεὰς *P.* — κτίσεις *P.* — 14. πρὸ αὐτῶν *V.* — μαχομένοις *A B D.* — τοὺς βαρβάρους *M.* — 15. τὸ δωδέκατον *uitg.* — 16. ἂν δοκεῖ *ontbr. in C,* δοκεῖ *Stephanus,* δοκῇ *hss.* — ἀπὸ τῶν τετρακοσίων *C.*

AANTEEKENINGEN. — Overwinning op de Nervii, 57 vóór Christus. — Riese II 53. — Caesar, Bellum Gallicum II 16–28; Appianus, Celtica 1.

2. πολλὰς – μυριάδας; Caesar, Bellum Gallicum II 4, noemt het con-

tingent van elk volk en komt daarbij voor het geheel tot het (zonder twijfel zeer overdreven) aantal van 290 000 man.

3. *τοὺς – Γαλάτας*; Caesar, Bellum Gallicum II 7, noemt de Remi.

8. *συμμιγεῖς δρυμοὺς*; verg. Caesar, Bellum Gallicum II 17.

13. *ταξιάρχους*, centuriones; verg. Caesar, Bellum Gallicum II 25.

Plutarchus, Caesar 22, p. 718

22. *Τραπόμενος αὖθις ὁ Καῖσαρ ἐπὶ τὰς ἐν τῇ Κελτικῇ δυνάμεις πολὺν καταλαμβάνει πόλεμον ἐν τῇ χώρᾳ, δύο Γερμανικῶν ἐθνῶν μεγάλων ἐπὶ κατακτήσει γῆς ἄρτι τὸν Ῥῆνον διαβεβηκότων· Οὐσίπας καλοῦσι τοὺς ἑτέρους, τοὺς δὲ Τεντερίτας.* (2) *Περὶ δὲ τῆς πρὸς τούτους γενομένης μάχης ὁ μὲν Καῖσαρ ἐν ταῖς ἐφημερίσι γέγραφεν, ὡς οἱ βάρβαροι διαπρεσβευόμενοι πρὸς αὐτὸν ἐν σπονδαῖς ἐπιθοῖντο καθ' ὁδόν, καὶ διὰ τοῦτο τρέψαιντο τοὺς αὐτοῦ πεντακισχιλίους ὄντας ἱππεῖς ὀκτακοσίοις τοῖς ἐκείνων μὴ προσδοκῶντας· εἶτα πέμψειαν ἑτέρους πρὸς αὐτὸν αὖθις ἐξαπατῶντας, οὓς κατασχὼν ἐπαγάγοι τοῖς βαρβάροις τὸ στράτευμα, τὴν πρὸς οὕτως ἀπίστους καὶ παρασπόνδους πίστιν εὐήθειαν ἡγούμενος.* (3) *Τανύσιος δὲ λέγει Κάτωνα, τῆς βουλῆς ἐπὶ τῇ νίκῃ ψηφιζομένης ἑορτὰς καὶ θυσίας, ἀποφήνασθαι γνώμην, ὡς ἐκδοτέον ἐστὶ τὸν Καίσαρα τοῖς βαρβάροις, ἀφοσιουμένους τὸ παρασπόνδημα ὑπὲρ τῆς πόλεως καὶ τὴν ἀρὰν εἰς τὸν αἴτιον τρέποντας. Τῶν δὲ διαβάντων αἱ μὲν κατακοπεῖσαι τεσσαράκοντα μυριάδες ἦσαν, ὀλίγους δὲ τοὺς ἀποπεράσαντας αὖθις ὑπεδέξαντο Σούγαμβροι, Γερμανικὸν ἔθνος.* (4) *Καὶ ταύτην λαβὼν αἰτίαν ἐπ' αὐτοὺς ὁ Καῖσαρ, ἄλλως δὲ δόξης ἐφιέμενος καὶ τοῦ πρῶτος ἀνθρώπων στρατῷ διαβῆναι τὸν Ῥῆνον, ἐγεφύρου πλάτος τε πολὺν ὄντα καὶ κατ' ἐκεῖνο τοῦ πόρου μάλιστα πλημμυροῦντα καὶ τραχὺν καὶ ῥοώδη καὶ τοῖς καταφερομένοις στελέχεσι καὶ ξύλοις πληγὰς καὶ σπαραγμοὺς ἐνδιδόντα κατὰ τῶν ἐρειδόντων τὴν γέφυραν.*

VARIANTEN. — 2. *χώρᾳ, πόλει P.* — *μεγάλων ἐθνῶν C.* — 3. Οὐσίπας *Xylander, οὓς εἶπας P, οὓς εἶπας H, οὓς ἶπας of οὓς ἶπας overige hss.* — 4. *τεντερίτας P C A H, τερτερίτας M, τεντηρίδας V,* Τεντερίδας *vulg.* — 8. *αὖθις πρὸς αὐτὸν ἑτέρους C.* — *ἐπαγάγοιτο a.* — 9. *βαρβάροις, πολεμίοις C.* — 10. *τανύσιος P C M A H V,* Γανύσιος *vulg.* — 11. *ἑορτὰς καὶ σπονδὰς καὶ θυσίας A H.* — *ἐστὶ, ἐπὶ V.* — 12. *ἀφοσιουμένοις P.* — 15. *ἐπ' P C M A H S V.* — 16. [*καὶ*] *Sintenis.* — *στρατῷ ontbr. in C.* — 17. *τε πλάτος C.* — *τε, δὲ P.* — 19. *ἐνδιδόντος V.* — *ἐρειδόντων, ἐνδιδόντων M.*

AANTEEKENINGEN. — Strijd tegen de Tencteri en Usipetes, eerste tocht over den Rijn, 55 vóór Christus. — Riese II 74. — Caesar, Bellum Gallicum IV 1–19; Cassius Dio XXXIX 47–48.

3. **Οὐσίπας – Τεντερίτας.** — Caesar, Bellum Gallicum IV 1, spreekt van *Usipetes* en *Tencteri*; Tacitus, Germania 32 van *Usipii* en *Tencteri*.

5. *ἐφημερίσι*, Caesar, Bellum Gallicum IV 7.

10. **Τανύσιος**, Tanusius Geminus, een geschiedschrijver, vermeld door Suetonius, Divus Julius 9, 2, en Seneca, Epistola 93, 9.

11. *ἐκδοτέον – τὸν Καίσαρα*; verg. Plutarchus, Cato 51, 1; Comp. Niciae et Crassi 4, 3; Suetonius, Divus Julius 24, 3; Appianus, De rebus Gallicis 18. — Verg. Caesar, Bellum Gallicum IV 13.

Plutarchus, Caesar 24, p. 719

24. Τοῦ δὲ Καίσαρος μεγάλην ἤδη τὴν δύναμιν οὖσαν εἰς πολλὰ κατ' ἀνάγκην χειμάδια διελόντος, αὐτοῦ δὲ πρὸς τὴν Ἰταλίαν, ὥσπερ εἰώθει, τραπομένου, πάντα μὲν αὖθις ἀνερρήγνυτο τὰ τῶν Γαλατῶν καὶ στρατοὶ μεγάλοι περιϊόντες ἐξέκοπτον τὰ χειμάδια καὶ προσεμάχοντο τοῖς χαρακώμασι τῶν Ῥωμαίων, οἱ δὲ πλεῖστοι καὶ κράτιστοι τῶν ἀποστάντων μετὰ Ἀμβιόριγος Κότταν μὲν αὐτῷ στρατοπέδῳ καὶ Τιτύριον διέφθειραν, τὸ δὲ ὑπὸ Κικέρωνι τάγμα μυριάσιν ἓξ περισχόντες ἐπολιόρκουν καὶ μικρὸν ἀπέλιπον ᾑρηκέναι κατὰ κράτος, συντετρωμένων ἁπάντων καὶ παρὰ δύναμιν ὑπὸ προθυμίας ἀμυνομένων. (2) Ὡς δὲ ἠγγέλθη ταῦτα τῷ Καίσαρι μακρὰν ὄντι, ταχέως ἐπιστρέψας καὶ συναγαγὼν ἑπτακισχιλίους τοὺς σύμπαντας ἠπείγετο τὸν Κικέρωνα τῆς πολιορκίας ἐξαιρησόμενος.

VARIANTEN. — 2. *χειμαδεῖα M*, *χειμαδία A*. — 3. *τῶν δυνατῶν M*. — 4. *τῶν Ῥωμαίων A C H M P S V*, *τοῖς vulg.* — 5. *ἀποστατῶν V*. — *ἀβριόριγος V*, **Αβριόρηγος** *vulg.*, **Αμβιόριγος** *uitg.* — 6. **Τιτύριον** *Sintenis*, *τιγύριον A*, *τηγύριον overige hss.*, **Τιτούριον** *vulg.* — 7. *ἐπίσχοντες M*. — *ὑπέλιπον P C M*. — *ᾑρημέναι P*. — 9. *ἠγγέλθη P C*, *ἠγγέλη vulg.*

AANTEEKENINGEN. — Vernietiging van de troepen van Sabinus en Cotta, beleg van het kamp van Cicero, einde 54 vóór Christus. — Caesar, Bellum Gallicum V 34–51; Livius, Periocha CVI; Cassius Dio XL 10.

6. **Κότταν – Τιτύριον**, Lucius Aurunculeius Cotta en Quintus Titurius Sabinus.

–. **Κικέρωνι**, Quintus Tullius Cicero, de broeder van den staatsman.

Plutarchus, Cato 51, 1, p. 784

51. Τοῦ δὲ Καίσαρος ἐμβαλόντος εἰς ἔθνη μάχιμα καὶ παραβόλως κρατήσαντος, Γερμανοῖς δὲ καὶ σπονδῶν γενομένων δοκοῦντος ἐπιθέσθαι καὶ καταβαλεῖν τριάκοντα μυριάδας, οἱ μὲν ἄλλοι τὸν δῆμον ἠξίουν εὐαγγέλια θύειν, ὁ δὲ Κάτων ἐκέλευεν ἐκδιδόναι τὸν Καίσαρα τοῖς παρανομηθεῖσι καὶ μὴ τρέπειν εἰς αὑτοὺς μηδὲ ἀναδέχεσθαι τὸ ἄγος εἰς τὴν πόλιν.

VARIANTEN. — 1. *ἐκβαλόντος F^a*. — 4. *ἐκέλευσεν C*.

AANTEEKENINGEN. — Cato stelt voor Caesar uit te leveren aan de Germanen na de overwinning op de Tencteri en Usipetes, 55 vóór Christus. — Riese II 71 n. — Plutarchus, Caesar 22, 3; Comparatio Niciae et Crassi 4, 3; Suetonius, Divus Julius 24, 3; Appianus, De rebus Gallicis 18. — Verg. Caesar, Bellum Gallicum IV 13.

Plutarchus, Antonius 18, 7—8, p. 923

(7) Τοῦτο καὶ Πλάγκον αὐτῷ (Ἀντωνίῳ) Μουνάτιον ἐποίησε προσθέσθαι, καθήμενον οὐ πρόσω μετὰ συχνῆς δυνάμεως. (8) Οὕτω δὲ μέγας ἀρθείς, αὖθις ὑπερέβαλε τὰς Ἄλπεις, εἰς τὴν Ἰταλίαν ἄγων ἑπτακαίδεκα τέλη πεζῶν σὺν αὑτῷ καὶ μυρίους ἱππεῖς· χωρὶς δὲ φρουρὰν Γαλατίας ἓξ τάγματα λελοίπει μετὰ Οὐαρίου τινὸς τῶν συνήθων καὶ συμποτῶν, ὃν Κοτύλωνα προσηγόρευον.

Varianten. — 1. Πλάγκον *Xylander*, Φλάκκον *hss.* — 3. ὑπερέβαλλε *R K L.* — 4. λέλοιπε *L P R m.*

Aanteekeningen. — Antonius weet Munatius Plancus voor zich te winnen, nadat hij zich met Lepidus had verbonden, October 43 vóór Christus; hij gaat terug naar Italië en laat Varius Cotyla achter als stadhouder.

1. Τοῦτο, de titel van imperator en het recht op een triumf, dien Plancus 29 December 43 vóór Christus heeft gevierd; verg. C. I. L. I, blz. 50; Velleius II 67, 4; Plinius, Naturalis historia XXXV 108.

–. Πλάγκον, Lucius Munatius Plancus, stadhouder van Gallië, 44 tot 43 vóór Christus.

2. συχνῆς δυνάμεως, vijf legioenen en veel hulptroepen; verg. Cicero, Ad familiares X 8, 6 en 21, 6.

5. Οὐαρίου, Lucius Varius Cotyla; hij was in 42 vóór Christus reeds vervangen door Publius Ventidius Bassus; verg. Cassius Dio XLVIII 10, 1.

Plutarchus, Galba 15, p. 1059

Ὁ Γάλβας – – Μάκρωνα ἐν Λιβύῃ διὰ Τρεβωνιάνου καὶ Φοντήϊον ἐν Γερμανίᾳ διὰ Οὐάλεντος ἀνελὼν πρόφασιν εἶχεν ἐν ὅπλοις καὶ στρατοπέδοις ὄντας φοβηθῆναι.

Varianten. — 1. Τρεβωνιάνου *hss.*, Τρεβωνίου *Sintenis.* — Φοντήϊον *Bryanus*, Φροντήϊον *hss.* — 2. καὶ *ontbr. in i.*

Aanteekeningen. — Dood van Fonteius Capito, legatus pro praetore in Germania Inferior, 68 na Christus. — Riese V 4. — Tacitus, Historiae I 7 etc.; Suetonius, Galba 11; Cassius Dio LXIV 2.

1. Μάκρωνα, Lucius Clodius Macer.

–. Λιβύῃ, Africa, waar hij stadhouder was.

–. Τρεβωνιάνου, Trebonius Garutianus.

–. Φοντήϊον, Gaius Fonteius Capito.

2. Οὐάλεντος, Fabius Valens.

Plutarchus, Galba 19, 1, p. 1061

19. Τοιαῦτα δὲ ἕτερα καὶ τῶν ὑπὸ Βιτελλίῳ ταγμάτων ὑβριζόντων πολλάκις ἐπέμπετο γράμματα τῷ Γάλβᾳ παρὰ τῶν ἐπιτρόπων.

Varianten. — Βιτελλίῳ *Mommsen*, Τιγελλίνῳ *uitg.*

Aanteekeningen. — Galba ontvangt bericht over den opstand van Vitellius, begin van het jaar 69. — Tacitus, Historiae I 12.

1. Βιτελλίῳ; overgeleverd is Τιγελλίνῳ, wat geen zin heeft; verg. Mommsen, Gesammelte Schriften, VII, blz. 228. Zeker is bedoeld de opstand van Vitellius in Germania Inferior.

—. ταγμάτων, de legioenen in Beneden-Germanië; het waren I Germanica, V Alauda, XV Primigenia, XVI Gallica; verg. Tacitus, Historiae I 55.

2. παρὰ τῶν ἐπιτρόπων.—Tacitus, Historiae I 12, noemt Pompeius Propinquus, procurator van Belgica.

Plutarchus, Galba 22—23, 1, p. 1062—1063

22. Καταλαμβάνει δ' αὐτὸν ἔτι μέλλοντα καὶ βουλευόμενον ἐκραγέντα τὰ Γερμανικά. Κοινῇ γὰρ ἅπαντες οἱ στρατευόμενοι τὸν Γάλβαν ἐμίσουν οὐκ ἀποδιδόντα τὴν δωρεάν· ἰδίας δὲ ἐκεῖνοι προφάσεις ἐποιοῦντο Οὐεργίνιόν τε Ῥοῦφον ἀπερριμμένον ἀτίμως καὶ Γαλατῶν τοὺς πολεμήσαντας αὐτοῖς δωρεῶν τυγχάνοντας, ὅσοι δὲ μὴ προσέθεντο Οὐίνδικι κολαζομένους, ᾧ μόνῳ τὸν Γάλβαν χάριν εἰδέναι καὶ τιμᾶν τεθνηκότα καὶ γεραίρειν δημοσίοις ἐναγισμοῖς, ὡς ὑπ' ἐκείνου Ῥωμαίων ἀποδεδειγμένον αὐτοκράτορα. (2) Τοιούτων ἀναφανδὸν ἤδη λόγων ἐν τῷ στρατοπέδῳ περιφερομένων, ἐπῆλθεν ἡ νουμηνία τοῦ πρώτου μηνός, ἣν καλάνδας Ἰανουαρίας καλοῦσι· τοῦ δὲ Φλάκκου συναγαγόντος αὐτοὺς ἐπὶ τὸν ὅρκον, ὃν ἔθος ἐστὶν ὀμνύειν ὑπὲρ τοῦ αὐτοκράτορος, τὰς μὲν εἰκόνας τοῦ Γάλβα προσελθόντες ἀνέτρεψαν καὶ κατέσπασαν, αὐτοὶ δὲ ὀμόσαντες ὑπὲρ συγκλήτου καὶ δήμου Ῥωμαίων διελύθησαν. (3) Εἶτα τοῖς ἡγεμονικοῖς παρίστατο δεδοικέναι τὴν ἀναρχίαν ὡς ἀπόστασιν. Λέγει δέ τις ἐν αὐτοῖς· '— — — Φλάκκον μὲν οὖν Ὁρδεώνιον οὐδὲν ἄλλο ἢ σκιὰν ὄντα Γάλβα καὶ εἴδωλον ἐατέον, ἡμέρας δὲ μιᾶς ὁδὸν ἀφέστηκεν ἡμῶν Οὐιτέλλιος, ὁ τῆς ἑτέρας Γερμανίας ἡγούμενος. — — — Φέρε, τοῦτον ἑλόμενοι δείξωμεν ἀνθρώποις πᾶσιν, ὡς Ἰβήρων καὶ Λυσιτανῶν ἀμείνους ἐσμὲν αὐτοκράτορα αἱρεῖσθαι.' (4) Ταῦτα τῶν μὲν ἤδη προσιεμένων, τῶν δὲ οὐ προσιεμένων, εἷς ὑπεξελθὼν σημαιοφόρος ἀπήγγειλε τῷ Οὐιτελλίῳ, νυκτὸς ἑστιωμένων πολλῶν παρ' αὐτῷ. Τοῦ δὲ λόγου διαπεσόντος εἰς τὰ στρατεύματα, πρῶτος Φάβιος Οὐάλης, ἡγεμὼν ἑνὸς τάγματος, τῇ ὑστεραίᾳ μετὰ ἱππέων συχνῶν ἐλάσας αὐτοκράτορα τὸν Οὐιτέλλιον προσεῖπεν. (5) — — — Εὐθὺς δὲ καὶ τὸ μετὰ Φλάκκου στράτευμα τοὺς καλοὺς ἐκείνους καὶ δημοκρατικοὺς εἰς σύγκλητον ὅρκους ἀφέντες ὤμοσαν Οὐιτελλίῳ τῷ αὐτοκράτορι ποιήσειν τὸ προσταττόμενον.

23. Οὕτω μὲν ἀνηγορεύθη Οὐιτέλλιος αὐτοκράτωρ ἐν Γερμανίᾳ.

Varianten. — 18. σημαιαφόρος *A W i a*.

Aanteekeningen. — Vitellius wordt in Germanië tot keizer uitgeroepen, 2 Januari 69. — Riese V 11. — Tacitus, Historiae I 51–52, 55–57 en 62; Suetonius, Otho 8.

1. αὐτόν, keizer Galba.

—. μέλλοντα, wien hij als zoon en opvolger zou adopteeren.

3. τὴν δωρεάν; verg. Suetonius, Galba 16; Cassius Dio LXIV 4.

—. Οὐεργίνιον Ῥοῦφον, Lucius Verginius Rufus.

7. *αὐτοκράτορα*; verg. Plutarchus, Galba 4, 3.
8. *ἡ νουμηνία*, de eerste dag.
9. *Φλάκκου*, Hordeonius Flaccus, legatus in Germania Superior.
10. *ὃν — ὀμνύειν*; verg. Tacitus, Annales I 8.
13. *Λέγει δέ τις*; anders Tacitus, Historiae I 55.
15. *ἡμέρας δὲ μιᾶς*, de afstand van Mainz naar Keulen.
16. *Ἰβήρων*, Spanjaarden, waar Galba tot keizer was geproclameerd; verg. Suetonius, Galba 16.
20. *Φάβιος Οὐάλης*, Fabius Valens.
22. *τὸ μετὰ Φλάκκου — Οὐιτελλίῳ*; verg. Tacitus, Historiae I 57; zie Mommsen, Gesammelte Schriften, VII, blz. 241.
—. *τοὺς καλοὺς — ὅρκους*; verg. Tacitus, Historiae I 57.

Plutarchus, Otho 10, 2, p. 1071

(2) *Συνέβη δὲ ταῖς ἡμέραις ἐκείναις καὶ περὶ τὸν Ἠριδανὸν ἀγῶνα γενέσθαι, τοῦ μὲν Κεκίνα ζευγνύντος τὴν διάβασιν, τῶν δὲ Ὄθωνος εἰργόντων καὶ προσμαχομένων. Ὡς δὲ οὐδὲν ἐπέραινον, ἐνθεμένων εἰς τὰ πλοῖα δᾷδα θείου καὶ πίττης ἀνάπλεων, διὰ τοῦ πόρου πνεῦμα προσπεσὸν ἄφνω τὴν παρεσκευασμένην ὕλην ἐπὶ τοὺς πολεμίους ἐξερρίπιζε. Καπνοῦ δὲ πρῶτον, εἶτα λαμπρᾶς φλογὸς ἐκπεσούσης, ταραττόμενοι καὶ ἀποπηδῶντες εἰς τὸν ποταμὸν τάς τε ναῦς ἀνέτρεπον καὶ τὰ σώματα τοῖς πολεμίοις μετὰ γέλωτος παρεῖχον. Οἱ δὲ Γερμανοὶ τοῖς Ὄθωνος μονομάχοις περὶ νησῖδα τοῦ ποταμοῦ προσμίξαντες ἐκράτησαν καὶ διέφθειραν αὐτῶν οὐκ ὀλίγους.*

VARIANTEN. — 3. *πλοῖα Solanus, ὅπλα hss.* — 4. *ἀνάπλεω Sintenis, ἀνάπλεων hss.* — 8. *νησίδου i a.*

AANTEEKENINGEN. — Bataven nemen deel aan de gevechten bij de Po tusschen de legers van Otho en Vitellius, Maart 69. — Tacitus, Historiae II 35. — Over deze gevechten verg. Mommsen, Gesammelte Schriften, IV, blz. 354.
1. *Ἠριδανόν*, de Po; verg. over deze gevechten Tacitus, Historiae II 23.
2. *Κεκίνα*, Alienus Caecina.
5. *ὕλην*, de *δᾷδα* die boven is genoemd.
7. *μετὰ γέλωτος*, op een schandelijke wijze.
—. *Γερμανοί*, voornamelijk Bataven onder commando van Alfenus Varus; verg. Tacitus, Historiae II 43.
8. *περὶ νησῖδα*; verg. Tacitus, Historiae II 35.

Plutarchus, Otho 12, 3—4, p. 1072

(3) *Μόναι δὲ δύο λεγεῶνες (οὕτω γὰρ τὰ τάγματα Ῥωμαῖοι καλοῦσιν), ἐπίκλησιν ἡ μὲν Οὐιτελλίου Ἅρπαξ ἡ δὲ Ὄθωνος Βοηθός, εἰς πεδίον ἐξελίξασαι ψιλὸν καὶ ἀναπεπταμένον νόμιμόν τινα μάχην συμπεσοῦσαι φαλαγγηδὸν ἐμάχοντο πολὺν χρόνον.* — — — (4) *Τοῖς δὲ μονομάχοις ἐμπειρίαν τε καὶ θάρσος ἔχειν πρὸς τὰς συμπλοκὰς δοκοῦσιν ἐπήγαγεν Οὔαρος Ἀλφῆνος τοὺς*

καλουμένους Βατάβους. Εἰσὶ δὲ Γερμανῶν ἱππεῖς ἄριστοι, νῆσον οἰκοῦντες ὑπὸ τοῦ Ῥήνου περιρρεομένην. Τούτους ὀλίγοι μὲν τῶν μονομάχων ὑπέστησαν, οἱ δὲ πλεῖστοι φεύγοντες ἐπὶ τὸν ποταμὸν ἐμπίπτουσιν εἰς σπείρας τῶν πολεμίων αὐτόθι τεταγμένας, ὑφ᾽ ὧν ἀμυνόμενοι πάντες ὁμαλῶς διεφθάρησαν.

VARIANTEN. — 5. Ἀλφῆνος *Coraes*, Ἄλφηνος *uitg.* — 6. Βατάβους *Solanus*, Βατάλους *hss.* — 7. τούτους *Reiske*, τούτοις *hss.* — 8. ἐπὶ *Stephanus*, ὑπὸ *hss.*

AANTEEKENINGEN. — Bataven verslaan de gladiatoren in den slag bij Bedriacum, 14 April 69. — Tacitus, Historiae II 43. — Plutarchus doet het verhaal niet juist; verg. Mommsen, Gesammelte Schriften, VII, blz. 234 n. 3.

2. Ἅρπαξ, Legio XXI Rapax.
–. Βοηθός, Legio I Adiutrix.
3. νόμιμον – μάχην, justum proelium.
5. Οὔαρος Ἀλφῆνος, Alfenus Varus.
6. Εἰσὶ – περιρρεομένην; verg. Tacitus, Historiae IV 12.
8. εἰς σπείρας, niet duidelijk; Plutarchus zegt het, alsof het andere afdeelingen waren; uit Tacitus blijkt evenwel, dat de Bataven bedoeld zijn.

Plutarchus, Amatorius 25, p. 770

25. Κιουίλιος, ὁ τὴν ἐν Γαλατίᾳ κινήσας ἀπόστασιν, ἄλλους τε πολλοὺς ὡς εἰκὸς ἔσχε κοινωνοὺς καὶ Σαβῖνον, ἄνδρα νέον οὐκ ἀγεννῆ, πλούτῳ δὲ καὶ δόξῃ ἀνθρώπων πάντων ἐπιφανέστατον. Ἁψάμενοι δὲ πραγμάτων μεγάλων ἐσφάλησαν καὶ δίκην δώσειν προσδοκῶντες οἱ μὲν αὑτοὺς ἀνῄρουν, οἱ δὲ φεύγοντες ἡλίσκοντο. Τῷ δὲ Σαβίνῳ τὰ μὲν ἄλλα πράγματα ῥᾳδίως παρεῖχεν ἐκποδὼν γένεσθαι καὶ καταφυγεῖν εἰς τοὺς βαρβάρους· ἦν δὲ γυναῖκα πασῶν ἀρίστην ἠγμένος ἥν, ἐκεῖ μὲν Ἐμπονὴν ἐκάλουν, Ἑλληνιστὶ δ᾽ ἄν τις Ἡρωΐδα προσαγορεύσειεν.

VARIANTEN. — 1. Κιουίλιος *Madvig*, Κιούλιος *hss.* — 3. ἀνθρώπων, τῶν ἄλλων *W.* — 6. ἦν *Bernardakis*, ἣν *hss.* — 7. ἠγμένος ἥν *Bernardakis*, ἠγμένος, ἣν *hss.* — Ἐμπονήν, Ἐμπονίναν *Amyot*, Σεμόνην *Salmasius*, Epponina *Tacitus (Hist. IV 67).*

AANTEEKENINGEN. — Civilis, leider van den opstand der Bataven en Julius Sabinus, 69 tot 70. — Riese V 116.

2. Σαβῖνον; over hem Cassius Dio LXVI 3 en 16. — Prosopographia, II, blz. 211 n. 351.

7. Ἐμπονήν. — Tacitus, Historiae IV 67, noemt haar Epponina en zinspeelt op het verhaal, dat bij Plutarchus volgt. — Cassius Dio (Xiphilinus) LXVI 16 noemt deze vrouw Πεπουίλλα.

45. — TACITUS

PUBLIUS CORNELIUS TACITUS (de voornaam, naar Mediceus I, is niet geheel zeker), geb. waarschijnlijk in 54 of 55, wellicht de zoon van den procurator der provincia Belgica die wordt genoemd door Plinius (Naturalis historia VII 76), huwde in 78 de dochter van Agricola (bekend als stadhouder van Britannia), consul in 97, proconsul van Asia waarschijnlijk in 112, overl. omstreeks 120. — Van zijn geschriften zijn voor deze uitgaaf van belang *Agricola*, de levensbeschrijving van zijn schoonvader Gnaeus Julius Agricola, *Germania*, een ethnographische monographie over Germanië, *Historiae*, de geschiedenis onder de keizers van Galba tot Domitianus, *Annales*, de geschiedenis onder de keizers van Tiberius tot Nero.

G. Boissier, *Tacite* (Parijs, 1903). — L. Schwabe, *Realencyclopädie*, IV, 1566. — Prosopographia, I, blz. 467 n. 1200.

UITGAVEN *van alle werken*: — C. D. Fischer (Oxford, 1906-1911). — C. Halm-G. Andresen (Leipzig, Teubner, 1913-1914). — *Excerpten* bij Dom Bouquet, Recueil des historiens, blz. 421-451.

TACITUS, AGRICOLA

Agricola, getiteld *Cornelii Taciti de vita Julii Agricolae liber*, biographie, geschreven in 98, van den schoonvader van Tacitus, Gnaeus Julius Agricola (geb. 13 Juni 40, sedert 77 legatus consularis van Britannia, overl. 23 Aug. 93).

F. Leo, *Die griechisch-römische Biographie* (1901), blz. 224 en volg. — Over Agricola: Prosopographia, II, blz. 161 n. 84; Groag, *Realencyclopädie*, X, 125—143.

HANDSCHRIFTEN. — De *Agricola* stond, met den *Dialogus de oratoribus* en de *Germania* van Tacitus en het fragment van *De grammaticis et rhetoribus*, in een handschrift van de 10de eeuw, dat door Enoch van Ascoli in 1455 uit Herzfeld naar Italië werd gebracht (de *Hersfeldensis*). Van dit handschrift is één katern bewaard in den *Aesinas* (fol. 56-63), die verder een kopie bevat van den *Hersfeldensis*, geschreven door Stefano Guarnieri in de 15de eeuw.

A = Rome, *Bibl. Vaticana*, lat. 3429, geschreven door Pomponius Laetus in de 15de eeuw.
B = Rome, *Bibl. Vaticana*, lat. 4498, van de 15de eeuw.
E = Jesi (bij Ancona), *Bibl. van Graaf Balleani*, ms. lat. 8 (*Aesinas*), van de 10de en de 15de eeuw.
T = Toledo, *Bibl. Capitulare*, ms. 49, 2, van 1474.

T is een afschrift van *E*; *A* en *B* zijn afschriften van een afschrift van *E*.

C. Annibaldi, *L'Agricola e la Germania nel ms. latino n. 8 della biblioteca del Conte G. Balleani in Jesi* (Città di Castello, 1907).

UITGAVEN. — P. Hofman-Peerlkamp (Leiden, 1864). — J. J. Cornelissen (Leiden, 1888). — H. Furneaux (Oxford, 1898). — E. Hedicke (Progr. Freienwalde, 1909). — D. R. Stuart (New York, 1909).

Tacitus, Agricola 13

Agitasse Gaium Caesarem de intranda Britannia satis constat, ni velox ingenio mobili paenitentiae, et ingentes adversus Germaniam conatus frustra fuissent. Divus Claudius auctor operis transvectis legionibus auxiliisque et adsumpto in partem rerum Vespasiano.

VARIANTEN. — 1. velox ingenii mobilis penitentiae *B*, velox ingenio mobilis paenitentia *Puteolanus*. — 3. auctor *T* *Puteolanus*, auctoritate *E B*, autoritate *A*, auctor iterati *Wex*, auctor tandem *Fröhlich*, auctor patrati *Ritter*, auctor statim *Andresen*, auctor iterandi *Madvig*, auctor itaque *Fossataro*.

AANTEEKENINGEN. — Plannen van keizer Gaius voor een expeditie naar Britannië, zijn veldtocht tegen de Germanen, expeditie naar Britannië onder keizer Claudius. — Riese IV 86*a*.

1. *Gaium Caesarem*; voor den tocht van keizer Gaius in 40 verg. Suetonius, Gaius Caesar 44; Cassius Dio LIX 25.

2. *adversus Germaniam*; verg. Tacitus, Historiae IV 15.

3. *Divus Claudius*, zond een expeditie naar Britannia in 43; verg. Suetonius, Claudius 17; Cassius Dio LX 19.

–. *operis*, de verovering van Britannia.

–. *legionibus auxiliisque*, vooral uit Germania, n.l. ook de acht cohortes Batavorum; zie Tacitus, Annales XIV 38, Historiae I 59, etc.

4. *Vespasiano*, als legatus van Legio II; verg. Suetonius, Vespasianus 4.

Tacitus, Agricola 18

Monam insulam, a cuius possessione revocatum Paulinum rebellione totius Britanniae supra memoravi, redigere in potestatem animo *(Agricola)* intendit. Sed, ut in subitis consiliis, naves deerant; ratio et constantia ducis transvexit. Depositis omnibus sarcinis lectissimos auxiliarium, quibus nota vada et patrius nandi usus, quo simul seque et arma et equos regunt, ita repente inmisit, ut stupefacti hostes, qui classem, qui navis, qui mare expectabant, nihil arduum aut invictum crediderint sic ad bellum venientibus. Ita petita pace ac dedita insula clarus ac magnus haberi Agricola.

VARIANTEN. — 1. cuius *hss.*, a cuius *Bipontina*. — 3. subitis *E T*, dubiis *A B*, subitis *Gronovius*. — 4. transuex *T*, tranuex *E A*, tranare extra *B*. — quibus sueta *Cornelissen*. — 5. patrius *E T*, prius *A B*, proprius *Wex*. — 6. mare, ratem *K. Hachtmann*. — 7. invium *A. Weidner*. — potita *B*.

AANTEEKENINGEN. — Verovering van het eiland Anglesey door de Bataafsche ruiters, 77.

1. *Monam insulam,* het eiland Anglesey in de Iersche zee.

–. *Paulinum,* Suetonius Paulinus, derde stadhouder van Britannia; onder hem was de opstand van Boudicca; verg. Agricola 14 tot 16.

2. *supra memoravi,* Agricola 15.

4. *auxiliarium,* Bataafsche ruiters. — Bataafsche auxilia worden dikwijls in Britannia genoemd; verg. beneden onder de inscripties. — Ten onrechte dacht Peerlkamp aan auxilia van Britanni, *quibus nota vada.* Maar uit de woorden *patrius nandi usus* blijkt, dat Bataven zijn bedoeld. — Over de bedrevenheid der Bataafsche ruiters in het oversteken van rivieren verg. Historiae II 17, etc. — Hier gaan de berichten terug op herinneringen van Agricola. Elders is Plinius de bron.

Tacitus, Agricola 28

28. Eadem aestate cohors Usiporum per Germanias conscripta et in Britanniam transmissa magnum ac memorabile facinus ausa est. Occiso centurione ac militibus, qui ad tradendam disciplinam inmixti manipulis exemplum et rectores habebantur, tres liburnicas adactis per vim gubernatoribus ascendere; et uno morigerante suspectis duobus eoque interfectis, nondum vulgato rumore ut miraculum praevehebantur. Mox ad aquandum atque utilia raptum egressi et cum plerisque Britannorum sua defensantium proelio congressi ac saepe victores, aliquando pulsi, eo ad extremum inopiae venere, ut infirmissimos suorum, mox sorte ductos vescerentur. Atque ita circumvecti Britanniam amissis per inscitiam regendi navibus, pro praedonibus habiti, primum a Suebis, mox a Frisiis intercepti sunt. Ac fuere quos per commercia venumdatos et in nostram usque ripam mutatione ementium adductos indicium tanti casus inlustravit.

Varianten. — 1. usipiorum *B.* — 2. britannias *E.* — 3. inmixti *Puteolanus,* inmixtis *hss.* — 4. tris *B.* — 5. morigerante *Wex,* remigante *hss.*, refugiente *Andresen,* renavigante *Mützell,* remeante *Henrichsen,* regente *Doederlein.* — 6. praebebantur *E en A in marg.* — aquandum *Halm,* aquam *hss.* — 7. utilia (*of* utensilia) *Selling,* ut illa *hss.* — raptum egressi et cum *Ritter*, raptis secum *hss.* — 9. mox, morum *B.* — 11. primum *E A,* primo dum *B.* — Sueuis *B.* — 13. iudicium *B.*

Aanteekeningen. — Lotgevallen van een muitende cohors Usiporum, 82. — Cassius Dio LXVI 20. — Riese VI 12.

1. *Eadem aestate,* het zesde jaar van het stadhouderschap van Agricola in Britannia, 82.

–. *cohors Usiporum,* ook genoemd c. 32. — Wellicht was deze cohors samengesteld uit manschappen, die door de Mattiaci waren gesteld; verg. Tacitus, Germania 29. — In den opstand der Germanen deden de Usipi, tezamen met de Mattiaci en Chatti, een aanval op Mogontiacum; verg. Tacitus, Historiae IV 37.

11. *Suebis,* waarschijnlijk Angelen, ten noordoosten van den mond van de Elbe.

12. *nostram – ripam,* de linkeroever van den Rijn.

Tacitus, Agricola 32

In ipsa hostium acie inveniemus nostras manus: agnoscent Britanni suam causam, recordabuntur Galli priorem libertatem, deserent illos ceteri Germani, tamquam nuper Usipi reliquerunt.

Varianten. — 2. deserent .... tamquam *hss.*, tam deserent .... quam *E.* — 3. Usipii *B.*

Aanteekeningen. — Uit de rede van Calgacus (c. 30 tot 32), die de Britanni aanspoort tot den strijd tegen de Romeinen, 83. — Riese VI 12.

2. *illos,* de Romeinen.
–. *ceteri Germani,* vooral de Bataven en Tungri.
3. *Usipi*; verg. c. 28.

Tacitus, Agricola 36

36. Ac primo congressu eminus certabatur; simulque constantia, simul arte Britanni ingentibus gladiis et brevibus caetris missilia nostrorum vitare vel excutere, atque ipsi magnam vim telorum superfundere, donec Agricola quattuor Batavorum cohortes ac Tungrorum duas cohortatus est, ut rem ad mucrones ac manus adducerent; quod et ipsis vetustate militiae exercitatum et hostibus inhabile, parva scuta et enormes gladios gerentibus; nam Britannorum gladii sine mucrone complexum armorum et in arto pugnam non tolerabant. Igitur ut Batavi miscere ictus, ferire umbonibus, ora fodere et, stratis qui in aequo adstiterant, erigere in colles aciem coepere, ceterae cohortes aemulatione et impetu conisae proximos quosque caedere; ac plerique semineces aut integri festinatione victoriae relinquebantur. Interim equitum turmae, ut fugere covinnarii, peditum se proelio miscuere. Et quamquam recentem terrorem intulerant, densis tamen hostium agminibus et inaequalibus locis haerebant; minimeque aequa nostris iam pugnae facies erat, cum aegre clivo adstantes simul equorum corporibus impellerentur; ac saepe vagi currus, exterriti sine rectoribus equi, ut quemque formido tulerat transversos aut obvios incursabant.

Varianten. — 4. quattuor *ontbr. in A B.* — 5. uetustatenniliae *E.* — 6. [parva – tolerabant] *Nipperdey,* [parva – gerentibus] *Wex.* — 7. [nam – tolerabant] *Haase.* — arto *Fr. Medicis,* aperto *hss.* — 8. tolerant *Moretus.* — fodere *Gesner,* foedare *hss.* — 9. stratis *Ernesti,* tratis *E A B,* tractis *T.* — capere *B.* — 12. <ut> *Doederlein,* ubi (*of* fugere enim) *Wex.* — conuinnarii *A.* — et *hss.*, set *B. Schulz.* — 13. recentes *B.* — 14. aequa nostris iam *Anquetil,* equestres ea enim *E A,* equestris ea iam *Haase,* equestris ei *Andresen.* — 15. aegre clivo instantes *Schömann,* adstantes *Andresen,* egra diu aut stante *hss.*, aegre se sustentantes *H. Schütz,* aegre clivum eluctantes *Cornelissen.* — 15. impedirentur *B. Schulz,* pellerentur *Eussner.*

Aanteekeningen. — Bataven en Tungri in den slag tegen de Britanni onder Calgacus in het zevende jaar van het stadhouderschap van Agricola in Britannia, 83. — Riese XV 64.

1. *primo congressu,* van het leger van Agricola met de Britanni onder Calagacus.

4. *quattuor Batavorum cohortes ac Tungrorum duas.* — Cohortes Batavorum zijn onder Claudius naar Britannië verplaatst; later, na den opstand der Bataven, zijn zij daar weder teruggekomen. De cohortes Tungrorum hadden dergelijke lotgevallen. Verg. Cichorius, Realencyclopädie, IV, 249-253 en 343-345.

15. *mucrones ac manus,* dus *cominus.*

17. *transversos aut obvios,* n.l. Romanos, zooals blijkt uit de volgende woorden: *Et Britanni.*

TACITUS, GERMANIA

Germania (getiteld: *Cornelii Taciti de origine et situ Germanorum*), een geographisch-ethnographische studie, geschreven in 98 (toen keizer Traianus in Germanië was), ontstaan bij het voorbereiden van de *Historiae,* maar als een afzonderlijk boek bewerkt en niet als in onderdeel in het groote geschrift opgenomen, gelijk dat gewoonlijk geschiedde. — Als bronnen heeft Tacitus gebruikt voor het historische deel vooral de *Bella Germaniae* van Plinius, verder *situm Germaniae moresque* in boek CIV van Livius, en (door bemiddeling van Livius of Plinius) ook werken van Posidonius en Timagenes, bovendien opteekeningen van officieren en kooplieden.

F. Münzer, *Bonner Jahrbücher,* CIV (1899), blz. 67 en volg. — Th. Mommsen, *Reden und Aufsätze* (1905), blz. 144–155. — K. Schumacher, *Die Germania des Tacitus und die erhaltenen Denkmäler* (Mainzer Zeitschrift, IV, 1909). — O. Hirschfeld, *Kleine Schriften* (1913), blz. 865–866. — E. Norden, *Die germanische Urgeschichte in Tacitus' Germania* (1920). — G. Wissowa, *Neue Jahrbücher für das klassische Altertum,* XXIV (1921), blz. 14–31.

HANDSCHRIFTEN (alle afhankelijk van den *Hersfeldensis,* uit de 10de eeuw die voor de Germania geheel verloren is; verg. onder Agricola):

B = Rome, *Bibl. Vaticana,* lat. 1862, van de 15de eeuw.
b = Leiden, *Universiteitsbibliotheek,* Perizonianus XVIII Q. 21, van de 15de eeuw.
C = Rome, *Bibl. Vaticana,* lat. 1518, van de 15de eeuw.
c = Napels, *Bibl. Nazionale,* IV C. 21 *(Farnesianus),* van de 15de eeuw.
E = Jesi, *Bibl. van Graaf Balleani,* ms. lat. 8 *(Aesinas),* van de 15de eeuw, geschreven door St. Guarnieri.
T = Toledo, *Bibl. Capitulare,* ms. 49, 2, van 1474.

B is een afschrift van een kopie van den Hersfeldensis *(X),* die verloren is gegaan; *b* is een afschrift van een kopie, die door Jovianus Pontanus in Maart 1460 van *X* is vervaardigd. *C* en *c* zijn afschriften van een andere kopie van den Hersfeldensis *(Y),* die eveneens verloren is. *E* is waarschijnlijk niet een direct afschrift van den Hersfeldensis, maar van een derde kopie *(Z).* *T* is een afschrift van *E.*

G. Wissowa, *Taciti codex Perizonianus phototypice editus* (Leiden, 1907). — C. Annibaldi, *La Germania di Tacito nel ms. latino N. 8 della biblioteca del Conte G. Balleani in Jesi* (Leipzig, 1908).

UITGAVEN. — A. Baumstark (Leipzig, 1875). — H. Furneaux (Oxford, 1894). — K. Müllenhoft, *alleen commentaar* (Deutsche Altertumskunde, IV, 1900). — H. Goelzer (Parijs, 1904). — H. Schweizer Sidler–E. Schwyzer (Halle, 1923).

Tacitus, Germania 1

1. Germania omnis a Gallis Raetisque et Pannoniis Rheno et Danuvio fluminibus, a Sarmatis Dacisque mutuo metu aut montibus separatur. Cetera Oceanus ambit, latos sinus et insularum inmensa spatia complectens, nuper cognitis quibusdam gentibus ac regibus, quos bellum aperuit. Rhenus Raeticarum Alpium inaccesso ac praecipiti vertice ortus modico flexu in occidentem versus septentrionali Oceano miscetur.

VARIANTEN. — 1. Raetisque *Cellarius*, rhaetiisque *E*, retiisque (rae-, rhae- *of* rhetiisque) *hss.* — 3. occeanus *E.* — 4. rheticarum *E.* — 5. [in] *Ritter.*

AANTEEKENINGEN. — De grenzen van *Germania.* — Riese XIII 74. — Müllenhoff, Deutsche Altertumskunde, II, blz. 1. — Kaufmann, Deutsche Altertumskunde, I, blz. 396 en 416.

1. *Germania omnis,* het niet-Romeinsche Germania. — Tacitus (Agricola 15 en 28) noemt het *Germaniae,* Ptolemaeus (II 1) Γερμανία μεγάλη; verg. *Gallia omnis* bij Caesar, Bellum Gallicum I 1.

–. *Gallis,* de naam van de inwoners in het meervoud in plaats van den naam van het land, Gallia of tres Galliae.

–. *Raetisque et Pannoniis,* de Romeinsche provincies Raetia, Noricum, Pannonia, ten zuiden en ten westen van den Donau.

2. *Sarmatis Dacisque.* — *Sarmatia* is een niet nauwkeurig begrensd gebied in Zuid-Rusland ten oosten van de Weichsel (Plinius, Naturalis historia IV 81; Tacitus, Annales XII 29 en Historiae III 5); *Dacia* omvat Roemenië, Zevenburgen en Hongarije ten oosten van den Donau; Tacitus bedoelt zeker alle landen ten oosten van de Germanen.

3. *Oceanus,* de Noordzee en de Oostzee; dat de Oostzee een binnenzee is, wisten de Romeinen niet.

–. *sinus,* inbuigingen van het land.

–. *insularum inmensa spatia;* bijna met dezelfde woorden Plinius, Naturalis historia II 246.

–. *nuper – aperuit,* door de expedities van Drusus (12 vóór Christus; verg. c. 34), Tiberius (5 vóór Christus) en Germanicus (Tacitus, Annales I 49–II 26).

5. *vertice,* het gebergte Adula, de Sint-Gotthard.

–. *modico flexu;* beteekent de algemeene richting der rivier, niet een bepaalde ombuiging als bij Bazel of de Nederlandsche grens.

6. *Oceano miscetur.* — Over de monden van den Rijn [Caesar], Bellum Gallicum IV 10; Strabo IV 3, 3, C. 193; Mela III 2, 24; Plinius, Naturalis historia IV 101; Tacitus, Annales II 6; Historiae IV 12 en V 23.

Tacitus, Germania 2

2. Ipsos Germanos indigenas crediderim minimeque aliarum gentium adventibus et hospitiis mixtos, quia nec terra olim, sed classibus advehebantur qui mutare sedes quaerebant, et inmensus ultra utque sic dixerim aversus Oceanus raris ab orbe nostro navibus aditur. Quis porro, praeter periculum horridi et ignoti maris, Asia aut Africa aut Italia relicta Germaniam peteret, informem terris, asperam coelo, tristem cultu aspectuque, nisi si patria sit?

Celebrant carminibus antiquis, quod unum apud illos memoriae et annalium genus est, Tuistonem deum terra editum. Ei filium Mannum, originem gentis conditoremque, Manno tris filios assignant, e quorum nominibus proximi Oceano Ingaevones, medii Herminones, ceteri Istaevones vocentur. Quidam, ut in licentia vetustatis, pluris deo ortos plurisque gentis appellationes, Marsos Gambrivios Suebos Vandilios affirmant, eaque vera et antiqua nomina.

Ceterum Germaniae vocabulum recens et nuper additum, quoniam qui primi Rhenum transgressi Gallos expulerint ac nunc Tungri, tunc Germani vocati sint; ita nationis nomen, non gentis, evaluisse paulatim, ut omnes primum a victore ob metum, mox etiam a se ipsis invento nomine Germani vocarentur.

VARIANTEN. — 3. aversus *Acidalius*, adversus *hss.* — si *ontbr. in b*, cui *Sturm.* — 8. Tuistonem *C*, Tristonem *en* Tuisman *B*, Tuisconem *E*, Bistonem *c*, Teutonem *Holtzmann Holder*, Tuisconem *J. Grimm.* — ei *B E*, et *b C c (verg. Wochenschr. f. kl. Phil. 1903, 276)*. — 9. conditoresque *Rhenanus*, conditorisque *E B b.* — tres *C c.* — e *ontbr. in C.* — 10. Inguaeones *Müllenhoff (D. A. IV, blz. 590)*, ingevones *hss.* — hermiones *B* b^1 *C E.* — Istuaeones *Müllenhoff*, Iscaevones *J. Grimm*, istevones *hss.* — 11. plures *C c.* — deos *E.* — pluresque *hss.*, plurisque gentes et appellationes *J. Müller.* — 12. ganbriuios *C*, gabrinios b^1. — Sueuos *hss.* — uandilios *b.* — 13. auditum *Gronovius (ten onrechte)*. — 14. ac, ut *b.* — 15. sunt *C.* — nomen in nomen gentis *Acidalius*, [non gentis] *A. Weidner.* — 16. a victis *Cluverius*, a victo *of* a victis victores *J. Grimm*, a victo reor ob *Hirschfeld*, ut primum a <victis> victore<s> ob metum, mox omnes etiam a se ipsis *Bang.* — etiam, et *C*, *ontbr. in E c.*

AANTEEKENINGEN. — De herkomst en de naam der Germanen. — Riese XIII 75. — Müllenhoff, Deutsche Altertumskunde, III, blz. 295. — Kaufmann, Deutsche Altertumskunde, I, blz. 63, 250, 398. — Norden, Die germanische Urgeschichte, blz. 42 en volg., 115 en volg., 312 en volg.

4. *Oceanus – aditur*; tochten van de Middellandsche Zee naar de Noordzee waren zeldzaam; verg. Plinius, Naturalis historia II 167 en 246.

–. *Quis – sit.* — Tacitus vergeet hier Pytheas.

7. *celebrant*, n.l. de Germanen.

–. *carminibus antiquis.* — De antieke ethnographen stelden reeds belang in volksliederen; verg. Norden, Die germanische Urgeschichte.

–. *memoriae et annalium*, mondelinge en schriftelijke overlevering.

10. *Ingaevones – Istaevones.* — Deze namen vindt men ook in de Frankische lijst van volken: Monumenta Germaniae, Auctores antiquissimi, XIII, 1, blz. 159. — Verg. Mela III 3, 32; Plinius, Naturalis historia IV 99.

–. *quidam*, waarschijnlijk Romeinsche geleerden.

13. *Ceterum – vocarentur.* — De oorsprong van den naam der Germanen;

verg. Kaufmann, Deutsche Altertumskunde, I, blz. 229, 252, 397. — O. Hirschfeld, Kleine Schriften, blz. 353–368. — M. Bang, Historische Zeitschrift, 107 (1911), blz. 352–354. — Norden, Die germanische Urgeschichte, blz. 312–351.

13. *qui – sint*, ontleend aan een bestrijding door Livius van Caesar, Bellum Gallicum II 4, 1; verg. Norden, t. a. p., blz. 378.

–. *qui – expulerint*; verg. Caesar, Bellum Gallicum II 4, 1. — Norden, Die germanische Urgeschichte, blz. 352–378.

14. *ac nunc Tungri*, n.l. *vocarentur*, uit *vocati sint*, dat volgt. — De Tungri waren toen de voornaamste stam en zij gaven hun naam aan de geheele groep der *Germani cisrhenani*; Norden, Die germanische Urgeschichte, blz. 396–405.

–. *Tungri – Germani*; verg. Caesar, Bellum Gallicum II 4, 10; VI 32, 1, etc. — Norden, Die germanische Urgeschichte, blz. 379–405; Henning, Zeitschrift für deutsches Altertum, LVII (1920), blz. 266 en volg. — De Tungri worden het eerst genoemd als *civitas* van Gallia bij Plinius, Naturalis historia IV 106, naar de lijst dezer *civitates*, die dateert uit den tijd der reorganisatie van het bestuur in Gallië door Augustus in de jaren 16–13 vóór Christus, volgens de Commentarii van Agrippa. Waarschijnlijk behoorden zij tot de stammen der Germani cisrhenani, waarvan Caesar er eenige noemt.

–. *Germani*; verg. Caesar, Bellum Gallicum II 4, 10 en VI 32, 1.

15. *ita – vocarentur*, „onder deze omstandigheden zou de naam *(Germani)*, die de naam van een stam en niet van een volk was, langzamerhand een zooveel uitgebreider beteekenis hebben gekregen, dat zij (de Germanen) eerst in hun geheel (door de Galliërs) naar den overwinnaar uit vrees Germanen werden genoemd en weldra zoo ook door henzelf, nadat zij den naam eenmaal (van de Galliërs) hadden gekregen"; verg. M. Z. Boxhorn, In Tacitum animadversiones (Amsterdam, 1643), blz. 57 en volg., geciteerd door Norden, t. a. p., blz. 349.

–. *nationis – gentis*, eveneens uit de bestrijding door Livius van een uitdrukking bij Caesar, Bellum Gallicum VI 32, 1; verg.: Norden, t. a. p. blz. 316 en 382 en volg. — *Gens* is het meer omvattende begrip tegenover *natio*, als γένος tegenover ἔθνος.

–. *evaluisse*; verg. ἐκνικῆσαι bij Thucydides I 3.

16. *a victore*, ἀπὸ τοῦ νικῶντος en niet ὑπὸ τοῦ νικῶντος; *victor* is de later Tungri genoemde stam; het is de vaste uitdrukking voor den veroveraar van een gebied.

–. *ob metum*, διὰ φόβον, uit vrees (daar men hen vreesde).

–. *a se ipsis*, niet (als *a victore*) ἀφ' ἑαυτῶν, naar hen zelf, maar: ὑφ' ἑαυτῶν, door hen zelf.

–. *invento nomine.* — *Nomen invenire*, een naam krijgen.

Tacitus, Germania 3

3. Fuisse apud eos et Herculem memorant, primumque omnium virorum fortium ituri in proelia canunt. Sunt illis haec quoque carmina, quorum relatu, quem barditum vocant, accendunt animos futuraeque pugnae fortunam ipso cantu augurantur. – – – Ceterum et Ulixen quidam opinantur longo illo et fabuloso errore in hunc Oceanum delatum adisse Germaniae terras, Asciburgiumque, quod in ripa Rheni situm hodieque incolitur, ab illo constitutum nominatumque; aram quin etiam Ulixi consecratam adiecto Laertae

patris nomine eodem loco olim repertam, monumentaque et tumulos quosdam Graecis litteris inscriptos in confinio Germaniae Raetiaeque adhuc extare. Quae neque confirmare argumentis neque refellere in animo est: ex ingenio suo quisque demat vel addat fidem.

Varianten. — 2. illius *Fr. Hertlein.* — haec *hss.*, heroica *Byvanck.* — 3. baritum c^2. — 4. ulixen *Cc*, ulixem, ulyssem, ulyxen *overige hss.* — 5. hunc, illum *Herm. Schütz.* — 6. astiburgiumque *b*, Assiburgiumque *C*, Asciburgumque *E.* — hodie *C c*, hodie quoque *Mosler.* — colitur *E.* — 7. nominatumque *ασκιπυργιον B C c E.* — 8. eo *C.* — monimentaque *B C E.*

Aanteekeningen. — Hercules bij de Germanen, Ulixes te Asciburgium. — Riese XIII 76. — Norden, Die germanische Urgeschichte, blz. 171–207.

1. *Hercules,* wellicht Hercules Magusanus, een Germaansche godheid.

3. *barditum;* verg. Norden, Die germanische Urgeschichte, blz. 115–124. — Waarschijnlijk volgde Tacitus in het volgende een auteur, die onder den invloed van Posidonius stond.

6. *Asciburgium,* ook bij Tacitus, Historiae IV 33, Marcianus (Geographi Graeci Minores I 557), Tabula Peutingeriana, tusschen Neuss en Xanten, thans het Burgfeld ten zuiden van het dorp Asberg bij Mörs tegenover de monding van de Ruhr. — H. Boschheidgen, Bonner Jahrbücher, CIV (1899), blz. 136 en volg. — Norden, Die germanische Urgeschichte, blz. 488–492.

7. *aram – Ulixi consecratam,* een altaar door Ulixes gewijd op de meest noordelijke plaats, die hij op zijn zwerftochten bereikte, aan den Rijn; dit overblijfsel is zeker eerst in zeer laten tijd uit andere legenden overgenomen naar aanleiding van een altaar met een Keltische inscriptie in Grieksche letters. — In tegenstelling met Hercules, die een inheemsche god is met een zuidelijken naam, heeft Ulixes alleen door Romeinsche geleerdheid een plaats in Germanië gekregen. — Siebourg, Westdeutsche Zeitschrift, XXII (1904), blz. 312–321; C. Jullian, Revue des études anciennes, XIV (1912), blz. 283–284.

Tacitus, Germania 8

Vidimus sub divo Vespasiano Velaedam diu apud plerosque numinis loco habitam; set et olim Albrunam et compluris alias venerati sunt, non adulatione nec tamquam facerent deas.

Varianten — 1. Veledam *B c E*, Valedam *c*, uoledam *b.* — 2. Albrunam *W. Wackernagel,* auriniam *B b C E,* fluriniam *c*, Albriniam *B in marg.* — complures *C c.*

Aanteekeningen. — Velaeda, uit het hoofdstuk over de vereering der vrouwen. — Riese XV 57.

1. *Velaedam;* verg. Historiae IV 61 en 65, V 22 en 24. — Zij behoorde tot den stam der Bructeren; naar hen heeft Vespasianus in 77 een strafexpeditie ondernomen; Velaeda werd toen gevangen genomen en naar Rome gevoerd; verg. Statius, Silvae I 4, 90 en Cassius Dio LXVII 5.

Tacitus, Germania 28

28. Validiores olim Gallorum res fuisse summus auctorum Divus Julius tradit; eoque credibile est etiam Gallos in Germaniam transgressos. – – – Treveri et Nervii circa affectationem Germanicae originis ultro ambitiosi sunt, tamquam per hanc gloriam sanguinis a similitudine et inertia Gallorum separentur. Ipsam Rheni ripam haud dubie Germanorum populi colunt, Vangiones Triboci Nemetes. Ne Ubii quidem, quamquam Romana colonia esse meruerint ac libentius Agrippinenses conditoris sui nomine vocentur, origine erubescunt, transgressi olim et experimento fidei super ipsam Rheni ripam collocati, ut arcerent, non ut custodirentur.

VARIANTEN. — 1. auctor *E B b.* — 2. etiam, et *C.* — 3. Nervii *Rhenanus,* Neruli *hss.* — germanae *b.* — 5. dubii *Heinsius.* — 6. treboci *C.* — ne Ubii *Gruter,* nubii *hss.,* Ubii b^2 *in marg.* — 7. e conditoris *Acidalius.* — 9. collati *E.*

AANTEEKENINGEN. — Vreemde stammen in Germanië en Germaansche stammen in Gallië. — Riese III 13 en XIII 79.

1. *Validiores,* begin van het bijzondere deel der *Germania.*

–. *Divus Julius,* Caesar, Bellum Gallicum VI 24; verg. Livius V 34 en volg.; Justinus XXIV 4. — In werkelijkheid waren het in Germanië achtergebleven Keltische stammen, die Caesar als zoodanig herkende; verg. Déchelette, Manuel d'archéologie préhistorique, II 3 (1914), blz. 916 en volg. en 981 en volg.

2. *credibile est.* — Caesar sprak met meer overtuiging.

–. *etiam,* daar Tacitus aan het slot van c. 27 heeft gesproken van Germanen, die naar Gallië zijn verhuisd.

–. *transgressos.* — Tacitus noemt de Helvetii en de Boii, *Gallica utraque gens,* en den *nomen Boihaemi.*

3. *Treveri.* — Over hun nationaliteit verg. Fr. Cramer, Römisch-germanische Studien (1914), blz. 55 en volg.; verg. Strabo IV 3, 4, C. 194, waar intusschen alleen de Nervii een Germaansche stam worden genoemd; verg. Norden, Die germanische Urgeschichte, blz. 370–375. — De Treveri en Nervii waren Kelten, maar wellicht eenigszins gegermaniseerd; verg. T. Rice Holmes, Caesar's conquest of Gaul, 2d ed., blz. 394–395.

–. *Germanicae origines;* verg. Caesar, Bellum Gallicum II 4.

–. *ultro,* zonder reden.

–. *gloriam sanguinis,* ironisch uitgedrukt.

6. *Vangiones – Nemetes,* bij Worms, Spiers en Brumt.

–. *Romana colonia,* sedert 50 na Christus; verg. Tacitus, Annales XII 27.

–. *conditoris sui,* de jongere Agrippina, dochter van Germanicus, echtgenoote van keizer Claudius, die te Keulen was geboren.

8. *transgressi.* — De Ubii woonden vroeger rechts van den Rijn en kregen van Agrippa, omstreeks 38 vóór Christus (of wellicht 19 vóór Christus) land aan den linkeroever; verg. Strabo IV 3, 4, C. 194; Cassius Dio XLVIII 49, 3.

9. *ut custodirentur,* als de *Sugambri,* die in 8 vóór Christus door Tiberius naar den linkeroever werden overgebracht en daar toen Cugerni heetten. Verg. Tacitus, Annales XII 39, 9; Suetonius, Augustus 21 en Tiberius 9.

Tacitus, Germania 29

29. Omnium harum gentium virtute praecipui Batavi non multum ex ripa, sed insulam Rheni amnis colunt, Chattorum quondam populus et seditione domestica in eas sedes transgressus, in quibus pars Romani imperii fierent. Manet honos et antiquae societatis insigne; nam nec tributis contemnuntur nec publicanus atterit; exempti oneribus et collationibus et tantum in usum proeliorum sepositi, velut tela atque arma, bellis reservantur. Est in eodem obsequio et Mattiacorum gens, – – – cetera similes Batavis, nisi quod ipso adhuc terrae suae solo et caelo acrius animantur.

VARIANTEN. — 1. praecipui *ontbr. in E.* — bataui *b*, batauii *B C c E.* — 2. cattorum B^1 *b*, cathorum *E.* — populis *C c.* — 4. conteruntur *Ursinus.* — 5. collocationibus *B E.* — 7. matiacorum *C.* — battauis *E.*

AANTEEKENINGEN. — De Bataven. — Riese XIII 80.

1. *harum gentium*, die uit Germanië naar Gallië waren verhuisd.

–. *non multum ex ripa*, n.l. *nostra*, de linkeroever van den Rijn, of liever van de Waal, dus in het land van Nijmegen en Cleef.

2. *Chattorum quondam populus*; hetzelfde bericht Historiae IV 12 (zeker uit Plinius); verg. IV 17 en V 27. — De tocht der Bataven moet hebben plaats gehad tusschen 55 en 12 vóór Christus; verg. Klotz, Caesarstudien, blz. 38 en volg. — De *Chatti* gaven den naam aan Hessen.

4. *societatis*; zoo wordt ook de verhouding tusschen Bataven en Romeinen gekenmerkt in Historiae IV 14.

6. *in usum proeliorum.* — Voor de auxilia, die uit Bataven waren gevormd (één ala en 9 cohortes), en Bataven in andere corpsen en afdeelingen verg. Bang, Germanen im römischen Dienst (1906).

7. *obsequio*, verhouding van afhankelijkheid.

– *Mattiacorum gens*, in de buurt van Wiesbaden en in den Taunus; Tacitus, Annales I 56; Cassius Dio LIV 13.

Tacitus, Germania 32

32. Proximi Chattis certum iam alveo Rhenum quique terminus esse sufficiat Usipi ac Tencteri accolunt. Tencteri super solitum bellorum decus equestris disciplinae arte praecellunt; nec maior apud Chattos peditum laus quam Tencteris equitum. Sic instituere maiores, posteri imitantur. Hi lusus infantium, haec iuvenum aemulatio, perseverant senes. Inter familiam et penates et iura successionum equi traduntur; excipit filius, non ut cetera maximus natu, sed prout ferox bello et melior.

VARIANTEN. — 1. cathis *E.* — 2. accolunt *Novák*, colunt *hss.* — 3. cathis *E.* — 7. natui *E.* — et bello melior *Muretus.*

AANTEEKENINGEN. — De Usipi en Tencteri. — Riese XIII 82.

1. *certum iam alveo Rhenum*, in tegenstelling met den Beneden-Rijn; verg. Mela III 2, 24 en Tacitus, Annales II 6. — *Iam* is voor ons gevoel vreemd; waar-

schijnlijk volgde Tacitus een schrijver, die den Rijn van beneden naar boven beschreef; Tacitus zelf beschrijft van boven naar beneden; verg. Germania 41.

2. *Usipi ac Tencteri*; verg. vooral Caesar, Bellum Gallicum IV 1–15; met hen te zamen worden veelal de Bructeri en Tubantes genoemd; verg. Annales I 51, XIII 55 en 56.

5. *familiam – equi*. — *Familia* zijn de slaven, *penates* huis en erf, *iura successionum* het recht op het gemeene land, *equi* vooral de strijdrossen.

Tacitus, Germania 33

33. Iuxta Tencteros Bructeri olim occurrebant. Nunc Chamavos et Angrivarios inmigrasse narratur, pulsis Bructeris ac penitus excisis vicinarum consensu nationum, seu superbiae odio seu praedae dulcedine seu favore quodam erga nos deorum; nam ne spectaculo quidem proelii invidere. Super sexaginta milia non armis telisque Romanis, sed quod magnificentius est, oblectationi oculisque ceciderunt. Maneat, quaeso, duretque gentibus, si non amor nostri, at certe odium sui, quando urgentibus imperii fatis nihil praestare fortuna maius potest quam hostium discordiam.

VARIANTEN. — 1. chamanos *b*. — 2. angrinarios b^1, anguiuarios *C*. — 4. invidere *ontbr. in E*. — supra *E*. — 5. celsisque *C*. — 6. oculi *C*. — 7. urgentibus *E*, urgentibus iam *B b*, in urgentibus *C c*, ingentibus c^2, ingruentibus *Wölfflin Baehrens*. — nihil *E. Wolff*, nihil iam *hss*.

AANTEEKENINGEN. — De ondergang der Bructeren. — Riese XIII 82.

1. *Bructeri*. — Tot dezen stam behoorde Velaeda; verg. Germania 8.

–. *Chamavos et Angrivarios*; verg. Klio, IX, blz. 438; Kaufmann, Deutsche Altertumskunde, I, blz. 406.

3. *consensu*, coalitie.

4. *Super – ceciderunt*, waarschijnlijk ten tijde van Vestricius Spurinna, wellicht tusschen 89 en 96 of mogelijk nog vroeger, in elk geval onder de Flavische keizers; verg. Plinius, Epistulae II 7, 2.

8. *hostium discordiam*; verg. Tacitus, Annales II 26.

Tacitus, Germania 34

34. Angrivarios et Chamavos a tergo Dulgubnii et Chasuarii cludunt aliaeque gentes haud perinde memoratae, a fronte Frisii excipiunt. Maioribus minoribusque Frisiis vocabulum est ex modo virium. Utraeque nationes usque ad Oceanum Rheno praetexuntur ambiuntque inmensos insuper lacus et Romanis classibus navigatos. Ipsum quin etiam Oceanum illa temptavimus et superesse adhuc Herculis columnas fama vulgavit, sive adiit Hercules, seu quidquid ubique magnificum est, in claritatem eius referre consensimus. Nec defuit audentia Druso Germanico, sed obstitit Oceanus in se simul atque in Herculem inquiri. Mox nemo temptavit, sanctiusque ac reverentius visum de actis deorum credere quam scire.

VARIANTEN. — 1. angrinarios *b*, anguiarios *C*. — chamanos *b*. — Dulgubnii

J. Grimm, dulgibini *E in marg. B C c*, dulgitubini B^2 *b*, dulgicubini *E*. — chasuarii *Cod. Vatic. 4498*, thasuarii *B E*, tasuarii *b*, chasudrii *c*, occasuarii *C*. — claudunt b^2. — 2. frisi b^2 *c*, frisci *C*, frisis *B* b^2 *c E*, friscis *C*. — 5. tentauimus *E B b C*. — 6. uolgauit *B C*, uoligauit *c*. — 7. magnificum *C b*, magnum *B E*. — consueuimus *E in marg.* — 8. et Germanico *Freinsheim*, Druso Neroni Germanico *Gruber*. — in *ontbr. in C*. — 9. temptauit *C*, tentauit *B b c E*.

AANTEEKENINGEN. — Dulgubnii, Chasuarii, Frisii. — Riese XIII 83. — Kaufmann, Deutsche Altertumskunde, I, blz. 404.

1. *Dulgubnii*: verg. Ptolemaeus II 11, 11: Δουλγούμνιοι, in de buurt van Hannover.

—. *Chasuarii*: verg. Ptolemaeus: Κασουάροι, aan de Beneden-Eems.

4. *lacus*, het meer Flevo; verg. Mela III 24; Plinius, Naturalis historia IV 15 en XVI 5; Tacitus, Annales I 60, II 8 en XIII 54.

—. *Romanis classibus*, in den tijd van Drusus en Germanicus.

6. *Herculis columnas*. — R. Much, Himmelsgott, blz. 231. — Fr. Kaufmann, Beiträge zur deutschen Sprache, XV, blz. 210. — D. Detlefsen, Die Entdeckung des germanischen Nordens, blz. 43. — J. Partsch, Berichte der sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften, Phil. Hist. Klasse, LXVIII (1916), II, blz. 39. — Norden, Die germanische Urgeschichte, blz. 470. — *Columnae* zijn grenszuilen voor de scheepvaart. Detlefsen denkt aan de beide klippen van Helgoland. — Met den Germaanschen god Hercules (Tacitus, Germania 3 en 9) hebben deze zuilen niets te maken.

8. *Druso Germanico*. — Over zijn tochten verg. Suetonius, Claudius 1; Cassius Dio LIV 32, 33 en 36; LV 1. — Waarschijnlijk moeten wij denken aan een ontdekkingsreis uit den tijd van Drusus (verg. Augustus, Monumentum Ancyranum 26; Velleius II 106; Plinius, Naturalis Historia II 167); aan de beschrijving van zulk een reis kunnen ontleend zijn de verzen van Albinovanus Pedo bij Seneca, Suasoriae I 15 (zie boven, blz. 79).

9. *nemo*. — Na Drusus heeft evenwel nog Tiberius in 5 na Christus een tocht op de Noordzee ondernomen; verg. Velleius II 106.

Tacitus, Germania 35

35. Hactenus in occidentem Germaniam novimus; in septentrionem ingenti flexu recedit. Ac primo statim Chaucorum gens, quamquam incipiat a Frisiis ac partem litoris occupet, omnium quas exposui gentium lateribus obtenditur, donec in Chattos usque sinuetur. Tam inmensum terrarum spatium non tenent tantum Chauci, sed et implent, populus inter Germanos nobilissimus quique magnitudinem suam malit iustitia tueri. Sine cupiditate, sine impotentia, quieti secretique nulla provocant bella, nullis raptibus aut latrociniis populantur. Id praecipuum virtutis ac virium argumentum est, quod, ut superiores agant, non per iniurias assequuntur; prompta tamen omnibus arma ac, si res poscat [exercitus], plurimum virorum equorumque; et quiescentibus eadem fama.

VARIANTEN. — 1. septemtrioni *E*. — 2. recedit *C. Heraeus*, redit *hss*. — A primo *E*, primum *Ritter*. — 2. caucorum *b*. — 3. frisis *hss*. — 4. obtendere

C c. — sinuetur *B b E*, sinatur *C c E in marg.* — tam *C c E* b^2, nam *B* b^1. — 5. Chaci *B.* — et *ontbr. in E.* — populis *C.* — 6. suam *ontbr. in C.* — malit *C c E*, maluit *B* b^2, malint b^1. — 8. Idque *Lipsius.* — 9. iniuriam *E.* — assequantur *C c.* — ac, et *b.* — 10. [exercitus] *Walch.* — plurimum enim *Reifferscheid.*

Aanteekeningen. — De Chauci. — Fr. Kaufmann, Deutsche Altertumskunde, I, blz. 407.

2. *ingenti flexu,* de bocht van Helgoland, het *aestuarium Metuonidis* van Pytheas; verg. Plinius, Naturalis historia XXXVII 35.

–. *Chaucorum gens.* — In de Annales (XI 19) spreekt Tacitus van *Chauci maiores*; waarschijnlijk was daar Plinius de bron; verg. Naturalis historia XVI 2 en Ptolemaeus II 11, 7. — Verder spreekt Plinius (Naturalis historia IV 99) van *Chaucorum gentes* en Velleius (II 106) van *Chaucorum nationes.* — Het is opmerkelijk, dat Tacitus hier geen onderscheid maakt tusschen *Chauci maiores* en *minores.* — De mededeelingen van Plinius (Naturalis historia XVI 2–4) betreffen slechts een *misera gens* der Chauci; verg. beneden *populus inter Germanos nobilissimus.*

5. *sed et implent.* — De geestgronden van het gebied der Chauci waren dicht bevolkt, in tegenstelling met de kuststreek; verg. Plinius, Naturalis historia XVI 2, en de opmerking van K. Zeuss, Die Deutschen, blz. 140. — Verg. ook Velleius II 106.

Tacitus, Germania 37

Sescentesimum et quadragesimum annum Urbs nostra agebat, cum primum Cimbrorum audita sunt arma, Caecilio Metello et Papirio Carbone consulibus. Ex quo si ad alterum imperatoris Traiani consulatum computemus, ducenti ferme et decem anni colliguntur: tam diu Germania vincitur. – – – Germani Carbone et Cassio et Scauro Aurelio et Servilio Caepione Gnaeoque Mallio fusis vel captis quinque simul consularis exercitus populo Romano, Varum trisque cum eo legiones etiam Caesari abstulerunt; nec impune C. Marius in Italia, Divus Iulius in Gallia, Drusus ac Nero et Germanicus in suis eos sedibus perculerunt. Mox ingentes C. Caesaris minae in ludibrium versae. Inde otium, donec occasione discordiae nostrae et civilium armorum expugnatis legionum hibernis etiam Gallias affectavere; ac rursus pulsi inde proximis temporibus triumphati magis quam victi sunt.

Varianten. — 1. sescentesimum *B b*, sexc. *c E*, sec. *C.* — 2. et *E B b*, ac *C c.* — papirio *C c* b^2, sapirio *B* b^1 *E.* — 3. si *ontbr. in E.* — conuentum *E.* — 4. in germania *E.* — 5. Cassio *hss.*, L. Cassio *Ritter.* — Gnaeoque *Halm,* Cn.quoque *Ernesti,* Marcoque *E B,* Marco quoque B^2 *b.* — 6. Mallio *E,* Manlio *B b C,* Manilio *c.* — populo ro b^2, populi ri *B* b^2 *C c E.* — 7. tresque *C c.* — legiones cum eo *C.* — Caesari Augusto *Ritter.* — absperculerunt *b.* — 9. versae *ontbr. in E.* — 11. pulsi inde nam *B E,* pulsi nam B^2 *c,* inde pulsi in *b,* ac etiam expulsi rursus inde *C.*

Aanteekeningen. — Overzicht van de oorlogen met de Germanen, naar aanleiding van het noemen der Cimbren. — Riese I 1.

1. *Sescentesimum – consulibus,* 113 vóór Christus, het jaar 640 volgens Cato, 641 volgens Varro.

3. *alterum – consulatum*, 98 na Christus. In dit jaar is dus het boek geschreven.

5. *Carbone – Romano*, overwinningen van de Germanen op de legers der Republiek onder Gnaeus Papirius Carbo in 113, onder Lucius Cassius Longinus in 107, onder Marcus Aurelius Scaurus in 105, onder Gaius Servilius Caepio en onder Gnaeus Mallius Maximus in 105 vóór Christus.

7. *Varum – abstulerant*, nederlaag van Varus onder Augustus, 9 na Christus, met de drie *legiones* van het leger aan den Beneden-Rijn.

–. *C. Marius*, versloeg de Teutonen in 102 bij Aquae Sextiae en de Cimbren in 101 vóór Christus bij Vercellae.

8. *Divus Iulius*, versloeg Ariovistus in 58, de *Usipetes* en *Tencteri* in 55 vóór Christus en ondernam twee tochten over den Rijn.

–. *Drusus – Germanicus*, veldtochten van Drusus in 12–9 vóór Christus, van Tiberius in 8–7 vóór Christus en 4–6 na Christus, van Germanicus in 14–16.

9. *mox*, 40 na Christus.

–. *C. Caesaris minae*; verg. Historiae IV 15, 5; Suetonius, C. Caesar 43–47; Cassius Dio LIX 21.

10. *otium*. — Onder Claudius en Nero slechts kleine gevechten; maar verg. Annales XI 18–20, XII 27 en XIII 53–56; Lucanus I 463 en volg.; Suetonius, Claudius 24.

–. *donec – affectavere*, de opstand der Bataven.

11. *legionum hibernis*, Castra Vetera.

–. *proximis temporibus*, onder Domitianus; verg. Agricola 39; Suetonius, Domitianus 6 en 13; Plinius, Panegyricus 16; Cassius Dio LXVII 4.

TACITUS, HISTORIAE

Historiae, geschiedenis van het jaar der drie keizers en van de keizers uit het huis der Flavii, beginnend met 1 Januari 69, vijftien dagen vóór den dood van Galba, met een overzicht der voorafgaande gebeurtenissen sedert den dood van Nero (Historiae I 4–11; verg. Plutarchus, Galba 1–18), waarschijnlijk in 12 boeken, uitgegeven omstreeks 107. — Bewaard zijn boek I tot IV en het begin van boek V, met de geschiedenis tot het begin van den herfst van 70. — Tacitus heeft dezen tijd zelf beleefd. Als bronnen heeft hij gebruikt de handelingen van den senaat en het geschiedwerk van Plinius, verder wellicht Cluvius Rufus (de geschiedenis van Gaius tot Vitellius) en Fabius Rusticus (Agricola 10), zeker Vipstanus Messalla (Historiae III 25, 9 en 28, 1). Plutarchus heeft voor de levens van Galba en Otho gedeeltelijk dezelfde bron gehad als Tacitus.

Th. Mommsen, *Cornelius Tacitus und Cluvius Rufus. Hermes*, IV (1870), blz. 295–325 = *Gesammelte Schriften*, VII, blz. 224–252. — *Das Verhältniss des Tacitus zu den Akten des Senats. Gesammelte Schriften*, VII, blz. 253–263. — H. Nissen, *Die Historien des Plinius. Rheinisches Museum*, XXVI (1871), blz. 497–548. — Ph. Fabia, *Les sources de Tacite dans les Histoires et les Annales* (Parijs, 1893). — E. Groag, *Zur Kritik von Tacitus' Quellen in den Historien. Fleckeisens Jahrbücher, Suppl.*

XXIII (1897), blz. 711 en volg. — F. Münzer, *Die Quelle des Tacitus für die Germanenkriege. Bonner Jahrbücher*, CIV (1899), blz. 7 en volg. — E. Norden, *Die germanische Urgeschichte in Tacitus' Germania* (Berlijn, 1921).

OVERLEVERING. — Boek XI tot XVI der *Annales* en boek I tot V der *Historiae* zijn ons overgeleverd in één handschrift:

M = Florence, *Bibl. Laurenziana*, LXVIII 2 (*Mediceus II*), geschreven te Monte Cassino onder den abt Desiderius (1053–1087).

a en *b* = Florence, *Bibl. Laurenziana*, LXIII 4 en 5, afschriften van den *Mediceus* uit de 15de eeuw, alleen van belang voor plaatsen, waar *M* onleesbaar is of ontbreekt.

dett. = andere afschriften uit de 15de eeuw.

De *Mediceus* is in phototypische reproductie uitgegeven met een inleiding van E. Rostagno (Leiden, Sijthoff, 1902).

UITGAVEN. — J. van der Vliet (Groningen, 1900). — H. Goelzer, *met commentaar* (Parijs, Hachette, 1920); *met Fransche vertaling* (Parijs, Coll. Budé, 1921). — C. H. Moore, *met Engelsche vertaling* (Londen, Heinemann, 1925 en volg.). —

Tacitus, Historiae I 2, 1

2. Opus adgredior opimum casibus, atrox proeliis, discors seditionibus, ipsa etiam pace saevum: quattuor principes ferro interempti; trina bella civilia, plura externa ac plerumque permixta; prosperae in Oriente, adversae in Occidente res; turbatum Illyricum, Galliae nutantes, perdomita Britannia et statim missa.

VARIANTEN. — 1. opimum *a b*, opibus *M*, horridum *Ernesti*, rapidum *Madvig*, grave *Novák*. — 2. saeuom *M*. — 3. prospere Inorientem aduersae Inoccidentes. returbatum *M*. — 5. omissa *Lipsius*.

AANTEEKENINGEN. — Uit de voorrede der *Historiae*: overzicht van den tijd door Tacitus te beschrijven, van 1 Januari 69 tot den dood van Domitianus in 96. — Riese V 1.

1. *opimum*, als *fecundum*, rijk.

2. *ipsa – saevum*, door veroordeelingen wegens majesteitsschennis onder Domitianus.

–. *quattuor principes*, Galba, Otho en Vitellius in 69 en Domitianus in 96.

–. *trina bella civilia*, van Vitellius tegen Otho, van Vespasianus tegen Vitellius, van Domitianus tegen Lucius Antonius Saturninus, in 93.

3. *prosperae – res*, tegen de Joden en tegen de Bataven. — Hieruit blijkt, hoe belangrijk Tacitus dezen opstand vond.

4. *Galliae nutantes*, door de opstanden van Vindex en de Bataven.

–. *perdomita Britannia*, door Iulius Agricola, den schoonvader van Tacitus.

5. *missa*. — Dit is overdreven; de Romeinen hebben alleen niet voldoende voordeel getrokken uit de overwinningen van Agricola.

Tacitus, Historiae I 7, 1—2

7. Forte congruerat, ut Clodii Macri et Fontei Capitonis caedes nuntiarentur. Macrum in Africa haud dubie turbantem Trebonius Garutianus procurator iussu Galbae, Capitonem in Germania, cum similia coeptaret, Cornelius Aquinus et Fabius Valens legati legionum interfecerant, antequam iuberentur. (2) Fuere qui crederent Capitonem, ut avaritia et libidine foedum ac maculosum, ita cogitatione rerum novarum abstinuisse, sed a legatis bellum suadentibus, postquam inpellere nequiverint, crimen ac dolum ultro compositum, et Galbam mobilitate ingenii, an ne altius scrutaretur, quoquo modo acta, quia mutari non poterant, comprobrasse.

VARIANTEN. — 3. caeptaret *M.*

AANTEEKENINGEN. — Uit het overzicht der gebeurtenissen van den dood van Nero tot 1 Januari 69 (c. 4–11), de dood van mogelijke tegenstanders van Galba. — Verg. Historiae I 37 en 58, III 62, 7; Plutarchus, Galba 15; Suetonius, Galba 11; Cassius Dio LXIV 2, 3. — Riese V 3.

1. *forte congruerat,* met den intocht van Galba in Rome.

–. *Clodii Macri,* stadhouder van Africa.

–. *Fontei Capitonis,* stadhouder van Germania Inferior, vermeld Historiae I 8, 7; 37, 6; 52, 1 en 58, 3; III 62, 7; IV 13 2; zijn opvolger werd Vitellius.

4. *Cornelius Aquinus,* slechts hier vermeld.

–. *Fabius Valens,* later herhaaldelijk genoemd.

Tacitus, Historiae I 8, 5—9, 2

(5) Germanici exercitus, quod periculosissimum in tantis viribus, solliciti et irati, superbia recentis victoriae et metu tamquam alias partes fovissent. (6) Tarde a Nerone desciverant, nec statim pro Galba Verginius. An imperare noluisset, dubium; delatum ei a milite imperium conveniebat. (7) Fonteium Capitonem occisum etiam qui queri non poterant, tamen indignabantur. (8) Dux deerat abducto Verginio per simulationem amicitiae, quem non remitti atque etiam reum esse tamquam suum crimen accipiebant.

9. Superior exercitus legatum Hordeonium Flaccum spernebat, senecta ac debilitate pedum invalidum, sine constantia, sine auctoritate; ne quieto quidem militi regimen: adeo furentes infirmitate retinentis ultro accendebantur. (2) Inferioris Germaniae legiones diutius sine consulari fuere, donec missu Galbae A. Vitellius aderat, censoris Vitellii ac ter consulis filius: id satis videbatur.

VARIANTEN. — 1. Germani *M.* — 2. inflati *Heinsius.* — metus *M.* — 3. uergenius *M.* — 4. voluisset *Orelli.* — haud conveniebat *Gudeman (verg. Dio 63, 25).* — 6. uergenio *M.* — 11. consularis *M*[1].

AANTEEKENINGEN. — De stemming van de legers in Germania, 68. — Verg. Historiae I 51 en volg. — Riese V 5 en 10.

1. *Germanici exercitus,* de legers aan den Boven- en Beneden Rijn: Legio

I Germanica, V Alaudae, XV Primigenia en XVI in Germania Inferior en IV Macedonica, XXI Rapax en XXII Primigenia in Germania Superior.

2. *recentis victoriae*, op Vindex, kort te voren verslagen door Verginius Rufus; verg. Cassius Dio LXIII 22–25.

3. *Verginius*, Lucius Verginius Rufus, stadhouder in Germania Superior.

4. *delatum – conveniebat*, met dezelfde woorden Cassius Dio LXIII 25.

–. *Fonteium – occisum*; verg. Historiae I 7.

6. *abducto Verginio.* — Galba had hem teruggeroepen en vervangen door Hordeonius Flaccus.

7. *reum*; volgens Plutarchus, Galba 10, was hij beschuldigd door Titus Vinius.

8. *Hordeonium Flaccum*, opvolger van Verginius Rufus.

10. *accendebantur*; verg. de anecdote verhaald door Plutarchus, Galba 18.

12. *A. Vitellius*, de latere keizer; verg. Historiae I 52; Suetonius, Vitellius 7.

–. *censoris*, in 48 tezamen met keizer Claudius.

Tacitus, Historiae I 12, 1

12. Paucis post kalendas Ianuarias diebus Pompei Propinqui procuratoris e Belgica litterae adferuntur, Superioris Germaniae legiones rupta sacramenti reverentia imperatorem alium flagitare et senatui ac populo Romano arbitrium elegendi permittere, quo seditio mollius acciperetur.

VARIANTEN. — 2. a *Halm*. — 4. arbitrio *M*[1].

AANTEEKENINGEN. — Begin van het geschiedverhaal. Opstand in Germania. — Riese V 12.

1. *kalendas Ianuarias*, 1 Januari 69.

–. *Pompei Propinqui*, later op last van Vitellius gedood; verg. Historiae I 58, 5.

–. *procuratoris.* — *Procurator* is de ambtenaar belast met het beheer der finantiën in geheel Belgica. De stadhouder is Valerius Asiaticus, *Belgicae provinciae legatus* (Historiae I 59, 4).

2. *Superioris – permittere.* — Het voorgevallene wordt Historiae I 55 verhaald. — Duidelijk is het, dat Tacitus hier de handelingen van den senaat als bron heeft gebruikt. Het verhaal van den opstand wordt eerst Historiae I 51 weer opgevat, nadat Tacitus den dood van Galba (Historiae I 41) en de troonsbestijging van Otho (Historiae I 47) heeft medegedeeld. Blijkbaar wilde hij het verhaal van de gebeurtenissen te Rome niet onderbreken.

Tacitus, Historiae I 51—52

51. Nunc initia causasque motus Vitelliani expediam. (2) Caeso cum omnibus copiis Iulio Vindice ferox praeda gloriaque exercitus, ut cui sine labore ac periculo ditissimi belli victoria evenisset, expeditionem et aciem, praemia quam stipendia malebat. – – –

52. Sub ipsas superioris anni kalendas Decembres Aulus Vitellius Inferiorem Germaniam ingressus hiberna legionum cum cura adierat; redditi plerisque ordines, remissa ignominia, adlevatae notae; plura ambitione, quaedam iudicio, in quibus sordes et avaritiam Fontei Capitonis adimendis adsignandisve militiae ordinibus integre mutaverat. (2) Nec consularis legati mensura, sed in maius omnia accipiebantur. (3) Et ut Vitellius apud severos humilis, ita comitatem bonitatemque faventes vocabant, quod sine modo, sine iudicio donaret sua, largiretur aliena; simul aviditate imperandi ipsa vitia pro virtutibus interpretabantur. (4) Multi in utroque exercitu sicut modesti quietique, ita mali et strenui. (5) Sed profusa cupidine et insigni temeritate legati legionum Alienus Caecina et Fabius Valens; ex quibus Valens infensus Galbae, tamquam detectam a se Verginii cunctationem, oppressa Capitonis consilia ingrate tulisset, instigare Vitellium, ardorem militum ostentans: ipsum celebri ubique fama, nullam in Flacco Hordeonio moram; adfore Britanniam, secutura Germanorum auxilia; male fidas provincias, precarium seni imperium et brevi transiturum: panderet modo sinum et venienti Fortunae occurreret.

Varianten. — 3. expeditionum feracium praemia *Bezzenberger*. — 4. mallebat *M*. — 5. ipsa *M*. — 8. sordes *Acidalius*, sorde *M*, sordem *dett.* — in adimendis *Ritter*, [adimendis - ordinibus] *Nipperdey*. — 10. <ut> *Rhenanus*. — 12. imperandi *M*, imperitandi *Fisher*, impetrandi *Agricola*, imperi dandi *Nipperdey*, ei parendi *Meiser*, intemperanti *Weidner*. — 15. et bius *M*. — 18. obtentans *M*. — nulla *M*. — 19. adforem *M*. — malae *M*. — 20. praecarium *M*. — 21. fortuna *M*.

Aanteekeningen. — Aankomst van Vitellius als stadhouder aan den Beneden-Rijn, einde 68. — Suetonius, Vitellius 7–8. — Riese V 13 en 14.

1. *Caeso – Vindice.* — Vindex was stadhouder van Gallia Lugdunensis; hij stond op tegen Nero in 68 in samenwerking met Galba; zijn troepen waren door het leger van Germania Superior onder Verginius Rufus verslagen bij Besançon en Vindex had zich zelf gedood. — Verg. Historiae I 8, 5.

2. *exercitus*, van Germania Superior.

5. *ipsas – Decembres*, 1 December 68.

–. *Aulus Vitellius*, benoemd door Galba tot stadhouder van Germania Inferior in plaats van Fonteius Capito.

6. *hiberna legionum*, te Bonn, Neuss en Vetera. De legioenen worden genoemd Historiae I 55.

–. *redditi – notae*; verg. Suetonius, Vitellius 8.

7. *notae*, disciplinaire straffen.

9. *consularis legati*, alleen maar van een gewoon stadhouder.

15. *Alienus Caecina*, legatus van legio XXI te Vindonissa in Germania Superior.

–. *Fabius Valens*, legatus van Legio I te Bonna in Germania Inferior.

18. *ipsum*, Vitellius.

Caecina stookt de troepen op in Germania Superior; verg. Historiae I 53–54.

Tacitus, Historiae I 55

55. Inferioris tamen Germaniae legiones sollemni kalendarum Ianuariarum sacramento pro Galba adactae, multa cunctatione et raris primorum ordinum vocibus, ceteri silentio proximi cuiusque audaciam expectantes, insita mortalibus natura propere sequi quae piget inchoare. (2) Sed ipsis legionibus inerat diversitas animorum: primani quintanique turbidi adeo, ut quidam saxa in Galbae imagines iecerint; quinta decuma ac sexta decuma legiones nihil ultra fremitum et minas ausae initium erumpendi circumspectabant. (3) At in superiore exercitu quarta ac duoetvicensima legiones isdem hibernis tendentes ipso kalendarum Ianuariarum die dirumpunt imagines Galbae, quarta legio promptius, duoetvicensima cunctanter, mox consensu.

VARIANTEN. — 4. insito *Lipsius.* — pigit *M*, piguit *Halm.* — 7. fremitu *M.* — 8. hisdem *M.* — 9. dirrumpunt *M*, diruunt *of* diripiunt *Acidalius*, derumpunt *Ritter.* — 10. promptus *M*[1].

AANTEEKENINGEN. — Het hernieuwen van den eed der legioenen aan den keizer, 1 Januari 69. — Deze feiten zijn reeds Historiae I 12 vermeld. — Suetonius, Galba 16. — Riese V 19.

1. *solemni – sacramento.* — Den 1sten Januari werd de eed aan den keizer hernieuwd.

5. *primani – legiones.* — Legio I Germanica te Bonna, legio XVI Gallica te Novaesium, legio V Alaudae en legio XV Primigenia te Vetera, tezamen de exercitus Germaniae Inferioris.

8. *quarta ac duoetvicensima,* legio IV Macedonica en legio XXII Primigenia.

–. *isdem hibernis,* te Mogontiacum.

Hordeonius Flaccus weet de troepen niet in bedwang te houden; Historiae I 56.

Tacitus, Historiae I 56, 4—57, 3

(4) Nocte, quae kalendas Ianuarias secuta est, in Coloniam Agrippinensem aquilifer quartae legionis epulanti Vitellio nuntiat quartam et duoetvicensimam legiones proiectis Galbae imaginibus in senatus ac populi Romani verba iurasse. (5) Id sacramentum inane visum; occupari nutantem fortunam et offerri principem placuit. (6) Missi a Vitellio ad legiones legatosque, qui descivisse a Galba superiorem exercitum nuntiarent. – – –

57. Proxima legionis primae hiberna erant et promptissimus e legatis Fabius Valens. (2) Is die proximo Coloniam Agrippinensem cum equitibus legionis auxiliariorumque ingressus imperatorem Vitellium consalutavit. (3) Secutae ingenti certamine eiusdem provinciae legiones.

VARIANTEN. — 8. proximo, postero *M in margine.* — agrippiniensem *M.* — 9. gressus *M.*

AANTEEKENINGEN. — De legioenen in Germania Inferior roepen Vitellius tot keizer uit, eerste dagen van 69. — Riese V 21–22.

1. *Coloniam Agrippinensem*, Keulen, hoofdstad der Ubii, verheven tot een colonia in 50 door keizer Claudius ter eere van Agrippina, die daar was geboren.

2. *aquilifer*, drager van den legioensadelaar, vertrouwensman der troepen.

–. *quartam – legiones*, te Mainz in garnizoen liggend.

3. *in senatus – verba*; verg. Historiae I 12, 1 en 55.

4. *inane*, zonder beteekenis; verg. Historiae I 55, 4.

5. *legatos*, commandanten der legioenen.

7. *Proxima – hiberna*, te Bonna.

10. *eiusdem provinciae legiones*; zie Historiae I 55.

Tacitus, Historiae I 58, 2—59, 4

(2) Pompeius Propinquus procurator Belgicae statim interfectus; Iulium Burdonem Germanicae classis praefectum astu subtraxit. (3) Exarserat in eum iracundia exercitus, tamquam crimen ac mox insidias Fonteio Capitoni struxisset. (4) Grata erat memoria Capitonis, et apud saevientes occidere palam, ignoscere non nisi fallendo licebat; ita in custodia habitus et post victoriam demum, sedatis iam militum odiis dimissus est. (5) Interim ut piaculum obicitur centurio Crispinus. (6) Sanguine Capitonis se cruentaverat eoque et postulantibus manifestior et punienti vilior fuit.

59. Iulius deinde Civilis periculo exemptus, praepotens inter Batavos, ne supplicio eius ferox gens alienaretur. (2) Et erant in civitate Lingonum octo Batavorum cohortes, quartae decimae legionis auxilia, tum discordia temporum a legione digressae, prout inclinassent, grande momentum sociae aut adversae. – – – (4) Accessere partibus Valerius Asiaticus, Belgicae provinciae legatus, quem mox Vitellius generum adscivit, et Iunius Blaesus, Lugdunensis Galliae rector, cum Italica legione et ala Tauriana Lugduni tendentibus.

Varianten. — 1. belligicae *M*. — 2. burdunem *M*. — 5. in custodiam abditus *Wurm*. — 6. sedatis *Döderlein*, statis *M*, stratis *dett.*, satiatis *Freinsheim*. — 7. <is> sanguine *Haase Halm*, sanguine *M*, qui <se> sanguine *dett.* — <se> *Jac. Gronovius*. — 12. [sociae aut adversae] *Novák*. — 14. blesus *M*.

Aanteekeningen. — Gebeurtenissen na het optreden van Vitellius als keizer, Januari 69. — Riese V 25–26.

1. *Pompeius Propinquus;* zie Historiae I 12, 1.

2. *Germanicae classis*, opgericht door Drusus (Tacitus, Annales II 8) en vergroot door Tiberius en Germanicus, behoorend tot het leger van den Beneden-Rijn.

8. *punienti*, namelijk *Vitellio*.

9. *Iulius Civilis*, hier het eerst genoemd, daarna Historiae IV 13.

–. *praepotens*. — Civilis was *praefectus* van een negende *cohors* der Bataven.

10. *Et erant – adversae*. — Deze zin onderbreekt eenigszins het verhaal. Daarmee wordt gewezen op het belang van de acht Bataafsche cohorten vòor het volgende. — De plaatsen over deze cohorten (Historiae I 59 en 64, II 27–29,

66, 68 en 69; IV 15 en 19) staan met elkander in verband en vormen een geheel; zij zijn wellicht aan een andere bron ontleend dan het verhaal over den opstand der Bataven.

–. *civitate Lingonum*, aan den voet der Vogezen in het gebied der bronnen van Maas en Marne, Langres.

11. *quartae decimae legionis*, legio XIV Gemina Martia Victrix, door Nero uit Britannië ontboden.

–. *discordia temporum*, daar de Bataven op de hand van Vindex waren; verg. Mommsen, Römische Geschichte, V, blz. 118.

12. *digressae.* — Zij waren afgescheiden van legio XIV, waartoe zij behoorden, en waren op weg van Rome naar Britannië, maar hielden zich op in het gebied der Lingones.

15. *rector*, voor *legatus*, waarschijnlijk niet de officieele titel.

–. *Italica legione*, legio I Italia, door Nero geformeerd uit manschappen van zes voet.

Tacitus, Historiae I 61

61. Adiuncto Britannico exercitu ingens viribus opibusque Vitellius duos duces, duo itinera bello destinavit: Fabius Valens allicere vel, si abnuerent, vastare Gallias et Cottianis Alpibus Italiam inrumpere, Caecina propiore transitu Poeninis iugis degredi iussus. (2) Valenti inferioris exercitus electi cum aquila quintae legionis et cohortibus alisque, ad quadraginta milia data; triginta milia Caecina e superiore Germania ducebat, quorum robur legio unaetvicensima fuit. (3) Addita utrique Germanorum auxilia, e quibus Vitellius suas quoque copias supplevit, tota mole belli secuturus.

Varianten. — 2. abnuerent *Rhenanus*, abnuerint *M.* — 3. Italiam *ed. pr.*, Italia *M.* — 4. Poeninis *Rhenanus*, paennis *M.* — 7. unaetvicensima *dett.*, una prima et uicensima *M*, una prima et vicesima *Lipsius*, unetvicesima *Sirker.*

Aanteekeningen. — Plan voor den veldtocht van de troepen van Vitellius naar Italië onder Valens en Caecina. — Riese V 27.

1. *Britannico exercitu.* — Van het leger in Britannië zijn alleen detachementen met de troepen van Vitellius medegegaan.

3. *Cottianis Alpibus*, over den Mont Genèvre.

4. *Poeninis iugis*, over den Grooten St. Bernard; deze weg was voor Caecina, die zijn troepen in Vindonissa verzamelde, inderdaad het kortst.

De tocht van Valens wordt beschreven Historiae I 62–66, de tocht van Caecina Historiae I 67–70, de maatregelen van Otho Historiae I 71–90. — Otho besloot de vloot, waarop hij kon vertrouwen, naar Gallia Narbonensis te zenden (Historiae I 87).

Tacitus, Historiae I 64, 1—6

64. Nuntium de caede Galbae et imperio Othonis Fabius Valens in civitate Leucorum accepit. (2) Nec militum animus in gaudium aut formidine permotus: bellum volvebat. (3) Gallis cunctatio exempta est; in Othonem

ac Vitellium odium par, ex Vitellio et metus. (4) Proxima Lingonum civitas erat, fida partibus. (5) Benigne excepti modestia certavere, sed brevis laetitia fuit cohortium intemperie, quas a legione quarta decima, ut supra memoravimus, digressas exercitui suo Fabius Valens adiunxerat. (6) Iurgia primum, mox rixa inter Batavos et legionarios, dum his aut illis studia militum adgregantur, prope in proelium exarsere, ni Valens animadversione paucorum oblitos iam Batavos imperii admonuisset.

VARIANTEN. — 2. leuchrorum *M.* — 3. volvebant *Heinsius.* — est *Halm,* et *M*, etenim *Nipperdey.* — 6. quattuordecim *M.* — 8. rixae *Güthling.* — is *M.*

AANTEEKENINGEN. — Uit het verhaal van den tocht van Valens met het leger uit Germania Inferior, oneenigheid tusschen de Romeinsche en Bataafsche soldaten. — Riese V 30.

2. *Leucorum,* aan de Boven Marne en Moezel; hun hoofdstad was Tullum.
4. *Lingonum;* verg. Historiae I 59, 2.
6. *cohortium,* namelijk *Batavorum.*
–. *ut supra memoravimus,* Historiae I 59, 2.
9. *animadversione,* dat wil zeggen *supplicio.*

Het verhaal wordt vervolgd Historiae II 27.

Tacitus, Historiae II 14—15, 4

14. Imminere provinciae Narbonensi in verba Vitellii adactae classem Othonis trepidi nuntii Fabio Valenti attulere; aderant legati coloniarum auxilium orantes. (2) Duas Tungrorum cohortes, quattuor equitum turmas, universam Trevirorum alam cum Iulio Classico praefecto misit, e quibus pars in colonia Foroiuliensi retenta, ne omnibus copiis in terrestre iter versis vacuo mari classis adceleraret. (3) Duodecim equitum turmae et lecti e cohortibus adversus hostem iere, quibus adiuncta Ligurum cohors, vetus loci auxilium, et quingenti Pannonii, nondum sub signis. (4) Nec mora proelio. – – –

15. Nec Vitelliani quamquam victi quievere: accitis auxiliis securum hostem ac successu rerum socordius agentem invadunt. (2) Caesi vigiles, perrupta castra, trepidatum apud navis, donec sidente paulatim metu, occupato iuxta colle defensi, mox irrupere. (3) Atrox ibi caedes, et Tungrarum cohortium praefecti sustentata diu acie telis obruuntur. (4) Ne Othonianis quidem incruenta victoria fuit.

VARIANTEN. — 1. audactam e *M.* — 4. uniuersa mire uirorum *M.* — 8. quingentis *M.* — 11. sidentem *M.* — 12. [mox] *Novák.* — Tungricarum *Ritter,* Tungrorum *Spengel.*

AANTEEKENINGEN. — Gevechten in Gallia Narbonensis, waaraan deelnemen twee *cohortes Tungrorum* van de troepen van Fabius Valens. — Riese V 37 en 37*a*, XV 48.

1. *classem Othonis;* verg. Historiae I 87.
2. *coloniarum,* Narbo, Arausiae e. a.
4. *Iulio Classico,* die later deelnam aan den opstand van Civilis.

5. *colonia Foroiuliensi*, Fréjus.

–. *terrestre iter*, over Fréjus, Antipolis, Nicaea, Monoecus, langs de kust.

6. *classis*, van Otho.

7. *Ligurum cohors*, een afdeeling van de plaatselijke landweer, die politiedienst deed.

–. *vetus loci*, vertrouwd met de plaatselijke omstandigheden.

8. *proelio*, waarin de troepen van Vitellius de nederlaag leden, ergens aan de kust tusschen Fréjus en Albenga (Albingaunum), waarheen de vloot en de troepen van Otho later terugtrokken.

9. *accitis*, uit Fréjus.

Tacitus, Historiae II 17

17. Aperuerat iam Italiam bellumque transmiserat, ut supra memoravimus, ala Siliana, nullo apud quemquam Othonis favore, nec quia Vitellium mallent, sed longa pax ad omne servitium fregerat faciles occupantibus et melioribus incuriosos. (2) Florentissimum Italiae latus, quantum inter Padum Alpesque camporum et urbium, armis Vitellii (namque et praemissae a Caecina cohortes advenerant) tenebatur. (3) Capta Pannoniorum cohors apud Cremonam; intercepti centum equites ac mille classici inter Placentiam Ticinumque. (4) Quo successu Vitellianus miles non iam flumine aut ripis arcebatur; inritabat quin etiam Batavos Transrhenanosque Padus ipse, quem repente contra Placentiam transgressi raptis quibusdam exploratoribus ita ceteros terruere, ut adesse omnem Caecinae exercitum trepidi ac falsi nuntiarent.

Varianten. — 1. Italiam *Rhenanus*, Italia *M.* — belluque *M*, bellum quae *ed. pr.*, bellum quod *dett. Halm.* — 4. meliorum *Groslotius (maar verg. Ann. XIV 38).*

Aanteekeningen. — Begin van den oorlog tusschen de troepen van Otho en Vitellius in Italië, Bataven aan de Po, eerste succes van Vitellius. — Riese XV 48.

1. *supra*, Historiae I 70.

2. *ala Siliana*, die behoorde tot het leger van Caecina.

4. *quantum – urbium*, de regio Transpadana.

7. *Cremonam*, ligt aan den linkeroever van den Padus.

–. *Placentiam*, ligt aan den rechteroever.

8. *Ticinum*, Pavia.

9. *Batavos*, steeds genoemd als uitstekende zwemmers; verg. Tacitus, Annales II 8 en 11, Historiae IV 12 en 13, Agricola 18 en 21; Cassius Dio LXIX 9, 6; CIL III 3676 = Dessau 2558.

Tacitus, Historiae II 22, 5—6

(5) Caecina pudore coeptae temere oppugnationis, ne inrisus ac vanus isdem castris adsideret, traiecto rursus Pado Cremonam petere intendit. (6) Tradidere sese abeunti Turullius Cerialis cum compluribus classicis et Iulius Briganticus cum paucis equitum, hic praefectus alae in Batavis genitus, ille primipilaris et Caecinae haud alienus, quod ordines in Germania duxerat.

Varianten. — 1. caepta emere *M*. — inritus *Heraeus*. — 4. breganticus *M (verg. Historiae IV 70)*.

Aanteekeningen. — Caecina steekt na zijn aankomst in Italië (Historiae II 20) den Padus over en probeert Placentia in te nemen. Deze poging mislukt. Een Bataafsche *praefectus* geeft zich over. — Riese XV 50.

1. *oppugnationis*, de belegering van Placentia, die mislukt was.

4. *Iulius Briganticus*, neef en later tegenstander van Civilis; verg. Historiae IV 70 en V 20.

–. *alae*, namelijk *Singularium*; verg. Historiae IV 70.

5. *ordines – duxerat*, dat wil zeggen *centurio fuerat*.

Caecina wordt bij Cremona verslagen (Historiae II 23–26).

Tacitus, Historiae II 27—28, 3

27. Haud proinde id damnum Vitellianos in metum compulit, quam ad modestiam composuit, nec solum apud Caecinam, qui culpam in militem conferebat, seditioni magis quam proelio paratum: Fabii quoque Valentis copiae (iam enim Ticinum venerat) posito hostium contemptu et reciperandi decoris cupidine reverentius et aequalius duci parebant.

(2) Gravis alioquin seditio exarserat, quam altiore initio (neque enim rerum a Caecina gestarum ordinem interrumpi oportuerat) repetam. (3) Cohortes Batavorum, quas bello Neronis a quarta decima legione digressas, cum Britanniam peterent, audito Vitellii motu in civitate Lingonum Fabio Valenti adiunctas rettulimus, superbe agebant, ut cuiusque legionis tentoria accessissent, coërcitos a se quartadecimanos, ablatam Neroni Italiam atque omnem belli fortunam in ipsorum manu sitam iactantes. (4) Contumeliosum id militibus, acerbum duci; corrupta iurgiis ac rixis disciplina; ad postremum Valens e petulantia etiam perfidiam suspectabat.

28. Igitur nuntio adlato pulsam Trevirorum alam Tungrosque a classe Othonis et Narbonensem Galliam circumiri, simul cura socios tuendi et militari astu cohortes turbidas ac, si una forent, praevalidas dispergendi, partem Batavorum ire in subsidium iubet. (2) Quod ubi auditum vulgatumque, maerere socii, fremere legiones: (3) Orbari se a fortissimorum virorum auxilio.

Varianten. — 1. perinde *dett.* — 3. praelio *M*. — 5. equalius *M*, aequabilius *Agricola*. — 6. alioqui *Ritter*. — 10. cuiusque *dett.*, cuius *M*. — 13. ac *Nipperdey*, aut *M*. — 15. Ire uirorum *M*.

Aanteekeningen. — Oproer bij de troepen van het leger van Valens. — Riese V 38.

1. *damnum*, de nederlaag van Caecina bij Cremona, verhaald Historiae II 26.

7. *rerum – gestarum*, verhaald Historiae II 17–26.

8. *quas – rettulimus*, n.l. Historiae I 59, 2 en I 64, 5; waarschijnlijk stond het geheele verhaal der Bataafsche auxilia hier in de bron van Tacitus en heeft hij daaruit de berichten gelicht, die hij vroeger mededeelde.

–. *bello Neronis*, de opstand van Vindex of de expeditie, die Nero voorbereidde tegen de Albani in den Caucasus.

11. *quartadecimanos*, die zoo lang aan Nero trouw waren gebleven; verg. Historiae II 11.

14. *perfidiam suspectabat*. — Dit past niet in de voorstelling van zaken, die Tacitus elders geeft.

15. *pulsam – circumiri*; deze gebeurtenissen zijn Historiae II 12-15 verhaald.

19. *socii*, de Bataven.

Het oproer is spoedig bedwongen (Historiae II 29). Valens vereenigt zich daarop met Caecina (Historiae II 31).

Tacitus, Historiae II 31, 3—32, 2

(3) Coniunctis Caecinae ac Valentis copiis nulla penes Vitellianos mora, quin totis viribus certarent; Otho consultavit, trahi bellum an fortunam experiri placeret.

32. Tunc Suetonius Paulinus dignum fama sua ratus, qua nemo illa tempestate militaris rei callidior habebatur, de toto genere belli censere, festinationem hostibus, moram ipsis utilem disseruit; exercitum Vitellii universum advenisse, nec multum virium a tergo, quoniam Galliae tumeant et deserere Rheni ripam inrupturis tam infestis nationibus non conducat. – – – Iam Germanos, quod genus militum apud hostis atrocissimum sit, tracto in aestatem bello fluxis corporibus mutationem soli caelique haud toleraturos.

Varianten. — 4. qua *M*, quia *dett. Andresen.*

Aanteekeningen. — Uit het verslag van den krijgsraad door Otho belegd na de vereeniging van de legers van Vitellius in Italië. — Riese IV 38*a*.

4. *Suetonius Paulinus*, beroemd aanvoerder; verg. Historiae I 87, 5.

–. *fama sua*; hij had zich vooral in Britannia onderscheiden.

7. *a tergo*; verg. Historiae IV 35, 8.

9. *Germanos*, vooral Bataven.

10. *fluxis corporibus*; verg. Germania 4.

Tacitus, Historiae II 35

35. Et erat insula amne medio, in quam gladiatores navibus molientes, Germani nando praelabebantur. (2) Ac forte plures transgressos completis liburnicis per promptissimos gladiatorum Macer adgreditur; sed neque ea constantia gladiatoribus ad proelia quae militibus, nec proinde nutantes e navibus quam stabili gradu e ripa vulnera derigebant. (3) Et cum variis trepidantium inclinationibus mixti remiges propugnatoresque turbarentur, desilire in vada ultro Germani, retentare puppes, scandere foros aut comminus mergere; quae cuncta in oculis utriusque exercitus quanto laetiora Vitellianis, tanto acrius Othoniani causam auctoremque cladis detestabantur.

Varianten. — 1. [Et] *Novák.* — 2. perlabebantur *Halm.* — 4. perinde *dett.* — 5. stabiles *Nipperdey*, stabili <illi> *Müller.* — et tum *M.*

Aanteekeningen. — Schermutselingen, waaraan Bataven deelnemen, voorafgaande aan den slag bij Bedriacum (Historiae II 32–42). — Plutarchus, Otho 10. — Riese XV 51.

1. *insula*, een weinig beneden de plaats, waar de Adda in de Po valt, tegenover het tegenwoordige Spinadesio.

–. *amne*, de Padus.

2. *Germani*, bedoeld zijn *Batavi*, genoemd Historiae II 17, 4; 27, 1 en 43, 5; hun aanvoerder was Varus Alfenus; zij behoorden niet tot de acht cohortes, genoemd Historiae I 57 en 64; II 27, 3 en 66; IV 15.

–. *praelabebantur*; zij kwamen er vlugger dan de booten.

3. *Macer*, Martius Macer had met zijn gladiatoren reeds vroeger troepen van Caecina verslagen (Historiae II 23).

6. *propugnatores*, scheepssoldaten, in dit geval de gladiatoren.

7. *comminus*, met hun handen.

9. *auctorem*, Macer.

Tacitus, Historiae II 43—44, 1

43. Forte inter Padum viamque patenti campo duae legiones congressae sunt, pro Vitellio unaetvicensima, cui cognomen Rapaci, vetere gloria insignis, e parte Othonis prima Adiutrix, non ante in aciem deducta, sed ferox et novi decoris avida. (2) Primani stratis unaetvicensimarum principiis aquilam abstulere; quo dolore accensa legio inpulit rursus primanos, interfecto Orfidio Benigno legato, et plurima signa vexillaque ex hostibus rapuit. (3) A parte alia propulsa quintanorum impetu tertia decima legio, circumventi plurium adcursu quartadecimani. (4) Et ducibus Othonis iam pridem profugis Caecina ac Valens subsidiis suos firmabant. (5) Accessit recens auxilium Varus Alfenus cum Batavis, fusa gladiatorum manu, quam navibus transvectam obpositae cohortes in ipso flumine trucidaverant: ita victores latus hostium invecti.

44. Et media acie perrupta fugere passim Othoniani Bedriacum petentes.

Varianten. — 2. unaetvicesima *Nipperdey*. — 4. non ui *M*. — unae et uicensimanorum *M*, unaetvicesimanorum *Nipperdey*. — 10. Varus *Rhenanus*, uarenus *M*. — 11. obpisitae *M*.

Aanteekeningen. — De Bataven in den slag bij Bedriacum, 15 April 69. — Plutarchus, Ohto 12. — Plutarchus is hier gedeeltelijk uitvoeriger dan Tacitus. — Riese V 39.

1. *inter Padum viamque*, tusschen de Po en de Via Postumia, aan den linkervleugel van het leger van Otho.

2. *Rapaci*, Legio XXI Rapax van het leger van Germania Superior.

3. *prima Adiutrix*, kort geleden gevormd uit manschappen van de vloot (Legio I Adiutrix classicorum); verg. Plutarchus, Otho 12.

7. *quintanorum*, legio V uit het leger van Germania Inferior.

–. *tertia decima legio*, legio XIII Adiutrix.

8. *quartadecimani*, slechts *vexillarii* van dit legioen; verg. Historiae II 66, 2.

10. *Varus Alfenus*. — Hij was *praefectus castrorum*; verg. Historiae II 29, 3. —

In de reeks van berichten over de acht cohortes Batavorum wordt bij Alfenus Varus genoemd; verg. Historiae II 29, III 36, 55 en 61, IV 11. — Dit bericht behoort niet bij het samenhangende verhaal over de acht cohortes.

–. *fusa gladiatorum manu.* — Dit is zeker niet het gevecht, dat Historiae II 35 is verhaald. Blijkbaar had op eenigen afstand een ander gevecht plaats gehad. — Het verhaal van Tacitus is zeer onduidelijk en onvolledig; verg. Plutarchus, Otho 12.

11. *cohortes*, der Bataven.

13. *media acie perrupta.* — Hoe dit is geschied, wordt ons niet medegedeeld. Na de nederlaag doodt Otho zichzelf (Historiae II 49), 16 April 69. Vitellius wordt door den senaat als keizer erkend (Historiae II 55), 19 April 69.

Tacitus, Historiae II 57, 1—4

57. Interim Vitellius victoriae suae nescius ut ad integrum bellum reliquas Germanici exercitus vires trahebat. (2) Pauci veterum militum in hibernis relicti, festinatis per Gallias dilectibus, ut remanentium legionum nomina supplerentur. (3) Cura ripae Hordeonio Flacco permissa; ipse e Britannico exercitu delecta octo milia sibi adiunxit. (4) Et paucorum dierum iter progressus prosperas apud Bedriacum res ac morte Othonis concidisse bellum accepit.

VARIANTEN. — 4. nomina *M*, numeri *Acidalius.* — 5. <exercitu> *Heraeus.*

AANTEEKENINGEN. — Vitellius vertrekt naar Italië; Hordeonius Flaccus blijft als stadhouder aan den Rijn, April 69. — Riese V 41.

1. *Interim.* — In het voorafgaande worden gebeurtenissen in Italië verhaald.

–. *victoriae*, de slag bij Bedriacum.

–. *dilectibus*; verg. Historiae IV 14.

–. *ut – supplerentur*, omdat het grootste deel der troepen naar Italië was vertrokken.

4. *nomina*; verg. Historiae IV 14, 7.

–. *ripae*, de provincies en het leger aan den Rijn.

5. *e Britannico exercitu*; verg. Historiae II 97 en 100, III 22.

6. *prosperas – res*; verg. Historiae II 43-44.

–. *morte Othonis*; verg. Historiae II 49.

Tacitus, Historiae II 66, 1—5

66. Angebat Vitellium victarum legionum haudquaquam fractus animus. (2) Sparsae per Italiam et victoribus permixtae hostilia loquebantur, praecipua quartadecimanorum ferocia, qui se victos abnuebant: quippe Bedriacensi acie vexillariis tantum pulsis vires legionis non adfuisse. (3) Remitti eos in Britanniam, unde a Nerone exciti erant, placuit atque interim Batavorum cohortes una tendere ob veterem adversus quartadecimanos discordiam. (4) Nec diu in tantis armatorum odiis quies fuit; Augustae Taurinorum,

dum opificem quendam Batavus ut fraudatorem insectatur, legionarius ut hospitem tuetur, sui cuique commilitones adgregati a conviciis ad caedem transiere. (5) Et proelium atrox arsisset, ni duae praetoriae cohortes causam quartadecimanorum secutae his fiduciam et metum Batavis fecissent. Quos Vitellius agmini suo iungi ut fidos, legionem Grais Alpibus traductam eo flexu itineris ire iubet, quo Viennam vitarent; namque et Viennenses timebantur.

Varianten. — 2. permixte *M.* — 5. brittanniam *M.* — 7. augusta *M.* — 10. praelium *M.* — exarsisset *Agricola Halm.* — 12. grat salpibus *M.* — 13. nanque *M.*

Aanteekeningen. — Gevechten tusschen soldaten van de Bataafsche cohorten en van Legio XIV. — Riese V 42.

1. *victarum legionum,* de troepen van Otho.

4. *vexillariis*; verg. Historiae II 43.

5. *unde – erant,* door Nero; verg. Historiae II 27, 3.

6. *una tendere.* — Het was de bedoeling hen naar Germanië te zenden; verg. Historiae II 69, 2.

–. *veterem – discordiam*; verg. Historiae I 59, 2 en 64, 6; II 27, 3.

7. *Augustae Taurinorum,* Turijn.

12. *Grais Alpibus,* over Ivrea, Aosta, Kleine St. Bernard, Chambéry en Lyon, in plaats van den weg over den Mont Genèvre, Grenoble en Vienne naar Lyon.

13. *Viennam,* thans Vienne, aan de Rhone beneden Lyon.

Tacitus, Historiae II 69, 1—2

69. Postero die Vitellius senatus legatione, quam ibi opperiri iusserat, audita transgressus in castra ultro pietatem militum conlaudavit, frementibus auxiliis tantum inpunitatis atque adrogantiae legionariis accessisse. (2) Batavorum cohortes, ne quid truculentius auderent, in Germaniam remissae, principium interno simul externoque bello parantibus fatis.

Varianten. — 4. audirent *M.*

Aanteekeningen. — De Bataafsche cohorten worden teruggezonden naar Germanië. — Riese V 43.

1. *Postero die,* na het oproer onder de troepen, verhaald Historiae II 68.

–. *legatione*; verg. Historiae II 55, 3.

–. *ibi,* te Ticinum (Pavia).

3. *Batavorum – remissae.* — Hier eindigen de berichten over de acht Bataafsche cohorten; Tacitus knoopt later (Historiae IV 12, 4) niet aan bij deze mededeeling. Alleen zinspeelt hij hier duidelijk op de latere gebeurtenissen.

5. *externo,* de oorlog tegen de Germanen tijdens den opstand van Civilis, hier duidelijk een buitenlandsche oorlog genoemd.

Vespasianus wordt den 1en Juli 69 te Alexandrië tot keizer uitgeroepen (Historiae II 79).

Tacitus, Historiae II 89, 1—2

89. Ipse Vitellius a ponte Mulvio, insigni equo, paludatus accinctusque, senatum et populum ante se agens, quo minus ut captam urbem ingrederetur, amicorum consilio deterritus, sumpta praetexta et composito agmine incessit. (2) Quattuor legionum aquilae per frontem totidemque circa e legionibus aliis vexilla, mox duodecim alarum signa et post peditum ordines eques, dein quattuor et triginta cohortes, ut nomina gentium aut species armorum forent, discretae.

Varianten. — 1. Mulvio *Bekker*, mului *M.* — 7. discrete *M.*

Aanteekeningen. — Intocht van Vitellius in Rome, Juli 69. — Over dezen zelfden intocht: Josephus, Bellum Judaicum IV 10, 1, § 585–587. — Riese V 43*c*.

1. *ponte Mulvio*, drie kilometer van Rome, de brug der Via Flaminia over de Tiber.

–. *paludatus*; verg. Suetonius, Vitellius 11, die deze gebeurtenis anders verhaalt.

4. *quattuor legionum aquilae*, waarschijnlijk van Legio I Italica, V Alaudae, XXI Rapax en XXII Primigenia.

–. *totidem – vexilla*, waarschijnlijk van Legio I Germanica, IV Macedonica, XV Primigenia en XVI Gallica.

6. *cohortes*, o.a. de Bataven, Canninefates en Tungri.

–. *ut – forent*, al naar mate de namen der volken en hun uitrusting waren.

Tacitus, Historiae II 97, 1—3

97. Auxilia tamen e Germania Britanniaque et Hispaniis *(Vitellius)* excivit, segniter et necessitatem dissimulans. (2) Perinde legati provinciaeque cunctabantur, Hordeonius Flaccus suspectis iam Batavis anxius proprio bello, Vettius Bolanus numquam satis quieta Britannia, et uterque ambigui. (3) Neque ex Hispania properabatur, nullo tum ibi consulari: trium legionum legati, pares iure et prosperis Vitellii rebus certaturi ad obsequium, adversam eius fortunam ex aequo detrectabant.

Varianten. — 1. abrittaniaque *M.* — 2. perinde *Rhenanus*, proinde *M.* — prouincieque *M.* — 4. brittannia *M.*

Aanteekeningen. — Vitellius ontbiedt troepen uit de provincies voor den oorlog tegen Vespasianus. — Riese V 41.

1. *tamen.* — In het voorafgaande is verhaald, hoe Vitellius door een redevoering den indruk trachtte te verzwakken, teweeg gebracht door het afvallen van het derde legioen, dat zich bij Vespasianus had aangesloten.

–. *Germania – Hispaniis*; vroeger was niet naar Germanië geschreven; verg. Historiae II 86.

3. *Hordeonius Flaccus*; verg. Historiae II 57, 3. — Historiae IV 13, 4 stelt Tacitus het voor, alsof hij Civilis aanzet om op te staan; blijkbaar gebruikte Tacitus daar een andere bron.

4. *Vettius Bolanus*, sedert korten tijd stadhouder van Britannië; verg. Historiae II 65, 6.

5. *nullo – consulari*. — Marcus Cluvius Rufus, de stadhouder, was naar Vitellius gereisd in Gallië en met den keizer naar Rome gegaan; verg. Historiae II 65.

–. *trium legionum*, I Adiutrix, VI Victrix en X Gemina.

Tacitus, Historiae III 35, 3—4

(3) In Britanniam inde et Hispanias nuntios famamque, in Galliam Iulium Calenum tribunum, in Germaniam Alpinium Montanum praefectum cohortis, quod hic Trevir, Calenus Aeduus, uterque Vitelliani, ostentui misere. (4) Simul transitus Alpium praesidiis occupati, suspecta Germania, tamquam in auxilium Vitellii accingeretur.

Varianten. — 2. Alpinum *b Puteolanus*.

Aanteekeningen. — Na de nederlaag van de troepen van Vitellius bij Cremona (einde October 69) wordt bericht gezonden naar de provincies over de overwinning van Vespasianus. — Riese V 45.

2. *Iulium Calenum*, een Haeduer.

–. *in Germaniam*; verg. Historiae IV 31, 1.

–. *Alpinius Montanus*; verg. Historiae IV 31, 1 en V 19, 4.

Tacitus, Historiae III 41, 5

(Fabius Valens) atrox consilium iniit, ut arreptis navibus in quamcumque partem Narbonensis provinciae egressus Gallias et exercitus et Germaniae gentis novumque bellum cieret.

Aanteekeningen. — Fabius Valens maakt plannen voor een nieuwen oorlog met hulp der Germanen. — Riese V 45*a*.

1. *atrox*, niet omdat dit nadeelig zou zijn geweest voor Vespasianus, maar omdat hij op hulp van barbaren rekende.

2. *Gallias – gentis*, de legers en de bevolking van Gallië en Germanië.

Tacitus, Historiae III 46, 1—2

46. Turbata per eosdem dies Germania, et socordia ducum, seditione legionum, externa vi, perfidia sociali prope adflicta Romana res. (2) Id bellum cum causis et eventibus (etenim longius provectum est) mox memorabimus.

Aanteekeningen. — Eerste bericht over den opstand der Bataven. — Riese 46.

1. *per eosdem dies*, na de aankomst van het leger van Vespasianus in Italië, de eerste gevechten, de tweede slag bij Bedriacum (Historiae III 15) en de verovering van Cremona (Historiae III 33), einde October 69.

2. *externa vi*, door de aanvallen van de Germanen buiten het rijk als bondgenooten der Bataven.

–. *sociali*, van de bondgenooten, de Bataven, de Treviri en de andere Belgae.

3. *mox*, Historiae IV 12–37 en 54–79, V 14–26.

Tacitus, Historiae III 62

62. Isdem diebus Fabius Valens Urbini in custodia interficitur. (2) Caput eius Vitellianis cohortibus ostentatum, ne quam ultra spem foverent; nam pervasisse in Germanias Valentem et veteres illic novosque exercitus ciere credebant. – – – (7) Legatus legionis et fovit Verginium et infamavit; Fonteium Capitonem corruptum, seu quia corrumpere nequiverat, interfecit, Galbae proditor, Vitellio fidus et aliorum perfidia inlustratus.

AANTEEKENINGEN. — De dood van Fabius Valens. — Riese V 47.

1. *Isdem diebus*, terwijl de toestand voor Vitellius steeds slechter werd.

–. *Fabius Valens*, herhaaldelijk genoemd als officier uit het leger van Vitellius.

–. *Urbini*, te Urbino in Umbria.

–. *in custodia*; verg. Historiae III 43, 4.

4. *legatus legionis*, commandant van Legio I; verg. Historiae I 57, 1.

–. *Fonteium Capitonem*; verg. Historiae I 7.

6. *aliorum*, vooral van Caecina.

Vitellius wordt gedood (Historiae III 85), 20 December 69.

Tacitus, Historiae IV 12—15

12. Isdem diebus crebrescentem cladis Germanicae famam nequaquam maesta civitas excipiebat; caesos exercitus, capta legionum hiberna, descivisse Gallias non ut mala loquebantur. (2) Id bellum quibus causis ortum, quanto externarum sociarumque gentium motu flagraverit, altius expediam.

(3) Batavi, donec trans Rhenum agebant, pars Chattorum, seditione domestica pulsi extrema Gallicae orae vacua cultoribus simulque insulam iuxta sitam occupavere, quam mare Oceanus a fronte, Rhenus amnis tergum ac latera circumluit. (4) Nec opibus (rarum in societate validiorum) adtritis viros tantum armaque imperio ministrant, diu Germanicis bellis exerciti, mox aucta per Britanniam gloria, transmissis illuc cohortibus, quas vetere instituto nobilissimi popularium regebant. (5) Erat et domi delectus eques, praecipuo nandi studio arma equosque retinens integris turmis Rhenum perrumpere solitus.

13. Iulius Paulus et Iulius Civilis regia stirpe multo ceteros anteibant. (2) Paulum Fonteius Capito falso rebellionis crimine interfecit; iniectae Civili catenae, missusque ad Neronem et a Galba absolutus sub Vitellio rursus discrimen adiit, flagitante supplicium eius exercitu. Inde causae irarum spesque ex malis nostris. (3) Sed Civilis ultra quam barbaris solitum ingenio sollers et Sertorium se aut Annibalem ferens simili oris dehonestamento,

ne ut hosti obviam iretur, si a populo Romano palam descivisset, Vespasiani amicitiam studiumque partium praetendit, missis sane ad eum Primi Antonii litteris, quibus avertere accita a Vitellio auxilia et tumultus Germanici specie retentare legiones iubebatur. (4) Eadem Hordeonius Flaccus praesens monuerat, inclinato in Vespasianum animo et rei publicae cura, cui excidium adventabat, si redintegratum bellum et tot armatorum milia Italiam inrupissent.

14. Igitur Civilis desciscendi certus, occultato interim altiore consilio, cetera ex eventu iudicaturus, novare res hoc modo coepit. (2) Iussu Vitellii Batavorum iuventus ad dilectum vocabatur, quem suapte natura gravem onerabant ministri avaritia ac luxu, senes aut invalidos conquirendo, quos pretio dimitterent; rursus impubes et forma conspicui (et est plerisque procera pueritia) ad stuprum trahebantur. (3) Hinc invidia, et compositae seditionis auctores perpulere, ut dilectum abnuerent. (4) Civilis primores gentis et promptissimos vulgi specie epularum sacrum in nemus vocatos, ubi nocte ac laetitia incaluisse videt, a laude gloriaque gentis orsus iniurias et raptus et cetera servitii mala enumerat: neque enim societatem, ut olim, sed tamquam mancipia haberi. Quando legatum, gravi quidem comitatu et superbo, cum imperio venire? (5) Tradi se praefectis centurionibusque; quos ubi spoliis et sanguine expleverint, mutari, exquirique novos sinus et varia praedandi vocabula. (6) Instare dilectum, quo liberi a parentibus, fratres a fratribus velut supremum dividantur. (7) Numquam magis adflictam rem Romanam nec aliud in hibernis quam praedam et senes: attollerent tantum oculos et inania legionum nomina ne pavescerent. (8) At sibi robur peditum equitumque, consanguineos Germanos, Gallias idem cupientes. (9) Ne Romanis quidem ingratum id bellum, cuius ambiguam fortunam Vespasiano inputaturos: victoriae rationem non reddi.

15. Magno cum adsensu auditus barbaro ritu et patriis exsecrationibus universos adigit. (2) Missi ad Canninefates, qui consilia sociarent. (3) Ea gens partem insulae colit, origine lingua virtute par Batavis; numero superantur. (4) Mox occultis nuntiis pellexit Britannica auxilia, Batavorum cohortes missas in Germaniam, ut supra rettulimus, ac tum Mogontiaci agentes.

(5) Erat in Canninefatibus stolidae audaciae Brinno, claritate natalium insigni; pater eius multa hostilia ausus Gaianarum expeditionum ludibrium inpune spreverat. (6) Igitur ipso rebellis familiae nomine placuit inpositusque scuto more gentis et sustinentium umeris vibratus dux deligitur. (7) Statimque accitis Frisiis (Transrhenana gens est) duarum cohortium hiberna proximo applicata Oceano inrumpit. (8) Nec providerant impetum hostium milites, nec, si providissent, satis virium ad arcendum erat; capta igitur ac direpta castra. (9) Dein vagos et pacis modo effusos lixas negotiatoresque Romanos invadunt. (10) Simul excidiis castellorum imminebant, quae a praefectis cohortium incensa sunt, quia defendi nequibant. (11) Signa vexillaque et quod militum in superiorem insulae partem congregantur, duce Aquilio primipilari, nomen magis exercitus quam robur; quippe viribus cohortium abductis Vitellius e proximis Nerviorum Germanorumque pagis segnem numerum armis oneraverat.

VARIANTEN. — 6. iuxta *Walch (verg. II 74 en Ann. II 62)*, iuuata *M*, inter uada *andere hss.* — 7. sitam *b*, sit an *M*. — 8. rarum in *Tiedke*, romanis *M*, [Romanis] *v. d. Vliet.* — adtritis *Tiedke*, adtriti *M v. d. Vliet.* — 9. ministrabant *Wurm.* — 10. gloriam *M (in het hs. verbeterd)*. — 11. erant *M*, adsuerat *of* insuerat *Heinisch*,

suerant *Heraeus*, erant et docti delectus *C. Jacoby*. — 12. studio <et> *Müller*. — perrumpere <solitus> *of* suetus *of* exercitus *Pichena*, doctus *Brotier*, *lacune Halm*, ut perrumperet *Meiser*.

13. Iulius Paulus et Iulius Civilis *Nissen Ritter Fisher*, Iulius Paulus et Claudius Civilis *M*, Claudius Paulus et Iulius Civilis *Halm*, Iulius Civilis et Claudius Paulus *Heraeus*. — multos *M*. — 16. adit *M*. — 18. haud *M*. — 21. a Vitellio *dett. Halm*, uitellio *M*. — 23. uespanum *M*.

26. moderaturus *Francken*. — 29. impubes et *Halm*, inpubes set *M*. — 30. compositi *(d. w. z.* abditi *of* personati; *verg. Ann. XIII 25) M v. d. Vliet*. compositae *dett*. — 35. superbo, cum *Wurm*, superbo cum *vulg*. — 38. supremis *Nipperdey*. — 40. at tollerent *M*.

44. [et] *Eussner*. — 45. canine fates *M*. — 49. insignis *Th. Kiessling*. — 52. adscitis *Acidalius*. — 53. proximo applicata Oceano *Andresen*, proximo *M*[1], proxima occupata oceano *M*, applicata *Polster*, proxima [occupata] Oceano *Urlichs Novák*, proxima occupatum Oceano *Weissenborn*, occupatu *Lipsius*, proxima accubantia Oceano *Meiser Wolff*, proximo *Joh. Müller*. — 54. praeuiderant *M*. — 61. germanorumque *M*, Gugernorumque *Ritter*, Cugernorumque *Müller*, Tungrorumque *C. Heraeus*.

Aanteekeningen. — Begin van den opstand der Germanen. — Josephus, Bellum Judaicum I 7, 1, 2; Cassius Dio LXVI 3.

Th. Mommsen, Römische Geschichte, V, blz. 118 en volg. — H. Nissen, Bonner Jahrbücher, CXI–CXII (1904), blz. 60–80. — B. W. Henderson, Civil war and rebellion in the Roman empire a. D. 69–70 (1908), blz. 231 en volg. — C. Jullian, Histoire de la Gaule, IV (1914), blz. 202–217. — H. Dessau, Geschichte der römischen Kaiserzeit, II 1 (1926), blz. 377 en volg.

Opstand der Canninefates en Bataven, begin Augustus 69; de Romeinen [illegible]

compositae *dett*. — 35. superbo, cum *Wurm*, superbo cum *vulg*. — 38. supremis *Nipperdey*. — 40. at tollerent *M*.

20. *missis – litteris*; verg. evenwel Historiae II 97, 2; blijkbaar is hier een andere bron gebruikt.

22. *retentare legiones*: verg. Historiae II 97, 2. — Er waren intusschen in Germanië nog slechts de depots der legioenen.

–. *Hordeonius Flaccus*: verg. Historiae II 57, 2.

27. *dilectum*; verg. Historiae II 57, 2.

32. *specie epularum*: verg. Germania 22.

34. *societatem*. — Over de bijzondere positie der Bataven verg. Historiae IV 17, 4 en Tacitus, Germania 29.

40. *nomina*; verg. Historiae II 57, 2.

46. *lingua*. — Plinius (als bron door Tacitus gebruikt) was van deze zaken voortreffelijk op de hoogte.

–. *Mox – agentes*. — Met dezen zin onderbreekt Tacitus het verhaal om aan te knoopen bij Historiae II 69. Blijkbaar is deze mededeeling door Tacitus in het verhaal gevoegd, evenals in Historiae IV 17; de bode wordt eerst Historiae IV 19, 1 weer genoemd. — In de berichten over de acht Bataafsche cohortes geldt de strijd tusschen verschillende legerafdeelingen (en dus de militaire organisatie van het rijk door het principaat) als oorzaak voor den opstand; dit verhaal is afkomstig uit den kring van den senaat. Het samenhangende verhaal van den opstand is daarentegen afkomstig van een militair deskundige, Plinius, die den opstand beschouwde als een *bellum Germanicum*.

50. *Gaianarum expeditionum*: verg. Tacitus, Agricola 15; Germania 37; Suetonius, Gaius Caesar 43–46; Cassius Dio LIX 21. — Het blijkt hier, dat keizer Gaius wel degelijk in Nederland is geweest. — Willrich (Klio, III, 1903, blz. 313 en volg.) heeft deze plaats over het hoofd gezien.

53. *duarum – Oceano*, een castellum met de winterkwartieren voor twee cohorten, aan de grens van het Rijk in het uiterste noordwesten aan den mond van den Rijn bij Katwijk. — De opstand is in de eerste dagen van Augustus 69 uitgebroken.

57. *castellorum*. — Er waren dus meerdere *castella* in het gebied der Bataven; verg. Historiae IV 16, 1.

–. *quia defendi nequibant*, omdat de bezetting uit ongeoefende soldaten bestond.

61. *Germanorum*, waarschijnlijk *Germani Cisrhenani*, als bij Caesar, Bellum Gallicum II 4, 10. — Vermoedelijk zijn de Tungri bedoeld; verg. Tacitus, Germania 2.

Tacitus, Historiae IV 16–18

16. Civilis dolo grassandum ratus incusavit ultro praefectos, quod castella deseruissent: se cum cohorte, cui praeerat, Canninefatem tumultum compressurum, illi sua quisque hiberna repeterent. (2) Subesse fraudem consilio et dispersas cohortes facilius opprimi, nec Brinnonem ducem eius belli, sed Civilem esse patuit, erumpentibus paulatim indiciis, quae Germani, laeta bello gens, non diu occultaverant. (3) Ubi insidiae parum cessere, ad vim transgressus Canninefates Frisios Batavos propriis cuneis componit; derecta ex diverso acies haud procul a flumine Rheno et obversis in hostem navibus, quas incensis castellis illuc adpulerant. (4) Nec diu certato Tungrorum cohors signa ad Civilem transtulit, perculsique milites inprovisa proditione a sociis

hostibusque caedebantur. (5) Eadem etiam in navibus perfidia: pars remigum e Batavis tamquam inperitia officia nautarum propugnatorumque impediebant; mox contra tendere et puppes hostili ripae obicere; ad postremum gubernatores centurionesque, nisi eadem volentis, trucidant, donec universa quattuor et viginti navium classis transfugeret aut caperetur.

17. Clara ea victoria in praesens, in posterum usui; armaque et naves, quibus indigebant, adepti magna per Germanias Galliasque fama libertatis auctores celebrabantur. (2) Germani statim misere legatos auxilia offerentes; Galliarum societatem Civilis arte donisque adfectabat, captos cohortium praefectos suas in civitates remittendo, cohortibus, abire an manere mallent, data potestate. (3) Manentibus honorata militia, digredientibus spolia Romanorum offerebantur. Simul secretis sermonibus admonebat malorum, quae tot annis perpessi miseram servitutem falso pacem vocarent. (4) Batavos, quamquam tributorum expertes, arma contra communes dominos cepisse; prima acie fusum victumque Romanum. (5) Quid, si Galliae iugum exuant? Quantum in Italia reliquum? Provinciarum sanguine provincias vinci. (6) Ne Vindicis aciem cogitarent; Batavo equite protritos Aeduos Arvernosque; fuisse inter Verginii auxilia Belgas, vereque reputantibus Galliam suismet viribus concidisse. (7) Nunc easdem omnium partes, addito, si quid militaris disciplinae in castris Romanorum viguerit; esse secum veteranas cohortes, quibus nuper Othonis legiones procubuerint. (8) Servirent Syria Asiaque et suetus regibus Oriens: multos adhuc in Gallia vivere ante tributa genitos. (9) Nuper certe caeso Quintilio Varo pulsam e Germania servitutem, nec Vitellium principem, sed Caesarem Augustum bello provocatum. (10) Libertatem natura etiam mutis animalibus datam, virtutem proprium hominum bonum; deos fortioribus adesse; proinde arriperent vacui occupatos, integri fessos. (11) Dum alii Vespasianum, alii Vitellium foveant, patere locum adversus utrumque.

18. Sic in Gallias Germaniasque intentus, si destinata provenissent, validissimarum ditissimarumque nationum regno imminebat. (2) At Flaccus Hordeonius primos Civilis conatus per dissimulationem aluit; ubi expugnata castra, deletas cohortes, pulsum Batavorum insula Romanum nomen trepidi nuntii adferebant, Munium Lupercum legatum (is duarum legionum hibernis praeerat) egredi adversus hostem iubet. (3) Lupercus legionarios e praesentibus, Ubios e proximis, Trevirorum equites haud longe agentis raptim transmisit, addita Batavorum ala, quae iam pridem corrupta fidem simulabat, ut proditis in ipsa acie Romanis maiore pretio fugeret. (4) Civilis captarum cohortium signis circumdatus, ut suo militi recens gloria ante oculos et hostes memoria cladis terrerentur, matrem suam sororesque, simul omnium coniuges parvosque liberos consistere a tergo iubet, hortamenta victoriae vel pulsis pudorem. (5) Ut virorum cantu, feminarum ululatu sonuit acies, nequaquam par a legionibus cohortibusque redditur clamor. (6) Nudaverat sinistrum cornu Batavorum ala transfugiens statimque in nos versa. (7) Sed legionarius miles, quamquam rebus trepidis, arma ordinesque retinebat. (8) Ubiorum Trevirorumque auxilia foeda fuga dispersa totis campis palantur; illuc incubuere Germani, et fuit interim effugium legionibus in castra, quibus Veterum nomen est. (9) Praefectus alae Batavorum Claudius Labeo, oppidano certamine aemulus Civili, ne interfectus invidiam apud populares vel, si retineretur, semina discordiae praeberet, in Frisios avehitur.

VARIANTEN. — 2. se cum *Andresen,* sesecum *M.* — cannenefatem *M.* — 5. esse *dett.*, eius *M.* — 8. acie *Pichena.* — et *M*, est *Madvig.* — 9. quas, quasi *M.* — 11. etiam <in> navibus *Wurm*, eadem et in navibus *Ritter*, etiam navibus *M.* — remigium *M.* — 12. nautorum *M.*

18. Germani *Ritter*, germaniae *M.* — 25. exuant, quantum *Doederlein.* — 28. Gallias *Wurm Halm.* — 32. Galliis *Wurm Halm.* — ante, an *M.* — [nuper] *Prammer.* — 34. mutis *M*, brutis *Acidalius.* — 36. corriperent *Andresen.* — 37. utrimque *M.*

40. primos *M*, <qui> primos *Spengel.* — 46. caesarum *Nipperdey.* — 49. pulsus *M.* — 51. cornu, cornum *M.* — 57. inuidia *M.*

AANTEEKENINGEN. — Eerste overwinningen van Civilis. — Riese V 54–56.

2. *cohorte cui praeerat*, een 9de *cohors*, die, evenals de *ala Batavorum*, in Germanië was gebleven, terwijl de acht cohorten met Legio XIV naar Britannië waren overgeplaatst.

7. *propriis cuneis*; verg. Tacitus, Germania 6.

8. *haud – Rheno.* — De slag is geleverd in de Opper-Betuwe, einde Augustus 69.

–. *navibus*, van de *classis Germanica.*

9. *Tungrorum cohors*, een andere afdeeling dan de twee *cohortes Tungrorum*, die tot het leger van Vitellius behoorden; verg. Historiae II 14, 2.

19. *cohortium praefectos.* — De cohorten der *auxilia* werden gecommandeerd door officieren, die tot het volk behoorden, waaruit de cohorte was gerecruteerd.

20. *cohortibus*, gerecruteerd uit Belgae, Nervii en Germani; verg. Historiae IV 15, 11.

27. *Batavo equite*, een *ala Batavorum.*

30. *veteranas cohortes*, de acht *cohortes Batavorum*, die bij Legio XIV hadden behoord.

32. *ante tributa.* — De eerste census was evenwel reeds onder Augustus geweest, in 27 vóór Christus.

39. *Flaccus Hordeonius*, gouverneur te Mainz.

42. *duarum legionum hibernis*, de depot-troepen van Legio V en XIV te Vetera; verg. Historiae IV 35, 8. Van Legio V waren de veldtroepen met den adelaar in Italië.

44. *Trevirorum equites*, een *ala Trevirorum*, waarschijnlijk uit Bonna.

45. *Batavorum ala*, wellicht dezelfde afdeeling, die Historiae IV 17, 6 is vermeld.

55. *castra – est.* — De slag is dus geleverd dicht bij Vetera, maar blijkens het woord *transmisit* in het voorafgaande toch in de *insula Batavorum*; Tacitus heeft evenwel weinig begrip van de afstanden in deze streken. — De slag moet begin September 69 zijn geleverd.

Tacitus, Historiae IV 19—20

19. Isdem diebus Batavorum et Canninefatium cohortes, cum iussu Vitellii in Urbem pergerent, missus a Civile nuntius adsequitur. (2) Intumuere
3 statim superbia ferociaque et pretium itineris donativum, duplex stipendium, augeri equitum numerum, promissa sane a Vitellio, postulabant, non ut

adsequerentur, sed causam seditioni. (3) Et Flaccus multa concedendo nihil aliud effecerat, quam ut acrius exposcerent, quae sciebant negaturum. (4) Spreto Flacco Inferiorem Germaniam petivere, ut Civili iungerentur. Hordeonius adhibitis tribunis centurionibusque consultavit, num obsequium abnuentes vi coërceret; mox insita ignavia et trepidis ministris, quos ambiguus auxiliorum animus et subito dilectu suppletae legiones angebant, statuit continere intra castra militem; dein paenitentia et arguentibus ipsis, qui suaserant, tamquam secuturus scripsit Herennio Gallo, legionis primae legato, qui Bonnam obtinebat, ut arceret transitu Batavos : se cum exercitu tergis eorum haesurum. (5) Et opprimi poterant, si hinc Hordeonius, inde Gallus motis utrimque copiis medios clausissent. (6) Flaccus omisit inceptum aliisque litteris Gallum monuit, ne terreret abeuntes; unde suspicio sponte legatorum excitari bellum cunctaque, quae acciderant aut metuebantur, non inertia militis neque hostium vi, sed fraude ducum evenire.

20. Batavi cum castris Bonnensibus propinquarent, praemisere, qui Herennio Gallo mandata cohortium exponeret. (2) Nullum sibi bellum adversus Romanos, pro quibus totiens bellassent: longa atque inrita militia fessis patriae atque otii cupidinem esse. (3) Si nemo obsisteret, innoxium iter fore; sin arma occurrant, ferro viam inventuros. (4) Cunctantem legatum milites perpulerant, fortunam proelii experiretur. (5) Tria milia legionariorum et tumultuariae Belgarum cohortes, simul paganorum lixarumque ignava sed procax ante periculum manus omnibus portis prorumpunt, ut Batavos numero impares circumfundant. (6) Illi veteres militiae in cuneos congregantur, densi undique et frontem tergaque ac latus tuti; sic tenuem nostrorum aciem perfringunt. (7) Cedentibus Belgis pellitur legio, et vallum portasque trepidi petebant. (8) Ibi plurimum cladis; cumulatae corporibus fossae, nec caede tantum et vulneribus, sed ruina et suis plerique telis interiere. (9) Victores colonia Agrippinensium vitata nihil cetero in itinere hostile ausi, Bonnense proelium excusabant, tamquam petita pace, postquam negabatur, sibimet ipsi consuluissent.

VARIANTEN. — 1. [et Canninefatium] *Ritter*. — 12. herrennio *M*. — bonam *M*.
20. exponeret *M*, exponerent *dett.* — 23. ocurrant *M*. — cunctem *M*. — 24. experiretur *M*, experiri. igitur *Wurm*. — 25. ignauia *M*. — 26. prorumpunt *Ritter*, rumpunt *M van der Vliet*, erumpunt *dett.* — 28. lateribus *Francken*. — 30. caedi *M*. — 31. interire *M*. — 32. Agrippinensi *Meiser*. — bonense *M*.

AANTEEKENINGEN. — De acht Bataafsche cohorten sluiten zich aan bij Civilis. Gevecht bij Bonna. — Riese V 57–58.

1. *Canninefatium*, veelal met de Bataven gelijkgesteld en onder hen begrepen; verg. Historiae IV 15, 3.

2. *in Urbem*. — Dit is in tegenspraak met Historiae IV 15, 4; er moet dus een tegenbevel van Vitellius zijn geweest, dat Tacitus niet heeft vermeld; verg. Mommsen, Römische Geschichte, V, blz. 119.

10. *legiones*, Legio IV en XXII, die bijna geheel uit recruten bestonden.

24. *tumultuariae Belgarum cohortes*, troepen die in nationale bewapening en in nationale slagorde strijd voeren; verg. Tacitus, Annales I 56 en XV 3, Historiae IV 66, 2.

Tacitus, Historiae IV 21—23

21. Civilis adventu veteranarum cohortium iusti iam exercitus ductor, sed consilii ambiguus et vim Romanam reputans cunctos, qui aderant, in verba Vespasiani adigit mittitque legatos ad duas legiones, quae priore acie pulsae in Vetera castra concesserant, ut idem sacramentum acciperent. (2) Redditur responsum: neque proditoris neque hostium se consiliis uti; esse sibi Vitellium principem, pro quo fidem et arma usque ad supremum spiritum retenturos; proinde perfuga Batavus arbitrium rerum Romanarum ne ageret, sed meritas sceleris poenas expectaret. (3) Quae ubi relata Civili, incensus ira universam Batavorum gentem in arma rapit. Iunguntur Bructeri Tencterique et excita nuntiis Germania ad praedam famamque.

22. Adversus has concurrentis belli minas legati legionum Munius Lupercus et Numisius Rufus vallum murosque firmabant. (2) Subversa longae pacis opera haud procul castris in modum municipii extructa, ne hostibus usui forent. (3) Sed parum provisum, ut copiae in castra conveherentur; rapi permisere; ita paucis diebus per licentiam absumpta sunt, quae adversus necessitates in longum suffecissent. (4) Civilis medium agmen cum robore Batavorum obtinens utramque Rheni ripam, quo truculentior visu foret, Germanorum catervis complet, adsultante per campos equite; simul naves in adversum amnem agebantur. (5) Hinc veteranarum cohortium signa, inde depromptae silvis lucisque ferarum imagines, ut cuique genti inire proelium mos est, mixta belli civilis externique facie obstupefecerant obsessos. (6) Et spem oppugnantium augebat amplitudo valli, quod duabus legionibus situm vix quinque milia armatorum Romanorum tuebantur; sed lixarum multitudo turbata pace illuc congregata et bello ministra aderat.

23. Pars castrorum in collem leniter exurgens, pars aequo adibatur. (2) Quippe illis hibernis obsideri premique Germanias Augustus crediderat, neque umquam id malorum, ut oppugnatum ultro legiones nostras venirent; inde non loco neque munimentis labor additus: vis et arma satis placebant. (3) Batavi Transrhenanique, quo discreta virtus manifestius spectaretur, sibi quaeque gens consistunt, eminus lacessentes. (4) Post ubi pleraque telorum turribus pinnisque moenium inrita haerebant et desuper saxis volnerabantur, clamore atque impetu invasere vallum, adpositis plerique scalis, alii per testudinem suorum; scandebantque iam quidam, cum gladiis et armorum incussu praecipitati sudibus et pilis obruuntur, praeferoces initio et rebus secundis nimii. (5) Sed tum praedae cupidine adversa quoque tolerabant; machinas etiam, insolitum sibi, ausi. (6) Nec ulla ipsis sollertia: perfugae captivique docebant struere materias in modum pontis, mox subiectis rotis propellere, ut alii superstantes tamquam ex aggere proeliarentur, pars intus occulti muros subruerent. (7) Sed excussa ballistis saxa stravere informe opus. (8) Et crates vineasque parantibus adactae tormentis ardentes hastae, ultroque ipsi oppugnatores ignibus petebantur, donec desperata vi verterent consilium ad moras, haud ignari paucorum dierum inesse alimenta et multum inbellis turbae; simul ex inopia proditio et fluxa servitiorum fides ac fortuita belli sperabantur.

Varianten. — 7. arbitrum *dett. Puteolanus*. — romanorum *M*. — merita *M*. — 8. paenas *M*.

11. consurgentis *Cornelissen (verg. Vergilius, Aeneis VIII 637)*. — 12. longe *M*. — 13. immodum *M*. — 14. ut *Lipsius*, ui *M*. — 17. utrimque *Lipsius*. — 19. amnem *M*. — deprompte *M*. — 20. luusque *M*. — 21. ciuili *M*. — 23. [Romanorum] *Rhenanus Heraeus dett.*

26. praemique *M*. — 27. unquam *M*. — 32. tustudinem *M*. — 33. suorum *M*, scutorum *Walter*. — scandebanque *M*. — 38. muro *M*.

Aanteekeningen. — Beleg van Vetera; eerste bestorming, tweede helft van September 69. — Riese V 59—61.

1. *adventu*, ongeveer half September 69.

3. *priore acie*; verg. Historiae IV 18.

9. *Bructeri*, aan de Eems en de Lippe.

–. *Tencteri*, in het land van Berg.

12. *Numisius Rufus*, commandant van Novaesium. — In de bron van Tacitus (het geschiedverhaal van Plinius), was Novaesium ook zonder twijfel genoemd. Tacitus vond blijkbaar de vermelding onnoodig. De opgravingen te Novaesium (zie Bonner Jahrbücher, CXI–CXII, 1904) hebben bewezen, dat daar dezelfde maatregelen zijn genomen als te Vetera. Gevonden zijn grafsteenen, die bij het opruimen van het voorterrein der vesting zijn gebroken (blz. 10), en de sporen van in der haast gebouwde korenschuren (blz. 69). In de overblijfselen van deze gebouwen, die later (in Februari 70) bij de verovering van Novaesium door de Bataven (Historiae IV 61, 8) zijn verbrand, vond men nog een groote hoeveelheid verkoold graan.

13. *opera – extructa*, de *canabae* vóór de poort van de legerplaats.

25. *pars castrorum*. — Men vergelijke de berichten over de opgravingen te Vetera. — H. Lehner, Bonner Jahrbücher, CXIV–CXV (1906) en volg.

26. *illis crediderat*. — Vetera was onder Augustus, in 12 vóór Christus, gebouwd tegenover het dal van de Lippe, den voornaamsten toegangsweg naar het binnenland van Germanië in die streken, als steunpunt voor de troepen, die in Germanië opereerden.

29. *Transrhenani*, de Frisii, Bructeri en Tencteri; verg. Historiae IV 15, 7.

36. *docebant*, als aan de Nervii in den tijd van Caesar; verg. Bellum Gallicum V 42.

Tacitus, Historiae IV 24—27

24. Flaccus interim cognito castrorum obsidio et missis per Gallias, qui auxilia concirent, lectos e legionibus Dillio Voculae, duoetvicensimae legionis legato, tradit, ut quam maximis per ripam itineribus celeraret, ipse navibus, invalidus corpore, invisus militibus. (2) Neque enim ambigue fremebant: emissas a Mogontiaco Batavorum cohortes, dissimulatos Civilis conatus, adsciri in societatem Germanos. (3) Non Primi Antonii neque Muciani ope Vespasianum magis adolevisse. (4) Aperta odia armaque palam depelli: fraudem et dolum obscura eoque inevitabilia. Civilem stare contra, struere aciem: Hordeonium e cubiculo et lectulo iubere, quidquid hosti conducat. (5) Tot armatas fortissimorum virorum manus unius senis valetudine regi; quin potius interfecto proditore fortunam virtutemque suam malo omine exolverent. (6) His inter se vocibus instinctos flammavere insuper adlatae a Vespasiano litterae, quas

Flaccus, quia occultari nequibant, pro contione recitavit, vinctosque, qui attulerant, ad Vitellium misit.

25. Sic mitigatis animis Bonnam, hiberna primae legionis, ventum. (2) Infensior illic miles culpam cladis in Hordeonium vertebat: eius iussu derectam adversus Batavos aciem, tamquam a Mogontiaco legiones sequerentur; eiusdem proditione caesos, nullis supervenientibus auxiliis. Ignota haec ceteris exercitibus neque imperatori suo nuntiari, cum adcursu tot provinciarum extingui repens perfidia potuerit. (3) Hordeonius exempla omnium litterarum, quibus per Gallias Britanniamque et Hispanias auxilia orabat, exercitui recitavit instituitque pessimum facinus, ut epistulae aquiliferis legionum traderentur, a quis ante militi quam ducibus legebantur. (4) Tum e seditiosis unum vinciri iubet, magis usurpandi iuris, quam quia unius culpa foret. (5) Motusque Bonna exercitus in coloniam Agrippinensem, adfluentibus auxiliis Gallorum, qui primo rem Romanam enixe iuvabant; mox valescentibus Germanis pleraeque civitates adversum nos arma sumpsere spe libertatis et, si exuissent servitium, cupidine imperitandi. (6) Gliscebat iracundia legionum, nec terrorem unius militis vincula indiderant; quin idem ille arguebat ultro conscientiam ducis, tamquam nuntius inter Civilem Flaccumque falso crimine testis veri opprimeretur. (7) Conscendit tribunal Vocula mira constantia prensumque militem ac vociferantem duci ad supplicium iussit, et dum mali pavent, optimus quisque iussis paruere. (8) Exim consensu ducem Voculam poscentibus Flaccus summam rerum ei permisit.

26. Sed discordes animos multa efferabant: inopia stipendii frumentique et simul dilectum tributaque Galliae aspernantes, Rhenus incognita illi caelo siccitate vix navium patiens, arti commeatus, dispositae per omnem ripam stationes, quae Germanos vado arcerent, eademque de causa minus frugum et plures, qui consumerent. (2) Apud imperitos prodigii loco accipiebatur ipsa aquarum penuria, tamquam nos amnes quoque et vetera imperii munimenta desererent: quod in pace fors seu natura, tunc fatum et ira deum vocabatur.

(3) Ingressis Novaesium sexta decuma legio coniungitur. (4) Additus Voculae in partem curarum Herennius Gallus legatus; nec ausi ad hostem pergere loco cui Gelduba nomen est castra fecere. (5) Ibi struenda acie, muniendo vallandoque et ceteris belli meditamentis militem firmabant. (6) Utque praeda ad virtutem accenderetur, in proximos Cugernorum pagos, qui societatem Civilis acceperant, ductus a Vocula exercitus; pars cum Herennio Gallo remansit.

27. Forte navem haud procul castris frumento gravem, cum per vada haesisset, Germani in suam ripam trahebant. (2) Non tulit Gallus misitque subsidio cohortem; auctus et Germanorum numerus, paulatimque adgregantibus se auxiliis acie certatum. (3) Germani multa cum strage nostrorum navem abripiunt. (4) Victi, quod tum in morem verterat, non suam ignaviam, sed perfidiam legati culpabant. (5) Protractum e tentorio, scissa veste, verberato corpore, quo pretio, quibus consciis prodidisset exercitum, dicere iubent. (6) Redit in Hordeonium invidia: illum auctorem sceleris, hunc ministrum vocant, donec exitium minitantibus exterritus proditionem et ipse Hordeonio obiecit; vinctusque adventu demum Voculae exolvitur. (7) Is postera die auctores seditionis morte adfecit: tanta illi exercitui diversitas inerat licentiae patientiaeque. (8) Haud dubie gregarius miles Vitellio fidus, splendidissimus quisque in Ves-

pasianum proni; inde scelerum ac suppliciorum vices et mixtus obsequio furor, ut contineri non possent, qui puniri poterant.

Varianten. — 2. e *dett.*, *ontbr. in M.* — 4. nauibus inualidus *M*, pauidus inualidus *dett.*, navi <vectus> invalidus *Ritter*, navibus <vectus> invalidus *Haase*, navibus <secutus> invalidus *C. Heraeus*, navibus <invadit> invalidus *Fisher*. — ambiguae *M*. — fremebant *Rhenanus*, praemebant *M*. — 11. proditore *Ferretus Meiser*, traditore *M*, traditove *Heinsius*. — omine *dett.*, homine *M*.

15. bonam *M*. — 16. derecta *M*. — 18. <se> caesos *Ritter*. — 20. exemplaria *dett.*, exempla *Ritter*. — 21. brittaniamque *M*. — et, ex *M*. — 23. siditionis *M*. — 27. arma <sumpsere> *Agricola*, arma <cepere> *Weissenborn*, arma *M*. — 29. indiderant *Puteolanus*, indiderat *M*. — 30. flaccum *M*.

35. efferabant *Beroaldus*, efferebant *M*. — 41. deum *Nipperdey*, di *M*, divom *Wurm*. — 43. nouesium *M*. — 44. pergere loco <cui> *Meiser Goelzer*, pergere loco *dett.*, loco *ontbr. in M*, pergere <ad quintum (ad tertium decimum *C. Heraeus*) ab Novaesio lapidem, cui> loco *Wurm*. — 47. Cugernorum *Nipperdey*, gugernorum *M*. — 48. a Vocula *dett.*, Vocula *M*, Voculae *Agricola*. — remansit *Nipperdey*, permansit *M*.

53. Imorem *M*. — 55. praetio *M*. — 60. splendissimus *M*.

Aanteekeningen. — Hordeonius Flaccus trekt met een leger van Mainz tegen Civilis op. — Riese V 62—66.

2. *duoetvicensimae legionis*, dat te Mainz in garnizoen lag.

6. *asciri – Germanos*, dat hij (Hordeonius) de bondgenoot was van Civilis.

16. *miles*, van Legio I.

38. *stationes*, wachtposten, die anders niet noodig waren.

–. *minus frugum*, want door de groote droogte was het toevoeren van levensmiddelen moeilijk en de garnizoenen waren voor de verpleging geheel op dezen toevoer aangewezen; verg. Historiae IV 27, 1. De levensmiddelen kwamen gewoonlijk uit Gallië over zee (verg. Historiae V 23, 3, en voor later tijd Ammianus XVIII 2, 3); daar deze weg door de Bataven was afgesneden, moesten zij gedeeltelijk over land worden aangevoerd.

43. *sexta decuma legio*, het depot van Legio XVI.

44. *Herennius Gallus*; verg. Historiae IV 19, 4: *legatus legionis I* (te Bonna); hij was toen commandant te Novaesium.

45. *Gelduba*, Gellep aan den Rijn, 18 km. van Neuss, 36 km. van Vetera, alleen nog genoemd door Plinius, Naturalis historia XIX 90; en later in Itinerarium Antonini 255, 3, als standplaats van een ala.

–. *castra fecere*, ongeveer einde September 69.

47. *qui – acceperant*, zoodra hij Vetera aanviel (Historiae IV 22).

56. *illum*, namelijk *Hordeonium*; *hunc*, namelijk *Herennium Gallum*.

60. *gregarius – fidus*, daar de troepen een groote geldelijke belooning van Vitellius verwachtten.

–. *splendidissimus quisque*, de hoogere officieren.

Tacitus, Historiae IV 28—30

28. At Civilem inmensis auctibus universa Germania extollebat, societate nobilissimis obsidum firmata. (2) Ille, ut cuique proximum, vastari

Ubios Trevirosque et aliam manum Mosam amnem transire iubet, ut Menapios et Morinos et extrema Galliarum quateret. (3) Actae utrobique praedae, infestius in Ubiis, quod gens Germanicae originis eiurata patria [Romanorum nomen] Agrippinenses vocarentur. (4) Caesae cohortes eorum in vico Marcoduro incuriosius agentes, quia procul ripa aberant. (5) Nec quievere Ubii, quo minus praedas e Germania peterent, primo impune, dein circumventi sunt, per omne id bellum meliore usi fide quam fortuna. (6) Contusis Ubiis gravior et successu rerum ferocior Civilis obsidium legionum urgebat, intentis custodiis, ne quis occultus nuntius venientis auxilii penetraret. (7) Machinas molemque operum Batavis delegat; Transrhenanos proelium poscentis ad scindendum vallum ire detrusosque redintegrare certamen iubet, superante multitudine et facili damno.

29. Nec finem labori nox attulit; congestis circum lignis accensisque, simul epulantes, ut quisque vino incaluerat, ad pugnam temeritate inani ferebantur. (2) Quippe ipsorum tela per tenebras vana: Romani conspicuam barbarorum aciem, et si quis audacia aut insignibus effulgens, ad ictum destinabant. (3) Intellectum id Civili et restincto igne misceri cuncta tenebris et armis iubet. (4) Tum vero strepitus dissoni, concursus incerti, neque feriendi neque declinandi providentia; unde clamor acciderat, circumagere corpora, tendere artus; nihil prodesse virtus, fors cuncta turbare, et ignavorum saepe telis fortissimi cadere. (5) Apud Germanos inconsulta ira; Romanus miles periculorum gnarus ferratas sudes, gravia saxa non forte iaciebat. (6) Ubi sonus molientium aut adpositae scalae hostem in manus dederant, propellere umbone, pilo sequi; multos in moenia egressos pugionibus fodere. (7) Sic exhausta nocte novam aciem dies aperuit.

30. Eduxerant Batavi turrim duplici tabulato, quam praetoriae portae (is aequissimus locus) propinquantem promoti contra validi asseres et incussae trabes perfregere multa superstantium pernicie. (2) Pugnatumque in perculsos subita et prospera eruptione; simul a legionariis peritia et arte praestantibus plura struebantur. (3) Praecipuum pavorem intulit suspensum et nutans machinamentum, quo repente demisso praeter suorum ora singuli pluresve hostium sublime rapti verso pondere intra castra effundebantur. (4) Civilis omissa expugnandi spe rursus per otium adsidebat, nuntiis et promissis fidem legionum convellens.

Varianten. — 3. aliam manum *Freinsheim*, alia manu *M*. — 5. [Romanorum nomen] *Gruterus*, Romanorum nomine *Weissenborn*, Romano nomine *Lipsius*. — 12. praelium *M*.

15. concestis *M*. — 18. et fulgens *M*. — 20. concursus incerti *C. Heraeus*, corsus Inceptti *M*[2], casus incerti *dett.*, incursus incerti *Wölfflin*. — 22. artus *Lipsius*, arcus *M*, acrius *Orelli*, intendere ictus *Weissenborn*. — 24. gnarus *dett.*, ignarus *M*, non ignarus *Ritter*. — 27. aciem *M*, faciem *Meiser*.

29. equissimus *M*. — locum *M*. — incusse *M*. — 31. prospere ruptione *M*. — prestantibus *M*. — 34. infra *M*. — 35. expugnandi *Ruperti*, obpugnandi *M*.

Aanteekeningen. — Kleine gevechten; Vetera wordt tevergeefs bestormd. — Riese V 67–68.

1. *universa Germania*, vooral de Bructeri, tegenover Vetera (verg. Historiae

IV 61, 4 en V 22, 2), en de Tencteri tegenover Keulen (zie IV 21, 3), maar ook Chatti, Usipi en Mattiaci aan den Middel-Rijn (verg. Historiae IV 37, 4).

3. *Ubios – Galliarum*, het gebied, dat trouw was gebleven aan Rome.

6. *Agrippinenses*, de Ubii als burgers van Colonia Agrippinensis.

–. *Marcoduro*, Düren.

8. *Germania*, het gebied der Tencteri.

10. *legionum*, te Vetera.

15. *congestis – accensisque*. — Het was in October, want spoedig na deze gebeurtenissen kwam het bericht van den slag bij Cremona (die 29 October 69 plaats had); verg. Historiae IV 31.

29. *is aequissimus locus*, aan de noordzijde van het kamp.

Tacitus, Historiae IV 31—32

31. Haec in Germania ante Cremonense proelium gesta, cuius eventum litterae Primi Antonii docuere, addito Caecinae edicto; et praefectus cohortis e victis, Alpinius Montanus, fortunam partium praesens fatebatur. (2) Diversi hinc motus animorum: auxilia e Gallia, quis nec amor neque odium in partes, militia sine adfectu, hortantibus praefectis statim a Vitellio desciscunt; vetus miles cunctabatur. (3) Sed adigente Hordeonio Flacco, instantibus tribunis dixit sacramentum non voltu neque animo satis adfirmans; et cum cetera iuris iurandi verba conciperent, Vespasiani nomen haesitantes aut levi murmure et plerumque silentio transmittebant.

32. Lectae deinde pro contione epistulae Antonii ad Civilem suspiciones militum irritavere, tamquam ad socium partium scriptae et de Germanico exercitu hostiliter. (2) Mox adlatis Geldubam in castra nuntiis eadem dicta factaque, et missus cum mandatis Montanus ad Civilem, ut absisteret bello neve externa armis falsis velaret: si Vespasianum iuvare adgressus foret, satis factum coeptis. (3) Ad ea Civilis primo callide; post ubi videt Montanum praeferocem ingenio paratumque in res novas, orsus a questu periculisque, quae per quinque et viginti annos in castris Romanis exhausisset, (4) 'Egregium', inquit, 'pretium laborum recepi, necem fratris et vincula mea et saevissimas huius exercitus voces, quibus ad supplicium petitus iure gentium poenas reposco. (5) Vos autem, Treviri ceteraeque servientium animae, quod praemium effusi totiens sanguinis expectatis nisi ingratam militiam, inmortalia tributa, virgas, secures et dominorum ingenia? (6) En ego, praefectus unius cohortis, et Canninefates Batavique, exigua Galliarum portio, vana illa castrorum spatia excidimus vel saepta ferro fameque premimus. (7) Denique ausos aut libertas sequetur aut victi idem erimus.' (8) Sic accensum, sed molliora referre iussum dimittit; ille ut inritus legationis redit, cetera dissimulans, quae mox erupere.

VARIANTEN. — 1. praelium *M.* — 2. cecinae *M.* — 3. victis *Rhenanus*, uictus *M.* — 5. militia *Rhenanus*, militiae *M.* — 9. aut plerique *L. Spengel.*

12. gelduban *M.* — 13. absisteret *M.* — 14. arma *Justus Lipsius.* — 15. caeptis *M.* — 18. praetium *M.* — recipi *M.* — seuissumas *M.* — 19. iurem *M.* — paenas *M.* — 23. cannene fates *M.* — 24. exscidimus *Halm.* — septa *M.* — praemimus *M.* — 26. rediit *Rhenanus.*

AANTEEKENINGEN. — Aankomst van het bericht, dat Vespasianus de overwinning heeft behaald in Italië. — Riese V 69—70.

1. *Cremonense proelium*, de slag bij Cremona, waarin het leger van Vitellius door de troepen van Vespasianus was verslagen, 29 October 69.

2. *Primi Antonii*, de aanvoerder der troepen van Vespasianus.

–. *Caecinae edicto*, door Tacitus elders niet vermeld, waarschijnlijk een proclamatie van Caecina, als consul, aan het volk en het leger, met het bevel zich aan te sluiten bij Vespasianus.

3. *Alpinius Montanus*, een Trevir; hij was praefectus van een cohorte geweest onder Vitellius; verg. Historiae III 35, 3 en V 19, 4.

5. *vetus miles*, de soldaten der legiones.

6. *Hordeonio Flacco*, die uit Keulen was overgekomen om den eed af te nemen bij de troepen te Novaesium.

12. *Geldubam*, waar Vocula en Herennius commandeerden.

14. *externa*, een tegen Rome gerichte oorlog.

18. *vincula mea*; verg. Historiae IV 13, 2.

23. *vana*, omdat Vetera een veel te kleine bezetting had.

26. *mox*; verg. Historiae IV 37 en 55.

Tacitus, Historiae IV 33—35

33. Civilis parte copiarum retenta veteranas cohortes et quod e Germanis maxime promptum adversus Voculam exercitumque eius mittit, Iulio Maximo et Claudio Victore, sororis suae filio, ducibus. (2) Rapiunt in transitu hiberna alae Asciburgii sita; adeoque inprovisi castra involavere, ut non adloqui, non pandere aciem Vocula potuerit. Id solum ut in tumultu monuit, subsignano milite media firmare; auxilia passim circumfusa sunt. (3) Eques prorupit exceptusque compositis hostium ordinibus terga in suos vertit. (4) Caedes inde, non proelium. (5) Et Nerviorum cohortes metu seu perfidia latera nostrorum nudavere; sic ad legiones perventum, quae amissis signis intra vallum sternebantur, cum repente novo auxilio fortuna pugnae mutatur. (6) Vasconum lectae a Galba cohortes ac tum accitae, dum castris propinquant, audito proeliantium clamore intentos hostis a tergo invadunt latioremque quam pro numero terrorem faciunt, aliis a Novaesio, aliis a Mogontiaco universas copias advenisse credentibus. (7) Is error Romanis addit animos, et dum alienis viribus confidunt, suas recepere. (8) Fortissimus quisque e Batavis, quantum peditum erat, funduntur; eques evasit cum signis captivisque, quos prima acie corripuerant. (9) Caesorum eo die in partibus nostris maior numerus, sed imbellior, e Germanis ipsa robora.

34. Dux uterque pari culpa meritus adversa prosperis defuere. (2) Nam Civilis, si maioribus copiis instruxisset aciem, circumiri a tam paucis cohortibus nequisset castraque perrupta excidisset; Vocula nec adventum hostium exploravit, eoque simul egressus victusque; dein victoriae parum confisus tritis frustra diebus castra in hostem movit, quem si statim impellere cursumque rerum sequi maturasset, solvere obsidium legionum eodem impetu potuit. (3) Temptaverat interim Civilis obsessorum animos, tamquam perditae apud Romanos res et suis victoria provenisset; circumferebantur signa vexillaque; ostentati etiam captivi. (4) Ex quibus unus egregium facinus ausus

clara voce gesta patefecit, confossus illico a Germanis; unde maior indici fides; simul vastatione incendiisque flagrantium villarum venire victorem exercitum intellegebatur. (5) In conspectu castrorum constitui signa fossamque et vallum circumdari Vocula iubet; depositis impedimentis sarcinisque expediti certarent. (6) Hinc in ducem clamor pugnam poscentium; et minari adsueverant. (7) Ne tempore quidem ad ordinandam aciem capto incompositi fessique proelium sumpsere; nam Civilis aderat, non minus vitiis hostium quam virtute suorum fretus. (8) Varia apud Romanos fortuna, et seditiosissimus quisque ignavus; quidam recentis victoriae memores retinere locum, ferire hostem, seque et proximos hortari et redintegrata acie manus ad obsessos tendere, ne tempori deessent. (9) Illi cuncta e muris cernentes omnibus portis prorumpunt. (10) Ac forte Civilis lapsu equi prostratus, credita per utrumque exercitum fama volneratum aut interfectum, inmane quantum suis pavoris et hostibus alacritatis indidit; sed Vocula omissis fugientium tergis vallum turrisque castrorum augebat, tamquam rursus obsidium immineret, corrupta totiens victoria non falso suspectus bellum malle.

Varianten. — 8. cedes *M.* — praelium *M.* — 11. laectae *M.* — 12. praeliantium *M.* — intentos *dett.*, intento *M.* — 13. magontiaco *M.* — 14. is error Romanis *dett.*, is error *M*, is <nostris> error *Müller*, is error <nostris> *v. d. Vliet.* — 16. funduntur *M*, conciduntur *Halm*, trucidantur *Nipperdey*, confodiuntur *J. Müller.* — 17. cesorum *M.* — 18. e *M*, set *Madvig Halm.*

21. perrupta *M*, proruta *Andresen.* — 23. tritis, triti *M.* — 28. illico *Freinsheim*, illic *M*, ilico *Halm.* — 33. praelium *M.* — 39. labsu *M.* — 40. inmanem *M.* — 42. imnmineret *M.* — 43. falsos *M.*

Aanteekeningen. — De Germanen veroveren Asciburgium, maar worden bij Gelduba en Vetera verslagen. Civilis moet het beleg van Vetera opbreken. — Riese V 71–72.

1. *parte copiarum retenta*, om Vetera belegerd te houden; Civilis behoudt daar zelf het commando.

4. *Asciburgii*, Asberg, verder alleen genoemd door Tacitus Germania 3 en Ptolemaeus II 11, 13 (niet juist).

–. *castra*, te Gelduba; de slag had ongeveer 10 November 69 plaats.

6. *subsignano milite*, de soldaten der legiones.

11. *Vasconum cohortes*, Baskische auxilia uit Spanje.

18. *ipsa robora*, van de Bataafsche cohorten.

20. *Civilis*, die overigens niet zelf aan den slag had deelgenomen.

33. *proelium*, ongeveer 20 November 69.

41. *Castrorum*, Vetera.

Tacitus, Historiae IV 35—36

35. Nihil aeque exercitus nostros quam egestas copiarum fatigabat. (2) Impedimenta legionum cum inbelli turba Novaesium missa, ut inde terrestri itinere frumentum adveherent; nam flumine hostes potiebantur. (3) Primum agmen securum incessit, nondum satis firmo Civile. (4) Qui ubi rursum missos Novaesium frumentatores datasque in praesidium cohortes velut multa pace ingredi accepit, rarum apud signa militem, arma in vehiculis, cunctos licentia

vagos, compositus invadit, praemissis, qui pontes et viarum angusta insiderent. (5) Pugnatum longo agmine et incerto Marte, donec proelium nox dirimeret. (6) Cohortes Geldubam perrexere, manentibus, ut fuerant, castris, quae relictorum illic militum praesidio tenebantur. (7) Non erat dubium, quantum in regressu discriminis adeundum foret frumentatoribus onustis perculsisque. (8) Addit exercitui suo Vocula mille delectos e quinta et quintadecima legionibus apud Vetera obsessis, indomitum militem et ducibus infensum. (9) Plures quam iussum erat profecti palam in agmine fremebant non se ultra famem insidias legatorum toleraturos; at qui remanserant, desertos se proditosque abducta parte legionum querebantur. (10) Duplex hinc seditio, aliis revocantibus Voculam, aliis redire in castra abnuentibus.

36. Interim Civilis Vetera circumsedit; Vocula Geldubam atque inde Novaesium concessit. Civilis capit Geldubam. Mox Vocula haud procul Novaesio equestri proelio prospere certavit. (2) Sed miles secundis adversisque perinde in exitium ducum accendebatur; et adventu quintanorum quintadecimanorumque auctae legiones donativum exposcunt, conperto pecuniam a Vitellio missam. (3) Nec diu cunctatus Hordeonius nomine Vespasiani dedit, idque praecipuum fuit seditionis alimentum. (4) Effusi in luxum et epulas et nocturnos coetus veterem in Hordeonium iram renovant, nec ullo legatorum tribunorumve obsistere auso (quippe omnem pudorem nox ademerat) protractum e cubili interficiunt. (5) Eadem in Voculam parabantur, nisi servili habitu per tenebras ignoratus evasisset.

Varianten. — 8. praelium *M.* — 11. adeundem *M.* — frumentotoribus *M.* — perculsisque *Agricola*, periculisque *M.* — 15. desertos <se proditos>que *Weissenborn*, desertosque *M*, desertos se *dett.*, desertos *Gautrelle.*

18. Iterum *Nipperdey.* — 19. [Civilis capit Geldubam] *Urlichs.* — mox <Vocula> *Gutmann.* — 20. proelio <Romanus> *Ritter.* — eques noster *Meiser.* — prospere *M*, inprospere *Weissenborn.* — 21. perinde *dett.*, proinde *M.* — 25. caetus *M.*

Aanteekeningen. — Civilis valt een Romeinsch korentransport aan. Vocula trekt terug naar Novaesium. Civilis slaat weer het beleg voor Vetera en verovert Gelduba. Hordeonius wordt door zijn soldaten gedood. — Riese V 73–74.

3. *primum agmen incessit,* ongeveer 25 November 69.

4. *nondum – Civile,* door zijn val; verg. Historiae IV 34, 10.

19. *mox – certavit.* — De overwinning was aan den kant der Romeinen, zooals blijkt uit den volgenden zin *(secundis)*. Daarom is een verandering van den tekst noodzakelijk.

22. *auctae legiones,* begin December 69. — In Novaesium lag Legio XVI; verg. Historiae IV 26, 3.

23. *nomine Vespasiani,* als geschenk bij het bestijgen van den troon.

27. *servili habitu,* als slaaf vermomd.

Tacitus, Historiae IV 37

37. Ubi sedato impetu metus rediit, centuriones cum epistulis ad civitates Galliarum misere, auxilia ac stipendia oraturos; ipsi, ut est vulgus sine rectore praeceps pavidum socors, adventante Civile raptis temere armis

ac statim omissis in fugam vertuntur. (2) Res adversae discordiam peperere, iis, qui e superiore exercitu erant, causam suam dissociantibus; Vitellii tamen imagines in castris et per proximas Belgarum civitates repositae, cum iam Vitellius occidisset. (3) Dein mutati in paenitentiam primani quartanique et duoetvicensimani Voculam sequuntur, apud quem resumpto Vespasiani sacramento ad liberandum Mogontiaci obsidium ducebantur. (4) Discesserant obsessores, mixtus ex Chattis Usipis Mattiacis exercitus, satietate praedae nec incruentati, quia dispersos et nescios miles noster invaserat. (5) Quin et loricam vallumque per fines suos Treviri struxere magnisque in vicem cladibus cum Germanis certabant, donec egregia erga populum Romanum merita mox rebelles foedarent.

VARIANTEN. — 7. penitentiam *M.* — 10. ex Cattis *Rhenanus*, est caitis *M.* — 11. incruentati quia *C. Heraeus Halm*, incruentari uia *M*, incruenti: in via *Lipsius*, incruenta re *Meiser.* — adispersos *M.* — 14. faedarent *M.*

AANTEEKENINGEN. — Vocula trekt met de troepen uit Bonn en Mainz naar het zuiden terug. — Riese V 75.

2. *auxilia et stipendia*, troepen en geld.

5. *e superiore exercitu*, uit Legio IV en XXII.

6. *cum – occidisset.* — Vitellius was den 22en December 69 gedood, toen Rome door het leger van Vespasianus werd ingenomen.

7. *primani – duoetvicensimani*, Legio I uit Bonna, Legio IV en XXII uit Mogontiacum.

9. *Mogontiaci obsidium.* — Eerst hier vernemen wij, dat de Germanen ook aan den Middel-Rijn aanvielen.

12. *loricam*, borstwering of palissade.

14. *rebelles*; verg. Historiae IV 55, 1.

Hiermede eindigt het verhaal van de gebeurtenissen in het jaar 69.

Tacitus, Historiae IV 39

Pars exercitus in Germanias ducebatur.

AANTEEKENINGEN. — Een deel van het leger van Vespasianus werd na de overwinning naar den Rijn gezonden om de troepen te versterken, die tegen Civilis vochten, begin 70. — Riese V 77*a*.

Tacitus, Historiae IV 54—56

54. Audita interim per Gallias Germaniasque mors Vitellii duplicaverat bellum. (2) Nam Civilis omissa dissimulatione in populum Romanum ruere, Vitellianae legiones vel externum servitium quam imperatorem Vespasianum malle. (3) Galli sustulerant animos, eandem ubique exercituum nostrorum fortunam rati, vulgato rumore a Sarmatis Dacisque Moesica ac Pannonica hiberna circumsederi; paria de Britannia fingebantur. Sed nihil aeque quam incendium Capitolii, ut finem imperio adesse crederent, inpulerat. (4) Captam

olim a Gallis Urbem, sed integra Iovis sede mansisse imperium; fatali nunc igne signum caelestis irae datum et possessionem rerum humanarum Transalpinis gentibus portendi superstitione vana Druidae canebant. (5) Incesseratque fama primores Galliarum ab Othone adversus Vitellium missos, antequam digrederentur, pepigisse, ne deessent libertati, si populum Romanum continua civilium bellorum series et interna mala fregissent.

55. Ante Flacci Hordeonii caedem nihil prorupit, quo coniuratio intellegeretur: interfecto Hordeonio commeavere nuntii inter Civilem Classicumque, praefectum alae Trevirorum. (2) Classicus nobilitate opibusque ante alios; regium illi genus et pace belloque clara origo; ipse e maioribus suis hostis populi Romani quam socios iactabat. (3) Miscuere sese Iulius Tutor et Iulius Sabinus, hic Trevir, hic Lingonus, Tutor ripae Rheni a Vitellio praefectus; Sabinum super insitam vanitatem falsae stirpis gloria incendebat: proaviam suam divo Iulio per Gallias bellanti corpore atque adulterio placuisse. (4) Hi secretis sermonibus animos ceterorum scrutati; ubi quos idoneos rebantur, conscientia obstrinxere, in colonia Agrippinensi in domum privatam conveniunt; nam publice civitas talibus inceptis abhorrebat; ac tamen interfuere quidam Ubiorum Tungrorumque. (5) Sed plurima vis penes Treviros ac Lingonas. Nec tulere moras consultandi. (6) Certatim proclamant furere discordiis populum Romanum, caesas legiones, vastatam Italiam, capi cum maxime Urbem, omnis exercitus suis quemque bellis distineri: si Alpes praesidiis firmentur, coalita libertate disceptaturas Gallias, quem virium suarum terminum velint.

56. Haec dicta pariter probataque; de reliquiis Vitelliani exercitus dubitavere. (2) Plerique interficiendos censebant, turbidos infidos sanguine ducum pollutos. Vicit ratio parcendi, ne sublata spe veniae pertinaciam accenderent; adliciendos potius in societatem. (3) Legatis tantum legionum interfectis ceterum vulgus conscientia scelerum et spe inpunitatis facile accessurum. (4) Ea primi concilii forma, missique per Gallias concitores belli; simulatum ipsis obsequium, quo incautiorem Voculam opprimerent. (5) Nec defuere, qui Voculae nuntiarent; sed vires ad coërcendum deerant, infrequentibus infidisque legionibus. (6) Inter ambiguos milites et occultos hostes optimum e praesentibus ratus mutua dissimulatione et isdem, quibus petebatur, grassari, in coloniam Agrippinensem descendit. (7) Illuc Claudius Labeo, quem captum et [extra commentum] amendatum in Frisios diximus, corruptis custodibus perfugit; pollicitusque, si praesidium daretur, iturum in Batavos et potiorem civitatis partem ad societatem Romanam retracturum, accepta peditum equitumque modica manu nihil apud Batavos ausus quosdam Nerviorum Baetasiorumque in arma traxit, et furtim magis quam bello Canninefates Marsacosque incursabat.

Varianten. — 1. Germaniasque *b*, et germaniasque *M*. — 5. uolgatorum more *M*. — 6. brittannia *M*. — 7. Capitoli *Meiser*, capitolium *M*. — 9. possionem *M*, passionem *ed. princeps*. — 10. druuidae *M*.

18. hostis plures *Ritter*. — socios *Mercier*, socius *M*, socius iactabatur *Urlichs*. — 19. ille Trevir *Pichena*. — Lingo *Nipperdey*. — Sabinus, hic Lingonibus, Tutor ripae *Weidner*. — 20. Sabinum *Weissenborn*, sabinus *M*, sabinus -- incendebatur *dett*. *Meiser*. — 22. secreti *M*. — scrutati *Pichena Halm*, scrutari

M. — 23. obstrixere *M.* — 24. publicae *M.* — 28. quenque *M.* — 29. libertatem *M.* — disceptaturas *Victorius*, discepras *M*, alii despecturas *M in marg.*, dispecturas *Rhenanus.*

31. reliquis *M.* — 33. spes - - accenderet *Ritter.* — 34. aliciendo *M.* — 36. consilii *dett. Nipperdey.* — 40. artibus grassari *dett. v. d. Vliet.* — 41. agripinensem *M.* — Claudius *Puteolanus*, gladius *M.* — [extra commentum] *Nipperdey*, conventum *Agricola*, commeatum *Jacob*, motum *Meiser*, commercium *Haase*, commilitium *Voelker.* — 42. amandatum *uitg.* — 46. Canninefates *v. d. Vliet*, cannenefates *M.*

Aanteekeningen. — Vervolg van het verhaal van den opstand aan den Beneden-Rijn (verg. Historiae IV 38). — De opstand breidt zich uit; Vocula komt weder naar den Beneden-Rijn. — Riese V 78–80.

1. *mors Vitellii*, 22 December 69.

3. *Vitellianae legiones*, de troepen, die in Novaesium waren gebleven.

5. *a Sarmatis Dacisque.* — De oorlog tegen de Daciërs werd door Mucianus gewonnen; verg. Historiae III 46.

11. *primores Galliarum.* — Wellicht zijn bedoeld de gezanten door Otho gezonden naar de beide legers aan den Rijn; verg. Historiae I 74; zie ook Jullian, Histoire de la Gaule, IV, blz. 187 n. 4.

14. *ante - caedem*, December 69; verg. Historiae IV 36.

16. *alae Trevirorum*; verg. Historiae II 14.

19. *Iulius Sabinus*; verg. Cassius Dio LXVI 3.

–. *ripae Rheni - praefectus*, volgens Jullian (Histoire de la Gaule, IV, blz. 201), algemeen bevelhebber van de hulptroepen aan den Rijn.

24. *civitas*, die al grootendeels geromaniseerd was.

29. *disceptaturas Gallias*; zij wilden een Gallisch rijk oprichten.

41. *descendit.* — Hij was na den dood van Hordeonius naar Mainz gegaan; verg. Historiae IV 37, 3.

42. *diximus*; verg. Historiae IV 18, 9.

Tacitus, Historiae IV 57—59

57. Vocula Gallorum fraude inlectus ad hostem contendit; nec procul Veteribus aberat, cum Classicus ac Tutor per speciem explorandi praegressi cum ducibus Germanorum pacta firmavere. (2) Tumque primum discreti a legionibus proprio vallo castra sua circumdant, obtestante Vocula non adeo turbatam civilibus armis rem Romanam, ut Treviris etiam Lingonibusque despectui sit. (3) Superesse fidas provincias, victores exercitus, fortunam imperii et ultores deos. (4) Sic olim Sacrovirum et Aeduos, nuper Vindicem Galliasque singulis proeliis concidisse. (5) Eadem rursus numina, eadem fata ruptores foederum expectarent. (6) Melius divo Iulio divoque Augusto notos eorum animos: Galbam et infracta tributa hostiles spiritus induisse. (7) Nunc hostes, quia molle servitium; cum spoliati exutique fuerint, amicos fore. (8) Haec ferociter locutus, postquam perstare in perfidia Classicum Tutoremque videt, verso itinere Novaesium concedit; Galli duum milium spatio distantibus campis consedere. (9) Illuc commeantium centurionum militumque emebantur animi, ut (flagitium incognitum) Romanus exercitus in externa verba iurarent pignusque tanti sceleris nece aut vinculis legatorum daretur. (10) Vocula, quamquam

plerique fugam suadebant, audendum ratus vocata contione in hunc modum disseruit:

58. 'Numquam apud vos verba feci aut pro vobis sollicitior aut pro me securior. (2) Nam mihi exitium parari libens audio mortemque in tot malis [hostium] ut finem miseriarum expecto; vestri me pudet miseretque, adversus quos non proelium et acies parantur, id enim fas armorum et ius hostium est: bellum cum populo Romano vestris se manibus gesturum Classicus sperat imperiumque et sacramentum Galliarum ostentat. (3) Adeo nos, si fortuna in praesens virtusque deseruit, etiam vetera exempla deficiunt, quotiens Romanae legiones perire praeoptaverint, ne loco pellerentur? (4) Socii saepe nostri excindi urbes suas seque cum coniugibus ac liberis cremari pertulerunt, neque aliud pretium exitus quam fides famaque. (5) Tolerant cum maxime inopiam obsidiumque apud Vetera legiones nec terrore aut promissis demoventur: nobis super arma et viros et egregia castrorum munimenta frumentum et commeatus quamvis longo bello pares. (6) Pecunia nuper etiam donativo suffecit, quod sive a Vespasiano sive a Vitellio datum interpretari mavultis, ab imperatore certe Romano accepistis. (7) Tot bellorum victores, apud Geldubam, apud Vetera, fuso totiens hoste, si pavetis aciem, indignum id quidem, sed est vallum murique et trahendi artes, donec e proximis provinciis auxilia exercitusque concurrant. (8) Sane ego displiceam: sunt alii legati, tribuni, centurio denique aut miles. (9) Ne hoc prodigium toto terrarum orbe volgetur vobis satellitibus Civilem et Classicum Italiam invasuros. (10) An, si ad moenia Urbis Germani Gallique duxerint, arma patriae inferetis? Horret animus tanti flagitii imagine. (11) Tutorine Treviro agentur excubiae? Signum belli Batavus dabit? Et Germanorum catervas supplebitis? (12) Quis deinde sceleris exitus, cum Romanae legiones contra derexerint? Transfugae e transfugis et proditores e proditoribus inter recens et vetus sacramentum invisi deis errabitis? (13) Te, Iuppiter optime maxime, quem per octingentos viginti annos tot triumphis coluimus, te, Quirine, Romanae parens Urbis, precor venerorque, ut, si vobis non fuit cordi me duce haec castra incorrupta et intemerata servari, at certe pollui foedarique a Tutore et Classico ne sinatis. Militibus Romanis aut innocentiam detis aut maturam et sine noxa paenitentiam.'

59. Varie excepta oratio inter spem metumque ac pudorem. (2) Digressum Voculam et de supremis agitantem liberti servique prohibuere foedissimam mortem sponte praevenire. (3) Et Classicus misso Aemilio Longino, desertore primae legionis, caedem eius maturavit; Herennium et Numisium legatos vinciri satis visum. (4) Dein sumptis Romani imperii insignibus in castra venit. (5) Nec illi, quamquam ad omne facinus durato, verba ultra suppeditavere, quam ut sacramentum recitaret; iuravere, qui aderant, pro imperio Galliarum. (6) Interfectorem Voculae altis ordinibus, ceteros, ut quisque flagitium navaverat, praemiis attollit.

(7) Divisae inde inter Tutorem et Classicum curae. (8) Tutor valida manu circumdatos Agrippinenses, quantumque militum apud superiorem Rheni ripam, in eadem verba adigit, occisis Mogontiaci tribunis, pulso castrorum praefecto, qui detractaverant. Classicus corruptissimum quemque e deditis pergere ad obsessos iubet, veniam ostentantes, si praesentia sequerentur; aliter nihil spei, famem ferrumque et extrema passuros. (9) Adiecere, qui missi erant, exemplum suum,

Varianten. — 1. bocula *M*. — 4. bocula *M*. — 7. haeduos *M*. — 8. praeliis *M*. — numina *Rhenanus*, nomina *M*. — 9. faederum *M*. — 10. post Galbam *W. Heraeus*. — indidisse *Ritter*. — 15. (flagitium incognitum) *Constans*, (flagitium incognitum Romani exercitus) *Halm*, (flagitium incognitum Romano exercitui) *C. Heraeus*, Romanis exercitibus *Wolff*. — iuraret *Spengel*.

21. [hostium] *Acidalius*, solacium *Th. Kiessling Halm*, optimum *Meiser*, ultimum *v. d. Vliet*, solacium et finem *Freudenberg*, hospitium *Walter*. — 22. praelium *M*. — paratur *Spengel*. — 24. vos *Agricola Spengel*. — 25. presens *M*. — 28. praetium *M*. — exitii *Ritter*. — 29. ueteras *M*. — vobis *Spengel*. — 31. suffecit *Lipsius*, sufficit *M*. — 32. interpraetari *M*. — 39. Tutorine Treviro *Jac. Gronovius*, tutor Intreuiro *M*, tutori *dett.*, Turtorin Treviro *Meiser*. — 40. batuus *M*. — [Et] *Pichena*, Gallorum et Germanorum *Ritter*. — 42. contra <aciem> *Ritter*, <aciem> contra *Nipperdey*, <se> contra *Madvig Halm*. — 44. maximae *M*. — 45. praecor *M*. — 46. faedari *M*. — 47. sinatis, militibus *Heraeus*. — 48. paenitentiam *M*.

49. uariae *M*. — 50. supraemis *M*. — fedissimam *M*. — 58. diuise *M*. — indae *M*. — 59. agrippienses *M*. — 60. occisi *M*. — 61. detrectaverant *ed. Spirensis*. — 62. nihl *M*. — 63. passuris *Spengel*.

Aanteekeningen. — Vocula trekt op om Vetera te ontzetten, maar moet terugkeeren na den afval der auxilia; hij wordt daarop gedood. — De legioenen sluiten zich aan bij de Germanen. — Riese V 81, 81*a* en 82.

1. *ad hostem contendit*, om Vetera te ontzetten, ongeveer begin Februari 70.

7. *Sacrovirum*, onder de regeering van Tiberius, in 21; verg. Tacitus, Annales III 40–45.

–. *Vindicem*; verg. Historiae I 6, 4.

10. *Galbam – tributa*. — Galba had alleen aan de stammen, die tegen Vindex hadden gevochten, een deel der schatting kwijtgescholden.

14. *emebantur*, met bedreigingen en beloften.

30. *egregia castrorum munimenta*. — Het kamp was door de beide rivieren aan de zuid- en oostzijde gedekt; verg. het plan, Bonner Jahrbücher, CXI–CXII (1904), pl. II.

–. *frumentum et commeatus*. — Bij de opgravingen werden de overblijfselen gevonden van groote voorraden koren, die bij de verwoesting zijn verbrand; verg. Bonner Jahrbücher, CXI–CXII (1904), blz. 73.

31. *pecunia – suffecit*; verg. Historiae IV 36, 3.

34. *vallum murique*, de wal van aarde om de legerplaats van de troepen, die buiten de sterkte kampeerden, en de palissade om de vaste legerplaats; de tijdelijke versterking sloot natuurlijk aan bij de palissade; overblijfselen van deze tijdelijke versterking zijn bij de opgravingen gevonden.

52. *Herennium*, commandant van Legio I uit Bonna.

–. *Numisium*, commandant te Novaesium.

62. *obsessos*, te Vetera.

Tacitus, Historiae IV 60—62

60. Obsessos hinc fides, inde egestas inter decus ac flagitium distrahebant. (2) Cunctantibus solita insolitaque alimenta deerant, absumptis iumentis equisque et ceteris animalibus, quae profana foedaque in usum necessitas vertit. (3) Virgulta postremo et stirpes et internatas saxis herbas vellentes

miseriarum patientiaeque documentum fuere, donec egregiam laudem fine turpi macularent, missis ad Civilem legatis vitam orantes. (4) Neque ante preces admissae, quam in verba Galliarum iurarent. Tum pactus praedam castrorum dat custodes, qui pecuniam calones sarcinas retentarent et qui ipsos leves abeuntes prosequerentur. (5) Ad quintum ferme lapidem coorti Germani incautum agmen aggrediuntur. (6) Pugnacissimus quisque in vestigio, multi palantes occubuere; ceteri retro in castra perfugiunt, querente sane Civile et increpante Germanos, tamquam fidem per scelus abrumperent. (7) Simulata ea fuerint an retinere saevientes nequiverit, parum adfirmatur. (8) Direptis castris faces iniciunt, cunctosque, qui proelio superfuerant, incendium hausit.

61. Civilis barbaro voto post coepta adversus Romanos arma propexum rutilatumque crinem patrata demum caede legionum deposuit; et ferebatur parvulo filio quosdam captivorum sagittis iaculisque puerilibus figendos obtulisse. (2) Ceterum neque se neque quemquam Batavum in verba Galliarum adegit, fisus Germanorum opibus et, si certandum adversus Gallos de possessione rerum foret, inclutus fama et potior. (3) Munius Lupercus, legatus legionis, inter dona missus Veledae. (4) Ea virgo nationis Bructerae late imperitabat, vetere apud Germanos more, quo plerasque feminarum fatidicas et augescente superstitione arbitrantur deas. (5) Tuncque Veledae auctoritas adolevit; nam prosperas Germanis res et excidium legionum praedixerat. (6) Sed Lupercus in itinere interfectus. (7) Pauci centurionum tribunorumque in Gallia geniti reservantur pignus societati. (8) Cohortium alarum legionum hiberna subversa cremataque, iis tantum relictis, quae Mogontiaci ac Vindonissae sita sunt.

62. Legio sextadecima cum auxiliis simul deditis a Novaesio in coloniam Trevirorum transgredi iubetur, praefinita die, intra quam castris excederet. (2) Medium omne tempus per varias curas egere, ignavissimus quisque caesorum apud Vetera exemplo paventes, melior pars rubore et infamia: (3) Quale illud iter? quis dux viae? et omnia in arbitrio eorum, quos vitae necisque dominos fecissent. (4) Alii nulla dedecoris cura pecuniam aut carissima sibimet ipsi circumdare, quidam expedire arma telisque tamquam in aciem accingi. (5) Haec meditantibus advenit proficiscendi hora expectatione tristior. (6) Quippe intra vallum deformitas haud perinde notabilis: detexit ignominiam campus et dies. (7) Revolsae imperatorum imagines, inhonora signa, fulgentibus hinc inde Gallorum vexillis; silens agmen et velut longae exequiae; dux Claudius Sanctus effosso oculo dirus ore, ingenio debilior. (8) Duplicatur flagitium, postquam desertis Bonnensibus castris altera se legio miscuerat. (9) Et vulgata captarum legionum fama cuncti, qui paulo ante Romanorum nomen horrebant, procurrentes ex agris tectisque et undique effusi insolito spectaculo nimium fruebantur. (10) Non tulit ala Picentina gaudium insultantis vulgi, spretisque Sancti promissis aut minis Mogontiacum abeunt; ac forte obvio interfectore Voculae Longino, coniectis in eum telis initium exolvendae in posterum culpae fecere; legiones nihil mutato itinere ante moenia Trevirorum considunt.

VARIANTEN. — 2. assumptis *M.* — faedaque *M.* — 6. praeces *M.* — 7. qua *M.* — 8. sacircinas *M.* — et qui *Agricola Andresen,* atqui *M,* atque *Pichena.* — 9. ferme *Wölfflin,* fere *M.* — coorti *Rhenanus,* cohorti *M.* — 11. increpantes *M.* — 12. fuerit *M.* — 13. direptis – hausit *plaatst Haase vóór* querente *(r. 11).* — 14. praelio *M.*

15. cepta *M.* — 17. fingendos *M.* — 18. quenquam *M.* — 20. inclitus *M.* — 21. Veledae *Rijck*, uelaedae *M*, (Velĕdae *Statius, Silvae I 4, 90*). — 23. arbitrentur *M.* — uelaedae *M.*

28. sextadecima, XIV *M.* — 30. cesorum *M.* — 31. exemplum *Spengel.* — 33. ipsis *Nipperdey.* — 37. inhonora *Victorius*, inhora *M*, indecora *Madvig Halm*, incompta *W. Heraeus.* — hinc <Germanorum> *Ritter.* — 38. scs *M*, Sancus *Ritter.* — 39. flatium *M.* — 46. menia *M.*

Aanteekeningen. — Vetera valt; de bezetting wordt gedood en de legerplaats verwoest, evenals alle andere vaste kampen van auxilia en legiones, met uitzondering van Mainz en Vindonissa; de legioenen uit Neuss en Bonn worden naar Trier gezonden. — Riese V 83-85.

15. *propexum – crinem*; verg. Plinius, Naturalis historia XXVIII 191.

18. *neque – adegit.* — Waarschijnlijk wilde Civilis een onafhankelijk Germaansch rijk stichten aan den Beneden-Rijn.

20. *Munius Lupercus*, commandant van een der legioenen te Vetera.

26. *cohortium – subversa.* — Wat er met het gebied van Neuss en Bonn geschiedde, vernemen wij niet; wellicht werd het aan de Ubii afgestaan.

27. *Vindonissa*, Windisch aan de Aar in Zwitserland, canton Aargau.

28. *Legio XVI*, uit Novaesium; verg. Historiae IV 26, 3.

–. *coloniam*, Augustam Trevirorum, Trier.

38. *Claudius Sanctus*, wellicht de praefectus castrorum.

40. *altera legio*, Legio I; verg. Historiae IV 19, 4.

43. *ala Picentina*, de eenige afdeeling der auxilia aan den Rijn geformeerd uit Italianen.

Tacitus, Historiae IV 63—67

63. Civilis et Classicus rebus secundis sublati, an coloniam Agrippinensem diripiendam exercitibus suis permitterent, dubitavere. (2) Saevitia ingenii et cupidine praedae ad excidium civitatis trahebantur; obstabat ratio belli et novum imperium inchoantibus utilis clementiae fama; Civilem etiam beneficii memoria flexit, quod filium eius primo rerum motu in colonia Agrippinensi deprehensum honorata custodia habuerant. (3) Sed Transrhenanis gentibus invisa civitas opulentia auctuque; neque alium finem belli rebantur, quam si promisca ea sedes omnibus Germanis foret aut disiecta Ubios quoque dispersisset.

64. Igitur Tencteri, Rheno discreta gens, missis legatis mandata apud concilium Agrippinensium edi iubent, quae ferocissimus e legatis in hunc modum protulit: (2) 'Redisse vos in corpus nomenque Germaniae communibus deis et praecipuo deorum Marti grates agimus vobisque gratulamur, quod tandem liberi inter liberos eritis; nam ad hunc diem flumina ac terram et caelum quodam modo ipsum clauserant Romani, ut colloquia congressusque nostros arcerent, vel, quod contumeliosius est viris ad arma natis, inermes ac prope nudi sub custode et pretio coiremus. (3) Sed ut amicitia societasque nostra in aeternum rata sint, postulamus a vobis, muros coloniae, munimenta servitii, detrahatis (etiam fera animalia, si clausa teneas, virtutis obliviscuntur); Romanos omnes in finibus vestris trucidetis (haud facile libertas et domini miscentur); bona interfectorum in medium cedant, ne quis occulere quic-

quam aut segregare causam suam possit. (4) Liceat nobis vobisque utramque ripam colere, ut olim maioribus nostris. Quo modo lucem diemque omnibus hominibus, ita omnis terras fortibus viris natura aperuit. (5) Instituta cultumque patrium resumite, abruptis voluptatibus, quibus Romani plus adversus subiectos quam armis valent. (6) Sincerus et integer et servitutis oblitus populus aut ex aequo agetis aut aliis imperitabitis.'

65. Agrippinenses sumpto consultandi spatio, quando neque subire condiciones metus futuri neque palam aspernari condicio praesens sinebat, in hunc modum respondent: (2) 'Quae prima libertatis facultas data est, avidius quam cautius sumpsimus, ut vobis ceterisque Germanis, consanguineis nostris, iungeremur. (3) Muros civitatis, congregantibus se cum maxime Romanorum exercitibus, augere nobis quam diruere tutius est. (4) Si qui ex Italia aut provinciis alienigenae in finibus nostris fuerant, eos bellum absumpsit, vel in suas quisque sedes refugerunt. (5) Deductis olim et nobiscum per conubium sociatis, quique mox provenerunt, haec patria est; nec vos adeo iniquos existimamus, ut interfici a nobis parentes fratres liberos nostros velitis. (6) Vectigal et onera commerciorum resolvimus: sint transitus incustoditi, sed diurni et inermes, donec nova et recentia iura vetustate in consuetudinem vertuntur. (7) Arbitrum habebimus Civilem et Veledam, apud quos pacta sancientur.'

(8) Sic lenitis Tencteris legati ad Civilem ac Veledam missi cum donis cuncta ex voluntate Agrippinensium perpetravere; sed coram adire alloquique Veledam negatum: arcebantur aspectu, quo venerationis plus inesset. (9) Ipsa edita in turre; delectus e propinquis consulta responsaque ut internuntius numinis portabat.

66. Civilis societate Agrippinensium auctus proximas civitates adfectare aut adversantibus bellum inferre statuit. (2) Occupatisque Sunucis et iuventute eorum per cohortes composita, quo minus ultra pergeret, Claudius Labeo Baetasiorum Tungrorumque et Nerviorum tumultuaria manu restitit, fretus loco, quia pontem Mosae fluminis anteceperat. (3) Pugnabaturque in angustiis ambigue, donec Germani transnatantes terga Labeonis invasere; simul Civilis, ausus an ex composito, intulit se agmini Tungrorum et clara voce: (4) 'Non ideo', inquit, 'bellum sumpsimus, ut Batavi et Treviri gentibus imperent: procul haec a nobis adrogantia. (5) Accipite societatem: transgredior ad vos, seu me ducem seu militem mavultis.' (6) Movebatur vulgus condebantque gladios, cum Campanus ac Iuvenalis e primoribus Tungrorum universam ei gentem dedidere. Labeo, antequam circumveniretur, profugit. (7) Civilis Baetasios quoque ac Nervios in fidem acceptos copiis suis adiunxit, ingens rerum, perculsis civitatum animis vel sponte inclinantibus.

67. Interea Iulius Sabinus proiectis foederis Romani monumentis Caesarem se salutari iubet magnamque et inconditam popularium turbam in Sequanos rapit, conterminam civitatem et nobis fidam; nec Sequani detractavere certamen. (2) Fortuna melioribus adfuit: fusi Lingones. (3) Sabinus festinatum temere proelium pari formidine deseruit; utque famam exitii sui faceret, villam, in quam perfugerat, cremavit, illic voluntaria morte interisse creditus. (4) Sed quibus artibus latebrisque vitam per novem mox annos traduxerit, simul amicorum eius constantiam et insigne Epponinae uxoris exemplum suo loco reddemus. (5) Sequanorum prospera acie belli impetus stetit. (6) Resipiscere

paulatim civitates fasque et foedera respicere, principibus Remis, qui per Gallias edixere, ut missis legatis in commune consultarent, libertas an pax placeret.

VARIANTEN. — 1. agrippiensem *M*. — 2. ingenii *Agricola*, ingenti *M*, ingenita *Rhenanus*. — 6. agrippiensi *M*. — depraehensum *M*. — custodia habuerant *Wurm*, custodiaet erant *M*, honorate custodierant *dett. Nipperdey*. — 8. Ubios *dett.*, ubi hos *M*.

11. agrippieniensium *M*. — iuberent *M*. — 14. liberi *dett.*, liber *M*. — terras *dett. en uitg.* — 17. praetio *M*. — 18. sit *dett.* — 19. fera *dett.*, uera *M*. — 23. ut <licuit> olim *Andresen*. — 24. omnis, omnes *M*, omnibus *Spengel*. — 27. aliis *dett.*, anis *M*.

30. libertati M^1, liberatis *Andresen*. — 32. maximae *M*. — 34. fuerunt *Ritter*. — 36. sociatis M^1 *in marg.*, societatis *M*. — 38. incustoditis *M*. — 39. vetustate in consuetudinem *Madvig*, in uetustatem consuetudine *M*, in vetusta consuetudine *Meiser*. — 40. vertantur *vulgo*. — uelaedam *M*. — 42. tenteris *M*. — 43. agripiniensium *M*.

47. ciuili *M*. — agripiniensium *M*. — 50. betasiorum *M*. — 52. ambiguae *M*. — tranatantes *M*. — 53. intulit se *dett.*, intulisse *M*. — 53. non dom *M*. — 57. e *b*, ei *M*, ex *dett.* — 58. bettasios *M*. — 59. adiuncit *M*. — rerum, virium *A. Ruperti*, rerum <fiducia> *Völker*, rerum <incrementum> *Cornelissen*, rerum <momentum> *Onions*, rerum <tumulus> *ed. Spirensis*. — 60. perculsit *M*.

62. turba *M*. — 65. praelium *M*. — 66. uilla *M*. — 70. faedera *M*.

AANTEEKENINGEN. — Colonia Agrippinensis sluit een verbond met de opstandelingen. De stad mag haar wallen behouden. Ook de Baetasii, Tungri en Nervii sluiten zich aan. Gallië blijft trouw aan Rome. De Remi stellen een algemeenen landdag voor. — Riese V 86–90.

10. *Rheno discreta gens.* — De Tencteri woonden tegenover Keulen aan den rechteroever van den Rijn.

11. *concilium Agrippinensium*, een contio te Keulen.

16. *inermes*; verg. Tacitus, Germania 13.

17. *pretio*; verg. Historiae IV 65, 6: *vectigal et onera commerciorum.* — De Romeinen lieten alleen ongewapenden toe in Keulen uit Germanië, onder bewaking van een Romeinsch soldaat en tegen betaling van tolgeld.

29. *condiciones*, voorwaarden.

–. *condicio*, toestand (met opvallend wisselen van beteekenis; verg. E. Norden, Die germanische Urgeschichte, blz. 341).

35. *deductis olim*, bij het stichten der colonia; verg. Tacitus, Annales XII 27.

49. *Claudius Labeo*; verg. Historiae IV 18, 9 en 56, 7.

51. *pontem Mosae*, wellicht Maastricht.

58. *profugit*, namelijk *in avia Belgarum*; verg. Historiae IV 70, 1.

61. *Iulius Sabinus*; verg. Historiae IV 55, 3.

67. *quibus – traduxerit*; verg. Plutarchus, Amatorius 25; Cassius Dio LXVI 16.

Tacitus, Historiae IV 68—70

68. At Romae cuncta in deterius audita Mucianum angebant, ne quamquam egregii duces (iam enim Gallum Annium et Petilium Cerialem delegerat) summam belli parum tolerarent. – – – (6) Simul Domitianus Mucianusque accingebantur, dispari animo, ille spe ac iuventa properus, hic moras nectens quis flagrantem retineret, ne ferocia aetatis et pravis inpulsoribus,

si exercitum invasisset, paci belloque male consuleret. (7) Legiones victrices octava undecima decimatertia Vitellianarum unaetvicensima e recens conscriptis secunda Poeninis Cottianisque Alpibus, pars monte Graio traducuntur; quartadecima legio e Britannia, sexta ac prima ex Hispania accitae.

(8) Igitur venientis exercitus fama et suopte ingenio ad mitiora inclinantes Galliarum civitates in Remos convenere. (9) Trevirorum legatio illic opperiebatur, acerrimo instinctore belli Iulio Valentino. (10) Is meditata oratione cuncta magnis imperiis obiectari solita contumeliasque et invidiam in populum Romanum effudit, turbidus miscendis seditionibus et plerisque gratus vaecordi facundia.

69. At Iulius Auspex e primoribus Remorum, vim Romanam pacisque bona dissertans et sumi bellum etiam ab ignavis, strenuissimi cuiusque periculo geri, iamque super caput legiones, sapientissimum quemque reverentia fideque, iuniores periculo ac metu continuit: et Valentini animum laudabant, consilium Auspicis sequebantur. (2) Constat obstitisse Treviris Lingonibusque apud Gallias, quod Vindicis motu cum Verginio steterant. (3) Deterruit plerosque provinciarum aemulatio: quod bello caput? unde ius auspiciumque peteretur? quam, si cuncta provenissent, sedem imperio legerent? (4) Nondum victoria, iam discordia erat, aliis foedera, quibusdam opes viresque aut vetustatem originis per iurgia iactantibus: taedio futurorum praesentia placuere. (5) Scribuntur ad Treviros epistulae nomine Galliarum, ut abstinerent armis, impetrabili venia et paratis deprecatoribus, si paeniteret; restitit idem Valentinus obstruxitque civitatis suae aures, haud perinde instruendo bello intentus quam frequens contionibus.

70. Igitur non Treviri neque Lingones ceteraeve rebellium civitates pro magnitudine suscepti discriminis agere; ne duces quidem in unum consulere, sed Civilis avia Belgarum circumibat, dum Claudium Labeonem capere aut exturbare nititur; Classicus segne plerumque otium trahens velut parto imperio fruebatur; ne Tutor quidem maturavit superiorem Germaniae ripam et ardua Alpium praesidiis claudere. (2) Atque interim unaetvicensima legio Vindonissa, Sextilius Felix cum auxiliariis cohortibus per Raetiam inrupere; accessit ala Singularium, excita olim a Vitellio, deinde in partes Vespasiani transgressa. (3) Praeerat Iulius Briganticus, sorore Civilis genitus, ut ferme acerrima proximorum odia sunt, invisus avunculo infensusque.

(4) Tutor Trevirorum copias recenti Vangionum Caeracatium Tribocorum dilectu auctas veterano pedite atque equite firmavit, corruptis spe aut metu subactis legionariis; qui primo cohortem praemissam a Sextilio Felice interficiunt, mox, ubi duces exercitusque Romanus propinquabant, honesto transfugio rediere, secutis Tribocis Vangionibusque et Caeracatibus. (5) Tutor Treviris comitantibus, vitato Mogontiaco, Bingium concessit, fidens loco, quia pontem Navae fluminis abruperat, sed incursu cohortium, quas Sextilius ducebat, et reperto vado proditus fususque. (6) Ea clade perculsi Treviri, et plebes omissis armis per agros palatur; quidam principum, ut primi posuisse bellum viderentur, in civitates, quae societatem Romanam non exuerant, perfugere. (7) Legiones a Novaesio Bonnaque in Treviros, ut supra memoravimus, traductae se ipsae in verba Vespasiani adigunt. (8) Haec Valentino absente gesta; qui ubi adventabat furens cunctaque rursus in turbas et exitium conversurus, legiones in Mediomatricos, sociam civitatem, abscessere; Valentinus ac Tutor in arma Treviros retrahunt occisis Herennio ac Numisio legatis, quo minore spe veniae cresceret vinculum sceleris.

VARIANTEN. — 1. ne quamquam *Mercerus*, nequaquam *M.* — 3. tolerarent *Mercerus*, tolerare *M.* — 6. malae *M.* — 7. octava undecima decimatertia *Mommsen*, uim. xj uiii *M*, VII Cl(audia) XI VIII *Pfitzner Ritterling Andresen*, VII XI VIII *v. d. Vliet*, VIII XI *Nipperdey Halm*, VI XI VIII *Ritter.* — 8. peninis *M.* — 9. brittannia *M.* — prima *M Ritterling*, decima *Savilius Halm.* — 12. iulio *b*, tulio *M.* — 13. imperii *M.*

17. quenque *M.* — 23. federa *M.* — iurgia *Manutius*, iuria *M.* — 24. tedio *M.* — 26. depraecatoribus *M.* — peniteret *M.*

28. ceterae uae *M.* — 37. auonculo *M.* — 41. Romani *Rhenanus.* — 42. sicut Is *M.* — commitantibus *M.* — 43. potem *M.* — Navae *Rhenanus*, nauas *M.* — 45. perculsit *M.* — 46. palabatur *Wurm.* — 47. nouesio *M.* — 48. ipsae *Ernesti*, ipsas *M.* — 50. cuncta quae *M.* — 51. absessere *M.*

AANTEEKENINGEN. — Cerealis wordt met een groot leger uitgezonden naar den Rijn. De Galliërs besluiten trouw te blijven. De Germanen aan den Middel-Rijn onderwerpen zich weder. — Riese V 92-93.

2. *Cerialem delegerat*; verg. Josephus, Bellum Judaicum VII 4, 2 en Cassius Dio LXVI 3, 3.

3. *Domitianus Mucianusque*; verg. Historiae IV 85.

6. *legiones – accitae*; verg. Ritterling, De legione Romanorum X Gemina (1885); Westdeutsche Zeitschrift, XII (1893), blz. 105; Realencyclopädie, XII, 1211 en volg. — Het waren Leg. VIII Adiutrix, Leg. XI Claudia, Leg. XIII Gemina, Leg. XXI Rapax, Leg. II Adiutrix, Leg. XIV Gemina, Leg. VI Victrix en Leg. I Adiutrix.

8. *Poeninis*, de Groote St. Bernard.

–. *monte Graio*, de Kleine St. Bernard.

9. *quartadecima legio*, moest met de vloot de monden van den Rijn bezetten en de Bataven in den rug aanvallen; verg. Historiae IV 79, 4.

11. *in Remos*; verg. Historiae IV 67, 6. — Zie Jullian, Histoire de la Gaule, IV, blz. 208.

20. *quod – steterant.* — Verginius Rufus, legatus van Germania Superior, was aanvoerder geweest van de Romeinsche troepen, die tegen Vindex vochten; verg. Historiae I 8 etc., Cassius Dio LXIII 22–25.

30. *Claudium Labeonem*; verg. Historiae IV 66, 2.

34. *Sextilius Felix*; verg. Historiae III 5, 6.

36. *Iulius Briganticus*; verg. Historiae II 22, 6.

38. *Vangionum Caeracatium Tribocorum*, Germaansche stammen aan den linkeroever van den Rijn in Germania Superior.

43. *Navae fluminis*, de rivier de Nahe.

45. *proditus fususque.* — De slag heeft ongeveer in Mei 70 plaats gehad.

47. *legiones*, n.l. Legio XVI uit Neuss en Legio I uit Bonn.

48. *ut supra memoravimus*, Historiae IV 62.

50. *Mediomatricos.* — Hun hoofdstad is *Divodurum*, Metz.

52. *Herennio – legatis*; verg. Historiae IV 59, 3.

Tacitus, Historiae IV 71—74

71. Hic belli status erat, cum Petilius Cerialis Mogontiacum venit. (2) Eius adventu erectae spes; ipse pugnae avidus et contemnendis quam caven-

dis hostibus melior, ferocia verborum militem incendebat, ubi primum congredi licuisset, nullam proelio moram facturus. (3) Dilectus per Galliam habitos in civitates remittit ac nuntiare iubet sufficere imperio legiones; socii ad munia pacis redirent, securi velut confecto bello, quod Romanae manus excepissent. (4) Auxit ea res Gallorum obsequium: nam recepta iuventute facilius tributa toleravere, proniores ad officia, quod spernebantur. (5) At Civilis et Classicus ubi pulsum Tutorem, caesos Treviros, cuncta hostibus prospera accepere, trepidi ac properantes, dum dispersas suorum copias conducunt, crebris interim nuntiis Valentinum monuere, ne summae rei periculum faceret. (6) Eo rapidius Cerialis, missis in Mediomatricos, qui breviore itinere legiones in hostem verterent, contracto, quod erat militum Mogontiaci quantumque secum transvexerat, tertiis castris Rigodulum venit, quem locum magna Trevirorum manu Valentinus insederat, montibus aut Mosella amne saeptum; et addiderat fossas obicesque saxorum. (7) Nec deterruere ea munimenta Romanum ducem, quo minus peditem perrumpere iuberet, equitum aciem in collem erigeret, spreto hoste; quem temere collectum haud ita loco iuvari, ut non plus suis in virtute foret. (8) Paulum morae in adscensu, dum missilia hostium praevehuntur; ut ventum in manus, deturbati ruinae modo praecipitantur. (9) Et pars equitum aequioribus iugis circumvecta nobilissimos Belgarum, in quis ducem Valentinum, cepit.

72. Cerialis postero die coloniam Trevirorum ingressus est, avido milite eruendae civitatis. (2) Hanc esse Classici, hanc Tutoris patriam; horum scelere clausas caesasque legiones. (3) Quid tantum Cremonam meruisse? Quam e gremio Italiae raptam, quia unius noctis moram victoribus attulerit. (4) Stare in confinio Germaniae integram sedem spoliis exercituum et ducum caedibus ovantem. (5) Redigeretur praeda in fiscum; ipsis sufficere ignes et rebellis coloniae ruinas, quibus tot castrorum excidia pensarentur. (6) Cerialis metu infamiae, si licentia saevitiaque imbuere militem crederetur, pressit iras; et paruere, posito civium bello ad externa modestiores. (7) Convertit inde animos accitarum e Mediomatricis legionum miserabilis aspectus. (8) Stabant conscientia flagitii maestae, fixis in terram oculis; nulla inter coeuntes exercitus consalutatio; neque solantibus hortantibusve responsa dabant, abditi per tentoria et lucem ipsam vitantes. (9) Nec proinde periculum aut metus quam pudor ac dedecus obstupefecerat, attonitis etiam victoribus, qui vocem precesque adhibere non ausi lacrimis ac silentio veniam poscebant, donec Cerialis mulceret animos, fato acta dictitans, quae militum ducumque discordia vel fraude hostium evenissent. (10) Primum illum stipendiorum et sacramenti diem haberent; priorum facinorum neque imperatorem neque se meminisse. (11) Tunc recepti in eadem castra, et edictum per manipulos, ne quis in certamine iurgiove seditionem aut cladem commilitoni obiectaret.

73. Mox Treviros ac Lingonas ad contionem vocatos ita alloquitur: (2) 'Neque ego umquam facundiam exercui, et populi Romani virtutem armis affirmavi; sed quoniam apud vos verba plurimum valent bonaque ac mala non sua natura, sed vocibus seditiosorum aestimantur, statui pauca disserere, quae profligato bello utilius sit vobis audisse quam nobis dixisse. (3) Terram vestram ceterorumque Gallorum ingressi sunt duces imperatoresque Romani nulla cupidine, sed maioribus vestris invocantibus, quos discordiae usque ad exitium fatigabant, et acciti auxilio Germani sociis pariter atque hostibus servitutem imposuerant. (4) Quot proeliis adversus Cimbros Teutonosque, quantis

exercituum nostrorum laboribus quove eventu Germanica bella tractaverimus, satis clarum. (5) Nec ideo Rhenum insedimus, ut Italiam tueremur, sed ne quis alius Ariovistus regno Galliarum potiretur. (6) An vos cariores Civili Batavisque et Transrhenanis gentibus creditis, quam maioribus eorum patres avique vestri fuerunt? (7) Eadem semper causa Germanis transcendendi in Gallias, libido atque avaritia et mutandae sedis amor, ut relictis paludibus et solitudinibus suis fecundissimum hoc solum vosque ipsos possiderent; ceterum libertas et speciosa nomina praetexuntur; nec quisquam alienum servitium et dominationem sibi concupivit, ut non eadem ista vocabula usurparet'.

74. 'Regna bellaque per Gallias semper fuere, donec in nostrum ius concederetis. (2) Nos, quamquam totiens lacessiti, iure victoriae id solum vobis addidimus, quo pacem tueremur; nam neque quies gentium sine armis neque arma sine stipendiis neque stipendia sine tributis haberi queunt. Cetera in communi sita sunt. (3) Ipsi plerumque legionibus nostris praesidetis, ipsi has aliasque provincias regitis; nihil separatum clausumve. (4) Et laudatorum principum usus ex aequo, quamvis procul agentibus: saevi proximis ingruunt. (5) Quo modo sterilitatem aut nimios imbres et cetera naturae mala, ita luxum vel avaritiam dominantium tolerate. (6) Vitia erunt, donec homines, sed neque haec continua et meliorum interventu pensantur; nisi forte Tutore et Classico regnantibus moderatius imperium speratis aut minoribus quam nunc tributis parabuntur exercitus, quibus Germani Britannique arceantur. (7) Nam pulsis, quod di prohibeant, Romanis quid aliud quam bella omnium inter se gentium existent? (8) Octingentorum annorum fortuna disciplinaque compages haec coaluit, quae convelli sine exitio convellentium non potest; sed vobis maximum discrimen, penes quos aurum et opes, praecipuae bellorum causae. (9) Proinde pacem et Urbem, quam victi victoresque eodem iure obtinemus, amate colite. Moneant vos utriusque fortunae documenta, ne contumaciam cum pernicie quam obsequium cum securitate malitis.'

(10) Tali oratione graviora metuentes composuit erexitque.

Varianten. — 4. liguisset *M.* — praelio *M.* — facturis *M.* — 7. ausit *M.* — 8. ad *M.* — 9. cesos *M.* — 14. traduxerat *Nipperdey.* — 15. septum *M.* — 18. erigeret *b*, frigeret *M.*

25. cesasque *M.* — 27. ducum *dett.*, cum *M.* — 29. ametu *M*, <clementia> an metu *Lipsius*, <moderatione> an metu *Ritter.* — 30. seuitia *M.* — 33. consalutatio *dett.*, consultatio *M.* — 35. perinde *Beroaldus.* — 36. obstupefecerant *Ritter.* — praecesque *M.* — 41. certaminae *M.*

43. contionum *M.* — 44. populus Romanus *Nipperdey.* — adfirmaui M^1, adfirmavit *M Nipperdey Halm.* — 45. quia *vulg.* — 46. estimantur *M.* — 51. quod *M.* — praeliis *M.* — 54. poteretur *Bekker Döderlein.*

62. vobis, novi *Madvig.* — 64. in communis Ita sunt *M.* — 72. brittanique *M.* — pulsi *M.* — 73. dii *M.*

Aanteekeningen. — Cerialis komt te Mainz aan en verovert Trier. — Riese V 94–96.

2. *contemnendis – melior.* — Tacitus oordeelt waarschijnlijk al te ongunstig over Cerialis.

14. *Rigodulum,* aan de Moezel, Riol, 10 km. van Trier.

23. *postero die,* ongeveer einde Mei 70.

32. *legionum,* Legio I en XVI; verg. Historiae IV 62 en 70, 7.

Tacitus, Historiae IV 75—79

75. Tenebantur victore exercitu Treviri, cum Civilis et Classicus misere ad Cerialem epistulas, quarum haec sententia fuit: Vespasianum, quamquam nuntios occultarent, excessisse vita, Urbem atque Italiam interno bello consumptam, Muciani ac Domitiani vana et sine viribus nomina; si Cerialis imperium Galliarum velit, ipsos finibus civitatium suarum contentos; si proelium mallet, ne id quidem abnuere. (2) Ad ea Cerialis Civili et Classico nihil; eum, qui attulerat, et ipsas epistulas ad Domitianum misit.

(3) Hostes divisis copiis advenere undique. (4) Plerique culpabant Cerialem passum iungi, quos discretos intercipere licuisset. (5) Romanus exercitus castra fossa valloque circumdedit, quis temere antea intutis consederat.

76. Apud Germanos diversis sententiis certabatur. (2) Civilis opperiendas Transrhenanorum gentes, quarum terrore fractae populi Romani vires obtererentur: Gallos quid aliud quam praedam victoribus? et tamen, quod roboris sit, Belgas secum palam aut voto stare. (3) Tutor cunctatione crescere rem Romanam adfirmabat, coëuntibus undique exercitibus; transvectam e Britannia legionem, accitas ex Hispania, adventare ex Italia; nec subitum militem, sed veterem expertumque belli. (4) Nam Germanos, qui ab ipsis sperentur, non iuberi, non regi, sed cuncta ex libidine agere; pecuniamque ac dona, quis solis corrumpantur, maiora apud Romanos, et neminem adeo in arma pronum, ut non idem pretium quietis quam periculi malit. (5) Quod si statim congrediantur, nullas esse Ceriali nisi e reliquiis Germanici exercitus legiones, foederibus Galliarum obstrictas. (6) Idque ipsum, quod inconditam nuper Valentini manum contra spem suam fuderint, alimentum illis ducique temeritatis; ausuros rursus venturosque in manus non inperiti adulescentuli, verba et contiones quam ferrum et arma meditantis, sed Civilis et Classici; quos ubi aspexerint, redituram in animos formidinem, fugam famemque ac totiens captis precariam vitam. (7) Neque Treviros aut Lingonas benevolentia contineri: resumpturos arma, ubi metus abscesserit. (8) Diremit consiliorum diversitatem adprobata Tutoris sententia Classicus, statimque exequuntur.

77. Media acies Ubiis Lingonibusque data; dextro cornu cohortes Batavorum, sinistro Bructeri Tencterique. (2) Pars montibus, alii viam inter Mosellamque flumen tam inprovisi adsiluere, ut in cubiculo ac lectulo Cerialis (neque enim noctem in castris egerat) pugnari simul vincique suos audierit, increpans pavorem nuntiantium, donec universa clades in oculis fuit: perrupta legionum castra, fusi equites, medius Mosellae pons, qui ulteriora coloniae adnectit, ab hostibus insessus. (3) Cerialis turbidis rebus intrepidus et fugientes manu retrahens, intecto corpore promptus inter tela, felici temeritate et fortissimi cuiusque adcursu reciperatum pontem electa manu firmavit. (4) Mox in castra reversus palantes captarum apud Novaesium Bonnamque legionum manipulos et rarum apud signa militem ac prope circumventas aquilas videt. (5) Incensus ira 'Non Flaccum', inquit, 'non Voculam deseritis; nulla hic proditio; neque aliud excusandum habeo, quam quod vos Gallici foederis oblitos redisse in memoriam Romani sacramenti temere credidi. (6) Adnumerabor Numisiis et Herenniis, ut omnes legati vestri aut militum manibus aut hostium ceciderint. (7) Ite, nuntiate Vespasiano vel, quod propius est, Civili et Classico, relictum a

vobis in acie ducem; venient legiones, quae neque me inultum neque vos impunitos patiantur.'

78. Vera erant, et a tribunis praefectisque eadem ingerebantur. (2) Consistunt per cohortes et manipulos; neque enim poterat patescere acies effuso hoste et impedientibus tentoriis sarcinisque, cum intra vallum pugnaretur. (3) Tutor et Classicus et Civilis suis quisque locis pugnam ciebant, Gallos pro libertate, Batavos pro gloria, Germanos ad praedam instigantes. (4) Et cuncta pro hostibus erant, donec legio unaetvicensima patentiore quam ceterae spatio conglobata sustinuit ruentes, mox impulit. (5) Nec sine ope divina mutatis repente animis terga victores vertere. (6) Ipsi territos se cohortium aspectu ferebant, quae primo impetu disiectae summis rursus iugis congregabantur ac speciem novi auxilii fecerant. (7) Sed obstitit vincentibus pravum inter ipsos certamen omisso hoste spolia consectandi. (8) Cerialis ut incuria prope rem adflixit, ita constantia restituit; secutusque fortunam castra hostium eodem die capit excinditque.

79. Nec in longum quies militi data. (2) Orabant auxilium Agrippinenses offerebantque uxorem ac sororem Civilis et filiam Classici, relicta sibi pignora societatis. (3) Atque interim dispersos in domibus Germanos trucidaverant; unde metus et iustae preces invocantium, antequam hostes reparatis viribus ad spem vel ad ultionem accingerentur. (4) Namque et Civilis illuc intenderat, non invalidus, flagrantissima cohortium suarum integra, quae e Chaucis Frisiisque composita Tolbiaci in finibus Agrippinensium agebat; sed tristis nuntius avertit deletam cohortem dolo Agrippinensium, qui largis epulis vinoque sopitos Germanos, clausis foribus, igne iniecto cremavere. Simul Cerialis propero agmine subvenit.

(5) Circumsteterat Civilem et alius metus, ne quarta decuma legio adiuncta Britannica classe adflictaret Batavos, qua Oceano ambiuntur. (6) Sed legionem terrestri itinere Fabius Priscus legatus in Nervios Tungrosque duxit, eaeque civitates in deditionem acceptae; classem ultro Canninefates adgressi sunt, maiorque pars navium depressa aut capta. (7) Et Nerviorum multitudinem sponte commotam, ut pro Romanis bellum capesseret, idem Canninefates fudere. (8) Classicus quoque adversus equites Novaesium a Ceriale praemissos secundum proelium fecit. Quae modica, sed crebra damna famam victoriae nuper partae lacerabant.

VARIANTEN. — 3. quamquam <amici> nuntios *Ritter*, quamquam <Mucianus> occultaret *Nipperdey*, quamquam nuntius occultaretur *C. Heraeus.* — 5. ipso *M.* — 6. praelium *M.* — malit *Ernesti Halm.* — 7. <et> ipsas *Ruperti*, ipsasque *Acidalius*, [ipsas] *Ernesti*, ipsis *Heraeus.*

11. apud Germanos <et Gallos> *Spengel.* — 16. brittannia *M.* — 20. praetium *M.* — mallit *M.* — 21. reliquis Germanicis *M.* — 26 famamque *M.* — 27. praecariam *M.* — beniuolentia *M.* — 29. adprobatam *M.* — classibus *M.*

31. alii *ed. Spirensis*, alii a alii *M*, alii via alii *Meiser Halm.* — via inter <montes> Mosellamque *Madvig.* — 32. improvisi *Agricola*, improuisa *M*, improviso *Döderlein.* — 35. mosallae *M.* — 38. elelecta *M.* — 39. nouesium bonamque *M.* — 42. federis *M.* — redisse in *Lipsius*, praedixerim *M.*

54. glouatam *M.* — 58. incuriam *M.*

62. relictasibi *M*, relictas ibi *Andresen.* — 64. praeces *M.* — 65. nanque *M.* —

66. integra quae e Chaucis *Pichena*, integraque et e cauchis *M.* — 72. brittannica *M.* — 73. ea aeque *M.* — 74 *en* 76. cannenefates *M.* — 75. depraessa *M.* — 77. classibus *M.* — 78. praelium *M.* — 79. parte *M.*

Aanteekeningen. — Cerialis verslaat de opstandelingen bij Trier en bezet Keulen. De Canninefates veroveren de vloot uit Britannië. — Riese V 97–99. — E. Sadée, Die Örtlichkeit der Schlacht bei Trier im Bataverkriege 70 n. Christus, Bonner Jahrbücher, CXXXII (1927), blz. 163 - 184.

15. *transvectam - legionem*, Legio XIV met de vloot uit Britannië; verg. Historiae IV 68, 7.

16. *accitas ex Hispania*, Legio VI en X. — Deze troepen waren dus nog niet aangekomen.

29. *statimque exequuntur*, ongeveer begin Juni 70.

35. *legionum*; n.l. Legio I en XVI, aan den linkeroever van de Moezel.

–. *coloniae*, namelijk *Augusta Treverorum.*

43. *Numisiis et Herenniis*, die door hun soldaten gevangen waren genomen en gedood; verg. Historiae IV 59, 3 en 70, 8.

67. *Tolbiaci*, Zülpich.

73. *terrestri itinere*, over Gesoriacum (Boulogne), Bagacum (Bavai), Atuatuca (Tongeren), naar Keulen.

77. *Novaesium.* — Uit het vervolg (Historiae V 14, 2) blijkt, dat nu ook Neuss door de Romeinen werd bezet, ongeveer midden Juni 70.

78. *crebra - lacerabant.* — Tacitus is Cerialis persoonlijk vijandig gezind.

Tacitus, Historiae IV 85—86

85. At Domitianus Mucianusque antequam Alpibus propinquarent, prosperos rerum in Treviris gestarum nuntios accepere. (2) Praecipua victoriae fides dux hostium Valentinus nequaquam abiecto animo, quos spiritus gessisset, voltu ferebat. (3) Auditus ideo tantum ut nosceretur ingenium eius, damnatusque inter ipsum supplicium exprobranti cuidam patriam eius captam accipere se solacium mortis respondit. (4) Sed Mucianus quod diu occultaverat, ut recens exprompsit: quoniam benignitate deum fractae hostium vires forent, parum decore Domitianum confecto prope bello alienae gloriae interventurum. (5) Si status imperii aut salus Galliarum in discrimine verteretur, debuisse Caesarem in acie stare, Canninefates Batavosque minoribus ducibus delegandos: ipse Lugduni vim fortunamque principatus e proximo ostentaret, nec parvis periculis inmixtus et maioribus non defuturus.

86. Intellegebantur artes, sed pars obsequii in eo, ne deprehenderentur. Ita Lugdunum ventum. (2) Unde creditur Domitianus occultis ad Cerealem nuntiis fidem eius temptavisse, an praesenti sibi exercitum imperiumque traditurus foret. (3) Qua cogitatione bellum adversus patrem agitaverit an opes viresque adversus fratrem, in incerto fuit: nam Cerialis salubri temperamento elusit ut vana pueriliter cupientem.

Varianten. — 3. Valentinus; <is> *Bipontini.* — 9. discriminae *M.* — 10. cannenefates *M.* — 11. ostentaret *Rhenanus*, ostentare *M.* — 12. defutoros *M.* 13. depraehenderentur *M*, deprehenderetur *Spengel.* — 14. Lugudunum *Goelzer.*

AANTEEKENINGEN. — Domitianus en Mucianus komen in Gallië. — Josephus, Bellum Judaicum VII 2, 4; Silius Italicus, Punica III 607; Suetonius, Domitianus 2; Frontinus, Strategemata IV 3, 14. — Riese V 100.

1. *Domitianus Mucianusque*; verg. Historiae IV 68.

3. *Valentinus*; verg. Historiae IV 68–71.

Tacitus, Historiae V 14—18

14. At Civilis post malam in Treviris pugnam reparato per Germaniam exercitu apud Vetera castra consedit, tutus loco, et ut memoria prosperarum illic rerum augescerent barbarorum animi. (2) Secutus est eodem Cerialis, duplicatis copiis adventu secundae et sextae et quartae decumae legionum; cohortesque et alae iam pridem accitae post victoriam properaverant. (3) Neuter ducum cunctator, sed arcebat latitudo camporum suopte ingenio umentium; addiderat Civilis obliquam in Rhenum molem, cuius obiectu revolutus amnis adiacentibus superfunderetur. (4) Ea loci forma, incertis vadis subdola et nobis adversa; quippe miles Romanus armis gravis et nandi pavidus, Germanos fluminibus suetos levitas armorum et proceritas corporum attollit.

15. Igitur lacessentibus Batavis ferocissimo cuique nostrorum coeptum certamen, deinde orta trepidatio, cum praealtis paludibus arma, equi haurirentur. (2) Germani notis vadis persultabant, omissa plerumque fronte latera ac terga circumvenientes. (3) Neque ut in pedestri acie comminus certabatur, sed tamquam navali pugna vagi inter undas aut, si quid stabile occurrebat, totis illuc corporibus nitentes, volnerati cum integris, periti nandi cum ignaris in mutuam perniciem inplicabantur. (4) Minor tamen quam pro tumultu caedes, quia non ausi egredi paludem Germani in castra rediere. (5) Eius proelii eventus utrumque ducem diversis animi motibus ad maturandum summae rei discrimen erexit. (6) Civilis instare fortunae, Cerialis abolere ignominiam; Germani prosperis feroces, Romanos pudor excitaverat. (7) Nox apud barbaros cantu aut clamore, nostris per iram et minas acta.

16. Postera luce Cerialis equite et auxiliariis cohortibus frontem explet, in secunda acie legiones locatae, dux sibi delectos retinuerat ad inprovisa. (2) Civilis haud porrecto agmine, sed cuneis adstitit: Batavi Cugernique in dextro, laeva ac propiora flumini Transrhenani tenuere. (3) Exhortatio ducum non more contionis apud universos, sed ut quosque suorum advehebantur. (4) Cerialis veterem Romani nominis gloriam, antiquas recentesque victorias; ut perfidum ignavum victum hostem in aeternum exciderent, ultione magis quam proelio opus esse. (5) Pauciores nuper cum pluribus certasse, ac tamen fusos Germanos, quod roboris fuerit; superesse, qui fugam animis, qui vulnera tergo ferant. (6) Proprios inde stimulos legionibus admovebat, domitores Britanniae quartadecumanos appellans; principem Galbam sextae legionis auctoritate factum; illa primum acie secundanos nova signa novamque aquilam dicaturos. (7) Hinc praevectus ad Germanicum exercitum manus tendebat, ut suam ripam, sua castra sanguine hostium recuperarent. (8) Alacrior omnium clamor, quis vel ex longa pace proelii cupido vel fessis bello pacis amor, praemiaque et quies in posterum sperabatur.

17. Nec Civilis silentem struxit aciem, locum pugnae testem virtutis

ciens: stare Germanos Batavosque super vestigia gloriae, cineres ossaque legionum calcantes. (2) Quocumque oculos Romanus intenderet, captivitatem clademque et dira omnia obversari. (3) Ne terrerentur vario Trevirici proelii eventu: suam illic victoriam Germanis obstitisse, dum omissis telis praeda manus impediunt; sed cuncta mox prospera et hosti contraria evenisse. (4) Quae provideri astu ducis oportuerit, providisse, campos madentes et ipsis gnaros, paludes hostibus noxias. (5) Rhenum et Germaniae deos in aspectu; quorum numine capesserent pugnam, coniugum parentum patriae memores; illum diem aut gloriosissimum inter maiores aut ignominiosum apud posteros fore. (6) Ubi sono armorum tripudiisque (ita illis mos) adprobata sunt dicta, saxa glandibusque et ceteris missilibus proelium incipitur, neque nostro milite paludem ingrediente et Germanis, ut elicerent, lacessentibus.

18. Absumptis, quae iaciuntur, et ardescente pugna procursum ab hoste infestius; inmensis corporibus et praelongis hastis fluitantem labantemque militem eminus fodiebant; simul e mole, quam eductam in Rhenum rettulimus, Bructerorum cuneus transnatavit. (2) Turbata ibi res, et pellebatur sociarum cohortium acies, cum legiones pugnam excipiunt suppressaque hostium ferocia proelium aequatur. (3) Inter quae perfuga Batavus adiit Cerialem, terga hostium promittens, si extremo paludis eques mitteretur; solidum illa et Cugernos, quibus custodia obvenisset, parum intentos. (4) Duae alae cum perfuga missae incauto hosti circumfunduntur. (5) Quod ubi clamore cognitum, legiones a fronte incubuere, pulsique Germani Rhenum fuga petebant. (6) Debellatum eo die foret, si Romana classis sequi maturasset; ne eques quidem institit, repente fusis imbribus et propinqua nocte.

VARIANTEN. — 1. mala *M.* — 2. [castra] *Lipsius.* — 4. sextae *Mercier,* xuj *M,* II et VI et XIII et XIV *Filow (Klio, Beiheft VI, 1906, blz. 29).* — 7. obiecturae uolutus *M.* — 8. ea, eadem *Andresen.*

11. caeptum *M.* — 12. armae qui aurirentur *M.* — 14. comminus minus *M,* comminus eminus *I. Gronovius.* — 16. illuc *Madvig Halm,* illic *M.* — uolneratis *M.* — 17. caedes *dett.,* ceres *M.* —18. praelii *M.* — 19. summe *M.* — 20. *en* 27. cerealis *M.* — ignominiam <properabat> *Nipperdey.*

22. minis *Gudeman.* — 24. locate *M.* — 26. flumini *Nipperdey,* fluminis *M.* — 28. victorias <memorabat> *Nipperdey,* victorias <iactare> *v. d. Vliet.* — 29. exciderent *M,* excinderent *dett. vulg.* — praelio *M.* — 32. brittanie *M.* — 34. nouamque *M,* nouam *b.* — 35. praeuectos *M,* pervectus *Agricola.* — 36. alacris *Nipperdey,* alacer *Agricola.* — 37. praelii *M.* — 38. sperabantur *dett. Halm.*

39. silens instruxit *Pichena Halm,* silens *of* silenter struxit *Lipsius,* silentio struxit *Muretus.* — 42. praelii *M.* — 43. uictoriam *M,* avaritiam *Acidalius,* incuriam *Herbst.* — 44. contrarie uenisse *M.* — 45. prouidisse *dett.,* preuise *M,* provisa *Agricola.* — 46. [paludes] *Eussner.* — noxios *Eussner.* — 48. in maiores *Nipperdey,* inter maiorum *C. Heraeus.* — 49. mos *Puteolanus,* mox *M.* — 50. praelium *M.* — 51. illicerent *Herwerden.*

57. praelium *M.* — 58. inmitteretur *Halm.* — gugeruos *M.*

AANTEEKENINGEN. — Tweede vervolg van het verhaal van den opstand aan den Beneden-Rijn. — Gevechten bij Vetera; Civilis moet na een nederlaag terugtrekken. — Riese V 102–106.

1. *malam – pugnam;* verg. Historiae IV 77–78,

—. *reparato – exercitu*; verg. Historiae IV 79, 3.
—. *Germaniam*, namelijk *Transrhenanam*.
2. *Vetera*, door Civilis ingenomen en verwoest; verg. Historiae IV 60.
3. *duplicatis copiis*. — Cerialis had vóór dien tijd vijf legioenen tot zijn beschikking, die evenwel zeer onvolledig bezet waren.
4. *secundae – legionum*, Legio II Adiutrix uit Italië, VI Victrix uit Spanje, XIV Gemina uit Britannië; verg. Historiae IV 68, 7 en 79, 4; V 16.
25. *Cugerni*; verg. Historiae IV 26, 6.
26. *Transrhenani*, Bructeri en Tencteri; verg. Historiae IV 23, 3.
32. *domitores Britanniae*; verg. Annales XIV 34.
33. *sextae legionis*, in Hispania.
34. *nova – aquilam*, want het legioen was pas geformeerd; verg. Historiae IV 68.
35. *sua castra*, Vetera.
40. *gloriae*, door de verovering van Vetera.
49. *ita illis mos*; verg. Tacitus, Germania 11.
54. *rettulimus*, Historiae V 14, 3.
62. *Romana classis*, de vloot op den Rijn; op het water waren de Romeinen de minderen van de Bataven; verg. Historiae V 21, 4.

Tacitus, Historiae V 19—22

19. Postera die quartadecima legio in superiorem provinciam Gallo Annio missa; Cerialis exercitum decima ex Hispania legio supplevit. (2) Civili Chaucorum auxilia venere; non tamen ausus oppidum Batavorum armis tueri, raptis, quae ferri poterant, ceteris iniecto igni, in insulam concessit, gnarus deesse naves efficiendo ponti, neque exercitum Romanum aliter transmissurum; quin et diruit molem a Druso Germanico factam Rhenumque prono alveo in Galliam ruentem disiectis, quae morabantur, effudit. (3) Sic velut abacto amne tenuis alveus insulam inter Germanosque continentium terrarum speciem fecerat. (4) Transiere Rhenum Tutor quoque et Classicus et centum tredecim Trevirorum senatores, in quis fuit Alpinius Montanus, quem a Primo Antonio missum in Gallias superius memoravimus. (5) Comitabatur eum frater D. Alpinius; simul ceteri miseratione ac donis auxilia concibant inter gentes periculorum avidas.

20. Tantumque belli superfuit, ut praesidia cohortium alarum legionum uno die Civilis quadripertito invaserit, decimam legionem Arenaci, secundam Batavoduri, et Grinnes Vadamque, cohortium alarumque castra, ita divisis copiis, ut ipse et Verax, sorore eius genitus, Classicusque ac Tutor suam quisque manum traherent, nec omnia patrandi fiducia, sed multa ausis aliqua in parte fortunam adfore; simul Cerialem, neque satis cautum et pluribus nuntiis huc illuc cursantem, posse medio intercipi. (2) Quibus obvenerant castra decimanorum, oppugnationem legionis arduam rati egressum militem et caedendis materiis operatum turbavere, occiso praefecto castrorum et quinque primoribus centurionum paucisque militibus; ceteri se munimentis defendere. (3) Interim Germanorum manus Batavoduri rumpere incohatum pontem nitebantur; ambiguum proelium nox diremit.

21. Plus discriminis apud Grinnes Vadamque. (2) Vadam Civilis, Grinnes Classicus obpugnabant; nec sisti poterant interfecto fortissimo quoque, in quis Briganticus, praefectus alae, ceciderat, quem fidum Romanis et Civili avunculo infensum diximus. (3) Sed ubi Cerialis cum delecta equitum manu subvenit, versa fortuna; praecipites Germani in amnem aguntur. (4) Civilis, dum fugientes retentat, agnitus petitusque telis relicto equo transnatavit; idem Veraci effugium; Tutorem Classicumque adpulsae luntres vexere. (5) Ne tum quidem Romana classis pugnae adfuit, et iussum erat, sed obstitit formido et remiges per alia militiae munia dispersi. (6) Sane Cerialis parum temporis ad exequenda imperia dabat, subitus consiliis, set eventu clarus: aderat fortuna, etiam ubi artes defuissent; hinc ipsi exercituique minor cura disciplinae. (7) Et paucos post dies, quamquam periculum captivitatis evasisset, infamiam non vitavit.

22. Profectus Novaesium Bonnamque ad visenda castra, quae hiematuris legionibus erigebantur, navibus remeabat disiecto agmine, incuriosis vigiliis. (2) Animadversum id Germanis et insidias composuere; electa nox atra nubibus, et prono amne rapti nullo prohibente vallum ineunt. (3) Prima caedes astu adiuta: incisis tabernaculorum funibus suismet tentoriis coopertos trucidabant. (4) Aliud agmen turbare classem, inicere vincla, trahere puppis; utque ad fallendum silentio, ita coepta caede, quo plus terroris adderent, cuncta clamoribus miscebant. (5) Romani volneribus exciti quaerunt arma, ruunt per vias, pauci ornatu militari, plerique circum bracchia torta veste et strictis mucronibus. (6) Dux semisomnus ac prope intectus errore hostium servatur; namque praetoriam navem vexillo insignem, illic ducem rati, abripiunt. (7) Cerialis alibi noctem egerat, ut plerique credidere, ob stuprum Claudiae Sacratae, mulieris Ubiae. (8) Vigiles flagitium suum ducis dedecore excusabant, tamquam iussi silere, ne quietem eius turbarent; ita intermisso signo et vocibus se quoque in somnum lapsos. (9) Multa luce revecti hostes captivis navibus praetoriam triremem flumine Lupia donum Veledae traxere.

Varianten. — 2. Annio *Puteolanus*, animo M^2. — 3. oppida *dett.* — Batavodurum *Lipsius.* — 6. diluit *M.*

15. legionem modie *M.* — quadripertito *Ernesti*, quadripertita *M.* — 17. diuisi *M.* — 18. traheret *M.* — 20. pluris *M*, plurimis *Wurm.* — 23. ceteris eminentis *M.* — 24. defenderant *Halm.* — Interim *b*, a interim *M*, et interim *dett. Meiser v. d. Vliet.* — rumpere *I. Gronovius*, inrumpere *M*, interrumpere *Th. Kiessling.* — 25. praelium *M.* — uox *M.*

27. interfacto *M.* — 28. brigantibus *M.* — 29. insensum *M.* — duximus *M.* — 30. versa fortuna praecipites *meestal zonder interpunctie.* — 31. tranatauit *M.* — Veraci *Ritter*, germani *M*, Veracis *I. Gronovius.* — 32. lyntres *M*, lintres *vulg.* — transvexere *Halm*, avexere *C. Heraeus.* — 33. et *M*, ut *ed. Spirensis*, etsi *Spengel.* — 34. exequendi *M.* — 35. set *M*, et *Heinsius Halm.* — 37. vitavit, mutauit *M*, euitauit *b*.

38. bonamque *M.* — 41. cedes *M.* — 42. intercisis *Ritter.* — toriis *M.* — 44. caepta *M.* — cede *M.* — 45. romanis *M.* — querunt *M.* — 46. ornatu *b ed. pr.*, ornati *M.* — 48. nanque *M.* — 49. noctem *dett.*, naue *M*, alia navi noctem *Candidus*, alia in nave *Wurm*, alibi <quam in> nave *v. d. Vliet.* — 50. Ubiae *Rhenanus*, ubi et uigiles *M*, Et vigiles *Walther.* — 52. labsos *M.* — 53. ueledae *M.*

Aanteekeningen. — Civilis trekt terug over de Waal, valt daarna de

Romeinen op vier plaatsen tegelijk aan, maar wordt afgeslagen. — Riese V 107–110.

1. *Gallo Annio*; verg. Historiae IV 68, 1.

3. *Oppidum Batavorum*, gelijk hier blijkt, een plaats ten zuiden van de Waal, naar alle waarschijnlijkheid dezelfde plaats als *Batavodurum* (verg. Historiae V 20, 1) bij Nijmegen; verg. Ptolemaeus II 9, 8. — Verg. A. Dederich, Jahrb. für classische Philologie, 121—2 (1880), blz. 787.

6. *molem*, de dijk, waarmede Drusus een arm van de Waal had afgedamd om meer water door den eigenlijken Rijn te laten afvloeien; verg. Tacitus, Annales XIII 53.

7. *Sic – fecerat*, met rhetorische overdrijving.

11. *superius*, Historiae IV 31, 1 en 32.

15. *Arenaci – Vadamque*. — Arenacum (ook vermeld op de Tabula Peutingeriana en in het Itinerarium Antonini) is Rindern, Batavodurum (verg. Historiae V 19, 2) bij Nijmegen, Grinnes (genoemd op de Tabula Peutingeriana) wellicht bij Rossum, Vada (nergens elders vermeld) onbekend; zie Historiae V 21.

24. *Batavoduri*, de plaats lag dus aan de Waal.

29. *diximus*, Historiae IV 70, 3.

32. *ne – adfuit*. — Ook hier deed de vloot haar plicht niet; verg. Historiae V 18, 6.

35. *aderat – defuisset*. — Tacitus is, blijkbaar om persoonlijke redenen, Cerialis zeer slecht gezind; verg. Tacitus, Agricola 8 en 17.

38. *ad visenda castra*, die terstond waren opgebouwd om de grenzen tegen de Germanen te verdedigen. — Deze gebeurtenissen hadden ongeveer begin September 70 plaats. — Waarschijnlijk was Cerialis bovendien vertrokken om schepen te halen ter versterking van de vloot.

Tacitus, Historiae V 23—26

23. Civilem cupido incessit navalem aciem ostentandi: complet quod biremium quaeque simplici ordine agebantur; adiecta ingens luntrium vis, tricenos quadragenosque ferunt, armamenta Liburnicis solita; et simul captae luntres sagulis versicoloribus haud indecore pro velis iuvabantur. (2) Spatium velut aequoris electum, quo Mosae fluminis os amnem Rhenum Oceano adfundit. (3) Causa instruendae classis super insitam genti vanitatem, ut eo terrore commeatus Gallia adventantes interciperentur. (4) Cerialis miraculo magis quam metu derexit classem, numero imparem, usu remigum, gubernatorum arte, navium magnitudine potiorem. (5) His flumen secundum, illi vento agebantur; sic praevecti temptato levium telorum iactu dirimuntur. (6) Civilis nihil ultra ausus trans Rhenum concessit; Cerialis insulam Batavorum hostiliter populatus agros villasque Civilis intactas nota arte ducum sinebat, cum interim flexu autumni et crebris per aequinoctium imbribus superfusus amnis palustrem humilemque insulam in faciem stagni opplevit. (7) Nec classis aut commeatus aderant, castraque in plano sita vi fluminis differebantur.

24. Potuisse tunc opprimi legiones et voluisse Germanos, sed dolo a se flexos imputavit Civilis; neque abhorret vero, quando paucis post diebus deditio insecuta est. (2) Nam Cerialis per occultos nuntios Batavis pacem, Civili veniam ostentans, Veledam propinquosque monebat fortunam belli, tot

cladibus adversam, opportuno erga populum Romanum merito mutare: caesos Treviros, receptos Ubios, ereptam Batavis patriam neque aliud Civilis amicitia partum quam volnera fugas luctus. (3) Exulem eum et extorrem recipientibus oneri, et satis peccavisse, quod totiens Rhenum transcenderint. (4) Si quid ultra moliantur, inde iniuriam et culpam, hinc ultionem et deos fore.

25. Miscebantur minis promissa; et concussa Transrhenanorum fide inter Batavos quoque sermones orti: non prorogandam ultra ruinam, nec posse ab una natione totius orbis servitium depelli. (2) Quid profectum caede et incendiis legionum, nisi ut plures validioresque accirentur ? (3) Si Vespasiano bellum navaverint, Vespasianum rerum potiri; sin populum Romanum armis vocent, quotam partem generis humani Batavos esse ? (4) Respicerent Raetos Noricosque et ceterorum onera sociorum: sibi non tributa, sed virtutem et viros indici. (5) Proximum id libertati; et si dominorum electio sit, honestius principes Romanorum quam Germanorum feminas tolerari. (6) Haec volgus, proceres atrociora: Civilis rabie semet in arma trusos; illum domesticis malis excidium gentis opposuisse. (7) Tunc infensos Batavis deos, cum obsiderentur legiones, interficerentur legati, bellum uni necessarium, ferale ipsis sumeretur. (8) Ventum ad extrema, ni resipiscere incipiant et noxii capitis poena paenitentiam fateantur.

26. Non fefellit Civilem ea inclinatio et praevenire statuit, super taedium malorum etiam spe vitae, quae plerumque magnos animos infringit. (2) Petito colloquio scinditur Nabaliae fluminis pons; in cuius abrupta progressi duces, et Civilis ita coepit: (3) 'Si apud Vitellii legatum defenderer, neque facto meo venia neque dictis fides debebatur; cuncta inter nos inimica: hostilia ab illo coepta, a me aucta erant. Erga Vespasianum vetus mihi observantia, et cum privatus esset, amici vocabamur. (4) Hoc Primo Antonio notum, cuius epistulis ad bellum actus sum, ne Germanicae legiones et Gallica iuventus Alpes transcenderent. (5) Quae Antonius epistulis, Hordeonius Flaccus praesens monebat; arma in Germania movi, quae Mucianus in Syria, Aponius in Moesia, Flavianus in Pannonia . . . . .'

Varianten. — 1. cupido inuasi incessit *M*, cupido inanis incessit *Pichena*, cupido inde incessit *Heinsius Ritter*, cupiditas incessit *Andresen*. — 2. lyntrium *M*. — 3. quadragenosve *Spengel*. — ferunt *Joh. Müller*, serunt *M*, vexere *Meiser*, vehentium *Faërnus*, ferentium *Bipontini*, ferentium, quis *C. Heraeus*, quadragenosque . . . . . *Halm*, quadragenosque serunt . . . . . *Ritter*. — solite *M*. — actae *C. Heraeus*, aptae *Bipontini*, captae . . . . . *Nipperdey Halm*. — 4. lyntres *M*. — 8. remigium *M*. — 10. provecti *Puteolanus Nipperdey*. — 13. animis *M*.

19. propinquosque <eius> *Andresen*. — 21. cesos *M*. — 22. partum *Ritter*, paratum *M*. — 24. iuriam *M*.

28. plures *dett.*, fures *M*. — 29. prouocent *dett.* — 31. sed iuventutem *Ritter*. — 37. paena *M*. — penitentiam *M*.

39. tedium *M*. — spem *M*. — plerumque <etiam> *Acidalius*, plerumque <et> *Meiser*. — 41. cepit *M*. — uitellium *M*, Vitellianum *Doederlein Halm*. — 43. auctae *M*. — 46. presens *M*. — 47. mouit *M*. — 48. pannonia *b*, Inpannia *M*. — *Hier eindigt het handschrift.*

Aanteekeningen. — De vloot der Bataven wordt verslagen. Civilis moet uit het eiland der Bataven terugtrekken. De vrede wordt gesloten; voor de Bataven waren de voorwaarden gunstig. — Riese V 111–112.

5. *amnem Rhenum*; verg. Tacitus, Annales II 6.

15. *commeatus*, die de vloot moest aanvoeren.

31. *virtutem et viros*. — De Bataven moesten manschappen leveren voor de auxilia (verg. Tacitus, Germania 29) en betaalden geen schatting in geld.

33. *feminas*, als Veleda.

40. *petito colloquio*, ongeveer begin October 70.

—. *Nabaliae*; zie Ptolemaeus II 11, 13, waar *Navalia* wordt genoemd.

48. *Pannonia* . . . . . — Hier eindigt het handschrift.

TACITUS, ANNALES

Annales, geschiedenis van den dood van Augustus tot het begin der Historiae, waarschijnlijk in 18 boeken, getiteld *Ab excessu divi Augusti*, uitgegeven omstreeks 115. Bewaard zijn boek I tot IV, het begin van V en de laatste helft van VI, en boek XI tot XVI, aan het begin en het einde geschonden (met de geschiedenis der regeering van Tiberius, 14–37, behalve een deel van 29, het jaar 30 en het begin van 31, verder de regeering van Claudius en van Nero op het laatste tweetal jaren na, van midden 47 tot midden 66). — Als bronnen had Tacitus voor dit werk de beschikking over de handelingen van den senaat en tal van geschriften: de geschiedwerken van Aufidius Bassus, Cluvius Rufus, Fabius Rusticus, Plinius en anderen, de memoires van Tiberius, Agrippina en Corbulo, en waarschijnlijk nog tal van andere boeken, waarvan wij zelfs de titels niet kennen.

HANDSCHRIFTEN. — *Voor boek I–VI:*

M^{I} = Florence, *Bibl. Laurenziana*, LXVIII 1 *(Mediceus I)*, van de 9de eeuw. uit het klooster Corvey in Westfalen.

Voor boek XI–XVI en de Historiae:

M^{II} = Florence, *Bibl. Laurenziana*, LXVIII 2 *(Mediceus II)*, van de 11de eeuw, uit het klooster Monte Cassino.

a en *b* = Florence, *Bibl. Laurenziana*, LXIII 4 en 5, afschriften van M^{II} uit de 15de eeuw.

De beide Medicei zijn in phototypische reproductie uitgegeven met inleiding van E. Rostagno (Leiden, Sijthoff, 1902).

UITGAVEN. — C. Nipperdey–G. Andresen, *met commentaar* (Berlijn, 1904–1908). — E. Jacob, *met commentaar* (Parijs, Hachette, 1885–1886). — H. Furneaux (Oxford, 1896—1907).

Tacitus, Annales I 3

(Augustus) Germanicum Druso ortum octo aput Rhenum legionibus inposuit adscirique per adoptionem a Tiberio iussit, quamquam esset in domo Tiberii filius iuvenis; sed quo pluribus munimentis insisteret.

Bellum ea tempestate nullum nisi adversus Germanos supererat, abolendae magis infamiae ob amissum cum Quintilio Varo exercitum quam cupidine proferendi imperii aut dignum ob praemium.

Varianten. — 3. munimentis *Lipsius*, monumentis *M.*

Aanteekeningen. — Uit een overzicht van de ambten, door Augustus, als *subsidia dominationi*, aan zijn bloedverwanten bezorgd. — De oorlog tegen Germanië. — Riese XV 41 en III 21.

1. *Germanicum,* zoon van Drusus, geadopteerd door Tiberius, door Augustus in 13 als opperbevelhebber aan den Rijn aangesteld; verg. Velleius II 123.

–. *Druso,* broeder van Tiberius, gestorven in Germanië in 9 vóór Christus; verg. Livius, Epitome 140; Cassius Dio LV 1; Ovidius, Fasti I 597.

–. *octo – legionibus*; verg. Annales I 7 en IV 5. Dit was het voornaamste commando in het rijk, vooral ook omdat alleen daar oorlog was te voeren.

2. *inposuit,* n.l. in 13 na Christus, nadat Germanicus in 12 consul was geweest (Suetonius, C. Caesar 8); verg. Velleius II 123. Kort na den dood van Augustus kreeg Germanicus ook het voortdurende *imperium proconsulare,* dat anders alleen de keizer bezat (Annales I 14).

–. *Tiberio,* de opvolger van Augustus, 14–37 na Christus.

3. *filius iuvenis,* een zoon, die geen kind meer was, Drusus, toen 18 jaar oud. Hij was een zoon van Vipsania.

4. *ea tempestate,* op het oogenblik van den dood van Augustus, 14 na Christus.

5. *amissum – exercitum.* — Nederlaag van Varus in het Teutoburger woud, 9 na Christus; verg. Annales I 55; Velleius II 117–120; Cassius Dio LVI 18–22.

Tacitus, Annales I 7

Germanicus, in cuius manus tot legiones, immensa sociorum auxilia, mirus apud populum favor – –.

Aanteekeningen. — Tiberius vreesde Germanicus om de groote krijgsmacht, die door hem werd gecommandeerd; verg. Annales I 3 en 52, II 5.

1. *tot legiones,* de acht legioenen van het leger aan den Rijn.

–. *immensa – auxilia,* Germaansche troepen.

Tacitus, Annales I 9—10

9. Multus hinc ipso de Augusto sermo: – – – mari Oceano aut amnibus longinquis saeptum imperium. – – –

10. – – – Pacem sine dubio post haec, verum cruentam: Lollianas Varianasque clades.

Aanteekeningen. — Uit de beoordeeling van Augustus en het overzicht van zijn werkzaamheid voor den staat. — Riese III 147*a*.

1. *mari – imperium.* — De uitbreiding van het rijk tot zijn natuurlijke grenzen: den Oceanus en de groote rivieren: Rijn, Elbe, Donau en Euphraat.

2. *longinquis,* ver van de hoofdstad.

3. *haec,* de burgeroorlogen; verg. Plutarchus, De fortuna Romanorum 9.

–. *Lollianas Varianasque clades*; zie Suetonius, Augustus 23.

Tacitus, Annales I 11

(Tiberius) proferri libellum recitarique iussit. Opes publicae continebantur, quantum civium sociorumque in armis, quot classes regna provinciae, tributa aut vectigalia, et necessitates ac largitiones. Quae cuncta sua manu perscripserat Augustus addideratque consilium coercendi intra terminos imperii.

Aanteekeningen. — Uit het verslag van de zitting van den senaat na den dood van Augustus, 14 na Christus. — Suetonius, Augustus 101. — Riese III 147*b*.

1. *libellum,* n.l. *breviarium totius imperii* met de *mandata de funere suo* en een *index rerum gestarum* (het Monumentum Ancyranum is daarvan een afschrift), door Augustus nagelaten; zie Suetonius, Augustus 101.

2. *civium sociorumque in armis,* legiones en auxilia.

–. *regna,* afhankelijke koninkrijken.

3. *tributa aut vectigalia,* directe of indirecte belastingen.

4. *consilium – imperii.* — In zijn latere jaren had Augustus zich beperkt tot een defensieve politiek. Tiberius heeft deze politiek voortgezet. Zie Cassius Dio LVI 33 (verg. E. Kornemann, Hadrian, blz. 1). — Voor het gebied in het noorden beteekende dit, dat Germanië niet verder dan tot de Elbe moest worden veroverd, want dit land rekende Augustus nog als een deel van het Rijk; verg. Augustus, Res gestae 26.

Tacitus, Annales I 14

(Tiberius) Germanico Caesari proconsulare imperium petivit; missique legati, qui deferrent, simul maestitiam eius ob excessum Augusti solarentur.

Aanteekeningen. — Germanicus krijgt het *proconsulare imperium,* 14 na Christus. — Riese XV 42.

1. *proconsulare imperium,* n.l. voor het leven; op die wijze werd Germanicus aangewezen als troonsopvolger (verg. Annales XII 41); dit gezag was het eerst gegeven aan Augustus; verg. Cassius Dio LIII 32. — Germanicus was reeds in 11 na Christus proconsul; verg. Cassius Dio LVI 25.

–. *petivit,* in de zitting van den senaat na den dood van Augustus.

2. *legati;* zie Annales I 39.

Tacitus, Annales I 24

24. Haec audita quamquam abstrusum et tristissima quaeque maxime occultantem Tiberium perpulere, ut Drusum filium cum primoribus civitatis duabusque praetoriis cohortibus mitteret, nullis satis certis mandatis: ex re consulturum. Et cohortes delecto milite supra solitum firmatae. Additur magna pars praetoriani equitis et robora Germanorum, qui tum custodes imperii aderant.

Varianten. — 5. tum *Beroaldus,* dum *M.*

Aanteekeningen. — Drusus wordt in 14 na Christus naar Pannonië gezonden met Germanen van de lijfwacht. — Riese XV 43.

1. *Haec*, n.l. het oproer der legioenen in Pannonië.

5. *robora Germanorum*. — Reeds Augustus had een lijfwacht van Germanen (Suetonius, Augustus 49; Cassius Dio LVI 23, 4). Deze Germanen waren bijna allen Bataven; verg. Annales XV 58; Suetonius, Galba 12. Ook Agrippina had een lijfwacht van Germanen (Annales XIII 18). — Over deze lijfwacht verg. Mommsen, Staatsrecht, II³, blz. 808; M. Bang, Die Germanen im römischen Dienst (1906).

Tacitus, Annales I 31

31. Isdem ferme diebus isdem causis Germanicae legiones turbatae, quanto plures tanto violentius, et magna spe fore, ut Germanicus Caesar imperium alterius pati nequiret daretque se legionibus vi sua cuncta tracturis. Duo aput ripam Rheni exercitus erant: cui nomen superiori, sub C. Silio legato, inferiorem A. Caecina curabat. Regimen summae rei penes Germanicum, agendo Galliarum censui tum intentum.

Sed quibus Silius moderabatur, mente ambigua fortunam seditionis alienae speculabantur; inferioris exercitus miles in rabiem prolapsus est, orto ab unetvicesimanis quintanisque initio et tractis prima quoque ac vicesima legionibus; nam isdem aestivis in finibus Ubiorum habebantur per otium aut levia munia.

Varianten. — 3. tracturis *Freinsheim*, tracturus *M*.

Aanteekeningen. — Oproer onder de legioenen aan den Rijn, 14 na Christus. — Riese IV 4.

1. *Isdem – causis*, als bij den opstand van de drie legioenen in Pannonië, waarvan Annales I 16–30 is verhaald.

2. *Germanicus*, zoon van Drusus den broeder van Tiberius (verg. Annales I 3, 33 etc.; Cassius Dio LVII 3, 1), commandant van de legers aan den Rijn.

3. *daret – legionibus*; verg. Suetonius, C. Caesar 1.

4. *duo – exercitus*, n.l. exercitus Germaniae inferioris met het hoofdkwartier te Keulen, de legioenen: I Germanica, V Alaudae, XX Valeria Victrix, XXI Rapax, en exercitus Germaniae superioris met het hoofdkwartier te Mainz, de legioenen: II Augusta, XIII Gemina, XIV Gemina Martia Victrix, XVI Gallica. — Verg. Annales I 37. — Germanicus was de laatste stadhouder van de geheele Gallisch-Germaansche provincie. Later stonden de gouverneurs der onderdeelen en de bevelhebbers van de beide legers direct onder den keizer. De provincies Germania inferior en superior zijn eerst later ingericht.

–. *C. Silio*, consul 13 na Chr.; toen legatus pro praetore onder Germanicus.

5. *A. Caecina*, consul vóór 6 na Christus.

6. *Galliarum censui*. — De provincies van Gallië betaalden een jaarlijksche schatting aan den Romeinschen staat. Daaraan moest ieder ingezetene bijdragen naar zijn vermogen. De waarde van dit vermogen moest telkens worden opgegeven. Germanicus hield den census als commandant van de troepen en stadhouder in Gallië. — Tacitus vermeldt den *census* in Gallië: Annales II 6 en XIV 46, Historiae IV 17. — Verg. Livius, Epitoma 134; Suetonius, Caesar 25; Cassius Dio LIII 22; Eutropius VI 17; Claudius, Tabula Lugdunensis.

10. *Ubiorum.* — Waarschijnlijk was de legerplaats gedurende den zomer bij Neuss, het winterkwartier was te Ara Ubiorum (Keulen); zie Annales I 39. — Germanicus wist het oproer door zijn taktvol optreden te bedwingen (Annales I 31–37 en 39–45).

Tacitus, Annales I 34

(Germanicus) a veneratione Augusti orsus flexit ad victorias triumphosque Tiberii, praecipuis laudibus celebrans quae aput Germanias illis cum legionibus pulcherrima fecisset.

Aanteekeningen. — Uit de toespraak van Germanicus tot de oproerige soldaten. — Riese IV 9.

1. *victorias – fecisset.* — Veldtochten van Tiberius in Germanië, na den dood van Drusus in 9 en 8 vóór Christus, in 4 en 5 na Christus en na de nederlaag van Varus in 9–11 na Christus.

Tacitus, Annales I 38

38. At in Chaucis coeptavere seditionem praesidium agitantes vexillarii discordium legionum et praesenti duorum militum supplicio paulum repressi sunt. Iusserat id M.' Ennius castrorum praefectus, bono magis exemplo quam concesso iure. Deinde intumescente motu profugus repertusque, postquam intutae latebrae, praesidium ab audacia mutuatur: non praefectum ab iis, sed Germanicum ducem, sed Tiberium imperatorem violari. Simul exterritis qui obstiterant, raptum vexillum ad ripam vertit, et si quis agmine decessisset, pro desertore fore clamitans reduxit in hiberna turbidos et nihil ausos.

Varianten. — 3. M.' Ennius *Nipperdey (verg. Cassius Dio LV 33)*, mennius *M.*

Aanteekeningen. — Oproer bij de bezettingstroepen in het land der Chauci. — Riese IV 15.

1. *Chaucis,* waarschijnlijk de *Chauci minores* tusschen Eems en Wezer. — Het blijkt hier, dat ook na de nederlaag van Varus, in 9, in dit deel van Germanië nog een bezetting lag. — Een dergelijke bezetting lag ook bij de Friezen; verg. Annales IV 72.

–. *vexillarii,* een zelfstandig detachement van afdeelingen uit verschillende corpsen, vereenigd onder een *vexillum.*

3. *M.' Ennius,* Manius Ennius, vermeld door Cassius Dio LV 33 in 8 na Christus.

7. *ad ripam,* van den Rijn.

8. *hiberna,* te Vetera.

Tacitus, Annales I 39

39. Interea legati ab senatu regressum iam aput Aram Ubiorum Germanicum adeunt. Duae ibi legiones, prima atque vicesima, veteranique nuper missi sub vexillo hiemabant.

Aanteekeningen. — Vervolg van de geschiedenis van het oproer. — Riese IV 16.

1. *legati*; zie Annales I 14.

–. *regressum*, uit Boven-Germanië, waar hij de legioenen II, XIII, XIV en XVI had beëedigd; verg. Annales I 37.

–. *Ara Ubiorum*, de hoofdstad der Ubii met het altaar gewijd aan Roma en Augustus; verg. Annales I 57. — De naam van de stad wordt alleen hier genoemd. Onder Claudius werd er een colonia gesticht met den naam *Colonia Claudia Augusta Ara Agrippinensium*.

2. *ibi*, in de nabijheid der stad.

–. *legiones – vicesima.* — De beide andere legioenen, V en XXI, waren in de winterkwartieren te Vetera; zie Annales I 45.

3. *missi sub vexillo*, als oudgedienden in een afzonderlijk detachement vereenigd.

Tacitus, Annales I 44

Legatum legionis primae C. Caetronium – – –.

Aanteekeningen. — Uit het verhaal, hoe het oproer der legioenen I en XX te *Ara Ubiorum*, Keulen, werd bedwongen. — Riese IV 20.

1. *C. Caetronium*, Gaius Caetronius, alleen hier genoemd.

Tacitus, Annales I 45

45. Sic compositis praesentibus haut minor moles supererat ob ferociam quintae et unetvicesimae legionum, sexagensimum aput lapidem (loco Vetera nomen est) hibernantium. Nam primi seditionem coeptaverant; atrocissimum quodque facinus horum manibus patratum; nec poena commilitonum exterriti nec paenitentia conversi iras retinebant. Igitur Caesar arma classem socios demittere Rheno parat, si imperium detrectetur, bello certaturus.

Aanteekeningen. — Germanicus vertrekt van Keulen naar Vetera. — Riese IV 21.

1. *compositis praesentibus*, na het bedwingen van het oproer onder de legioenen I en XX te Keulen.

2. *sexagensimum aput lapidem.* — Volgens de itineraria is de afstand 42 of 43 Gallische mijlen. — Verg. Annales I 37 en 39.

3. *Vetera*, op den Fürstenberg onder Birten bij Xanten aan den linkeroever van den Rijn tegenover de monding van de Lippe.

5. *arma classem socios.* — De legioenen, de Rijnvloot, de auxilia. — De vloot, *classis Germanica*, was opgericht door Drusus, den vader van Germanicus (Annales II 8; Florus IV 12, 26), later gebruikt door Tiberius (Velleius II 106, 3; Monumentum Ancyranum 26); zie Annales I 60 en II 7, Historiae I 58 en de inscriptie's.

Tacitus, Annales I 49—52

Truces etiam tum animos cupido involat eundi in hostem, piaculum furoris; nec aliter posse placari commilitonum manes, quam si pectoribus impiis honesta vulnera accepissent. Sequitur ardorem militum Caesar iunctoque

ponte tramittit duodecim milia e legionibus, sex et viginti socias cohortis, octo equitum alas, quarum ea seditione intemerata modestia fuit.

50. Laeti neque procul Germani agitabant, dum iustitio ob amissum Augustum, post discordiis attinemur. At Romanus agmine propero silvam Caesiam limitemque a Tiberio coeptum scindit, castra in limite locat, frontem ac tergum vallo, latera concaedibus munitus. Inde saltus obscuros permeat consultatque, ex duobus itineribus breve et solitum sequatur an inpeditius et intemptatum eoque hostibus incautum. Delecta longiore via cetera adcelerantur; etenim attulerant exploratores festam eam Germanis noctem ac sollemnibus epulis ludicram. Caecina cum expeditis cohortibus praeire et obstantia silvarum amoliri iubetur; legiones modico intervallo sequuntur. Iuvit nox sideribus inlustris, ventumque ad vicos Marsorum et circumdatae stationes stratis etiam tum per cubilia propterque mensas, nullo metu, non antepositis vigiliis: adeo cuncta incuria disiecta erant neque belli timor, ac ne pax quidem nisi languida et soluta inter temulentos.

51. Caesar avidas legiones, quo latior populatio foret, quattuor in cuneos dispertit; quinquaginta milium spatium ferro flammisque pervastat. Non sexus, non aetas miserationem attulit; profana simul et sacra et celeberrimum illis gentibus templum, quod Tamfanae vocabant, solo aequantur. Sine vulnere milites, qui semisomnos inermos aut palantis ceciderant.

Excivit ea caedes Bructeros Tubantes Usipetes; saltusque, per quos exercitui regressus, insedere. Quod gnarum duci incessitque itineri et proelio. Pars equitum et auxiliariae cohortes ducebant, mox prima legio, et mediis impedimentis sinistrum latus unetvicesimani, dextrum quintani clausere; vicesima legio terga firmavit; post ceteri sociorum. Sed hostes, donec agmen per saltus porrigeretur, immoti, dein latera et frontem modice adsultantes, tota vi novissimos incurrere. Turbabanturque densis Germanorum catervis leves cohortes, cum Caesar advectus ad vicesimanos voce magna hoc illud tempus oblitterandae seditionis clamitabat: pergerent properarent culpam in decus vertere. Exarsere animis unoque impetu perruptum hostem redigunt in aperta caeduntque. Simul primi agminis copiae evasere silvas castraque communivere. Quietum inde iter, fidensque recentibus ac priorum oblitus miles in hibernis locatur.

52. Nuntiata ea Tiberium laetitia curaque adfecere: gaudebat oppressam seditionem; sed quod largiendis pecuniis et missione festinata favorem militum quaesivisset, bellica quoque Germanici gloria angebatur. Rettulit tamen ad senatum de rebus gestis multaque de virtute eius memoravit, magis in speciem verbis adornata quam ut penitus sentire crederetur.

VARIANTEN. — 22. Tamfanae *Orelli*, tanfanae *M (verg. Müllenhoff, Zeitschr. f. deutsches Altertum, 23, blz. 23)*, Tanfanae *Beroaldus.* — 25. proelio <paratus> *uitg.* — 26. *Nipperdey meent, dat voor* auxiliariae *een getal ontbreekt.*

AANTEEKENINGEN. — Eerste veldtocht van Germanicus in het land tusschen den Gelderschen IJsel en de Lippe, 14 na Christus. — Cassius Dio LVII 6, 1. — Riese IV 26–29.

1. *animos*, van de soldaten, die hadden deelgenomen aan het oproer.
2. *furoris*, het oproer en de strijd tusschen de soldaten onderling.

3. *iunctoque ponte*, bij Vetera; verg. Annales I 69.

4. *duodecim – legionibus*, de vier legioenen van het leger van Beneden-Germanië, zooals blijkt uit Annales I 51.

7. *silvam Caesiam*, elders niet vermeld, wellicht in de buurt van Essen.

8. *limitemque – locat.* — De baan, die Tiberius had laten openkappen door de *silva Caesia*, was zóó breed, dat Germanicus daarin *(in limite)* zijn legerplaats kon opslaan; verg. A. Oxé, Bonner Jahrbücher, CXIV (1906), blz. 99 en volg. — Voor het begrip *limes* zie Mommsen, Westdeutsche Zeitschrift, XIII (1894), blz. 134 en volg. = Gesammelte Schriften, V, blz. 456 en volg. en W. Gebert, Bonner Jahrbücher, CXIX (1910), blz. 158 en volg.

15. *Marsorum*, tusschen Lippe en Ruhr; verg. Strabo VII 1, 3, C. 290; Tacitus, Annales I 56 en II 25, Germania 2.

22. *templum*, gewijde plaats met een altaar.

24. *Usipetes.* — Daaronder zijn zeker ook de *Tencteri* te rekenen; verg. Caesar, Bellum Gallicum V 55, 2.

38. *largiendis – quaesivisset.* — Germanicus had als legatus, dus uit naam van den keizer, het oproer door deze gunsten bedwongen.

Tacitus, Annales I 55—61

55. Druso Caesare C. Norbano consulibus decernitur Germanico triumphus manente bello; quod quamquam in aestatem summa ope parabat, initio veris et repentino in Chattos excursu praecepit. Nam spes incesserat dissidere hostem in Arminium ac Segestem, insignem utrumque perfidia in nos aut fide. Arminius turbator Germaniae; Segestes parari rebellionem saepe alias et supremo convivio, post quod in arma itum, aperuit suasitque Varo, ut se et Arminium et ceteros proceres vinciret: nihil ausuram plebem principibus amotis, atque ipsi tempus fore, quo crimina et innoxios discerneret. Sed Varus fato et vi Armini cecidit; Segestes, quamquam consensu gentis in bellum tractus, discors manebat auctis privatim odiis, quod Arminius filiam eius alii pactam rapuerat; gener invisus inimici soceri; quaeque apud concordes vincula caritatis, incitamenta irarum apud infensos erant.

56. Igitur Germanicus quattuor legiones, quinque auxiliarium milia et tumultuarias catervas Germanorum cis Rhenum colentium Caecinae tradit; totidem legiones, duplicem sociorum numerum ipse ducit, positoque castello super vestigia paterni praesidii in monte Tauno expeditum exercitum in Chattos rapit, L. Apronio ad munitiones viarum et fluminum relicto. Nam (rarum illi caelo) siccitate et amnibus modicis inoffensum iter properaverat, imbresque et fluminum auctus regredienti metuebantur. Sed Chattis adeo inprovisus advenit, ut, quod imbecillum aetate ac sexu, statim captum aut trucidatum sit. – – – Fuerat animus Cheruscis iuvare Chattos, sed exterruit Caecina huc illuc ferens arma; et Marsos congredi ausos prospero proelio cohibuit.

57. Neque multo post legati a Segeste venerunt auxilium orantes adversus vim popularium, a quis circumsedebatur, validiore aput eos Arminio, quoniam bellum suadebat; nam barbaris, quanto quis audacia promptus, tanto magis fidus rebusque motis potior habetur. Addiderat Segestes legatis filium, nomine Segimundum; sed iuvenis conscientia cunctabatur. Quippe anno, quo Germaniae descivere, sacerdos aput aram Ubiorum creatus

ruperat vittas, profugus ad rebelles. Adductus tamen in spem clementiae Romanae pertulit patris mandata benigneque exceptus cum praesidio Gallicam in ripam missus est.

Germanico pretium fuit convertere agmen; pugnatumque in obsidentis, et ereptus Segestes magna cum propinquorum et clientium manu. Inerant feminae nobiles, inter quas uxor Arminii eademque filia Segestis, mariti magis quam parentis animo, neque victa in lacrimas neque voce supplex, compressis intra sinum manibus gravidum uterum intuens. Ferebantur et spolia Varianae cladis, plerisque eorum, qui tum in deditionem veniebant, praedae data; simul Segestes ipse, ingens visu et memoria bonae societatis inpavidus.

58. --- Caesar clementi responso liberis propinquisque eius incolumitatem, ipsi sedem vetere in provincia pollicetur. Exercitum reduxit nomenque imperatoris auctore Tiberio accepit. Arminii uxor virilis sexus stirpem edidit; educatus Ravennae puer quo mox ludibrio conflictatus sit, in tempore memorabo.

59. Fama dediti benigneque excepti Segestis vulgata, ut quibusque bellum invitis aut cupientibus erat, spe vel dolore accipitur. Arminium super insitam violentiam rapta uxor, subiectus servitio uxoris uterus vaecordem agebant, volitabatque per Cheruscos, arma in Segestem, arma in Caesarem poscens. Neque probris temperabat: egregium patrem, magnum imperatorem, fortem exercitum, quorum tot manus unam mulierculam avexerint. Sibi tres legiones, totidem legatos procubuisse; non enim se proditione neque adversus feminas gravidas, sed palam adversus armatos bellum tractare. Cerni adhuc in lucis signa Romana, quae dis patriis suspenderit. Coleret Segestes victam ripam, redderet filio sacerdotium [hominum]: Germanos numquam satis excusaturos, quod inter Albim et Rhenum virgas et secures et togam viderint. - - -

60. Conciti per haec non modo Cherusci, sed conterminae gentes, tractusque in partis Inguiomerus, Arminii patruus, vetere aput Romanos auctoritate; unde maior Caesari metus. Et ne bellum mole una ingrueret, Caecinam cum quadraginta cohortibus Romanis distrahendo hosti per Bructeros ad flumen Amisiam mittit; equitem Pedo praefectus finibus Frisiorum ducit; ipse inpositas navibus quattuor legiones per lacus vexit; simulque pedes eques classis aput praedictum amnem convenere. Chauci cum auxilia pollicerentur, in commilitium adsciti sunt. Bructeros sua urentis expedita cum manu L. Stertinius missu Germanici fudit interque caedem et praedam repperit undevicesimae legionis aquilam cum Varo amissam. Ductum inde agmen ad ultimos Bructerorum, quantumque Amisiam et Lupiam amnes inter vastatum, haud procul Teutoburgiensi saltu, in quo reliquiae Vari legionumque insepultae dicebantur.

61. Igitur cupido Caesarem invadit solvendi suprema militibus ducique, permoto ad miserationem omni, qui aderat, exercitu ob propinquos amicos denique ob casus bellorum et sortem hominum. Praemisso Caecina, ut occulta saltuum scrutaretur pontesque et aggeres umido paludum et fallacibus campis imponeret, incedunt maestos locos visuque ac memoria deformis.

VARIANTEN. — 9. armeni *M (als II 88* armenius *en XI 16* armenii, *zoo ook Strabo)*. — 11. gener invisus inimici soceri *anderen,* gener invisus inimicus soceri

Nipperdey. — 19. metuebantur *Lipsius,* metuebatur *M.* — 27. rebusque motis *Lipsius,* rebus commotis *M.* — 36. evicta *Al. Ruperti en Spengel (verg. A. XI 37 en H. II 64).* — 55. [hominum] *Novák,* hominem *M*[2], Romanum *F. A. Wolf,* hostium *Nipperdey.* — 59. vetere *Wesenberg,* ueteri *M.* — 64. classis *Lipsius,* classes *M.*

AANTEEKENINGEN. — Tweede veldtocht van Germanicus, 15 na Christus, Annales I 55—72. — Suetonius, C. Caesar 3. — Riese IV 30–36.

3. *Chattos.* — Germanicus trekt over den Taunus en valt in het land der Chatti (Hessen).

4. *Arminium;* verg. Annales II 88.

–. *Segestem;* verg. Velleius II 118, 4.

9. *Varus;* zie Annales I 3.

10. *filiam,* Thusnelda; verg. Strabo VII 1, 4, C. 292.

13. *quattuor legiones,* van het leger aan den Beneden-Rijn.

14. *tumultuarias – colentium,* n.l. der Batavi, Sygambri en Ubii; verg. *auxiliares Galli Germanique* (Annales II 16), *Chauci inter auxilia Romana agentes* (Annales II 17); de eerste vermelding van Germaansche hulptroepen; verg. M. Bang, Die Germanen im römischen Dienst (1906), blz. 56.

15. *totidem legiones,* van het leger aan den Boven-Rijn; Germanicus rukte op van Mainz.

16. *paterni praesidii,* een castellum van Drusus; het tweede wordt genoemd door Cassius Dio LIV 33.

–. *Tauno,* de bergrug tusschen Rijn en Nidda, thans, naar deze mededeeling van Tacitus, weer zoo genoemd.

18. *siccitate;* verg. voor een dergelijke periode van droogte Tacitus, Historiae IV 26.

21. *Cheruscis,* aan de Wezer, ten oosten van de Marsi en ten noordoosten van de Chatti; Caecina was dus van Vetera opgerukt.

29. *anno – descivere,* 9 na Christus, na de nederlaag van Varus.

–. *aram Ubiorum,* het altaar voor Roma en Augustus te Keulen, dat daarom *Ara Ubiorum* werd genoemd (Annales I 39; elders *oppidum Ubiorum*).

31. *Gallicam in ripam,* de linkeroever van den Rijn.

35. *uxor Arminii,* Thusnelda; verg. Strabo VII 1, 4, C. 292.

41. *responso,* antwoord op de rede van Segestes, die voorafgaat in het begin van het hoofdstuk.

42. *vetere in provincia,* aan den linker oever van den Rijn, in Gallië.

44. *puer,* Thumelicus; verg. Strabo VII 1, 4, C. 292.

–. *ludibrio,* een gebeurtenis waarmee schande is verbonden. Wat Tacitus bedoelt, is niet bekend. — In 47 was de jongen dood; verg. Annales XI 16.

56. *virgas – togam,* van een Romeinschen magistraat.

59. *Inguiomerus,* broeder van Segimerus, den vader van Arminius.

61. *quadraginta cohortibus Romanis,* de vier legioenen van het leger aan den Beneden-Rijn; zie Annales I 64. — Het aantal cohortes is hier genoemd in plaats van de legiones ter wille van de afwisseling.

62. *Bructeros,* Germaansche volkstam, wonend aan de Eems; verg. Strabo VII 1, 3, C. 290.

–. *Amisiam,* de rivier de Eems; verg. ook Ptolemaeus II 11, 13.

62. *Pedo*, waarschijnlijk de dichter Pedo Albinovanus, vriend van Ovidius, die een gedicht heeft gemaakt over de veldtochten van Germanicus. Een gedeelte daaruit vindt men bij Seneca, Suasoriae I 14 (zie boven, blz. 79); verg. Seneca, Controversiae IX 12; Ovidius, Ex Ponto IV 10, 4 en 16, 6.

–. *Frisiorum*. — Zij waren toen al onderworpen; verg. Annales IV 72.

63. *quattuor legiones*, van het leger in Boven-Germanië; verg. Annales I 70.

–. *lacus*, de Zuiderzee. Dus voer Germanicus waarschijnlijk toen reeds door de Fossa Drusi; verg. Annales II 8, XIII 54, Germania 34; Plinius, Naturalis Historia IV 101, XVI 5. — Mela III 24 spreekt van een *ingens lacus Flevo* (zie boven, blz. 123).

65. *in commilitium adsciti*, als Tacitus, Historiae III 5 (naar Plinius, Annales), in het leger opgenomen.

69. *in quo – dicebantur*. — Over de plaats van de nederlaag van Varus zie E. Wilisch, Der Kampf um das Schlachtfeld im Teutoburger Walde. Neue Jahrbücher für das klassische Altertum, XXIII (1909), blz. 322-353; E. Kornemann, P. Quintilius Varus. Neue Jahrb. für das klass. Altertum, LI (1922), blz. 42–62.

74. *pontes*, veenbruggen; zie Annales I 63; verg. IV 73.

–. *aggeres*, dammen door het moeras; verg. Annales II 7.

Tacitus, Annales I 63—72

Mox reducto ad Amisiam exercitu legiones classe, ut advexerat, reportat; pars equitum litore Oceani petere Rhenum iussa; Caecina, qui suum militem ducebat, monitus, quamquam notis itineribus regrederetur, pontes longos quam maturrime superare. Angustus is trames vastas inter paludes et quondam a L. Domitio aggeratus; cetera limosa, tenacia gravi caeno aut rivis incerta erant; circum silvae paulatim adclives, quas tum Arminius implevit, compendiis viarum et cito agmine onustum sarcinis armisque militem cum antevenisset. Caecinae dubitanti, quonam modo ruptos vetustate pontes reponeret simulque propulsaret hostem, castra metari in loco placuit, ut opus et alii proelium inciperent.

64. Barbari perfringere stationes seque inferre munitoribus nisi lacessunt circumgrediuntur occursant. Miscetur operantium bellantiumque clamor. Et cuncta pariter Romanis adversa: locus uligine profunda, idem ad gradum instabilis, procedentibus lubricus; corpora gravia loricis; neque librare pila inter undas poterant. Contra Cheruscis sueta aput paludes proelia, procera membra, hastae ingentes ad vulnera facienda quamvis procul. Nox demum inclinantis iam legiones adversae pugnae exemit.

Germani ob prospera indefessi, ne tum quidem sumpta quiete, quantum aquarum circum surgentibus iugis oritur, vertere in subiecta; mersaque humo et obruto, quod effectum operis, duplicatus militi labor. Quadragesimum id stipendium Caecina parendi aut imperitandi habebat, secundarum ambiguarumque rerum sciens eoque interritus. Igitur futura volvens non aliud repperit, quam ut hostem silvis coërceret, donec saucii, quantumque gravioris agminis, anteirent. Nam medio montium et paludum porrigebatur planities, quae tenuem aciem pateretur. Deliguntur legiones quinta dextro lateri, unetvicesima in laevum, primani ducendum ad agmen, vicensimanus adversum secuturos.

65. Nox per diversa inquies, cum barbari festis epulis, laeto cantu aut truci sonore subiecta vallium ac resultantis saltus complerent, aput Romanos invalidi ignes, interruptae voces, atque ipsi passim adiacerent vallo, oberrarent tentoriis, insomnes magis quam pervigiles. Ducemque terruit dira quies. nam Quintilium Varum sanguine oblitum et paludibus emersum cernere et audire visus est velut vocantem, non tamen obsecutus et manum intendentis reppulisse. Coepta luce missae in latera legiones, metu an contumacia, locum deseruere, capto propere campo umentia ultra. Neque tamen Arminius quamquam libero incursu statim prorupit. Sed ut haesere caeno fossisque impedimenta, turbati circum milites, incertus signorum ordo, utque tali in tempore sibi quisque properus et lentae adversum imperia aures, inrumpere Germanos iubet, clamitans: 'En Varus eodemque iterum fato vinctae legiones!' Simul haec et cum delectis scindit agmen equisque maxime vulnera ingerit. Illi sanguine suo et lubrico paludum lapsantes excussis rectoribus disicere obvios, proterere iacentes. Plurimus circa aquilas labor, quae neque ferri adversum ingruentia tela neque figi limosa humo poterant. Caecina dum sustentat aciem, suffosso equo delapsus circumveniebatur, ni prima legio sese opposuisset. Iuvit hostium aviditas, omissa caede praedam sectantium; enisaeque legiones vesperascente die in aperta et solida. Neque is miseriarum finis: struendum vallum, petendus agger; amissa magna ex parte, per quae egeritur humus aut exciditur caespes; non tentoria manipulis, non fomenta sauciis; infectos caeno aut cruore cibos dividentes funestas tenebras et tot hominum milibus unum iam reliquum diem lamentabantur.

66. Forte equus abruptis vinculis vagus et clamore territus quosdam occurrentium obturbavit. Tanta inde consternatio inrupisse Germanos credentium, ut cuncti ruerent ad portas, quarum decumana maxime petebatur, aversa hosti et fugientibus tutior. Caecina comperto vanam esse formidinem, cum tamen neque auctoritate neque precibus, ne manu quidem obsistere aut retinere militem quiret, proiectus in limine portae miseratione demum, quia per corpus legati eundum erat, clausit viam; simul tribuni et centuriones falsum pavorem esse docuerunt.

67. Tunc contractos in principia iussosque dicta cum silentio accipere temporis ac necessitatis monet. Unam in armis salutem, sed ea consilio temperanda manendumque intra vallum, donec expugnandi hostes spe propius succederent; mox undique erumpendum: illa eruptione ad Rhenum perveniri. Quod si fugerent, pluris silvas, profundas magis paludes, saevitiam hostium superesse; at victoribus decus gloriam. Quae domi cara, quae in castris honesta, memorat; reticuit de adversis. Equos dehinc, orsus a suis, legatorum tribunorumque nulla ambitione fortissimo cuique bellatori tradit, ut hi, mox pedes in hostem invaderent.

68. Haut minus inquies Germanus spe cupidine et diversis ducum sententiis agebat, Arminio, sinerent egredi egressosque rursum per umida et impedita circumvenirent suadente, atrociora Inguiomero et laeta barbaris, ut vallum armis ambirent: promptam expugnationem, plures captivos, incorruptam praedam fore. Igitur orta die proruunt fossas, iniciunt crates, summa valli prensant, raro super milite et quasi ob metum defixo. Postquam haesere munimentis, datur cohortibus signum cornuaque ac tubae concinuere. Exin clamore et impetu tergis Germanorum circumfunduntur, exprobrantes

non hic silvas nec paludes, sed aequis locis aequos deos. Hosti facile excidium et paucos ac semermos cogitanti sonus tubarum, fulgor armorum, quanto inopina, tanto maiora offunduntur; cadebantque, ut rebus secundis avidi, ita adversis incauti. Arminius integer, Inguiomerus post grave vulnus pugnam deseruere; vulgus trucidatum est, donec ira et dies permansit. Nocte demum reversae legiones, quamvis plus vulnerum, eadem ciborum egestas fatigaret, vim sanitatem copias, cuncta in victoria habuere.

69. Pervaserat interim circumventi exercitus fama et infesto Germanorum agmine Gallias peti; ac ni Agrippina inpositum Rheno pontem solvi prohibuisset, erant, qui id flagitium formidine auderent. Sed femina ingens animi munia ducis per eos dies induit militibusque, ut quis inops aut saucius, vestem et fomenta dilargita est. Tradit C. Plinius, Germanicorum bellorum scriptor, stetisse apud principium pontis, laudes et grates reversis legionibus habentem. Id Tiberii animum altius penetravit; non enim simplices eas curas, nec adversus externos studia militum quaeri. Nihil relictum imperatoribus, ubi femina manipulos intervisat, signa adeat, largitionem temptet, tamquam parum ambitiose filium ducis gregali habitu circumferat, Caesaremque Caligulam appellari velit. – – –

70. At Germanicus legionum, quas navibus vexerat, secundam et quartam decimam itinere terrestri P. Vitellio ducendas tradit, quo levior classis vadoso mari innaret vel reciproco sideret. Vitellius primum iter sicca humo aut modice adlabente aestu quietum habuit; mox inpulsu aquilonis, simul sidere aequinoctii, quo maxime tumescit Oceanus, rapi agique agmen. Et opplebantur terrae: eadem freto litori campis facies, neque discerni poterant incerta ab solidis, brevia a profundis. Sternuntur fluctibus, hauriuntur gurgitibus; iumenta sarcinae corpora exanima interfluunt occursant. Permiscentur inter se manipuli, modo pectore, modo ore tenus extantes, aliquando subtracto solo disiecti aut obruti. Non vox et mutui hortatus iuvabant adversante unda; nihil strenuus ab ignavo, sapiens ab inprudenti, consilia a casu differre: cuncta pari violentia involvebantur. Tandem Vitellius in editiora enisus eodem agmen subduxit. Pernoctavere sine utensilibus, sine igni, magna pars nudo aut mulcato corpore, haud minus miserabiles, quam quos hostis circumsidebat: quippe illic etiam honestae mortis usus, his inglorium exitium. Lux reddidit terram, penetratumque ad amnem Visurgin, quo Caesar classe contenderat. Impositae dein legiones, vagante fama submersas; nec fides salutis ante, quam Caesarem exercitumque reducem videre.

71. Iam Stertinius ad accipiendum in deditionem Segimerum fratrem Segestis praemissus, ipsum et filium eius in civitatem Ubiorum perduxerat. Data utrique venia, facile Segimero, cunctantius filio, quia Quintilii Vari corpus inlusisse dicebatur. Ceterum ad supplenda exercitus damna certavere Galliae Hispaniae Italia, quod cuique promptum, arma equos aurum offerentes. Quorum laudato studio Germanicus, armis modo et equis ad bellum sumptis, propria pecunia militem iuvit. Utque cladis memoriam etiam comitate leniret, circumire saucios, facta singulorum extollere; vulnera intuens alium spe, alium gloria, cunctos adloquio et cura sibique et proelio firmabat.

72. Decreta eo anno triumphalia insignia A. Caecinae L. Apronio C. Silio ob res cum Germanico gestas.

VARIANTEN. — 11. seque *Beroaldus*, sequi *M.* — 15. librare *Beroaldus*, liberare *M.* — 16. nox *ed. Frobeniana*, mox *M.* — 34. intendentis *verbet. uit* intendentes *M*, manus intendentem *Sirker.* — 39. eodemque *Ritter*, et eodemque *M*, et eodem *Lipsius.* — 48. per quae egeritur *Rhenanus*, perq; geritur *M.* — 72. prorumpunt *Fr. Thomae (maar verg. Wölfflin, Philologus, 27, blz. 145).* — 78. offunduntur *Rhenanus*, offenduntur *M.* — 88. pontis *Beroaldus*, poti *M.* — 90. <studia> militum *C. Heraeus*, militum studia *Döderlein*, militem *Beroaldus*; *met* militum *begint een nieuwe blz. in het hs.* — 104. ab inprudenti *Lipsius*, a prudenti *M.* — 108. circumsidebat *Urlichs*, circumsidet *M.* — 110. [Visurgin] *Mercerus*, Unsingim *Alting*, Vidrum *Lipsius.* — 115. quinctilii *M.*

AANTEEKENINGEN. — Vervolg van het verhaal van den tweeden veldtocht van Germanicus. — Riese III 110a en IV 39–47.

2. *litore Oceani*, dus door Groningen, Friesland en Holland.

3. *pontes longos*, de veenbruggen van Lucius Domitius Ahenobarbus; verg. Annales I 61 en IV 73; volgens sommigen tusschen Mehrholz en Brägel, volgens anderen in het Boertanger Moeras, waar dergelijke bruggen zijn gevonden bij Ter Haar en Valten; verg. A. E. van Giffen, Oudheidkundige mededeelingen van het Museum van Oudheden, VII (1913), blz. 51–90. — Het gevecht in de veenmoerassen heeft in elk geval in de onmiddellijke nabijheid van onze grenzen plaats gehad.

84. *pontem*, bij Vetera; verg. Annales I 49.

87. *C. Plinius – scriptor.* — De titel van het werk was: *Bella Germaniae.* Blijkbaar is Plinius hier gebruikt naast Aufidius Bassus, de hoofdbron van Tacitus (zoo oordeelen Liebenam, Jahrbücher für Philologie, 143, 1891, blz. 878; Fabia, Sources de Tacite, blz. 406; Norden, Die germanische Urgeschichte, blz. 212 en volg. — Münzer, Bonner Jahrbücher, CIV, 1899, blz. 71, houdt Plinius ook hier voor den voornaamsten bron). — De Annales van Plinius worden door Tacitus, Annales XIII 20, geciteerd. — Blijkbaar bewonderde Plinius, die onder de regeering van haar zwager Claudius schreef, het optreden van Agrippina. — Geheel anders oordeelde Tacitus (Annales II 55) over Plancina in een dergelijk geval.

91. *manipulos*, de troepen in het kwartier; *signa*, de troepen te velde.

93. *Caligulam*, later keizer Gaius Caesar.

94. *legionum*, van het leger van den Boven-Rijn; zie Annales I 60.

95. *P. Vitellio*, oom van den lateren keizer.

110. *Visurgin*, de Wezer. Waarschijnlijk is de naam van de rivier niet juist overgeleverd, want blijkbaar is Vitellius van de Eems opgerukt naar het westen. Voor een verkenningstocht in oostelijke richting, was geen gelegenheid meer, want Annales I 63 is al sprake van den terugtocht *(reportat).*

114. *praemissus*, zeker terstond na zijn expeditie tegen de Bructeren, Annales I 60, toen de zaken in Germanië nog goed stonden voor de Romeinen.

–. *filium*, Sesithacum volgens Strabo VII 1, 4, C. 292.

122. *A Caecinae L. Apronio C. Silio.* — De hier genoemde legati kregen de onderscheiding, omdat zij consulares waren. De overige legati waren: Publius Vitellius (Annales I 70), Gaius Antias (Annales II 6) en Seius Tubero (Annales II 20).

Tacitus, Annales II 5—8

5. Tiberio haud ingratum accidit turbari res Orientis, ut ea specie Germanicum suetis legionibus abstraheret novisque provinciis impositum dolo simul et casibus obiectaret. At ille, quanto acriora in eum studia militum et aversa patrui voluntas, celerandae victoriae intentior, tractare proeliorum vias et quae sibi tertium iam annum belligeranti saeva vel prospera evenissent. Fundi Germanos acie et iustis locis, iuvari silvis paludibus brevi aestate et praematura hieme; suum militem haud perinde vulneribus quam spatiis itinerum damno armorum adfici; fessas Gallias ministrandis equis; longum impedimentorum agmen opportunum ad insidias, defensantibus iniquum. At si mare intretur, promptam ipsis possessionem et hostibus ignotam; simul bellum maturius incipi legionesque et commeatus pariter vehi; integrum equitem equosque per ora et alveos fluminum media in Germania fore.

6. Igitur huc intendit, missis ad census Galliarum P. Vitellio et C. Antio. Silius [et Anteius] et Caecina fabricandae classi praeponuntur. Mille naves sufficere visae properataeque, aliae breves angusta puppi proraque et lato utero, quo facilius fluctus tolerarent; quaedam planae carinis, ut sine noxa siderent; plures adpositis utrimque gubernaculis, converso ut repente remigio hinc vel illinc adpellerent; multae pontibus stratae, super quas tormenta veherentur, simul aptae ferendis equis aut commeatui; velis habiles, citae remis augebantur alacritate militum in speciem ac terrorem.

Insula Batavorum in quam convenirent praedicta, ob faciles adpulsus accipiendisque copiis et transmittendum ad bellum opportuna. Nam Rhenus uno alveo continuus aut modicas insulas circumveniens aput principium agri Batavi velut in duos amnes dividitur servatque nomen et violentiam cursus, qua Germaniam praevehitur, donec Oceano misceatur; ad Gallicam ripam latior et placidior adfluens (verso cognomento Vahalem accolae dicunt) mox id quoque vocabulum mutat Mosa flumine eiusque inmenso ore eundem in Oceanum effunditur.

7. Sed Caesar, dum adiguntur naves, Silium legatum cum expedita manu inruptionem in Chattos facere iubet; ipse audito castellum Lupiae flumini adpositum obsideri, sex legiones eo duxit. Neque Silio ob subitos imbres aliud, quam ut modicam praedam et Arpi, principis Chattorum, coniugem filiamque raperet, neque Caesari copiam pugnae obsessores fecere ad famam adventus eius dilapsi. Tumulum tamen nuper Varianis legionibus structum et veterem aram Druso sitam disiecerant. Restituit aram honorique patris princeps ipse cum legionibus decucurrit; tumulum iterare haud visum. Et cuncta inter castellum Alisonem ac Rhenum novis limitibus aggeribusque permunita.

8. Iamque classis advenerat, cum praemisso commeatu et distributis in legiones ac socios navibus fossam, cui Drusianae nomen, ingressus precatusque Drusum patrem, ut se eadem ausum libens placatusque exemplo ac memoria consiliorum atque operum iuvaret, lacus inde et Oceanum usque ad Amisiam flumen secunda navigatione pervehitur. Classis [Amisiae] relicta laevo amne; erratumque in eo, quod non subvexit [transposuit] militem dextras in terras iturum; ita plures dies efficiendis pontibus absumpti. Et eques quidem ac legiones prima aestuaria, nondum adcrescente unda, intrepidi transiere;

postremum auxiliorum agmen Batavique in parte ea, dum insultant aquis artemque nandi ostentant, turbati et quidam hausti sunt. Metanti castra Caesari Angrivariorum defectio a tergo nuntiatur; missus ilico Stertinius cum equite et armatura levi igne et caedibus perfidiam ultus est.

VARIANTEN. — 5. vices *H. Schmaus.* — 9. oportunum *M.* — 13. C. Antio *Ursinus*, cantio *M.* — 14. [et Anteius] *Urlich*, A. (*of* T.) Anteius *Ritter*, Apronius *Nipperdey.* — 18. super quos *Ernesti*, super quis *Döderlein.* — 41. ausurum *Andresen.* — 43. [Amisiae] *Nipperdey*, Amisiae ore relicta *M Seyffert.* — 44. [transposuit] *Ernesti*, [subvexit] *Nipperdey*, subvexit aut transposuit *Wurm.* — 49. angriuoriorum *M*, Ampsivariorum *Nipperdey.*

AANTEEKENINGEN. — Derde veldtocht van Germanicus, 16 na Christus. — Riese IV 48–50 en XIII 85. — Strabo VII 1, 3, C. 290; Plinius, Naturalis Historia IV 97; Pedo Albinovanus, bij Seneca, Suasoriae I 15.

1. *turbari res Orientis*, door den oorlog tegen de Parthen, waarvan Tacitus, Annales II 1–4 verhaalde.

5. *tertium.* — In 10 en 11 na Christus had Germanicus onder Tiberius een commando gehad, in 13 kreeg hij zelf het opperbevel (Annales I 14) en in 14 was zijn eerste veldtocht geweest.

8. *ministrandis equis.* — Het verlies aan paarden was altijd het moeilijkst te herstellen.

13. *huc*, n.l. een expeditie over zee.

–. *ad census Galliarum*; verg. Annales I 31.

14. [*et Anteius*], waarschijnlijk door dittographie uit *C. Antio.*

22. *Rhenus*; verg. [Caesar], Bellum Gallicum IV 10; Mela III 24; Plinius, Naturalis historia IV 101.

26. *Vahalem*; verg. bovendien Sidonius Apollinaris, Carmina 13, 11 en 23, 243.

30. *castellum.* — Dit kan niet *Aliso* zijn; verg. ook Cassius Dio LIV 33. — Over het *castellum Lupiae flumini adpositum*, *ad caput Lupiae fluminis hiberna* (Velleius II 103) en Aliso verg. L. Schmidt, Römisch-Germanisches Korrespondenzblatt, IV (1911), blz. 93–95, en Germania, X (1926), blz. 113—114.

35. *Druso sitam*, ter eere van Drusus opgericht.

37. *limitibus aggeribusque*, breede opengekapte wegen door het hoog gelegen woud en dammen door de moerassen; verg. Annales I 50. — Over het begrip *limes* in deze plaats verg. W. Gebert, Bonner Jahrbücher, CXIX (1910), blz. 158–205.

39. *classis*; zie Annales I 45.

40. *fossam cui Drusianae nomen*, genoemd Annales XI 18. — De gracht liep dus van de insula Batavorum naar de groote meren en den Oceanus.

41. *eadem ausum*, als Drusus bij zijn tocht over de Noordzee; verg. Suetonius, Claudius 1; Cassius Dio LIV 32.

42. *lacus*, Flevo of Flevum; verg. Annales I 60, II 6 en XIII 54; Mela III 24; Plinius, Naturalis Historia IV 101.

48. *metanti castra*, aan de Wezer, zooals blijkt uit het volgende.

49. *Angrivariorum.* — Nipperdey stelde voor hier en Annales II 24 te lezen *Ampsivariorum.*

Tacitus, Annales II 11

11. Postero die Germanorum acies trans Visurgim stetit. Caesar, nisi pontibus praesidiisque inpositis dare in discrimen legiones haud imperatorium ratus, equitem vado tramittit. Praefuere Stertinius et e numero primipilarium Aemilius, distantibus locis invecti, ut hostem diducerent. Qua celerrimus amnis, Chariovalda, dux Batavorum, erupit. Eum Cherusci fugam simulantes in planitiem saltibus circumiectam traxere; dein coorti et undique effusi trudunt adversos, instant cedentibus collectosque in orbem pars congressi, quidam eminus proturbant. Chariovalda diu sustentata hostium saevitia, hortatus suos, ut ingruentes catervas globo perfringerent, atque ipse densissimos inrumpens, congestis telis et suffosso equo labitur, ac multi nobilium circa; ceteros vis sua aut equites cum Stertinio Aemilioque subvenientes periculo exemere.

VARIANTEN. — 3. primilliarium *M.* — 4. diducerent *Rhenanus,* deducerent *M.* — 9. perfringerent *Bezzenberger,* fringerent *M,* frangerent *Lipsius.* — ipse *Weissenborn,* ipse in *uitg.,* ipsis *M.* — 10. inrumpens *ed. Frobeniana,* inrupens *M.*

AANTEEKENINGEN. — Gevecht tusschen de Germanen en Bataafsche ruiters aan de Wezer. — Riese IV 52.

1. *Postero die,* na het gesprek tusschen Arminius en zijn broeder Flavus, die bij het leger der Romeinen was.

Germanicus steekt daarna met zijn leger de Wezer over (Annales II 12) en verslaat de Cherusci (Annales II 16–18 en 20–21).

Tacitus, Annales II 16

Noster exercitus sic incessit: auxiliares Galli Germanique in fronte, post quos pedites sagittarii, dein quattuor legiones et cum duabus praetoriis cohortibus ac delecto equite Caesar, exin totidem aliae legiones et levis armatura cum equite sagittario ceteraeque sociorum cohortes.

AANTEEKENINGEN. — Marschorde van het leger van Germanicus ten oosten van de Wezer tegen de Cherusci, 16 na Christus. — Riese IV 54.

1. *auxiliares Galli Germanique,* o.a. de Bataven en Chauci.

Tacitus, Annales II 17

Quidam adgnitum *(Arminium)* a Chaucis inter auxilia Romana agentibus emissumque tradiderunt.

AANTEEKENINGEN. — Chaucische hulptroepen der Romeinen laten Arminius in den slag bij de Wezer ontkomen, 16 na Christus. — Riese IV 55.

1. *Chaucis – agentibus*; verg. Annales I 60.

Tacitus, Annales II 22

22. Laudatis pro contione victoribus Caesar congeriem armorum struxit superbo cum titulo: debellatis inter Rhenum Albimque nationibus exercitum Tiberii Caesaris ea monimenta Marti et Iovi et Augusto sacravisse.

VARIANTEN. — 3. monimenta *Lipsius*, munimenta *M*. — Marti et divo Augusto *Hirschfeld*.

AANTEEKENINGEN. — Na den slag aan de Wezer laat Germanicus een tropaeum oprichten, als zegeteeken over alle volken tusschen Rijn en Elbe, 16 na Christus. — Riese IV 59.

Tacitus, Annales II 23—24

23. Sed aestate iam adulta legionum aliae itinere terrestri in hibernacula remissae; plures Caesar classi impositas per flumen Amisiam Oceano invexit. Ac primo placidum aequor mille navium remis strepere aut velis inpelli; mox atro nubium globo effusa grando, simul variis undique procellis incerti fluctus prospectum adimere, regimen inpedire; milesque pavidus et casuum maris ignarus, dum turbat nautas vel intempestive iuvat, officia prudentium corrumpebat. Omne dehinc caelum et mare omne in austrum cessit, qui tumidis Germaniae terris, profundis amnibus, immenso nubium tractu validus et rigore vicini septentrionis horridior rapuit disiecitque naves in aperta Oceani aut insulas saxis abruptis vel per occulta vada infestas. Quibus paulum aegreque vitatis, postquam mutabat aestus eodemque, quo ventus, ferebat, non adhaerere ancoris, non exhaurire inrumpentis undas poterant; equi iumenta sarcinae etiam arma praecipitantur, quo levarentur alvei manantes per latera et fluctu superurgente.

24. Quanto violentior cetero mari Oceanus et truculentia caeli praestat Germania, tantum illa clades novitate et magnitudine excessit, hostilibus circum litoribus aut ita vasto et profundo, ut credatur novissimum ac sine terris mare. Pars navium haustae sunt, plures apud insulas longius sitas eiectae; milesque nullo illic hominum cultu fame absumptus, nisi quos corpora equorum eodem elisa toleraverant. Sola Germanici triremis Chaucorum terram adpulit; quem per omnes illos dies noctesque aput scopulos et prominentis oras, cum se tanti exitii reum clamitaret, vix cohibuere amici, quo minus eodem mari oppeteret. Tandem relabente aestu et secundante vento claudae naves raro remigio aut intentis vestibus et quaedam a validioribus tractae revertere; quas raptim refectas misit, ut scrutarentur insulas. Collecti ea cura plerique; multos Angrivarii nuper in fidem accepti redemptos ab interioribus reddidere; quidam in Britanniam rapti et remissi a regulis. Ut quis ex longinquo revenerat, miracula narrabant: vim turbinum et inauditas volucres, monstra maris, ambiguas hominum et beluarum formas, visa sive ex metu credita.

VARIANTEN. — 7. umidis *Rhenanus*. — 17. mari *Io. Fr. Gronovius*. — 25. Ampsivarii *Nipperdey*. — 26. ulterioribus *E. Wolff*.

AANTEEKENINGEN. — Terugtocht van het leger en stormen op de Noordzee, 16 na Christus. — Riese IV 60.

1. *aestate iam adulta,* na de overwinningen op de Germanen tusschen Rijn en Elbe (Annales II 12–22).

3. *mille navium;* verg. Annales II 6.

–. *mox, etc.*, beschrijving van een storm op de Noordzee; verg. de verzen van Albinovanus Pedo, bij Seneca, Suasoriae I 15. Maar deze beschrijving van Pedo heeft geen overeenstemming met de beschrijving van Tacitus en wellicht beschreef Pedo veeleer een ontdekkingstocht uit den tijd van Drusus, den ouderen Germanicus (verg. D. Detlefsen, Die Entdeckung des germanischen Nordens, blz. 42–46 en 49).

10. *insulas saxis abruptis.* — Wellicht waren er in dezen tijd nog meer eilanden als Helgoland.

21. *scopulos – oras,* in het land der Chauci. Blijkbaar gebruikte Tacitus hier als bron een geschiedschrijver, die dit land niet zelf had gezien, dus in geen geval Plinius, want Plinius beschrijft het land der Chauci als een vlakke kust (Naturalis historia XVI 2) — *Scopuli* kan niet duinen beteekenen, hoewel dit woord sedert de 16de eeuw (naar deze plaats bij Tacitus) wel eens voor duinen wordt gebruikt.

25. *Angrivarii.* — Nipperdey wilde lezen *Ampsivarii.*

Na het verlies van de vloot zond Germanicus zijn onderbevelhebber Silius uit tegen de Chatti en ondernam zelf een krijgstocht tegen de Marsi, Annales II 25.

Tacitus, Annales II 26

26. Reductus inde in hiberna miles, laetus animi, quod adversa maris expeditione prospera pensavisset. Addidit munificentiam Caesar, quantum quis damni professus erat, exsolvendo. Nec dubium habebatur labare hostes petendaeque pacis consilia sumere, et si proxima aestas adiceretur, posse bellum patrari. Sed crebris epistulis Tiberius monebat, rediret ad decretum triumphum: satis iam eventuum, satis casuum. Prospera illi et magna proelia; eorum quoque meminisset, quae venti et fluctus, nulla ducis culpa, gravia tamen et saeva damna, intulissent. Se novies a divo Augusto in Germaniam missum plura consilio quam vi perfecisse. Sic Sugambros in deditionem acceptos, sic Suebos regemque Maroboduum pace obstrictum. Posse et Cheruscos ceterasque rebellium gentes, quoniam Romanae ultioni consultum esset, internis discordiis relinqui. Precante Germanico annum efficiendis coeptis, acrius modestiam eius adgreditur alterum consulatum offerendo, cuius munia praesens obiret. Simul adnectebat, si foret adhuc bellandum, relinqueret materiem Drusi fratris gloriae, qui nullo tum alio hoste non nisi aput Germanias adsequi nomen imperatorium et deportare lauream posset. Haud cunctatus est ultra Germanicus, quamquam fingi ea seque per invidiam parto iam decori abstrahi intellegeret.

VARIANTEN. — 1. inde *Beroaldus,* hiona *M.* — 11. esset *Muretus,* est *M,* sit *Otto.*

AANTEEKENINGEN. — Germanicus wordt teruggeroepen, 16 na Christus. — Riese IV 65.

2. *expeditione prospera,* tegen de Marsi, beschreven in Annales II 25.

5. *decretum triumphum*; verg. Annales I 55.

8. *novies*, n.l. zeven jaar aan den Rijn: na den dood van Drusus in 9–8 vóór Christus, in 4–5 na Christus, na de nederlaag van Varus in 9–11 na Christus (zie Annales I 34); bovendien in 7 na Christus (Cassius Dio LV 8) en aan den Donau tegen Marbod in 6 na Christus; verg. Annales II 46.

9. *Sugambros – acceptos*, gedeeltelijk vernietigd, gedeeltelijk overgeplaatst naar den linkeroever van den Rijn, in 8 vóór Christus; zie Strabo VII 1, 3, C. 290; Tacitus, Annales XII 39; Suetonius, Augustus 21 en Tiberius 9; Eutropius VII 9; Orosius VI 21.

10. *Maroboduum pace obstrictum*; zie Velleius II 108.

13. *alterum consulatum*, in 18 door Germanicus bekleed.

16. *deportare lauream*, naar den tempel van Iuppiter Capitolinus bij een triumf. — Germanicus werd later naar het oosten gezonden en stierf in Syrië, 19 na Christus; verg. Annales II 72.

Tacitus, Annales II 41

41. Fine anni arcus propter aedem Saturni ob recepta signa cum Varo amissa ductu Germanici, auspiciis Tiberii, et aedes Fortis Fortunae Tiberim iuxta in hortis, quos Caesar dictator populo Romano legaverat, sacrarium genti Iuliae effigiesque divo Augusto aput Bovillas dicantur.

C. Caelio L. Pomponio consulibus Germanicus Caesar a. d. VII. Kal. Iunias triumphavit de Cheruscis Chattisque et Angrivariis, quaeque aliae nationes usque ad Albim colunt. Vecta spolia captivi simulacra montium fluminum proeliorum; bellumque, quia conficere prohibitus erat, pro confecto accipiebatur. Augebat intuentium visus eximia ipsius species currusque quinque liberis onustus.

Varianten. — 1. Saturni ob recepta *Beroaldus*, saturnio praecepta *M*. — 5. Caecilio *Vetranius*. — a. d. *Lipsius*, ad *M*.

Aanteekeningen. — Wijdingen ter herdenking van de veldtochten en triumph van Germanicus. — Riese IV 67 en XV 44. — Ovidius, Ex Ponto III 4, 88 en volg.; Strabo VII 1, 4, C. 291; Crinagoras, Anthologia Palatina IX 283; Orosius VII 4, 13.

1. *anni*, 16 na Christus.

–. *aedem Saturni*, aan het Forum, vóór den Mons Capitolinus.

3. *hortis – legaverat*, zuidelijk van den Janiculus, aan den rechteroever van de Tiber.

4. *Bovillas*, aan de Via Appia, niet ver van Rome.

5. *C. Caelio – Iunias*, 26 Mei 17 na Christus. — De eerste consul wordt *Caelius* genoemd in het hs. van Tacitus en op twee inscriptie's, maar *Caecilius* bij Cassius Dio LVII 17, den index van Dio, Cassiodorus en één inscriptie. Wellicht voerde hij beide namen.

6. *triumphavit*. — Beschrijving van den triumf bij Strabo VII 1, 4, C. 291.

9. *quinque liberis*, Nero, Drusus, Gaius (Caligula), Agrippina en Drusilla (Suetonius, C. Caesar 7).

Tacitus, Annales II 88

88. Reperio aput scriptores *senatoresque eorundem temporum Adgandestrii, principis Chattorum, lectas in senatu litteras, quibus mortem Arminii promittebat, si patrandae neci venenum mitteretur; responsumque esse non fraude neque occultis, sed palam et armatum populum Romanum hostes suos ulcisci. Qua gloria aequabat se Tiberius priscis imperatoribus, qui venenum in Pyrrhum regem vetuerant prodiderantque. Ceterum Arminius abscedentibus Romanis et pulso Maroboduo regnum adfectans libertatem popularium adversam habuit, petitusque armis cum varia fortuna certaret, dolo propinquorum cecidit: liberator haud dubie Germaniae, et qui non primordia populi Romani, sicut alii reges ducesque, sed florentissimum imperium lacessierit, proeliis ambiguus, bello non victus. Septem et triginta annos vitae, duodecim potentiae explevit, caniturque adhuc barbaras aput gentes, Graecorum annalibus ignotus, qui sua tantum mirantur, Romanis haud perinde celebris, dum vetera extollimus recentium incuriosi.

VARIANTEN. — 2. ad Gandestrii – responsum esse *Jac. Grimm.* – 9. haudubie *M.*

AANTEEKENINGEN. — Dood van Arminius, 21 na Christus.

1. *scriptores senatoresque*, schrijvende senatoren, die dus goed onderricht waren, daar de brief van Adgandestrius in het archief van den senaat berustte.

5. *imperatoribus*, de consuls van 278, Gaius Fabricius en Quintus Aemilius, volgens Claudius Quadrigarius, bij Gellius III 8.

9. *liberator – Germaniae.* — Hieruit blijkt duidelijk het groote belang van den slag in het Teutoburger Woud voor het lot van Germanië.

12. *duodecim potentiae.* — Hij stierf dus 21 na Christus. Maar Tacitus bericht zijn dood hier, aan het slot van boek II bij de gebeurtenissen van het jaar 19, in verband met den dood van Germanicus, die kort te voren is verhaald (Annales II 72).

Tacitus, Annales III 40—44

40. Eodem anno Galliarum civitates ob magnitudinem aeris alieni rebellionem coeptavere, cuius exstimulator acerrimus inter Treviros Iulius Florus, aput Aeduos Iulius Sacrovir. – – – Ii secretis consiliis, ferocissimo quoque adsumpto, aut quibus ob egestatem ac metum ex flagitiis maxima peccandi necessitudo, componunt Florus Belgas, Sacrovir propiores Gallos concire. – – –

41. Haut ferme ulla civitas intacta seminibus eius motus fuit; sed erupere primi Andecavi ac Turoni. Quorum Andecavos Acilius Aviola legatus, excita cohorte quae Lugduni praesidium agitabat, coërcuit; Turoni legionario milite, quem Visellius Varro, Inferioris Germaniae legatus, miserat, oppressi eodem Aviola duce. – – –

42. – – – Aliud vulgus obaeratorum aut clientium arma cepit; petebantque silvas, quibus nomen Arduenna, cum legiones utroque ab exercitu, quas Visellius et C. Silius adversis itineribus obiecerant, arcuerunt. – – –

43. – – – Mox Varro invalidus senecta vigenti Silio concessit.

44. At Romae non Treviros modo et Aeduos, sed quattuor et sexaginta Galliarum civitates descivisse, adsumptos in societatem Germanos, dubias Hispanias, cuncta, ut mos famae, in maius credita.

Aanteekeningen. — Opstand in Gallië, 21 na Christus. — Riese IV 72–75.

2. *Treviros*; hun hoofdstad heette later Trier.

3. *Aeduos*, tusschen Arar (Saone) en Liger (Loire). Oudere Romeinen schrijven Haedui. Op de inscriptie's vindt men beide vormen.

5. *Belgas*. — Tot hen behoorden de Treviri.

8. *Andecavi ac Turoni*, aan de Beneden-Loire, met de steden, die later Anjou en Tours heetten.

–. *Acilius Aviolo legatus*; hij was *legatus pro praetore* van Gallia Lugdunensis.

10. *Visellius*, Gaius Visellius Varro, consul in 12 na Christus, in Germania Inferior opvolger van Aulus Caecina.

13. *Arduenna*, de Ardennen.

–. *utroque ab exercito*, van den Boven- en den Beneden-Rijn.

14. *C. Silius*; zie Annales I 31, al onder Germanicus legatus van Germania Superior.

16. *quattuor – civitates*, alle 64 *civitates* van Gallië; verg. E. Kornemann, Klio, I (1901), blz. 331–348; Jullian, Histoire de la Gaule, IV, blz. 90 n. 8. — Verg. Strabo IV 3, 2, C. 192; Scoliast, Vergilius, Aeneis I 286: *quattuor et sexaginta Galliorum civitatibus.*

18. *in maius credita*. — Silius versloeg de opstandelingen bij Augustodunum (Autun) en daarmee was de opstand bedwongen (Annales III 46).

Tacitus, Annales IV 4—5

(Tiberius Caesar) percensuit cursim numerum legionum et quas provincias tutarentur. Quod mihi quoque exequendum reor, quae tunc Romana copia in armis, qui socii reges, quanto sit angustius imperitatum.

5. – – – Praecipuum robur Rhenum iuxta, commune in Germanos Gallosque subsidium, octo legiones erant. – – – At aput idonea provinciarum sociae triremes alaeque et auxilia cohortium, neque multo secus in iis virium; sed persequi incertum fuit, cum ex usu temporis huc illuc mearent, gliscerent numero et aliquando minuerentur.

Varianten. — 2. reor <ut noscatur> *Novák*.

Aanteekeningen. — Uit het verslag eener zitting van den senaat, in 23: de verdeeling der troepen in het Rijk. — Riese IV 76.

3. *quanto – imperitatum*, dan in den tijd van Tacitus, onder Traianus.

5. *octo legiones*; verg. Annales I 31. — In het geheel noemt Tacitus hier 25 legioenen.

6. *sociae triremes*, de vloten op den Rijn, den Donau enz., in de provincies.

Tacitus, Annales IV 18—19

(Seianus) C. Silium et Titium Sabinum adgreditur. Amicitia Germanici perniciosa utrique, Silio et quod ingentis exercitus septem per annos moderator partisque apud Germaniam triumphalibus, Sacroviriani belli victor, quanto maiore mole procideret, plus formidinis in alios dispergebatur. – – –

19. – – – Silius imminentem damnationem voluntario fine praevertit.

VARIANTEN. — 3. victor. Quanto *anderen.* — 4. procideret *Rhenanus*, procederet *M.*

AANTEEKENINGEN. — Dood van Gaius Silius, vroeger legatus in Germanië, 24 na Christus. — Riese IV 77.

2. *septem per annos.* — Silius was reeds in 14 legatus van Germanicus en vocht in 21 tegen Sacrovir (Annales III 40–46).

3. *triumphalibus*, onder Germanicus, in 15; zie Annales I 72.

–. *Sacroviriani belli*, in 21; verg. Annales III 40–46.

Tacitus, Annales IV 44

44. Obiere eo anno viri nobiles Cn. Lentulus et L. Domitius. – – – – *(Domitius)* delectus, cui minor Antonia, Octavia genita, in matrimonium daretur, post exercitu flumen Albim transcendit, longius penetrata Germania quam quisquam priorum; easque ob res insignia triumphi adeptus est.

AANTEEKENINGEN. — Tocht van Lucius Domitius in Germanië. — Riese III 88. — Cassius Dio LV 10a; Suetonius, Nero 4.

1. *eo anno*, 25 na Christus.

–. *L. Domitius*, Ahenobarbus, consul in 16 vóór Christus.

2. *minor Antonia*, de jongste dochter van Antonius en Octavia. Tacitus vergist zich hier (Annales XII 64), want Domitius huwde met de oudste dochter; verg. Suetonius, C. Caesar 1 en Nero 5.

3. *post*, tusschen 12 en 1 vóór Christus. — Cassius Dio LV 10a verhaalde den tocht onder het jaar 2 vóór Christus.

Tacitus, Annales IV 46—47

46. Lentulo Gaetulico C. Calvisio consulibus decreta triumphi insignia Poppaeo Sabino contusis Thraecum gentibus. – – –

47. – – – *(Sabinus)* in ferocissimos, qui ante vallum more gentis cum carminibus et tripudiis persultabant, mittit delectos sagittariorum. Ii dum eminus grassabantur, crebra et inulta vulnera fecere: propius incedentes eruptione subita turbati sunt receptique subsidio Sugambrae cohortis, quam Romanus promptam ad pericula nec minus cantuum et armorum tumultu trucem haud procul instruxerat.

AANTEEKENINGEN. — Een cohors Sugambrorum neemt deel aan het bedwingen van een opstand in Thracië, 26 na Christus. — Riese IV 78.

1. *Lentulo – consulibus*, 26 na Christus.

2. Hierna volgt het verhaal van den veldtocht.

6. *Sugambrae cohortis*, waarschijnlijk de cohors I Claudia Sugambrorum, vermeld in een diploma van 134, C. I. L. III, blz. 877.

Tacitus, Annales IV 72—74

72. Eodem anno Frisii, Transrhenanus populus, pacem exuere, nostra magis avaritia quam obsequii inpatientes. Tributum iis Drusus iusserat modicum, pro angustia rerum, ut in usus militares coria boum penderent, non intenta cuiusquam cura, quae firmitudo, quae mensura, donec Olennius, e primipilaribus, regendis Frisiis inpositus, terga urorum delegit, quorum ad formam acciperentur. Id aliis quoque nationibus arduum apud Germanos difficilius tolerabatur, quis ingentium beluarum feraces saltus, modica domi armenta sunt. Ac primo boves ipsos, mox agros, postremo corpora coniugum aut liberorum servitio tradebant. Hinc ira et questus, et postquam non subveniebatur, remedium ex bello. Rapti, qui tributo aderant, milites et patibulo adfixi; Olennius infensos fuga praevenit, receptus castello, cui nomen Flevum; et haud spernenda illic civium sociorumque manus litora Oceani praesidebat.

73. Quod ubi L. Apronio, Inferioris Germaniae pro praetore, cognitum, vexilla legionum e superiore provincia peditumque et equitum auxiliarium delectos accivit ac simul utrumque exercitum Rheno devectum Frisiis intulit, soluto iam castelli obsidio et ad sua tutanda degressis rebellibus. Igitur proxima aestuaria aggeribus et pontibus traducendo graviori agmini firmat. Atque interim repertis vadis alam Canninefatem et, quod peditum Germanorum inter nostros merebat, circumgredi terga hostium iubet; qui iam acie compositi pellunt turmas sociales equitesque legionum subsidio missos. Tum tres leves cohortes ac rursum duae, dein tempore interiecto alarius eques inmissus. Satis validi, si simul incubuissent, per intervallum adventantes neque constantiam addiderant turbatis et pavore fugientium auferebantur. Cethego Labeoni, legato quintae legionis, quod reliquum auxiliorum, tradit. Atque ille dubia suorum re in anceps tractus missis nuntiis vim legionum inplorabat. Prorumpunt quintani ante alios et acri pugna hoste pulso recipiunt cohortis alasque fessas vulneribus. Neque dux Romanus ultum iit aut corpora humavit, quamquam multi tribunorum praefectorumque et insignes centuriones cecidissent. Mox compertum a transfugis nongentos Romanorum apud lucum, quem Baduhennae vocant, pugna in posterum extracta confectos, et aliam quadringentorum manum occupata Cruptorigis, quondam stipendiarii, villa, postquam proditio metuebatur, mutuis ictibus procubuisse.

74. Clarum inde inter Germanos Frisium nomen, dissimulante Tiberio damna, ne cui bellum permitteret. Neque senatus in eo cura, an imperii extrema dehonestarentur: pavor internus occupaverat animos, cui remedium adulatione quaerebatur.

VARIANTEN. — 2. iniunxerat *Cornelissen.* — 5. urorum *M*, taurorum *Nipperdey.* — 9. subveniebatur *Rhenanus*, subueniebat *M.*

16. castelli *Rhenanus*, castello *M.* — digressis *Beroaldus.* — 18. Canninefatium *Aschbach (als op de inscriptie's)*. — 21. alarius *Freinsheim*, acrius *M.* — 23. Cethego

Lipsius, cethecio *M.* — 30. Baduennae *Müllenhoff (Z. f. deutsches Altertum, IX, 240).* — 31. Cruptorigis *Otto*, cruptoricis *M.* — 35. internus *Rhenanus*, internos *M.*

Aanteekeningen. — Opstand der Friezen, 28 na Christus. — Riese IV 79–80. — Suetonius, Tiberius 41; Epitome de Caesaribus 2, 9.

1. *eodem anno*, 28 na Christus.

2. *Drusus*, die hen had onderworpen in 12 vóór Christus; verg. Cassius Dio LIV 32.

4. *Olennius – inpositus.* — Een dergelijke bevelhebber heette praefectus. Hij stond onder den legatus van Germania Inferior.

5. *urorum*; verg. Plinius, Naturalis historia VIII 35 en XI 126; [Caesar], Bellum Gallicum VI 28, 1. — Het geheele verhaal stamt uit de Bella Germaniae van Plinius, waaruit Naturalis historia XI 126 een citaat is.

7. *modica domi armenta*; verg. Tacitus, Germania 5.

11. *Flevum*, waarschijnlijk aan den mond van het Vlie; verg. Zangemeister, Westdeutsches Korrespondenz-Blatt, VIII (1889), blz. 10; E. Kornemann, Klio, IX (1909), blz. 436.

12. *civium sociorumque*, van soldaten der legiones en auxilia.

–. *litora Oceani praesidebat.* — Het castellum Flevum kan dus niet Vechten zijn. Meerdere castra in het land der Friezen vermeldt Plinius, Naturalis historia XXV 21.

13. *pro praetore*, opvolger van Gaius Vitellius Varro; verg. Annales III 41 en VI 30.

14. *vexilla – provincia.* — Het is opmerkelijk, dat Apronius deze afdeelingen onmiddellijk kon ontbieden.

16. *ad sua tutanda*; verg. Ptolemaeus II 11, 12, uit Marinus naar Plinius; verg. Norden, Die germanische Urgeschichte, blz. 282–287.

17. *aggeribus et pontibus*; verg. Annales I 61 en 63.

20. *turmas sociales*, de zooeven genoemde Ala Canninefatium.

24. *quintae legionis*, n.l. Legio V Alaudae.

29. *lucum – Baduhennae*; verg. *templum Tamfanae* (Annales I 51).

31. *quondam stipendiarii*, die vroeger in het Romeinsche leger had gediend.

33. *dissimulante Tiberio damna.* — Daarom leest men niets over deze gevechten bij Velleius, wiens werk twee jaar later verscheen; verg. Velleius II 116, 3.

Hierna ontbreken bijna het geheele boek V en het begin van boek VI met de geschiedenis van begin 29 tot einde 31.

Tacitus, Annales VI 30

Gaetulicus ea tempestate Superioris Germaniae legiones curabat mirumque amorem adsecutus erat, effusae clementiae, modicus severitate et proximo quoque exercitui per L. Apronium socerum non ingratus.

Aanteekeningen. — De stadhouders van Germania Superior en Inferior in het jaar 34. — Riese IV 81.

1. *Gaetulicus*, Gnaeus Cornelius Lentulus Gaetulicus, die consul was geweest in 26.

Hierna ontbreken de boeken VII–X, met de geschiedenis van de jaren 37 tot 46 na Christus.

Tacitus, Annales XI 18—20

18. Per idem tempus Chauci, nulla dissensione domi, et morte Sanquinii alacres, dum Corbulo adventat, inferiorem Germaniam incursavere duce Gannasco, qui natione Canninefas, auxiliare stipendium meritus, post transfuga, levibus navigiis praedabundus Gallorum maxime oram vastabat, non ignarus dites et inbelles esse. At Corbulo provinciam ingressus magna cum cura et mox gloria, cui principium illa militia fuit, triremes alveo Rheni, ceteras navium, ut quaeque habiles, per aestuaria et fossas adegit; luntribusque hostium depressis et exturbato Gannasco, ubi praesentia satis composita sunt, legiones operum et laboris ignavas, populationibus laetantes, veterem ad morem reduxit, ne quis agmine decederet nec pugnam nisi iussus iniret. Stationes vigiliae diurna nocturnaque munia in armis agitabantur. Feruntque militem, quia vallum non accinctus, atque alium, quia pugione tantum accinctus foderet, morte punitos. Quae nimia et incertum, an falso iacta originem tamen e severitate ducis traxere; intentumque et magnis delictis inexorabilem scias, cui tantum asperitatis etiam adversus levia credebatur.

19. Ceterum is terror milites hostesque in diversum affecit: nos virtutem auximus, barbari ferociam infregere. Et natio Frisiorum, post rebellionem clade L. Apronii coeptam infensa aut male fida, datis obsidibus consedit apud agros a Corbulone descriptos; idem senatum magistratus leges inposuit. Ac ne iussa exuerent, praesidium immunivit, missis, qui maiores Chaucos ad deditionem pellicerent, simul Gannascum dolo aggrederentur. Nec irritae aut degeneres insidiae fuere adversus transfugam et violatorem fidei. Sed caede eius motae Chaucorum mentes, et Corbulo semina rebellionis praebebat, ut laeta apud plerosque, ita apud quosdam sinistra fama. Cur hostem conciret? adversa in rem publicam casura; sin prospere egisset, formidolosum paci virum insignem et ignavo principi praegravem. Igitur Claudius adeo novam in Germanias vim prohibuit, ut referri praesidia cis Rhenum iuberet.

20. Iam castra in hostili solo molienti Corbuloni eae litterae redduntur. Ille re subita, quamquam multa simul offunderentur, metus ex imperatore, contemptio ex barbaris, ludibrium apud socios, nihil aliud prolocutus quam: 'Beatos quondam duces Romanos', signum receptui dedit. Ut tamen miles otium exueret, inter Mosam Rhenumque trium et viginti milium spatio fossam perduxit, qua incerta Oceani vitarentur. Insigne tamen triumphi indulsit Caesar, quamvis bellum negavisset.

VARIANTEN. — 3. caninefas *M.* — auxiliare stipendium meritus *Bipontini,* auxiliare ex diu meritis *M,* auxiliares inter diu meritus *Acidalius,* auxiliare aes diu meritus *Mercerus,* auxiliaris et diu meritus *Puteolanus (verg. II 52).* — 7. luntribus *M,* lintribusque *andere hs.* — 9. ignaras *andere hs.* — 13. iacta *Rhenanus,* acta *M.* — 14. delectis *M.*

19. senatum *Puteolanus,* senatus M^2. — 24. Insinistra *M.*

31. quondam *Lipsius,* quosdam *M.* — ut *ed. pr.,* ui *M.* — 33. vitarentur *Vetranius,* uetarentur *M (verg. Dio 60, 30).* — insigne *Halm,* insigni M^1, insignia M^2.

AANTEEKENINGEN. — Veldtocht van Corbulo in het land der Friezen, 47 na Christus. — Riese IV 116–117. — Cassius Dio LX 30, 40–6; verg. Plinius, Naturalis historia XVI 2–5 en 203, XXII 8.

1. *morte Sanquinii.* — Quintus Sanquinius Maximus, legatus pro praetore van Germania Inferior, was in 47 gestorven.

4. *Gallorum – oram,* de kust van Gallia Belgica; verg. Plinius, Naturalis historia XVI 203.

9. *veterem – reduxit;* verg. Plinius, Naturalis historia X 54.

17. *rebellionem – coeptam,* in 28; verg. Annales IV 72–74.

18. *consedit – descriptos.* — Door de onderwerping kwam het eigendom van den grond aan den Romeinschen staat (Mommsen, Staatsrecht, III, blz. 576 n. 1; blz. 687 n. 4 en blz. 731 en volg.); verg. Plinius, Naturalis historia XXII 8.

19. *senatum magistratus leges.* — O. Seeck, Untergang der antiken Welt, I^2, blz. 523, hecht veel gewicht aan deze woorden.

20. *praesidium,* bezettingstroepen.

27. *referri – Rhenum.* — Dit bevel werd volkomen ten uitvoer gebracht en ook later bleef het rijk beperkt tot den linker oever van den Rijn.

Plinius (Naturalis historia XVI 2) zegt, dat hij zelf het land der Chauci heeft bezocht. Dat kan alleen geweest zijn bij dezen veldtocht, toen hij 24 jaar oud was. Waarschijnlijk stamt ook het bericht over den veldtocht uit een werk van Plinius; verg. F. Münzer, Bonner Jahrbücher, 104 (1899), blz. 73–75.

Tacitus, Annales XI 23—25

23. A. Vitellio L. Vipstano consulibus cum de supplendo senatu agitaretur primoresque Galliae, quae Comata appellatur, foedera et civitatem Romanam pridem assecuti, ius adipiscendorum in Urbe honorum expeterent, multus ea super re variusque rumor. – – – – –

25. Orationem principis secuto patrum consulto primi Aedui senatorum in Urbe ius adepti sunt. Datum id foederi antiquo, et quia soli Gallorum fraternitatis nomen cum populo Romano usurpant.

VARIANTEN. — 1. Vipstano *Chr. Ad. Rupertus,* uipsana *M.* — 5. senatorum, honorum *Hirschfeld.*

AANTEEKENINGEN. — De Galliërs vragen het recht om in Rome ambten te bekleeden, 48 na Christus. — Riese IV 120.

2. *Galliae – Comata,* dat wil zeggen *Gallia Transalpina.*

–. *foedera – Romanam.* — Een dergelijk *foedus* wordt vermeld Historiae IV 67. De Galliërs hadden reeds het burgerrecht, maar blijkbaar nog niet het *ius suffragii* en het *ius honorum.*

3. *ius – honorum.* — Op die wijze zouden zij ook zitting krijgen in den senaat.

5. *orationem,* weergegeven in Annales XI 24; zie boven, blz. 121–122.

–. *principis,* keizer Claudius.

6. *fraternitatis.* — Verg. Cicero, Ad familiares VII 10: *fratres nostri Aedui;* Caesar, Bellum Gallicum I 33; Eumenius, Panegyricus 2.

Tacitus, Annales XII 27

27. Agrippina, quo vim suam sociis quoque nationibus ostentaret, in oppidum Ubiorum, in quo genita erat, veteranos coloniamque deduci impetrat, cui nomen indutum ex vocabulo ipsius. Ac forte acciderat, ut eam gentem Rhenum transgressam avus Agrippa in fidem acciperet.

VARIANTEN. — 2. imperat *Lipsius.* — 4. Rhenum *Sirker,* rheno *M.* — transgressam *ed. pr.*, transgressa *M.* — acceperit *Halm.*

AANTEEKENINGEN. — De stichting van Colonia Agrippinensis, 50 na Christus. — Riese IV 121.

1. *Agrippina,* echtgenoote van keizer Claudius, dochter van Germanicus.

2. *oppidum Ubiorum.* — Tacitus noemt als naam van de stad: *Ara Ubiorum,* Annales I 39 en 71.

–. *veteranos coloniamque;* dat wil zeggen *coloniam veteranorum.*

3. *nomen,* volgens de inscriptie's: *Colonia Claudia Augusta Ara Agrippinensium.*

4. *Agrippa – acciperet;* verg. Strabo IV 3, 4, C. 194 en Cassius Dio XLVIII 49, waarschijnlijk in 37 vóór Christus, toen Agrippa voor het eerst in Gallië was, mogelijk ook in 19 vóór Christus, bij het tweede verblijf van Agrippa in Gallië; verg. Cassius Dio LIV 11.

Tacitus, Annales XII 39

Praecipua Silurum pervicacia, quos accendebat vulgata imperatoris Romani vox, ut quondam Sugambri excisi aut in Gallias traiecti forent, ita Silurum nomen penitus extinguendum.

VARIANTEN. — excisi aut *Faërnus,* excisia ut *M.*

AANTEEKENINGEN. — Uit de geschiedenis van den strijd tegen de Silures in Britannia, 50 na Christus. — Tacitus, Annales II 26; Suetonius, Augustus 21 en Tiberius 9. — Riese III 61.

2. *Sugambri – forent,* door Tiberius. — Later heetten zij Cugerni.

Tacitus, Annales XIII 18

(Nero) excubias militares, quae ut coniugi imperatoris olim, tum ut matri servabantur, et Germanos nuper eundem in honorem custodes additos digredi iubet.

VARIANTEN. — 1. olim tum *Lipsius,* solitum *M.* — 2. nuper eundem in *Bötticher,* super eundem *M,* per eundem *Andresen.* — 3. degredi *Ernesti.*

AANTEEKENINGEN. — De Germaansche lijfwacht van Agrippina door Nero ontbonden, 55 na Christus. — Riese XV 47. — Suetonius, Nero 34.

2. *Germanos,* meestal Bataven; verg. Annales I 24.

Tacitus, Annales XIII 35

(Corbuloni) adiecta ex Germania legio cum equitibus alariis et peditatu cohortium.

Aanteekeningen. — Voor den oorlog in Armenië wordt een legioen uit Germania naar het oosten gezonden, 58. — Riese IV 135.

1. *legio,* waarschijnlijk Legio IV Scythica; verg. Ritterling, Realencyclopädie, XII, 1255 en 1558; vroeger heeft men gedacht aan Legio III Gallica of Legio XII Fulminata; in 43 zou dan dit legioen door Claudius uit Syrië naar Germanië zijn overgeplaatst ter vervanging van troepen, die voor het veroveren van Britannië werden gebruikt; verg. Borghesi, Oeuvres, V, blz. 227.

Tacitus, Annales XIII 53—56

53. Quietae ad id tempus res in Germania fuerant, ingenio ducum, qui pervulgatis triumphi insignibus maius ex eo decus sperabant, si pacem continuavissent. Paulinus Pompeius et L. Vetus ea tempestate exercitui praeerant. Ne tamen segnem militem attinerent, ille inchoatum ante tres et sexaginta annos a Druso aggerem coërcendo Rheno absolvit, Vetus Mosellam atque Ararim facta inter utrumque fossa conectere parabat, ut copiae per mare, dein Rhodano et Arare subvectae per eam fossam, mox fluvio Mosella in Rhenum, exin Oceanum decurrerent, sublatisque itineris difficultatibus navigabilia inter se occidentis septentrionisque litora fierent. Invidit operi Aelius Gracilis, Belgicae legatus, deterrendo Veterem, ne legiones alienae provinciae inferret studiaque Galliarum affectaret, formidolosum id imperatori dictitans, quo plerumque prohibentur conatus honesti.

54. Ceterum continuo exercituum otio fama incessit ereptum ius legatis ducendi in hostem. Eoque Frisii iuventutem saltibus aut paludibus, inbellem aetatem per lacus admovere ripae agrosque vacuos et militum usui sepositos insedere, auctore Verrito et Malorige, qui nationem eam regebant, in quantum Germani regnantur. Iamque fixerant domos, semina arvis intulerant utque patrium solum exercebant, cum Dubius Avitus, accepta a Paulino provincia, minitando vim Romanam, nisi abscederent Frisii veteres in locos aut novam sedem a Caesare inpetrarent, perpulit Verritum et Malorigem preces suscipere. Profectique Romam dum aliis curis intentum Neronem opperiuntur, inter ea, quae barbaris ostentantur, intravere Pompei theatrum, quo magnitudinem populi viserent. Illic per otium (neque enim ludicris ignari oblectabantur), dum consessum caveae, discrimina ordinum, quis eques, ubi senatus, percunctantur, advertere quosdam cultu externo in sedibus senatorum; et quinam forent, rogitantes, postquam audiverant earum gentium legatis id honoris datum, quae virtute et amicitia Romana praecellerent, nullos mortalium armis aut fide ante Germanos esse exclamant degrediunturque et inter patres considunt. Quod comiter a visentibus exceptum, quasi impetus antiqui et bona aemulatione. Nero civitate Romana ambos donavit, Frisios decedere agris iussit. Atque illis aspernantibus auxiliaris eques repente inmissus necessitatem attulit, captis caesisve, qui pervicacius restiterant.

55. Eosdem agros Ampsivarii occupavere, validior gens non modo sua copia, sed adiacentium populorum miseratione, quia pulsi a Chaucis et

sedis inopes tutum exilium orabant. Aderatque iis clarus per illas gentes et nobis quoque fidus nomine Boiocalus, vinctum se rebellione Cherusca iussu Arminii referens, mox Tiberio, Germanico ducibus stipendia meruisse et quinquaginta annorum obsequio id quoque adiungere, quod gentem suam dicioni nostrae subiceret. Quotam partem campi iacere, in quam pecora et armenta militum aliquando transmitterentur! Servarent sane receptus gregibus inter hominum famem, modo ne vastitatem et solitudinem mallent quam amicos populos. Chamavorum quondam ea arva, mox Tubantum et post Usiporum fuisse. Sicuti caelum deis, ita terras generi mortalium datas; quaeque vacuae, eas publicas esse. Solem inde suspiciens et cetera sidera vocans quasi coram interrogabat, vellentne contueri inane solum: potius mare superfunderent adversus terrarum ereptores.

56. Et commotus his Avitus: patienda meliorum imperia; id dis, quos inplorarent, placitum, ut arbitrium penes Romanos maneret, quid darent, quid adimerent, neque alios iudices quam se ipsos paterentur. Haec in publicum Ampsivariis respondit, ipsi Boiocalo ob memoriam amicitiae daturum agros. Quod ille ut proditionis pretium aspernatus addidit: 'Deesse nobis terram ubi vivamus, in qua moriamur, non potest.' Atque ita infensis utrimque animis discessum. Illi Bructeros Tencteros ulteriores etiam nationes socias bello vocabant; Avitus scripto ad Curtilium Manciam, superioris exercitus legatum, ut Rhenum transgressus arma a tergo ostenderet, ipse legiones in agrum Tencterum induxit, excidium minitans, ni causam suam dissociarent. Igitur absistentibus his pari metu exterriti Bructeri; et ceteris quoque aliena pericula deserentibus sola Ampsivariorum gens retro ad Usipos et Tubantes concessit. Quorum terris exacti cum Chattos, dein Cheruscos petissent, errore longo hospites, egeni, hostes in alieno, quod iuventutis erat, caeduntur, inbellis aetas in praedam divisa est.

VARIANTEN. — 2. pervulgatis *Puteolanus*, peruulgati *M*. — 6. <Ararim> *Puteolanus*. — 7. rodano *M*.

16. malorie quia *M*. — 19. [Frisii] *Acidalius*. — 20. mallorigem *M*. — 21. profecitque *M*. — 27. legum id *M*. — 29. partes *M*. — 30. aemulatio *Rhenanus*.

37. et Germanico *dett*., ac Germanico *G. Ritter*. — 39. quo tantam *Lipsius*. — 40. receptus - - famem *Agricola*, receptos - - famam *M*. — 44. suspiciens *Heinsius*, despiciens *M*. — 45. uelletne *M Ritter*. — superfunderet *Ritter*.

47. et, nec *Lipsius*. — immotus *Weidner*. — id, ait *Lipsius*, ait id *Ritter*, ita *Wurm*. — 52. terra ubi vivamus *Sillig*, terram uiuam *M*, terra in vitam *Jac. Gronovius*. — 56. Tencterum *Beroaldus*, tenerum *M*. — 57. absistentibus *Rhenanus*, assistentibus *M*. — 58. deserentibus *Rhenanus*, defendentibus *M*, ceteris quoque <sua potius quam> aliena pericula defendentibus *Andresen*. — 60. inalio *M*. — erant *M*.

AANTEEKENINGEN. — Gebeurtenissen in Germanië in 58 en vorige jaren: voltooiing van den dam van Drusus, strijd tegen de Friezen, Ampsivarii en Tencteri. — Riese IV 136, 138 en 139.

1. *ad id tempis*, sedert het jaar 50; verg. Annales XII 28.
2. *pervulgatis - insignibus*; verg. Suetonius, Claudius 24.
3. *Paulinus - praeerant*. — Paulinus was commandant van het leger

aan den Beneden-Rijn (verg. Plinius, Naturalis historia XXXIII 143) en Lucius Antistius Vetus aan den Boven-Rijn.

4. *ante – annos*, in 8 vóór Christus. De gebeurtenissen, die Tacitus thans verhaalt, zouden dus zijn geschied in 55, maar in dat jaar was Vetus consul. Tacitus moet zich dus hebben vergist. Verg. O. Hirschfeld, Kleine Schriften, blz. 856.

5. *aggerem*; verg. Tacitus, Historiae V 19.

11. *alienae provinciae*. — Tacitus rekent hier dus Germania niet tot Belgica.

15. *ripae*, de rechteroever van den Rijn.

–. *agros – sepositos*, het terrein aan den rechteroever, waar de Romeinen geen Germanen duldden.

16. *regebant*; verg. Annales IX 19.

18. *Dubius Avitus*, opvolger van Paulinus.

29. *considunt*. — Een dergelijk verhaal vindt men bij Suetonius, Claudius 25. Uit dit laatste verhaal zou blijken, dat het in 47 is geschied. Volgens Tacitus moet het zijn geweest in 57, want in 58 waren de Romeinen in oorlog met de Parthen (verg. Annales XIII 34).

37. *Tiberio – ducibus*, onder het commando van Tiberius (in 9 tot 12) en van Germanicus (in 13 tot 16).

44. *publicas*, eigendom van geen privaat persoon.

Tacitus, Annales XIV 38

Auxit copias Caesar missis e Germania duobus legionariorum milibus, octo auxiliarium cohortium ac mille equitibus.

Aanteekeningen. — Het leger in Britannia wordt versterkt met troepen van het leger aan den Beneden-Rijn, 61. — Riese IV 141a.

1. *copias*, het leger in Britannia.

–. *Caesar*, keizer Nero.

2. *octo – cohortium*, van Bataven; verg. Tacitus, Historiae I 59, etc.

Tacitus, Annales XIV 46

Census per Gallias a Q. Volusio et Sextio Africano Tribellioque Maximo
acti sunt, aemulis inter se per nobilitatem Volusio atque Africano; Trebellium,
3 dum uterque dedignatur, supra tulere.

Aanteekeningen. — Census in Gallia, 61 na Christus. — Riese IV 142.

1. *Census*; verg. Annales I 31, etc.

Tacitus, Annales XV 58

Germanis fidebat princeps *(Nero)* quasi externis.

Aanteekeningen. — De lijfwacht van Nero, bestaande uit Germanen (Bataven), 65. — Verg. Annales I 24, etc. — Riese IV 145a.

46. — PLINIUS MINOR

Gaius Plinius Caecilius Secundus, geb. te Comum in 61 of 62, overleden in 113, aangenomen zoon van zijn oom Plinius, den schrijver der Naturalis Historia. Van hem zijn bewaard een groote verzameling brieven (waarvan het 3e boek

Pomponi Secundi duo'; a quo singulariter amatus hoc memoriae amici quasi debitum munus exsolvit. (4) 'Bellorum Germaniae viginti'; quibus omnia quae cum Germanis gessimus bella collegit. Inchoavit, cum in Germania militaret, somnio monitus; adstitit ei quiescenti Drusi Neronis effigies, qui Germaniae latissime victor ibi periit, commendabat memoriam suam orabatque, ut se ab iniuria oblivionis adsereret. — — — (6) 'A fine Aufidi Bassi triginta unus'. 'Naturae historiarum triginta septem', opus diffusum eruditum nec minus varium quam ipsa natura.

VARIANTEN. — 1. Baebio *alleen in R.* — 10. adstitit enim ei *F ed. pr. Otto.*

AANTEEKENINGEN. — Lijst der werken van Plinius den oudere. — Riese IV 127. — Verg. Suetonius, Vita Plinii.

2. *avunculi mei,* Gaius Plinius Secundus, oom en vader bij adoptie van Plinius den jongere.

5. *'De iaculatione equestri'*, een werkje uit zijn praktijk als officier bij de ruiterij.

6. *praefectus alae,* waarschijnlijk in Germania.

–. *'De vita Pomponi Secundi'*, het leven van Publius Pomponius Secundus, dichter van tragedies en als veldheer bekend door een overwinning op de Chatten, in 50.

8. *'Bellorum Germaniae'*, de oorlogen tegen de Germanen, van den tocht der Cimbren af, zeker geschreven onder keizer Claudius, den zoon van Drusus. Waarschijnlijk is dit het werk, dat door Tacitus, Annales I 69, wordt geciteerd.

12. *'A fine Aufidi Bassi'*, een vervolg op het geschiedwerk van Aufidius Bassus. Dit laatste werk behandelde waarschijnlijk den tijd van Caesar's dood af tot onder de regeering van Claudius; het eindpunt is evenwel niet bekend. Plinius beschreef zeker ook nog de regeering van Vespasianus. Het was in 77 nog niet uitgegeven; verg. Plinius, Naturalis historia, praef. 20.

13. *'Naturae historiarum'*, het eenige van deze werken, dat ons is bewaard.

Plinius, Panegyricus 9, 2

(2) Credentne posteri patricio et consulari et triumphali patre genitum, cum fortissimum amplissimum amantissimum sui exercitum regeret, imperatorem non ab exercitu factum? eidem, cum Germaniae praesideret, Germanici nomen hinc missum?

AANTEEKENINGEN. — Traianus, stadhouder te Keulen. — Riese VII 11. — Eutropius VIII 2; Hieronymus, Chronicon 2113; Orosius VII 12, 2.

47. — HYGINUS

HYGINUS, *gromaticus*, schreef ten tijde van Traianus verschillende werken over de landmeterskunde, onder anderen *De condicionibus agrorum*.

W. Kubitschek, *Realencyclopädie*, I, 894. — A. Schulten, *Realencyclopädie*, VII, 1886. — Tollkiehn, *Realencyclopädie*, X, 651.

HANDSCHRIFTEN:
B = Wolfenbuttel, *Landesbibliothek*, Aug. f. 36.23 *(Arcerianus)*, van de 6de eeuw.
P = Rome, *Bibl. Vaticana*, Palatinus lat. 1564, van de 9de eeuw.

UITGAVEN. — F. Blume, K. Lachmann en A. Rudorf (Berlijn, 1842). — C. Thulin (Leipzig, Teubner, 1913).

Hyginus, De condicionibus agrorum
(Lachmann, blz. 123 = Thulin, blz. 86, 10)

Item dicitur in Germania in Tungris pes Drusianus, qui habet monetalem pedem et sescunciam.

VARIANTEN. — 2. pedem *B*, *onthr. in P*.

AANTEEKENINGEN. — De *pes Drusianus* bij de Tungri. — Riese XIV 37.
1. *monetalem pedem et sescunciam*, een en een achtste standaardvoet (als werd bewaard in den tempel van Iuno Moneta, van 295 mm) of 332 mm.

48. — IUVENALIS

DECIMUS IUNIUS IUVENALIS, uit Aquinum, geb. omstreeks 62, overl. omstreeks 142, Romeinsch dichter, schreef satiren onder de regeering van Traianus en Hadrianus.

Vollmer, *Realencyclopädie*, X, 1041. — Prosopographia, II, blz. 238 n. 500.

HANDSCHRIFTEN. — Het voornaamste handschrift is:
P = Montpellier, *École de médicine*, ms. 125 *(Pithoeanus)*, afkomstig uit Lorsch, uit het begin van de 9de eeuw.

UITGAVEN. — A. Weidner (Leipzig, Teubner, 1889), *met commentaar.* — L. Friedländer (Leipzig, 1895). — A. E. Housman (Oxford, 1924).

Iuvenalis, Satura 4, 144—149

144 Surgitur et misso proceres exire iubentur
consilio, quos Albanam dux magnus in arcem
traxerat attonitos et festinare coactos,
147 tamquam de Chattis aliquid torvisque Sycambris
dicturus, tamquam ex diversis partibus orbis
anxia praecipiti venisset epistula pinna.

VARIANTEN. — 147. catthis *scoliën,* cattis *enkele hss.*, getis *P*[2] *andere hss.* — 148. ex *Beer*, ec *Ribbeck*, et *P*, *ontbreekt in de andere hss.*

AANTEEKENINGEN. — Uit de satire op een kroonraad door keizer Domitianus belegd in een villa in de Albaansche bergen, om te beraadslagen over het toebereiden van een groote visch met evenveel ernst, alsof de Sugambren het rijk hadden aangevallen (een parodie op een passage uit Statius' Bellum Germanicum). — Riese IV 27.

144. *Surgitur.* — Keizer Domitianus sluit de vergadering.

145. *Albanam – arcem,* hooggelegen plek in de Albaansche bergen.

—. *dux magnus,* bespotting van den keizer, die gaarne voor een groot veldheer poseerde.

149. *pinna.* — Ongeluksboden droegen een veer aan hun staf (*hasta pinnata,* in tegenstelling met de *hasta laureata*).

Iuvenalis, Satura 8, 51—52

51 Hic petit Euphraten iuvenis domitique Batavi
custodes aquilas armis industrius.

VARIANTEN. — 51. Hinc *Weidner.*

AANTEEKENINGEN. — Uit een satire op personen van adelijke afkomst zonder eigen verdienste. Een jongmensch van nederige afkomst kan beteekenis hebben voor het rijk door te dienen in het leger aan den Rijn. — Riese XV 66.

51. *Hic – iuvenis,* een jongmensch van nederige afkomst.

—. *Euphraten,* voor het leger aan den Euphrates in Perzië.

52. *aquilas,* de adelaars der legioenen voor *legiones*; dus is bedoeld het leger aan den Rijn.

---

49. — SUETONIUS

Gaius Suetonius Tranquillus, geboren omstreeks 70 (in 69 volgens Macé, omstreeks 77 volgens Mommsen), overl. omstreeks 140, ambtenaar, litterator en geschiedvorscher, beschermeling van Plinius den jongere, onder keizer Hadrianus korten tijd (tot 122) hoofdambtenaar in de keizerlijke kanselarij *(ab-epistulis)*; schreef vele werken op het gebied der grammatica, geschiedenis en oudheidkunde; daarvan is bijna volledig bewaard het werk *De vita Caesarum* en belangrijke fragmenten van het werk *De viris illustribus*.

De vita Caesarum libri VIII, levensbeschrijvingen der Romeinsche keizers van Caesar tot Domitianus, opgedragen aan den praefectus praetorio C. Septicius Clarus tusschen 119 en 121. Boek I tot VI bevatten elk de levensbeschrijving van één keizer, boek VII de levens der keizers van het jaar 69, boek VIII de levens der keizers uit het huis der Flavii. De inleiding met de opdracht en het begin van het leven van Caesar zijn (tusschen de 6de en 9de eeuw) verloren gegaan. — De levensbeschrijvingen zijn volgens een vast schema na nauwkeurige onderzoekingen samengesteld: de levens van Caesar en Augustus naar vele bronnen ook met gegevens uit archieven, Tiberius, Gaius en Claudius wellicht naar Servilius Nonianus, Nero waarschijnlijk naar Fabius Rusticus, de drie keizers van het jaar 69 naar Plinius, de keizers uit het huis der Flavii naar gegevens door Suetonius zelf verzameld.

Th. Mommsen, *Gesammelte Schriften*, VII, blz. 378 en volg. — A. Macé, *Essai sur Suétone* (Paris, 1900). — F. Leo, *Die griechisch-römische Biographie* (1901). — Prosopographia, III, blz. 278 n. 695.

Handschriften van *De vita Caesarum*, waarschijnlijk alle afhankelijk van een codex te Fulda, in 844 door Servatus Lupus vermeld.

G = Wolfenbuttel, *Landesbibliothek*, Gudianus lat. 4⁰ 268, van de 11de eeuw.
H = Excerpten van Heiricus uit de 9de eeuw, in een handschrift te Parijs, *Bibl. Nationale*, ms. lat. 8818, van de 11de eeuw.
L = Florence, *Bibl. Laurenziana*, ms. LXVIII 7, van het begin der 12de eeuw.
M = Parijs, *Bibl. Nationale*, ms. lat. 6115 *(Memmianus)*, van de 9de eeuw.
N = Excerpten in hs. Parijs, *Bibl. Nationale*, ms. lat. 17903, van de 13de eeuw.
O = Florence, *Bibl. Laurenziana*, ms. LXVI 39, van de 12de eeuw.
P = Parijs, *Bibl. Nationale*, ms. lat. 5801, van de 12de eeuw.
Q = Parijs, *Bibl. Nationale*, ms. lat. 5802, van de 12de eeuw.
R = Londen, *British Museum*, Kings mss. 15 C. III *(Regius)*, van de 12de eeuw.
S = Montpellier, *École de médicine*, ms. 117, van de 12de eeuw.
T = Berlijn, *Staatsbibliothek*, cod. lat. fol. 337, van de 14de eeuw.
V = Rome, *Bibl. Vaticana*, ms. lat. 1904, van omstreeks 1100.
Π = Parijs, *Bibl. Nationale*, ms. lat. 6116, van de 12de eeuw.

L O P S T zijn, met vele andere handschriften van minder waarde, afschriften van een codex, die verloren is, *x*. — Π *Q R* zijn, eveneens met vele andere handschriften, afschriften van een anderen codex van minder beteekenis, die eveneens verloren is, *y*.

HANDSCHRIFTEN van *De Vita Plinii* (onder anderen):
T = Toledo, *Bibl. Capitolare*, ms. XLVII 14 *(Toletanus)*, van de 13de eeuw.
V = Rome, *Bibl. Vaticana*, ms. lat. 1951, van de 15de eeuw.

UITGAVEN. — J. C. Rolfe (Londen, Heinemann, 1924), *met Engelsche vertaling*. — *Excerpten* bij Dom Bouquet, Recueil des historiens, blz. 370–373.

De vita Caesarum. — L. Preud'homme (Groningen, 1906). — M. Ihm (Leipzig, Teubner, 1907) en editio minor (1908).

Met commentaar. — Vitae Iulii Caesaris et Augusti, door H. T. Peck (New York, 1893). — Vita Iulii Caesaris, door H. E. Butler en M. Cary (New York, 1927). — Vita Augusti, door E. S. Shuckburgh (Cambridge, 1896). — Vitae Tiberii - Neronis, door J. B. Pike (Boston, 1903). — Vita Tiberii, 1–23, door J. Huddleston Slater (1906). — Vita Tiberii, 24–40, door J. R. Rietra (Diss. Amsterdam, 1928). — Vita Claudii, door H. Smilda (Diss. Groningen, 1896). — Vitae Galbae Othonis Vitellii, door C. Hofstee (Diss. Groningen, 1898). — Vita Vespasiani, door H. M. Thompson Skerret (Philadelphia, 1924), en door A. Braithwaite (1927). — Vita Domitiani, door J. Janssen (Diss. Amsterdam, 1919).

Suetonii Tranquilli praeter Caesarum libros reliquiae, ed. Aug. Refferscheid (Leipzig, Teubner, 1860). — De grammaticis et rhetoribus deperditorum librorum reliquiae, rec. C. L. Roth (Leipzig, Teubner, 1907).

Suetonius, Divus Iulius 22, 1

(Caesar) Galliam Cisalpinam Illyrico adiecto lege Vatinia accepit, mox per senatum Comatam quoque, veritis patribus ne, si ipsi negassent, populus et hanc daret.

VARIANTEN. — 1. uaticinia *L*[1] *P O S*.

AANTEEKENINGEN. — Caesar krijgt het stadhouderschap van Gallië en Illyrië, 59 vóór Christus. — Plutarchus, Caesar 14; Cassius Dio XXXVIII 8, 5; Eutropius VI 17, 1; Orosius VI 7, 1. — Riese II 17.

1. *lege Vatinia*, ingediend door den volkstribuun Publius Vatinius.

2. *per senatum*, op voorstel van Pompeius.

–. *Comatam*, Galliam Transalpinam, in tegenstelling met Gallia Cisalpina of Togata.

–. *populus*, door een tweede volksbesluit.

Suetonius, Divus Iulius 24, 2—3

(2) Ad legiones, quas *(Caesar)* a re publica acceperat, alias privato sumptu addidit, unam etiam ex Transalpinis conscriptam, vocabulo quoque Gallico, — Alauda enim appellabatur —, quam disciplina cultuque Romano institutam et ornatam, postea universam civitate donavit. (3) Nec deinde ulla belli occasione, ne iniusti quidem ac periculosi, abstinuit, tam foederatis quam infestis ac feris gentibus ultro lacessitis, adeo ut senatus quondam legatos ad explorandum statum Galliarum mittendos decreverit ac nonnulli

dedendum eum hostibus censuerint. Sed prospere [de]cedentibus rebus et saepius et plurium quam quisquam umquam dierum supplicationes impetravit.

VARIANTEN. — 1. alias–addidit *S y*, alias addit *M G V*, aliis additis *L P O T*. — 2. unam, nam Π *R*, iam *Q*. — 5. ne *ingev. door Erasmus*. — 8. cedentibus *en* succedentibus *dett.*, ei cedentibus *Casaubonus*, dein cedentibus *Graevius*.

AANTEEKENINGEN. — Caesar breidt zijn troepen uit, o.a. met de *Legio V Alaudae;* oorlogen in Gallië; oppositie in den senaat. — Riese II 133.

3. *Alauda*, Legio V Alaudae; verg. Ritterling, Realencyclopädie, XII, 1564.

7. *nonnulli*, Cato; verg. Plutarchus, C. Caesar 22, 3; Comp. Niciae et Crassi 4, 3; Cato 51, 1; Appianus, De rebus Gallicis 18; daartegen: Caesar, Bellum Gallicum IV 13.

Suetonius, Divus Iulius 25

25. Gessit autem novem annis, quibus in imperio fuit, haec fere. Omnem Galliam, quae saltu Pyrenaeo Alpibusque et monte Cebenna, fluminibus Rheno ac Rhodano continetur patetque circuitu ad bis et tricies centum milia passuum, praeter socias ac bene meritas civitates, in provinciae formam redegit; eique quadringenties in singulos annos stipendii nomine inposuit. (2) Germanos, qui trans Rhenum incolunt, primus Romanorum ponte fabricato adgressus, maximis adfecit cladibus; adgressus est et Britannos, ignotos antea, superatisque pecunias et obsides imperavit; per tot successus ter nec amplius adversum casum expertus: in Britannia, classe vi tempestatis prope absumpta, et in Gallia, ad Gergoviam legione fusa, et in Germanorum finibus, Titurio et Aurunculeio legatis per insidias caesis.

VARIANTEN. — 1. in *ontbr. in M R*. — 2. a saltu *y*. — gebenna *M*[2] *P*[1] *O T y*, centena *Eutropius VI 17, 3*. — fluminibusque *L P O S*. — 4. socias *V x*, socios *M G y*. — 5. quadringenties *Eutropius*, |cccc| *V*. — nomina *x*, nomen *y*. — 7. ante *G*. — 8. per, inter *Eutropius*. — 9. expertus est *M*[2].

AANTEEKENINGEN. — Onderwerping van Gallië en nederlagen van Caesar. — Eutropius VI 17, 3-6; Orosius VI 15, 1. — Riese II 127.

1. *novem annis*, 58–50 vóór Christus.

2. *Galliam*, zooals gewoonlijk, het geheele gebied tot den Rijn.

3. *bis – passuum*, 3200 Romeinsche mijlen, ongeveer 4700 km.

5. *eique – inposuit*. — Over deze belasting en den *census* verg. Livius, Epitome 134; Tacitus, Annales I 31; Cassius Dio LIII 22.

–. *quadringenties*, 40 miljoen sestertiën, overeenkomend met 5 miljoen gulden; verg. Jullian, Histoire de la Gaule, III, blz. 571 en IV, blz. 82.

10. *in Germanorum finibus*, in het gebied der Eburones.

—. *Titurio – caesis*. — Verg. Caesar, Bellum Gallicum V 26 en volg.

Suetonius, Augustus 20—21

20. *(Augustus)* externa bella duo omnino per se gessit. – – – Reliqua per legatos administravit, ut tamen quibusdam Pannonicis atque Germanicis

aut interveniret aut non longe abesset, Ravennam vel Mediolanium vel Aquileiam usque ab Urbe progrediens. **21.** – – – Germanos ultra Albim fluvium summovit, ex quibus Ubios et Sigambros dedentis se traduxit in Galliam et in proximis Rheno agris conlocavit.

VARIANTEN. — 3. mediolaneum *M V*. — 4. [ab urbe] *Preud'homme,* ad urbem *M T*. — albim Π *Q*, abim *M G*, abin *V L*, albini *R P S*, albinum *T*. — 5. Ubios *Kossina,* sueuos *hss.*, suebos *M*, sueuo *V*. — sigambros *M V L*, sicambros *G* Π *R P S T*, sacambros *Q*.

AANTEEKENINGEN. — Oorlogen door Augustus gevoerd tegen de Germanen. — Orosius VI 21, 22. — Riese III 41 en 61. Capelle, blz. 96.

2. *Germanicis,* na de nederlaag van Lollius in 17 vóór Christus.

4. *Germanos – summovit.* — Verg. Monumentum Ancyranum V 11–12. Wellicht heeft Suetonius dezen tekst gekend; verg. Macé, Essai sur Suétone, blz. 154–163.

5. *Ubios,* door Agrippa, in 39, 38 of 37 vóór Christus; Suebos, als de hss. geven, heeft geen zin. — Verg. Strabo IV 3, 4, C. 194; Tacitus, Annales XII 27.

–. *Sigambros,* reeds vermeld door Caesar, Bellum Gallicum IV 16, 2 en VI 35 en volg. Zij waren over den Rijn gekomen en hadden land gekregen van Tiberius in de buurt van Xanten in 8 vóór Christus; verg. Tacitus, Annales I 50, II 26, XII 39; Suetonius, Tiberius 9; — zie ook Cassius Dio LIV 20, 4. Op deze wijze waren zij bekend geworden en worden door de dichters vermeld (Horatius, Carmina IV 2, 36 en 14, 51).

–. *Galliam,* het land links van den Rijn.

Suetonius, Augustus 23

23. Graves ignominias cladesque duas omnino nec alibi quam in Germania *(Augustus)* accepit, Lollianam et Varianam, sed Lollianam maioris infamiae quam detrimenti, Varianam paene exitiabilem, tribus legionibus cum duce legatisque et auxiliis omnibus caesis. Hac nuntiata excubias per Urbem indixit, ne quis tumultus exsisteret, et praesidibus provinciarum propagavit imperium, ut a peritis et assuetis socii continerentur. (2) Vovit et magnos ludos Iovi Optimo Maximo, si res publica in meliorem statum vertisset; quod factum Cimbrico Marsicoque bello erat. Adeo denique consternatum ferunt, ut per continuos menses barba capilloque summisso caput interdum foribus illideret vociferans: 'Quintili Vare, legiones redde!' diemque cladis quotannis maestum habuerit ac lugubrem.

VARIANTEN. — 1. quam *en* Lollianam – sed *ontbr. in V*. — 2. sed *ontbr. in* Π[1] *Q*. — 6. propagavit, prorogauit *dett.* — 7. res publica, rem p. *y*, r. p. *T*.

AANTEEKENINGEN. — De nederlagen van Lollius en Varus, 17 vóór Christus en 9 na Christus. — Suetonius, Tiberius 17; Epitome de Caesaribus I 13; Orosius VI 21, 27. — Riese III 36 en 109. Capelle, blz. 88 en 110.

1. *clades – Lollianam et Varianam,* de nederlagen van Marcus Lollius tegen de Germanen in 17 vóór Christus (verg. Cassius Dio LIV 20, 4) en van Publius

Quintilius Varus tegen de Germanen onder Arminius in 9 na Christus (verg. Cassius Dio LVI 18); verg. Tacitus, Annales I 10.

8. *Cimbrico Marsicoque bello,* de oorlog tegen de Cimbren en Teutonen en de bondgenootenoorlog.

Suetonius, Augustus 25, 2

(2) Libertino milite – – *(Augustus)* bis usus est: semel ad praesidium coloniarum Illyricum contingentium, iterum ad tutelam ripae Rheni fluminis; eosque, servos adhuc viris feminisque pecuniosioribus indictos ac sine more manumissos, sub priore vexillo habuit, neque aut commixtos cum ingenuis aut eodem modo armatos.

VARIANTEN. — 1. bis, urbis *M G V L* P^1 *T*. — 4. priore, proprio *Torrentius,* primore *Casaubonus,* privo *Burmannus,* peiore *Hirschfeld.*

AANTEEKENINGEN. — Augustus richt legerafdeelingen van slaven op na de nederlaag van Varus, 9 na Christus.

1. *Libertino milite,* afdeelingen van slaven, die bij hun in dienst treden in vrijheid werden gesteld.

2. *ad tutelam ripae Rheni,* zeker na de nederlaag van Varus.

4. *sub priore vexillo,* dus steeds in de onderdeelen bijeen, die oorspronkelijk uit deze pas vrijgelaten slaven waren samengesteld.

Suetonius, Augustus 49, 1

49. Ex militaribus copiis – – numerum partim in Urbis, partim in sui custodiam adlegit, dimissa Calagurritanorum manu, quam usque ad devictum Antonium, item Germanorum, quam usque ad cladem Varianam inter armigeros circa se habuerat.

VARIANTEN. — 1. sui, suam *x*.

AANTEEKENINGEN. — Lijfwacht van Bataven onder Augustus. — Riese III 142. Capelle, blz. 110.

2. *Calagurritanorum,* een volksstam in Spanje.

3. *Germanorum,* de Germaansche lijfwacht, die bij de latere keizers voornamelijk uit Bataven bestond; verg. Tacitus, Annales I 24; Cassius Dio LVI 23, 43. — Mommsen, Römisches Staatsrecht, II, ed. 3, blz. 808.

Suetonius, Augustus 101, 4

(4. *Augustus*) tribus voluminibus, uno mandata de funere suo complexus est, altero indicem rerum a se gestarum, quem vellet incidi in aeneis tabulis, quae ante Mausoleum statuerentur, tertio breviarium totius imperii, quantum militum sub signis ubique esset, quantum pecuniae in aerario et fiscis et vectigaliorum residuis.

VARIANTEN. — 1. de tribus *y*. — 2. in *ontbr. in G T*. — tabulis altero *V*. — — 3. quae, quem *M G*. — 4. esset Π *R* S^2 *T*, essent *overige hss*. — uicis *G*.

AANTEEKENINGEN. — De letterkundige nalatenschap van Augustus. — Tacitus, Annales I 11.

1. *Augustus*. — In het voorafgaande is de inhoud van zijn testament medegedeeld.

2. *indicem - gestarum*. — De *Res gestae Augusti* vormen den inhoud van het Monumentum Ancyranum.

3. *Mausoleum*, op den Campus Martius, nog gedeeltelijk bewaard.

Suetonius, Tiberius 9, 1—2

(Tiberius) Comatam Galliam anno fere rexit, et barbarorum incursionibus et principum discordia inquietam. Exin Raeticum Vindelicumque bellum, inde Pannonicum, inde Germanicum gessit. (2) Raetico atque Vindelico gentis Alpinas, Pannonico Breucos et Dalmatas subegit, Germanico quadraginta milia dediticiorum traiecit in Galliam iuxtaque ripam Rheni sedibus adsignatis conlocavit.

VARIANTEN. — 4. brencos *L*, breuncos *S T*, breunos *R*, brennos Π.

AANTEEKENINGEN. — Uit den levensloop van Tiberius: zijn stadhouderschappen in Gallië. — Velleius II 97. — Riese III 42. Capelle, blz. 89 en 96.

1. *Comatam - rexit*, in 16 tot 15 vóór Christus, na de nederlaag van Lollius.

–. *barbarorum*, die Lollius hadden verslagen.

–. *Raeticum - bellum*, in samenwerking met Drusus; verg. Livius, Periocha 136; Velleius II 95.

3. *Pannonicum*, na den dood van Agrippa; verg. Cassius Dio LIV 34, 3.

–. *Germanicum*, na den dood van Drusus in 9 vóór Christus; verg. Velleius II 97; Eutropius VII 9; Epitome de Caesaribus I 7; Orosius VI 21, 24.

5. *dediticiorum*. — Het waren Sugambren; verg. Suetonius, Augustus 21; Tacitus, Annales XII 39. — Tiberius gaf hun land in de omgeving van Xanten, 8 vóór Christus.

Suetonius, Tiberius 16, 1

16. Data rursus potestas tribunicia in quinquennium *(Tiberio)*, delegatus pacandae Germaniae status.

VARIANTEN. — 1. quinquennium, decennium *Bergk*. — 2. pacandae, pacandus *Casaubonus*.

AANTEEKENINGEN. — Tiberius naar Germanië gezonden, 4 na Christus. — Riese III 90. Capelle, blz. 111.

1. *data - tribunicia*, in 4 na Christus, voor de tweede maal.

–. *in quinquennium*, in werkelijkheid voor 10 jaar; verg. Velleius II 103; Cassius Dio LV 13. — Tiberius was toen juist door Augustus geadopteerd.

2. *pacandae Germaniae.* — Tiberius was daar van 4 tot 6 na Christus; verg. Monumentum Ancyranum V 14; Velleius II 104 en volg.; Cassius Dio LV 13; Orosius VI 21, 25; Zonaras X 36.

Suetonius, Tiberius 17

17. Cui gloriae amplior adhuc ex opportunitate cumulus accessit. Nam sub id fere tempus Quintilius Varus cum tribus legionibus in Germania periit, nemine dubitante, quin victores Germani iuncturi se Pannoniis fuerint, nisi debellatum prius Illyricum esset. Quas ob res triumphus ei decretus est, multique et magni honores. (2) – – – Triumphum ipse distulit, maesta civitate clade Variana.

VARIANTEN. — 2. idem *Polak.* — quintilius Π *Q* T^2, quintillus *overige hss.* — 4. est multique, et multi *Stephanus,* multi *hss.*

AANTEEKENINGEN. — De nederlaag van Varus, 9 na Christus. — Riese III 110. Capelle, blz. 111.

1. *gloriae,* de overwinning in Illyricum.
2. *sub id fere tempus,* 9 na Christus.
–. *Quintilius Varus – periit;* verg. Cassius Dio LVI 18 en volg.
3. *nemine – Illyricum esset;* verg. Velleius II 117.

Suetonius, Tiberius 18—20

18. Proximo anno repetita Germania, cum animadverteret Varianam cladem temeritate et neglegentia ducis accidisse, nihil non de consilii sententia egit; semper alias sui arbitrii contentusque se uno, tunc praeter consuetudinem cum compluribus de ratione belli communicavit. Curam quoque solito exactiorem praestitit. Traiecturus Rhenum, commeatum omnem ad certam formulam adstrictum non ante transmisit, quam consistens apud ripam explorasset vehiculorum onera, ne qua deportarentur nisi concessa aut necessaria. (2) Trans Rhenum vero eum vitae ordinem tenuit, ut sedens in caespite nudo cibum caperet, saepe sine tentorio pernoctaret, praecepta sequentis diei omnia, et si quid subiti muneris iniungendum esset, per libellos daret, addita monitione, ut, de quo quisque dubitaret, se nec alio interprete quacumque vel noctis hora uteretur.

19. Disciplinam acerrime exegit, animadversionum et ignominiarum generibus ex antiquitate repetitis, atque etiam legato legionis, quod paucos milites cum liberto suo trans ripam venatum misisset, ignominia notato. Proelia, quamvis minimum fortunae casibusque permitteret, aliquanto constantius inibat, quotiens lucubrante se, subito ac nullo propellente, decideret lumen et extingueretur, confidens, ut aiebat, ostento sibi a maioribus suis in omni ducatu expertissimo. Sed re prospere gesta, non multum afuit, quin a Bructero quodam occideretur, cui inter proximos versanti et trepidatione detecto tormentis expressa confessio est cogitati facinoris.

20. A Germania in Urbem post biennium regressus triumphum, quem distulerat, egit, prosequentibus etiam legatis, quibus triumphalia ornamenta impetrarat.

VARIANTEN. — 3. tunc *ontbr. in G.* — 7. deponerentur Π *Q.* — 9. pernoctaret *y T*, pernoctarit *overige hss.* — omnia <ipse> *Halbertsma.* — 11. quisque *dett.*, quis *of* quisquam *Polak.* — 16. casibus *x.* — 18. et *ontbr. in M.* — a, ac *Erasmus.* — 19. expertissummo *M G*, expertisomno *L T.* — a, ac *M.* — 22. biennium *V x*, biennio *M G y*, *wellicht* biennio post.

AANTEEKENINGEN. — Veldtochten van Tiberius in Germanië. — Velleius II 120; Cassius Dio LVI 24–25. — Riese III 126. Capelle, blz. 111–112.

1. *proximo anno*, 10 na Christus.

2. *consilii*, de krijgsraad.

5. *commeatum*, de bagage en de tros, die altijd zooveel moeite veroorzaakte door het gebrek aan lastdieren.

10. *per libellos*, schriftelijk.

22. *post biennium*, na twee volle jaren.

—. *triumphum*; verg. Velleius II 121; de triumf had plaats 16 Januari 13 na Christus; verg. de Fasti Praenestini en de munten.

—. *quem distulerat*, om de nederlaag van Varus; verg. c. 17.

Suetonius, Tiberius 25, 1—2

Duplex seditio militum in Illyrico et in Germania exorta est. (2) Flagitabant ambo exercitus multa extra ordinem, ante omnia ut aequarentur stipendio praetorianis. Germaniciani quidem etiam principem detractabant non a se datum summaque vi Germanicum, qui tum iis praeerat, ad capessendam rem publicam urgebant, quanquam obfirmate resistentem.

VARIANTEN. — 1. in Illyrico, Illyrico *G.* — 3. praetoriani<s>. Germaniciani quidem *Stephanus*, praetoriani germaniciani quidam *M G V L*, praetoriani germanicianis. quidam *S T O P y*, praetoriani Germaniciani. Quidam *Aldina.* — 3. detractabant *M T*, detrectabant *overige hss.* — 4. rē p̄ urgebant *M*, rem purgabant *G*, rem purgebant *V*² *y.*

AANTEEKENINGEN. — Oproer onder de troepen in Illyrië en Germanië bij de troonsbestijging van Tiberius, 14 na Christus. — Riese IV 11. — Velleius II 125; Tacitus, Annales I 31–49; Suetonius, C. Caesar 1; Cassius Dio LVII 3, 1 en 5, 1–6.

1. *Illyrico*, dat wil zeggen Pannonia en Dalmatia.

3. *Germaniciani*, de troepen van het leger aan den Rijn, in Germania (verg. Suetonius, Otho 8), die onder commando stonden van Germanicus.

4. *ad capessendam – urgebant*; anders Tacitus, Annales I 35, 3.

5. *obfirmate resistentem*; verg. Tacitus, Annales I 35, 4 en Cassius Dio LVII 5, 2.

Suetonius, Tiberius 41

41. Regressus in insulam *(Tiberius)* reipublicae quidem curam usque adeo abiecit, ut – – non provinciarum praesides ullos mutaverit, – – Gallias a Germanis vastari neglexerit, magno dedecore imperii nec minore discrimine.

Aanteekeningen. — Tiberius laat de verdediging van Gallië verwaarloozen. — Riese IV 82. Capelle, blz. 142. — Aurelius Victor II 3; Epitome de Caesaribus II 9.

1. *insulam*, het eiland Capri.

3. *Gallias – vastari.* — Wellicht is bedoeld de opstand der Friezen in 28; verg. Tacitus, Annales VI 72–74.

Suetonius, Gaius Caesar 1, 1

1. Germanicus, C. Caesaris pater, Drusi et minoris Antoniae filius, a Tiberio patruo adoptatus, quaesturam quinquennio ante quam per leges liceret et post eam consulatum statim gessit, missusque ad exercitum in Germaniam, excessu Augusti nuntiato, legiones universas imperatorem Tiberium pertinacissime recusantis et sibi summam rei publicae deferentis, incertum pietate an constantia maiore compescuit atque hoste mox devicto triumphavit.

Varianten. — 1. C. *ontbr. in G,* gai *H,* gaii *P R.*

Aanteekeningen. — Germanicus, vader van keizer Gaius, bedwingt, als commandant van het leger aan den Rijn, het oproer der troepen en behaalt overwinningen op de Germanen. — Riese IV 1. — Tacitus, Annales I 31 en volg.; verg. Suetonius, Tiberius 25.

1. *Germanicus*, zoon van Drusus, den broeder van keizer Tiberius, en aangenomen zoon van Tiberius.

3. *consulatum*, in 12 na Christus.

4. *legiones – deferentis*; verg. Suetonius, Tiberius 25.

6. *hoste mox devicto*, bij veldtochten in Germanië gedurende de jaren 14 tot 16 na Christus; verg. Tacitus, Annales I 49 en volg.; II 5 en volg.

–. *triumphavit*, 26 Mei 17 na Christus; verg. Strabo VII 1, 4, C. 291.

Suetonius, Gaius Caesar 3, 2

(Germanicus) caesorum clade Variana veteres ac dispersas reliquias uno tumulo humaturus, colligere sua manu et comportare primus adgressus est.

Varianten. — 1. veteres, putres *Polak.*

Aanteekeningen. — Germanicus bezorgt een eervolle begrafenis aan hen, die bij de nederlaag van Varus waren gevallen, tijdens zijn tweeden veldtocht in Germanië, 15 na Christus. — Riese IV 38. Capelle, blz. 111. — Tacitus, Annales I 62; verg. Cassius Dio LVII 18, 1.

Suetonius, Gaius Caesar 19, 3

(3) Scio plerosque existimasse talem a Gaio pontem excogitatum aemulationi Xerxis – –; alios, ut Germaniam et Britanniam, quibus imminebat, alicuius inmensi operis fama territaret.

AANTEEKENINGEN. — Keizer Gaius laat een schipbrug te Baiae bouwen, naar men zeide, om de Germanen en Britanniërs angst in te boezemen. — Riese IV 90.

2. *Xerxis*, die een brug over den Hellespont heeft laten slaan.

–. *quibus imminebat*, tegen welke volkeren hij een veldtocht voorbereidde; verg. Suetonius, C. Caesar 43–48.

Suetonius, Gaius Caesar 43

43. Militiam resque bellicas *(C. Caesar)* semel attigit neque ex destinato, sed cum ad visendum nemus flumenque Clitumni Mevaniam processisset, admonitus de supplendo numero Batavorum, quos circa se habebat, expeditionis Germanicae impetum cepit; neque distulit, sed legionibus et auxiliis undique excitis, dilectibus ubique acerbissime actis, contracto et omnis generis commeatu, quanto numquam antea, iter ingressus est.

VARIANTEN. — 2. Clitumni, clitumin *M G x*, clitumni in P^2 Π *Q*, clitunni in *R*. — 6. quantos *M* Π ^{2} *R*. — antea, iter *Gronovius*, ante alter *hss.*, ante alius iter *Graevius*.

AANTEEKENINGEN. — Toebereidselen voor den veldtocht van keizer Gaius naar Germanië, 39. — Eutropius VII 12, 2; Orosius VII 5, 5. — Riese IV 87. Capelle, blz. 143.

2. *Clitumni*, in Umbrië, beroemd om zijn fraaie omgeving; verg. Plinius, Epistolae VIII 8.

3. *Batavorum*, van de persoonlijke lijfwacht van den keizer.

4. *legionibus*. — Voor dezen veldtocht zijn opgericht Legio XV Primigenia en Legio XXII Primigenia. Zij zijn met keizer Gaius naar den Rijn gegaan. Legio XV is ingedeeld bij het leger van Germania Superior en Legio XXII (in getal aansluitend bij Legio XXI Rapax, te Vetera) bij het leger van Germania Inferior. — E. Ritterling, Römisch-Germanisches Korrespondenz-Blatt, VI (1913), 1–4; Realencyclopaedie, XII, 1758 en 1797.

Suetonius, Gaius Caesar 45–46

45. Mox, deficiente belli materia, paucos de custodia Germanos traici occulique trans Rhenum iussit ac sibi post prandium quam tumultuosissime adesse hostem nuntiari. Quo facto proripuit se cum amicis et parte equitum praetorianorum in proximam silvam, truncatisque arboribus et in modum tropaeorum adornatis, ad lumina reversus, eorum quidem, qui secuti non essent, timiditatem et ignaviam corripuit, comites autem et participes victoriae novo genere ac nomine coronarum donavit, quas distinctas solis ac lunae siderumque specie exploratorias appellavit. (2) Rursus obsides quosdam abductos e litterario ludo clamque praemissos, deserto repente convivio, cum equitatu insecutus veluti profugos ac reprehensos in catenis reduxit; in hoc quoque minus praeter modum intemperans. Repetita cena renuntiantis coactum agmen, sicut erant loricatos, ad discumbendum adhortatus est. Monuit etiam notissimo Vergili versu, durarent secundisque se rebus servarent. Atque inter haec absentem senatum populumque gravissimo obiurgavit edicto,

quod Caesare proeliante et tantis discriminibus obiecto, tempestiva convivia, circum et theatra et amoenos secessus celebrarent.

46. Postremo quasi perpetraturus bellum, derecta acie in litore Oceani ac ballistis machinisque dispositis, nemine gnaro aut opinante quidnam coepturus esset, repente ut conchas legerent galeasque et sinus replerent imperavit, spolia Oceani vocans Capitolio Palatioque debita et in indicium victoriae altissimam turrim excitavit, ex qua ut Pharo noctibus ad regendos navium cursus ignes emicarent; pronuntiatoque militi donativo centenis viritim denariis, quasi omne exemplum liberalitatis supergressus: 'Abite', inquit, 'laeti, abite locupletes'.

VARIANTEN. — 7. quas, quasi *M G*. — 11. minus, immo *G*. — intemperans, tempestiva *Bentley*. — 15. tempestiva, intempestiua Π *Q S T*. — 18. gnaro, ignaro *M R*, ignaro agmine quidnam *H*. — 21. turrim *G*, turrem *hss*. — pharao *M*[1].

AANTEEKENINGEN. — Veldtocht van keizer Gaius in Germanië, 39–40. — Tacitus, Historiae IV 15; Suetonius, Galba 6; Cassius Dio LIX 21; Aurelius Victor III 11. — Riese IV 87. Capelle, blz. 143–144.

H. Wilrich, Klio, III (1903), blz. 306–314. — E. Ritterling, Römisch-Germanisches Korrespondenz-Blatt, VI (1913), blz. 1–4. — De door Ritterling gepubliceerde inscriptie's bewijzen, dat deze expeditie toch niet geheel en al zonder beteekenis is geweest.

1. *de custodia Germanos*, Bataven van de persoonlijke lijfwacht van den keizer.

2. *trans Rhenum*; verg. Suetonius, C. Caesar 51.

8. *exploratorias*, als belooning voor verdienstelijke exploratores.

13. *Vergili*, Aeneis I 207.

17. *in litore Oceani*, aan de Hollandsche kust; verg. het oordeel van een Canninefas bij Tacitus, Historiae IV 15.

21. *turrim*; verg. de gebouwen, opgesomd door Suetonius, C. Caesar 21. — Ten onrechte neemt men gewoonlijk aan, dat de toren bij Boulogne is opgericht (Kornemann, Klio, IX, blz. 431); dit moet dan de toren zijn geweest, die nog wordt vermeld in de Karolingische annalen van 811 (*Annales Regni Francorum*, ed Fr. Kurze, 1895, blz. 135).

—. *Pharo*, de beroemde vuurtoren van Alexandrië.

22. *centenis – denariis*, per man 100 denarii of ongeveer 45 gulden.

Suetonius, Gaius Caesar 48

48. Prius quam provincia decederet, consilium iniit nefandae atrocitatis, legiones, quae post excessum Augusti seditionem olim moverant, contrucidandi, quod et patrem suum Germanicum ducem et se, infantem tunc obsedissent. Vixque a tam praecipiti cogitatione revocatus, inhiberi nullo modo potuit, quin decimare velle perseveraret. Vocatas itaque ad contionem inermes, atque etiam gladiis depositis, equitatu armato circumdedit. (2) Sed cum videret suspecta re plerosque dilabi ad resumenda, si qua vis fieret, arma, profugit contionem confestimque Urbem petit.

VARIANTEN. — 2. [post excessum Augusti] *A. Riese.* — 6. dispositis *y.* — 8. urbem *y*, urbem omnem *M G*, omnem urbem *x*, Urbem Romam *of* Urbem amens *Burmannus.* — petiit *y.*

AANTEEKENINGEN. — Keizer Gaius wil de legioenen van het leger aan den Beneden-Rijn laten decimeeren tot straf voor de muiterij in het jaar 14. — Riese IV 98.

1. *provincia,* Gallia.

Suetonius, Gaius Caesar 55, 2

(2) Thraeces quosdam Germanis corporis custodibus *(C. Caesar)* praeposuit.

VARIANTEN. — 1. treces *hss.* — germani *M G L.*

AANTEEKENINGEN. — Keizer Gaius stelt Thraciërs aan als commandanten van zijn Bataafsche lijfwacht. — Riese IV 102. Capelle, blz. 468.

Suetonius, Gaius Caesar 58, 3

Ad primum tumultum lecticarii cum asseribus in auxilium accucurrerunt, mox Germani corporis custodes; ac nonnullos ex percussoribus, quosdam etiam senatores innoxios interemerunt.

VARIANTEN. — 1. tumultus M^1. — accurrerunt R L^1 P^2 T, occurrerunt Π Q P^1. — 3. etiam *ontbr. in G.*

AANTEEKENINGEN. — De Germaansche lijfwachten wreken den dood van keizer Gaius, 24 Januari 41. — Riese IV 103. Capelle, blz. 468. — Iosephus, Antiquitates XIX 119–152.

1. *primum tumultum,* bij den moord op keizer Gaius.
–. *lecticarii,* de dragers van den draagstoel.
2. *Germani,* van de lijfwacht, *corporis custodes,* meerendeels Bataven.
–. *percussoribus,* de moordenaars van keizer Gaius.

Suetonius, Claudius 1, 2—3

(2) Drusus in quaesturae praeturaeque honore dux Raetici, deinde Germanici belli, Oceanum septentrionalem primus Romanorum ducum navigavit; transque Rhenum fossas novi et immensi operis effecit, quae nunc adhuc Drusinae vocantur. Hostem etiam frequenter caesum ac penitus in intimas solitudines actum non prius destitit insequi, quam species barbarae mulieris, humana amplior, victorem tendere ultra sermone Latino prohibuisset. (3) Quas ob res ovandi ius et triumphalia ornamenta percepit; ac post praeturam, confestim inito consulatu atque expeditione repetita, supremum diem morbo obiit in aestivis castris, quae ex eo Scelerata sunt appellata.

VARIANTEN. — 3. noui *y*, naui *M G*, gnavi *Bentley*, magna ui *x.* — 9. scelerato *M.*

Aanteekeningen. — Geschiedenis van Drusus. — Riese III 60. Capelle, blz. 90.

1. *Drusus*, Nero Claudius Drusus, vader van keizer Claudius.

—. *in quaesturae praeturaeque honore.* — Drusus was waarschijnlijk quaestor in 16 en praetor in 11 vóór Christus.

—. *Raetici deinde Germanici belli.* — Oorlog tegen de *Raeti* in 15 vóór Christus (Livius, Periocha 138; Cassius Dio LIV 22). In 13 vóór Christus was Drusus door Augustus als opperbevelhebber in Gallië achtergelaten (Cassius Dio LIV 25, 1) van 12 tot 9 vóór Christus streed hij tegen de Germanen. — Livius, Periochae 139–142; Strabo VII 1, 3, C. 291; Velleius II 97; Plinius, Naturalis Historia IV 97; Tacitus, Germania 34 en Annales II 8; Cassius Dio LIV 32, 33 en 36, LV 1; Florus IV 12, 22; Eutropius VII 9; Orosius VI 21, 12; Oratio Claudii (Dessau 312).

2. *Oceanum – navigavit*; verg. Cassius Dio LIV 32, 2, in 12 vóór Christus.

3. *fossas*; verg. Tacitus, Annales II 8: *fossam cui Drusianae nomen.* — Het is onzeker, of met dit kanaal of deze kanalen bedoeld wordt de verbinding van den Rijn met het meer Flevo langs de Geldersche IJssel of langs de Utrechtsche Vecht, of wellicht nog een andere waterloop.

4. *in – actum*, in 11 vóór Christus tot de Weser (Cassius Dio LIV 32, 2), in 9 vóór Christus tot de Elbe (Cassius Dio LV 1, 2) en de Saale (Strabo VII 1, 3, C. 291); verg. Seneca, Ad Polybium XV (34) 5.

5. *species barbarae mulieris*; verg. Cassius Dio LV 1, 3.

7. *ovandi ius*; verg. Cassius Dio LIV 33, 5.

8. *inito consulatu*, in 9 vóór Christus.

—. *morbo obiit*, 14 Sept. 9 vóór Christus. — Verg. Strabo VII 1, 3, C. 292; Livius, Periocha 142; Cassius Dio LV 1, 4; Florus IV 12, 28.

9. *Scelerata*, dat wil zeggen *calamitosa*; verg. Servius ad Verg. Georg. II 256.

Suetonius, Claudius 24, 3

(Claudius) Gabinio Secundo, Cauchis gente Germanica superatis, cognomen Cauchius usurpare concessit.

Varianten. — 1. chauchis *G*, chaucis Π. — 2. chaucius Π, Chaucii *of* Chaucium *Baumgarten-Crusius*, Cauchici *Bentley*, Cauchi *Ihm.*

Aanteekeningen. — Overwinning van Publius Gabinius Secundus op de Chauci, in 41. — Cassius Dio LX 8, 7. — Riese IV 107.

1. *Gabinio Secundo*, legatus consularis in Germania Inferior. — Aulus Gabinius Secundus, consul vóór 45 (C. I. L. III 6983; X 4881), was waarschijnlijk niet dezelfde; Cassius Dio, t. a. p., noemt als voornaam Publius; verg. Prosopographia, II, blz. 105 n. 5 en 6.

Suetonius, Claudius 25, 4

Germanorum legatis in orchestra sedere permisit, simplicitate eorum et fiducia commotus, quod in popularia deducti, cum animadvertissent Parthos et Armenios sedentis in senatu, ad eadem loca sponte transierant, nihilo deteriorem virtutem aut condicionem suam praedicantes.

Aanteekeningen. — Claudius geeft aan Friezen een eereplaats in het theater. — Riese IV 138. — Tacitus, Annales XIII 54 (in het jaar 58).

1. *Germanorum*; Tacitus noemt Friezen.

–. *in orchestra sedere*; verg. Suetonius, Augustus 44. — Mommsen, Staatsrecht, III, blz. 1154 en volg. .

2. *Parthos*. — Een gezantschap der Parthen was in 47 te Rome (Tacitus, Annales XI 10; verg. XII 10); Tacitus verhaalt deze gebeurtenis onder Nero in het jaar 58; maar in dat jaar waren de Romeinen met de Parthen in oorlog (verg. Tacitus, Annales XIII 34); dus was het gezantschap in elk geval vroeger.

Suetonius, Nero 4

4. Ex hoc Domitius nascitur, – – non minus aurigandi arte in adolescentia clarus quam deinde ornamentis triumphalibus ex Germanico bello.

Varianten. — 2. triumphalibus ornamentis *G.*

Aanteekeningen. — Tocht van Lucius Domitius in Germanië. — Riese III 89. — Cassius Dio LV 10 a; Tacitus, Annales IV 44.

1. *hoc*, Gnaeus Domitius Ahenobarbus, legatus van Marcus Antonius, overgrootvader van Nero; verg. Realencyclopädie, V, 1328 n. 23.

–. *Domitius*, Lucius Domitius Ahenobarbus; verg. Realencyclopädie, V, 1343 n. 28.

2. *Germanico bello*, een veldtocht over de Elbe.

Suetonius, Nero 34, 1

34. Matrem – – honore omni et potestate *(Nero)* privavit abductaque militum et Germanorum statione, contubernio quoque ac Palatio expulit.

Aanteekeningen. — De Germaansche lijfwacht van Agrippina door Nero ontbonden. — Riese IV 128. — Tacitus, Annales XIII 18.

1. *Germanorum*, meestal Bataven; verg. Tacitus, Annales I 24.

Suetonius, Nero 40, 1

40. Talem principem *(Neronem)* paulo minus quattuordecim annos perpessus terrarum orbis tandem destituit, initium facientibus Gallis duce Iulio Vindice, qui tum eam provinciam pro praetore optinebat.

Varianten. — 1. principem *ontbr. in* Π *Q.* — 2. Galliis *Bentley.*

Aanteekeningen. — Opstand van Vindex in Gallië, 68. — Riese IV 145. — Cassius Dio LXIII 22 en volg.

Suetonius, Galba 11

Nec prius *(Galba)* usum togae reciperavit quam oppressis qui novas res moliebantur, praefecto praetori Nymphidio Sabino Romae, in Germania Fonteio Capitone, in Africa Clodio Macro legatis.

Varianten. — 1. qui *ontbr. in M.* — 2. nymphido *L P O S*, limpido *T*.

Aanteekeningen. — Fonteius Capito, legatus pro praetore in Germania Inferior bij het begin van de regeering van Galba, 68. — Riese V 3. — Tacitus, Historiae I 7, 8, 37 en 58, III 62; Plutarchus, Galba 15; Cassius Dio LXIV 2, 3.

1. *usum togae reciperavit*, legde de krijgsdracht af en vertoonde zich in de toga, de in Rome gebruikelijke dracht.

2. *Nymphidio Sabino*, praefectus praetorio; verg. Tacitus, Historiae I 5; Plutarchus, Galba 13 en 14.

–. *Germania*, namelijk *Inferiore*.

3. *Fonteio Capitone*. — Zijn opvolger werd de latere keizer Vitellius; verg. Suetonius, Vitellius 7.

–. *Clodio Macro*, legatus pro praetore van Africa; verg. Tacitus, Historiae I 7, 11, 37 en 73; Plutarchus, Galba 6, 13 en 15.

Suetonius, Galba 12, 2

(Galba) Germanorum cohortem, a Caesaribus olim ad custodiam corporis institutam multisque experimentis fidelissimam, dissolvit ac sine commodo ullo remisit in patriam, quasi Cn. Dolabellae, iuxta cuius hortos tendebat, proniorem.

Varianten. — 2. ullo commodo Π. — 3. dolabella *G*. — 4. proniore *G*.

Aanteekeningen. — Galba ontbindt de Bataafsche lijfwacht. — Riese V 6. Capelle, blz. 468.

1. *Germanorum*, voornamelijk Bataven; verg. Tacitus, Annales I 24; Suetonius, Augustus 49, 1 en C. Caesar 58, 3.

2. *experimentis fidelissimam*, b.v. na den dood van keizer Gaius; verg. Suetonius, C. Caesar 58; Iosephus, Ant. Iud. XIX 1, 15, 119 en volg.

–. *sine commodo ullo*, zonder eenige belooning, hetzij in geld of goed, hetzij door het verleenen van het burgerrecht.

3. *Cn. Dolabellae*, Gnaeus Cornelius Dolabella; verg. Prosopographia, I, blz. 444 n. 1090.

Suetonius, Otho 8

8. Sub idem vero tempus Germaniciani exercitus in Vitelli verba iurarant.

Varianten. — 1. germaniciani *M G R*, germanici *x*. — iurauit *L*, iurant *O P*.

Aanteekeningen. — Vitellius door het leger aan den Rijn tot keizer uitgeroepen, 69. — Tacitus, Historiae I 57; Plutarchus, Galba 22; Eutropius VII 17, 3; Orosius VII 8, 6.

1. *sub idem tempus*, 2 of 3 Januari 69.

–. *Germaniciani exercitus*, exercitus Germaniae superior, n.l. Legio IV Macedonica, XXI Rapax en XXII Primigenia onder Hordeonius Flaccus, en exercitus Germaniae inferior, n.l. Legio I Germanica, V Alaudae, XV Primigenia, XVI Gallica onder Vitellius. — Verg. Tacitus, Historiae I 55 en volg.

Suetonius, Vitellius 7—8

7. A Galba in Inferiorem Germaniam contra opinionem *(Vitellius)* missus est. – – – (3) Advenientem male animatus erga principem exercitus pronusque ad res novas libens ac supinis manibus excepit velut dono deum oblatum, ter consulis filium, aetate integra, facili ac prodigo animo. – – –

8. Castra vero ingressus nihil cuiquam poscenti negavit atque etiam ultro ignominiosis notas, reis sordes, damnatis supplicia dempsit. Quare vixdum mense transacto, neque diei neque temporis ratione habita, ac iam vespere, subito a militibus e cubiculo raptus, ita ut erat in veste domestica, imperator est consalutatus circumlatusque per celeberrimos vicos, strictum Divi Iuli gladium tenens detractum delubro Martis atque in prima gratulatione porrectum sibi a quodam. (2) Nec ante in praetorium rediit quam flagrante triclinio ex conceptu camini, cum quidem consternatis et quasi omine adverso anxiis omnibus: 'Bono', inquit, 'animo estote! nobis adluxit', nullo sermone alio apud milites usus. Consentiente deinde etiam superioris provinciae exercitu, qui prior a Galba ad senatum defecerat, cognomen Germanici delatum ab universis cupide recepit, Augusti distulit, Caesaris in perpetuum recusavit.

Varianten. — 1. in *ontbr. in* Π^1 *Q P* S^1 N^1. — 3. uelut deo donum *L P O S T*. — 6. depressit *Q*, remisit *Bentley*. — 8. a militibus *ontbr. in G*. — 14. alio sermone *G T*. — 15. prior, prius *y*.

Aanteekeningen. — Vitellius, stadhouder aan den Beneden-Rijn, tot keizer uitgeroepen, 2 Januari 69. — Riese V 15. — Tacitus, Historiae I 52 en 57.

1. *Inferiorem – est*, einde 68; verg. Tacitus, Historiae I 9.
2. *male animatus*, door den dood van Fonteius Capito, zijn commandant.
3. *supinis manibus*, met opgeheven handen tot de goden als bewijs van dankbaarheid.
4. *aetate integra*; Vitellius was 57 jaar, toen hij stierf.
5. *castra – ingressus*, 1 December 68; Tacitus, Historiae I 52.
6. *notas*, disciplinaire straffen.
–. *sordes*, rouwgewaad.
7. *vixdum mense transacta*, 2 Januari 69.
8. *veste domestica*, niet in de toga of het paludamentum.
9. *vicos*, van Colonia Agrippinensis; verg. Tacitus, Historiae I 57.
10. *delubro Martis*; verg. c. 10.
15. *cognomen – recusavit*; verg. Tacitus, Historiae I 62; Plutarchus, Galba 22.

Suetonius, Vespasianus 4, 1

4. Claudio principe, Narcissi gratia *(Vespasianus)* legatus legionis in Germaniam missus est; inde in Britanniam translatus, tricies cum hoste conflixit.

Varianten. — 2. in *ontbr. in M*. — tricies et bis *Eutropius*.

Aanteekeningen. — Vespasianus, legatus van een legioen in Germanië,

onder Claudius naar Britannië overgeplaatst, 43. — Eutropius VII 19, 1. — Riese IV 110.

1. *legionis,* n.l. Legio II Augusta, van 41 in Germania tot ongeveer 47 in Britannia; verg. Tacitus, Agricola 13, Historiae III 44; Iosephus, Bellum Iudaicum III 12; Cassius Dio LX 19.

2. *missus est,* in 41 of 42.

–. *translatus;* verg. Suetonius, Claudius 17.

Suetonius, Titus 4, 1

4. Tribunus militum et in Germania et in Britannia meruit summa industriae nec minore modestiae fama, sicut apparet statuarum et imaginum eius multitudine ac titulis per utramque provinciam.

VARIANTEN. — 1. summa industriae – modestiae fama *dett.*, summae industriae – modestia et fama *hss.*, summa industria Π [1] *Q*, et fama *ontbr. in N.* — 2. et statuarum *y.*

AANTEEKENINGEN. — Titus in Germania Inferior. — Riese VI 8.

1. *Germania,* Germania Inferior; verg. Münzer, Bonner Jahrbücher, CIV (1899), blz. 72. — Münzer meent, dat Plinius hier de bron was van Suetonius, daar Plinius in Germanië is geweest en de beelden en inscripties zelf kan hebben gezien.

3. *titulis,* inscripties ter eere van Titus.

Suetonius, Domitianus 2, 1

2. Expeditionem quoque in Galliam Germaniasque neque necessariam et dissuadentibus paternis amicis incohavit, tantum ut fratri se et opibus et dignatione adaequaret.

VARIANTEN. — 1. quoque ne in *M.* — gallia *M*, gallias *latere hss.* — neque cessariam *M*, necessariam *latere hss.* — 2. opibus, operibus Π [2] *dett.* — et dignitate *G*, indignatione *L.*

AANTEEKENINGEN. — Expeditie van Domitianus om den opstand der Bataven te dempen, 70. — Riese V 101. — Tacitus, Historiae IV 86; Iosephus, Bellum Iudaicum VII 4, 2.

Dit is nog een overblijfsel van een hoofsche traditie, waardoor aan Domitianus een belangrijke rol bij het onderwerpen der Germanen werd toegeschreven.

1. *expeditionem.* — Volgens Tacitus kan van een expeditie geen sprake zijn; dat Domitianus niet verder is gekomen dan Lyon, gelijk men uit Tacitus zou opmaken, is wellicht niet juist.

2. *ut – adaequaret.* — Ongunstiger nog oordeelt Tacitus, Historiae IV 86; verg. II 101.

Suetonius, Domitianus 6, 2

(2) Bellum civile, motum a L. Antonio, Superioris Germaniae praeside, confecit absens felicitate mira, cum ipsa dimicationis hora resolutus repente Rhenus transituras ad Antonium copias barbarorum inhibuisset.

Aanteekeningen. — Opstand van Lucius Antonius Saturninus, legatus van Germania Superior, bedwongen door Lucius Appius Maximus Norbanus, legatus van Germania Inferior, einde 88. — Riese VI 33. Capelle, blz. 201. — Martialis IV 11 en IX 84; Cassius Dio LXVII 11, 1; Aurelius Victor XI 9; Acta Fratrum Arvalium, Jan. 89 (C. I. L. VI 2066). — Ritterling, Westdeutsche Zeitschrift, XII (1893), 203 en volg. — A. Riese, Westdeutsche Zeitschrift, XXV (1901), 127 en volg. — S. Gsell, Essai sur le règne de l'empereur Domitien (1893), blz. 254 en volg.

2. *absens*, daar de opstand eindigde door de overwinning van Norbanus op Saturninus.

3. *transituras*, over de bevroren rivier; verg. Martialis IV 11, 7.

–. *barbarorum*, waarschijnlijk Chatten.

Suetonius, Vita Plinii

Vita Plinii ex catalogo virorum illustrium Tranquilli.

Plinius Secundus Novocomensis equestribus militiis industrie functus procurationes quoque splendidissimas et continuas summa integritate administravit et tamen liberalibus studiis tantam operam dedit, ut non temere quis plura in otio scripserit. Itaque bella omnia, quae umquam cum Germanis gesta sunt, XX voluminibus comprehendit, itemque naturalis historiae XXXVII libros absolvit. Periit clade Campaniae.

Varianten. — 2. novecomensis *of* novemcomenses *of* novem quo menses *of* novem menses *of* novem mensibus *hss.* — 4. liberalibus artibus *Rezzonicus.* — 5. umquam, undique *V.* — Germanis *T*, Romanis *andere hss.* — 6. XX, XXXVII *hss.* — 7. clade *Barbarus,* gadis *V*, gadis *of* grades *andere hss.*

Aanteekeningen. — Het leven van den ouderen Plinius, uit het werk *De viris illustribus* van Suetonius.

1. *Tranquilli*, Gaius Suetonius Tranquillus.

2. *equestribus militiis functus*, in Germanië onder Corbulo in 47 (Tacitus, Annales XI 18), later in Germanië ± 50 en ± 57 (Plinius, Naturalis historia XII 98, XVI 2; verg. XXII 8, XVII 47 en XXXI 25); verg. Münzer, Bonner Jahrbücher, CIV, blz. 78.

3. *procurationes*, onder andere in Belgica in 74 (Plinius, Naturalis historia XVIII 183).

5. *Itaque – absolvit.* — Voor een uitvoeriger lijst der werken van Plinius verg. Plinius Minor, Epistolae III 5.

7. *Periit*; verg. Plinius Minor, Epistolae VI 16.

50. — FLORUS

Publius Annius Florus, rhetor en dichter uit den tijd van Traianus en Hadrianus, vervaardigde onder Hadrianus een korte geschiedenis van Rome tot de sluiting van den Ianustempel onder de regeering van Augustus, waarschijnlijk getiteld *Bellorum Romanorum libri duo* (in den Nazarianus vier boeken). Het is niet veel meer dan een uittreksel uit Livius (of liever uit de Epitome van Livius), bewerkt met rhetorische bedoeling.

A. Riese, *Über die Glaubwürdigkeit des Florus.* Westdeutsche Zeitschrift, IX Correspondenzblatt, blz. 216 en volg. — O. Rossbach, *Realencyclopädie*, VI, 2761. — O. Hirschfeld, *Anlage und Abfassungszeit der Epitome des Florus.* Kleine Schriften, blz. 867–880. — Norden, *Die Germanische Urgeschichte*, blz. 143. — Prosopographia, I, blz. 65 n. 489.

Handschriften:

B = Bamberg, *Staatliche bibliothek*, ms. E III 12, van het begin der 9de eeuw.
L = Leiden, *Universiteitsbibliotheek*, Vossianus O. 14, van de 11de eeuw.
N = Heidelberg, *Universitätsbibliothek*, Palatinus lat. 894 *(Nazarianus)*, van de tweede helft der 9de eeuw.

Uitgaaf. — O. Rossbach (Leipzig, Teubner, 1896). — *Excerpten* bij Dom Bouquet, Recueil des historiens, blz. 531–536.

Florus, Epitome I 38, 1 (III 3, 1)

38. Cimbri Teutoni atque Tigurini ab extremis Galliae profugi, cum terras eorum inundasset Oceanus, novas sedes toto orbe quaerebant.

Varianten. — 2. ocaeanus *N*.

Aanteekeningen. — De Cimbrische vloed. — Riese I 12. Capelle, blz. 22. — Verg. Strabo VII 2, 1, C. 292; Paulus uit Festus, blz. 15 (Lindsay). — De overlevering stamt over Livius en Timagenes uit Posidonius.

1. *ab extremis Galliae*; verg. Quintilianus, Declamationes III 4: *ex ultimo litore Oceani.*

Florus, Epitome I 45, 6—8 (III 10, 6—8)

(6) Illae quoque accessere diversitates pro gentium locorumque natura. – – – Morini dilabebantur in silvas: iussit incendi. – – – (7) Indutiomarus Treveros, Ambiorix concitavit Eburones. Utrique absente Caesare coniuratione facta invasere legatos. (8) Sed ille fortiter a Dolabella summotus est relatumque regis caput; hic insidiis in valle dispositis dolo perculit. Itaque et castra direpta sunt et Aurunculeium Cottam cum Titurio Sabino legatos amisimus. Nec ulla de rege mox ultio; quippe perpetua trans Rhenum fuga latuit.

VARIANTEN. — 2. Morini dilabebantur in silvas *Vinetus*, morabantur in siluis *B*, nec mora dilabebantur in siluas *N*, mora. dilabebantur insiluas *L*. — indubio marus *B*, indutiomarus *N*. — 3. treberos *B*. — ambio rex *B*, ambiotrix *L*. — conuocauit *N L*. — euburones *B*. — 4. inuenere *N*, inuenire *L*. — 5. insidis *N*, insidiis *B* N^2 *L*. — 6. Aurunculeium *Perizonius*, aurum ablatum *hss*. — quod tam *B*, m. cotta *N*, M. cottam *L*. — tirio *B*. — legato *N L*.

AANTEEKENINGEN. — Oorlogen van Caesar in Gallië. — Riese II 81 A.
2. *Morini*; verg. Caesar, Bellum Gallicum III 29.
–. *Indutiomarus*; verg. Caesar, Bellum Gallicum V 55.
3. *Ambiorix*; verg. Caesar, Bellum Gallicum V 28.
4. *ille*, Indutiomarus.
–. *Dolabella*; verg. Caesar, Bellum Gallicum V 58.
5. *hic*, Ambiorix.
6. *Aurunculeium* – *Sabino*; verg. Caesar, Bellum Gallicum V 35.

Florus, Epitome II 30 (IV 12, 21—39)

30. Germaniam utinam vincere *(Augustus)* tanti non putasset! Magis turpiter amissa est quam gloriose adquisita. (22) Sed quatenus sciebat patrem suum C. Caesarem bis transvectum ponte Rhenum quaesisse bellum, in illius honorem concupierat facere provinciam; et factum erat, si barbari tam vitia nostra quam imperia ferre potuissent.

(23) Missus in eam provinciam Drusus primos domuit Usipetes, inde Tencteros percucurrit et Chattos. Nam Marcomannorum spoliis et insignibus quendam editum tumulum in tropaei modum excoluit. (24) Inde validissimas nationes, Cheruscos Suebosque et Sygambros, pariter adgressus est, qui viginti centurionibus in crucem actis hoc velut sacramento sumpserant bellum, adeo certa victoriae spe, ut praedam in antecessum pactione diviserint. (25) Cherusci equos, Suebi aurum et argentum, Sygambri captivos elegerant; sed omnia retrorsum. Victor namque Drusus equos pecora torques eorum ipsosque praedam divisit et vendidit. (26) Praeterea in tutelam provinciae praesidia atque custodias ubique disposuit per Amisiam flumen, per Albin, per Visurgin. In Rheni quidem ripa quinquaginta amplius castella direxit. Bormam et Caesoriacum pontibus iunxit classibusque firmavit. (27) Invisum atque inaccessum in id tempus Hercynium saltum patefecit. Ea denique in Germania pax erat, ut mutati homines, alia terra, caelum ipsum mitius molliusque solito videretur. (28) Denique non per adulationem, sed ex meritis, defuncto ibi fortissimo iuvene, ipsi, quod numquam alias, senatus cognomen ex provincia dedit.

(29) Sed difficilius est provincias optinere quam facere; viribus parantur, iure retinentur. (30) Igitur breve id gaudium. Quippe Germani victi magis quam domiti erant moresque nostros magis quam arma sub imperatore Druso suspiciebant; (31) postquam ille defunctus est, Vari Quintilii libidinem ac superbiam haut secus quam saevitiam odisse coeperunt. Ausus ille agere conventum, et incautius edixerat, quasi violentiam barbarum lictoris virgis et praeconis voce posset inhibere. (32) At illi, qui iam pridem robigine obsitos enses inertesque maererent equos, ut primum togas et saeviora armis iura

viderunt, duce Armenio arma corripiunt; (33) cum interim tanta erat Varo pacis fiducia, ut ne prodita quidem per Segesten, unum principum, coniuratione commoveretur. (34) Itaque inprovidum et nihil tale metuentem ex inproviso adorti, cum ille — o securitas! — ad tribunal citaret, undique invadunt; castra rapiuntur, tres legiones opprimuntur. (35) Varus perditas res eodem, quo Cannensem diem Paulus, et fato est et animo secutus. (36) Nihil illa caede per paludes perque silvas cruentius, nihil insultatione barbarum intolerabilius, praecipue tamen in causarum patronos. (37) Aliis oculos, aliis manus amputabant, uni os obsutum, recisa prius lingua, quam in manu tenens barbarus 'Tandem', ait, 'vipera, sibilare desisti'. (38) Ipsius quoque consulis corpus, quod militum pietas humi abdiderat, effossum. Signa et aquilas duas adhuc barbari possident, tertiam signifer, priusquam in manus hostium veniret, evolsit mersamque intra baltei sui latebras gerens in cruenta palude sic latuit. (39) Hac clade factum est, ut imperium, quod in litore Oceani non steterat, in ripa Rheni fluminis staret.

Varianten. — 1. Germania *L.* — uinceret anti *B*, uinceret tanti *N.* — 2. patroni suum *B.* — 3. C. *ontbr. in N L.* — transacto *L.* — rheno *N L.* — 4. concupiit *N L.* — barbaricam uitia *B.* — 5. quam imperia *ontbr. in B.* — 6. isipetes *B.* — 7. cenceros *B*, ceteros *N L.* — percurrit *B L.* — tactos *N L.* — marchomannorum *N.* — et *ontbr. in N L.* — 8. introphei *L.* — 9. cherus chos *B.* — sicambros *B L.* — aggressus *L.* — 10. centurionibus incrematis *N L.* — hactis *B.* — uelud *L.* — 11. certae *B.* — ante pactionem *B* , inanticessum *L.* — diuiserunt *B*, diuiderent *L.* — 12. sicambri *B*, sycambri *L.* — 13. torquens *L.* — 14. praeda *N L.* — et praeterea *B.* — tutellam *B.* — prouintiarum *L.* — 15. per Amisiam *Bergk*, permusam *N*, per mosam *hss.* — albium *N*, alpium *L.* — 16. peruisurginam *N L.* — Per rheni *L.* — ripam *L.* — quingenta *N.* — 17. bormam *B*, bonam *N L*, Bonnam *uitg.* — caesoria cum *B*, gesogiam cum *N*, gesoniam cum *L*, Gesoriacum *uitg.* — uinxit *L.* — cladibusque *L.* — 18. inacessum *B.* — in id tempus *ontbr. in L.* — hercinium *L.* — 19. pax ingermania *L.* — terra alia *L.* — 20. sed *ontbr. in N L.* — 21. ibi *Perizonius*, ipsi *hss.* — nunquam *L.* — alias *tot* Druso (25) *ontbr. in B.* — 23. obtinere *B.* — 24. gaudium fuit *N.* — 26. suscipiebant *N*, susceperant *L.* — quintilli *B*, quinti *N L.* — hac *B.* — 27. haud *N L.* — 28. incautius edixerat *Halm*, incastos sedi rexerat *N*, incastris se direxerat *L*, incastris ius dicebat *Stadius*, in castris sedem erexerat *G. Vossius*, in Catthos (*of* Chaucos) edixerat *Rossbach.* — uiolentia *B.* — ebarbarorum *N*, barbarorum *L.* — litoris *B*, lictoriis *Freinsheim.* — 29. qui *ontbr. in L.* — rubigine *N L.* — obsitos *hs. te Breslau*, oblitos *B N*, oblitas *L.* — 30. ererent *N.* — segniora *L.* — 31. armenio *N L*, ar meno *B.* — corripuint *B.* — 32. ne prodita quidem *Jahn*, perdita quidem aut prodita *B*, ne praedicta quidem et prodita *N L.* — segentem *B.* — unius *B.* — cum iuratione *L.* — 33. improdum *L.* — ex *ontbr. in N L.* — inproauiso *B*, improuisio *L.* — 35. rapiunt *N L.* — perditas res *N L*, perdi castra *B*, perdita castra *Halm.* — 36. canensem *N L.* — diem potuisse fassus est ex animo *B.* — sequutus *B.* — 37. pauludes *L.* — barbarorum *B L.* — intolerantius *N.* — 39. unius os sutum *N L.* — 40. ait, inquit *N*, inquid *L.* — desiste *N L.* — cumsulis *L.* — 41. humi, humanius *N.* — abdiderant *L.* — 42. et barbari *N L.* — signiferi *N.* — 43. euulsit *B L*, euolsam N^2. — 44. factum est *N L.* — inlittore *L.* — Oceani constiterat *Baehrens.* — 45. reni *B.*

AANTEEKENINGEN. — Oorlogen onder Augustus in Germanië. Krijgstochten van Drusus, nederlaag van Varus. — Riese III 64 en 108. Capelle, blz. 94 en 109.

2. *amissa est*, door de nederlaag van Varus in 9 na Christus.

—. *adquisita*, door de expeditie's van Drusus in de jaren 12 tot 9 vóór Christus.

3. *C. Caesarem*, Gaius Iulius Caesar.

6. *Usipetes*; verg. Cassius Dio LIV 33, 1, in 11 vóór Christus.

9. *Sygambros*; verg. Cassius Dio LIV 32 en volg.

10. *viginti – actis*; verg. Cassius Dio LIV 20, 4; Horatius, Carmina IV 14, 51.

15. *per Amisiam*. — In de handschriften is overgeleverd *per Mosam*. Overblijfselen van forten uit den tijd van Drusus aan de Maas zijn ons evenwel niet bekend. — Bergk heeft daarom voorgesteld te lezen *per Amisiam* (de Eems).

16. *In Rheni – ripa*; verg. Tacitus, Historiae IV 23; — Eumenius, Panegyricus IX (IV) 18.

—. *quinquaginta amplius castella*. — In tal van plaatsen aan den Rijn heeft men overblijfselen uit den tijd van Drusus gevonden, onder anderen te Vechten en Nijmegen.

17. *Bormam – firmavit*, mededeeling waarvan de verklaring nog niet is gevonden. — Men weet niet, of bedoeld is *Borma*, het eiland Borcum, of wellicht *Bonna*, het fort te Bonn, en *Gesoriacum*, later Bononia (Boulogne-sur-mer), of *Caesoriacum*, wellicht een ons van elders niet bekende plaats aan den Rijn (verg. Ihm, Caesoriacum. Realencyclopädie, III, 1318). Mommsen (Römische Geschichte, V, blz. 28 n. 2) denkt aan een verbinding tusschen een haven aan den Rijn en een haven aan het Kanaal; Hirschfeld (Kleine Schriften, blz. 876 n. 1 en Corpus Inscr. Lat. XIII, blz. 560 n. 3) meent, dat hier alleen van Germanië sprake is; E. Kornemann (Klio, IX, blz. 430) geloooft aan een verbinding door middel van een weg en bruggen tusschen Boulogne en Borcum evenwijdig met de kust; J. H. Holwerda (Römisch-Germanisches Korrespondenzblatt, III, 1910, blz. 29–30) acht deze veronderstelling (terecht) niet juist en meent, dat sprake is van Bononia en Gesoriacum, twee plaatsen die gescheiden werden door de Lesne, een riviertje, dat nog heden door Boulogne-sur-mer stroomt.

Het waarschijnlijkst is de verklaring van Jullian (Histoire de la Gaule, IV, blz. 104 n. 3): *Borma* is Bonna en *Caesoriarum* een plaats aan de overzijde van den Rijn ongeveer te Schwarzrheindorf; Drusus heeft daar een brug gebouwd, in aansluiting bij den weg van Triër en verder door het dal van de Sieg, en daar aangelegd een station voor de vloot.

—. *pontibus*, wellicht *pontes longi*, veenbruggen; verg. Caesar, Bellum Gallicum VIII 14, 4; Tacitus, Annales I 63, 6 en Historiae IV 23. — A. E. van Giffen, Oudheidkundige mededeelingen van het Museum te Leiden, VII (1913), blz. 51–90.

21. *defuncto – iuvene*, in 9 vóór Christus.

—. *cognomen – dedit*. — Ook zijn afstammelingen kregen het recht zich Germanicus te noemen.

26. *Vari Quintilii*, stadhouder in Germanië tot zijn nederlaag in 9 na Christus. — Hij was niet de opvolger van Drusus; wellicht was zijn voorganger Lucius Aelius Lamina in de jaren 7 en 8 (Velleius II 116, 3).

30. *togas*, der burgerlijke ambtenaren en rechtsgeleerden, dus in een provincie, waar men het militaire gezag door een burgerlijk bestuur begon te vervangen.

32. *Segesten*; verg. Strabo VII 1, 4, C. 291.

35. *tres legiones*, de nummers XVII, XVIII en XIX.

—. *Varus – perdidit*; over de nederlaag van Varus verg. Suetonius, Augustus 23 en Tiberius 17; Cassius Dio LVI 18.

38. *causarum patronos*, de advocaten, die zich blijkbaar bijzonder gehaat hadden gemaakt.

41. *Signa – possident.* — Zij zijn later terug ontvangen; verg. Tacitus, Annales I 60 en II 25; Cassius Dio LX 8, 7.

42. *tertiam*; verg. Crinagoras, Epigramma 24; zie boven, blz. 82.

45. *in ripa Rheni.* — Dit is overdreven. Bij den dood van Augustus, in 14, was er nog een Romeinsch garnizoen bij de Chauci (verg. Tacitus, Annales I 38) en het gebied der Friezen is eerst in 47 onder Claudius ontruimd (verg. Tacitus, Annales XI 19), nadat de Romeinen er al in 28 onder Tiberius grootendeels uit waren verdreven (verg. Tacitus, Annales IV 72–74).

---

51. — DIONYSIUS PERIEGETICUS

Dionysius, van wien ons overigens niets bekend is, stelde ten tijde van keizer Hadrianus, wellicht in 123/4, een leerdicht van 1187 hexameters samen, met een beschrijving der aarde, Περιήγησις τῆς οἰκουμένης; zijn voornaamste bronnen waren Posidonius en Metrodorus van Scepsis, maar waarschijnlijk door bemiddeling van een anderen auteur; wij bezitten nog een vrije vertaling in het Latijn van het gedicht door Avienus uit de 4de eeuw en een uitvoerig commentaar van Eustathius (geschreven vóór 1175).

G. Leue, *Zeit und Heimat des Periegeten Dionysius.* Philologus, XLII (1884), blz. 175 en volg. — U. Bernays, *Studien zu Dionysios Periegetes* (Diss. Heidelberg, 1905). — G. Knaack, *Realencyclopädie*, V, 915.

Handschriften (onder anderen):

A = Parijs, *Bibl. Nationale*, suppl. gr. 388, van de 10de eeuw.
B = Parijs, *Bibl. Nationale*, ms. gr. 2771, van de 12de eeuw.
C = Parijs, *Bibl. Nationale*, ms. gr. 2723, van 1282.
D = Parijs, *Bibl. Nationale*, ms. gr. 2855, van de 13de eeuw.
E = Parijs, *Bibl. Nationale*, ms. gr. 2852, van de 13de eeuw.
F = Parijs, *Bibl. Nationale*, ms. gr. 2562, van de 14de eeuw.
G = Parijs, *Bibl. Nationale*, ms. gr. 2735, van de 14de eeuw.
H = Parijs, *Bibl. Nationale*, ms. gr. 2772, van de 14de eeuw.
K = Parijs, *Bibl. Nationale*, ms. gr. 1411, van de 15de eeuw.
L = Parijs, *Bibl. Nationale*, ms. gr. 2708, van de 15de eeuw.
M = Parijs, *Bibl. Nationale*, ms. gr. 2730, van de 15de eeuw.
N = Parijs, *Bibl. Nationale*, ms. gr. 2833, van de 15de eeuw.

O = Parijs, *Bibl. Nationale*, ms. gr. 2834, van de 15de eeuw.
Q = Parijs, *Bibl. Nationale*, suppl. gr. 36, van de 16de eeuw.
X = Parijs, *Bibl. Nationale*, ms. gr. 2853, van de 16de eeuw.
Y = Parijs, *Bibl. Nationale*, ms. gr. 2854, van de 16de eeuw.
b = Dresden, *Staatsbibliothek*, ms. 175, van de 15de en 16de eeuw.
c = Wolfenbuttel, *Landesbibliothek*, Gudianus 46, van de 12de eeuw.
d = München, *Staatsbibliothek*, ms. 334, van de 15de eeuw.
e = Breslau, *Stadtbibliothek*, Rhedigeranus 63, van 1488.
g = Oxford, *Bodleian Library*, Baroccianus 78, van de 15e eeuw.
h = Oxford, *Bodleian Library*, Misc. 104, van de 16e eeuw.
i = Oxford, *Bodleian Library*, Laudianus 11, van de 14e eeuw.
k = Oxford, *Bodleian Library*, Baroccianus 145, van de 16e eeuw.
l = Canterbury.
m = Eton, *College Library*, ms. 146, van de 15de eeuw.
n = Moskou, *Bibl. der Synode*, ms. 30, van de 12de eeuw.
o = Heidelberg, *Universitätsbibliothek*, Palatinus 40, van de 14de eeuw.
p = Stockholm, *Kungliga Bibl.*, *Petavianus.*
q = Eisberg, *Bibl. von Schellersheim*, van de 14de eeuw.
r = Weenen, *Nationalbibliothek*, ms. gr. 122.
s = Weenen, *Nationalbibliothek*, ms. gr. 198.
t = Rome, *Bibl. Vaticana*, Palatinus gr. 96, van 1481.
w = Rome, *Bibl. Vaticana*, Palatinus gr. 139, van de 14de eeuw.
γ = Rome, *Bibl. Vaticana*, Palatinus gr. 331, van de 13de eeuw.
ε = Berlijn, *Staatsbibliothek*, ms. 81, van de 12de eeuw.
ζ = Rome, *Bibl. Vaticana*, Barberinus 43.

UITGAVEN. — G. Bernhardy (Leipzig, 1820), *met de oude commentaren.* — C. Müller, Geographi Graeci minores, II (Parijs, Didot, 1861), blz. 102–457, *met Latijnsche vertaling.* — *Excerpten* bij Dom Bouquet, Recueil des historiens, blz. 90–91; Cougny, Extraits des auteurs grecs, I, blz. 1–5.

Dionysius, Periegesis orbis terrarum 281—297

281 Τῆς ἤτοι πυμάτην μὲν ὑπαὶ γλωχῖνα νέμονται
ἀγχοῦ Στηλάων μεγαθύμων ἔθνος Ἰβήρων,
μῆκος ἐπ' ἠπείρου τετραμμένον, ἧχι βορείου
Ὠκεανοῦ κέχυται ψυχρὸς ῥόος, ἔνθα Βρετανοὶ
285 λευκά τε φῦλα νέμονται ἀρειμανέων Γερμανῶν,
Ἑρκυνίου δρυμοῖο παραθρώσκοντες ὀρόγκους.
Ἤπειρον κείνην ἰκέλην ἐνέπουσι βοείῃ.
288 Τοῖς δ' ἔπι Πυρηναῖον ὄρος καὶ δώματα Κέλτων,
ἀγχόθι πηγάων καλλιρρόου Ἠριδανοῖο,
οὗ ποτ' ἐπὶ προχοῇσιν ἐρημαίην ἀνὰ νύκτα
291 Ἡλιάδες κώκυσαν, ὀδυρόμεναι Φαέθοντα·

κεῖθι δὲ Κελτῶν παῖδες, ὑφήμενοι αἰγείροισι,
δάκρυ' ἀμέλγονται χρυσαυγέος ἠλέκτροιο.
294 Τὸν δὲ μέθ' ἑξείης Τυρσηνίδος ἤθεα γαίης·
τῆς δὲ πρὸς ἀντολίην ἀναφαίνεται Ἄλπιος ἀρχή.
Τῆς διὰ μεσσατίης κατασύρεται ὕδατα Ῥήνου
297 ὑστάτιον ποτὶ χεῦμα βορειάδος Ἀμφιτρίτης.

Varianten. — 281. πυμάτης *A G b w*, πυμάτη *F*. — ὑπαὶ, ἐπὶ *H K e*, ὑπὸ πλευρῇσι *b*, ἐπὶ πλευρῇσι *A N d w*, ἐπὶ πλευροῖσι *G*, πυμάτης μὲν ἐπὶ πλευρῇσι *E L r*. — 283. μῆκος δ' ἠπείρου *L N b e q*, ἠπείροιο *A C D Q Y*. — τε τετραμμένον *e*, τετραμμένοι *H*, τετάμενοι *Eustathius*. — 284. Βρεταννοί *B c o*, Βρετταvοί *e q*. — 285. ἐρειμανέων *E*, ἐρισθενέων *k γ*. — 286. Ἑρκυνοῖο *D e o q*. — δριμοῖο *F n*. — ὀρόσκους *e q*. — 288. Πυρρηναῖον *A G H L N Q X*. — 289. πηγάων, πυλάων *G*. — 290. ἤ ποτ' *e*. — προχοαῖσιν *ε*. — 291. κώκυσαν, κωκύον *E e q*, κώκυσσαν *B*. — 292. ὑφείμενοι *D o*, ἐψείμενοι *ζ*, ἐφήμενοι *K*. — 293. δακρυ' *e q*. — ἀμέργονται *G Q*. — 294. τὸν δὲ, τῶν δὲ *C c g h i l n o t*, τῷ δὲ *b r*. — τὸν δὲ μεθείης *M*, τὸν δὲ μεθεξείης *O*. — 295. διαφαίνεται *Etymologicum Magnum (s. v.* Ἄλπιος*)*, ἀναφέρεται *D*, ἀναφαίνεται ὕδατα Ῥήνου *M*. — 297. ποτὶ, παρὰ *B M O n*. — βοριάδος *X*, βορεάδος *b*.

Aanteekeningen. — West-Europa en de Rijn. — Riese XIII 4. Capelle, blz. 395. — Verg. Avienus, Descriptio orbis 414–434.

282. Στηλάων, de Straat van Gibraltar.

286. Ἑρκυνίου δρυμοῖο, gedacht in de nabijheid van den Oceanus, als bij Apollonius Rhodius, Argonautica IV 640; zie boven, blz. 23.

287. βοείῃ; met een runderhuid vergelijkt Iberië, in navolging van Posidonius, ook Strabo II 1, 30, C. 83; II 5, 27, C. 127; III 1, 3, C. 137.

289. Ἠριδανοῖο, hier de Rhône; verg. Apollonius Rhodius, Argonautica IV 624 en volg.; maar uit de vermelding van den barnsteen blijkt, dat ook aan den tak van den Eridanus wordt gedacht, die naar het noorden stroomt.

297. βορειάδος Ἀμφίτριτης, de Noordzee.

Dionysius, Periegesis orbis terrarum 565—567

565 Ἄλλαι δ' Ὠκεανοῖο παραὶ βορεώτιδας ἀκτὰς
δισσαὶ νῆσοι ἔασι Βρετανίδες, ἀντία Ῥήνου·
567 κεῖθι γὰρ ὑστατίην ἀπερεύγεται εἰς ἅλα δίνην.

Varianten. — 565. παραὶ, παρὰ *L d o*, περὶ *q*. — βορεώτιδος *B C L s*, βορεοίτιδας *O*, βορεοίτιδος *M*, βορεήτιδος *e*, βορεήτιδας *X Y d g i p q*. — ἀκτὰς, ἀρχὰς *E G H N C X c d e i k m*. — 566. Βρεταννίδες *B*.

Aanteekeningen. — De mond van den Rijn tegenover Britannië. — Verg. Avienus, Descriptio orbis 747–749.

566. Βρετανίδες; **wat Dionysius over Britannië mededeelt, is niet meer dan Eratosthenes aan Pytheas had ontleend.**

---

52. — PTOLEMAEUS

CLAUDIUS PTOLEMAEUS, mathematicus en astronoom, geb. omstreeks 100 in Ptolemaïs in Egypte, leefde in Alexandria, overl. omstreeks 178, schreef, behalve astronomische en mathematische werken (waarvan het voornaamste, naar den titel der Arabische vertaling, als 'Almagest' bekend is), een geographisch handboek, Γεωγραφικὴ ὑφήγησις, in 8 boeken. Het eerste boek bevat de inleiding, waarin Ptolemaeus over den grondslag van zijn geographische studie spreekt. Boek II tot VII bevatten tabellen met een zeer groot aantal namen van plaatsen, waarvan de geographische lengte en breedte wordt opgegeven, als materiaal voor het ontwerpen van landkaarten. In Boek II wordt begonnen met West-Europa: c. 1 Inleiding, c. 2 Hibernia, c. 3 Albion, c. 4–6 Hispania, c. 7–10 Gallia, c. 11 Germania Magna, etc. Boek VIII geeft een samenvatting en enkele nieuwe gegevens. Lengte en breedte worden uitgedrukt in graden en deelen van graden (met de volgende breuken: $\varsigma'' = 1/6 = 10'$, $\delta'' = 1/4 = 15'$, $\gamma'' = 1/3 = 20'$, $\angle'' = 1/2 = 30'$, $\gamma'' o'' = 2/3 = 40'$, $\angle'' \delta'' = 1/2 + 1/4 = 45'$, $\angle'' \gamma'' = 1/2 + 1/3 = 50'$). — Het materiaal voor zijn tabellen heeft Ptolemaeus ontleend aan zijn oudercn tijdgenoot Marinus van Tyrus, die in het begin der tweede eeuw leefde, maar dit materiaal trachtte hij te controleeren, te verbeteren en uit te breiden. Doel van het werk was de gegevens te verzamelen voor een groote kaart der bekende wereld. Slechts zeer enkele der voor lengte en breedte opgegeven maten zijn verkregen door mathematische berekeningen of astronomische (meteoroskopische) opnamen; bijna alle zijn zij vastgesteld op grond van mededeelingen van reizigers over de langs wegen of over zee afgelegde afstanden. Voor de westkust van Europa ging Ptolemaeus weer terug op de door Eratosthenes aan Pytheas ontleende gegevens. Het beeld, dat hij geeft, is veel juister dan de voorstelling, die bij Strabo voorkomt. In de handschriften vindt men behalve den tekst van Ptolemaeus ook kaarten, die in verschillende handschriften worden toegeschreven aan Agathodaemon uit Alexandrië, die ons anders niet bekend is.

Berger, *Wissenschaftliche Erdkunde*, blz. 616 en volg. — Gisinger, *Realencyclopädie*, Suppl. IV, 654. — Otto Cuntz, *Die Geographie des Ptolemaeus* (Berlijn, 1923).

HANDSCHRIFTEN:

R = Venetië, *Bibl. Marciana*, gr. 516, van de 14de eeuw.
Ur = Rome, *Bibl. Vaticana*, Urbinas gr. 82, van de 11de eeuw.
W = Rome, *Bibl. Vaticana*, gr. 178, van de 14de eeuw.
X = Rome, *Bibl. Vaticana*, gr. 191, van de 13de eeuw.
Z = Rome, *Bibl. Vaticana*, Palatinus gr. 314, van de 15de eeuw.
Σ = Florence, *Bibl. Laurenziana*, XXVIII 9, van de 15de eeuw.
Ω = Florence, *Bibl. Laurenziana*, XXVIII 49, van de 14de eeuw.

Bij de handschriften onderscheidt men twee klassen: I = X Σ en II = *R W Ur* Ω *Z*.

UITGAVEN. — *Volledige tekst:* C. F. A. Nobbe (Leipzig, 1843–1845). — Boek I tot V: C. Muller en C. Th. Fisher (Parijs, Didot, 1883–1901). — O. Cuntz,

Die Geographie des Ptolemaeus: Galliae, Germania, etc. (Berlijn, 1923). — *Commentaar* bij E. Desjardins, Géographie de la Gaule romaine, III (1885), blz. 346 en volg. — *Excerpten* bij Dom Bouquet, Recueil des historiens, blz. 68–90; Cougny, Extraits des auteurs grecs, I, blz. 246–309; Capelle, blz. 444–451.

Ptolemaeus, Geographica II 7, 1

7. Ἡ Κελτογαλατία διῄρηται εἰς ἐπαρχίας δ', Ἀκουιτανίαν καὶ Λουγδουνησίαν καὶ Βελγικὴν καὶ Ναρβωνησίαν.

Varianten. — 1. ἡ *ontbr. in X* Σ. — Ἀκυτανίαν *Marcianus (550, 27) Stephanus Byzantius,* Ἀκυιτανίαν *en* Ἀκουιτανίαν *de hss. van Strabo.* — καὶ *ontbr. in* Ω. — 2. βελγικὴν Σ, βετικὴν *W*, βελτικὴν *vele hss.*, κελτικὴν *Z*. — ναρκωνησίαν *Z*.

Aanteekeningen. — De verdeeling van *Gallia* in vier provincies; verg. Ptolemaeus VIII 5, 1.

1. ἐπαρχίας, provincies.

—. Ἀκουιτανίαν, Gallia Aquitania, wordt beschreven in het vervolg van caput 7.

—. Λουγδουνησίαν, Gallia Lugdunensis, wordt beschreven in caput 8.

2. Βελγικήν, Gallia Belgica, wordt beschreven in caput 9; zie beneden.

—. Ναρβωνησίαν, Gallia Narbonensis, wordt beschreven in caput 10.

Ptolemaeus, Geographica II 9, 1—2

9. Τῆς δὲ Βελγικῆς Γαλλίας ἡ μὲν ἀπὸ δύσεως πλευρὰ καὶ παρὰ τὴν Λουγδουνησίαν εἴρηται· ἡ δὲ ἀρκτικὴ καὶ παρὰ τὸν Βρεττανικὸν Ὠκεανὸν οὕτως ἔχει. Μετὰ τὰς τοῦ Σηκοάνα ποταμοῦ ἐκβολὰς

Φρούδιος ποταμοῦ ἐκβολαί	κα' ∠" δ"	νβ' γ"
Ἴτιον ἄκρον	κβ' δ"	νγ' ∠"
Μορινῶν Γησοριακὸν ἐπίνειον	κβ' ∠"	νγ' ∠"
Ταβούλα ποταμοῦ ἐκβολαί	κγ' ∠"	νγ' ∠"
Μόσα ποταμοῦ ἐκβολαί	κδ' γο"	νγ' ∠"
Βαταύων Λουγόδεινον	κϛ' ϛ"	νγ' γ"
Ῥήνου ποταμοῦ τὸ δυσμικὸν στόμα	κϛ' ∠" δ"	νγ' γ"
τὸ μέσον τοῦ ποταμοῦ στόμα	κζ'	νγ' ϛ"
τὸ ἀνατολικὸν τοῦ ποταμοῦ στόμα	κζ' γ"	νδ'.

(2) Ἡ δὲ ἀπ' ἀνατολῶν πλευρὰ περιορίζεται τῷ εἰρημένῳ ποταμῷ παρὰ τὴν μεγάλην Γερμανίαν.

Varianten. — 1. γαλατίας *Z*. — τὴν *ontbr. in W*. — 2. λυγδουνησίαν *Ur*. — ἀρκτικὴ πλευρὰ Ω. — βρετανικὸν Σ*W*, Πρεττανικὸν *Müller*. — ἔχει οὕτως *Ur* Ω. — 3. μετὰ δὲ τὰς *Z*. — τοῦ *ontbr. in Z*. — σηκόανα *W*Ω. — ἐκβολὰς κ' να' ∠" *R Ur*, ἐκβολάς αἳ ἐπέχουσι μοίρας κ' να' ∠" *W*. — 4. Φρούδιος, Φλούδιος Σ, Φρούριος *Z*, Φρούνου *Marcianus (p. 554, 14)*. — 5. Ἴτιον, τίον *R W Ur* Ω *Z*. — κβ' δ", κβ' *R W*

Ur Ω. — 6. Μορινῶν *na* ἐπίνειον *R W Ur Z Müller, ontbr. in* Ω, μορίνων *X* Σ, ῥομονηρῶν *R W*, ῥομονιρῶν *Ur*, ῥομορινὼμ *Z*. — Γησοριακόν *X*, τησοργιακὸν *Z*, τισοργιακὸν *Ur* Ω, τισοργίακον *R W*. — ἐπίνιον *X Z*. — κβ' ∠'', κβ' ∠'' δ'' *R W Ur* Ω. — 7. ταβούλα *X* Σ, ταβοῦδα *W Z*, ταβούδα *R Ur* Ω̄. — κγ' γ'' Σ. — 8. μώσα *X* Σ. — νη' ∠'', νγ' γ'' *R W Ur* Ω *Z*. — 9. Βατaύων *na* Λουγόδεινον *R W Ur Z Müller, ontbr. in* Ω, αταύων *X*, βατάνων Σ, βατακῶν *R W Ur Z*. — λουγόδινον *X* Σ, λουγόδεινον *R W Ur* Ω, λουγόδουνον *Ur* Ω, λογγόδεινον *Z*. — κϛ' ∠'' *X* Σ *Ur* Ω *Z*. — 11. στόμα τοῦ ποταμοῦ *R Ur* Ω *Z*, αὐτοῦ στόμα *W*; *evenzoo* 12. — νγ' ∠'' *R W*. — 12. κη' *R W Ur* Ω *Z*. — 13. τῷ εἰρημένῳ, τῷ ῥήνῳ *R W Ur* Ω̄ *Z*.

Aanteekeningen. — Beschrijving van de noordelijke grens van *Gallia Belgica*, langs den *Oceanus*, en van de oostelijke grens, langs den Rijn. — Riese XIII 86.

2. εἴρηται, Ptolemaeus, Geographica II 8, 3.

4. Φρούδιος – ἐκβολαί, de mond van de *Phrudis* (waarschijnlijk de Bresle, of de Somme): 21° 45', 52° 20'.

5. Ἴτιον ἄκρον, het voorgebergte *Itium* (Cap Gris-nez): 22° 15', 53° 30'.

6. Γησοριακὸν, *Gesoriacum* (Boulogne): 22° 30', 53° 30'.

7. Ταβούλα – ἐκβολαί, de mond van de *Tabula* (waarschijnlijk de Schelde): 23° 30', 53° 30'.

8. Μόσα – ἐκβολαί, de mond van de Maas: 24° 40', 53° 30'.

9. Λουγόδεινον, *Lugdunum* der Bataven: 26° 10', 53° 20'. — Verg. Itinerarium Antonini, blz. 368 (Wess.) en Tabula Peutingeriana.

10. Ῥήνου – ποταμοῦ, de drie monden van den Rijn: 26° 45', 53° 20'; 27°, 53° 10'; 27° 20', 54°.

14. μεγάλην Γερμανίαν, *Germania Magna*, het vrije Germanië.

Ptolemaeus, Geographica II 9, 4–6

Μεθ' οὓς (Ἀμβιανοὺς) οἱ Μορινοὶ, ὧν πόλις μεσόγειος
Ταρουάννα κγ' γ'' νβ' ∠'' γ''.
(5) Εἶτα μετὰ τὸν Ταβούλαν ποταμὸν Τοῦνγροι καὶ πόλις αὐτῶν
Ἀτουάτουκον κδ' ∠'' νβ' ∠'' γ''.
Εἶτα μετὰ τὸν Μόσαν ποταμὸν Μενάπιοι καὶ πόλις αὐτῶν
Κάστελλον κε' νβ' δ''.
(6) Ὑπὸ δὲ τὰ εἰρημένα ἔθνη παροικοῦσιν ἀρκτικώτατοι μὲν Νερούιοι, ὧν πόλις
Βάγακον κε' δ'' να' γο''.

Varianten. — 1. οἱ Μορινοὶ, δίμορινοὶ *X*, οἱμορηνοὶ *R W*. — ὧν πόλεις μεσόγειοι πρὸς ἀνατολὰς *R W*, ὧν πρὸς ἀνατολὰς μεσόγειος Ω, πρὸς ἀνατολὰς ὧν πόλις *Ur*. — 2. Ταρουάννα, τιαρουάννα *R*, ταρουάνα Ω. — κγ' Σ. — 3. Ταβούλαν, ταβούλλαν *X* Σ *Z*, ταβούδαν *overige hss.* — Τοῦνγροι *X Ur*, τούνγρι Σ, τοῦγροι *R W*. — αὐτῶν *ontbr. in R W Ur* Ω *Z*. — 4. Ἀτουάτουκον *Cellarius*, ἀτουάκουτον *X*, ἀτουάκουκτον *R W*, ἀτουάκουστον *Z*. — νβ' γ'' *R W Ur* Ω *Z*. — 5. εἶτα, καὶ Ω. — Μόσαν *R* Ω, μῶσαν *X Ur*. — Μονάπιοι *X* Σ, μενάσπιοι *W*. — 7. παρήκουσαν *X*, παροίκουσαν Σ, παρήκουσιν Ω. — ἀρκτικώτατοι *X* Σ, ἀρκτικώτεροι *R W Ur* Ω *Z*. — Νερούιοι, ἐρούσιοι *X* Σ. — 8. Βάγακον *Cellarius*, βάσακον *X* Σ, βάγανον *overige hss.*

Aanteekeningen. — Civitates van *Gallia Belgica*. — Riese XIII 86.

2. Ταρουάννα, *Tarvanna*, Thérouanne: 23° 20′, 52° 50′.

4. Ἀτουάτουκον, *Atuatica*, Tongeren: 24° 30′, 52° 50′. — Het is niet dezelfde plaats als Aduatuca der Eburones (Caesar, Bellum Gallicum VI 32 en 35).

5. Μενάπιοι. — Ptolemaeus heeft waarschijnlijk hun woonplaats willen bepalen naar Caesar, Bellum Gallicum IV 4 en Strabo IV 3, 4, C. 194. — Plinius, Naturalis historia IV 106, bepaalde de woonplaats der Menapii reeds anders. De ligging van hun gebied in later tijd blijkt uit de Tabula Peutingeriana.

6. Κάστελλον, *Castellum Menapiorum*, Cassel (?): 25°, 52° 15′.

8. Βάγακον, *Bagacum Nerviorum*, Bavay: 25° 15′, 51° 40′.

Ptolemaeus, Geographica II 9, 8

(8) Τῆς δὲ παρὰ τὸν Ῥῆνον ποταμὸν χώρας ἡ μὲν ἀπὸ θαλάσσης μέχρι τοῦ Ὀβρίγκα ποταμοῦ καλεῖται Γερμανία ἡ κάτω, ἐν ᾗ πόλεις ἀπὸ δυσμῶν τοῦ Ῥήνου ποταμοῦ· τῶν μὲν Βαταύων μεσόγειος

Βατανόδουρον	κζ′ δ″ νβ′ ς″
ὑφ᾽ ἣν Οὐέτερρα	κζ′ ∠″ να′ ∠″ γ″
ἐν ᾗ λεγίων λ′ Οὐλπία	
εἶτα Ἀγριππινησίς	κζ′ γο″ να′ ∠″
εἶτα Βόννα	κζ′ γο″ ν′ ∠″ γ″
λεγίων α′ Ἀθηναϊκή	
εἶτα Τραϊανή	κζ′ ∠″ ν′ ∠″
λεγίων κβ′	
εἶτα Μοκοντίακον	κζ′ γ″ ν′ δ″.

Varianten. — 1. Ῥῆνον ποταμὸν *X*, ῥῆνον *R W Ur* Ω *Z*. — 2. Ὀβρίγκα *X* Σ Ω, ὀμβρίγγα *W*, ὀβρίγγα *R*, ὀβρίγμα *Z*. — Γερμανία ἡ ἄνω ἐν ᾗ πόλεις ἀρχομένων ἀπὸ τοῦ ὀμβρίγγα ποταμοῦ καλεῖται γερμανία *W*. — 3. τῶν μὲν *en* μεσόγειος *ontbr. in* Ω. — βατκύων *X*, βατάνων *Z* Σ, βατακῶν *R W Ur* Ω. — 4. Βατανόδουρον, βοταβόδουρον *W Z*, κοτανόδουρον *Ur*. — νβ′ ∠″ Σ *R W Ur* Ω *Z*. — 5. Οὐέτερρα, οὐέγερα *R*, οὐέγερρα *W Ur*, οὐεγέρρα Ω *Z*, οὐέτερρα πόλις *X*, οὐέτερρα ποταμὸς Σ. — κζ′ *X* Σ. — 6. λεγούων Σ, γελίων *Z*. — λ′ οὐλπία, λουππία κζ′ ∠″ να′ ∠″ γ″ *X* Σ, οὐλπία *Z*. — 7. εἶτα *ontbr. in* Ω. — ἀγριππινηνσίς *X*, ἀγριππινησῆσ Σ, ἀγριππινικώση *R*, ἀγριππινικώσης *W*, ἀγριππινικῶσις *Ur*, ἀγριππίνηκῶσις Ω, ἀγριππινίκωσις *Z*. — ν′ ∠″ *Z*. — 8 εἶτα *ontbr. in* Ω. — βώννα *R W*. — ν′ ∠″ γ″ ιβ″ *R W Ur* Ω. — 9. εγίων *X*. — ἀθηναι κη′ *X* Σ, *ontbr. in R W Ur* Ω *Z*. — 10. εἶτα *ontbr. in* Ω. — τραϊνὴ *X* Σ, τρανιανὴ *W*. — ν′ ∠″ ιβ″ *R W* Ω, νβ′ ∠″ *Z*. — 11. λεγείων *X* Σ. — 12. εἶτα *ontbr. in* Ω. — μοκοντιακὸν *Z*.

Aanteekeningen. — Plaatsen in Germania Inferior. — Riese XIII 86. Capelle, blz, 444.

2. Ὀβρίγκα. — De Vinxtbach bij Reineck was de grens tusschen de twee *Germaniae*; verg. de inscriptie's. Andernach behoorde tot Boven-Germanië en Remagen tot Beneden-Germanië. — Ptolemaeus noemt de Obrincas of Abrinca II 9, 2 met de plaatsbepaling: 28°, 50°.

—. Γερμανία ἡ κάτω. — Germania Inferior en Superior zijn bij Ptolemaeus,

als bij Plinius, Naturalis historia IV 106 en bij Cassius Dio LIII 12, deelen van *Gallia Belgica*.

—. ἀπὸ δυσμῶν τοῦ Ῥήνου, ten westen van den Rijn, in overeenstemming met den loop van de kust, die ongeveer in de richting van het westen naar het oosten werd geteekend.

3. μεσόγειος, in tegenstelling met Lugdunum; verg. Ptolemaeus II 9, 1.

4. Βατανόδουρον, *Batavodurum*, bij Nijmegen: 27° 15′, 52° 10′.

5. Οὐέτερρα, *Castra Vetera*, Birten bij Xanten: 27° 30′, 51° 50′.

6. λεγίων λ′, Legio XXX Ulpia Victrix, die te Vetera lag.

7. Ἀγριππινησίς, *Colonia Agrippinensis*, Keulen: 27° 40′, 51° 30′.

8. Βόννα, *Bonna*, Bonn: 27° 40′, 50° 50′. — Legio I Minervia lag daar in garnizoen.

10. Τραϊανή, *Colonia Traiana* bij Vetera, thans Xanten: 27° 30′, 50° 30′.

11. λεγίων κβ′, Legio XXII, behoorend bij het volgende, maar hier opgevat als een afzonderlijke plaats.

12. Μοκοντίακον, *Mogontiacum*, Mainz: 27° 20′, 50° 15′. — Mogontiacum, hoofdplaats van Germania Superior is door Ptolemaeus ten onrechte ten noorden van de Vinxtbach geplaatst. — Legio XXII Primigenia lag daar in garnizoen.

Ptolemaeus, Geographica II 9, 10

Ὁμοῦ (τῆς Βελγικῆς Γαλλίας καὶ τῆς Γερμανίας) ἔθνη ιθ′, πόλεις δὲ λη′.

Varianten. — *Deze woorden alleen in R W; bovendien in R met andere hand: ἔθνη μετὰ τῶν ἄνω καὶ κάτω γερμανίας ιθ′ καὶ πόλεις λη′ (lees: ἔθνη τῆς Βελγικῆς σὺν ταῖς ἄνω καὶ κάτω Γερμανίαις; verg. Marcianus, p. 554).* — 1. *ιθ′, κβ′ Müller.*

Aanteekeningen. — Som van alle staten en steden in Gallia Belgica, waaronder begrepen de beide Germaniae. — A. Riese, Westdeutsche Zeitschrift, XII (1893), Korrespondenzblatt 7, 150; E. Kornemann, Klio, I (1901), blz. 345.

1. ἔθνη ιθ′; de 19 civitates (ἔθνη) van *Gallia Belgica* zijn de 17, door Ptolemaeus genoemde civitates van *Belgica* in engeren zin, en 2 civitates voor de beide Germaniae. — 19 was ook het aantal der civitates uit Belgica, die deel hadden aan den cultus bij de Ara van Roma en Augustus te Lyon. — In den tekst noemt Ptolemaeus in Belgica en de beide Germaniae 22 civitates.

2. πόλεις δὲ λη′; met Gesoriacum en Lugdunum Batavorum zijn het er werkelijk 38.

Ptolemaeus, Geographica II 11, 1

11. Τῆς Γερμανίας (Μεγάλης) τὴν μὲν δυσμικὴν πλευρὰν ἀφορίζει ὁ Ῥῆνος ποταμὸς, τὴν δὲ ἀρκτικὴν ὁ Γερμανικὸς Ὠκεανὸς, ἧς ἡ περιγραφὴ ἔχει οὕτως.

Μετὰ τὰς τοῦ Ῥήνου ποταμοῦ ἐκβολὰς

Οὐίδρου ποταμοῦ ἐκβολαί	κζ′ ∠″	νδ′ γ″
Μαραρμανὶς λιμήν	κη′	νδ′ δ″
Ἀμασίου ποταμοῦ ἐκβολαί	κθ′	νε′
αἱ πηγαὶ τοῦ ποταμοῦ	λβ′	νβ′
Οὐισουργοῦ ποταμοῦ ἐκβολαί	λα′	νε′

αἱ πηγαὶ τοῦ ποταμοῦ	λδ′	νβ′ ∠″
Ἄλβιος ποταμοῦ ἐκβολαί	λα′	νϛ′ δ″
αἱ πηγαὶ τοῦ ποταμοῦ	λθ′	ν′.

VARIANTEN. — 1. τῆς δὲ *X Σ*. — 3. μετὰ δέ *Σ*. — ποταμοῦ *ontbr. in R W Ur Ω*. — ἐκβολὰς αἳ ἐπέχουσι μοίρας κη′ νδ′ *R W Ur*, ἐκβολὰς κη′ νδ′ *Ω*. — 4. Οὐΐδρου etc. *na* Μαραρμανὶς etc. *R W Ur*. — οὐιστρου *W*. — κη′ ∠″ *R W Ur Z*, κη′ *Ω*, κζ″ γ″ *Σ*. — νδ′ ∠″ δ″ *Ω*. — 5. μαναρμανὶς *R W Ur*, μανάρμανις *Ω*. — κη′ ∠″ *Ω*. — νδ′ ∠″ δ″ *R W Ur*, νδ′ γο″ *Ω*. — 6. ἀμάσου *X Σ*, ἀμασίου *Z*. — 8. οὐισουργοὺ *X*, οὐισουρίγιος *R Ur Ω Z*, οὐισούριγος *W*. — νε′ δ″ *R W Ur Ω*. — 10. λάβιος *X*, ἀλίβιος *Ur Z*.

AANTEEKENINGEN. — De rivieren van Germania Magna. — Riese XIII 87. Capelle, blz. 445.

1. Γερμανίας. — Van Germania Magna noemt Ptolemaeus eerst de plaatsen aan de kust, vooral de mondingen der rivieren, daarna § 5 de bergen, vervolgens de volksstammen: § 6 de stammen langs den Rijn, § 7 langs de Noord- en Oostzee, § 8–11 de overige stammen met opgaaf van hun ligging ten opzichte van elkander en van de rivieren en bergen, § 12–15 de vier 'klimata' met de 'poleis' van Germanië, § 16 de eilanden aan de Noord- en Oostzee.

4. Οὐΐδρου, onbekend: 27° 30′, 54° 20′.

5. Μαραρμανὶς λιμήν, onbekend: 28°, 54° 15′.

6. Ἀμασίου, Eems; monding: 29°, 55°; oorsprong: 32°, 52°.

8. Οὐισουργοῦ, Weser; monding: 31°, 55°; oorsprong: 34°, 52° 30′.

10. Ἄλβιος, Elbe; monding: 31°, 56° 15′; oorsprong: 39°, 50°.

Ptolemaeus, Geographica II 11, 6—11

(6) Κατέχουσι δὲ τῆς Γερμανίας τὰ μὲν παρὰ τὸν Ῥῆνον ποταμὸν ἀρχομένοις ἀπ' ἄρκτων οἵ τε Βρούκτεροι οἱ μικροὶ καὶ οἱ Σύγαμβροι, ὑφ' οὓς οἱ Σύηβοι Λαγγόβαρδοι, εἶτα Τέγκεροι καὶ Ἰνκρίονες, μεταξὺ δὲ τοῦ τε Ῥήνου ποταμοῦ καὶ τῶν Ἀβνοβαίων ὀρέων, καὶ ἔτι Ἰντούεργοι καὶ Οὐαργίωνες καὶ Καρίταμοι, ὑφ' οὓς Οὐίσποι καὶ ἡ τῶν Ἐλουητίων Ἔρημος μέχρι τῶν εἰρημένων Ἀλπείων ὀρέων.

(7) Τὴν δὲ παρωκεανῖτιν κατέχουσιν ὑπὲρ μὲν τοὺς Βρουκτέρους οἱ Φρίσσιοι μέχρι τοῦ Ἀμισίου ποταμοῦ, μετὰ δὲ τούτους Καῦχοι οἱ μικροὶ μέχρι τοῦ Οὐισούργιος ποταμοῦ, εἶτα Καῦχοι οἱ μείζους μέχρι τοῦ Ἄλβιος ποταμοῦ, ἐφεξῆς δὲ ἐπὶ τὸν αὐχένα τῆς Κιμβρικῆς χερσονήσου Σάξονες. — — —

(9) Ἐλάσσονα δὲ ἔθνη νέμονται καὶ μεταξὺ κεῖνται Καύχων μὲν τῶν μικρῶν καὶ τῶν Συήβων Βρούκτεροι οἱ μείζους, ὑφ' οὓς Χαῖμαι· Καύχων δὲ τῶν μειζόνων καὶ τῶν Συήβων Ἀγγριουάριοι. — — —

(10) — — — Ὑπὸ δὲ τοὺς Σιλίγγας Καλούκωνες ἐφ' ἑκάτερα τοῦ Ἄλβιος ποταμοῦ, ὑφ' οὓς Χαιρουσκοὶ καὶ Κάμαυοι μέχρι τοῦ Μηλιβόκου ὄρους. — — —

(11) Πάλιν ἀπ' ἀνατολῶν μὲν τῶν Ἀβνοβαίων ὀρέων οἰκοῦσιν ὑπὸ τοὺς Συήβους Κασουάριοι, εἶτα Νερτερεάνοι, εἶτα Δανδούτιοι, ὑφ' οὓς Τουρωνοὶ καὶ Μαρούινγοι· ὑπὸ δὲ τοὺς Καμαυοὺς Χάτται καὶ Τούβαντοι.

VARIANTEN. — 1. τὰ μὲν, τοῖς μὲν *Σ*. — 2. Βρούκτεροι, ἀβρούκτεροι *X*,

βουσάκτοροι Σ, *βουσάκτεροι R W Ur* Ω *Z*. — *συγαμβροι X*, *σύγγαμβροι R W* Σ. — *ὑφ' οὓς οἱ ontbr. in* Σ. — *Σύηβοι*, *σουῆβοι Z*, *σουήβοι Ur* Ω, *σούιβοι R W*, *ὀκουήβοι* Σ. — 3. *λαγόβαρδοι X*, *λαγοβάρδοι Z*, *λαγγοβάρδοι R W Ur* Ω Σ. — *Τέγκεροι*, *τέκκεροι X*, *τίγγεροι R W*, *τέγατροι* Σ. — *Ἰνκρίονες X*, *ἰγκρίωνες Ur*, *ἰγκρίονες* Ω, *ἰνηρίωνες Z* Σ, *ἰγγρίωνες R W*. — 3. *δὲ ontbr. in R W Ur* Ω *Z* Σ. — *τοῦ ontbr. in R Ur* Ω *Z* Σ. — *τε ontbr. in W*. — *ποταμοῦ ontbr. in R W Ur* Ω *Z* Σ. — 4. *αὐνοβαίων R W Z*, *αὐνόβων* Ω, *ἀβνοβώων* Σ. — *ἰντουέργοι R Ur*. — *οὐαργίονες* Ω Σ. — *καριτνοὶ R W Ur* Ω *Z* Σ. — *οὓς καὶ* Σ. — 5. *οὐισποὶ R W* Ω *Z* Σ, *οὐισποῖ Ur*. — *οὐελητίων X*, *ἐλλουκτίων R W*, *ἐλουκτίων Ur*. — *ἀλπείων X*, *ἀλπίων overige hss*. — 6. *παρ' ἀκεανίτην* Σ. — *βακτέρους* Σ, *βουσακτέρους R W Ur* Ω *Z*. — 7. *φρίσιοι* Σ. — 8. *οὐισουργιος* Ω, *οὐισουργίος* Σ. — *λάβιος X*. — 9. *χερροννήσου W* Ω *Z*. — *σάξονες X*, *ἄξονες R W Ur* Ω *Z*, *αὔξονες* Σ. — 10. *ἀλάσσονα* Σ. — *νέμονται ontbr. in R W Ur* Ω *Z* Σ. — *καύχων X*, *καυχῶν overige hss*. — *μὲν τῶν*, *μετὰ* Σ. — 11. *βρούκτεροι X*, *βαουσάκτεροι* Σ, *βουσάκτεροι overige hss*. — *ὑφ' ἃς* Σ. — *χαίμαι Ur* Ω Σ. — *καυχῶν R W Ur* Ω Σ. — 12. *ἀγριουάριοι X*, *ἀνγριγουάριοι R Ur* Ω, *ἀνγριγουνάριοι W*. — 13. *Σιλίγγας Wilberg*, *σίλιγγας X*, *εἴλιγγας Ur Z* Σ, *ἴλιγγας R W*, *λίγγας* Ω. — *καλούκονες* Ω. — *ἄλβιος R*. — 14. *Χαιρουσκοὶ Wilberg*, *χαιρουσικοὶ R W Ur* Ω, *χαιρούσικοι X*, *χαρκικοὶ* Σ. — *κάνμανοι X*, *καυμαοί* Σ, *καμανοὶ R*, *καμαυοὶ W Ur* Ω Σ. — *ὅρους Ur*. — 15. *ἀνατολῆς* Σ. — *ἀβνοβοιῶν* Σ, *αὐνοβαίων R W*, *αὐνόβων* Ω. — *ὀρῶν Ur*, *ontbr. in Z*. — *ὑπὸ τοὺς*, *ὑπὲρ R*, *ὑπὲρ τοὺς W Ur*. — 16. *κασουάριοι X*, *κασουάροι overige hss*. — *νερτερεανοι X*, *νερτεάναι* Σ, *νερτερέανες R W Ur* Ω, *νερτερεάνες Z*. — *λανδοῦδιοι X*, *δανδοῦτοι R W Ur* Ω *Z* Σ. — *τουρωνοί X*, *τούρωνοι R W Ur* Ω *Z*, *τούρωγοι* Σ. — 17. *μαρούιντοι X*, *μαρουίνγοι R W Ur*. — *καμαυοὺς X*, *καμαβοὺς Z* Σ, *καμανοὺς R* Ω, *καμαυοὺς W*. — *λάτται X*, *χαῦτται* Σ, *χάται W*.

Aanteekeningen. — De inheemsche volken van Germanië. — Riese XIII 87. Capelle, blz. 446. — Verg. G. Holz, Ueber die germanische Völkertafel des Ptolemaeus (Halle, 1894).

2. *Βρούκτεροι οἱ μικροὶ*, *Bructeri minores*. — Ook Strabo VII 1, 3, C. 291, onderscheidt Bructeri minores en maiores.

—. *Σύγαμβροι*, *Sygambri*.

—. *Σύηβοι*, *Suevi* (Schwaben).

3. *Λαγγόβαρδοι*, *Langobardi*, aan de Elbe.

—. *Τέγκεροι*, *Tencteri*.

—. *Ἰνκρίονες*, *Incriones*, elders niet genoemd, noordelijk van de Lahn.

4. *Ἀβνοβαίων ὀρέων*, *Abnobaei montes*, Schwarzwald en Odenwald. — Tacitus, Germania 1: *Abnoba*. — Verg. Chr. Mehlis, Petermanns Mitteilungen, 1913, blz. 74.

—. *Ἰντούεργοι*, *Intuergi*, in de buurt van Bacharach.

—. *Οὐαργίωνες*, *Vargiones*, waarschijnlijk dezelfde stam als de Vangiones, aan den linkeroever van den Rijn.

—. *Καρίταμοι*, *Caritami*, wellicht de *Caeracates* in het gebied der Nemetes; verg. Tacitus, Historiae IV 70.

5. *Οὐίσποι*, *Vispi*, wellicht de Usipi, aan de Lippe; verg. Tacitus, Annales I 51.

—. *Ἑλουητίων Ἔρημος*, *Helvetiorum desertus*, in Baden en Noord-Zwitserland; verg. Caesar, Bellum Gallicum IV 3 en VI 24; Strabo VII 1, 5, C. 292; Tacitus, Germania 28.

7. *Φρίσσιοι*, *Frisii*.

7. Καῦχοι, *Cauchi minores en maiores*, als Plinius, Naturalis historia XVI 2.

9. Σάξονες, *Saxones*, blijkbaar een kleine stam in Holstein, hier voor het eerst genoemd (verg. Ptolemaeus II 11, 16), later weder het eerst vermeld door Eutropius IX 21.

11. Χαῖμαι, *Chaemae*, waarschijnlijk de Chamavi in de Achterhoek en Twente, bij Ptolemaeus ook als Calucones; zie beneden, regel 13.

12. Ἀγγριουάριοι, *Angrivarii*, aan de Weser.

13. Σιλίγγαι, *Silingae*, wellicht een deel der Vandalen, in Beneden-Silezië.

—. Καλούκωνες, *Calucones*, waarschijnlijk Chamavi.

14. Χαιρουσκοὶ, *Cherusci*.

—. Κάμαυοι, *Chamavi*.

—. Μηλιβόκου ὄρους, *Melibocus mons*, de Harz.

16. Κασουάριοι, *Casuarii* of Chatuarii.

—. Νερτερεάνοι, *Nertereani*, in Westfalen.

—. Λανδούδιοι, *Landudii*, mogelijk ook Landuti.

—. Τουρωνοὶ, *Turoni*.

17. Μαρουίγγοι, *Marvingi* of Marsigni; verg. Tacitus, Germania 43.

—. Χάτται, *Chattae* of Chatti, in Hessen.

—. Τούβαντοι, *Tubanti* of Tubantes, in Twente.

Ptolemaeus, Geographica II 11, 12—14

(12) Πόλεις δὲ τίθενται κατὰ τὴν Γερμανίαν ἐν μὲν τῷ ἀρκτικῷ κλίματι αἵδε·

Φληούμ	κη' ∠'' δ''	νδ' ∠'' δ''
Σιατουτάνδα	κθ' γ''	νδ' γ''
Τεκελία	λα'	νε'
Φαβίρανον	λα' ∠''	νε' γ''
Τρηούα	λγ'	νε' γ''
Λεύφανα	λδ' δ''	νε' γο''.
— — —		

(13) Ἐν δὲ τῷ ὑπὸ τούτῳ κλίματι πόλεις αἵδε·

Ἀσκιβούργιον	κζ' ∠''	νβ' ∠''
Ναυαλία	κζ' ∠'' γ''	νγ' δ''
Μεδιολάνιον	κη' ϛ''	νγ' ∠'' δ''
Τευδέριον	λ'	νδ'
Βογάδιον	λ' δ''	νβ'
Στερεόντιον	λα'	νβ' γ''
Ἀμισία	λα' ∠''	να' ∠''
— — —		
Τρόπαια Δρούσου	λγ' ∠'' δ''	νβ' ∠'' δ''.
— — —		

(14) Ἐν δὲ τῷ ὑπὸ τούτῳ κλίματι πόλεις αἵδε·

Ἄλισον	κη'	να' ∠''
Βουδορίς	κη'	μθ'.

VARIANTEN. — 1. ἀρκτικωτέρῳ Σ. — 3. Φληούμ, φιληούμ Σ. — νδ' ∠" Ω. — 4. σιατουτάνδα R W Ur Ω Z, σιλτουτάνδα X, σετούτανδα Σ. — κθ' γο" Ω. — 5. τεκέλια R W Ur Ω. — 6. νε' γο" Σ. — 7. τρήουα Z. — λγ' δ" R W. — νδ' γο" R W, νε' γο" Ur Ω Z. — 8. λεύφανα X, λευφάνα Ur Ω Σ, λουφάνα Z, λεφάνα R W. — λα' δ" X. — νδ' γο" R W Ur. — 10. τοῦτο W Ur Ω Z. — 11. κζ' ∠" δ" R W Ur Ω. — 12. ναβαλία R W Ur Ω. — κζ' γο" R W Ur, κη' ς" Ω, κζ' γ" Z Σ. — νγ' δ" Ur, νγ' γο" Ω, νδ" Z Σ. — 13. κη' ∠" δ" Ω. — νγ' ∠" γ" Ω. — 14. τευτέριον X, τουδέριον Σ. — λ', κθ' γ" R W Ur Ω. — νγ' γ" R W Ur Ω. — 15. λδ' Z Σ. — 16. στερεόντιον R W Ur Ω Z Σ. — νβ' ς" R W Ur Ω Z Σ. — 17. ἀμιсία X, ἀμεισία Ω Z, ἀμάσεια R W Ur. — να' R W Ur Ω. — 19. τροπαιάδρουσον Z. — 21. τοῦτο W Ur Ω Z, τούτων Σ. — 22. ἀλεισόν W Z, ἄλεισον Ur Ω Σ, ἄλεισον R. — 23. βουδαρίς R W, βουδορίς Z. — κη' ∠" δ" Ω Z. — μθ', να' R W Ur Ω Z.

AANTEEKENINGEN. — Steden in Germania Magna. — Riese XIII 88. Capelle, blz. 448.

3. Φληούμ, *Fleum*: 28° 45', 54° 45'. — Bedoeld is *Flevum*; verg. Tacitus, Annales IV 72; Plinius, Naturalis historia IV 101. — Voor den naam verg. het Vlie. — In een Latijnsch hs. en in een oude uitg. vindt men geschreven: *Phileum* of *Phyleum*. Deze naam is een enkele maal voor de stad Groningen gebruikt.

4. Σιατουτάνδα, *Siatutanda*: 29° 20', 54° 20'; verg. Tacitus, Annales IV 73: *ad sua tutanda digressis (Frisiis)*.

5. Τεκελία, *Tecelia:* 31°, 55°, te plaatsen ongeveer bij den mond van de Weser, maar verg. het volgende. — Voor den naam verg. Texel.

6. Φαβίρανον, *Fabiranum*, 31° 30', 55° 20'; verg. Plinius, Naturalis historia IV 97: *Burcana Fabaria nostris dicta*, en Strabo VII 1, 3, C. 291: Βυρχανίς. — Voor den naam verg. Borcum.

7. Τρηούα, *Treva:* 33°, 55° 20'. — Voor den naam verg. de Trawe.

8. Λεύφανα, *Leufana:* 34° 15', 55° 40'; verg. Tabula Peutingeriana: *Levefanum*. — Deze plaats is blijkbaar uit de provincie Germania door een vergissing naar Germania Magna verplaatst; zie beneden, regel 11.

11. Ἀσκιβούργιον, *Asciburgium:* 27° 30', 52° 30'. — Bedoeld is de plaats *Asciburgium*, Asberg, 13 leugae ten zuiden van *Vetera*, aan den weg naar *Novaesium;* verg. Tacitus, Historiae IV 33; Germania 3; Tabula Peutingeriana; Geographus Ravennas IV 24; Marcianus, blz. 357. — Het is in dit geval volkomen duidelijk, dat Ptolemaeus een plaats uit de provincie *Germania* bij vergissing heeft verplaatst naar *Germania Magna*. — *Ascalingion* bij Ptolemaeus II 11, 13 is waarschijnlijk dezelfde plaats.

12. Ναυαλία, *Navalia:* 27° 50', 53° 15'; verg. Tacitus, Historiae V 26: *Nabalia flumen;* zie N. van Wijk, Tijdschrift voor Ned. taal- en letterkunde, XXI (1902), blz. 197-201.

13. Μεδιολάνιον, *Mediolanium:* 28° 10', 53° 45'; verg: Itinerarium Antonini, blz. 375 (Wess.): *Mediolanium*, 8 leugae van *Colonia Traiana* bij Xanten, aan den weg naar *Coriovallum*, Heerlen.

14. Τευδέριον, *Teuderium:* 30°, 54°; verg. Itinerarium Antonini: *Teudurum*, Tüddern, 26 leugae ten zuiden van *Mediolanium*, aan den weg naar *Coriovallum*, Heerlen.

15. Βογάδιον, *Bogadium:* 30° 15', 52°.

16. Στερεόντιον, *Stereontium:* 31°, 52° 20'; verg. den naam van de Stever, zijrivier van de Lippe, bij Haltern in Westfalen.

17. Ἀμισία, *Amisia:* 31° 30′, 51° 30′; verg. den naam van de Eems. — Zie Tacitus, Annales II 3.

19. Τρόπαια Δρούσου, *Tropaea Drusi:* 33° 45′, 52° 45′; verg. Cassius Dio LV 1 en Florus IV 12, 22.

22. Ἄλισον, *Alisum*: 28°, 51° 30′. — Bedoeld is *Aliso*; verg. Velleius II 120; Tacitus, Annales II 7; Cassius Dio LIV 53.

23. Βουδορίς, *Budoris*: 28°, 49°, wellicht Büderich, aan den Rijn, tegenover Wezel.

Ptolemaeus, Geographica II 11, 16

(16). Νῆσοι δὲ ὑπέρκεινται τῆς Γερμανίας κατὰ μὲν τὰς τοῦ Ἄλβιος ποταμοῦ ἐκβολὰς αἱ καλούμεναι Σαξόνων γʹ, ὧν
τὸ μεταξὺ ἐπέχει μοίρας λʹ ϛʺ νζʹ γοʺ.

VARIANTEN. — 1. *ποταμοῦ ontbr. in R W Ur Z Σ.* — 2. *σαξόνων τρεῖς R W Ur Ω Z Σ.* — 3. *ἐπέχει μοίρας ontbr. in Ω.* — *λαʹ R Ur Ω Z Σ, λαʹ νζʹ γοʺ W, νζʹ γʺ Z.*

AANTEEKENINGEN. — De Friesche eilanden. — Capelle, blz. 449.

1. κατὰ – ἐκβολὰς; voor de positie van den mond der Elbe wordt opgegeven (II 11, 1): 31°, 56° 15′.

2. Σαξόνων γʹ, drie eilanden der Saksen, blijkbaar de Friesche eilanden: 30° 10′, 57° 40′; deze getallen zijn niet onmogelijk, daar κατὰ τὰς τοῦ Ἄλβιος ἐκβολάς de positie slechts ongeveer aanduidt; voor de Saksen verg. Ptolemaeus II 11, 7 en Eutropius IX 21.

Ptolemaeus, Geographica VIII 5—6

5. Ὁ τρίτος πίναξ τῆς Εὐρώπης περιέχει τὰς Γαλλίας ἐν τέτρασιν ἐπαρχίαις σὺν ταῖς παρακειμέναις νήσοις. Ὁ δὲ διὰ μέσου αὐτοῦ παράλληλος λόγον ἔχει πρὸς τὸν μεσημβρινόν, ὃν τὰ βʹ πρὸς τὰ γʹ.

(2) Περιορίζεται δὲ ὁ πίναξ ἀπὸ μὲν ἀνατολῶν Γερμανίᾳ Μεγάλῃ, Ἰταλίᾳ καὶ Ῥαιτίᾳ, ἀπὸ δὲ μεσημβρίας τῇ Γαλλικῇ θαλάσσῃ, ἀπὸ δὲ δύσεως τοῖς Πυρηναίοις ὄρεσι καὶ τῷ Ἀκουϊτανικῷ κόλπῳ, ἀπὸ δὲ ἄρκτων τῷ Βρετανικῷ Ὠκεανῷ.

— — — — —

(6) Τῆς δὲ Βελγικῆς Γαλλίας τὸ μὲν Γησοριακὸν ἔχει τὴν μεγίστην ἡμέραν ὡρῶν ιϛʹ ∠ʺγʺ, καὶ διέστηκεν Ἀλεξανδρείας πρὸς δύσεις ὥραις βʹ ∠ʺ, τὸ δὲ Δουροκόττορον ἔχει τὴν μεγίστην ἡμέραν ὡρῶν ιϛʹ, καὶ διέστηκεν Ἀλεξανδρείας πρὸς δύσεις ὥραις βʹ ∠ʺ.

— — — — —

6. Ὁ τέταρτος πίναξ τῆς Εὐρώπης περιέχει τὴν Μεγάλην Γερμανίαν σὺν ταῖς περὶ αὐτὴν νήσοις. Ὁ δὲ διὰ μέσου αὐτοῦ παράλληλος λόγον ἔχει πρὸς τὸν μεσημβρινόν, ὃν τὰ γʹ πρὸς τὰ εʹ.

(2) Περιορίζεται δὲ ὁ πίναξ ἀπὸ μὲν ἀνατολῶν Ἰάζυξι Μετανάσταις καὶ Σαρματίᾳ τῇ ἐν Εὐρώπῃ, ἀπὸ δὲ μεσημβρίας Ῥαιτίᾳ καὶ Νωρικῷ καὶ δυσὶ Παννονίαις, ἀπὸ δὲ δυσμῶν τῇ διὰ Ῥήνου ποταμοῦ Γαλλίᾳ τῇ Βελγικῇ, ἀπὸ δὲ ἄρκτων Γερμανικῷ Ὠκεανῷ

(3) Τῶν δὲ ἐν τῇ Γερμανίᾳ διασήμων πόλεων ἡ μὲν Ἀμάσεια τὴν μεγίστην ἡμέραν ἔχει ὡρῶν ις' ∠", καὶ διέστηκεν Ἀλεξανδρείας πρὸς δύσεις ὥραις β', ἡ δὲ Λουππία τὴν μεγίστην ἡμέραν ἔχει ὡρῶν ις' ∠" β", καὶ διέστηκεν Ἀλεξανδρείας πρὸς δύσεις ὥραις α' ∠" δ".

VARIANTEN. — 9. *ις' ∠"γ" X, ις' ∠" andere hss.* — 11. *β' ∠" X Z, β' γ" ιβ" overige hss.* — 21. *ις' ∠", ις' ∠" γ" Σ.* — *β', β' ἔγγιστα R Ur Ω Σ.* — 22. *ις' ∠" ιβ" X Z, ις' ∠" γ" overige hss.* — 23. *α' ∠" δ" X Ω Z Σ, α' γο" R Ur.*

AANTEEKENINGEN. — Gegevens voor het ontwerpen van kaarten van Gallië en Germanië. — Riese XIII 86 n. — Verg. O. Cuntz, Die Geographie des Ptolemaeus, blz. 96 en volg.

2. ὁ – παράλληλος, de parallel van 48° 5'. — Ptolemaeus noemt hier de verhouding in grootte der graden op de parallel en de meridiaan voor Gallië als 2 tot 3.

8. Γησοριακὸν, *Gesoriacum*, Boulogne-sur-mer. — Hier wordt opgegeven de breedte door het getal der uren van den langsten dag: 16 uur 50 minuten (volgens andere hss. 16 uur 30 minuten), en de lengte door het verschil in tijd met Alexandrië: 2 uur 30 minuten.

10. Δουροκόττορον, *Durocortum*, Reims; langste dag: 16 uur, tijdsverschil met Alexandrië: 2 uur 30 minuten (volgens andere hss. 2 uur 25 minuten).

20. Ἀμάσεια, *Amasia*, een plaats aan de Eems; langste dag: 16 uur 30 minuten, tijdsverschil met Alexandrië: 2 uur.

22. Λουππία, *Lupia*, een plaats aan de Lippe; langste dag: 16 uur 35 minuten (volgens andere hss. 16 uur 50 minuten), tijdsverschil met Alexandrië: 1 uur 45 minuten (volgens andere handschriften 1 uur 40 minuten).

---

53. — APPIANUS

APPIANUS van Alexandrië, geb. omstreeks 100, onder Hadrianus in Rome gekomen en met Fronto bevriend geworden, schreef omstreeks 160 een geschiedenis van het Romeinsche rijk, Ῥωμαϊκά, in 24 boeken, die evenwel slechts gedeeltelijk tot ons is gekomen. Het werk is niet in chronologischen, maar in systematischen vorm geschreven, zoodat de verschillende deelen van het rijk en de daar gevoerde oorlogen, en op dezelfde wijze de burgeroorlogen, in afzonderlijke afdeelingen worden besproken. Van de afdeeling over de Keltische oorlogen zijn alleen uittreksels tot ons gekomen (in de *Excerpta de legationibus*). Appianus heeft vooral in het Latijn geschreven bronnen gebruikt.

J. R. Thorbecke, *De C. Asinio Pollione* (Diss. Leiden, 1820). — J. A. Wynne, *De fide et auctoritate Appiani in bellis civilibus enarrandis* (Groningen, 1855). — E. Schwartz, *Realencyclopädie*, II, 216.

HANDSCHRIFTEN:

A = Milaan, *Bibl. Ambrosiana*, N 135 sup., van 1574.
B = Venetië, *Bibl. Marciana*, gr. 387, van 1441.
C = Latijnsche vertaling van Petrus Candidus, midden 15de eeuw.
M = München, *Staatsbibliothek*, gr. 185, van de 16de eeuw.
N = Napels, *Bibl. Nazionale*, III B 15, van de 16de eeuw.
V = Rome, *Bibl. Vaticana*, gr. 134, van de 14de of 15de eeuw.
a = Parijs, *Bibl. Nationale*, gr. 1681, van de 16de eeuw.
b = Parijs, *Bibl. Nationale*, gr. 1682, van de 16de eeuw.
d = Breslau, *Stadtbibliothek*, Rhedigeranus 14, van 1453.
f = Florence, *Bibl. Laurenziana*, LXX 33, van de 15de eeuw.

Hss. *a b d f* zijn van minder beteekenis; hss. *A M N* bevatten excerpten (*Excerpta de legationibus*).

UITGAAF. — L. Mendelssohn en P. Viereck (Leipzig, Teubner, 1879–1905). — *Excerpta de legationibus*, uitg. door C. de Boor (Berlijn, 1903), II, blz. 525. — *Excerpten* bij Dom Bouquet, Recueil des historiens, blz. 451–462; Cougny, Extraits des auteurs grecs, IV, blz. 2–133.

Appianus, Prooemium 1—4

1. Τὴν Ῥωμαϊκὴν ἱστορίαν ἀρχόμενος συγγράφειν, ἀναγκαῖον ἡγησάμην προτάξαι τοὺς ὅρους, ὅσων ἐθνῶν ἄρχουσι Ῥωμαῖοι. Εἰσὶ δὲ οἵδε. — — —

3. — — — Κελτῶν, οὓς αὐτοὶ Γαλάτας προσαγορεύουσι, — — ὅσα ἔθνη τὰ μὲν ἐς τήνδε τὴν θάλασσαν τὰ δὲ ἐς τὸν βόρειον Ὠκεανὸν ἀφορᾷ, τὰ δὲ παρὰ Ῥῆνον ποταμὸν ᾤκηται. — — — Νῦν δέ, ὅσον ὅροις μεγάλοις τὴν ἀρχὴν περιλαβεῖν, κατὰ μὲν θάλασσαν εἴρηται.

4. Κατὰ δὲ γῆν περιοδεύοντι — — ἐν τῇ Εὐρώπῃ ποταμοὶ δυὸ, Ῥῆνός τε καὶ Ἴστρος, μάλιστα τὴν Ῥωμαίων ἀρχὴν ὁρίζουσι, καὶ τούτων Ῥῆνος μὲν ἐς τὸν βόρειον Ὠκεανόν, Ἴστρος δὲ ἐς τὸν Εὔξεινον πόντον καταδιδοῖ. Περάσαντες δέ πῃ καὶ τούσδε Κελτῶν τῶν ὑπὲρ Ῥῆνον ἄρχουσιν ἐνίων.

AANTEEKENINGEN. — De grens van het Romeinsche rijk aan den Rijn. — Riese VII 39.

3. Κελτῶν, de Kelten die zich zelf Galaten noemen, de Galliërs, langs den noordelijken Oceanus en den Rijn.

5. ὅροις μεγάλοις – κατὰ θάλασσαν – ποταμοὶ, de natuurlijke grenzen van het rijk; sedert Augustus heeft de regeering te Rome steeds getracht aan het rijk natuurlijke grenzen te geven.

10. Κελτῶν, Germanen, zooals gewoonlijk bij Grieksche auteurs.

–. ὑπὲρ Ῥῆνον, in Germania Superior.

Appianus, De rebus Gallicis 4—5

4. Ὁ Καῖσαρ τοῖς καλουμένοις Βέλγαις ἐπιπεσὼν ποταμόν τινα περῶσι, τοσούτους ἀπέκτεινεν, ὡς τὸν ποταμὸν γεφυρωθέντα τοῖς σώμασι περᾶσαι. Νέρβιοι

δὲ αὐτὸν ἐτρέψαντο, ἄρτι στρατόπεδον ἐξ ὁδοιπορίας κατασκευάζοντι αἰφνιδίως ἐπιπεσόντες, καὶ παμπόλλους ἐφόνευσαν, τοὺς δὲ ταξιάρχας καὶ λοχαγοὺς ἅπαντας· καὶ αὐτὸν ἐκεῖνον ἐς λόφον τινὰ μετὰ τῶν ὑπασπιστῶν πεφευγότα περιέσχον κύκλῳ. Ὑπὸ δὲ τοῦ δεκάτου τάγματος αὐτοῖς ἐξόπισθεν ἐπιπεσόντος, ἐφθάρησαν, ἑξακισμύριοι ὄντες. Ἦσαν δὲ τῶν Κίμβρων καὶ Τευτόνων ἀπόγονοι. Ἐκράτησε δὲ καὶ Ἀλλοβρίγων ὁ Καῖσαρ. Οὐσιπετῶν δὲ καὶ Ταγχαρέων τεσσαράκοντα μυριάδες, στρατεύσιμοί τε καὶ ἀστράτευτοι, συνεκόπησαν. Σούκαμβροι δὲ πεντακοσίοις ἱππεῦσι τοὺς πεντακισχιλίους ἱππεῖς τοῦ Καίσαρος ἔτρεψαν, ἐξαίφνης ἐπιπεσόντες, καὶ δίκην ἔδοσαν ἡττηθέντες μετὰ ταῦτα.

5. Ἐπέρασε καὶ τὸν Ῥῆνον πρῶτος Ῥωμαίων ὁ Καῖσαρ.

VARIANTEN. — 4. ταξιάρχους *Mendelssohn*. — 7. δὲ *a b d f*, *ontbr. in V*. — 8. Ἀλλοβρίγων *Schweighäuser*, ἀλλοβρίγγων *V*, Ἀδουατικῶν *E. Hannakius*. — Οὐσιπετῶν *Schweighäuser*, οἱ συπετῶν *V*. — Ταγχαρέων *Schweighäuser*, ταγχαρέων *V*.

AANTEEKENINGEN. — Caesar in Gallië, gevechten met de Belgae en de Tencteri en Usipetes, tocht over den Rijn. — Riese II 53.

1. Βέλγαις; verg. Caesar, Bellum Gallicum II. — 57 vóór Christus.
7. ἑξακισμύριοι; verg. Caesar, Bellum Gallicum II 28, 2.
8. Οὐσιπετῶν; verg. Caesar, Bellum Gallicum IV. — 55 vóór Christus.
12. ἐπέρασε – Ῥῆνον; verg. Caesar, Bellum Gallicum IV 16 en volg.

Appianus, De rebus Gallicis 18

18. Οὐσιπέται, ἔθνος Γερμανικόν, καὶ Ταγχρέαι δοκοῦσι πρότεροι σφετέροις ἱππεῦσιν ὀκτακοσίοις τρέψασθαι τῶν Καίσαρος ἱππέων ἐς πεντακισχιλίους, ὁ δὲ Καῖσαρ αὐτοῖς πρεσβευομένοις ἐς αὐτὸν ἐπιθέσθαι, τοὺς πρέσβεις κατασχών, καὶ τὸ πάθος ἐκείνοις ἐς τέλος αἰφνίδιον οὕτω συνενεχθῆναι, ὡς τεσσαράκοντα μυριάδας τούτων συγκοπῆναι. Κάτωνά τε ἐν Ῥώμῃ τῶν τις συγγραφέων φησὶ γνώμην ἐσενεγκεῖν, ἐκδοῦναι τοῖς βαρβάροις τὸν Καίσαρα ὡς ἐναγὲς ἔργον ἐς διαπρεσβευσαμένους ἐργασάμενον. Ὁ δὲ Καῖσαρ ἐν ταῖς ἰδίαις ἀναγραφαῖς τῶν ἐφημέρων ἔργων φησὶ τοὺς Οὐσιπέτας καὶ Ταγχρέας κελευομένους ἐκπηδᾶν ἐς τὰ ἀρχαῖα σφῶν, φάναι πρέσβεις ἐς τοὺς ἐκβαλόντας Σουήβους ἀπεσταλκέναι καὶ τὰς ἀποκρίσεις αὐτῶν ἀναμένειν, καὶ ἐν ταῖσδε ταῖς διαπρεσβεύσεσιν ἐπιθέσθαι τοῖς ὀκτακοσίοις καὶ παρ' αὐτὸ τρέψαι τοὺς Ῥωμαίων πεντακισχιλίους. Ἐπιπρεσβευομένων δ' αὐτῶν καὶ περὶ τοῦ παρασπονδήματος ἀπολογουμένων, ὑποτοπήσας ἐνέδραν ὁμοίαν, ἐπιθέσθαι πρὸ τῶν ἀποκρίσεων.

VARIANTEN. — 1. οἱ ἀπέται *A M N*. — ταχρεῖς *N*. — 2. ὀκτακοσίοις *Ursinus*, ὀκτακοσίους *A M N*. — 4. μυριάδας *Schweighäuser*, χιλιάδας *A M N*. — 5. κάτωνα *N*. — 6. συνενεγκεῖν ἐνδοῦναι *M*. — διαπρεσβευομένους *Nauck*. — 7. ἐν ταῖς ἰδίαις ἀναγραφαῖς τῶν ἐφημέρων ἔργων *A M N*, ἐν ταῖς ἐφημέραις ἀναγραφαῖς τῶν ἰδίων ἔργων *Nipperdey*. — 8. οἱσυπέτας *A M N*. — 9. εἰς *N*. — ἐκβαλλόντας *N*. — Σουήβους *Ursinus*, νήβους *A M N*. — 12. ὑποτομήσας *N*.

AANTEEKENINGEN. — Veldtocht van Casesar tegen de Usipetes en de Tencteri; Cato stelt voor Caesar aan de Germanen uit te leveren. — 55 vóór Christus.

1. *Οὐσιπέται – καὶ Ταγχρέαι*; verg. Caesar, Bellum Gallicum IV 11–15.

5. *Κάτωνα*; verg. Plutarchus, Caesar 22, 3; Cato 51, 1; Comparatio Niciae et Crassi 4, 3.

–. *τῶν τις συγγραφέων*. — Plutarchus, Caesar 22, 3 noemt *Τανύσιος*.

7. *ἀναγραφαῖς*, de Commentarii de bello Gallico.

Appianus, De bellis civilibus II 48, 197

197. *(Ὁ Καῖσαρ) ἡγεμόνας τε ἐς τὰ ἔθνη περιέπεμπεν ἢ ἐνήλλαττεν, ἐφ' ἑαυτοῦ καταλέγων – – ἐς δὲ τὴν νεόληπτον Γαλατίαν Δέκμον Βροῦτον.*

Aanteekeningen. — Decimus Brutus legatus van Caesar in Gallia Transalpina. — 48 vóór Christus. — Riese II 138. — Verg. Livius, Periocha 114.

2. *Δέκμον Βροῦτον*, Decimus Brutus, legatus in Gallia waarschijnlijk van 49 tot 46; verg. Appianus, De bellis civilibus II 111, 465; in 45 was hij praetor. Zijn opvolger in Gallië werd Aulus Hirtius; verg. Cicero, Ad Atticum XII 37, 4 en XIV 9, 3.

Appianus, De bellis civilibus III 45—46, 187—190

Καὶ γὰρ ἤδη σαφὴς ἦν ὁ πόλεμος, Δέκμου τὴν Κελτικὴν οὐ μεθιέντος.
46. – – – *Λέπιδός τε ἔχων ἐν Ἰβηρίᾳ τέσσαρα τέλη καὶ Ἀσίνιος Πολλίων*
3 *δύο καὶ Πλάγκος ἐν τῇ ἑτέρᾳ Κελτικῇ τρία, ἐδόκουν αἱρήσεσθαι τὰ Ἀντωνίου.*

Varianten. — 1. *μετιέντος* *a b d f*.

Aanteekeningen. — Decimus Brutus in Gallia Cisalpina, Lepidus en Asinius Pollio in Spanje en Lucius Munatius Plancus in Gallia Transalpina na den dood van Caesar, 44 vóór Christus. — Riese III 3. — Verg. Appianus, De bellis civilibus III 97, 399; Nicolaus van Damascus, Vita Caesaris 28, 112.

2. *Λέπιδος*, Marcus Aemilius Lepidus, tevens stadhouder van Gallia Narbonensis, dat van het verdere Gallia Transalpina was afgescheiden; verg. Cassius Dio XLIII 51, 8.

3. *ἑτέρᾳ Κελτικῇ*, Gallia Transalpina.

Appianus, De bellis civilibus III 97, 399

Διώκοντι δὲ τῷ Ἀντωνίῳ Δέκμον προσγίγνεται Πολλίων Ἀσίνιος ἄγων δύο
τέλη. Καὶ Πλάγκῳ μὲν Ἀσίνιος ἔπραξε διαλλαγάς, καὶ ὁ Πλάγκος σὺν τρισὶ
3 *τέλεσι μεθίστατο ἐς τὸν Ἀντώνιον, ὥστε ἤδη βαρυτάτης δυνάμεως ἦρχεν ὁ*
Ἀντώνιος.

Aanteekeningen. — Oorlog tusschen Marcus Antonius, Decimus Brutus (bevelhebber in Gallia Cisalpina), Gaius Asinius Pollio (bevelhebber in Hispania Ulterior) en Lucius Munatius Plancus (bevelhebber in Gallia Transalpina), 43 vóór Christus.

Appianus, De bellis civilibus IV 2, 4—7

2. Καῖσαρ μὲν καὶ Ἀντώνιος (καὶ Λέπιδος) — — δύο ἡμέραις ἕωθεν ἐς ἑσπέραν συνιόντες τάδε ἔκριναν· — — τὰς δὲ ἡγεμονίας τῶν ἐθνῶν νειμαμένους, ἔχειν Ἀντώνιον μὲν τὴν Κελτικὴν ἅπασαν ἄνευ τῆς συναφοῦς τοῖς Πυρηναίοις ὄρεσιν, ἣν παλαιὰν ἐκάλουν Κελτικήν.

VARIANTEN. — 3. ἔχειν μὲν ἀντώνιον *a*.

AANTEEKENINGEN. — Bij het verdrag van Modena krijgt Antonius Gallia Transalpina, 43 vóór Christus. — Riese III 6.

3. τῆς – Κελτικήν, Gallia Narbonensis, dat grenst aan de Pyrenaeën.

Appianus, De bellis civilibus V 51, 213—214

51. Ἄλλῳ δ' Ἀντωνίου στρατῷ πολλῷ περὶ Ἄλπεις, οὗ Φούφιος Καληνὸς ἡγεῖτο, ὁ Καῖσαρ ἐπεβούλευεν, ἤδη μὲν τὸν Ἀντώνιον ὑπονοῶν, ἐλπίζων δὲ ἢ φίλῳ ἔτι ὄντι φυλάξειν ἢ πολεμοῦντος μεγάλην ἰσχὺν προσλήψεσθαι. (214) Διαμέλλοντος δὲ ὅμως ἔτι αὐτοῦ καὶ τὸ εὐπρεπὲς περιορωμένου, ὁ Καληνὸς ἐτελεύτησε· καὶ ὁ Καῖσαρ, ὡς ἐς ἀμφότερα πρόφασιν εὑρών, ᾔει καὶ παρελάμβανε τόν τε στρατὸν καὶ τὴν Κελτικὴν ἐπ' αὐτῷ, καὶ Ἰβηρίαν, καὶ τάσδε οὔσας ὑπὸ Ἀντωνίῳ, Φουφίου τοῦ παιδὸς Καληνοῦ καταπλαγέντος τε αὐτὸν καὶ παραδόντος ἅπαντα ἀμαχεί.

VARIANTEN. — 1, Ἄλπεις <ὄντι> *Mendelssohn*. — Φούφιος *B C*, Φούβιος *V*, Φίφιος *f*, Φίφος *b*, Φίλιος *a*. — 3. ὄντα *b*, *ontbr. in a*. — 5. ὡς *ontbr. in a*. — ἐς *ontbr. in b*. — 6. καὶ Ἰβηρίαν, κατ' Ἰβηρίαν *Lange*. — 7. Φουβίου *V*, Φουλβίου *a*.

AANTEEKENINGEN. — Octavianus verovert Gallië op Quintus Fufius Calenus, legatus van Antonius, 40 vóór Christus. — Riese III 11. — Verg. Dio XLVIII 10 en 20.

1. Ἄλλῳ στρατῷ, van elf legioenen; verg. Appianus, De bellis civilibus V 95 en 130; Cassius Dio XLVIII 10, 1.

–. Ἀντωνίου, tot wiens gebied Gallia Transalpina behoorde.

–. Φούφιος Καληνὸς, Quintus Fufius Calenus, sedert 41 stadhouder van Antonius in Gallië.

4. ἐτελεύτησε, ongeveer midden 40 vóór Christus.

7. Φουφίου – Καληνοῦ, Quintus Fufius Calenus de zoon, later niet meer genoemd.

–. παραδόντος ἀμαχεί, blijkbaar in de eerste verwarring; verg. Appianus De bellis civilibus V 225, 247, 255 en 257; Cassius Dio XLVIII 20, 3.

54. — IRENAEUS

Irenaeus, geb. omstreeks 130 in Klein-Azië, overl. na 190, sedert 178 bisschop van Lyon, schreef een werk in vijf boeken Ἔλεγχος καὶ ἀνατροπὴ τῆς ψευδωνύμου γνώσεως, waarvan het derde boek tusschen 175 en 189 is ontstaan, gewoonlijk geciteerd onder den titel Πρὸς αἱρέσεις (*Contra haereses*); van het Grieksche origineel van dit werk zijn slechts fragmenten bewaard, maar wij bezitten een zeer getrouwe en goed overgeleverde Latijnsche vertaling, waarschijnlijk ontstaan in de tweede helft der 4de eeuw in Noord-Afrika.

Ziegler, *Irenaeus der Bisschof von Lyon* (Berlin, 1871). — Jullian, *Histoire de la Gaule*, IV, blz. 504—512. — Jülicher, *Realencyclopädie*, V, 2124—2126.

Over de vertaling: H. Jordan, *Das Alter und die Herkunft der lateinischen Übersetzung des Hauptwerkes des Irenäus*, in 'Theologische Studien Th. Zahn zum 10. Oktober 1908 dargebracht' (Leipzig, 1908), blz. 133–192.

Uitgaven. — A. Stieren (Leipzig, 1853). — W. W. Harvey (Cambridge, 1857). — S. U. Manucci, I (Roma, 1907). — *Vertaling in het Nederlandsch* van H. M. Meijboom (Leiden, 1918).

Irenaeus, Adversus haereses I 3 (I 10, 2)

3. Τοῦτο τὸ κήρυγμα παρειληφυῖα καὶ ταύτην τὴν πίστιν, ὡς προέφαμεν, ἡ Ἐκκλησία, καίπερ ἐν ὅλῳ τῷ κόσμῳ διεσπαρμένη, ἐπιμελῶς φυλάσσει, ὡς ἕνα οἶκον οἰκοῦσα. — — — Καὶ οὔτε αἱ ἐν Γερμανίαις ἱδρυμέναι ἐκκλησίαι ἄλλως πεπιστεύκασιν ἢ ἄλλως παραδιδόασιν, οὔτε ἐν ταῖς Ἰβηρίαις, οὔτε ἐν Κελτοῖς, οὔτε κατὰ τὰς Ἀνατολάς, οὔτε ἐν Αἰγύπτῳ, οὔτε ἐν Λιβύῃ, οὔτε αἱ κατὰ μέσα τοῦ κόσμου ἱδρυμέναι.

3. Hanc praedicationem cum acceperit et hanc fidem, quemadmodum praediximus, Ecclesia, et quidem in universum mundum disseminata, diligenter custodit, quasi unam domum inhabitans. — — — Et neque hae quae in Germania sunt fundatae ecclesiae, aliter credunt aut aliter tradunt, neque hae quae in Hiberis sunt, neque hae quae in Celtis, neque hae quae in Oriente, neque hae quae in Aegypto, neque hae quae in Libya, neque hae quae in medio mundi sunt constitutae.

Aanteekeningen. — Christelijke kerken in Germanië omstreeks 175. — Riese VII 75. — Verg. Tertullianus, Adversus Iudaeos 7. — Harnack, Mission und Ausbreitung, II (1915), blz. 277–280.

1. Τοῦτο τὸ κήρυγμα, de boodschap over den Vader, den Zoon en den Heiligen Geest en over de eeuwige zaligheid voor de rechtvaardigen.

1. *ὡς προέφαμεν*, in I 10, 1.

2. *ὡς ἕνα οἶκον οἰκοῦσα*, gelijk het was op den dag der Nederdaling van den Heiligen Geest.

3. *ἐν Γερμανίαις*; men zou ook kunnen denken aan kerken te Besançon, Langres en Dijon, steden die toen in Germania Superior lagen; Jullian, Histoire de la Gaule, IV, blz. 507 n. 5; verg. blz. 135 n. 1.

4. *ἐν Κελτοῖς*, in Gallië.

5. *κατὰ μέσα τοῦ κόσμου*, in de Balkanlanden en Italië.

8. *et quidem*; beter zou zijn geweest *tametsi*.

11. *Hiberis*; liever *Hiberiis*.

---

55. — TERTULLIANUS

Quintus Septimius Florens Tertullianus, uit Carthago, geb. omstreeks 160, tot het Christendom bekeerd omstreeks 190, overl. omstreeks 230 of 240. Van zijn talrijke geschriften is voor deze uitgaaf van belang het werk *Adversus Iudaeos*, geschreven omstreeks 200, dat evenwel in den overgeleverden vorm niet geheel van Tertullianus kan zijn.

Handschriften en oude uitgaven:

A = Leiden, *Universiteitsbibliotheek*, B. P. L. 2, van de 15de eeuw.
B = uitg. van Beatus Rhenanus (Basel, 1521).
F = *Fuldensis*, die verloren is, maar waarvan een collatie bestaat.
d = uitg. van N. Rigaltius (Parijs, 1634).

Uitgaaf. — F. Oehler (Leipzig, 1853).

Tertullianus, Adversus Iudaeos 7

In quem alium universae gentes crediderunt, nisi in Christum, qui iam venit? Cui enim gentes crediderunt, Parthi Medi Elamitae – – et Galliarum diversae nationes et Britannorum inaccessa Romanis loca, Christo vero subdita, et Sarmatarum et Dacorum et Germanorum. – – – Si Germani adhuc usque limites suos transgredi non sinuntur, Britanni intra Oceani sui ambitum clausi sunt, – – Christi autem nomen ubique porrigitur.

Varianten. — 1. Christo *A B*. — 2. gentes *F*, et aliae gentes *overige hss.* — 4. Si Germani *hss.*, sic *d.* — 5. suos transgredi *F d*, transgredi *overige hss.* — Britanni *F d*, Britanniae *overige hss.* — sui ambitum clausi *F d*, sui ambitu clausae *A*, ambitum conclusae *overige hss.* — 6. nomen *F*, regnum et nomen *overige hss.*

Aanteekeningen. — Verspreiding van het Christendom. — Riese VII 76. — Verg. S. Irenaeus, Adversus haereses I 10, 2; Origenes, In Mattheum 24, 9. — Harnack, Mission und Ausbreitung (1915), II, blz. 278.

4. *Germani - porrigitur.* — Dit is een rhetorische frase. Het is hoogst onwaarschijnlijk, dat er in den tijd van Tertullianus reeds Christenen waren buiten de grenzen *(limites)* van het Romeinsche rijk in Germanië.

---

56. — AELIANUS

Claudius Aelianus, geb. te Praeneste bij Rome omstreeks het midden van de tweede helft der tweede eeuw, overl. omstreeks 235, sophist, schreef in het Grieksch verschillende werken, onder anderen een verzameling van anekdoten, *Varia historia*, Ποικίλη ἱστορία, in 14 boeken, die ons gedeeltelijk slechts in uittreksel is bewaard; voor dit en zijn andere werken heeft hij een groot aantal uitgelezen bronnen gebruikt.

M. Wellmann, *Realencyclopädie*, I, 486.

Uitgaven. — R. Hercher (Parijs, Didot, 1858, en Leipzig, Teubner, 1864). — *Excerpten* bij Dom Bouquet, Recueil des historiens, blz. 688–690; Cougny, Extraits des auteurs grecs, V, blz. 98–101.

Aelianus, Varia historia XII 23

23. Ἀνθρώπων ἐγὼ ἀκούω φιλοκινδυνοτάτους εἶναι τοὺς Κελτούς. — — — Οὕτως δὲ αἰσχρὸν νομίζουσι τὸ φεύγειν, ὡς μηδὲ ἐκ τῶν οἰκιῶν κατολισθανουσῶν καὶ συμπιπτουσῶν ἀποδιδράσκειν, ἀλλὰ μηδὲ πιμπραμένων αὐτῶν περιλαμβανομένους ὑπὸ τοῦ πυρός. Πολλοὶ δὲ καὶ ἐπικλύζουσαν τὴν θάλατταν ὑπομένουσιν. Εἰσὶ δὲ καὶ οἳ ὅπλα λαμβάνοντες ἐμπίπτουσι τοῖς κύμασι καὶ τὴν φορὰν αὐτῶν ἐσδέχονται, γυμνὰ τὰ ξίφη καὶ τὰ δόρατα προσείοντες, ὥσπερ οὖν ἢ φοβῆσαι δυνάμενοι ἢ τρῶσαι.

Aanteekeningen. — Kelten in het gebied der wadden aan de Noordzee. — Müllenhoff, Deutsche Altertumskunde, I, blz. 231; Jullian, Histoire de la Gaule, I, blz. 228 n. 3.

De mededeeling gaat blijkbaar terug op Ephorus, evenals Nicolaus van Damascus, fragm. 109 (zie boven, blz. 85); verg. Ephorus fragm. 132 (Jacoby), bij Strabo VII 2, 1, C. 292 (zie boven, blz. 14).

---

57. — PHILOSTRATUS

Flavius Philostratus uit Lemnos, geb. omstreeks 190, schreef onder anderen tusschen 229 en 238 een werk met levensbeschrijvingen van geleerden, Βίοι σοφιστῶν, in twee boeken.

Prosopographia, II, blz. 71 n. 217.

Handschriften, onder anderen:

R = Rome, *Bibl. Vaticana*, gr. 140, van de 15de of 16de eeuw.
f = Florence, *Bibl. Laurenziana*, LIX 15, van de 12de eeuw.
h = Rome, *Bibl. Vaticana*, Palatinus gr. 132, van de 15de eeuw.
k = Kopenhagen, *Univ. Bibl.*, ms. 60, van de 15de eeuw.
m = Milaan, *Bibl. Ambrosiana*, C. 47 sup., van de 15de eeuw.
p = Parijs, *Bibl. Nationale*, gr. 1696, van de 14de eeuw.
r = Rome, *Bibl. Vaticana*, gr. 99, van de 11de eeuw.

Uitgaven. — C. L. Kayser (Zürich, 1844). — W. C. Wright (Londen, Heinemann, 1922), *met Engelsche vertaling*. — *Excerpten* bij Cougny, Extraits des auteurs grecs, V, blz. 86–97.

Philostratus, Vitae sophistarum I 19, 3—4 (p. 512)

(3) Ἡ δὲ ὑπὲρ Ἄλπεις τε καὶ Ῥῆνον ἐπιδημία τοῦ ἀνδρὸς (τοῦ Νικήτου) ἐγένετο μὲν ἐκ βασιλείου προστάγματος, αἰτία δὲ αὐτῆς ἥδε· ἀνὴρ ὕπατος, ᾧ ὄνομα Ῥοῦφος τοὺς Σμυρναίους ἐλογίστευε πικρῶς καὶ δυστρόπως. Τούτῳ τι προσκρούσας ὁ Νικήτης ‘ἔρρωσο’ εἶπεν καὶ οὐκέτι προσῄει δικάζοντι. Τὸν μὲν δὴ χρόνον, ὃν μιᾶς πόλεως ἦρξεν, οὔπω δεινὰ πεπονθέναι ᾤετο, ἐπιτραπεὶς δὲ τὰ Κελτικὰ στρατόπεδα ὀργῆς ἀνεμνήσθη – – καὶ γράφει πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Νερούαν πολλὰ ἐπὶ τὸν Νικήτην καὶ σχέτλια. Καὶ ὁ αὐτοκράτωρ ‘αὐτὸς’ εἶπεν ‘ἀκροάσει ἀπολογουμένου, κἂν ἀδικοῦντα εὕρῃς, ἐπίθες δίκην’. (4) – – – Διὰ μὲν δὴ ταῦτα ἐπὶ Ῥῆνόν τε καὶ Κελτοὺς ἦλθεν, παρελθὼν δὲ ἐπὶ τὴν ἀπολογίαν οὕτω τι κατέπληξε τὸν Ῥοῦφον, ὡς πλείω μὲν ἀφεῖναι ἐπὶ τῷ Νικήτῃ δάκρυα οὗ διεμέτρησεν αὐτῷ ὕδατος, ἀποπέμψαι δὲ οὐκ ἄτρωτον μόνον, ἀλλὰ καὶ περίβλεπτον καὶ ἐν τοῖς ζηλωτοῖς Σμυρναίων.

Varianten. — 1. εἰ δὲ *h*. — ἄλπης *k*. — Ῥῆνον, κυρήνην *R k r f*. — 3. Κλαύδιος Ῥοῦφος *R*. — 4. μὲν γὰρ δὴ *R*. — 5. χρόνον μιᾶς *r f*. — 6. στρατόπαιδα *r*. — ἀνεμνήσθην *R*. — γράφειν *h*. — πρὸς αὐτὸν αὐτοκράτορα *k*, πρὸς αὐτοκράτορα *uitg*. — 7. νέρβαν *r*, νέρωνα *h*, ἔρωνα πολλὰ καὶ σχέτλια *R*. — 8. ἀκροάσῃ *uitg*. — 9. Κελτὸν ἦλθεν *R*. — 10. οὕτω τοι *p m*. — 11. διεμετρήσας *R*. — 12. καὶ ἐν τοῖς, ἐν τοῖς *vele hss*.

Aanteekeningen. — Rufus, stadhouder in Germanië, vermoedelijk begin 2de eeuw. — Verg. A. Riese, Westdeutsche Zeitschrift, XII (1893), Korrespondenzblatt, 152–153. — Mogelijk was Rufus stadhouder van Germania Inferior onder

Traianus, want een λογιστής (curator) heeft waarschijnlijk onder Domitianus nog niet bestaan (verg. A. v. Domaszewski, Rheinisches Museum, 48, blz. 247). Wellicht heeft Philostratus in zijn bron gelezen *Nerva Traianus* en dit niet begrepen.

1. Νικήτου, Nicetes van Smyrna; verg. Prosopographia, II, blz. 404 n. 61.

3. Ῥοῦφος; verg. Prosopographia, III, blz. 142 n. 127; elders wordt hij niet genoemd.

—. ἐλογίστευε, was curator (λογιστής) van de stad; verg. Dessau, Inscriptiones selectae 8842.

9. Κελτούς, Germanen, gelijk zoo dikwijls.

10. πλείω — δάκρυα, meer tranen dan de hoeveelheid water, die aan Nicetas in de waterklok (clepsydra) was toebedeeld, om den tijd voor zijn verdediging te controleeren.

---

58. — CASSIUS DIO

Cassius Dio Cocceianus, geb. omstreeks 160 te Nicaea in Bithynië, overl. omstreeks 235, schreef in het Grieksch een geschiedenis van Rome, Ῥωμαϊκὴ ἱστορία, van de stichting der stad tot het jaar 229 (toen hij voor de tweede maal het consulaat bekleedde), in 80 boeken. Van dit werk zijn bewaard de boeken XXXVI tot LX, met de geschiedenis van den tijd van 68 vóór Christus tot 46 na Christus; van het overige bezitten wij uittreksels, voornamelijk de excerpten van Johannes Xiphilinus (een monnik te Constantinopel, die schreef voor keizer Michael VII Ducas, 1071–1078) en in de Ἐπιτομὴ ἱστοριῶν van Johannes Zonaras (van XI 21 af niet meer dan een uittreksel uit Xiphilinus) en eenige andere excerpten, waarvan hier de *Excerpta Valesiana* en de *Excerpta Ursiniana* moeten genoemd worden.

A. von Gutschmid, *Kleine Schriften*, V, blz. 547-554. — Schwartz, *Realencyclopädie*, III, 1684. — Boissevain, in de Prolegomena van zijn uitgaaf. — *Prosopographia*, I, blz. 313 n. 419.
Over Zonaras: U. Ph. Boissevain, *Hermes*, XXVI (1891), blz. 440-452.

Handschriften van de boeken XXXVI tot LX (naar Boissevain):

L = Florence, *Bibl. Laurenziana*, LXX 8, van de 11de eeuw; bevat XXXVI 18, 1 — L 6, 2.

Lb = Florence, *Bibl. Laurenziana*, LXX 10, van de 15de eeuw; bevat XLII—LX.

M = Venetië, *Bibl. Marciana*, gr. 395, van de 11de eeuw; bevat XLIV 35, 4—LX 28, 3.

V = Rome, *Bibl. Vaticana*, gr. 144, van 1439; bevat XXXVI—LIV.

Lb is een afschrift van *L* en *M* en, waar deze handschriften onvolledig waren, van een handschrift met het excerpt van Xiphilinus. *V* is een afschrift van *L* uit

den tijd, toen dit hs. nog vollediger was. Van *L* bestaat nog één afschrift, van *M* ook één afschrift en van *Lb* meerdere afschriften.

U. Ph. Boissevain, *Mnemosyne*, N. S. XIII (1885), blz. 311 en volg. en 456 en volg.

HANDSCHRIFTEN VAN XIPHILINUS:

C = Parijs, *Bibl. Nationale*, Coislin 320 *(Coislianianus)*, van de 15de eeuw.
V = Rome, *Bibl. Vaticana*, gr. 145, van de 15de eeuw.
Lb = Florence, *Bibl. Laurenziana*, LXX 10, van de 15de eeuw, met den tekst van Cassius Dio aangevuld naar Xiphilinus.

Van *C* bestaan verschillende afschriften en van *V* nog één afschrift.

HANDSCHRIFTEN VAN ZONARAS:

A = Parijs, *Bibl. Nationale*, gr. 1715, van 1289.
B = Weenen, *Nationalbibliothek*, ms. 16, van de 15de eeuw.
C = Parijs, *Bibl. Nationale*, gr. 1717 *(Colbertinus)*, van de 13de eeuw.
E = München, *Staatsbibliothek*, ms. 325, van de 14de eeuw.
c = München, *Staatsbibliothek*, ms. 324, van de 13de eeuw.

U. Ph. Boissevain, *Byzantinische Zeitschrift*, IV (1895), blz. 250–271.

HANDSCHRIFT VAN DE EXCERPTA VALESIANA *(V)*, het eerst uitgegeven door Henri de Valois te Parijs in 1634:

cod. Peir. = Tours, *Bibl. municipale*, ms. 980 (hs. van Peiresc), van de 10de of 11de eeuw.

HANDSCHRIFTEN DER EXCERPTA URSINIANA (het eerst uitgegeven door F. Ursinus te Antwerpen in 1581):

A = Milaan, *Bibl. Ambrosiana*, N 135 sup., van 1574.
B = Brussel, *Bibl. Royale*, ms. 11317—21, van de 16de eeuw.
M = München, *Staatsbibliothek*, ms. 185, van de 16de eeuw.

Het zijn afschriften van een codex, die bij den brand der bibliotheek van het Escorial in 1671 is vernietigd.

UITGAVEN, *van Cassius Dio:* — J. Melber (Leipzig, Teubner, 1890 en volg.). — — U. Ph. Boissevain (Berlijn, 1895—1926). — E. Cary (Londen, Heinemann, 1914 en volg.), *met Engelsche vertaling.*

Van Zonaras: — M. Pinder en Th. Büttner-Wobst, Corpus scriptorum historiae Byzantinae (Bonn, 1841—1844 en 1897). — L. Dindorf (Leipzig, 1868—1875).

Van Xiphilinus: — U. Ph. Boissevain (Berlijn, 1900).

Excerpten bij Dom Bouquet, Recueil des historiens, blz. 487–531; Cougny, Extraits des auteurs grecs, IV, blz. 202–395 en V, blz. 2–49.

Cassius Dio XXXVIII 8, 5

(5) Ὁ *ὅμιλος τοῦ τε* Ἰλλυρικοῦ *καὶ τῆς* Γαλατίας *τῆς ἐντὸς τῶν* Ἄλπεων *ἄρξαι αὐτῷ* (τῷ Καίσαρι) *μετὰ τριῶν στρατοπέδων ἐπὶ ἔτη πέντε ἔδωκε,*

καὶ ἡ βουλὴ τήν τε Γαλατίαν τὴν ἐπέκεινα τῶν ὀρῶν καὶ στρατόπεδον ἕτερον προσεπέτρεψε.

Aanteekeningen. — Caesar krijgt het stadhouderschap van Gallië en Illyrië, einde van 59 vóór Christus. — Suetonius, Divus Iulius 22.

1. ὁ ὅμιλος, het volk, op voorstel van den volkstribuun Publius Vatinius; verg. Suetonius, t. a. p.; in het voorafgaande is gezegd, dat Caesar nooit iets voor zichzelf vroeg, anderen bezorgden hem alles wat hij wenschte, zoowel in den senaat als bij het volk.

–. Ἰλλιρικοῦ – Ἄλπεων, de provincies Illyricum en Gallia Cisalpina.

2. τριῶν στρατοπέδων, drie legiones.

–. ἐπὶ ἔτη πέντε, dus van 58–54 vóór Christus.

3. Γαλατίαν – ἐπέκεινα, Gallia Transalpina.

–. στρατόπεδον ἕτερον, één legio; tezamen waren het Legio VII, VIII, IX en X.

Cassius Dio XXXIX 1, 1—2

Τοῦ χειμῶνος ἐν ᾧ Κορνήλιός τε Σπινθὴρ καὶ ὁ Μέτελλος ὁ Νέπως ὑπατεύειν ἤρξαντο διελθόντος, τρίτος τις πόλεμος αὐτοῖς (Ῥωμαίοις) ἐγένετο. Οἱ γὰρ Βελγικοὶ τῷ τε Ῥήνῳ πολλοῖς καὶ συμμίκτοις γένεσι προσοικοῦντες, καὶ ἐπὶ τὸν Ὠκεανὸν τὸν κατὰ Βρεττανίαν καθήκοντες, (2) ἐν μὲν τῷ πρὶν οἱ μὲν ἔνσπονδοι τοῖς Ῥωμαίοις ἦσαν οἱ δὲ ἐφρόντιζον αὐτῶν οὐδέν, τότε δὲ τὸν Καίσαρα εὖ φερόμενον ἰδόντες, καὶ δείσαντες μὴ καὶ ἐπὶ σφᾶς ὁρμήσῃ, συνεστράφησαν καὶ κοινῷ πλὴν Ῥημῶν λόγῳ χρησάμενοι συνεβουλεύσαντό τε ἐπὶ τοῖς Ῥωμαίοις καὶ συνώμοσαν, Γάλβαν προστησάμενοι.

Varianten. — 3. Βελγικοὶ *Leunclavius*, βελτικοὶ *L.* — 7. Ῥημῶν *Xylander*, ῥηνῶν *L.* — 8. συνώμοσαν Γάλβαν *Bekker*, συνωμόσαντο ἄδραν *L.*

Aanteekeningen. — De Belgen vormen een coalitie tegen Caesar, winter van 58 op 57 vóór Christus. — Riese II 9. — Caesar, Bellum Gallicum II 1–4.

1. Κορνήλιος – Νέπως, Publius Cornelius Lentulus Spinther en Quintus Caecilius Metellus Nepos, consuls voor het jaar 57.

2. τρίτος, na de oorlogen tegen de Helvetii en Ariovistus.

8. Γάλβαν, koning der Suessiones; verg. Caesar, Bellum Gallicum II 4, 7.

Cassius Dio XXXIX 3

3. Νέρουιοι οὖν τῆς μὲν πεδιάδος (οὐ γὰρ ἦσαν ἀξιόμαχοι) ἑκόντες αὐτῷ ἐξέστησαν, ἐς δὲ δὴ τὰ ὄρη τὰ ὑλωδέστατα ἀνακομισθέντες, ἔπειτ' ἐπειδὴ καὶ ἐκεῖθεν ἐπικατέδραμον ἀνέλπιστοι, καὶ καθ' ὃ μὲν αὐτὸς ὁ Καῖσαρ ἦν, ἐτράποντο καὶ ἔφυγον, τῷ δὲ δὴ πλείονι τοῦ στρατοῦ καθυπέρτεροί τε ἐγένοντο καὶ τὸ στρατόπεδον αὐτοβοεὶ εἷλον. (2) Αἰσθόμενος δὲ τοῦτ' ἐκεῖνος (προεκεχωρήκει γὰρ ἐπί τι τοὺς τετραμμένους διώκων) ἀνέστρεψε, καὶ καταλαβὼν αὐτοὺς ἐν τῷ ἐρύματι ἁρπαγὴν ποιουμένους περιεστοιχίσατο καὶ κατεφόνευσε. Πράξας δὲ ταῦτα, οὐδὲν ἔτι μέγα ἔργον τοὺς λοιποὺς Νερουίους χειρούμενος ἔσχε.

Varianten. — 1. οὖν *L*, δὲ *R. Stephanus*. — 2. ἔπειτ' ἐπειδὴ καὶ ἐκεῖθεν ἐπικατέδραμον *L*, ἔπειτ' ἐπειδὴ κατα<στρατοπεδευόμενον ἑώρων,> ἐκεῖθεν *Bekker*, ἔπειτ' ἐπειδὴ καὶ ἐκεῖσε <ἐπηκολούθησέ σφισι, καταστρατοπεδευομένοις αὐτοῖς> ἐπικατέδραμον *Boissevain (verg. Caesar, Bellum Gallicum II 19)*, ἔπειτ' ἐπειδὴ καὶ ἐκεῖθεν <ἐκβαλεῖν αὐτοὺς ἐπεχείρησεν> ἐπικατέδραμον *Polak*.

Aanteekeningen. — Caesar verslaat de Nervii, 57 vóór Christus. — Caesar, Bellum Gallicum II 17–28.

Cassius Dio XXXIX 4, 1

4. Κἀν τούτῳ 'Ατουατικοί, πλησιόχωροί τε αὐτοῖς ὄντες καὶ τὸ γένος τό τε φρόνημα τὸ τῶν Κίμβρων ἔχοντες, ὥρμησαν μὲν ὡς καὶ βοηθήσοντές σφισιν, ἐπειδὴ δὲ ἔφθησαν προαλόντες, ἀνεχώρησαν, καὶ πάντα τἆλλα χωρία ἐκλιπόντες ἐς ἓν τεῖχος τὸ κράτιστον ἀνεσκευάσαντο.

Varianten. — 1. 'Ατουατικοί, *wellicht* 'Ατουάτουκοι.

Aanteekeningen. — Veldtocht tegen de Atuatuci, de afstammelingen der Kimbren, 57 vóór Christus. — Caesar, Bellum Gallicum II 29.

1. *αὐτοῖς*, de Nervii.

2. *τῶν Κίμβρων*; volgens Caesar, t. a. p., waren zij afstammelingen der Kimbren.

4. *ἓν τεῖχος*, het *oppidum* der Atuatuci, waarvan het beleg en de verovering in het volgende en door Caesar, Bellum Gallicum II 30–33 worden verhaald.

Cassius Dio XXXIX 44

44. Καὶ μετὰ τοῦτο (ὁ Καῖσαρ) ἐπί τε Μωρίνους καὶ ἐπὶ Μεναπίους ὁμόρους σφίσιν ὄντας ἐστράτευσε, προσκαταπλήξειν τε αὐτοὺς ἐκ τῶν προκατειργασμένων καὶ ῥᾳδίως αἱρήσειν ἐλπίσας. Οὐ μέντοι καὶ ἐχειρώσατό τινας· (2) οὔτε γὰρ πόλεις ἔχοντες ἀλλ' ἐν καλύβαις διαιτώμενοι, καὶ τὰ τιμιώτατα ἐς τὰ λασιώτατα τῶν ὀρῶν ἀνασκευασάμενοι, πολὺ πλείω τοὺς προσμίξαντάς σφισι τῶν 'Ρωμαίων ἐκάκωσαν ἢ αὐτοὶ ἔπαθον. 'Επεχείρησε μὲν γὰρ ὁ Καῖσαρ καὶ ἐς αὐτὰ τὰ ὄρη τὴν ὕλην τέμνων προχωρῆσαι, ἀπειπὼν δὲ διά τε τὸ μέγεθος αὐτῶν καὶ διὰ τὸ πρὸς χειμῶνα εἶναι ἀπανέστη.

Varianten. — 1. Μορίνους *Leunclavius*. — 5. ὀρῶν, ἑλῶν *Cluver*. — 6. ὄρη, ἕλη *Cluver*. — 7. αὐτῶν, αὐτῆς *Bekker*.

Aanteekeningen. — Veldtocht van Caesar tegen de Morini en Menapii in het jaar 56 vóór Christus. — Caesar, Bellum Gallicum III 28–29. — De bron van Dio was blijkbaar niet Caesar zelf.

1. *μετὰ τοῦτο*, de veldtocht tegen de Veneti.

Cassius Dio XXXIX 47—48

Χειμαζόντων τῶν Ῥωμαίων ἐν τῇ φιλίᾳ Τέγκτηροί τε καὶ Οὐσιπέται, Κελτικὰ γένη, τὸ μέν τι καὶ πρὸς Σουήβων ἐκβιασθέντες τὸ δὲ καὶ πρὸς τῶν Γαλατῶν ἐπικληθέντες, τόν τε Ῥῆνον διέβησαν καὶ ἐς τὴν τῶν Τρηουήρων ἐνέβαλον. (2) Κἀνταῦθα τὸν Καίσαρα εὑρόντες καὶ φοβηθέντες ἔπεμψαν πρὸς αὐτὸν σπονδάς τε ποιούμενοι καὶ χώραν αἰτοῦντες, ἢ σφίσι γε ἐπιτραπῆναί τινα ἀξιοῦντες λαβεῖν. Ὡς δ' οὐδενὸς ἔτυχον, τὸ μὲν πρῶτον ἐθελονταὶ οἴκαδε ἐπανήξειν ὑπέσχοντο καὶ διοκωχὴν ᾐτήσαντο. (3) Ἔπειτα δὲ ἱππέας αὐτοῦ ὀλίγους προσιόντας ἰδόντες οἱ ἐν τῇ ἡλικίᾳ σφῶν ὄντες κατεφρόνησάν τε αὐτῶν καὶ μετέγνωσαν, κἀκ τούτου ἐπισχόντες τῆς πορείας ἐκείνους τε μὴ προσδεχομένους ἐκάκωσαν, καὶ ἐπαρθέντες ἐπὶ τούτῳ εἴχοντο τοῦ πολέμου.

48. Καὶ αὐτῶν οἱ πρεσβύτεροι καταγνόντες πρός τε τὸν Καίσαρα καὶ παρὰ τὴν γνώμην σφῶν ἦλθον, καὶ ἐδέοντο αὐτοῦ συγγνῶναι σφισι, τὴν αἰτίαν ἐς ὀλίγους τρέποντες. Ὁ δὲ τούτους μὲν ὡς καὶ ἀπόκρισίν τινα αὐτοῖς οὐκ ἐς μακρὰν δώσων κατέσχεν, (2) ὁρμήσας δὲ ἐπὶ τοὺς ἄλλους ἐν ταῖς σκηναῖς ὄντας ἐπέστη τέ σφισι μεσημβριάζουσι καὶ μηδὲν πολέμιον, ἅτε ἐκείνων παρ' αὐτῷ ὄντων, ὑποτοπουμένοις, καὶ ἐσπηδήσας ἐς αὐτὰς παμπληθεῖς τῶν πεζῶν, οὐδὲ τὰ ὅπλα ἀνελέσθαι φθάσαντας, ἀλλὰ καὶ περὶ ταῖς ἁμάξαις ὑπό τε τῶν γυναικῶν καὶ ὑπὸ τῶν παίδων ἀναμὶξ ὄντων ταραττομένους, κατεφόνευσε. (3) Τούς τε ἱππέας ἀπόντας τότε, καὶ παραχρῆμα, ὡς ἐπύθοντο τὸ γεγονός, πρός τε τὰ οἰκεῖα ἤθη ὁρμήσαντας καὶ πρὸς Συγάμβρους ἀποχωρήσαντας, πέμψας ἐξῄτησεν, οὐχ ὅτι καὶ ἐκδοθήσεσθαί σφας προσεδόκησεν (οὐ γάρ που οὕτως οἱ πέραν τοῦ Ῥήνου τοὺς Ῥωμαίους ἐφοβοῦντο, ὥστε καὶ τὰ τοιαῦτα αὐτῶν ἀκούειν), ἀλλ' ὅπως ἐπὶ τῇ προφάσει ταύτῃ καὶ ἐκεῖνον διαβαίη. (4) Αὐτός τε γάρ, ὃ μηδείς πω πρότερον τῶν ὁμοίων οἱ ἐπεποιήκει, δεινῶς πρᾶξαι ἐγλίχετο, καὶ τοὺς Κελτοὺς πόρρωθεν ἐκ τῆς Γαλατίας ἀνείρξειν, ἅτε καὶ ἐς τὴν οἰκείαν αὐτῶν ἐσβαλών, προσεδόκησεν. Ὡς οὖν οὔτε οἱ ἱππῆς ἐξεδίδοντο, καὶ οἱ Οὔβιοι ὅμοροί τε τοῖς Συγάμβροις οἰκοῦντες καὶ διάφοροι αὐτοῖς ὄντες ἐπεκαλέσαντο αὐτόν, διέβη μὲν τὸν ποταμὸν γεφυρώσας, εὑρὼν δὲ τούς τε Συγάμβρους ἐς τὰ ἐρυμνὰ ἀνακεκομισμένους καὶ τοὺς Σουήβους συστρεφομένους ὡς καὶ βοηθήσοντάς σφισιν, ἀνεχώρησεν ἐντὸς ἡμερῶν εἴκοσιν.

VARIANTEN. — 2. Σουήβων *R. Stephanus*, οὐήβων *L.* — <τὸ> *Xylander.* — 3. Τρηουήρων *Boissevain (als 40, 32, 1)*, τριήρων *L.* — 6. ἐθελονταὶ *R. Stephanus*, ἐθελοντὰς *L.* — 9. κἀκ *Reiske*, καὶ *L.* — πορείας *Xylander*, ἀπορίας *L.* — 13. τούτους *R. Stephanus*, τούτοις *L.* — 16. αὐτὰς *L (n.l.* τὰς σκηνάς*)*, αὐτοὺς *R. Stephanus.* — 17. καὶ περὶ *Reiske*, καίπερ *L.* — 18. ταραττομένους *R. Stephanus*, παραταττομένους *L.* — 20. ἤθη *Bekker*, ἤθη *L.* — Συγάμβρους *R. Stephanus (als 54, 20, 2)*, συγγάμβρους *L.* — 26. ἐσβαλών *Leunclavius*, ἐσβαλεῖν *L.* — ἱππῆς *Boissevain*, ἱππεῖς *L.* — οἱ Οὔβιοι *Leunclavius*, ἐούβιοι *L.*

AANTEEKENINGEN. — Caesar verslaat de Tencteri en Usipetes en trekt den Rijn over, 55 vóór Christus. — Riese II 65 n. en 74. — Caesar, Bellum Gallicum IV 1–15 en 16–19.

2. Κελτικὰ γένη; de Germanen worden door Dio meestal Κελτοί genoemd en de Galliërs Γαλάται.

3. Τρηουήρων; dit is in tegenspraak met Caesar, die spreekt van de: *Condrusi, qui sunt Treverorum clientes* (Bellum Gallicum II 6, 4).

14. σκηναῖς, Caesar spreekt van: *castra* (Bellum Gallicum II 14, 1).

19. τοὺς ἱππέας, de ruiters, die over de Maas naar het land der Ambivariti waren gegaan; verg. Caesar, Bellum Gallicum II 9, 3 en 11, 4.

20. πρὸς – ἀποχωρήσαντας; verg. Caesar, Bellum Gallicum IV 16, 2.

30. ἐντὸς – εἴκοσιν, niet bij Caesar, die geen reden had om mede te deelen, dat deze expeditie slechts zoo kort had geduurd; blijkbaar stamt deze opmerking uit een schrijver, die de daden van Caesar minder welwillend beoordeelde. — Verg. Plutarchus, Caesar 23, 1.

Cassius Dio XXXIX 49

49. Ὁ δὲ δὴ Ῥῆνος ἀναδίδωσι μὲν ἐκ τῶν Ἄλπεων τῶν Κελτικῶν, ὀλίγον ἔξω τῆς Ῥαιτίας, προχωρῶν δὲ ἐπὶ δυσμῶν ἐν ἀριστερᾷ μὲν τήν τε Γαλατίαν καὶ τοὺς ἐποικοῦντας αὐτήν, ἐν δεξιᾷ δὲ τοὺς Κελτοὺς ἀποτέμνεται, καὶ τελευτῶν ἐς τὸν Ὠκεανὸν ἐμβάλλει. (2) Οὗτος γὰρ ὁ ὅρος, ἀφ' οὗ γε καὶ ἐς τὸ διάφορον τῶν ἐπικλήσεων ἀφίκοντο, δεῦρο ἀεὶ νομίζεται, ἐπεὶ τό γε πάνυ ἀρχαῖον Κελτοὶ ἑκάτεροι οἱ ἐπ' ἀμφότερα τοῦ ποταμοῦ οἰκοῦντες ὠνομάζοντο.

VARIANTEN. — 1. Κελτικῶν *Xylander*, κελτιβήρων *L.* — 4. γε *H. Stephanus*, τε *L.* — 5. ἀφίκοντο *H. Stephanus*, ἀφίκονται *L.* — ἐπεὶ *R. Stephanus*, ἐπὶ *L.*

AANTEEKENINGEN. — De loop van den Rijn. — Riese XIII 90. — [Caesar], Bellum Gallicum IV 10.

3. Κελτούς, de vrije Germanen; verg., bij voorbeeld, Cassius Dio XL 32; de Romeinsche provincie heet Γερμανία; verg. Cassius Dio LVI 18.

Cassius Dio XXXIX 50—51, 1

50. Ὁ οὖν Καῖσαρ τόν τε Ῥῆνον πρῶτος τότε Ῥωμαίων διέβη, καὶ ἐς Βρεττανίαν μετὰ ταῦτα, τοῦ τε Πομπηίου καὶ τοῦ Κράσσου ὑπατευόντων, ἐπεραιώθη. (2) Ἡ δὲ δὴ χώρα αὕτη ἀπέχει μὲν τῆς ἠπείρου τῆς Βελγικῆς κατὰ Μωρίνους σταδίους πεντήκοντα καὶ τετρακοσίους τὸ συντομώτατον, παρήκει δὲ παρά τε τὴν λοιπὴν Γαλατίαν καὶ παρὰ τὴν Ἰβηρίαν ὀλίγου πᾶσαν, ἐς [τε] τὸ πέλαγος ἀνατείνουσα. – – –

51. Ἐς ταύτην οὖν τότε ὁ Καῖσαρ, ἐπειδὴ τά τε ἄλλα τὰ τῶν Γαλατῶν ἡσύχαζε καὶ τοὺς Μωρίνους προσεποιήσατο, ἐπεθύμησε διαβῆναι.

VARIANTEN. — 3. ἀπέχει *Xylander*, ἔχει *L.* — Βελγικῆς *Leunclavius*, βελτικῆς *L.* — 5. [τε] *Xylander.*

AANTEEKENINGEN. — De ligging van Britannië; Caesar onderwerpt de Morini vóór zijn overtocht, 55 vóór Christus. — Riese II 74.

2. Πομπηίου – ὑπατευόντων, onder het consulaat van Pompeius en Crassus, in het jaar 55 vóór Christus.

4. σταδίους – τετρακοσίους, 450 stadiën, hetzelfde getal in Itinerarium

Antonini, blz. 463 (Wess.); Caesar, Bellum Gallicum V 2, 3: *circiter m. p. triginta*; verg. Plinius, Naturalis historia IV 102; Strabo IV 5, 2, C. 199: 320 stadiën.

4. παρήκει – πᾶσαν; over de ligging van Britannië ten opzichte van Gallië verg. Strabo IV 5, 1, C. 199.

8. τοὺς Μωρίνους προσεποιήσατο; verg. Caesar, Bellum Gallicum IV 22.

Cassius Dio XL 4—10

Ἐπεὶ (ὁ Καῖσαρ) ἐς τὴν Ἰταλίαν ὥρμησεν ὡς καὶ ἐκεῖ παραχειμάσων, οἱ Γαλάται, καίτοι φρουροὺς ὡς ἕκαστοι πόλλους ἔχοντες, ὅμως ἐνεόχμωσαν, καί τινες αὐτῶν καὶ φανερῶς ἐπανέστησαν. – – –

5. Ἦρξαν δὲ τοῦ πολέμου τούτου Ἐβουρωνοί, ἡγουμένου σφίσιν Ἀμβιόριγος. Καὶ ἔλεγον μὲν τῇ παρουσίᾳ τῶν Ῥωμαίων, ὧν ὅ τε Σαβῖνος καὶ Λούκιος Κόττας ὑποστράτηγοι ἦρχον, ἀχθόμενοι κεκινῆσθαι· τὸ δ' ἀληθὲς ἐκείνων τε κατεφρόνησαν ὡς οὐχ ἱκανῶν ἀμῦναί σφας ἐσομένων, καὶ τὸν Καίσαρα οὐκ ἤλπισαν διὰ ταχέων σφίσιν ἐπιστρατεύσειν. (2) Ἐπῆλθόν τε οὖν αὐτοῖς μὴ προσδεχομένοις ὡς καὶ αὐτοβοεὶ τὸ στρατόπεδον αἱρήσοντες, καὶ ἐπειδὴ διήμαρτον αὐτοῦ, πρὸς ἀπάτην ἐτρέποντο. Τῶν γὰρ χωρίων τὰ ἐπιτηδειότατα ὁ Ἀμβιόριξ προλοχίσας ἦλθεν ἐξ ἐπικηρυκείας πρὸς τοὺς Ῥωμαίους ὡς οὐχ ἑκὼν δὴ πολεμήσας, (3) καὶ αὐτὸς μὲν μεταγιγνώσκειν ἔφη, τοὺς δ' ἄλλους φυλάττεσθαί σφισι παρήνεσεν· οὔτε γὰρ αὐτῷ πειθαρχεῖν αὐτοὺς καὶ ἐκείνοις μέλλειν τῆς νυκτὸς ἐπιθήσεσθαι. Κὰκ τούτου καὶ γνώμην αὐτοῖς ἔδωκε τὴν μὲν Ἐβουρωνίαν, ὡς καὶ κινδυνεύσουσιν ἂν καταμείνωσι, καταλιπεῖν, πρὸς δὲ συστρατιώτας τινὰς πέλας που χειμάζοντας ὡς τάχιστα μεταστῆναι.

6. Ἀκούσαντες δὲ ταῦτα οἱ Ῥωμαῖοι ἐπείσθησαν, ἄλλως τε καὶ ὅτι εὐηργέτητο πολλὰ ὑπὸ τοῦ Καίσαρος καὶ χάριν αὐτῷ ταύτην ἀντιδιδόναι ἐδόκει. Συσκευασάμενοί τε σπουδῇ εὐθὺς ἀφ' ἑσπέρας ἀφώρμησαν, καὶ ἐμπεσόντες ἐς τὰ λελοχισμένα δεινῶς ἐσφάλησαν. – – –

7. Γενομένου δὲ τούτου ἄλλοι τέ τινες τῶν πλησιοχώρων ἀπέστησαν καὶ Νέρουιοι, καίτοι Κυίντου Κικέρωνος παρ' αὐτοῖς χειμάζοντος· ἀδελφὸς δὲ τοῦ Μάρκου ἦν, ὑποστρατηγῶν τῷ Καίσαρι. Καὶ αὐτοὺς ὁ Ἀμβιόριξ προσλαβὼν συνέβαλε τῷ Κικέρωνι. – – –

9. Μαθὼν οὖν ὁ Καῖσαρ τὸ γιγνόμενον (οὐδέπω δὲ ἐς τὴν Ἰταλίαν ἀπεληλύθει, ἀλλ' ἔτ' ἐν ὁδῷ ἦν) ἀνέστρεψε, καὶ τοὺς ἐν τοῖς χειμαδίοις, δι' ὧν διῄει, στρατιώτας παραλαμβάνων ἠπείγετο. – – –

10. Οἱ δὲ δὴ βάρβαροι – – προσκόπους ἔπεμψαν, καὶ μαθόντες παρ' αὐτῶν πλησιάζοντα ἤδη τὸν Καίσαρα ὥρμησαν ἐπ' αὐτὸν ὡς καὶ ἀνελπίστῳ οἱ προσπεσούμενοι. – – – Προσέβαλον καὶ μεγάλως ἔπταισαν, ὥστε μηκέτ' ἀντιπολεμῆσαι.

VARIANTEN. — 4. Ἐβουρωνοί *Xylander*, ἐβουρων οἱ *L.* — ἡγουμένου *R. Stephanus*, ἡγούμενοι *L.* — Ἀμβιόριγος *L (gelijk elders;* ἀμβριόριξ *40, 32, 3).* — 5. <ὧν> *Leunclavius.* — 13. ἐκείνοις *Xylander*, ἐκείνους *L.* — 14. κινδυνεύσουσιν *Reimarus*, κινδυνεύσωσιν *L.* — 18. ταύτην ἀντιδιδόναι *Herwerden*, τὰ ὑπεναντία διδόναι *L.*

AANTEEKENINGEN. — Opstand van de Eburones onder Ambiorix, beleg

van de legerplaatsen van Sabinus en Cotta en van Quintus Cicero. Nederlaag van de Eburones en de Nervii, einde 54 vóór Christus. — Caesar, Bellum Gallicum V 34—51; Livius, Periocha 106; Plutarchus, Caesar 24.

1. *ἐπεὶ – ὥρμησεν*; verg. c. 9, 1.

14. *Ἐβουρωνίαν*; dit woord komt elders niet voor.

Cassius Dio XL 31—32

31. Ἐν δὲ τῷ αὐτῷ ἐκείνῳ χρόνῳ καὶ ὁ Καῖσαρ τὰ ἐν τῇ Γαλατίᾳ ταραχθέντα αὖθις μάχαις κατέλαβε, πολλὰ πάνυ τὰ μὲν αὐτὸς τὰ δὲ καὶ διὰ τῶν ὑποστρατήγων πράξας, ὧν ἐγὼ τὰ ἀξιολογώτατα διηγήσομαι μόνα. (2) Ὁ γὰρ Ἀμβιόριξ τοὺς Τρηουήρους χαλεπῶς ἔτι καὶ τότε τῷ τοῦ Ἰνδουτιομάρου θανάτῳ ἔχοντας παραλαβὼν τά τε αὐτόθεν ἐπὶ πλεῖον συνέστησε, καὶ παρὰ τῶν Κελτῶν μισθοφορικὸν μετεπέμψατο. – – –

32. Διαφυγόντων τε καὶ ὡς συχνῶν, ὁ Καῖσαρ τῶν μὲν ἄλλων οὐδένα λόγον ἐποιεῖτο, τὸν δὲ Ἀμβιόριγα διαδράσκοντα ἄλλοτε ἄλλῃ καὶ πολλὰ κακουργοῦντα καὶ ζητῶν καὶ διώκων πράγματα ἔσχε. Καὶ ἐκεῖνον μὲν οὐδένα τρόπον λαβεῖν ἠδυνήθη, ἐπὶ δὲ δὴ τοὺς Κελτοὺς ὡς καὶ τοῖς Τρηουήροις βοηθῆσαι ἐθελήσαντος ἐστράτευσε. (2) Καὶ ἔπραξε μὲν οὐδὲ τότε οὐδέν, ἀλλὰ καὶ διὰ ταχέων φόβῳ τῶν Σουήβων ἐπανεχώρησεν, ἔδοξε δ' οὖν αὖθις τὸν Ῥῆνον διαβεβηκέναι, καὶ τῆς τε γεφύρας μόνα τὰ προσεχῆ τοῖς βαρβάροις ἔλυσε, καὶ φρούριον ἐπ' αὐτῆς ὡς καὶ ἀεὶ διαβησείων ᾠκοδόμησε. (3) Καὶ μετὰ τοῦτο ὀργῇ τὴν τοῦ Ἀμβιόριγος διάφευξιν φέρων, τὴν πατρίδα αὐτοῦ καίτοι μηδὲν νεωτερίσασαν διαρπάσαι τοῖς βουλομένοις ἐπέτρεψε, προεπαγγείλας σφίσιν αὐτὸ τοῦθ', ὅπως ὅτι πλεῖστοι συνέλθωσιν· ὅθενπερ πολλοὶ μὲν Γαλάται πολλοὶ δὲ καὶ Σύγαμβροι πρὸς τὰς ἁρπαγὰς ἦλθον. (4) Οὐ μέντοι καὶ ἀπέχρησε τοῖς Συγάμβροις τὰ ἐκείνων λήσασθαι, ἀλλὰ καὶ αὐτοῖς τοῖς Ῥωμαίοις ἐπέθεντο· τηρήσαντες γάρ σφας πρὸς σίτου κομιδὴν ἀπιόντας ἐπεχείρησαν τῷ στρατοπέδῳ αὐτῶν, κἀν τούτῳ προσβοηθησάντων σφῶν, ἐπείπερ ᾔσθοντο, συχνοὺς ἐφόνευσαν. (5) Καὶ οἱ μὲν φοβηθέντες διὰ τοῦτο τὸν Καίσαρα οἴκαδε σπουδῇ ἀνεχώρησαν· ἐκεῖνος δὲ τούτων μὲν οὐδενός, διά τε τὸν χειμῶνα καὶ διὰ τὸ τὰ ἐν τῇ Ῥώμῃ στασιάζεσθαι, οὐδεμίαν τιμωρίαν ἐποιήσατο.

VARIANTEN. — 4. Τρηουήρους *Boissevain*, τριούρους *L.* — ἔτι *R. Stephanus*, ἐπεὶ *L.* — 12. Σουήβων *R. Stephanus*, σουέβων *L.* — ἔδοξε δ' *Reiske*, ἔδοξεν *L.* — οὖν καὶ αὖθις *V.* — 14. διαβησείων *Dindorf*, διαβασείων *L.* — 16. διαρπάσαι *Boissevain*, διαρπάσειν *L*, διαρπάζειν *Reiske.* — 18. Σύγαμβροι *R. Stephanus*, Σύγαβροι *L.* — ἀπέχρησε *R. Stephanus*, ἀπεχώρησε *L.* — 19. Συγάμβροις *R. Stephanus*, Συγάβροις *L.* — 23. ἐκεῖνος *Reimarus*, ἐκείνοις *L.* — οὐδενός *Reimarus*, οὐδὲν *L.*

AANTEEKENINGEN. — Vervolging van Ambiorix, tweede overtocht over den Rijn, verwoesting van het land der Eburones, veldtochten van Caesar, in 53 vóór Christus. — Riese II 99 n. en 103 n. — Caesar, Bellum Gallicum VI.

1. *Ἐν – χρόνῳ*; in het voorgaande is de oorlog tegen de Parthen verhaald.

11. *ἔπραξε – οὐδέν*; ook hier blijkt het, dat de bron van Cassius Dio de handelingen van Caesar zeer vrijmoedig beoordeelde.

Cassius Dio XLIV 42, 4—43, 1

42. – – – (4) Καὶ νῦν δεδούλωται μὲν Γαλατία ἡ τούς τε Ἄμβρονας καὶ τοὺς Κίμβρους ἐφ' ἡμᾶς ἀποστείλασα, καὶ γεωργεῖται πᾶσα ὥσπερ αὐτὴ ἡ Ἰταλία, πλεῖται δὲ οὐ Ῥοδανὸς ἔτι μόνος οὐδ' Ἄραρις, ἀλλὰ καὶ Μόσας καὶ Λίγρος καὶ Ῥῆνος αὐτὸς καὶ Ὠκεανὸς αὐτός. – – –

43. – – – Τὴν Βρεττανίαν ὅλην μετὰ τῶν ἄλλων νήσων τῶν περικειμένων αὐτῇ καὶ τὴν Κελτικὴν πᾶσαν μέχρι τοῦ ἀρκτικοῦ Ὠκεανοῦ (ὁ Καῖσαρ) ἐκεχείρωτο, ὥσθ' ἡμᾶς ὅρους μὴ γῆν μηδ' ἀνθρώπους τὸ λοιπόν, ἀλλὰ ἀέρα καὶ τὴν ἔξω θάλασσαν ἔχειν.

VARIANTEN. — 4. Λίγρος *Reimarus*, ληγρος *L M*. — [αὐτὸς] *Cobet*. — 5. περικειμένων *M*, προκειμένων *L*.

AANTEEKENINGEN. — De resultaten van Caesar's veldtochten in Gallië, uit de rede van Antonius op het Forum na den dood van Caesar (Cassius Dio XLIV 36–49), 44 vóór Christus. — Riese XIII 91.

Cassius Dio XLVI 50, 3—5

(3) Οἱ γὰρ βουλευταὶ, ἐπειδὴ ἐπύθοντο τὸν Σιλανὸν τὰ τοῦ Ἀντωνίου πράξαντα, ἐφοβήθησαν τόν τε Λέπιδον καὶ τὸν Πλάγκον [καὶ] τὸν Λούκιον, μὴ καὶ ἐκεῖνοι αὐτῷ συνάρωνται, καὶ – – (4) – – ἐκέλευσαν αὐτοῖς τοὺς ἐκ Οὐιέννης τῆς Ναρβωνησίας ὑπὸ τῶν Ἀλλοβρίγων ποτὲ ἐκπεσόντας – – συνοικίσαι. (5) Καὶ οὕτως ἐκεῖνοι ὑπομείναντες τὸ Λουγούδουνον μὲν ὀνομασθὲν νῦν δὲ Λούγδουνον καλούμενον ἔκτισαν.

VARIANTEN. — 3. ἐκεῖνοι αὐτῷ συνάρωνται *Oddeyus*, ἐκεῖνος αὐτῶι συναίρηται *L M*.

AANTEEKENINGEN. — Lucius Munatius Plancus, stadhouder van Gallië, sticht Lyon, 43 vóór Christus. — Riese III 4. — Nicolaus van Damascus, Vita Caesaris 28; Seneca, Epistola 91, 14; Hieronymus, Chronicon, a. 1992; C.I.L.X 6087.

1. Σιλανὸν, Marcus Iunius Silanus, waarschijnlijk dezelfde die in 25 vóór Christus consul werd tezamen met Augustus; in dezen tijd diende hij als tribunus militum (στρατίαρχος, Cassius Dio XLVI 38, 6) onder Lepidus.

3. ἐκεῖνοι. — Elders is alleen van Munatius Plancus sprake; verg. Jullian, Histoire de la Gaule, IV, blz. 43 n. 1. — Het plan moet al uit vroegeren tijd dagteekenen; waarschijnlijk is het van Caesar zelf.

Cassius Dio XLVI 54, 1

Ὁ δὲ δὴ Ἀντώνιος ὅ τε Λέπιδος ἐν μὲν τῇ Γαλατίᾳ ὑποστρατήγους κατέλιπον, αὐτοὶ δὲ ἐς τὴν Ἰταλίαν πρὸς τὸν Καίσαρα ὥρμησαν.

AANTEEKENINGEN. — Marcus Antonius krijgt Gallia Comata. — Velleius II 63, 3; Plutarchus, Antonius 18.

1. Ἀντώνιος, Marcus Antonius; hij had Lepidus, die in Gallia Narbonensis

regeerde, voor zich gewonnen; Lucius Munatius Plancus, die sedert het voorjaar van 44 vóór Christus stadhouder van Gallia Comata was, heeft zich in October 43 aangesloten bij Antonius en Lepidus. — Gallia Comata kwam aan Antonius.

—. ὑποστρατήγους. — Voor Antonius werd in Gallia Comata stadhouder Lucius Varius Cotyla met zes legioenen; verg. Plutarchus, Antonius 18, 5. — Antonius behield Gallië van 43 tot 40 vóór Christus. In dit laatste jaar stond hij het af aan Augustus bij het verdrag van Brundisium.

Cassius Dio XLVI 55, 2—5

Τάδε διωμολογήσαντο (ὁ Ἀντώνιος καὶ ὁ Λέπιδος καὶ ὁ Καῖσαρ). — — (4) — — Λεπίδῳ δὲ τήν τε Ἰβηρίαν πᾶσαν καὶ τὴν Γαλατίαν [καὶ] τὴν Ναρβωνησίαν, Ἀντωνίῳ δὲ τὴν λοιπὴν Γαλατίαν, τήν τε ἐντὸς τῶν Ἄλπεων καὶ τὴν ὑπὲρ αὐτὰς οὖσαν, ἄρχειν δοθῆναι. (5) Ἐκαλεῖτο δὲ ἐκείνη μὲν Τογᾶτα, ὥσπερ εἶπον, ὅτι τε εἰρηνικωτέρα παρὰ τὰς ἄλλας ἐδόκει εἶναι καὶ ὅτι καὶ τῇ ἐσθῆτι τῇ Ῥωμαϊκῇ ἀστικῇ ἐχρῶντο ἤδη, αὕτη δὲ δὴ Κομᾶτα, ὅτι οἱ Γαλάται οἱ ταύτῃ ἐς κόμην τὸ πλεῖστον τὰς τρίχας ἀνιέντες ἐπίσημοι κατὰ τοῦτο παρὰ τοὺς ἄλλους ἦσαν.

VARIANTEN. — 2. [καὶ] *R. Stephanus.* — Ναρβωνησίαν *R. Stephanus,* ταρβωνησίαν *L M.* — 4. τογᾶτα *Bekker,* τόγατα *L M.* — 6. αὕτη *Leunclavius,* αὐτὴ *L M.*

AANTEEKENINGEN. — Verdeeling van het Romeinsche rijk onder Octavianus, Antonius en Lepidus, bij het sluiten van het tweede driemanschap, verdrag van Bologna in November 43 vóór Christus. — Riese III 6. — Appianus, De bellis civilibus IV 2, 7.

4. ὥσπερ εἶπον, blijkbaar in een gedeelte van het werk, dat niet is bewaard.

Cassius Dio XLVIII 1, 3

Τὴν ἀρχὴν (ὁ Καῖσαρ καὶ ὁ Ἀντώνιος) αὐτίκα ἀνεδάσαντο, καὶ Καίσαρι μὲν ἥ τε Ἰβηρία καὶ ἡ Νουμιδία, Ἀντωνίῳ δὲ ἥ τε Γαλατία καὶ ἡ Ἀφρικὴ ἐγένετο.

AANTEEKENINGEN. — Nieuwe verdeeling van het rijk na den dood van Brutus en Cassius, verdrag van Philippi, 42 na Christus; Antonius behoudt Gallië.

Cassius Dio XLVIII 10, 1

Σρατιῶται ἐς Ἰβηρίαν ὑπὸ τοῦ Καίσαρος προπεμφθέντες θόρυβόν τέ τινα ἐν Πλακεντίᾳ ἐποίησαν — — καὶ ὑπὸ τοῦ Καλήνου τοῦ τε Οὐεντιδίου τὴν Γαλατίαν τὴν ὑπὲρ τὰς Ἄλπεις ἐχόντων ἐκωλύθησαν ὑπερβαλεῖν αὐτάς.

AANTEEKENINGEN. — Calenus en Ventidius, legati van Antonius in Gallië, 41 vóór Christus. — Riese III 10. — Verg. c. 20. — Appianus, De bellis civilibus V 5.

2. Καλήνου, Quintus Fufius Calenus, waarschijnlijk eerst legatus alleen van Gallia Narbonensis.

—. Οὐεντιδίου, Publius Ventidius Bassus, waarschijnlijk legatus van Gallia Comata, die spoedig naar Italië vertrok, waarna Calenus het bevel in geheel Gallië voerde.

Cassius Dio XLVIII 20, 1—3

Ὁ Καῖσαρ – – ἐς Γαλατίαν ἀπῆρε. – – – (3) Ὁ δὲ δὴ Καῖσαρ τὴν Γαλατίαν πρότερον μὲν δι' ἑτέρων, ὥσπερ εἴρηται, καταλαβεῖν ἐπεχείρησε, μὴ δυνηθεὶς δὲ διά τε τὸν Καλῆνον καὶ διὰ τοὺς ἄλλους τοὺς τὰ τοῦ Ἀντωνίου πράττοντας αὐτὸς τότε κατέσχε, τόν τε Καλῆνον τεθνηκότα νόσῳ εὑρὼν καὶ τὸ στράτευμα αὐτοῦ ἀκονιτὶ προσθέμενος.

Aanteekeningen. — Octavianus bezet Gallië, 40 vóór Christus. — Riese III 12.

2. ὥσπερ εἴρηται; blijkbaar is bedoeld c. 10.

3. Καλῆνον, Quintus Fufius Calenus; verg. Appianus, De bellis civilibus V 51, 213–214.

Cassius Dio XLVIII 28, 4

(4) Καῖσαρ μὲν Σαρδώ τε καὶ Δελματίαν τήν τε Ἰβηρίαν καὶ τὴν Γαλατίαν, Ἀντώνιος δὲ πάντα τἆλλα τὰ ὑπὲρ τὸν Ἰόνιον, τά τε ἐν τῇ Εὐρώπῃ καὶ τὰ ἐν τῇ Ἀσίᾳ τοῖς Ῥωμαίοις ὄντα, ἀπέλαχε.

Varianten. — 1. Δελματίαν *Sturzius*, δαλματίαν *L M*.

Aanteekeningen. — Verdeeling van het rijk bij het verdrag van Brundisium, 40 vóór Christus; Octavianus krijgt Gallië. — Riese III 12. — In het voorafgaande is medegedeeld, dat Octavianus uit Gallië naar Brundisium is gekomen.

Cassius Dio XLVIII 49, 2—3

(2) (Ὁ Καῖσαρ) τόν γε ἐνιαυτὸν τοῦτόν τε καὶ τὸν ὕστερον ἔς τε τὴν ναυπηγίαν τῶν νεῶν καὶ ἐς τὴν ἄθροισιν τήν τε ἄσκησιν τῶν ἐρετῶν κατανάλωσε, αὐτὸς μὲν ἐφορῶν καὶ διατάττων ταῦτά τε καὶ τὰ ἄλλα τά τε τῇ Ἰταλίᾳ καὶ τὰ ἐν τῇ Γαλατίᾳ (κίνησις γάρ τις παρ' αὐτοῖς ἐγένετο), τῷ δ' Ἀγρίππᾳ τὴν τοῦ ναυτικοῦ παρασκευὴν ἐγχειρίσας. (3) Τοὺς γὰρ Γαλάτας αὐτὸν τοὺς νεωτερίσαντας προσπολεμούμενον, ὅτεπερ καὶ τὸν Ῥῆνον δεύτερος δὴ Ῥωμαίων ἐπὶ πολέμῳ διέβη, μετεπέμψατο.

Varianten. — 1. <τὸν> ὕστερον *Reimarus*; *verg. Xiphilinus:* δύο ἐνιαυτούς. — 4. <καὶ> παρ' *Reiske*.

Aanteekeningen. — **Octavianus en Agrippa in Gallië, 38 en 37 vóór Christus. — Riese III 13. — Appianus, De bellis civilibus V 75, 318.**

2. *ναυπηγίαν*, voor den oorlog tegen Sextus Pompeius.

4. Ἀγρίππᾳ, Marcus Vipsanius Agrippa, tijdgenoot en voornaamste medewerker van Augustus.

5. *αὐτὸν*, Agrippa. — Verg. Strabo IV 3, 4, C. 194; Tacitus, Germania 28 en Annales XII 27. Bij die gelegenheid nam Agrippa de Ubii in het rijk op.

6. *δεύτερος*, de tweede na Caesar.

7. *μετεπέμψατο*, in 37 vóór Christus.

Cassius Dio LI 21, 5—6

Ἑώρτασε δὲ (ὁ Καῖσαρ) — — *τῶν Κελτῶν τε καὶ Γαλατῶν τινων.* (6) *Γάιος γὰρ Καρρίνας τούς τε Μωρίνους καὶ ἄλλους τινὰς συνεπαναστάντας αὐτοῖς ἐχειρώσατο, καὶ τοὺς Σουήβους τὸν* [*τε*] *Ῥῆνον ἐπὶ πολέμῳ διαβάντας ἀπεώσατο· καὶ διὰ ταῦτα ἤγαγε μὲν καὶ ἐκεῖνος τὰ νικητήρια,* — — *ἤγαγε δὲ καὶ ὁ Καῖσαρ.*

VARIANTEN. — 2. Καρρίνας *V M*, Καρίνας *R. Stephanus.* — Μορίνους *Leunclavius.* — 3. Σουήβους; *verg. XXXIX 47, 1.* — [τε] *Bekker.* — 4. ἤγαγε; *verg. C I L. I, 2 blz. 78.*

AANTEEKENINGEN. — Triumph over de Germanen en de Galliërs na de overwinning van Gaius Carrinas op de Morini en Suevi, 30 of 29 vóór Christus. — Riese III 22. — Verg. Vergilius, Aeneis VIII 726.

1. Ἑώρτασε, in den grooten triumf van Augustus gedurende drie dagen, 13–15 Aug. 29 vóór Christus.

—. *τῶν Κελτῶν τε καὶ Γαλατῶν*, Germanen en Galliërs.

2. Καρρίνας, Gaius Carrinas, heeft 12 Juni 28 vóór Christus over de Galliërs een triumf gevierd (C. I. L. I, 2, blz. 76).

3. Σουήβους, nog genoemd door Cassius Dio LI 22, 6.

Cassius Dio LIII 12, 2—6

(Ὁ Καῖσαρ ἔθνη) *τὰ μὲν ἀσθενέστερα ὡς καὶ εἰρηναῖα καὶ ἀπόλεμα ἀπέδωκε τῇ Βουλῇ, τὰ δ' ἰσχυρότερα ὡς καὶ σφαλερὰ καὶ ἐπικίνδυνα καὶ ἤτοι πολεμίους τινὰς προσοίκους ἔχοντα ἢ καὶ αὐτὰ καθ' ἑαυτὰ μέγα τι νεωτερίσαι δυνάμενα κατέσχε.* — — — (4) *Καὶ ἐνομίσθη διὰ ταῦτα* — — (5) *τοῦ δὴ Καίσαρος* (*εἶναι*) — — *Γαλάται πάντες, οἵ τε Ναρβωνήσιοι καὶ οἱ Λουγδουνήσιοι Ἀκυιτανοί τε καὶ Βελγικοί, αὐτοί τε καὶ οἱ ἔποικοί σφων·* (6) *Κελτῶν γάρ τινες, οὓς δὴ Γερμανοὺς καλοῦμεν, πᾶσαν τὴν πρὸς τῷ Ῥήνῳ Βελγικὴν κατασχόντες Γερμανίαν ὀνομάζεσθαι ἐποίησαν, τὴν μὲν ἄνω τὴν μετὰ τὰς τοῦ ποταμοῦ πηγάς, τὴν δὲ κάτω τὴν μέχρι τοῦ Ὠκεανοῦ τοῦ Βρεττανικοῦ οὖσαν.*

VARIANTEN. — 2. <τῇ βουλῇ> *Reimarus uit Xiphilinus en Zonaras.* — 6. Βελγικοί *Boissevain*, βελτικοί *V M*, Κελτικοί *R. Stephanus.* — ἔποικοί *V M*, ἄποικοί *R. Stephanus.* — 7. Βελγικὴν *Boissevain*, βελτικὴν *V M*, Κελτικὴν *R. Stephanus.* — 8. *μετὰ*, *κατὰ Bekker.*

AANTEEKENINGEN. — Verdeeling der provincies tusschen den Keizer en den Senaat, 27 vóór Christus. — Riese III 26.

5. Ναρβωνήσιοι; Gallia Narbonensis werd spoedig (in 22 vóór Christus) weder aan den Senaat teruggegeven; verg. Cassius Dio LIII 12, 7 en LIV 4, 1.

6. αὐτοί – σφων; de beide Germaniae maakten oorspronkelijk deel uit van de provincia Gallia Belgica.

Cassius Dio LIII 22, 5

(Ὁ Αὔγουστος) ἐξώρμησε μὲν ὡς καὶ ἐς τὴν Βρεττανίαν στρατεύσων, ἐς δὲ τὰς Γαλατίας ἐλθὼν ἐνταῦθα ἐνδιέτριψεν· ἐκεῖνοί τε γὰρ ἐπικηρυκεύσεσθαί οἱ ἐδόκουν, καὶ τὰ τούτων ἀκατάστατα ἔτι, ἅτε τῶν ἐμφυλίων πολέμων εὐθὺς ἐπὶ τῇ ἁλώσει σφων ἐπιγενομένων, ἦν. Καὶ αὐτῶν καὶ ἀπογραφὰς ἐποιήσατο καὶ τὸν βίον τήν τε πολιτείαν διεκόσμησε.

VARIANTEN. — 2. *ἐπικηρυκεύσεσθαι Cobet, ἐπικηρυκεύσασθαι V M.*

AANTEEKENINGEN. — Organisatie en eerste census van Gallië door Augustus, 27 vóór Christus. — Riese III 28. — Verg. Livius, Periocha 134; Strabo IV 1, 1, C. 177; Tacitus, Annales I 31.

Cassius Dio LIV 11, 1—2

Ἀγρίππας δὲ ὡς τότε ἐς τὴν Ῥώμην ἐκ τῆς Σικελίας πεμφθεὶς διῴκησε τὰ κατεπείγοντα, ταῖς Γαλατίαις προσετάχθη· (2) ἔν τε γὰρ ἀλλήλοις ἐστασίαζον καὶ ὑπὸ τῶν Κελτῶν ἐκακοῦντο. Καταστήσας δὲ καὶ ἐκεῖνα ἐς Ἰβηρίαν μετέστη.

AANTEEKENINGEN. — Agrippa in Gallië, 19 vóór Christus. — Riese III 32. Capelle, blz. 88.

1. τότε – πεμφθεὶς; verg. Cassius Dio LIV 6, 5.

Cassius Dio LIV 19—21

19. *(Ὁ Αὔγουστος) ἐς τὴν Γαλατίαν, Λουκίου τε Δομιτίου καὶ Πουπλίου Σκιπίωνος ὑπατευόντων, ὥρμησε, πρόφασιν τοὺς πολέμους τοὺς κατ' ἐκεῖνο κινηθέντας λαβών. – – –*

20. *– – – (4) Ὁ δὲ δὴ μέγιστος τῶν τότε συμβάντων τοῖς Ῥωμαίοις πολέμων, ὅσπερ που καὶ τὸν Αὔγουστον ἐκ τῆς πόλεως ἐξήγαγε, πρὸς τοὺς Κελτοὺς ἐγένετο. Σύγαμβροί τε γὰρ καὶ Οὐσιπέται καὶ Τέγκτηροι τὸ μὲν πρῶτον ἐν τῇ σφετέρᾳ τινὰς αὐτῶν συλλαβόντες ἀνεσταύρωσαν, (5) ἔπειτα δὲ καὶ τὸν Ῥῆνον διαβάντες τήν τε Γερμανίαν καὶ τὴν Γαλατίαν ἐλεηλάτησαν, τό τε ἱππικὸν τὸ τῶν Ῥωμαίων ἐπελθὸν σφισιν ἐνήδρευσαν, καὶ φεύγουσιν αὐτοῖς ἐπισπόμενοι τῷ τε Λολλίῳ ἄρχοντι αὐτῆς ἐνέτυχον ἀνέλπιστοι καὶ ἐνίκησαν καὶ ἐκεῖνον. (6) Μαθὼν οὖν ταῦτα ὁ Αὔγουστος ὥρμησε μὲν ἐπ' αὐτούς, οὐ μέντοι καὶ ἔργον τι πολέμου ἔσχεν· οἱ γὰρ βάρβαροι τόν τε Λόλλιον παρασκευαζόμενον καὶ ἐκεῖνον στρατεύοντα πυθόμενοι ἔς τε τὴν ἑαυτῶν ἀνεχώρησαν καὶ σπονδὰς ἐποιήσαντο, ὁμήρους δόντες.*

21. Τῶν μὲν οὖν ὅπλων οὐδὲν διὰ ταῦθ' ὁ Αὔγουστος ἐδεήθη, τὰ δὲ δὴ ἄλλα καθιστάμενος τοῦτόν τε τὸν ἐνιαυτὸν κατανάλωσε καὶ τὸν ὕστερον, ἐν ᾧ Μᾶρκος τε Λίβων καὶ Καλπούρνιος Πίσων ὑπάτευσαν.

VARIANTEN. — 2. κατ' ἐκείνην *Reiske*. — 6. Τέγκτηροι *R. Stephanus*, τέγκρητοι *V M*. — 7. αὐτῶν τινας *Naber*.

AANTEEKENINGEN. — Nederlaag van Lollius, Augustus in Gallië, 16—15 vóór Christus. — Riese III 37 en 41. Capelle, blz. 88. — Verg. Propertius V 6, 77; Velleius II 97, 1; Suetonius, Augustus 23; Iulius Obsequens 71; Hieronymus a. 2000.

1. Λουκίου – ὑπατευόντων, Lucius Domitius Ahenobarbus, en Publius Cornelius Scipio, consuls voor het jaar 16 vóór Christus.

6. Σύγαμβροι. — Volgens Obsequens had de inval der Sygambren plaats in 17 vóór Christus.

8. Γερμανία, het district Germania.

10. Λολλίῳ, Marcus Lollius, legatus consularis van Gallië.

16. Μᾶρκος – ὑπάτευσαν, Marcus Livius Drusus Libo en Lucius Calpurnius Piso Frugi, consuls voor het jaar 15 vóór Christus.

Cassius Dio LIV 25, 1

25. Ὁ δ' οὖν Αὔγουστος ἐπειδὴ πάντα τά τε ἐν ταῖς Γαλατίαις καὶ τὰ ἐν ταῖς Γερμανίαις ταῖς τ' Ἰβηρίαις, πολλὰ μὲν ἀναλώσας ὡς ἑκάστοις πολλὰ δὲ καὶ παρ' ἑτέρων λαβών, τήν τε ἐλευθερίαν καὶ τὴν πολιτείαν τοῖς μὲν δοὺς τοὺς δ' ἀφελόμενος, διῳκήσατο, τὸν μὲν Δροῦσον ἐν τῇ Γερμανίᾳ κατέλιπεν, αὐτὸς δὲ ἐς τὴν Ῥώμην ἐπί τε τοῦ Τιβερίου καὶ τοῦ Κυιντιλίου Οὐάρου ὑπάτων ἀνεκομίσθη.

VARIANTEN. — 1. δ' οὖν *Pflugk*, γοῦν *V M*. — 5. Κυιντιλίου *R. Stephanus*, κυιντίλλου *V M*.

AANTEEKENINGEN. — Augustus keert uit Gallië terug en laat Drusus daar achter als stadhouder, 13 vóór Christus. — Riese III 54.

4. Δροῦσον, Nero Claudius Drusus, jongere broeder van keizer Tiberius en vader van keizer Claudius.

5. Τιβερίου – ὑπάτων, Tiberius Claudius Nero (de latere keizer Tiberius) en Publius Quintilius Varus, consuls in 13 vóór Christus.

Cassius Dio LIV 32—33

32. Τῶν τε Συγάμβρων καὶ τῶν συμμάχων αὐτῶν διά τε τὴν τοῦ Αὐγούστου ἀπουσίαν καὶ διὰ τὸ τοὺς Γαλάτας μὴ ἐθελοδουλεῖν πολεμωθέντων σφίσι, τό τε ὑπήκοον προκατέλαβε, τοὺς πρώτους αὐτοῦ, προφάσει τῆς ἑορτῆς ἣν καὶ νῦν περὶ τὸν τοῦ Αὐγούστου βωμὸν ἐν Λουγδούνῳ τελοῦσι, μεταπεμψάμενος, καὶ τοὺς Κελτοὺς τηρήσας τὸν Ῥῆνον διαβαίνοντας ἀνέκοψε. (2) Καὶ μετὰ τοῦτο ἔς τε τὴν τῶν Οὐσιπετῶν κατ' αὐτὴν τὴν τῶν Βατάουων νῆσον διέβη, καὶ ἐπὶ τὴν Συγαμβρίδα ἐκεῖθεν ἐπιπαρελθὼν συχνὰ ἐπόρθησεν. Ἔς τε τὸν Ὠκεανὸν διὰ τοῦ

Ῥήνου καταπλεύσας τούς τε Φρισίους ᾠκειώσατο, καὶ ἐς τὴν Χαυκίδα διὰ τῆς λίμνης ἐμβαλὼν ἐκινδύνευσε, τῶν πλοίων ὑπὸ τῆς τοῦ Ὠκεανοῦ παλιρροίας ἐπὶ τοῦ ξηροῦ γενομένων. Καὶ τότε μὲν ὑπὸ τῶν Φρισίων πεζῇ συνεστρατευκότων αὐτῷ σωθεὶς ἀνεχώρησε (χειμὼν γὰρ ἦν), καὶ ἐς τὴν Ῥώμην ἐλθὼν ἀστυνόμος ἐπί τε Κυίντου Αἰλίου καὶ ἐπὶ Παύλου Φαβίου ὑπάτων, καίπερ τὰς στρατηγικὰς τιμὰς ἔχων, ἀπεδείχθη.

33. Ἅμα δὲ τῷ ἦρι πρὸς τὸν πόλεμον αὖθις ὥρμησε, καὶ τόν τε Ῥῆνον ἐπεραιώθη καὶ τοὺς Οὐσιπέτας κατεστρέψατο, τόν τε Λουπίαν ἔζευξε καὶ ἐς τὴν τῶν Συγάμβρων ἐνέβαλε, καὶ δι' αὐτῆς καὶ ἐς τὴν Χερουσκίδα προεχώρησε μέχρι τοῦ Οὐισούργου.

VARIANTEN. — 2. <τὸ> *R. Stephanus.* — 6. Βατάουων *Leunclavius*, πατάουων *V M.* — 8. Φρισίους *Bekker*, φρεισίους *V M.* — Χαυκίδα, Καυχίδα *Leunclavius.* — 10. ὑπὸ *Reiske*, ἐπὶ *V M.* — Φρισίων *M*, φρεισίων *V.* — 11. ἀστυνόμος *V M*, ἀγορανόμος *Reimarus.* — 16. προεχώρησε *Leunclavius*, προσεχώρησε *V M.* — 17. Οὐισούργου *Leunclavius*, Οὐισούτρου *V M.*

AANTEEKENINGEN. — Veldtochten van Drusus in Germanië, onderwerping der Friezen, 12 en 11 vóór Christus. — Riese III 57. Capelle, blz. 92. — Voor de tochten van Drusus verg. Livius, Periocha 139–142; Velleius II 97; Plinius, Naturalis historia IV 97; Tacitus, Annales II 8 en Germania 34; Suetonius, Claudius 1. — De tochten van 12: Dio LIV 32; van 11: Dio LIV 33; van 10: Dio LIV 36; van 9: Dio LV 1.

1. Συγάμβρων; verg. Strabo VII 1, 4, C. 291.

12. Κυίντου – ὑπάτων, Quintus Aelius Tubero en Paullus Fabius Maximus, consuls voor het jaar 11 vóór Christus.

14. ἅμα δὲ τῷ ἦρι, van het jaar 11.

Cassius Dio LV 1, 1—4

Τῷ ἐχομένῳ ἔτει ὁ Δροῦσος – – (2) ἔς τε τὴν τῶν Χάττων ἐσέβαλε καὶ προῆλθε μέχρι τῆς Σουηβίας, τήν τε ἐν ποσὶν οὐκ ἀταλαιπώρως χειρούμενος καὶ τοὺς προσμιγνύντας οἱ οὐκ ἀναιμωτὶ κρατῶν. Κἀντεῦθεν πρός τε τὴν Χερουσκίδα μετέστη καὶ τὸν Οὐίσουργον διαβὰς ἤλασε μέχρι τοῦ Ἀλβίου, πάντα πορθῶν. (3) Ἐκεῖνον γὰρ (ῥεῖ δὲ ἐκ τῶν Οὐανδαλικῶν ὀρῶν καὶ ἐς τὸν Ὠκεανὸν τὸν προσάρκτιον πολλῷ μεγέθει ἐκδίδωσιν) ἐπεχείρησε μὲν περαιωθῆναι, οὐκ ἠδυνήθη δέ, ἀλλὰ τρόπαια στήσας ἀνεχώρησε. Γυνὴ γάρ τις μείζων ἢ κατὰ ἀνθρώπου φύσιν ἀπαντήσασα αὐτῷ ἔφη· 'Ποῖ δῆτα ἐπείγῃ, Δροῦσε ἀκόρεστε; οὐ πάντα σοι ταῦτα ἰδεῖν πέπρωται. Ἀλλ' ἄπιθι· καὶ γάρ σοι καὶ τῶν ἔργων καὶ τοῦ βίου τελευτὴ ἤδη πάρεστιν.' (4) Θαυμαστὸν μὲν οὖν τό τινα φωνὴν παρὰ τοῦ δαιμονίου τοιαύτην τῳ γενέσθαι, οὐ μέντοι καὶ ἀπιστεῖν ἔχω· παραχρῆμα γὰρ ἀπέβη, σπουδῇ τε ὑποστρέψαντος αὐτοῦ καὶ ἐν τῇ ὁδῷ νόσῳ τινί, πρὶν ἐπὶ τὸν Ῥῆνον ἐλθεῖν, τελευτήσαντος.

VARIANTEN. — 4. Χερουσκίδα *Bekker*, χειρουσκίαν *M.* — Οὐίσουργον *Reimarus*, Οὐσισουγρον *M.* — 6. ἐνεχείρησε *Dindorf.*

AANTEEKENINGEN. — Laatste veldtocht in Germanië en dood van Drusus, 9 vóór Christus. — Riese III 59. Capelle, blz. 93.

7. γυνή; verg. Suetonius, Claudius 1.

13. τελευτήσαντος; verg. Suetonius, Claudius 1.

Cassius Dio LV 6, 1—3

(Ὁ Αὔγουστος) ἐπὶ τοὺς Κελτοὺς ἐστράτευσε. Καὶ αὐτὸς μὲν ἐν τῇ οἰκείᾳ ὑπέμεινεν, ὁ δὲ δὴ Τιβέριος τὸν Ῥῆνον διέβη. (2) Φοβηθέντες οὖν αὐτοὺς οἱ βάρβαροι πλὴν τῶν Συγάμβρων ἐπεκηρυκεύσαντο καὶ οὔτε τότε ἔτυχόν τινος (ὁ γὰρ Αὔγουστος οὐκ ἔφη σφίσιν ἄνευ ἐκείνων σπείσεσθαι) οὐθ' ὕστερον. Ἔπεμψαν μὲν γὰρ καὶ οἱ Σύγαμβροι πρέσβεις, (3) τοσούτου δὲ ἐδέησαν διαπράξασθαί τι, ὥστε καὶ ἐκείνους πάντας, καὶ πολλοὺς καὶ ἐλλογίμους ὄντας, προσαπολέσθαι· ὅ τε γὰρ Αὔγουστος συλλαβὼν αὐτοὺς ἐς πόλεις τινὰς κατέθετο, καὶ ἐκεῖνοι δυσανασχετήσαντες ἑαυτοὺς κατεχρήσαντο. Κἀκ τούτου χρόνον μὲν τινα ἡσύχασαν, ἔπειτ' ἐπὶ πολλῷ τὸ πάθημά σφων τοῖς Ῥωμαίοις ἀνταπέδοσαν.

VARIANTEN. — 2. αὐτὸν *Ursinus.* — 3. Συγάμβρων *Bucher*, καντάμβρων *M*, καντάβρων *Excerpta Ursiniana.* — 5. Σύγαμβροι *Reimarus*, σύγγαμβροι *M en Exc.* — ἐδέησαν *Exc.*, ἐδεήθησαν *M.*

AANTEEKENINGEN. — Veldtocht van Tiberius tegen de Sygambren, 8 vóór Christus. — Riese III 82. — Verg. Velleius II 97, 4; Cassiodorus, Chronicon 746; Hieronymus, Chronicon 2008.

Tiberius wordt consul in 7 vóór Christus.

Cassius Dio LV 8—9

8. – – – (3) Καὶ οὐ πολλῷ ὕστερον κινηθέντων τινῶν ἐν τῇ Γερμανίᾳ (ὁ Τιβέριος) ἐξωρμήθη. – – –

9. Ἐν τῷ ἔτει τούτῳ – – ἐν τῇ Γερμανίᾳ οὐδὲν ἄξιον μνήμης συνέβη.

AANTEEKENINGEN. — Tiberius wederom in Germanië, 7 vóór Christus. — Riese III 84. Capelle, blz. 95 en 96.

3. Ἐν τῷ ἔτει τούτῳ, 7 vóór Christus.

In c. 9 en 10 ontbreken telkens 2 bladen in M.

Cassius Dio LV 10a, 2—3

Ὁ Δομίτιος πρότερον μὲν – – τούς τε Ἑρμουνδούρους – – ἐν μέρει τῆς Μαρκομαννίδος κατῴκισε, καὶ τὸν Ἀλβίαν μηδενός οἱ ἐναντιουμένου διαβὰς φιλίαν τε τοῖς ἐκείνῃ βαρβάροις συνέθετο καὶ βωμὸν ἐπ' αὐτοῦ τῷ Αὐγούστῳ ἱδρύσατο. (3) Τότε δὲ πρός τε τὸν Ῥῆνον μετελθών, καὶ ἐκπεσόντας τινὰς Χερούσκων καταγαγεῖν δι' ἑτέρων ἐθελήσας, ἐδυστύχησε.

AANTEEKENINGEN. — Lucius Domitius Ahenobarbus in Germanië, over de

Elbe en aan den Rijn. — Riese III 87. Capelle, blz. 96. — Verg. Tacitus, Annales IV 44; Suetonius, Nero 4; Velleius II 104, 2.

1. *πρότερον*, 2 vóór Christus.

4. *τότε*, 1 na Christus.

Cassius Dio LV 13, 1a

Μετὰ δὲ ταῦτα Κελτικοῦ πολέμου κεκινημένου αὐτὸς (ὁ Αὔγουστος) ὑπό τε γήρως καὶ νόσου κεκμηκὸς ἔχων τὸ σῶμα καὶ ἐκστρατεῦσαι μὴ οἷός τε ὤν, τὸν Τιβέριον, πῇ μὲν ὑπὸ τῶν πραγμάτων ἀναγκασθείς, πῇ δ' ὑπὸ τῆς Ἰουλίας ἀναπεισθεὶς (ἤδη γὰρ αὕτη ἐκ τῆς ὑπερορίας κατήχθη), υἱοθετήσατο, καὶ τὴν ἐπὶ τοὺς Κελτοὺς ἐκστρατείαν ἐπέτρεψεν, τὴν ἐξουσίαν αὐτῷ τὴν δημαρχικὴν ἐς δέκα ἔτη δούς.

VARIANTEN. — *Uit Zonaras X 36, omdat in het hs. van Dio hier twee bladen ontbreken; de eerste woorden van het weer bewaarde gedeelte luiden:* Τιβέριον καὶ ἐποιήσατο καὶ ἐπὶ τοὺς Κελτοὺς <ἐξέπεμψε>, τὴν ἐξουσίαν κ. τ. ἑ. — 2. γήρως *E*, γήρους *A B C*. — 3. Ἰουλίας, Λιουίας *Reimarus; verg. Dio LV 32, 2 en Tacitus Ann. 1, 3, maar de vergissing is blijkbaar van Zonaras.* — 4. αὕτη *B C*, καὶ αὕτη *A E*. — 5. τοὺς *ontbr. in E.*

AANTEEKENINGEN. — Tiberius in Gallië, 4 na Christus. — Riese III 92. — Velleius II 103.

3. Ἰουλίας; bedoeld is Livia de moeder van Tiberius, die na den dood van Augustus Iulia Augusta heette.

Cassius Dio LV 23—24

23. – – – (2) *Τρία δὲ δὴ τότε καὶ εἴκοσι στρατόπεδα, ἢ ὥς γε ἕτεροι λέγουσι, πέντε καὶ εἴκοσι, πολιτικὰ ἐτρέφετο. Νῦν μὲν γὰρ ἐννεακαίδεκα ἐξ αὐτῶν μόνα διαμένει.* – – –

24. *Ἐπειδὴ δὲ ἅπαξ ἐς τὸν περὶ τῶν στρατοπέδων λόγον προήχθην, καὶ τἆλλα τὰ νῦν ὄντα, ὥς που πρὸς τῶν μετὰ ταῦτα αὐταρχησάντων κατελέχθη, φράσω, ἵν' ἑνὶ χωρίῳ πάντα γεγραμμένα ῥᾳδίως τὸν βουλόμενόν τι περὶ αὐτῶν μαθεῖν διδάσκῃ.* – – – (3) – – – *Δομιτιανὸς τὸ πρῶτον τὸ Ἀθηναῖον τὸ ἐν Γερμανίᾳ τῇ κάτω (συνέταξεν), Τραϊανὸς τὸ δεύτερον τὸ Αἰγύπτιον καὶ τὸ τριάκοστον τὸ Γερμανικόν, ἃ καὶ ἀφ' ἑαυτοῦ ἐπωνόμασεν.* – – (5) – – *Τότε δὲ ἐπὶ τοῦ Αὐγούστου ταῦτά τε, εἴτ' οὖν τρία εἴτε πέντε καὶ εἴκοσιν ὄντα, ἐτρέφετο, καὶ συμμαχικὰ καὶ πεζῶν καὶ ἱππέων καὶ ναυτῶν ὁσαδήποτε ἦν.* – – – (7) *Ξένοι τε ἱππῆς ἐπίλεκτοι, οἷς τὸ τῶν Βατάουων ἀπὸ τῆς Βατάουας τῆς ἐν τῷ Ῥήνῳ νήσου ὄνομα, ὅτι δὴ κράτιστοι ἱππεύειν εἰσί, κεῖται·* (8) *οὐ μέντοι ἀριθμὸν αὐτῶν ἀκριβῆ, ὥσπερ οὐδὲ τῶν ἀνακλήτων, εἰπεῖν δύναμαι.*

VARIANTEN. — 6. γεγραμμένα, συγγεγραμμένα *of* ἀναγεγραμμένα *Reiske.*

AANTEEKENINGEN. — Het leger onder Augustus en later. — Riese VI 42;

VII 16; XV 71. — Verg. R. Cagnat, Dictionnaire des antiquités, III, blz. 1047 en volg.; Ritterling, Realencyclopädie, XII, 1211–1829.

1. Τρία – στρατόπεδα, 23 legioenen of, volgens anderen, 25 legioenen, in het jaar 5 na Christus.

2. ἐννεακαίδεκα, 19 legioenen die door Cassius Dio in het volgende worden opgesomd.

7. τὸ πρῶτον τὸ Ἀθηναῖον, Legio I Minervia, gesticht door keizer Domitianus, wellicht in 83, lag ten minste sedert 89 in garnizoen te Bonn.

9. τὸ τριάκοστον, Legio XXX Ulpia, gesticht door Traianus in de eerste jaren der 2de eeuw, lag sedert 119 in Vetera.

12. Βατάουων, alae Batavorum en ook cohortes Batavorum.

Cassius Dio LV 28–30

28. – – (5) – – Ἐπὶ τοὺς Κελτοὺς ἐστράτευσαν μὲν καὶ ἄλλοι τινές, ἐστράτευσε δὲ καὶ ὁ Τιβέριος. Καὶ μέχρι γε τοῦ ποταμοῦ, πρότερον μὲν τοῦ Οὐισούργου, μετὰ δὲ τοῦτο καὶ τοῦ Ἀλβίου, προεχώρησεν, οὐ μέντοι καὶ ἀξιομνημόνευτόν τι τότε γε ἐπράχθη, (6) καίτοι καὶ αὐτοκράτορος μὴ ὅτι τοῦ Αὐγούστου, ἀλλὰ καὶ τοῦ Τιβερίου ἐπ' αὐτοῖς κληθέντος, καὶ τιμὰς ἐπινικίους Γαΐου Σεντίου, τοῦ τῆς Γερμανίας ἄρχοντος, λαβόντος, ἐπειδὴ μὴ μόνον ἅπαξ, ἀλλὰ καὶ δεύτερον, φοβηθέντες αὐτούς, ἐσπείσαντο. – – –

29. – – – Ὡς δ' ὅ τε Τιβέριος ἐπὶ τοὺς Κελτοὺς τὸ δεύτερον ἐστράτευσε, καὶ Οὐαλέριος Μεσσαλῖνος, ὁ τότε καὶ τῆς Δελματίας καὶ τῆς Παννονίας ἄρχων, – – (2) – – τὸ μὲν πρῶτον ὀλίγοι τινὲς (Δελματῶν) ἐνεωτέρισαν καὶ τοὺς Ῥωμαίους ἐπελθόντας σφίσιν ἔσφηλαν, ἔπειτα δὲ ἐκ τούτου καὶ οἱ ἄλλοι προσαπέστησαν. – – –

30. Πυθόμενος οὖν ταῦθ' ὁ Τιβέριος, καὶ φοβηθεὶς μὴ καὶ ἐς τὴν Ἰταλίαν ἐσβάλωσιν, ἔκ τε τῆς Κελτικῆς ἀνέστρεψε, καὶ τὸν Μεσσαλῖνον προπέμψας αὐτὸς τῷ πλείονι τοῦ στρατοῦ ἐφείπετο.

VARIANTEN. — 3. Οὐισούργου *Reimarus*, σούγρου *M*.

AANTEEKENINGEN. — Veldtochten van Tiberius in Germanië, 6 na Christus.— Riese III 102. Capelle, blz. 100. — Velleius II 107.

6. Γαΐου Σεντίου, Gaius Sentius Saturninus; verg. Cassius Dio LIV 10.

9. Οὐαλέριος Μεσσαλῖνος, Marcus Valerius Messalla Messalinus.

10. ἐνεωτέρισαν, de opstand in Pannonië en Dalmatië (6–9), die een einde maakte aan de expedities in Germanië.

Cassius Dio LVI 18—22

Ἐν τῷ αὐτῷ ἐκείνῳ χρόνῳ καὶ ἐν τῇ Κελτικῇ τάδε συνηνέχθη. Εἶχόν τινα οἱ Ῥωμαῖοι αὐτῆς, οὐκ ἀθρόα ἀλλ' ὥς που καὶ ἔτυχε χειρωθέντα, διὸ οὐδὲ ἐς ἱστορίας μνήμην ἀφίκετο· (2) καὶ στρατιῶταί τε αὐτῶν ἐκεῖ ἐχείμαζον καὶ πόλεις συνῳκίζοντο, ἔς τε τὸν κόσμον σφων οἱ βάρβαροι μετερρυθμίζοντο καὶ

ἀγορὰς ἐνόμιζον συνόδους τε εἰρηνικὰς ἐποιοῦντο. Οὐ μέντοι καὶ τῶν πατρίων ἠθῶν τῶν τε συμφύτων τρόπων καὶ τῆς αὐτονόμου διαίτης τῆς τε ἐκ τῶν ὅπλων ἐξουσίας ἐκλελησμένοι ἦσαν. (3) Καὶ διὰ τοῦτο, τέως μὲν κατὰ βραχὺ καὶ ὁδῷ τινι μετὰ φυλακῆς μετεμάνθανον αὐτά, οὔτε ἐβαρύνοντο τῇ τοῦ βίου μεταβολῇ καὶ ἐλάνθανόν σφας ἀλλοιούμενοι· ἐπεὶ δ' ὁ Οὐᾶρος ὁ Κυιντίλιος τήν τε ἡγεμονίαν τῆς Γερμανίας λαβὼν καὶ τὰ παρ' ἐκείνοις ἐκ τῆς ἀρχῆς διοικῶν ἔσπευσεν αὐτοὺς ἀθροώτερον μεταστῆσαι, καὶ τά τε ἄλλα ὡς καὶ δουλεύουσί σφισιν ἐπέταττε καὶ χρήματα ὡς καὶ παρ' ὑπηκόων ἐσέπρασσεν, οὐκ ἠνέσχοντο, (4) ἀλλ' οἵ τε πρῶτοι τῆς πρόσθεν δυναστείας ἐφιέμενοι, καὶ τὰ πλήθη τὴν συνήθη κατάστασιν πρὸ τῆς ἀλλοφύλου δεσποτείας προτιμῶντες, ἐκ μὲν τοῦ φανεροῦ οὐκ ἀπέστησαν, πολλοὺς μὲν πρὸς τῷ Ῥήνῳ πολλοὺς δὲ καὶ ἐν τῇ σφετέρᾳ τῶν Ῥωμαίων ὁρῶντες ὄντας, (5) δεξάμενοι δὲ τὸν Οὐᾶρον ὡς καὶ πάντα τὰ προστασσόμενά σφισι ποιήσοντες προήγαγον αὐτὸν πόρρω ἀπὸ τοῦ Ῥήνου ἔς τε τὴν Χερουσκίδα καὶ πρὸς Οὐίσουργον, κἀνταῦθα εἰρηνικώτατά τε καὶ φιλικώτατα διαγαγόντες πίστιν αὐτῷ παρέσχον ὡς καὶ ἄνευ στρατιωτῶν δουλεύειν δυνάμενοι.

19. Οὔτ' οὖν τὰ στρατεύματα, ὥσπερ εἰκὸς ἦν ἐν πολεμίᾳ, συνεῖχε, καὶ ἀπ' αὐτῶν συχνοὺς αἰτοῦσι τοῖς ἀδυνάτοις ὡς καὶ ἐπὶ φυλακῇ χωρίων τινῶν ἢ καὶ λῃστῶν συλλήψεσι παραπομπαῖς τέ τισι τῶν ἐπιτηδείων διέδωκεν. (2) Ἦσαν δὲ οἱ μάλιστα συνομόσαντες καὶ ἀρχηγοὶ τῆς τε ἐπιβουλῆς καὶ τοῦ πολέμου γενόμενοι ἄλλοι τε καὶ Ἀρμήνιος καὶ Σηγίμερος, συνόντες τε αὐτῷ ἀεὶ καὶ συνεστιώμενοι πολλάκις. (3) Θαρσοῦντος οὖν αὐτοῦ, καὶ μήτε τι δεινὸν προσδεχομένου, καὶ πᾶσι τοῖς τό τε γιγνόμενον ὑποτοποῦσι καὶ φυλάττεσθαί οἱ παραινοῦσιν οὐχ ὅπως ἀπιστοῦντος ἀλλὰ καὶ ἐπιτιμῶντος, ὡς μάτην αὐτοῖς τε ταραττομένοις καὶ ἐκείνους διαβάλλουσιν, ἐπανίστανταί τινες πρῶτοι τῶν ἄπωθεν αὐτοῦ οἰκούντων ἐκ παρασκευῆς, (4) ὅπως ἐπ' αὐτοὺς ὁ Οὐᾶρος ὁρμήσας εὐαλωτότερός σφισιν ἐν τῇ πορείᾳ, ὡς καὶ διὰ φιλίας διιών, γένηται, μηδὲ ἐξαίφνης πάντων ἅμα πολεμωθέντων αὐτῷ φυλακήν τινα ἑαυτοῦ ποιήσηται. Καὶ ἔσχεν οὕτως· προέπεμψάν τε γὰρ αὐτὸν ἐξορμῶντα καὶ παρέμενοι ὡς καὶ τὰ συμμαχικὰ παρασκευάσοντες καὶ διὰ ταχέων οἱ προσβοηθήσοντες (5) τάς τε δυνάμεις ἐν ἑτοίμῳ που οὔσας παρέλαβον, καὶ ἀποκτείναντες τοὺς παρὰ σφίσιν ἕκαστοι στρατιώτας, οὓς πρότερον ᾐτήκεσαν, ἐπῆλθον αὐτῷ ἐν ὕλαις ἤδη δυσεκβάτοις ὄντι. Κἀνταῦθα ἅμα τε ἀνεφάνησαν πολέμιοι ἀνθ' ὑπηκόων ὄντες, καὶ πολλὰ καὶ δεινὰ εἰργάσαντο.

20. Τά τε γὰρ ὄρη καὶ φαραγγώδη καὶ ἀνώμαλα καὶ τὰ δένδρα καὶ πυκνὰ καὶ ὑπερμήκη ἦν, ὥστε τοὺς Ῥωμαίους, καὶ πρὶν τοὺς πολεμίους σφίσι προσπεσεῖν, ἐκεῖνά τε τέμνοντας καὶ ὁδοποιοῦντας γεφυροῦντάς τε τὰ τούτου δεόμενα πονηθῆναι. (2) Ἦγον δὲ καὶ ἁμάξας πολλὰς καὶ νωτοφόρα πολλὰ ὡς ἐν εἰρήνῃ· παῖδές τε οὐκ ὀλίγοι καὶ γυναῖκες ἥ τε ἄλλη θεραπεία συχνὴ αὐτοῖς συνείπετο, ὥστε καὶ κατὰ τοῦτ' ἐσκεδασμένῃ τῇ ὁδοιπορίᾳ χρῆσθαι. (3) Κἂν τούτῳ καὶ ὑετὸς καὶ ἄνεμος πολὺς ἐπιγενόμενοι ἔτι καὶ μᾶλλον σφας διέσπειραν· τό τε ἔδαφος ὀλισθηρὸν περί τε ταῖς ῥίζαις καὶ περὶ τοῖς στελέχεσι γενόμενον σφαλερώτατα αὐτοὺς βαδίζειν ἐποίει, καὶ τὰ ἄκρα τῶν δένδρων καταθραυόμενα καὶ καταπίπτοντα διετάρασσεν. (4) Ἐν τοιαύτῃ οὖν δή τινι ἀμηχανίᾳ τότε τῶν

Ῥωμαίων ὄντων, οἱ βάρβαροι πανταχόθεν ἅμα αὐτοὺς ἐξαπιναίως δι' αὐτῶν τῶν λοχμωδεστάτων, ἅτε καὶ ἔμπειροι τῶν τριμμῶν ὄντες, περιεστοιχίσαντο, καὶ τὸ μὲν πρῶτον πόρρωθεν ἔβαλλον, ἔπειτα δέ, ὡς ἠμύνετο μὲν οὐδείς, ἐτιτρώσκοντο δὲ πολλοί, ὁμόσε αὐτοῖς ἐχώρησαν· (5) οἷα γὰρ οὔτε ἐν τάξει τινί, ἀλλὰ ἀναμὶξ ταῖς τε ἁμάξαις καὶ τοῖς ἀόπλοις πορευόμενοι, οὔτε συστραφῆναί πῃ ῥᾳδίως δυνάμενοι, ἐλάττους τε καθ' ἑκάστους τῶν ἀεὶ προσμιγνύντων σφίσιν ὄντες, ἔπασχον μὲν πολλά, ἀντέδρων δὲ οὐδέν.

21. Αὐτοῦ τε οὖν ἐστρατοπεδεύσαντο, χωρίου τινὸς ἐπιτηδείου, ὥς γε ἐν ὄρει ὑλώδει ἐνεδέχετο, λαβόμενοι, καὶ μετὰ τοῦτο τάς τε πλείους ἁμάξας καὶ τἆλλα τὰ μὴ πάνυ σφίσιν ἀναγκαῖα τὰ μὲν κατακαύσαντες τὰ δὲ καὶ καταλιπόντες, συντεταγμένοι μέν πῃ μᾶλλον τῇ ὑστεραίᾳ ἐπορεύθησαν, ὥστε καὶ ἐς ψιλόν τε χωρίον προχωρῆσαι, οὐ μέντοι καὶ ἀναιμωτὶ ἀπήλλαξαν. (2) Ἐντεῦθεν δὲ ἄραντες ἔς τε ὕλας αὖθις ἐσέπεσον, καὶ ἠμύνοντο μὲν πρὸς τοὺς προσπίπτοντάς σφισιν, οὐκ ἐλάχιστα δὲ δὴ καὶ κατ' αὐτὸ τοῦτο ἔπταιον· συστρεφόμενοι γὰρ ἐν στενοχωρίᾳ, ὅπως ἀθρόοι ἱππῆς τε ὁμοῦ καὶ ὁπλῖται ἐπιτρέχωσιν αὐτοῖς, πολλὰ μὲν περὶ ἀλλήλοις πολλὰ δὲ καὶ περὶ τοῖς δένδροις ἐσφάλλοντο. (3) Τετάρτη τε ἡμέρα πορευομένοις σφίσιν ἐγένετο, καὶ αὐτοῖς ὑετός τε αὖθις λάβρος καὶ ἄνεμος μέγας προσπεσὼν οὔτε ποι προϊέναι οὔθ' ἵστασθαι παγίως ἐπέτρεπεν, ἀλλὰ καὶ τὴν χρῆσίν σφας τῶν ὅπλων ἀφείλετο· οὔτε γὰρ τοῖς τοξεύμασιν οὔτε τοῖς ἀκοντίοις, ἢ ταῖς γε ἀσπίσιν, ἅτε καὶ διαβρόχοις οὔσαις, καλῶς χρῆσθαι ἐδύναντο. (4) Τοῖς γὰρ πολεμίοις, ψιλοῖς τε τὸ πλεῖστον οὖσι καὶ τὴν ἐξουσίαν καὶ τῆς ἐφόδου καὶ τῆς ἀναχωρήσεως ἀδεᾶ ἔχουσιν, ἧττόν που ταῦτα συνέβαινε. Πρὸς δ' ἔτι αὐτοί τε πολὺ πλείους γεγονότες (καὶ γὰρ τῶν ἄλλων τῶν πρότερον περισκοπούντων συχνοὶ ἄλλως τε καὶ ἐπὶ τῇ λείᾳ συνῆλθον) καὶ ἐκείνους ἐλάττους ἤδη ὄντας (πολλοὶ γὰρ ἐν ταῖς πρὶν μάχαις ἀπωλώλεσαν) καὶ ἐκυκλοῦντο ῥᾷον καὶ κατεφόνευον, (5) ὥστε καὶ τὸν Οὐᾶρον καὶ τοὺς ἄλλους τοὺς λογιμωτάτους, φοβηθέντας, μὴ ἤτοι ζωγρηθῶσιν ἢ καὶ πρὸς τῶν ἐχθίστων ἀποθάνωσι (καὶ γὰρ τετρωμένοι ἦσαν), ἔργον δεινὸν μέν, ἀναγκαῖον δὲ τολμῆσαι· αὐτοὶ γὰρ ἑαυτοὺς ἀπέκτειναν.

22. Ὡς δὲ τοῦτο διηγγέλθη, οὐδὲ τῶν ἄλλων οὐδεὶς ἔτι, εἰ καὶ ἔρρωτό τις, ἠμύνατο, ἀλλ' οἱ μὲν τὸν ἄρχοντά σφων ἐμιμήσαντο, οἱ δὲ καὶ τὰ ὅπλα παρέντες ἐπέτρεπόν σφας τῷ βουλομένῳ φονεύειν· φυγεῖν γὰρ οὐδ' εἰ τὰ μάλιστά τις ἤθελεν, ἐδύνατο. (2) Ἐκόπτετό τε οὖν ἀδεῶς πᾶς καὶ ἀνὴρ καὶ ἵππος, καὶ τά τε . . . .

(2a) Καὶ τὰ ἐρύματα πάντα κατέσχον οἱ βάρβαροι ἄτερ ἑνός, περὶ ὃ ἀσχοληθέντες οὔτε τὸν Ῥῆνον διέβησαν οὔτ' ἐς τὴν Γαλατίαν εἰσέβαλον. Ἀλλ' οὐδ' ἐκεῖνο χειρώσασθαι ἠδυνήθησαν, ἐπεὶ μήτε πολιορκεῖν ἠπίσταντο καὶ τοξόταις οἱ Ῥωμαῖοι συχνοῖς ἐχρῶντο, ἐξ ὧν καὶ ἀνεκόπτοντο καὶ πλεῖστοι ἀπώλλυντο.

(2b) Μετὰ δὲ τοῦτο πυθόμενοι φυλακὴν τοῦ Ῥήνου τοὺς Ῥωμαίους ποιήσασθαι καὶ τὸν Τιβέριον σὺν βαρεῖ προσελαύνειν στρατεύματι, οἱ μὲν πολλοὶ ἀπανέστησαν τοῦ ἐρύματος, οἱ δ' ὑπολειφθέντες ἀποστάντες αὐτοῦ, ὥστε μὴ αἰφνιδίοις ἐπεξελεύσεσι τῶν ἐντὸς κακοῦσθαι, τὰς ὁδοὺς ἐτήρουν, σπάνει σιτίων αἱρήσειν ἠλπικότες αὐτούς. Οἱ δ' ἐντὸς ὄντες Ῥωμαῖοι ἕως μὲν εὐπόρουν τροφῆς, κατὰ χώραν ἔμενον βοήθειαν προσδεχόμενοι· ὡς δ' οὔτε τις ἐπεκούρει αὐτοῖς καὶ λιμῷ

συνείχοντο, ἐξῆλθον νύκτα τηρήσαντες χειμέριον (ἦσαν δὲ στρατιῶται μὲν ὀλίγοι, ἄοπλοι δὲ πολλοί) καὶ τὸ μὲν πρῶτον τό τε δεύτερόν σφων φυλακτήριον παρῆλθον, ἐπεὶ δὲ πρὸς τῷ τρίτῳ ἐγένοντο, ἐφωράθησαν, τῶν τε γυναικῶν καὶ τῶν παίδων συνεχῶς τοὺς ἐν τῇ ἡλικίᾳ διά τε τὸν κάματον καὶ διὰ τὸν φόβον τό τε σκότος καὶ τὸ ψῦχος ἀνακαλούντων. (3) Κἂν πάντες ἀπώλοντο ἢ καὶ ἑάλωσαν, εἰ μὴ οἱ βάρβαροι περὶ τὴν τῆς λείας ἁρπαγὴν ἄσχολοι ἐγένοντο. Οὕτω γὰρ οἵ τε ἐρρωμενέστατοι πολὺ ἀπέσπασαν, καὶ οἱ σαλπικταὶ οἱ σὺν αὐτοῖς ὄντες τροχαῖόν τι συμβοήσαντες δόξαν τοῖς ἐναντίοις ὡς καὶ παρὰ τοῦ Ἀσπρήνου πεπεμμένοι παρέσχον. (4) Κὰκ τούτου ἐκεῖνοί τε ἐπέσχον τῆς διώξεως, καὶ ὁ Ἀσπρήνας μαθὼν τὸ γιγνόμενον ὄντως σφίσιν ἐπεκούρησε. Καί τινες μετὰ τοῦτο καὶ τῶν ἑαλωκότων ἀνεκομίσθησαν, λυτρωθέντες ὑπὸ τῶν οἰκείων· ἐπετράπη γάρ σφισι τοῦτο ποιῆσαι, ἐφ' ᾧ τε ἔξω τῆς Ἰταλίας αὐτοὺς εἶναι.

VARIANTEN. — 5. ἀγοραῖς *Bekker*. — 9. Κυιντίλιος, *bij Xiphilinus: μετὰ τὴν τῶν Σύρων ἀρχήν*. — 18. Οὐίσουργον *Xylander*, οὐεισουγρον *M*. — 27. τό τε *Xylander*, τὸ τότε *M*. — 32. ἑαυτοῦ *M in margine*. — 33. παρέμενοι *Boissevain en M*, παρέμενον *R. Stephanus*, <οὐ> παρέμενον *Bekker*. — 42. νωτοφόρα, νωτόφορια *M*. — 51. ἔβαλλον, ἔβαλον *R. Stephanus*. — 65. τετάρτη τε ἡμέρα *Dindorf*, τότε γὰρ 'τῆι' 'τε' ἡμέραι *M*, τρίτη γὰρ ἡμέρα *Reiske*, τρίτη τ' ἄρ' *Bekker*. — 73. καὶ ἐκείνους ἐλάττους ἤδη ὄντας, [καὶ] *Reiske*, καὶ ἐκείνους <ἰδόντες> *Polak*. — 81. καὶ τά τε . . . ., *na deze woorden ontbreekt een blad in M; van het verlorene is een gedeelte bewaard bij Zonaras*. — 84. τὴν *ontbr. in E*. — 86. ἀπώλλυντο *B C E*, ἀπώλλοντο *A*. — 89. ἀπανέστησαν *tot* ὥστε *ontbr. in E*. — 94. καί, *Zonaras vervolgt:* τὸ μὲν πρῶτον καὶ τὸ δεύτερον φυλακτήριον τῶν βαρβάρων παρῆλθον; *de tekst sluit dus aan bij regel* 87. — 100. σαλπικταὶ *Dindorf*, σαλπιγκταὶ *M*.

AANTEEKENINGEN. — De nederlaag van Varus, 9 na Christus. — Riese III 104. Capelle, blz. 101 en volg. — Verg. Velleius II 117–119; Florus II 30 (IV 12). — Mommsen, Die Örtlichkeit der Varusschlacht. Sitzungsberichte der Berliner Akademie, 1885, blz. 63–92 = Gesammelte Schriften, IV, blz. 200–246; E. Willisch, Neue Jahrbücher, XXXIII (1909), blz. 322 en volg.; Jullian, Histoire de la Gaule, IV, blz. 121 en volg.; F. Knoke, Die Kriegszüge des Germanicus in Deutschland (2de uitg. 1922), blz. 71 en volg.; E. Kornemann, Neue Jahrbücher, XLIX (1922), blz. 42–62.

1. Ἐν τῷ – χρόνῳ, onder de toebereidselen voor de feesten om het einde van den opstand in Pannonië te vieren.

–. Κελτικῇ, Germanië rechts van den Rijn, in tegenstelling met Γερμανία, de (latere) Romeinsche provincie.

2. διὸ – ἀφίκετο; een provincia was blijkbaar niet ingericht.

4. πόλεις συνῳκίζοντο; van een stad in Germania is niets bekend.

9. ὁ Οὖαρος ὁ Κυιντίλιος, Publius Quintilius Varus.

10. Γερμανίας, hier het geheel gebied van Germanië, dat onder Romeinsch gezag was.

11. τά τε ἄλλα; verg. Tacitus, Annales I 59: *virgas et secures et togam.*

18. πρὸς Οὐίσουργον, wellicht bij Hameln.

25. Ἀρμήνιος, Arminius of Armenius, de zoon van Segimerus.

–. Σηγίμερος, Segimerus, hetzij de vader van Arminius, hetzij de vader van Sesithacus (Tacitus, Annales I 71; Strabo VII 1, 4, C. 292).

45. *ὑετὸς καὶ ἄνεμος*, waarschijnlijk tegen het begin van de herfst; verg. Tacitus, Historiae V 23.

81. *καὶ τά τε* . . . . . ; hierna ontbreekt een blad in het handschrift. — De lacune is aangevuld uit Zonaras X 37.

94. *τὸ μὲν πρῶτον*; hier begint de tekst van Cassius Dio weder.

102. *Ἀσπρήνου*, Lucius Nonius Asprenas, legatus van Varus, zijn oom; verg. Velleius II 120, 3.

Cassius Dio LVI 23—24

23. *Τοῦτο μὲν ὕστερον ἐγένετο· τότε δὲ μαθὼν ὁ Αὔγουστος τὰ τῷ Οὐάρῳ συμβεβηκότα τήν τε ἐσθῆτα, ὥς τινές φασι, περιερρήξατο, καὶ πένθος μέγα ἐπί τε τοῖς ἀπολωλόσι καὶ ἐπὶ τῷ περί τε τῶν Γερμανιῶν καὶ περὶ τῶν Γαλατιῶν δέει ἐποιήσατο, τό τε μέγιστον, ὅτι καὶ ἐπὶ τὴν Ἰταλίαν τήν τε Ῥώμην αὐτὴν ὁρμήσειν σφᾶς προσεδόκησε. — —* (3) — — *Ἀποκληρώσας δὲ ἔκ τε τῶν ἐστρατευμένων ἤδη καὶ ἐκ τῶν ἐξελευθέρων, ὅσους ἠδυνήθη, κατέλεξε, καὶ εὐθὺς σπουδῇ μετὰ τοῦ Τιβερίου ἐς τὴν Γερμανίαν ἔπεμψεν.* (4) *Ἐπειδή τε συχνοὶ ἐν τῇ Ῥώμῃ καὶ Γαλάται καὶ Κελτοί, οἱ μὲν ἄλλως ἐπιδημοῦντες οἱ δὲ καὶ ἐν τῷ δορυφορικῷ στρατευόμενοι, ἦσαν, ἐφοβήθη μή τι νεοχμώσωσι, καὶ τούτους μὲν ἐς νήσους τινὰς ἀπέστειλε, τοῖς δὲ ἀόπλοις ἐκχωρῆσαι τῆς πόλεως προσέταξε.*

24. *Τότε μὲν ταῦτ᾽ ἔπραξε, καὶ οὔτ᾽ ἄλλο τι τῶν νομιζομένων ἐγένετο οὔθ᾽ αἱ πανηγύρεις ἑωρτάσθησαν· μετὰ δὲ τοῦτο ἀκούσας, ὅτι τῶν τε στρατιωτῶν τινες ἐσώθησαν καὶ αἱ Γερμανίαι ἐφρουρήθησαν, τό τε πολέμιον οὐδὲ ἐπὶ τὸν Ῥῆνον ἐλθεῖν ἐτόλμησε, τῆς τε ταραχῆς ἀπηλλάγη καὶ διαγνώμην ἐποιήσατο. — — —*

(6) *Ὁ Τιβέριος διαβῆναι τὸν Ῥῆνον οὐκ ἔκρινεν, ἀλλ᾽ ἠτρέμιζεν ἐπιτηρῶν, μὴ οἱ βάρβαροι τοῦτο ποιήσωσιν. Ἀλλ᾽ οὐδ᾽ ἐκεῖνοι διαβῆναι ἐτόλμησαν γνόντες αὐτὸν παρόντα.*

VARIANTEN. — 16. *ὁ Τιβέριος κ.τ.ἑ. uit Zonaras X 37, omdat in M een blad ontbreekt.*

AANTEEKENINGEN. — Tiberius na de nederlaag van Varus naar Germanië gezonden, 9–10 na Christus. — Riese III 125, 127 en 128. Capelle, blz. 104 en volg. — Velleius II 120 en volg.

9. *δορυφορικῷ*; verg. Tacitus, Annales I 24; Suetonius, Augustus 49.

16. *ὁ Τιβέριος*, in 10 na Christus.

Cassius Dio LVI 25, 2—3

(2) *Μάρκου δὲ Αἰμιλίου μετὰ Στατιλίου Ταύρου ὑπατεύσαντος, Τιβέριος μὲν καὶ Γερμανικὸς ἀντὶ ὑπάτου ἄρχων ἔς τε τὴν Κελτικὴν ἐσέβαλον καὶ κατέδραμόν τινα αὐτῆς, οὐ μέντοι οὔτε μάχῃ τινὶ ἐνίκησαν (ἐς γὰρ χεῖρας οὐδεὶς αὐτοῖς ᾔει) οὔτε ἔθνος τι ὑπηγάγοντο·* (3) *δεδιότες γάρ, μὴ καὶ συμφορᾷ αὖθις περιπέσωσιν, οὐ πάνυ πόρρω τοῦ Ῥήνου προῆλθον, ἀλλὰ αὐτοῦ που μέχρι τοῦ μετοπώρου μείναντες καὶ τὰ τοῦ Αὐγούστου γενέθλια ἑορτάσαντες καί τινα ἱπποδρομίαν ἐν αὐτοῖς διὰ τῶν ἑκατοντάρχων ποιήσαντες ἐπανῆλθον.*

AANTEEKENINGEN. — Veldtocht van Tiberius en Germanicus in Germanië, 11 na Christus. — Riese III 130. Capelle, blz. 112.

1. Μάρκου – ὑπατεύσαντος, Marcus Aemilius Lepidus en Titus Statilius Taurus, consuls voor het jaar 11.

Cassius Dio LVII 3, 1

3. Ὁ δ' οὖν Τιβέριος – – τά τε στρατεύματα, καὶ τὰ Παννονικὰ καὶ τὰ Γερμανικὰ ὑπετόπει, καὶ τὸν Γερμανικὸν τῆς τότε Γερμανίας ἄρχοντα καὶ φιλούμενον ὑπ' αὐτῶν ἐδεδίει.

VARIANTEN. — 2. τῆς τότε Γερμανίας ἄρχοντα *M*, τῆς Γερμανίας ἄρχοντα τότε *Zonaras*, τότε τῆς Γερμανίας ἄρχοντα *Leunclavius*, τῆς τε Γερμανίας ἄρχοντα *Reiske*.

AANTEEKENINGEN. — Germanicus, stadhouder in Germanië, bij den dood van Augustus, 14 na Christus. — Riese IV 8.

1. Ὁ – Τιβέριος, die toen juist keizer was geworden. Aan het slot van boek LVI is de dood van Augustus verhaald, in 14.

2. τῆς τότε Γερμανίας ἄρχοντα, door Boissevain weer zoo in den tekst opgenomen; de provincie Germania (Γερμανία), waar Germanicus het bevel voerde, was bij den dood van Augustus nog maar een klein deel van het gebied, dat de Romeinen vroeger in bezit hadden (vandaar τῆς τότε Γερμανίας).

Cassius Dio LVII 5–6, 1

Οἱ δὲ ἐν τῇ Γερμανίᾳ, καὶ πολλοὶ διὰ τὸν πόλεμον ἠθροισμένοι καὶ τὸν Γερμανικὸν καὶ Καίσαρα καὶ πολὺ τοῦ Τιβερίου κρείττω ὁρῶντες ὄντα, οὐδὲν ἐμετρίαζον ἀλλὰ τὰ αὐτὰ προτεινόμενοι τόν τε Τιβέριον ἐκακηγόρησαν καὶ τὸν Γερμανικὸν αὐτοκράτορα ἐπεκάλεσαν. (2) Ἐπειδή τε ἐκεῖνος πολλὰ εἰπὼν καὶ μὴ δυνηθεὶς αὐτοὺς καταστῆσαι, – – τοὺς ἔξω τῆς ἡλικίας ἀφῆκε. (4) Καὶ γὰρ ἐκ τοῦ ἀστικοῦ ὄχλου, οὓς ὁ Αὔγουστος μετὰ τὴν τοῦ Οὐάρου συμφορὰν προσκατέλεξεν, οἱ πλείους αὐτῶν ἦσαν. – – –

6. Φοβηθεὶς δ' οὖν καὶ ὡς ὁ Γερμανικός, μὴ καὶ αὖθις στασιάσωσιν, ἐς τὴν πολεμίαν ἐνέβαλε καὶ ἐν αὐτῇ ἀσχολίαν τε ἅμα αὐτοῖς καὶ τροφὴν ἄφθονον ἐκ τῶν ἀλλοτρίων παρέχων ἐνεχρόνισεν.

AANTEEKENINGEN. — Oproer onder de troepen van Germanicus, eerste veldtocht in Germanië, 14. — Riese IV 12 en 25. — Tacitus, Annales I 31—51.

Cassius Dio LVII 18, 1

18. Γερμανικὸς δὲ τῇ ἐπὶ τοὺς Κελτοὺς στρατείᾳ φερόμενος εὖ μέχρι τε τοῦ Ὠκεανοῦ προεχώρησε καὶ τοὺς βαρβάρους κατὰ τὸ καρτερὸν νικήσας τά τε ὀστᾶ τῶν σὺν τῷ Οὐάρῳ πεσόντων συνέλεξέ τε καὶ ἔθαψε καὶ τὰ σημεῖα τὰ στρατιωτικὰ ἀνεκτήσατο.

VARIANTEN. — *Uit Xiphilinos, 134, 20–22, daar in M een lacune is met de gebeurtenissen der jaren 17–31.*

AANTEEKENINGEN. — Veldtochten van Germanicus in Germanië, 15–16. — Riese IV 2. — Dio verhaalde de krijgsdaden van Germanicus uit de jaren 15 en 16, bij gelegenheid van zijn triumph in 17.

2. Ὠκεανοῦ; tochten over de Noordzee in 15 (Tacitus, Annales I 60 en volg.) en 16 (Tacitus, Annales II 8 en volg.).

—. τά τε ὀστᾶ – ἔθαψε; verg. Tacitus, Annales I 61; Suetonius, Gaius Caesar 3.

Cassius Dio LIX 21, 1—3

(Ὁ Γάιος) ἐς τὴν Γαλατίαν ἀφώρμησε, (2) πρόφασιν μὲν τοὺς Κελτοὺς τοὺς πολεμίους ὡς καὶ παρακινοῦντάς τι ποιησάμενος, ἔργῳ δὲ ὅπως τὰ ἐκείνων ἀνθοῦντα τοῖς πλούτοις καὶ τὰ τῶν Ἰβήρων ἐκχρηματίσηται. – – – (3) Ἐλθὼν δὲ ἐκεῖσε τῶν μὲν πολεμίων οὐδένα ἐκάκωσεν (εὐθύς τε γὰρ ὀλίγον ὑπὲρ τοῦ Ῥήνου προχωρήσας ὑπέστρεψε καὶ μετὰ τοῦτο ὁρμήσας ἐς τὴν Βρεττανίαν στρατεύσων ἀπ' αὐτοῦ τοῦ Ὠκεανοῦ ἀνεκομίσθη, καὶ τοῖς ὑποστρατήγοις τοῖς κατορθοῦσί τι πάνυ ἤχθετο), τοὺς δ' ὑπηκόους τούς τε συμμάχους καὶ τοὺς πολίτας πλεῖστα καὶ μέγιστα ἐκακούργησεν.

AANTEEKENINGEN. — Keizer Gaius vertrekt naar Germanië, 39. — Riese IV 86. Capelle, blz. 144. — Suetonius, Gaius Caesar 43 en volg.; Tacitus, Agricola 13 en Historiae IV 15.

Cassius Dio LIX 25, 1—3

Ἐς δὲ τὸν Ὠκεανὸν ἐλθὼν (ὁ Γάιος) ὡς καὶ ἐν τῇ Βρεττανίᾳ στρατεύσων, καὶ πάντας τοὺς στρατιώτας ἐν τῇ ἠόνι παρατάξας, (2) τριήρους τε ἐπέβη καὶ ὀλίγον ἀπὸ τῆς γῆς ἀπάρας ἀνέπλευσε, καὶ μετὰ τοῦτο ἐπὶ βήματος ὑψηλοῦ ἵζήσας καὶ σύνθημα τοῖς στρατιώταις ὡς ἐς μάχην δούς, τοῖς τε σαλπικταῖς ἐξοτρύνας αὐτούς, εἶτ' ἐξαίφνης ἐκέλευσέ σφισι τὰ κογχύλια συλλέξασθαι. (3) Λαβὼν τε τὰ σκῦλα ταῦτα (καὶ γὰρ λαφύρων δῆλον ὅτι πρὸς τὴν τῶν ἐπινικίων πομπὴν ἐδεῖτο) μέγα τε ἐφρόνησεν ὡς καὶ τὸν Ὠκεανὸν αὐτὸν δεδουλωμένος, καὶ τοῖς στρατιώταις πολλὰ ἐδωρήσατο.

VARIANTEN. — *Uit Xiphilinus, daar hier in M een lacune is.* — 1. *ἐς, πρὸς Bekker.* — *ἐν τῇ Βρεττανίᾳ, ἐπὶ τὴν Βρεττανίαν Reiske.* — 4. *σαλπικταῖς Dindorf, σαλπιγκταῖς V C Lb.* — 5. *εἶτ' V Lb, ὅτ' C.*

AANREEKENINGEN. — Keizer Gaius aan de Noordzee, 40. — Riese IV 96 A. — Aurelius Victor, Caesares 3.

2. ἠόνι, waarschijnlijk aan het Hollandsche strand; verg. Tacitus, Historiae IV 15.

Cassius Dio LX 8, 7

(7) Τούτῳ τῷ ἔτει ὅ τε Γάλβας ὁ Σουλπίκιος Χάττους ἐκράτησε, καὶ Πούπλιος Γαβίνιος Καύχους νικήσας τά τε ἄλλα εὐδοκίμησε, καὶ ἀετὸν στρατιωτικόν, ὃς μόνος ἔτι παρ' αὐτοῖς ἐκ τῆς Οὐάρου συμφορᾶς ἦν, ἐκομίσατο, ὥς καὶ ἀληθὲς ὄνομα αὐτοκράτορος ἀπ' ἀμφοτέρων σφῶν τὸν Κλαύδιον λαβεῖν.

Varianten. — 1. χάττους, Μαυρουσίους *Bekker*. — 2. Πούπλιος, Αὖλος *Borghesi*. — Γαβίνιος *Bekker*, γαουίνιος *M*. — Καύχους *Leunclavius*, Μαυρουσίους *M*, Μάρσους *Xylander*, Βρουκτέρους *Boissevain*, Χερούσκους *Palmer*, Χάττους *Bekker*.

Aanteekeningen. — Overwinning van Galba op de Chatti en van Gabinius op de Chauci in 41. — Riese IV 106. Capelle, blz. 145. — Suetonius, Claudius 24.

1. Γάλβας, Servius Sulpicius Galba, de latere keizer, in dezen tijd legatus consularis in Germania Superior.

–. Χάττους; verg. Suetonius, Galba 6; Plutarchus, Galba 3.

2. Πούπλιος Γαβίνιος, Publius Gabinius Secundus; verg. Mommsen, Ephemeris epigraphica, V, blz. 41.

–. Καύχους; verg. Suetonius, t.a.p.; Zangemeister, Westdeutsche Zeitschrift, XI (1892), blz. 31 n. 1.

Cassius Dio LX 28, 2

Τὸν Σαβῖνον τὸν τῶν Κελτῶν ἐπὶ τοῦ Γαίου ἄρξαντα – – ἡ Μεσσαλῖνα ἔσωσε.

Varianten. — 1. Σαβῖνον, Γαβίνιον *Ritterling*.

Aanteekeningen. — Sabinus, praefectus of tribunus der Germani corporis custodes. — Riese IV 101.

1. Σαβῖνον, een gladiator, die door keizer Gaius tot tribunus der Germaansche lijfwacht (de corporis custodes) was aangesteld (Iosephus, Antiquitates XIX 1, 5; verg. Suetonius, Gaius Caesar 55). — Ritterling (Westdeutsche Zeitschrift, XIII, 1894, blz. 28) dacht aan Publius Gabinius Secundus, den legatus pro praetore in Germania, maar hier is sprake van een praefectus of tribunus der Germaansche lijfwacht, die hoofdzakelijk uit Bataven bestond, want den legatus kan men nooit noemen τὸν τῶν Κελτῶν (d.w.z. Germanen) ἄρξαντα; verg. Friedländer, Sittengeschichte Roms, II (8ste uitg.), blz. 375, en Boissevain, in zijn uitgave.

Cassius Dio LX 30, 4—6

(4) Γναῖος Δομίτιος Κορβούλων ἐν τῇ Κελτικῇ στρατηγῶν τά τε στρατεύματα συνεκρότησε καὶ τῶν βαρβάρων ἄλλους τε καί, οὓς ἐκάλουν Καύχους, ἐκάκωσε. Καὶ αὐτὸν ἐν τῇ πολεμίᾳ ὄντα ὁ Κλαύδιος ἀνεκάλεσε· τήν τε γὰρ ἀρετὴν αὐτοῦ καὶ τὴν ἄσκησιν μαθὼν οὐκ ἐπέτρεψεν αὐτῷ ἐπὶ πλέον αὐξηθῆναι. (5) Πυθόμενος δὲ τοῦτο ὁ Κορβούλων ἐπανῆλθε, τοσοῦτον μόνον ἀναβοήσας· 'ὦ μακάριοι οἱ πάλαι ποτὲ στρατηγήσαντες', ἐς δήλωσιν, ὅτι τοῖς μὲν ἀκινδύνως

ἀνδραγαθίζεσθαι ἐξῆν, αὐτὸς δ' ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος διὰ τὸν φθόνον ἐνεποδίσθη. Τῶν μέντοι ἐπινικίων καὶ ὡς ἔτυχε. (6) *Πιστευθεὶς δὲ πάλιν τὸ στράτευμα καὶ οὐδὲν ἧττον ἤσκει αὐτό, καὶ ἐπειδή γε εἰρήνουν, διετάφρευσε δι' αὐτῶν πᾶν τὸ μεταξὺ τοῦ τε Ῥήνου καὶ τοῦ Μόσου, σταδίους ἑβδομήκοντα καὶ ἑκατὸν μάλιστα, ἵνα μὴ οἱ ποταμοὶ ἐν τῇ τοῦ Ὠκεανοῦ πλημμυρίδι ἀναρρέοντες πελαγίζωσιν.*

VARIANTEN. — *Xiphilinus 143, 3–16.* — 1. *τά τε – βαρβάρων ontbr. in C.* — 8. *τῶν, τιμῶν Xylander.* — 10. *Μόσου Xylander, μέσου V C Lb.* — 11. *πλημυρίδι Bekker.* — *πελαγίζωσιν C Lb, παραλογίζωσιν V.*

AANTEEKENINGEN. — Veldtocht van Corbulo in het land der Cauchi en de gracht van Corbulo, 47. — Riese IV 118. — Tacitus, Annales XI 18–20 (aan Tacitus, of zijn bron, is het bericht van Dio in zijn geheel ontleend).

1. *Κορβούλων*, Gnaeus Domitius Corbulo, legatus consularis van Germania Inferior.

10. *σταδίους – μάλιστα*, ongeveer 170 stadiën (ongeveer $31^1/_2$ km); verg. Tacitus, Annales XI 20, 2 : 23 mp. (34 km).

11. *ἵνα – πελαγίζωσιν*; verg. Tacitus, Annales XI 20, 2: *qua incerta Oceani vetarentur.*

Cassius Dio LXIII 17, 1—3

(*Ὁ Νέρων*) *πολλούς τε καὶ ἀγαθοὺς ἄνδρας ἔφθειρεν.* (2) *Ὧν ἐγὼ τοὺς μὲν ἄλλους ἐάσω, – – τοῦ δὲ δὴ Κορβούλωνος καὶ Σουλπικίων Σκριβωνίων, Ῥούφου τε καὶ Πρόκλου, μνημονεύσω, τούτων μὲν ὅτι ἀδελφοί τε καὶ ἡλικιῶται τρόπον τινὰ ὄντες, καὶ μηδὲν μηδέποτε ἄνευ ἀλλήλων πράξαντες, ἀλλ' ὥσπερ τῷ γένει οὕτω καὶ τῇ προαιρέσει τῇ τε οὐσίᾳ συμπεφυκότες καὶ τὰς Γερμανίας δὲ ἀμφοτέρας ἐπὶ πολὺ ἅμα διῴκησαν.*

VARIANTEN. — *Uit Xiphilinus.* — 2. *Σκριβωνίων V C, καὶ Σκριβωνίων R. Stephanus.* — 5. *οὐσίᾳ, συνουσίᾳ Sylburg, ἐξουσίᾳ Reiske.* — *καὶ* <*γὰρ*> *τὰς Reiske.*

AANTEEKENINGEN. — De beide Scribonii, tegelijkertijd stadhouder, de een in Germania Inferior en de ander in Germania Superior, en Corbulo, in 47 stadhouder van Germania Inferior, gestorven in 67. — Riese IV 144.

2. *Κορβούλωνος*, Gnaeus Domitius Corbulo.

–. *Σουλπικίων*; verg. Tacitus, Historiae IV 41: *Scribonios fratres*; Prosopographia, III, blz. 186 n. 217 en 219: wellicht Sulpicius Scribonius Rufus en Sulpicius Scribonius Proculus.

Cassius Dio LXIV 2, 3

Νυμφίδιος δέ τις καὶ Καπίτων οὕτως ἐξεφρόνησαν ὑπ' αὐτοῦ, ὥστε ὁ Καπίτων, ἐφέντος τινὸς ἀπ' αὐτοῦ ποτε δικάζοντος, μετεπήδησέ τε ἐπὶ δίφρον ὑψηλὸν καὶ ἔφη· 'λέγε τὴν δίκην παρὰ τῷ Καίσαρι', διαγνούς τε ἀπέκτεινεν αὐτόν.

Varianten. — *Uit Xiphilinus.* — 1. *τις bijgevoegd door Xiphilinus.* — *ἐπ' αὐτοῦ Sylburg.*

Aanteekeningen. — Fonteius Capito, legatus in Germania Inferior onder Galba, 68. — Riese V 2. — Tacitus, Historiae I 7.

1. Νυμφίδιος δέ τις, Nymphidius Sabinus; de plaatsen waar over hem gesproken was, had Xiphilinus overgeslagen. — Verg. Plutarchus, Galba 8.

—. Καπίτων, Fonteius Capito.

—. αὐτοῦ, keizer Galba.

Cassius Dio LXIV 4, 1—2

Οἱ ἐν ταῖς Γερμανίαις στρατιῶται, οὓς εἶχε 'Ροῦφος, μηδεμίαν εὐεργεσίαν ὑπὸ τοῦ Γάλβα εὑρόμενοι ἐπὶ πλεῖον ἐφλέγμηναν. Τοῦ δὲ δὴ τέλους τῆς ἐπιθυμίας σφῶν ἁμαρτόντες ἐπὶ τοῦ 'Ρούφου, ἐζήτουν αὐτὴν ἐφ' ἑτέρου τινὸς ἀποπληρῶσαι, καὶ ἐποίησαν τοῦτο· (2) προστησάμενοι γὰρ Αὖλον Οὐιτέλλιον τῆς κάτω Γερμανίας ἄρχοντα ἐπανέστησαν.

Varianten. — *Uit Xiphilinus.* — 1. *ὑπὸ, ἀπὸ Bekker, liever παρὰ of πρὸς.* — 2. *εὑρόμενοι Boissevain, εὑράμενοι V C.* — 4. *Οὐιτέλλιον Zonaras A, βιτέλιον V C.*

Aanteekeningen. — Opstand der troepen in Germanië onder Vitellius, begin 69. — Riese V 9. — Tacitus, Historiae I 51 en volg.

1. 'Ροῦφος, Lucius Verginius Rufus, legatus van Germania Superior.

4. Αὖλον Οὐιτέλλιον, Aulus Vitellius, legatus van Germania Inferior.

Cassius Dio LXVI 3, 3

(3) Καὶ τὰ μὲν ἐν Γερμανίᾳ Κερεάλιος μάχαις πολλαῖς κατεστήσατο, ὧν ἐν μιᾷ τοσοῦτον πλῆθος τῶν τε 'Ρωμαίων καὶ τῶν βαρβάρων κατεκόπη, ὥστε τὸν παραρρέοντα ποταμὸν ὑπὸ τῶν πεπτωκότων ἐπισχεθῆναι.

Varianten. — *Uit Xiphilinus.*

Aanteekeningen. — Cerealis onderwerpt den opstand der Bataven, 70. — Riese V 113.

1. Κερεάλιος, Quintus Petilius Cerialis.

3. ποταμὸν, wellicht de Waal; verg. Tacitus, Historiae V 20.

Cassius Dio LXVI 20, 1—2

Γναῖος 'Ιούλιος 'Αγρικόλας — — πρῶτός γε 'Ρωμαίων ὧν ἡμεῖς ἴσμεν ἔγνω τοῦθ' ὅτι ἡ Βρεττανία περίρρυτός ἐστιν. Στρατιῶται γάρ τινες στασιάσαντες καὶ ἑκατοντάρχους χιλίαρχόν τε φονεύσαντες ἐς πλοῖα κατέφυγον (2) καὶ ἐξαναχθέντες περιέπλευσαν τὰ πρὸς ἑσπέραν αὐτῆς, ὥς που τό τε κῦμα καὶ ὁ ἄνεμος αὐτοὺς ἔφερε, καὶ ἔλαθον ἐκ τοῦ ἐπὶ θάτερα πρὸς τὰ στρατόπεδα τὰ ταύτῃ ὄντα προσσχόντες.

VARIANTEN. — *Uit Xiphilinus.* — 1. Ἀγρικόλας *C*, ἀγρικόλαος *V*. — 5. προσσχόντες *Bekker*, προσχόντες *V C*.

AANTEEKENINGEN. — Muiterij van een cohors Usiporum in Britannia, ten tijde van Agricola, 83. — Tacitus, Agricola 28; Martialis VI 60.

Cassius Dio LXVII 5, 3

Μάσυος ὁ Σεμνόνων βασιλεὺς καὶ Γάννα (παρθένος ἦν μετὰ τὴν Οὐελήδαν ἐν τῇ Κελτικῇ θειάζουσα) ἦλθον πρὸς τὸν Δομιτιανόν, καὶ τιμῆς παρ' αὐτοῦ τυχόντες ἀνεκομίσθησαν.

VARIANTEN. — *Uit Excerpta Ursiniana.* — 1. Μάσυος *A B M*, Μαίσυας *Suidas*. — (παρθένος ἦν μετὰ *Bernhardy*, παρθένος (ἦν <δὲ> *Leunclavius*. — Οὐελήδαν *Leunclavius*, βελήδα *A B M Suidas*.

AANTEEKENINGEN. — Ganna, de opvolgster van Veleda, op bezoek bij Domitianus, 91 of 92. — Riese VI 32.

1. Γάννα, elders niet genoemd.
2. Κελτικῇ, als steeds bij Dio, het onafhankelijke Germanië.

Cassius Dio LXVII 11, 1—2

11. Ἀντώνιος δέ τις ἐν Γερμανίᾳ ἄρχων κατὰ τοῦτον τὸν χρόνον τῷ Δομιτιανῷ ἐπανέστη, ὃν Λούκιος Μάξιμος κατηγωνίσατο καὶ καθεῖλεν· ὃς ἐπὶ μὲν τῇ νίκῃ οὐδὲν μέγα ἄξιός ἐστιν ἐπαινεῖσθαι (πολλοὶ γάρ που καὶ ἄλλοι παρὰ δόξαν ἐνίκησαν, οἵ τε στρατιῶται αὐτῷ συνηγωνίσαντο)· (2) ὅτι δὲ τὰ γράμματα, ὅσα ἐν τοῖς τοῦ Ἀντωνίου κιβωτίοις εὑρέθη, παρὰ βραχὺ τὴν ἑαυτοῦ ἀσφάλειαν πρὸς τὸ μηδένα ἐξ αὐτῶν συκοφαντηθῆναι θέμενος ἔκαυσεν, οὐχ ὁρῶ πῶς ἂν αὐτὸν ἀξίως ὑμνήσαιμι.

VARIANTEN. — *Uit Xiphilinus.* — 2. καθεῖλεν *V C*, ἀνεῖλε *cod. Peir.* — 3. οὐδὲν μέγα ἄξιός ἐστιν *cod. Peir.*, οὐ πάνυ ἄξιος *V C*. — πολλοὶ – συνηγωνίσαντο *ontbr. in V C*. — 4. δὲ *V C*, δὲ δὴ *cod. Peir.* — 5. εὑρέθη *V C*, εὗρε *cod. Peir.* — 6. ἂν αὐτὸν ἀξίως *ontbr. in cod. Peir.*

AANTEEKENINGEN. — Antonius Saturninus, stadhouder van Germania Superior, door Lucius Maximus verslagen, 88 of 89.

1. Ἀντώνιος, Lucius Antonius Saturninus, legatus van Germania Superior.

—. Γερμανίᾳ. — Germania beteekent bij Dio het gebied onder Romeinsch bestuur, Κελτική het vrije Germanië.

2. Λούκιος Μάξιμος, Lucius Appius Maximus Norbanus, wellicht legatus van Germania Inferior.

Cassius Dio LXVIII 3, 4

Ἐν τῷ συνεδρίῳ (ὁ Νέρουας) Καίσαρά τε αὐτὸν (τὸν Τραϊανὸν) ἀπέδειξε, καὶ ἐπέστειλεν αὐτῷ αὐτοχειρίᾳ (ἦρχε δὲ τῆς Γερμανίας ἐκεῖνος)·

τίσειαν Δαναοὶ ἐμὰ δάκρυα σοῖσι βέλεσσιν

VARIANTEN. — *Uit Xiphilinus.*

AANTEEKENINGEN. — Traianus, stadhouder van Germania Inferior, 97. — Riese VII 3. — [Aurelius Victor], Epitome 13; Orosius VII 12, 2.

3. *τίσειαν κ. τ. ἑ*, Ilias I 42.

Cassius Dio LXIX 9

9. *Ἀδριανὸς δὲ ἄλλην ἀπ' ἄλλης διαπορευόμενος ἐπαρχίαν, τάς τε χώρας καὶ τὰς πόλεις ἐπισκεπτόμενος, καὶ πάντα τὰ φρούρια καὶ τὰ τείχη περισκοπῶν, τὰ μὲν ἐς ἐπικαιροτέρους τόπους μεθίστη, τὰ δὲ ἔπαυε, τὰ δὲ προσκαθίστατο,* (2) *αὐτὸς πάντα ἁπλῶς, οὐχ ὅπως τὰ κοινὰ τῶν στρατοπέδων, ὅπλα λέγω καὶ μηχανὰς καὶ τάφρους καὶ περιβόλους καὶ χαρακώματα, ἀλλὰ καὶ τὰ ἴδια ἑνὸς ἑκάστου, καὶ τῶν ἐν τῷ τεταγμένῳ στρατευομένων καὶ τῶν ἀρχόντων αὐτῶν, τοὺς βίους τὰς οἰκήσεις τοὺς τρόπους καὶ ἐφορῶν καὶ ἐξετάζων.* — — — (4) *Οὐδὲ τὴν κεφαλὴν οὐκ ἐν θάλπει, οὐκ ἐν ῥίγει ἐκαλύφθη, ἀλλὰ καὶ ἐν ταῖς χίοσι ταῖς Κελτικαῖς καὶ ἐν τοῖς καύμασι τοῖς Αἰγυπτιακοῖς γυμνῇ αὐτῇ περιῄει. Συνελόντι τε εἰπεῖν, οὕτω καὶ τῷ ἔργῳ καὶ τοῖς παραγγέλμασι πᾶν τὸ στρατιωτικὸν δι' ὅλης τῆς ἀρχῆς ἤσκησε καὶ κατεκόσμησεν, ὥστε καὶ νῦν τὰ τότε ὑπ' αὐτοῦ ταχθέντα νόμον σφίσι τῆς στρατείας εἶναι.* (5) *Καὶ διὰ τοῦτο καὶ μάλιστα ἐν εἰρήνῃ τὸ πλεῖστον πρὸς τοὺς ἀλλοφύλους διεγένετο· τήν τε γὰρ παρασκευὴν αὐτοῦ ὁρῶντες, καὶ μήτε τι ἀδικούμενοι καὶ προσέτι καὶ χρήματα λαμβάνοντες οὐδὲν ἐνεόχμωσαν.* (6) *Οὕτω γὰρ καλῶς ἤσκητο τὸ στρατιωτικὸν αὐτῷ ὥστε καὶ τὸ ἱππικὸν τῶν καλουμένων Βατάουων τὸν Ἴστρον μετὰ τῶν ὅπλων διενήξαντο.*

VARIANTEN. — *Uit Xiphilinus.* — 3. *ἐπικαιροτέρους Bekker, ἐπικαιροτάτους VC.* — 12. *ταχθέντα Sylburgius, ἀχθέντα V C, ἐσαχθέντα Sturzius.* — 13. *τοὺς C, τὰς V.* — 16. *Βατάουων Suidas s. v. Ἀδριανός Blancus, βαστάων V C.*

AANTEEKENINGEN. — De reizen van Hadrianus, 119–121. — Riese VII 21. — Vita Hadriani 10–11.

16. *Βατάουων*, te Passau, dat zijn naam aan hen dankt.

Cassius Dio LXXVII 9, 5

(*Ὁ Ἀντωνῖνος*) *Ῥωμαίους πάντας τοὺς ἐν τῇ ἀρχῇ αὐτοῦ, λόγῳ μὲν τιμῶν, ἔργῳ δὲ ὅπως πλείω αὐτῷ καὶ ἐκ τοῦ τοιούτου προσίῃ διὰ τὸ τοὺς ξένους τὰ πολλὰ αὐτῶν μὴ συντελεῖν, ἀπέδειξεν.*

VARIANTEN. — *Uit Excerpta Valesiana en Xiphilinus.* — 2. *προσίῃ Reiske, προσῆι cod. Peir.*

AANTEEKENINGEN. — Caracalla verleent het Romeinsche burgerrecht aan alle inwoners van het Rijk, 212. — Riese VIII 19. — Digesta I 5, 17. — Jullian, Histoire de la Gaule, IV, blz. 522 en volg.

Cassius Dio LXXVII 14, 3

(3) Πολλοὶ καὶ τῶν παρ' αὐτῷ τῷ 'Ωκεανῷ περὶ τὰς τοῦ "Αλβιδος ἐκβολὰς
οἰκούντων ἐπρεσβεύσαντο πρὸς αὐτὸν (τὸν 'Αντωνῖνον) φιλίαν αἰτοῦντες, ἵνα
3 χρήματα λάβωσιν. 'Επειδὴ γὰρ οὕτως ἐπεπράγει, συχνοὶ αὐτῷ ἐπέθεντο πολεμήσειν
ἀπειλοῦντες, οἷς πᾶσι συνέθετο. Καὶ γὰρ εἰ καὶ παρὰ γνώμην αὐτοῖς ἐλέγετο,
ἀλλ' ὁρῶντες τοὺς χρύσους ἐδουλοῦντο ἀληθεῖς γὰρ τοὺς χρύσους αὐτοῖς ἐδωρεῖτο.

VARIANTEN. — *Uit Excerpta Valesiana.* — 3. ἐπεπράγει *cod. Peir.*, ἐπεπράχει *Valesius.*

AANTEEKENINGEN. — Volken aan de Noordzee zenden gezanten naar Caracalla, 213. — Riese VIII 5.

1. Πολλοὶ, wellicht de Chauci of de Saxones; verg. Jullian, Histoire de la Gaule, IV, blz. 531 n. 8 en 542 n. 1.

---

59. — HERODIANUS

HERODIANUS uit Syrië, geb. vóór 180, schreef tegen het midden der derde eeuw in het Grieksch de geschiedenis van den tijd van 59 jaren tusschen den dood van Marcus Aurelius en het begin der regeering van Gordianus III (180–238), Τῆς μετὰ Μάρκον βασιλείας ἱστορίαι, in acht boeken. Zijn werk is onder anderen gebruikt door de Scriptores Historiae Augustae, Ammianus Marcellinus en Iohannes van Antiochië.

J. C. P. Smits, *De geschiedschrijver Herodianus en zijn bronnen* (Leiden, 1913). — Dopp, *Realencyclopädie*, VIII, 954–959. — *Prosopographia*, II, blz. 143 n. 115.

HANDSCHRIFTEN:

A = München, *Staatsbibliothek*, cod. gr. 157, van de 14de eeuw.
B = Weenen, *Nationalbibliothek*, ms. gr. 59, van de 15de eeuw.
V = Venetië, *Bibl. Marciana*, gr. 389, van de 15de eeuw.
g = Leiden, *Universiteitsbibliotheek*, Gronovianus Q. 88, van de 15de eeuw.
l = Florence, *Bibl. Laurentiana*, LXX 17, van de 15de eeuw.
a = uitg. van Aldus Manutius (Venetië, 1503).

UITGAAF. — L. Mendelssohn (Leipzig, 1883). — *Excerpten* bij Dom Bouquet, Recueil des historiens, blz. 485–487; Cougny, Extraits des auteurs grecs, V, blz. 50–81.

Herodianus II 11, 5

(Ὁ Σεβαστὸς) ποταμῶν τε μεγέθεσι καὶ τάφρων ἢ ὀρῶν προβλήμασιν ἐρήμῳ τε γῇ καὶ δυσβάτῳ φράξας τὴν ἀρχὴν ὠχυρώσατο.

Aanteekeningen. — Augustus trachtte aan het Romeinsche rijk natuurlijke grenzen te geven. — Riese III 147. — Verg. Tacitus, Annales I 11.

Herodianus IV 13, 6

Γερμανοὶ δὲ ἱππεῖς, οἷς [ὁ] Ἀντωνῖνος ἔχαιρε φρουροῖς τε τοῦ σώματος
ἔχρητο, οὐ τοσοῦτον ἀφεστῶτες ὅσον οἱ λοιποί, πρῶτοί τε ἰδόντες τὸ γενόμενον,
3 διώξαντες τὸν Μαρτιάλιον κατηκόντισαν.

Varianten. — 1. ὁ *a, ontbr. in A B V g l.* — 2. οὐ *a g l,* οὗ ου *A B V.* — ὅσον *Bekker,* ἐς ὅσον *hss.* — γινόμενον *B V.*

Aanteekeningen. — De Germaansche lijfwacht van keizer Caracalla, vermeld bij gelegenheid van zijn vermoording, 217. — Riese VIII 16. Capelle, blz. 218 en 469,

1. Γερμανοὶ – ἱππεῖς; verg. de equites singulares, de lijfwacht van de keizers sedert Hadrianus. — Verg. Cassius Dio LXXVIII 6, 1.

–. Ἀντωνῖνος, Marcus Aurelius Antoninus, bijgenaamd Caracalla, keizer van 211 tot 217.

3. Μαρτιάλιον, den moordenaar van Caracalla.

Herodianus VI 7, 6—7

Μέγιστοι γὰρ δὴ οὗτοι ποταμῶν ὑπ' ἄρκτῳ ῥέουσι, Ῥῆνός τε καὶ Ἴστρος, ὁ
μὲν Γερμανοὺς ὁ δὲ Παίονας παραμείβων· οἳ θέρους μὲν ναυσίπορον ἔχουσι τὸ
4 ῥεῖθρον διὰ βάθος τε καὶ πλάτος, τοῦ δὲ χειμῶνος παγέντες ὑπὸ τοῦ κρύους ἐν
πεδίου σχήματι καθιππεύονται. (7) Ἀντιτυπὲς δὲ οὕτω καὶ στερρὸν γίγνεται τό
ποτε ῥεῖθρον, ὡς μὴ μόνον ἵππων ὁπλαῖς καὶ ποσὶν ἀνθρώπων ἀντέχειν, ἀλλὰ
6 καὶ τοὺς ἀρύσασθαι θέλοντας μὴ κάλπεις ἐπ' αὐτὸ μηδὲ κοῖλα σκεύη φέρειν,
πελέκεις δὲ καὶ δικέλλας, ἵν' ἐκκόψαντες γυμνόν τε σκεύους ἀράμενοι τὸ ὕδωρ
φέρωσιν ὥσπερ λίθον.

Varianten. — 3. πάγεντες *a,* πάγεντος *A B V g l.* — κρίους *B V.* — 4. γίνεται *hss.* — 5. ἀνθρώπου *B V.* — 6. ἐπ' αὐτὸ *Reiske,* ἐπ' αὐτῷ *B V a g l,* ἐς αὐτὸ *A.* — 8. φέρουσιν *B g l.*

Aanteekeningen. — De dicht gevroren Rijn. — Riese VIII 28 en XIII 93. Capelle, blz. 219. — Hieruit [Aristoteles], De mirabilibus auscultationibus 168.

Herodianus VII 2, 9

Τὰ πρὸς τὴν εἴσοδον ἐς τὸ ἔαρ παρεσκευάζετο. Ἠπείλει γάρ (καὶ ποιήσειν ἔμελλεν) ἐκκόψειν τε καὶ ὑποτάξειν τὰ μέχρις Ὠκεανοῦ Γερμανῶν ἔθνη βάρβαρα.

VARIANTEN. — 2. *μέχρι α.*

AANTEEKENINGEN. — Toebereidselen van keizer Maximinus (235–238) om Germanië te onderwerpen tot de Noordzee, 236. — Riese VIII 42. — Verg. Vita Maximinorum 13, 3–4, waar Herodianus wordt geciteerd. — Verg. het plan van Marcus Aurelius, Vita Marci 24, 5.

1. *εἴσοδον*, een nieuwe expeditie in Germanië.

–. *ἔαρ*, de lente van 236.

–. *παρεσκευάζετο*, n.l. Maximinus Thrax; verg. E. Hohl, Realencycolopädie, X, 852 en volg.

2. *Ὠκεανοῦ*, de Noordzee of zelfs de Oostzee; verg. Vita Maximinorum 13, 3.

---

60. — ORIGENES

ORIGENES, geb. omstreeks 185 te Alexandrië, leefde sedert omstreeks 235 in Caesarea, overl. omstreeks 255. Van zijn zeer vele geschriften is voor deze uitgaaf van belang de commentaar op het Evangelie van Mattheus in 25 boeken, geschreven te Caesarea na 244, waarvan bewaard zijn boek X tot XVII (commentaar op Mattheus 13, 36–22, 33) van het oorspronkelijk en in het Latijn het commentaar op Mattheus 16, 13–27, 63.

O. Bardenhewer, *Geschichte der altchristlichen Literatur*, II (1914), blz. 96 en volg.

UITGAAF van alle werken: Charles de la Rue (Parijs, 1733–1759), herdrukt o.a. bij Migne, Patrologia graeca, XI–XVII (Parijs, 1857–1860).

Origenes, In Mattheum 24, 9 (XIII, 1655, Migne)

Quid autem dicamus de Britannis, aut Germanis qui sunt circa Oceanum, vel apud barbaros Dacos et Sarmatas et Scythas, quorum plurimi nondum
3 audierunt Evangelii verbum.

AANTEEKENINGEN. — Nog geen Christenen onder de Germanen aan de Noordzee omstreeks 250. — Verg. Irenaeus, Adversus haereses I 10, 2; Tertullianus, Adversus Iudaeos 7. — Harnack, Mission und Ausbreitung, II (1915), blz. 278.

1. *Germanis – Oceanum*, de Germanen aan de Noordzee. Hier blijkt dus, dat er bij de Germanen aan den Rijn wel reeds Christenen waren.

---

61. — HISTORIA AUGUSTA

HISTORIA AUGUSTA of *Scriptores historiae augustae* noemt men (naar Vita Taciti 10, 3) een verzameling levensbeschrijvingen der Romeinsche keizers van Hadrianus tot Numerianus en Carinus, dus tot het begin der regeering van Diocletianus, 117–284. In het voornaamste handschrift (den *Palatinus*) luidt de titel der verzameling: *Vitae diversorum principum et tyrannorum a divo Hadriano usque ad Numerianum a diversis compositae,* maar dit kan niet de oorspronkelijke titel zijn, daar de verzameling zeker aansloot bij Suetonius en dus begon met het leven van Nerva. In de excerpten is de titel: *Vitae Caesarum.* — De verschillende biographiën staan op naam van zes, ons overigens geheel onbekende schrijvers: Aelius Spartianus, Iulius Capitolinus, Vulcatius Gallicanus, Aelius Lampridius, Trebellius Pollio, Flavius Vopiscus. Deze schrijvers hebben hun biographiën opgedragen aan Diocletianus en Constantinus I. Zij leefden dus in het einde der 3de of het begin der 4de eeuw, of wilden althans den indruk geven, dat zij in dien tijd schreven. Dessau heeft evenwel opgemerkt, dat in de biographiën toespelingen voorkomen op personen uit de tweede helft der 4de eeuw (vooral op de familie der Probi) en dat Aurelius Victor (Caesares 20, 1–31 voor Vita Septimii Severi 17, 5–19, 4) en Eutropius (8, 11, 14 voor Vita Marci 16, 3–18, 3) zijn gebruikt; het geheel schijnt te dateeren uit den tijd van Iulianus (Baynes) of is althans in dien tijd door een redactor of vervalscher omgewerkt. — Bestanddeelen uit den tijd na Constantinus I zijn inderdaad in de levensbeschrijvingen onloochenbaar (Leo), maar er is in elk geval een oud bestanddeel in te vinden (Mommsen); men constateert ook den stijl van verschillende schrijvers (Wölfflin) en een verschillende manier van werken. De laatste reeks van levens, van Valerianus tot Carinus, die op naam staan van Trebellius Pollio en Flavius Vopiscus, vertoont geen sporen van een nieuwe bewerking (Wölfflin). Mogelijk zijn deze levens met de levens der tegenkeizers of tyrannen door den redactor uit den tijd van Iulianus (of Theodosius?) vervaardigd (Hohl); de andere levens kunnen door hem zijn omgewerkt; hij heeft redevoeringen, brieven en oorkonden ingelast en bekortingen aangebracht, waarvoor hij dan Aurelius Victor en Eutropius heeft gebruikt. Deze redactor is het ook geweest, die de verzameling in een corpus bijeen heeft gebracht. — Als bronnen zijn gebruikt voor het eerste deel der biographiën een schrijver van annalen, wiens naam wij niet kennen (waarschijnlijk een voortzetting van Tacitus' Annales en Historiae tot den tijd van Caracalla of Alexander Severus), en waarschijnlijk meerdere werken met biographiën van keizers, onder anderen het werk van Marius Maximus, met levensbeschrijvingen der keizers van Nerva tot Heliogabalus als een vervolg op Suetonius. In het tweede gedeelte zijn gebruikt Herodianus, Dexippus en een geschiedenis der Romeinsche keizers (van Caesar of Augustus tot Diocletianus, later nog vervolgd van 284 tot 357), die ook door Aurelius Victor en Eutropius is gebruikt.

Ch. Lécrivain, *Etudes sur l'histoire Auguste* (Parijs, 1904), met bibliographie. — E. Hohl, *Das Problem der Historia Augusta. Neue Jahrbücher,* XXXIII (1914), blz. 698–712. — O. Hirschfeld, *Kleine Schriften,* blz. 887–891. — E. Diehl, *Realencyclopädie,* VIII, 2051–2110. — N. Baynes, *The Historia Augusta, its date and purpose* (Oxford, 1926).

H. Dessau, *Hermes*, XXIV (1889), blz. 337-392; XXVII (1892), blz. 561–605. — Mommsen, *Zu den Scriptores Historiae Augustae. Hermes*, XXV (1890), blz. 228–292 = *Gesammelte Schriften*, VII, blz. 302–362. — E. von Wölfflin, *Sitzungsberichte der bayerischen Akademie*, 1891, blz. 465 en volg. — H. Vermaat, *De aetate qua conscripta est Historia Augusta* (Diss. Leiden, 1893). — U. Leo, *Die griechisch-römische Biographie*, blz. 268-304. — O. Seeck, *Neue Jahrbücher für Philologie*, 141 (1890), blz. 609–639; *Rheinisches Museum*, LXVII (1912), blz. 591 en volg. — E. Hohl, *Vopiscus und Pollio. Klio*, XII (1912), blz. 474–482; *Bursian's Jahresbericht*, 1924.

E. Kornemann, *Kaiser Hadrian und der letzte grosse Historiker von Rom* (Leipzig, 1905). — O. Th. Schulz, *Das Kaiserhaus der Antonine und der letzte Historiker Roms* (Leipzig, 1907).

A. Enmann, *Eine verlorene Geschichte der römischen Kaiser und das Buch de viris illustribus urbis Romae. Philologus*, Suppl. Band IV (1884), blz. 335 en volg.

HANDSCHRIFTEN EN OUDE UITGAVEN:

A = Admont, *Bibl. der Abdij*, nr. 297, van het jaar 1439.
B = Bamberg, *Staatsbibliothek*, E III 19, van de 9de eeuw.
Ch = Rome, *Bibl. Vaticana*, Chigianus H VII 239, van de 15de eeuw.
M = editio princeps (Milaan, 1475).
O = Rome, *Bibl. Vaticana*, Ottobonianus 1304, van de 15de eeuw.
P = Rome, *Bibl. Vaticana*, Palatinus lat. 899, van de 9de eeuw.
R = Parijs, *Bibl. Nationale*, ms. lat. 5807 *(Regius)*, van de 14de eeuw.
V = Rome, *Bibl. Vaticana*, lat. 1899, van de 14de eeuw.
Σ = twee of meer handschriften van de groep bestaande uit *A*, *Ch*, *R* en *V*.

P is het voornaamste handschrift; *B*, *O* en vele andere handschriften zijn afschriften van *P*.

E. Hohl, *Beiträge zur Textgeschichte der Historia Augusta. Klio*, XIII (1913), blz. 258–288 en 387–423. — S. H. Ballou, *The manuscript tradition of the Historia Augusta* (Leipzig, 1914).

UITGAVEN. — E. Hohl (Leipzig, Teubner, 1927). — H. Peter (Leipzig, Teubner, 1876 en 1884). — D. Magie (Londen, Heinemann, 1922 en volg.), *met Engelsche vertaling*. — *Excerpten* bij Dom Bouquet, Recueil des historiens, blz. 536–541.

Vita Hadriani 10—11

10. Post haec profectus in Gallias omnes civitates variis liberalitatibus sublevavit. (2) Inde in Germaniam transiit pacisque magis quam belli cupidus militem, quasi bellum immineret, exercuit. – – –

11. – – – (2) Ergo conversis regio more militibus Brittaniam petit, in qua multa correxit murumque per octoginta milia passuum primus duxit, qui barbaros Romanosque divideret.

VARIANTEN. — 1. civitates variis *Rösinger Damsté*, casuariis *P* Σ, causarios *Egnatius*, eas uariis *Mommsen*, omnes casus uariis liberalitatibus *Madvig*. — 2. transiit P^2 *B*, transit P^1. — 4. regimine morum *Centerwall*, imperatorio more *Schulz*. — 6. ut barbaros P^3, ut et Σ.

AANTEEKENINGEN. — Reizen van keizer Hadrianus, 121. — Riese VII 20. Capelle, blz. 203. — Cassius Dio LXIX 9. — J. Dürr, Die Reisen des Kaisers Hadrian (Weenen, 1881). — Von Rohden, Realencyclopädie, I, 493. — Kornemann, Kaiser Hadrian, blz. 41–59. — W. Weber, Untersuchungen zur Geschichte des Kaisers Hadrianus (Leipzig, 1907).

1. *Post haec*, na zijn eerste regeeringsdaden te Rome. — De reis naar Gallië valt in de jaren 121 tot 125.

2. *Inde*. — In werkelijkheid waren het wellicht verschillende reizen, die zich over een reeks van jaren hebben uitgestrekt.

–. *Germaniam*. — Daar stichtte Hadrianus *Forum Hadriani* in Zuid-Holland, wellicht in 121. — Verg. Korrespondenzblatt der Westdeutschen Zeitschrift, XV (1896), 196; XIX (1900), 33; Limesblatt, 1896, 549 en volg.

4. *regio*, in de beteekenis van *imperatorio*, dikwijls in de excerpten uit den anonymen historicus; verg. Kornemann, Kaiser Hadrian, blz. 43.

–. *Brittaniam petit*, in 122.

5. *murum - duxit*, van de Solway naar de Tyne. — Over de limes in Britannia verg. Fabricius, Realencyclopädie, XIII, 615 en volg. — De muur van Hadrianus beteekende een terugtrekken der troepen een eind achter de grens van Agricola. — Verg. Vita Hadriani 12, 6.

–. *octoginta milia passuum*, 80 mp. bijna 120 km, in werkelijkheid meer dan 130 km.

Vita Hadriani 12, 6

(6) Per ea tempora *(Hadrianus)* et alias frequenter in pluribus locis, in quibus barbari non fluminibus sed limitibus dividuntur, stipitibus magnis in modum ruralis saepis funditus iactis atque conexis barbaros separavit.

VARIANTEN. — 1. prurimis P^1 *B*. — 3. im modum *P*. — ruralis *Ohl*, muralis *P* Σ.

AANTEEKENINGEN. — Grensverdediging onder keizer Hadrianus. — Riese VII 25. Capelle, blz. 203. — Over de politiek van verdediging der grenzen onder Hadrianus verg. Kornemann, Kaiser Hadrian, blz. 1 en volg. — Hadrianus heeft vooral gestreefd naar een zeer krachtig verdedigde, zoo mogelijk, natuurlijke grenslinie en voor dit doel zelfs eenige onder Traianus veroverde gebieden laten ontruimen.

2. *stipitibus*, palissadeeringen.

Vita Hadriani 20, 4

(Hadrianus) multas civitates Hadrianopolis appellavit.

AANTEEKENINGEN. — Hadrianus noemt steden naar zichzelf. — Riese VII 30.

1. *Hadrianopolis*; verg. *Forum Hadriani* in Zuid-Holland; verg. C.I.L. III 4279.

Vita Marci 24, 5—6

(5) Voluit Marcomanniam provinciam, voluit etiam Sarmatiam facere, (6) et fecisset, nisi Avidius Cassius rebellasset sub eodem in oriente. Atque imperatorem se appellavit.

VARIANTEN. — 3. appellauit *P* Σ, appellasset *Peter*.

AANTEEKENINGEN. — Keizer Marcus Aurelius (161–180) wenschte geheel Germanië tot een deel van het Romeinsche rijk te maken, 175. — Capelle, blz. 212. — Verg. Mommsen, bij E. Petersen, A. v. Domaszewski, G. Calderini, Die Marcus-Säule (1897), blz. 27.

1. *voluit*, keizer Marcus Aurelius.

–. *Sarmatiam*; hij nam den titel Sarmaticus aan.

2. *Avidius Cassius*, Lucius Avidius Cassius; verg. de Vita Avidii Cassii; verg. P. v. Rohden, Realencyclopädie, II, 2378.

–. *rebellasset*, in Syrië; hij werd na een heerschappij van enkele maanden door Marcus Aurelius overwonnen (175).

Vita Pertinacis 2, 3

(3) Inde Classem Germanicam *(Pertinax)* rexit. Mater eum usque in Germaniam prosecuta est ibique obiit; cuius etiam sepulchrum stare nunc dicitur.

VARIANTEN. — 2. prosecuta Σ, persecuta *P*. — obiit *Helm*, obit *P*.

AANTEEKENINGEN. — Pertinax commandant van de vloot op den Rijn. — Riese VII 56. — De vloot lag in het gebied van de monden van den Rijn, met haar hoofdkwartier niet ver van Keulen.

1. *Pertinax*, Publius Helvius Pertinax, keizer in 193.

–. *rexit*, omstreeks 160.

Vita Pertinacis 11, 8—9

(8) Verum cum *(milites)* ad interiora *(Palatii)* prorumperent, Pertinax ad eos processit eosque longa et gravi oratione placavit. (9) Sed cum Tausius quidam, unus e Tungris, in iram et in timorem milites loquendo adduxisset, hastam in pectus Pertinacis obiecit.

VARIANTEN. — 2. processit Σ, praecessit *P*. — cur tausius *P*, cum cirasius Σ. — 3. in timore *P*, timorem *A*, tumorem *Salmasius*.

AANTEEKENINGEN. — Tausius, een Tunger, doodt keizer Pertinax, 193. — Riese VII 66. Capelle, blz. 469.

2. *eos*; verg. 11, 1: *trecenti de castris armati ad imperatorias aedes – venere*. Het waren praetoriani opgestookt door den praefectus praetorio Aemilius Laetus.

Vita Didii Iuliani 1, 6—9

(6) Post praeturam *(Didius Iulianus)* legioni praefuit in Germania vicensimae secundae Primigeniae. (7) Inde Belgicam sancte et diu rexit. Ibi Cauchis Germaniae populis, qui Albim fluvium adcolebant, erumpentibus restitit tumultuariis auxiliis provincialium. (8) Ob quae consulatum meruit testimonio imperatoris. Cattos etiam debellavit. (9) Inde Dalmatiam regendam accepit eamque a confinibus hostibus vindicavit. Post Germaniam Inferiorem rexit.

VARIANTEN. — 2. bellicam *P*. — 3. album *P*, albium Σ.

AANTEEKENINGEN. — Didius Iulianius, als keizer de opvolger van Pertinax (193), legatus van Belgica in de jaren 172 tot 174 en van Germania Inferior. — Riese VII 57. Capelle, blz. 205. — Verg. de inscriptie Dessau, Inscriptiones Lat. selectae 412 (C. I. L. VI 1401).

1. *legioni - Primigeniae,* die te Mainz in garnizoen lag.

3. *Cauchis,* waarschijnlijk een aanval doende van den zeekant aan den mond van de Schelde, zooals later de Saksen; later worden de Cauchi wellicht nog genoemd door Zosimus III 6, 1, maar de lezing is daar onzeker.

4. *tumultuariis auxiliis provincialium,* waarvoor hij gebruik maakte van ongeregelde troepen, die voor de gelegenheid uit de bewoners der provincie waren gerecruteerd.

–. *consulatum,* dat hij in 175 bekleedde.

5. *imperatoris,* Marcus Aurelius.

6. *Germaniam Inferiorem*; verg. zijn naam op stempels van baksteenen; zie beneden in de Tweede Afdeeling.

Vita Maximinorum 13, 3—4

(3) Pacata Germania Sirmium venit, Sarmatis inferre bellum parans atque animo concipiens usque ad Oceanum septentrionales partes in Romanam ditionem redigere; (4) quod fecisset, si vixisset, ut Herodianus dicit, Graecus scriptor, qui ei, quantum videmus, in odium Alexandri plurimum favit.

VARIANTEN. — 2. concipiens *Madvig Peter*, concupiens *P*, habens concupiensque Σ.

AANTEEKENINGEN. — Keizer Maximinus Thrax (235–238) wenscht geheel Germanië tot een deel van het Romeinsche rijk te maken, 237. — Riese VIII 47. — Herodianus VII 2, 9.

1. *Sirmium,* thans Mitrowitz aan de Save bij den Donau.

–. *venit,* keizer Maximinus.

2. *usque ad Oceanum*; daarbij nam hij een plan van keizer Marcus weer op; verg. vita Marci 24, 5.

5. *Herodianus,* VII 2, 9; zie hier boven.

4. *Alexandri,* Severus Alexander.

Vita Gallienorum 7, 1

7. Contra Postumum igitur Gallienus cum Aureolo et Claudio duce, qui postea imperium optinuit, principe generis Constanti Caesaris nostri, bellum iniit, et cum multis auxiliis Postumus iuvaretur Celticis atque Francicis, in bellum cum Victorino processit, cum quo imperium participaverat.

Varianten. — 2. principem *P* Σ. — 3. iniit et cum *Gruterus*, incitet cum *P*, incepit cum Σ.

Aanteekeningen. — Postumus beschikt in den strijd tegen Gallienus over Frankische hulptroepen. — Riese VIII 91. Capelle, blz. 251.

1. *Postumum,* Marcus Cassianus Latinius Postumus, die in 258 in Gallië tot keizer was uitgeroepen; verg. Vita Gallien. 4, 3.

–. *Gallienus,* Publius Licinius Egnatius Gallienus, zoon en mederegent van keizer Valerianus, 253–268.

–. *Aureolo,* veldheer van Gallienus, die later korten tijd keizer was.

–. *Claudio,* Marcus Aurelius Claudius, als keizer Claudius II of Claudius Gothicus (268–270).

3. *auxiliis – Francicis*; de Franken waren zijn bondgenooten.

–. *Celticis,* waarschijnlijk naar Grieksche bron; bedoeld zijn Germanen.

4. *Victorino,* Marcus Piavonius Victorinus, keizer van 268 tot 270 ongeveer.

Tyranni triginta 3, 1—7

3. Postumus. — Hic vir in bello fortissimus, in pace constantissimus, in omni vita gravis, usque adeo ut Saloninum filium suum eidem Gallienus in Gallia positum crederet quasi custodi vitae et morum et actuum imperialium institutori. (2) Sed, quantum plerique adserunt (quod eius non convenit moribus), postea fidem fregit et occiso Salonino sumpsit imperium. (3) Ut autem verius plerique tradiderunt, cum Galli vehementissime Gallienum odissent, puerum autem apud se imperare ferre non possent, eum, qui commissum regebat imperium, imperatorem appellarunt missisque militibus adulescentem interfecerunt. (4) Quo interfecto ab omni exercitu et ab omnibus Gallis Postumus gratanter acceptus talem se praebuit per annos septem, ut Gallias instauraverit, cum Gallienus luxuriae et popinis vacaret et amore barbarae mulieris consenesceret. (5) Gestum est tamen a Gallieno contra hunc bellum tunc, cum sagitta Gallienus est vulneratus. (6) Si quidem nimius amor erga Postumum omnium erat in Gallicanorum mente populorum, quod summotis omnibus Germanicis gentibus Romanum in pristinam securitatem revocasset imperium. (7) Sed cum se gravissime gereret, more illo, quo Galli novarum rerum semper sunt cupidi, Lolliano agente, interemptus est.

(8) Si quis sane Postumi meritum requirit, iudicium de eo Valeriani ex hac epistula, quam ille ad Gallos misit, intelleget: (9) 'Transrenani limitis ducem et Galliae praesidem Postumum fecimus, virum dignissimum severitate Gallorum. – – –'

Varianten. — 7. ferre imperare *P A Ch*, imperare ferre *R Peter*. — 14. mente

Salmasius, gente *P* Σ. — 16. gereret *O Baehrens*, regeret *P* Σ. — 19. intellegit *P*, intelliget Σ. — limitis, milites *P* Σ.

Aanteekeningen. — Postumus, keizer in Gallië, 258–268. — Riese VIII 84.

1. *Postumus*, Marcus Cassianus Latinius Postumus, keizer in Gallië van 258 tot 268 (de chronologie is geheel onzeker). — A. Blanchet, L'avènement de Postume. Revue des études anciennes, XIV (1912), blz. 292–298.

2. *Saloninum*, Publius Licinius Cornelius Saloninus, de jongere zoon van keizer Gallienus; in werkelijkheid was het de oudere zoon Publius Licinius Egnatius Gallienus, die evenwel wellicht ook Saloninus heette. — Verg. Zosimus I 38,2.

–. *Gallienus*, zoon en mederegent van keizer Valerianus, van 253 tot 268.

5. *sumpsit imperium*, in 258.

11. *Gallias instauraverit*; hij heeft een Gallisch-Germaansch onafhankelijk rijk willen stichten. — H. Cannegieter, Postumus Bataviae adsertor (Utrecht, 1758). — E. Norden, Die Germanische Urgeschichte, blz. 177 en volg.

–. *luxuriae*, etc. — Deze voorstelling van zaken kan niet geheel juist zijn.

13. *cum sagitta - vulneratus*, in 259 of 260; verg. Vita Gallienorum 4, 4; Zonaras XII 24.

17. *Lolliano*, Gaius Laelianus, volgens de munten.

19. *ducem - praesidem*, wellicht in 257; verg. Zosimus I 38, 2; Zonaras XII 24. Het is waarschijnlijk geen officieele titel, maar een omschrijving der functie.

Tyranni triginta 5, 1—6

5. Lollianus. — Huius rebellione in Gallia Postumus, vir omnium fortissimus, interemptus est. - - - (4) Et Lollianus quidem nonnihilum rei publicae profuit. Nam plerasque Galliae civitates, nonnulla etiam castra, quae Postumus per septem annos in solo barbarico aedificaverat, quaeque interfecto Postumo subita inruptione Germanorum et direpta fuerant et incensa, in statum veterem reformavit. Deinde a suis militibus, quod in labore nimius esset, occisus est.

(5) Ita Gallieno perdente rem publicam in Gallia primum Postumus, deinde Lollianus, Victorinus deinceps, postremo Tetricus (nam de Mario nihil dicimus) adsertores Romani nominis extiterunt. (6) Quos omnes datos divinitus credo, ne, cum illa pestis inauditae luxuriae impediretur malis, possidendi Romanum solum Germanis daretur facultas.

Varianten. — 3. quae *ontbr. in P.* — 4. quae *P*, quaeque Σ. — 5. inrubtione *P*. — statum *P*, in statum Σ, ad statum *Krauss*, statum in *Peter*. — 9. traeticus *P*, tetricus Σ. — 11. inauditae luxuriae *Salmasius*, inaudita luxuria *P* Σ.

Aanteekeningen. — Keizers in Gallië ten tijde van Gallienus. — Riese VIII 94. Capelle, blz. 251.

1. *Lollianus*, Gaius Ulpius Cornelius Laelianus, korten tijd keizer in 268.

3. *castra*. — Blijkbaar heeft Postumus gestreefd naar uitbreiding van zijn rijk over den Rijn.

4. *in solo barbarico*. — Dit kan niet anders beteekenen dan in het land rechts van den Rijn.

9. *Victorinus,* Marcus Piavonius Victorinus, keizer ongeveer van 268 tot 270.

–. *Tetricus,* Gaius Esuvius Tetricus, keizer ongeveer van 270 tot 274.

–. *Mario,* Marcus Aurelius Marius; verg. Tyranni triginta 8, 1: *triduo tantum imperavit;* dit kan evenwel niet juist zijn.

Tyranni triginta 6, 1—3

6. Victorinus. — Postumus senior cum videret multis se Gallieni viribus peti atque auxilium non solum militum verum etiam alterius principis necessarium, Victorinum, militaris industriae virum, in participatum vocavit imperii et cum eodem contra Gallienum conflixit. (2) Cumque adhibitis ingentibus Germanorum auxiliis diu bella traxissent, victi sunt. (3) Tunc interfecto etiam Lolliano solus Victorinus in imperio remansit.

Varianten. — 2. aulium P^1.

Aanteekeningen. — Postumus, Laelianus en Victorinus, keizers in Gallië, 258–270. — Riese VIII 93.

1. *Victorinus,* Marcus Piavonius Victorinus, wellicht de praefectus der garde van Postumus, keizer wellicht van 265 of van 268 tot 270.

–. *Postumus,* Marcus Cassianus Latinius Postumus, keizer in Gallië van 258 tot 268.

–. *Gallieni,* Publius Lucinius Gallienus, zoon en mederegent van keizer Valerianus, van 253 tot 268.

4. *conflixit;* oorlog van Gallienus tegen Postumus en Victorinus, wellicht in 265; verg. Vita Gallienorum 4, 6; 7, 1 en 21, 5; Tyranni triginta 11, 3; Zosimus I 40, 1; Zonaras XII 24.

5. *Germanorum,* en Franken; verg. Vita Gallienorum 7, 1.

6. *Lolliano,* Gaius Laelianus, die tegen Postumus was opgestaan.

Tyranni triginta 24, 1—4

24. Tetricus Senior. — Interfecto Victorino et eius filio mater eius Victoria sive Vitruvia Tetricum senatorem populi Romani praesidatum in Gallia regentem ad imperium hortata, quod eius erat, ut plerique loquuntur, adfinis, Augustum appellari fecit filiumque eius Caesarem nuncupavit. (2) Et cum multa Tetricus feliciterque gessisset diuque imperasset, ab Aureliano victus – – se gravissimo principi et severissimo dedit. – – – (4) Aurelianus – – senatorem populi Romani eundemque consularem, qui iure praesidiali omnes Gallias rexerat, per triumphum duxit.

Varianten. — 2. ettricum *P*. — 5. que gessit *P*, egisset Σ. — auriliano P^1, Aureliano principe Σ.

Aanteekeningen. — Tetricus stadhouder en keizer in Gallië. — Riese VIII 100.

1. *Tetricus,* Gaius Esuvius Tetricus, keizer van 270 ongeveer tot 274; verg. Vita Claudii 7, 5.

1. *Victorino* – *Vitruvia*; verg. Tyranni triginta 6, 3; 7, 1; en 31, 1.

2. *praesidatum* – *regentem*; verg. beneden: *qui iure praesidiali omnes Gallias rexerat.*

4. *filium*, die denzelfden naam droeg; verg. Tyranni triginta 25.

5. *Aureliano*, Lucius Domitius Aurelianus, keizer van 270 tot 275.

6. *dedit*; verg. Vita Aureliani 32, 3.

8. *per triumphum duxit*, in 274; verg. Vita Aureliani 34, 2; later werd Tetricus *corrector Lucaniae*; verg. Vita Aureliani 39, 1.

Vita Aureliani 7, 1—2

7. Idem *(Aurelianus)* apud Mogontiacum tribunus legionis sextae Gallicanae Francos inruentes, cum vagarentur per totam Galliam, sic adflixit, ut trecentos ex his captos septingentis interemptis sub corona vendiderit. (2) Unde iterum de eo facta est cantilena:

'Mille Sarmatas, mille Francos semel et semel occidimus,
Mille Persas quaerimus'.

VARIANTEN. — 1. Mogontiacum Σ, montiacum *P*. — 4. deo P^1, de eo Σ. — 5. Mille Francos, mille simul/ Sarmatas occidimus,/ Mille mille mille mille/ Mille Persas quaerimus *Oberdick*. — 6. Mille mille mille mille mille Persas quaerimus *Corssen*.

AANTEEKENINGEN. — Aurelianus overwint de Franken. — Riese VIII 80. Capelle, blz. 252.

1. *Aurelianus*, Lucius Domitius Aurelianus, keizer van 270 tot 275.

–. *tribunus legionis VI Gallicanae.* — In dien tijd lag te Mainz Legio XXII, maar Aurelianus kan commandant zijn geweest van een cohors Gallica. Gewoonlijk plaatst men deze gebeurtenis omstreeks 241, dus onder de regeering van Gordianus III (238–244).

2. *Francos*, hier voor het eerst genoemd; verg. Vita Aureliani 33, 4. — De tijd is onzeker, wellicht 241, mogelijk later, tusschen 253 en 257 (verg. Eutropius IX 8, etc.). — Opmerkelijk is het, dat de Franken hier vermeld worden in de buurt van Mainz, terwijl zij later, van 277 af (verg. Vita Probi 12, 3), steeds aan den Beneden-Rijn, beneden Bonn, voorkomen.

–. *adflixit*; verg. Vita Aureliani 9, 4, waar Aurelianus wordt genoemd *Galliarum restitutor.*

Vita Aureliani 33—34, 2

33. Non absque re est cognoscere, qui fuerit Aureliani triumphus; fuit enim speciosissimus. – – – (4) Praecesserunt elephanti viginti, – – Franci Suevi Vandali Germani religatis manibus captivi. – – –

34. – – – (2) Inter haec fuit Tetricus clamide coccea, tunica galbina, bracis Gallicis ornatus, adiuncto sibi filio, quem imperatorem in Gallia nuncupaverat.

VARIANTEN. — 3. uandali Σ, uanduli P^1, vuandali *P*. – religati *P* Σ.

Aanteekeningen. — Franken en keizer Tetricus meegevoerd in den triumf van keizer Aurelianus, 274. — Riese VIII 114. Capelle, blz. 243.

2. *Franci*; verg. Vita Aureliani 7, 1–2.

5. *Gallicis*; mogelijk was hij van Gallische afkomst.

Vita Probi 11, 5—12, 3

(5) Item senatus consultum, die III nonas Februarias in aede Concordiae. Inter cetera: Aelius Scorpianus consul dixit: '– – – (9) Tu Francicus, tu Gothicus, tu Sarmaticus, tu Parthicus, tu omnia. – – –'

12. Post haec Manlius Statianus, qui primae sententiae tunc erat, ita locutus est: '– – – (3) Enimvero quae mundi pars est, quam ille non vincendo didicerit? Testes sunt Marmaridae in Africae solo victi, testes Franci in inviis strati paludibus, testes Germani et Alamanni longe a Rheni summoti litoribus'.

Varianten. — 1. nona P^1. — 7. in inviis *Salmasius*, in uis P^1, in uiis *P*, etiam inuiis *R*, in inuijs *Ch.*

Aanteekeningen. — Probus overwinnaar der Franken, uit het verslag van een zitting van den senaat, in den tempel van Concordia, 5 Febr. 276. — Riese VIII 121. Capelle, blz. 255.

2. *Aelius Scorpianus*, overigens onbekend.

–. *Tu Francicus*; de toegesprokene is keizer Probus (276–282). — Over de Franken verg. Vita Aureliani 7, 1–2, en Zosimus I 68, 1.

4. *Manlius Stratianus*, overigens onbekend.

Vita Probi 13, 5—15, 2

(5) His gestis *(Probus)* cum ingenti exercitu Gallias petit, quae omnes occiso Postumo turbatae fuerant, interfecto Aureliano a Germanis possessae. (6) Tanta autem illic proelia et tam feliciter gessit, ut a barbaris sexaginta per Gallias nobilissimas reciperet civitates, praedam deinde omnem, qua illi praeter divitias etiam efferebantur ad gloriam. (7) Et cum iam in nostra ripa, immo per omnes Gallias securi vagarentur, caesis prope quadringentis milibus, qui Romanum occupaverant solum, reliquias ultra Nigrum fluvium et Albam removit. (8) Tantum his praedae barbaricae tulit, quantum ipsi Romanis abstulerant. Contra urbes Romanas castra in solo barbarico posuit atque illic milites collocavit.

14. – – – (2) Nec cessatum est umquam pugnari, – – quamdiu reguli novem ex diversis gentibus venirent atque ad pedes Probi iacerent. (3) Quibus ille primum obsides imperavit, qui statim dati sunt, deinde frumentum, postremo etiam vaccas atque oves. (4) Dicitur iussisse his acrius, ut gladiis non uterentur, Romanam expectaturi defensionem, si essent ab aliquibus vindicandi. (5) Sed visum est id non posse fieri, nisi si limes Romanus extenderetur et fieret Germania tota provincia. – – –

15. Compositis igitur rebus in Gallia tales ad senatum litteras dedit:

'Ago diis inmortalibus gratias, patres conscripti, quia vestra in me iudicia conprobarunt. (2) Subacta est omnis qua tenditur late Germania. – – –'

Varianten. — 3. sexaginta, septuaginta *c. 15, 3.* — 5. diuitias etiam *uitg.*, diuinas tamen *P*, diuinas que tamen Σ, diuitia stantum *Petschenig.* — efferabantur *P*, offerebantur Σ. — 6. quadraginta *Kellerbauer.* — 7. reliquias *uitg.*, reliquas *P*, reliquos Σ. — Nicrum *uitg.* — 8. tulit *ontbr. in P.* — 9. [castra] *Madvig.*

Aanteekeningen. — Keizer Probus verjaagt de Germanen uit Gallië. — Riese VIII 121–122. Capelle, blz. 255. — Probus werd na de overwinning Francicus genoemd, c. 11, 9; verg. c. 12, 3. — De oorlog had plaats volgens Hieronymus, Chron. in 278, maar volgens Cassiodorus, Chron. in 280; volgens Jullian (Histoire de la Gaule, IV, blz. 606) kwam Probus reeds in het najaar van 276 in Gallië.

1. *His gestis,* nadat hij het rijk had in bezit genomen.

–. *Probus,* Marcus Aurelius Probus, keizer van 276 tot 282.

2. *a Germanis possessae,* groote inval der Germanen in 275 en 276; verg. Eutropius IX 17; Orosius VII 24, 2; Zosimus I 67, 2; Zonaras XII 29.

7. *Nigrum fluvium,* de Neckar.

9. *in solo barbarico,* rechts van den Rijn.

17. *Germania tota provincia.* — Probus heeft blijkbaar ook weer de plannen opgevat om Germanië te onderwerpen.

Vita Probi 18, 5–7

(5) Cum Proculus et Bonosus apud Agrippinam in Gallia imperium arripuissent omnesque sibi iam Brittannias, Hispanias et bracatae Galliae provincias vindicarent, barbaris semet iuvantibus *(Probus)* vicit. – – – (7) Unum sane sciendum est, quod Germani omnes, cum ad auxilium essent rogati a Proculo, Probo servire maluerunt quam cum Bonoso et Proculo imperare.

Varianten. — 4. proseruire *P*, probo pocius seruire *P*³. — imperare *ingev. door Peter,* esse *door uitg.*

Aanteekeningen. — Oorlog van Probus tegen Proculus en Bonosus, 280. — Riese VIII 124. Capelle, blz. 257. — Vita Proculi et Bonosi 13, 4 en 15, 2; Aurelius Victor, Caesares 37; Epitome de Caesaribus 37; Eutropius IX 17; Orosius VII 24, 2.

1. *Proculus et Bonosus.* — Zij waren commandanten te Keulen en zijn daar tot keizer uitgeroepen.

Vita Proculi 13, 4

(4 *Proculum)* Probus fugatum usque ad ultimas terras et cupientem in Francorum auxilium venire, a quibus originem se trahere ipse dicebat, ipsis prodentibus Francis, quibus familiare est ridendo fidem frangere, vicit et interemit.

Aanteekeningen. — Proculus door Probus overwonnen, 280. — Riese VIII 138. Capelle, blz. 257. — Vita Probi 18, 5; Eutropius IX 17.

2. *Francorum,* aan den Beneden-Rijn.

Vita Cari, Carini et Numeriani 14, 2—3

(2) Cum Diocletianus apud Tungros in Gallia in quodam caupona moraretur in minoribus adhuc locis militans et cum Dryade quadam muliere rationem convictus sui cotidiani faceret, – – (3) Dryas dixisse fertur: 'Diocletiane, – – eris imperator, cum Aprum occideris'.

VARIANTEN. — 2. curationem *P*, cum rationem Σ. — 4. occiderit P^1.

AANTEEKENINGEN. — Diocletianus in het land der Tungri. — Riese VIII 146.
1. *Diocletianus*, Gaius Valerius Aurelius Diocletianus, keizer van 284 tot 305, overleden in 313.

---

62. — PANEGYRICI LATINI

PANEGYRICI LATINI, verzameling van 12 lofreden op Romeinsche keizers: I. op Traianus, door Plinius den jongere, van het jaar 100; II (XII). op Theodosius ter gelukwensching voor zijn overwinning op den usurpator Maximus, door Latinus Pacatus Drepanius, van het jaar 389; III (XI). dankrede tot Iulianus, door Claudius Mamertinus, van het jaar 362; IV (X). op Constantinus, bij gelegenheid van het feest ter herdenking van de aanstelling van Crispus en Constantinus II tot Caesares, door Nazarius, van 1 Maart 321; V (VIII). dankrede tot Constantinus, toegeschreven aan Eumenius, van het jaar 311; VI (VII). op Constantinus, toegeschreven aan Eumenius, van het jaar 310; VII (VI). op Maximianus en Constantinus, bij gelegenheid van de bruiloft van Constantinus met Fausta, de dochter van Maximianus, wellicht toe te schrijven aan Eumenius, van het jaar 307; VIII (V). op Constantius Caesar, toegeschreven aan Eumenius, van 1 Maart 297; IX (IV). rede van Eumenius voor den herbouw der scholen te Autun tot den praeses van Lugdunensis I, van einde 297; X (II). op Maximianus bij de herdenking van den stichtingsdag van Rome, door een ons onbekenden *magister memoriae*, van 21 April 289; XI (III). op Maximianus bij gelegenheid van zijn geboortedag, door den zelfden *magister memoriae*, van het jaar 291; XII (IX). op Constantinus, bij gelegenheid van zijn overwinning op Maxentius, door een onbekenden rhetor, van het jaar 313. — In deze volgorde stonden de redevoeringen in het handschrift van het Domkapittel te Mainz en zijn ze thans wederom in de uitgave van W. Baehrens afgedrukt. In de oudere uitgaven waren zij chronologisch gerangschikt. — De redevoeringen zijn in twee groepen geordend; in de eerste groep van vier redevoeringen zijn de namen der schrijvers medegedeeld; de tweede groep van zeven redevoeringen is zonder namen overgeleverd; de laatste rede is als een aanhangsel te beschouwen. — Van de genoemde auteurs was Pacatus een bekend redenaar en vriend van Ausonius, Nazarius in zijn tijd een beroemd rhetor, Eumenius het hoofd der school te Autun.

HANDSCHRIFTEN:

A = Upsala, *Univ. Bibl.*, scr. lat. 18, van 1458.
H = Londen, *British Museum*, Harl. 2480, van de 15de eeuw.
M = Handschrift der Dombibliotheek te Mainz, dat verloren is.
W = Rome, *Bibl. Vaticana*, lat. 1775, van de 15de eeuw.
X = Afschrift van *M* door G. Aurispa, van 1433, dat verloren is.

Alle handschriften gaan terug op *M*; *A*, *H* en *X* zijn afschriften van *M*; van *X* zijn alle andere hss. (*dett.*) afgeschreven; de voornaamste copie is *W*.

UITGAVE: — W. Baehrens (Leipzig, Teubner, 1911). — *Excerpten* bij Dom Bouquet, Recueil des historiens, blz. 710–722.

II (XII): Pacatus, Panegyricus Theodosio Augusto 5

5. Erat iustae compensationis occasio, ut, qui de patriae tuae laudibus pauca dixissem, patris saltem virtutibus praedicandis prolixius immorarer. Sed quid faciam? Novam quandam patior ex copia difficultatem. Quid, inquam, faciam? quae Rhenus aut Vachalis vidit adgrediar? iam se mihi Sarmatica caede sanguineus Hister obiciet. Attritam pedestribus proeliis Britanniam referam? Saxo consumptus bellis navalibus offeretur. – – – Cum ipse Saxonicus, ipse Sarmaticus, ipse Alamannicus diceretur.

VARIANTEN. — 5. Britanniam W^2, Bataviam *M*.

AANTEEKENINGEN. — Theodosius, de vader van keizer Theodosius, verslaat de Saksen op de Noordzee bij Britannië, 368–370. — Riese XI 23.

2. *patris*, Theodosius, de vader van keizer Theodosius, die de aanvallen der Saksen op Britannië had afgeslagen.

4. *Rhenus aut Vachalis*, wellicht in den tijd van Valentinianus, in 369; verg. Ammianus XXVIII 2, 1.

6. *bellis navalibus*, om hun zeerooverijen af te weren.

IV (X): Nazarius, Panegyricus Constantino Augusto 16—18

16. – – (5) – – Tu ferocissimis regibus Ascarico et comite suo captis tanta laude res bellicas auspicatus es, ut eam inauditae magnitudinis obsidem teneremus. – – –

17. Franci ipsi praeter ceteros truces, quorum vis cum ad bellum effervesceret ultra ipsum Oceanum aestu furoris evecta, Hispaniarum etiam oras armis infestas habebant. Hi igitur sub armis tuis ita conciderunt, ut deleri funditus possent, nisi divino instinctu, quo regis omnia, quos ipse adfeceras conficiendos filio reservasses. (2) Quamquam ad gloriam vestram fecunda malis suis natio ita raptim adolevit robusteque recreata est, ut fortissimo Caesari primitias ingentis victoriae daret, cum memoria acceptae cladis non infracta, sed asperata pugnaret. – – –

18. Quid memorem Bructeros? quid Chamavos? quid Cheruscos, Lancionas, Halamannos, Tubantes? Bellicum strepunt nomina et inmanitas barbariae in ipsis vocabulis adhibet horrorem. Hi omnes singillatim, dein pariter armati conspiratione foederatae societatis exarserant. (2) Tu tamen, imperator, cum tantam belli molem videres, nil magis timuisti quam ne timereris. Adis barbaros et dissimulato principis habitu, quam proxime poteras, cum duobus accedis. (3) Numquam est excelsior principatus quam cum se publico submittit officio. Facis verba, spem illorum agitas et versas credulitatem, negas te esse praesentem. – – (5) – – Tibi tamen incrementum laudis ex multiplicatione terroris est. Magnificentius congregata obteris, quae scrupulosius dispersa sequeris. (6) Innumerae simul gentes ad bellum coactae, sed uno impetu tuo fusae, dum collativam vim comparant, compendiosam victoriam praestiterunt.

Varianten. — 4. bella *X*. — 5. hispaniorum *A*. — 6. habebat *edd.* — 7. possint *M*. — 9. adolevit *W*², abolevit *M*. — 12. Bruteros, Clamavos *M*. — 12. heruscos *M*. — 13. Vangionas *edd.* — 15. foederato *A*. — Tu *corr.* *X*, ut *A H*. — 16. videres *dett.*, videris *M*. — 17. dissimulatu *A*. — 20. crudelitatem *M*. — 22. inmunem *A*.

Aanteekeningen. — Oorlogen tegen de Franken en andere stammen aan den Beneden-Rijn, 306. — Riese IX 41. Capelle, blz. 264.

1. *Tu*, Konstantijn de Groote.

–. *regibus*, Ascaricus en Merogaisus, gevangen genomen in 306; verg. Panegyricus VI (VII) 10, 2 en 11, 5; Eutropius X 3.

5. *Hispaniarum* – *oras*; over de Franken als zeeroovers verg. o. a. Eutropius IX 21.

12. *Bructeros* – *Tubantes*, verslagen 27 Juni 310.

13. *Lancionas*, of Langiones, onbekend volk; gewoonlijk leest men *Vangionas*.

VI (VII): Panegyricus Constantino Augusto 5, 3—6

(3) – – Dum aedificandis classibus Britanniae reciperatio comparatur, terram Bataviam, sub ipso quondam alumno suo a diversis Francorum gentibus occupatam, omni hoste *(Constantius)* purgavit nec contentus vicisse ipsas in Romanas terras transtulit nationes, ut non solum arma, sed etiam feritatem ponere cogerentur. – – –

6. – – – (2) Quid loquar rursus intimas Franciae nationes iam non ab his locis, quae olim Romani invaserant, sed a propriis ex origine sui sedibus atque ab ultimis barbariae litoribus avulsas, ut in desertis Galliae regionibus conlocatae et pacem Romani imperii cultu iuvarent et arma dilectu? – – – (4) Quid immanem ex diversis Germanorum populis multitudinem, quam duratus gelu Rhenus inlexerat, ut insulam, quam divortio sui idem amnis amplectitur, pedestri agmine ausa transmittere, repente laxato flumine clauderetur et dimissis statim obsessa navigiis ita se dedere cogeretur, ut, quod difficilius est, sorte communi eligeret, [et] ex se quos captivitati traderet, relatura cum reliquiis suis infamiam proditionis suorum.

Varianten. — 2. vataviam *M*. — 4. in Romanas <terras> *W. Baehrens*,

in Romana *Aem. Baehrens*. — 7. suis *M*. — 9. collatae *A*. — 11. illexerat *Langius*, illuxerat *M*. — 14. et ex equos *M*, et ex aequo quos *Arntzenius*. — 15. reliquis *M*.

Aanteekeningen. — Veldtochten van Constantius tegen de Franken. — Riese IX 21. Capelle, blz. 262.

1. *aedificandis classibus*, voor den oorlog tegen Carausius in Britannië; verg. Panegyricus VIII (V) 7. — In het voorgaande is de verovering door Constantius van Bononia verhaald, dat Carausius bezet hield, zoodat hij het Kanaal beheerschte.

2. *Bataviam*. — Constantius ging de bondgenooten van Carausius aan den mond van den Rijn onderwerpen, 293; verg. Panegyricus IX (IV) 18 en 21; VIII (V) 8 en 21; VII (VI) 4.

9. *conlocatae*; Franken werden als landbouwers neergezet in verlaten streken van Gallië.

–. *dilectu*. — In het volgende wordt gezinspeeld op de overwinning van Constantius over de Alamannen in het gebied der Lingones, in 301.

10. *Germanorum*; gewoonlijk denkt men aan Alamanni, maar in hun gebied bevriest de Rijn niet; ook hier is dus te denken aan Franken en de eilanden in de Rijndelta; de gebeurtenis wordt elders niet vermeld.

VI (VII): Panegyricus Constantino Augusto 10—13

10. – – – (2) Reges ipsos Franciae, qui per absentiam patris tui pacem violaverant, non dubitasti ultimis punire cruciatibus, nihil veritus gentis illius odia perpetua et inexpiabiles iras. – – –

11. Inde igitur est, imperator, pax ista qua fruimur. Neque enim iam Rheni gurgitibus, sed nominis tui terrore munimur. – – – Ille est inexpugnabilis murus, quem exstruit fama virtutis. (3) Sciunt posse Franci transire Rhenum, quos ad necem suam libenter admittas, sed nec victoriam possunt sperare nec veniam. Quid ipsos maneat ex regum suorum cruciatibus metiuntur ideoque tantum abest, ut amnis illius transitum moliantur, magis ut coepto ponte desperent. (4) Ubi nunc est illa ferocia? Ubi semper infida mobilitas? Iam ne procul quidem Rhenum audetis accolere et vix securi flumina interiora potatis. (5) Contra hinc per intervalla disposita magis ornant limitem castella quam protegunt. Arat illam terribilem aliquando ripam inermis agricola, et toto nostri greges Bicorne mersantur. Haec est tua, Constantine, de Ascarici Merogaisique supplicio cotidiana atque aeterna victoria omnibus quondam secundis proeliis anteponenda. – – –

12. Ut tamen omnibus modis barbarorum immanitas frangeretur, nec sola hostes regum suorum supplicia maererent, etiam immissa Bructeris vastatione fecisti, imperator invicte. (2) In quo prima consilii tui fuit ratio, quod exercitu repente traiecto inopinanter adortus es, non quo aperto Marte diffideres, ut qui palam congredi maluisses, sed ut illa natio perfugiis silvarum et paludium bellum solita frustrari fugae tempus amitteret. (3) Caesi igitur innumerabiles, capti plurimi; quidquid fuerit pecoris, raptum aut trucidatum est; vici omnes igne consumpti; puberes qui in manus venerunt, quorum nec perfidia erat apta militiae`nec ferocia servituti, ad poenas spectaculo dati saevientes bestias multitudine sua fatigarunt. – – –

13. Insuper etiam Agrippinensi ponte faciundo reliquiis adflictae gentis insultas, ne umquam metus ponat, semper horreat, semper supplices manus tendat, cum tamen hoc tu magis ad gloriam imperii tui et ornatum limitis facias quam ad facultatem, quotiens velis, in hosticum transeundi, quippe cum totus armatis navibus Rhenus instructus sit et ripis omnibus usque ad Oceanum dispositus miles immineat.

VARIANTEN. — 5. sed *dett.*, et *M*. — 6. virutis *Livineius*, virtuti *M*. — posse <se> *Livineius*. — 9. coepto ponte *Puteanus*, coempta ponte *M*, coepto a te ponte *Goetze*, comperta potestate *Livineius*. — 11. accolere *Schonhovius*, attollere *M*, oculos audetis attollere W^2, audetis animos attollere *Goetze*. — 14. tuto *v. Wageningen*. — bicorni <amne> *Aem. Baehrens*, <flumine> bicorni *edd.* — dea Sacari cimero gaisique *M*, de Ascarici Regaisique *Langius*. — 20. es W^2, est *M*. — 23. raptum *Aem. Baehrens*, captum *M*. — 27. reliquiis W^2, reliquis *M*.

AANTEEKENINGEN. — Veldtochten van Constantinus tegen de Franken en de Bructeren; brug bij Keulen; forten langs den Rijn; vloot op de rivier. — Riese IX 35 en 36. Capelle, blz. 264–266. — Panegyricus IV (X) 16 en 18; XII (IX) 2 en 3.

1. *Reges*, Ascaricus en Merogaisus; verg. Eutropius X 3; zij werden voor de wilde dieren geworpen.

–. *patris tui*, Constantius Chlorus.

14. *Bicorne*, de Rijn, naar Vergilius, Aeneis VIII 727.

VII (VI): Panegyricus Maximiano et Constantino 4, 2

Multa ille Francorum milia, qui Bataviam aliasque cis Rhenum terras invaserant, interfecit depulit cepit abduxit; tu iam ab ipsis eorum regibus auspicatus es simulque et praeterita illorum scelera punisti et totius gentis lubricam fidem timore vinxisti.

VARIANTEN. — 3. illorum, eorum *A*.

AANTEEKENINGEN. — Overwinningen van Constantius op de Franken in Batavia. — Riese IX 20. Capelle, blz. 261.

1. *ille*, Constantius Chlorus.

2. *abduxit*, als *laeti*; verg. over de veldtochten van Constantius in *Batavia* Panegyricus IX (IV) 18 en 21; VIII (V) 8 en 21; VI (VII) 5.

–. *tu*, Konstantijn de Groote.

–. *regibus*; verg. Panegyricus VI (VII) 10, 2 en 11, 5; Eutropius X 3.

VIII (V): Panegyricus Constantio Caesari 8—9

8. Quamquam illa regio divinis expeditionibus tuis, Caesar, vindicata atque purgata, quam obliquis meatibus Scaldis interfluit quamque divortio sui Rhenus amplectitur, paene, ut cum verbi periculo loquar, terra non est: (2) ita penitus aquis imbuta permaduit, ut non solum, qua manifeste palustris

est, cedat ad nisum et hauriat pressa vestigium, sed etiam, ubi paulo videtur firmior, pedum pulsu temptata quatiatur et sentire se procul mota pondus testetur. (3) Ita, ut res est, subiacentibus innatat et suspensa late vacillat, ut merito quis dixerit exercendum fuisse tali solo militem ad navale certamen. (4) Sed neque illae fraudes locorum nec quae plura inerant perfugia silvarum, barbaros tegere potuerunt, quominus dicioni tuae divinitatis omnes se dedere cogerentur et cum coniugibus ac liberis ceteroque examine necessitudinum ac rerum suarum ad loca olim deserta transirent, ut, quae fortasse ipsi quondam depraedando vastaverunt, culta redderent serviendo.

9. Quis hoc umquam futurum, etiamsi coram voluisset adfari, deus ante vos principes persuadere potuisset quod nunc vidimus et videmus: totis porticibus civitatum sedere captiva agmina barbarorum, viros attonita feritate trepidantes, respicientes anus ignaviam filiorum, nuptas maritorum, vinculis copulatos pueros ac puellas familiari murmure blandientes atque hos omnes provincialibus vestris ad obsequium distributos, donec ad destinatos sibi cultus solitudinum ducerentur. (2) Insultare hercule communi Galliarum nomine libet, et, quod pace vestra loquar, ipsis triumphum adsignare provinciis. (3) Arat ergo nunc mihi Chamavus et Frisius et ille vagus, ille praedator exercitio squalido ruris operatur et frequentat nundinas meas pecore venali et cultor barbarus laxat annonam. (4) Quin etiam si ad dilectum vocetur, accurrit et obsequiis teritur et tergo cohercetur et servire se militiae nomine gratulatur.

Varianten. — 2. Scaldis W^2, caldis *M*, Vahalis *Iunius*. — quam *A*. — 4. qua W^2, quam *M*. — 8. duxerit *H*. — talis solo milite *M*. — 9. plurima *Jaeger*. — 10. se dedere *W. Baehrens*, sesedere *M*, sese dedere *dett.* — 14. voluisset W^2, voluistis et *M*. — 17. despicientes *Eyssenhardt*. — 18. copulatos *Eyssenhardt*, copulatas *M*. — murmurare *A*. — 21. et *Livineius, ontbr. in M*. — 22. Chamavus *Langius*, Chamaus *M*. — Vargus *Strömberg*. — 23. squali<do> ruris *Schenkl*, squali udis *M*, squali<di> ruris W^2.

Aanteekeningen. — Veldtocht tegen de Franken, beschrijving van het moerasland, verplaatsing der bevolking. — Riese IX 16. Capelle, blz. 261. — De gebeurtenissen zijn kort vermeld in cap. 3, 18 en 21.

1. *expeditionibus*; deze veldtocht wordt vermeld in Panegyricus IX (IV) 18 en 21; VIII (V) 21; VII (VI) 4; VI (VII) 5. — Waarschijnlijk werd door deze expeditie, al het land tot de Maas en den zuidelijken arm van den Rijn weder onderworpen; verg. Paneg. XII (IX) 25 en VI (VII) 5; er werden toen ook castella gebouwd; verg. Paneg. IX (IV) 18; in de lijst der provincie's in het handschrift te Verona komt Germania II reeds weder voor; na deze strafexpeditie waagden de Franken onder Constantius geen strooptochten meer.

–. *tuis*, van Constantius Chlorus.

3. *terra non est*; verg. voor deze beschrijving van ons land ook Tacitus, Historiae V 23, waar een dergelijke toestand wordt vermeld.

12. *ad loca – transirent*, naar Gallië verplaatst als *laeti* en *coloni* (verg Panegyricus VIII (V) 21; VII (VI) 4; VI (VII) 5, aan de Somme en de Oise, bij Amiens en Beauvais, Troyes en Langres.

22. *Chamavus et Frisius*; verg. cap. 21: *Francus*.

VIII (V): Panegyricus Constantio Caesari 17, 1

17. Enimvero, Caesar invicte, tanto deorum immortalium tibi est addicta consensu omnium quidem, quos adortus fueris hostium, sed praecipue internecio Francorum, ut illi quoque milites vestri, qui per errorem nebulosi, ut paulo ante dixi, maris abiuncti ad oppidum Londiniense pervenerant, quidquid ex mercenaria illa multitudine barbarorum proelio superfuerat, cum direpta civitate fugam capessere cogitarent, passim tota urbe confecerint et non solum provincialibus vestris in caede hostium dederint salutem, sed etiam in spectaculo voluptatem.

VARIANTEN. — 3. internecio *uitg.*, intervectio *M.* — 6. confecerint W^2, confecerunt *M.* — 7. solum *dett.*, solam *M.* — dederint W^2, dederunt *M.*

AANTEEKENINGEN. — Frankische huurlingen van Allectus te Londen, na de nederlaag, 296. — Riese IX 18.

3. *Francorum,* huurlingen van Allectus, die na den dood van Carausius (in 293) in Britannië heerschte en tegen wien Constantius in 296 een expeditie had ondernomen, eindigend met de nederlaag van Allectus.

5. *mercenaria – multitudine,* de Franken.

–. *proelio,* de nederlaag van Allectus.

VIII (V): Panegyricus Constantio Caesari 18, 3

(3) Recursabat quippe in animos illa sub divo Probo paucorum ex Francis captivorum incredibilis audacia et indigna felicitas, qui a Ponto usque correptis navibus Graeciam Asiamque populati nec impune plerisque Libyae litoribus appulsi ipsas postremo navalibus quondam victoriis nobiles ceperant Syracusas et immenso itinere pervecti Oceanum, qua terras inrumpit, intraverant atque ita eventu temeritatis ostenderant nihil esse clausum piraticae desperationi, quo navigiis pateret accessus.

VARIANTEN. — 2. qui a *dett.*, quia *M.* — 5. irrumpit *dett.*, irrupit *M.* — intraverunt *A.* — 6. ostenderant *dett.*, obtenderant *M.*

AANTEEKENINGEN. — Tocht ter zee van Frankische krijgsgevangenen van de Zwarte Zee naar de Noordzee, ten tijde van keizer Probus. — Capelle, blz. 247.

5. *Oceanum – inrumpit,* het Kanaal en de Noordzee.

VIII (V): Panegyricus Constantio Caesari 21, 1

Tuo, Maximiane Auguste, nutu Arvirorum et Trevirorum arva iacentia laetus postliminio restitutus et receptus in leges Francus excoluit, ita nunc per victorias tuas, Constanti Caesar invicte, quidquid infrequens Ambiano et Bellovaco et Tricassino solo Lingonicoque restabat, barbaro cultore revirescit.

VARIANTEN. — 1. Arvirorum *hss.*, Nerviorum W^2 *en uitg.* — 2. laetus, velut

Langius. — 3. Constanti *uitg.*, Constantine *M*. — 4. Trigassino *M*. — barbaro *Cuspianus*, baro *M*.

Aanteekeningen. — Oorlogen tegen de Franken en verplaatsing van stammen naar Gallië als *laeti*, onder Maximianus naar de buurt van Triër, onder Constantius naar de buurt van Amiens, Beauvais, Troyes en Langres. — Riese IX 19. Capelle, blz. 262.

1. *tuo - excoluit*; de oorlog tegen de Franken onder Maximianus had plaats in 291; verg. Panegyricus XI (III) 5 en 7.

IX (IV): Eumenius, Pro restaurandis scolis 18, 3—4

Haec ipsa, quae modo desinit esse barbaria, non magis feritate Francorum velut hausta desiderat, quam si eam circumfusa flumina et mare adluens operuisset. (4) Nam quid ego alarum et cohortium castra percenseam toto Rheni et Histri et Euphratae limite restituta?

Aanteekeningen. — Onderwerping van het gebied aan den mond van den Rijn en oprichting van forten langs de rivier door Constantius Chlorus, tusschen 283 en 296. — Riese IX 14.

3. *castra*; verg. Iulianus, Oratio I, p. 7 : Φρούρια.

IX (IV): Eumenius, Pro restaurandis scolis 20—21

(2) Videat praeterea in illis porticibus iuventus et cotidie spectet omnes terras et cuncta maria et quidquid invictissimi principes urbium gentium nationum aut pietate restituunt aut virtute devincunt aut terrore devinciunt. (3) Siquidem illic, ut ipse vidisti, credo, instruendae pueritiae causa, quo manifestius oculis discerentur, quae difficilius percipiuntur auditu, omnium cum nominibus suis locorum situs spatia intervalla descripta sunt, quidquid ubique fluminum oritur et conditur, quaecumque se litorum sinus flectunt, qua vel ambitu cingit orbem vel impetu irrumpit Oceanus.

22. Ibi fortissimorum imperatorum pulcherrimae res gestae per diversa regionum argumenta recolantur, dum calentibus semperque venientibus nuntiis revisuntur gemina Persidis flumina et Libyae arva sitientia et convexa Rheni cornua et Nili ora multifida (2) dumque sibi ad haec singula intuentium animus adfingit - - sub dextera tua, domine Constanti, Bataviam Britanniamque squalidum caput silvis et fluctibus exserentem.

Varianten. — 3. devinc<i>unt *uitg.*, devincunt *M*, comprimunt *Novák*, domant *A. Baehrens*. — 4. pueritiae, *dett.*, periciae *M*. — 11. connexa *A*. — 13. adfincit *M*.

Aanteekeningen. — Batavia, afgebeeld op een Romeinsche landkaart. — Riese IX 14.

9. *imperatorum*, Diocletianus en Maximianus, Constantius Chlorus en Maximianus Caesar.

X (II): Mamertinus, Panegyricus Maximiano Augusto 5—10

5. – – – Cum omnes barbariae nationes excidium universae Galliae minarentur neque solum Burgundiones et Alamanni, sed etiam Chaibones Erulique, viribus primi barbarorum, locis ultimi, praecipiti impetu in has provincias inruissent, quis deus tam insperatam salutem nobis attulisset, nisi tu adfuisses? (2) Tu enim – – Chaibonas Erulosque non dignatus pari astu perdere atque ut interim divina virtus tua exercitatione solita non careret aperto Marte atque uno impetu perculisti, non universo ad id proelium usus exercitu, sed paucis cohortibus. (3) Quid enim opus erat multitudine cum ipse pugnares? – – – (4) Ita cuncti Chaibones Erulique cuncti tanta internecione caesi interfectique sunt, ut exstinctos eos relictis domi coniugibus ac matribus non profugus aliquis e proelio, sed victoriae tuae gloria nuntiaret.

6. Transeo innumerabiles tuas tota Gallia pugnas atque victorias. – – –

7. – – – (2) Quod autem maius evenire potuit illa tua in Germaniam transgressione? Qua tu primus omnium, imperator, probasti Romani imperii nullum esse terminum nisi qui tuorum esset armorum. (3) Atqui Rhenum antea videbatur ipsa sic natura duxisse, ut eo limite Romanae provinciae ab immanitate barbariae vindicarentur. – – – (6) Tu autem, imperator invicte, feras illas indomitasque gentes vastatione, proeliis, caedibus, ferro ignique domuisti. – – – (7) Licet Rhenus arescat tenuique lapsu vix calculos perspicuo vado pellat, nullus inde metus est: quidquid ultra Rhenum prospicio, Romanum est.

– – – – –

10. – – – (3) Ille quidem Magnus Alexander iam mihi humilis videtur Indo regi sua regna reddendo, cum tam multi reges, imperator, vestri clientes sint, cum per te regnum receperit Gennoboudes, a te vero munus acceperit. (4) Quid enim ille aliud expetivit ad conspectum cum omni sua gente veniendo, nisi ut tunc demum integra auctoritate regnaret, cum te, Maximiane, placasset?

VARIANTEN. — 1. barbarae *dett.* — 2. mirarentur *A*. — 11. gloria *dett.*, gloriam *M*. — 12. tua *M*. — Gallia, gloria *M*. — 14. imperator<um> *uitg*. — 15. armorum W^2, arborum *M*. — 16. videbatur *edd.*, videatur *M*. — 20. prospicio *dett.*, prospicuo *M*. — 24. imperator *Aem. Baehrens*, imperatores *M*. — 25. Gennoboudes a te vero *W. Baehrens*, Gennobou desateh vero *M*. — 26. conspectum tuum W^2 *en uitg.*

AANTEEKENINGEN. — Maximianus verslaat de Chaibones en de Eruli; overtocht over den Rijn; Gennoboudes, koning der Franken. — Riese IX 7–9. Capelle, blz. 259–260.

2. *Burgundiones – Eruli*; de Burgundiones en Alamanni zijn waarschijnlijk in 286 opgebroken tegen Gallië; tegelijkertijd bedreigden de Chaibones en Eruli de Rijngrens; Maximianus heeft de Chaibones en de Eruli vernietigd.

3. *locis ultimi*; zij kwamen waarschijnlijk van de Oostzee (Zeuss, Die Deutschen, blz. 476).

5. *Tu*, Maximianus. — De Burgundiones en Alamanni zijn door honger en pest vernietigd.

–. *pari astu*, ellende en ziekte.

12. *innumerabiles victorias*, het dempen van den opstand in Gallië, uitge-

broken, nadat de troepen van Carinus het land hadden verlaten; Aurelius Victor, Caesares 39, 17.

13. *in Germaniam transgressione*, in 287, waarschijnlijk in de buurt van Mainz; verg. Panegyricus VII (VI) 8.

17. *tu autem*, in tegenstelling met Diocletianus, aan wien de Perzen zich vrijwillig hadden onderworpen, zooals in het voorafgaande is verhaald.

25. *Gennoboudes*, koning der Franken; verg. Panegyricus XI (III) 5; de Franken woonden aan de grenzen van het Rijk en, daar hun *bella piratica* worden genoemd (Panegyricus XI (III) 7), was het eiland der Bataven hun woonplaats; de Bataven waren in hen opgegaan, evenals de Chamaven, maar deze laatsten hadden nog hun naam bewaard (verg. de Tabula Peutingeriana).

XI (III): Mamertinus, Panegyricus genethliacus Maximiano Augusto 5—7

5. Sed de rebus bellicis victoriisque vestris, sacratissime imperator, et multi summa eloquentia praediti saepe dixerunt et ego pridem, cum mihi auditionis tuae divina dignatio eam copiam tribuit, quantum potui praedicavi. – – (3) – – Taceo *(igitur)* trophaea Germanica in media defixa barbaria, (4) – – praetereo Francos ad petendam pacem cum rege venientes. – – –

6. – – – – – –

7. – – – (2) Itidemque hic gens Chaibonum Herulorumque deleta et transrhenana victoria et domitis oppressa Francis bella piratica Diocletianum votorum compotem reddiderunt.

Varianten. — 1. victoriisque *dett.*, victoribusque *M.* — 7. Caynonum *M.* — 8. domitis *W*², domiciis *M.*

Aanteekeningen. — Maximianus onderwerpt de Franken, 291. — Riese IX 7, 9 en 11. Capelle, blz. 260.

2. *cum – tribuit*, n.l. in Panegyricus X (II).

4. *trophaea Germanica*, de overtocht over den Rijn ook vermeld c. 16; Panegyricus X (II) 7; Panegyricus VII (VI) 8.

5. *Francos – cum rege*, koning Gennoboudes; verg. Panegyricus X (II) 10.

7. *hic*, in Gallië, in tegenstelling met de krijgsdaden in het oosten, die te voren zijn genoemd.

–. *gens – deleta*; verg. Panegyricus X (II) 5.

8. *domitis Francis*; verg. Panegyricus X (II) 10.

–. *bella.* — Riese, die Panegyricus X (II) 10 en 12, citeert, meent (ten onrechte), dat hier een lacune in den tekst is.

–. *bella piratica.* — Na den dood van Probus (282) hadden de Franken zich hoe langer hoe meer naar den Oceaan uitgebreid en maakten te zamen met de Saksen, hun bondgenooten, door hun zeerooverijen de noordkust van Gallië onveilig (verg. Eutropius IX 21). Carausius had tegen hen gevochten, maar in 286 of 287 had hij in Britannië een onafhankelijk rijk gesticht. Hem hadden Diocletianus en Maximianus vooreerst moeten erkennen en eerst in 296 heeft Constantius het rijk van Carausius in Britannië wederom veroverd.

XII (IX): Panegyricus Constantino Augusto 2—3

2. – – – (6) Rhenum tu quidem toto limite dispositis exercitibus tutum reliqueras, sed hoc maiores pro te suscepimus metus quod nobis potius quam tibi consulebas nostramque pacem magis quam bellum quod adgrediebare firmaveras.

3. – – – (2) Et quid opus erat ipsi Rheno instructis et militibus et classibus, quem iam pridem barbaris nationibus virtutis tuae terror obstruxerat?

Varianten. — 6. quem *dett.*, que *M.*

Aanteekeningen. — Constantinus bevestigt de grens langs den Rijn met forten en een vloot op de rivier, voorjaar 312. — Riese IX 39.

XII (IX): Panegyricus Constantino Augusto 21—25

21. – – – (5) Non enim fessus proeliis et expletus victoriis, ut natura fert, otio te et quieti dedisti, sed eodem impetu, quo redieras in Gallias tuas, perrexisti ad inferiorem Germaniae limitem. – – –

22. – – – (3) Ruperat fidem gens levis et lubrica barbarorum et, robore atque audacia lectis eruptionis auctoribus, institisse Rheno nuntiabantur. Ilico obvius adfuisti et praesentia tua, ne auderent transitum, terruisti. – – – (6) Toto Rheni alveo oppleto navibus devectus terras eorum ac domos maestas lugentesque populatus es tantamque cladem vastitatemque periurae genti intulisti, ut post vix ullum nomen habitura sit.

23. – – – – – –

24. Facile est vincere timidos et imbelles. – – – (2) Romanum vero militem, quem qualemque ordinat disciplina et sacramenti religio confirmat, aut trucem Francum ferina sola carne distentum, qui vitam pro victus sui vilitate contemnat, quanta molis sit superare aut capere? – – –

25. – – – (2) Purgavit ille Bataviam advena hoste depulso, tibi se ex ultima barbaria indigenae populi dedidere.

Varianten. — 1. victoriis W^2, victoribus *M.* — 5. eruptionis W^2, eruptionibus *M.* — 7. tua *dett.*, tu *M.* — 8. maestas *dett.*, maiestas *M.* — 9. ullum W^2, illum *M.* — 12. limitem *A.* — qualem<cum>que *Livineius.* — 13. pro victus *dett.*, provectus *M.* — 14. quantae molis *dett. edd.* — 15. hoste *dett.*, hostem *M.*

Aanteekeningen. — Oorlogen tegen de Franken, een Romeinsche vloot op den Rijn, 313. — Riese IX 40. Capelle, blz. 266–267 en 454.

1. *fessus proeliis.* — In het voorafgaande is de oorlog in Italië tegen Maxentius verhaald, die eindigde met den slag bij den Pons Mulvius voor de poorten van Rome (28 October 312).

3. *inferiorem – limitem;* Constantinus is in Juli 313 in Beneden-Germanië geweest.

15. *ille,* Constantius, de vader van Constantinus, in het voorafgaande genoemd; verg. Panegyricus VIII (V) 8–9.

–. *tibi,* Constantinus.

16. *ex ultima barbaria,* uit het gebied aan de Noordzee.

63. — DIOCLETIANUS

Edictum Diocletiani et collegarum de pretiis rerum venalium, verordening over maximumprijzen in het Romeinsche rijk, 301. Het edict gold waarschijnlijk alleen voor het oostelijk deel van het rijk. Het is na zeer korten tijd weer opgeheven.

Th. Mommsen, *Gesammelte Schriften*, II, blz. 292–340.

Uitgaven. — Corpus Inscriptionum Latinarum, III, blz. 824 en volg. — Th. Mommsen und H. Blümner. *Der Maximaltarif des Diocletian* (Berlin, 1893).

Diocletianus, Edictum de pretiis IV 8

Quae pretia in singularum rerum venditionibus excedere nemini licitum sit, hic infra ostenditur:

3 - - - - -

Pernae optimae sive petasonis Menapicae vel Cerritanae.	Italicum pondo unum	* viginti

Aanteekeningen. — Maximum prijs voor Menapische en Cerritanische achter- en voorhammen. — Riese XIII 95. — Martialis, Epigramma XIII 54.

4. *pernae*, *πέρνα*, wellicht achterham.

–. *petasonis*, *πετασών*, wellicht voorham.

Als maximumprijs wordt vastgesteld voor één *Italicum pondo* (327, 45 gram) twintig *denarii* (waarschijnlijk ter waarde van 1 : 50 000 van een pond goud van 327,45 gram, dus van ongeveer één cent).

---

64. — CONCILIA

Concilia of kerkvergaderingen zijn ambtelijke bijeenkomsten van bestuurders der Kerk om te beraadslagen en te beslissen over kerkelijke aangelegenheden. Voor deze publicatie zijn van belang de handelingen van het concilie te Arles van 314 en de waarschijnlijk vervalschte handelingen van het concilie te Keulen van 346.

C. J. Hefele, *Conciliengeschichte*, I (Freiburg i. B., 1855).

Uitgave. — J. D. Mansi, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio* (Florence, 1759).

Concilium Arelatense I

(Mansi, *Conciliorum collectio*, II, 463 en volg.)

Concilium Arelatense I, Constantini Magni iussu in Caeciliani et Donatistarum causa celebratum Volusiano et Anniano consulibus anno Christi CCCXIV, Silvestri papae primo, Constantini eiusdem Augusti nono, cum Marinus eius urbis esset episcopus. – – –

Nomina episcoporum cum clericis suis, quinam et ex quibus provinciis ad Arelatensem synodum convenerint: – – – Item de Galliis – – Maternus episcopus Macrinus diaconus de civitate Agrippinensium.

Aanteekeningen. — Maternus, bisschop van Keulen, met den diaken Macrinus op het concilie te Arles, geopend 1 Aug. 314. — Riese IX 43. — In een handschrift der Bibl. Nationale te Parijs (Colbertinus 3368) worden vermeld: '*Ex civitate Agrippinensium Maternianus episcopus Marinus diaconus*' (Migne, Patrologia latina, VIII, 817). — Over het Concilie te Arles verg. Hefele, Conciliengeschichte, I, blz. 170–188.

6. *Maternus*; verg. Eusebius, Historia ecclesiastica X 5, 19; Optatus, De schismate Donatistarum I 22.

Concilium Agrippinense

(Mansi, *Conciliorum collectio*, II, 1371 en volg.)

Concilium Agrippinense, in quo Euphratas, Coloniae Agrippinae episcopus, quod Christum Deum negaret, haeresis damnatus atque exauctoratus est, anno Christi CCCXLVI, Iulii papae X, Constantis Augusti in Italia IX in Gallia V.

Post consulatum Amantii et Albini, IV Idus Maias, cum consedissent episcopi in Agrippinensium civitate, id est Maximinus Treverorum, – – Servatius Tungrorum, – –, cumque recitata fuisset epistola plebis Agrippinensium sed et omnium castrorum Germaniae secundae de nomine Euphratae, qui Christum Deum negavit. – – –

Servatius episcopus dixit: 'Quid fecerit quidve docuerit Euphrata pseudoepiscopus, non opinione, sed veritate cognovi pro finitimi loci coniuncta civitate, cuique publice et domestice obstiti saepe, cum ille Christum Deum negaret, audiente Athanasio episcopo Alexandriae et presbyteris et diaconibus plurimis. Et idcirco censeo Christianis episcopum eum esse non posse, quia Deum Christum sacrilega voce negavit, neque eum Christianum esse iudicandum, qui eiusdem confinitimus fuerit inventus'.

Aanteekeningen. — Servatius, bisschop der Tungri, spreekt op de kerkvergadering te Keulen tegen Euphratas, bisschop van Keulen, 346. — Riese IX 76. — Algemeen meent men, dat deze kerkvergadering een fictie is en de handelingen eerst uit zeer laten tijd dateeren. — Verg. Hefele, Conciliengeschichte, I, blz. 605–606; A. Hauck, Kirchengeschichte Deutschlands, I (1887), blz. 48.

1. *Euphratas*, bisschop van Keulen, is aanwezig geweest op het concilie te Serdica van 343, werd als afgezant gezonden naar keizer Constantius en als

zoodanig in April 344 ontvangen; verg. Athanasius, Historia Arianorum ad monachos 20.

7. *Servatius*; over hem Athanasius, Apologia ad Constantium 9; Sulpicius Severus, Chronica 44; Gregorius van Tours, Historia Francorum II 4 en 5, en In gloria confessorum 71. — Hauck, Kirchengeschichte Deutschlands, I (1887), blz. 30.

8. *omnium–secundae*; Euphratas zou dus bisschop zijn geweest van geheel Germania Secunda, maar tot deze provincie behoorde waarschijnlijk ook de civitas der Tungri, waar Servatius bisschop was.

---

65. — FRAGMENTA IURIS ROMANI VATICANA

Fragmenta iuris Romani Vaticana, uit een palimpsest, ontdekt en het eerst uitgegeven door Angelus Maius (Rome, 1823), fragment van een verzameling verordeningen, bijeengebracht in den tijd van Constantinus I, omstreeks 320, in het westelijk deel van het Rijk.

HANDSCHRIFT:
Rome, *Bibl. Vaticana*, lat. 5766, van de 4de of 5de eeuw.

UITGAVEN. — A. A. von Buchholtz (Königsberg, 1828). — Ph. E. Huschcke (Leipzig, Teubner, 1874). — Th. Mommsen, *Collectio librorum iuris anteiustiniani*, III (Berlijn, 1890).

Fragmenta iuris Romani Vaticana 223

Epistula divi Hadriani, quam scripsit Claudio Saturnino legato Belgicae.

AANTEEKENINGEN. — Schrijven van Hadrianus (117–138) aan Claudius Saturninus, *legatus* van Belgica, geciteerd om een beslissing van den keizer over een rechtskwestie. — Riese VII 32.

1. *Claudio Saturnino*, wellicht Tiberius Claudius Saturninus; verg. Realencyclopädie, III, 2865–2866 n. 331–334, maar niet met zekerheid te identificeeren.

---

66. — EUSEBIUS

EUSEBIUS van Caesarea in Palaestina, geb. tusschen 260 en 264, sedert omstreeks 315 bisschop van Caesarea, overl. omstreeks 340, schreef (behalve de wereldkroniek, die ons het best bekend is in de bewerking van Hieronymus) onder anderen een kerkgeschiedenis, Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία, in tien boeken, bijgewerkt tot 323, en, na den dood van Keizer Constantinus I (22 Mei 337), een levensbeschrijving in den vorm van een panegyricus, Εἰς τὸν βίον τοῦ μακαρίου Κωνσταντίνου βασιλέως, die niet in den oorspronkelijken toestand, maar vermeerderd met verschillende toevoegsels tot ons is gekomen.

Schwartz, *Realencyclopädie*, VI, 1376–1384.

HANDSCHRIFTEN DER HISTORIA ECCLESIASTICA:
A = Parijs, *Bibl. Nationale*, gr. 1430, van de 11de eeuw.
E = Florence, *Bibl. Laurenziana*, LXX 20, van de 10de eeuw.
M = Venetië, *Bibl. Marciana*, gr. 338, van de 12de eeuw.
R = Moscou, *Bibl. der Synode*, ms. 50, van de 12de eeuw.
T = Florence, *Bibl. Laurenziana*, LXX 7, van de 10de of 11de eeuw.

UITGAVE. — E. Schwartz (Leipzig, 1903—1909), met de Latijnsche vertaling van Rufinus, door Th. Mommsen, *Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderte:* Eusebius II 1–3.

HANDSCHRIFTEN DER VITA CONSTANTINI:
A = Parijs, *Bibl. Nationale*, gr. 1437, van de 14de eeuw.
B = Parijs, *Bibl. Nationale*, gr. 1432, van de 13de eeuw.
J = Moscou, *Bibl. der Synode*, ms. 50, van de 12de eeuw.
M = Venetië, *Bibl. Marciana*, ms. 339, van de 12de of 13de eeuw.
N = Venetië, *Bibl. Marciana*, gr. 340, van de 13de eeuw.
V = Rome, *Bibl. Vaticana*, gr. 149, van de 11de eeuw.

UITGAVE. — I. A. Heikel (Leipzig, 1902), *Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderte:* Eusebius I.

Excerpten bij Cougny, Extraits des auteurs grecs, V, blz. 132–203.

Eusebius, Historia ecclesiastica X 5, 18—19

(18) Ἀντίγραφον βασιλικῆς ἐπιστολῆς, δι᾽ ἧς σύνοδον ἐπισκόπων ἐπὶ Ῥώμης κελεύει γενέσθαι ὑπὲρ τῆς τῶν ἐκκλησιῶν ἑνώσεώς τε καὶ ὁμονοίας.

Κωνσταντῖνος Σεβαστὸς Μιλτιάδῃ ἐπισκόπῳ Ῥωμαίων καὶ Μάρκῳ. Ἐπειδὴ τοιοῦτοι χάρται παρὰ Ἀνυλίνου τοῦ λαμπροτάτου ἀνθυπάτου τῆς Ἀφρικῆς πρός με πλείους ἀπεστάλησαν, ἐν οἷς ἐμφέρεται Καικιλιανὸν τὸν ἐπίσκοπον τῆς

Χαρταγενησίων πόλεως παρά τινων κολλήγων αὐτοῦ τῶν κατὰ τὴν Ἀφρικὴν καθεστώτων ἐν πολλοῖς πράγμασιν εὐθύνεσθαι, καὶ τοῦτό μοι βαρὺ σφόδρα δοκεῖ τὸ – – μεταξὺ ἐπισκόπους διαφορὰς ἔχειν, (19) ἔδοξέ μοι, ἵν' αὐτὸς ὁ Καικιλιανὸς μετὰ δέκα ἐπισκόπων, τῶν αὐτὸν εὐθύνειν δοκούντων καὶ δέκα ἑτέρων, οὓς αὐτὸς τῇ ἑαυτοῦ δίκῃ ἀναγκαίους ὑπολάβοι, εἰς τὴν Ῥώμην πλῷ ἀπιέναι, ἵν' ἐκεῖσε ὑμῶν παρόντων, ἀλλὰ μὴν καὶ Ῥετεκίου καὶ Ματέρνου καὶ Μαρίνου, τῶν κολλήγων ὑμῶν, οὓς τούτου ἕνεκεν εἰς τὴν Ῥώμην προσέταξα ἐπισπεῦσαι, δυνηθῇ ἀκουσθῆναι, ὡς ἂν καταμάθοιτε τῷ σεβασμιωτάτῳ νόμῳ ἁρμόττειν.

VARIANTEN. — 2. γενέσθαι κελεύει *M*. — 3. μάρκων *M*. — 4. παυλίνου *M*. — 5. καὶ καιλιανὸν *M*[1], κιλιανὸν *T*[1], κεκιλιανὸν *A*[2] *T*[2] *E R*, καὶ καικιλιανὸν *M*[2]. — 6. χαρταγενησίων *T E R*, χαρταγεννησίων *A T*[1] *M*. — 8. τῷ *T*. — καικιλιανὸς *M*, κεκιλιανὸς *A T*[2] *E R*. — 9. αὐτῷ δοκούντων εὐθύνειν *M*. — 10. ἀπιέναι *A T*[1] *E R M*, ἀπιέναι μὴ ἀναβαλῇ *T*[2]. — 11. ῥετικίου *T E R M*, ῥετεκίου *A*. — μαρτένου *M*. — 12. ἡμῶν *T*[2]. — 13. καταμάθοιτε εἰ τῷ – νόμῳ ἁρμόττει *T*[2].

AANTEEKENINGEN. — Maternus, bisschop van Keulen, door Constantinus I opgeroepen naar de synode te Rome over Caecilianus en de Donatisten, Mei 313. — Riese IX 42. — Verg. Optatus, De schismate Donatistarum I 22–23.

3. Μάρκῳ, wellicht Merocles, bisschop van Milaan.

5. Καικιλιανὸν, Caecilianus, bisschop van Carthago, 311–340; hij had in zijn diocese veel tegenstanders, waarvan de voornaamste Donatus was.

Eusebius, De vita Constantini I 25, 1

25. Ὡς οὖν ἐπὶ τῆς βασιλείας ἵδρυτο, τέως μὲν τῆς πατρικῆς προενόει λήξεως, ἐπισκοπῶν σὺν πολλῇ φιλανθρωπίᾳ πάνθ' ὅσα πρότερον ἔθνη ὑπὸ τῇ τοῦ πατρὸς μοίρᾳ διεκυβερνᾶτο, ὅσα τε γένη βαρβάρων τῶν ἀμφὶ Ῥῆνον ποταμὸν ἑσπέριόν τε Ὠκεανὸν οἰκούντων στασιάζειν ἐτόλμα, πάνθ' ὑποτάττων ἥμερα ἐξ ἀτιθάσων κατειργάζετο, ἄλλα δ' ἀνασττέλλων, ὥσπερ τινὰς θῆρας ἀγρίους ἀπεσόβει τῆς οἰκείας, ὅσα περ ἀνιάτως ἔχοντα πρὸς ἡμέρου βίου κατάστασιν ἑώρα.

VARIANTEN. — 2. τῇ φιλανθρωπίᾳ *J M B A*. — 4. οἰκούντων *Heikel*, οἰκοῦντα *hss*. — ἐξ ἀτιθάσων *V*, ἐξ αττιθάσσων *M*, ἐξ ἀτιθάσσων *J B A*.

AANTEEKENINGEN. — Constantinus I onderwerpt de opstandige volken in het Romeinsche rijk tot den Rijn en de Noordzee, terstond na zijn optreden als keizer, 306. — Riese IX 32. Capelle, blz. 267. — Eumenius, Panegyricus VI (VII) 5, 3.

2. λήξεως, erfdeel, het gebied door Constantius Chlorus bestuurd.

–. ἔθνη, de *civitates* der provincie's van het Romeinsche rijk.

3. γένη βαρβάρων, de *gentes* der niet Romeinen, die met Rome in bondgenootschap stonden.

67. — ATHANASIUS

ATHANASIUS van Alexandrië, geb. tegen het einde der 3de eeuw, sedert 328 patriarch van Alexandrië, overl. 373. Van zijn talrijke geschriften zijn voor deze uitgaaf van belang: *Apologia contra Arianos*, een verzameling van oorkonden, samengesteld tusschen 347 en 351; *Apologia ad Constantium*, waarschijnlijk uit den zomer van 357; *Historia Arianorum ad monachos*, geschreven tegen het einde van 357 of in het begin van 358.

Ed. Schwartz, *Zur Geschichte des Athanasios*. Nachrichten von der Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, Philol. histor. Klasse, 1904, blz. 333 en volg.; 1905, blz. 164 en volg.; 1908, blz. 305 en volg. — F. Lauchert, *Leben des heiligen Athanasius* (Keulen, 1911).

UITGAVEN. — B. de Montfaucon (Parijs, 1698 en Padua, 1777). — Migne, Patrologia graeca, XXV–XXVIII. — Afzonderlijke uitgave van de *Apologia ad Constantium* door E. Fialon (Paris, 1867 en 1892).

Athanasius, Apologia contra Arianos 37 en 50

37. Ἐπιστολὴ τῆς ἐν Σαρδικῇ συναχθείσης συνόδου. Ἡ ἁγία σύνοδος ἡ κατὰ Θεοῦ χάριν ἐν Σαρδικῇ συναχθεῖσα ἀπὸ Ῥωμῆς καὶ Σπανιῶν Γαλλιῶν – – καὶ Κρήτης καὶ Αἰγύπτου, πρεσβυτέροις καὶ διακόνοις καὶ πάσῃ τῇ ἁγίᾳ ἐκκλησίᾳ τοῦ Θεοῦ τῇ ἐν Ἀλεξανδρείᾳ παροικούσῃ ἀγαπητοῖς ἀδελφοῖς ἐν Κυρίῳ χαίρειν.

– – – – –

50. Ὅσιος ἀπὸ Σπανίας, – – Γαλλίας Μαξιμιανὸς – – Σαρβάτιος.

AANTEEKENINGEN. — Begin en onderschrift van brieven, uit het jaar 347, van de synode te Sardica, opgenomen in het geschrift van S. Athanasius, *Apologia contra Arianos*, geschreven omstreeks 350. — Riese IX 71. — Vergelijk de handelingen van het concilie te Sardica (Mansi, Conciliorum collectio, III, 51 en volg.).

6. Σαρβάτιος, bisschop der Tungri, overleden 13 Mei 384, ook vermeld door Sulpicius Severus, Chronica I 43–44.

Athanasius, Apologia ad Imperatorem Constantium 9

9. Ἐγὼ μὲν οὖν ἐπὶ τούτῳ ξενιζόμενος, ὅσα χρὴ λέγειν ἀπολογούμενον ἀπορῶ. – – – Σοὶ δὲ, φιλάληθες βασιλεῦ, θαρρῶν ἀπολογοῦμαι, παρακαλῶ, καθὰ προεῖπον, ἐξέταζε· καὶ μάλιστα μάρτυρας ἔχων τοὺς ἀποσταλέντας ποτὲ παρ' ἐκείνου πρὸς σὲ πρέσβεις· εἰσὶ δὲ Σαρβάτιος καὶ Μάξιμος οἱ ἐπίσκοποι, καὶ οἱ σὺν αὐτοῖς καὶ Κλημέντιος καὶ Βάλης

Aanteekeningen. — Athanasius verzoekt keizer Constantius om bisschop Servatius over hem te hooren, 357. — Riese IX 70.

2. βασιλεῦ, keizer Constantius (337–361).

4. Σαρβάτιος, waarschijnlijk Servatius, bisschop in de *civitas* der Tungri, die ook genoemd wordt door Athanasius, Apologia contra Arianos 50.

Athanasius, Historia Arianorum ad Monachos 20

Τῆς ἁγίας συνόδου πρεσβευτὰς ἀποστειλάσης ἐπισκόπους, Βικέντιον μὲν τὸν ἀπὸ Καπύης, ἔστι δὲ αὕτη μητρόπολις τῆς Καμπανίας, Εὐφράτην δὲ τὸν ἀπὸ Ἀγριππίνης, ἔστι δὲ καὶ αὕτη μητρόπολις τῆς ἄνω Γαλλίας, – – οἱ θαυμαστοὶ καὶ πρὸς πάντα τολμηροὶ – – μισθοῦνται πόρνην δημοσίαν ἐν αὐταῖς ταῖς ἡμέραις τοῦ ἁγιωτάτου Πάσχα καὶ γυμνώσαντες ταύτην ἐπεφιᾶσι νυκτὸς Εὐφράτῃ τῷ ἐπισκόπῳ.

Aanteekeningen. — Bisschop Euphratas van Keulen door de Arianen in Antiochia belaagd, 344. — Riese IX 76. — Hetzelfde verhaal, nog uitvoeriger, bij Theodoretus, Historia ecclesiastica II 8, 56.

1. Τῆς ἁγίας συνόδου, de synode te Sardica van 343.

2. Εὐφράτην, bisschop van Keulen; verg. de vervalschte handelingen van het concilie te Keulen (Mansi, Conciliorum collectio, II, 1371 en volg.); verg. A. L. Feder, Sitzungsber. der Phil.-hist. Klasse der Akad. in Wien, 166 (1910), blz. 49.

3. οἱ θαυμαστοὶ – τολμηροί, de Ariaansche tegenstanders, onder anderen de bisschop van Antiochia.

5. Πάσχα, van 344.

---

68. — HILARIUS

Hilarius, bisschop van Poitiers, geb. omstreeks het begin der 4de eeuw, overl. in 367. Van zijn talrijke werken is voor deze uitgaaf van belang een brief aan de bisschoppen van Gallië, Germanië en Britannië, geschreven tijdens zijn ballingschap in Klein-Azië in het begin van 359, bekend onder den titel *De synodis seu de fide orientalium,* in de handschriften gewoonlijk als 13de boek toegevoegd aan het voornaamste werk van Hilarius, *De Trinate.*

Lietzmann, *Realencyclopaedie,* VIII, 1601.

Uitgave. — Migne, Patrologia Latina, X, 479.

Hilarius, De synodis

Dilectissimis et beatissimis fratribus et coepiscopis provinciae Germaniae primae et Germaniae secundae et primae Belgicae et Belgicae secundae
3 – – Hilarius servus Christi in Deo et Domino nostro aeternam salutem.

Varianten. — 1. Dilectissimis, Dominis *één hs.* — et coepiscopis provinciae, et episcopis *eenige hss.* — coepiscopis Germaniae primae in qua est prima Maguntia et Germaniae secundae in qua prima est Agrippina id est Colonia et primae Belgicae in qua prima est Treveris et Belgicae secundae in qua prima est Remis *één hs.*

Aanteekeningen. — Bisschoppen in Germania en Belgica, aan wie het geschrift *De synodis* van Hilarius van Poitiers is gericht. — Riese X 50. — Verg. Notitia Galliarum VI en VII. — Harnack, Mission und Ausbreitung des Christentums (1915), II, blz. 277–280.

1. *Germaniae secundae,* in de civitas Agrippinensium (Keulen) en de civitas Tungrorum (Tongeren).

2. *Belgicae secundae,* onder anderen in de civitas Turnacensium (Doornik) en de civitas Morinorum (Terwaen).

---

69. — AURELIUS VICTOR

Sextus Aurelius Victor, uit Africa, genoemd als *praefectus urbi* door Ammianus Marcellinus (XXI 10, 6) in 389 en op een inscriptie uit den tijd van Theodosius (C. I. L. VI 1186 = Dessau, Inscriptiones Lat. selectae 2945), schreef in het jaar 360 een korte geschiedenis der Romeinsche keizers, getiteld *Historiae abbreviatae ab Augusto Octaviano, id est a fine Titi Livi, usque ad consulatum X Constantii Augusti et Iuliani Caesaris III* (360), maar gewoonlijk genoemd *Caesares.* Voor deze geschiedenis zijn als bronnen gebruikt de levensbeschrijvingen der keizers door Suetonius en het vervolg van dit werk, dat ook de bron was voor Eutropius, en dergelijke geschriften. Aurelius Victor is gebruikt voor de definitieve redactie der *Historia Augusta.*

Leo, *Die griechisch-römische Biographie,* blz. 307. — A. Enmann, *Eine verlorene Geschichte der römischen Kaiser und das Buch de viris illustribus Urbis Romae.* Philologus, Suppl. IV (1884), blz. 377 en volg. — O. Hirschfeld, *Kleine Schriften,* blz. 890.

Handschriften:

o = Oxford, *Bodleian Library,* Canonic. lat. 131, van de 14de of 15de eeuw.
p = Brussel, *Bibliothèque Royale,* ms. 9755–63 (*Pulmannianus*), van de 15de eeuw.

Uitgaaf door Fr. Pichlmayr (Leipzig, Teubner, 1911). — *Excerpten* bij Dom Bouquet, Recueil des historiens, blz. 564–566.

Aurelius Victor, De Caesaribus 3, 11

(Gaius Caesar, Caligula) contractis ad unum legionibus spe in Germaniam transgrediendi conchas umbilicosque in ora maris Oceani legi iussit.

Varianten. — 1. specie *Schott.*

Aanteekeningen. — Veldtocht van keizer Gaius naar Germanië, 39 na Christus. — Riese IV 97. — Verg. Suetonius, Caligula 43–49; Cassius Dio LIX 25; Orosius VII 5, 5. — Uit Tacitus (Historiae IV 15) blijkt, dat keizer Gaius in Nederland is geweest.

Aurelius Victor, De Caesaribus 4, 2

Compressa per eum *(Claudium)* vitia ac per Galliam Drysadarum famosae superstitiones; lata iura quam commodissima; curatum militiae officium; retenti fines seu dati imperio Romano, Mesopotamia per orientem, Rhenus Danubiusque ad septemtrionem.

Varianten. — 1. Drysadarum *o*, Drysudarum *p*, Druydarum *of* Druidarum *Schott.*

Aanteekeningen. — Claudius onderdrukt den godsdienst der Druiden in Gallië. Hij bepaalt, dat de Rijn de grens zal zijn van het Rijk, 47. — Riese IV 125.

1. *Compressae – superstitiones*; verg. Suetonius, Claudius 25.

3. *Rhenus*; verg. Tacitus, Annales XI 19–20; Cassius Dio LX 30, 4–6. — De order van Claudius beteekende het terugtrekken der troepen op een goed verdedigbare linie.

Aurelius Victor, De Caesaribus 33

33. Sub idem tempus Licinius Gallienus cum a Gallia Germanos strenue arceret, in Illyricum properans descendit. – – – (3) His prospere ac supra vota cedentibus more hominum secundis solutior rem Romanam quasi naufragio dedit cum Salonino filio, cui honorem Caesaris contulerat, adeo uti – – Francorum gentes direpta Gallia Hispaniam possiderent vastato ac paene direpto Tarraconensium oppido, nactisque in tempore navigiis pars in usque Africam permearet. – – – (8) Postumus, qui forte barbaris per Gallias praesidebat, imperium ereptum ierat; explosaque Germanorum multitudine Laeliani bello excipitur; quo non minus feliciter fuso suorum tumultu periit, quod flagitantibus Mogontiacorum direptiones, quia Laelianum iuverant, abnuisset.

VARIANTEN. — 5. possiderunt *p*. — 6. nanctisque *o*. — in tempore, Emporiis *Damsté*. — Parsin usque *p*, persin usque *o*, per sinus usque *Olivarius*. — 8. Leliani *o p*, Lolliani *Schott*, L. Aeliani *Arntzenius*.

AANTEEKENINGEN. — Gallienus verdedigt Gallië tegen de Germanen. Onder zijn regeering dringen Franken door tot Spanje. Postumus herstelt het Romeinsche gezag in Gallië. — Riese VIII 70. — Zosimus I 30; Iohannes van Antiochia, fragm. 152; Petrus Patricius, fragm. 6; Zonaras XII 24.

1. *Sub idem tempus*, terwijl Valerianus streed tegen Sapor, koning der Perzen.

–. *Licinius Gallienus*, zoon en mederegent van Valerianus, van 253 tot 268.

–. *a Gallia – arceret*; verg. Eutropius IX 8, 1; Zosimus I 30.

2. *His – cedentibus*, na zijn succes in Illyricum.

5. *Francorum – possiderent*; verg. Vita Aureliani 7, 1; Zonaras XII 24. — De Franken worden hier voor het eerst genoemd. De andere schrijvers, die dezen inval vermelden (Eutropius IX 8, 2; Hieronymus, Chron. 2280; Orosius VII 22, 7 en 41, 2) spreken van *Germani*. — Verg. Krom, De populis Germanis, blz. 42.

7. *Postumus*, Marcus Cassianus Latinius Postumus, keizer van 258 tot 268. — De chronologie van deze periode is onzeker.

–. *qui – barbaris praesidebat*, die *praeses* was aan den Rijn in Germania Inferior.

8. *explosaque Germanorum multidudine*; verg. Eutropius IX 9, 1 en 11, 1; Vita Gallieni 7, 1; Tyranni triginta 6, 1; Cassius Dio (continuatus = Petrus Patricius, ed. Boissevain), III, blz. 743.

–. *Laeliani*, Gaius Ulpius Cornelius Laelianus, keizer in 268, die in de Historia Augusta Lollianus wordt genoemd.

Aurelius Victor, De Caesaribus 35, 2—3

(2) *(Aurelianus)* Italiam repetivit, cuius urbes Alamannorum vexationibus affligebantur. (3) Simul Germanis Gallia dimotis Tetrici, de quo supra memoravimus, caesae legiones.

VARIANTEN. — 2. demotis *p*.

AANTEEKENINGEN. — Aurelianus verdrijft de Germanen uit Gallië. — Riese VIII 108 en 110.

1. *Aurelianus*, keizer van 270 tot 275.

2. *Germanis*, o. a. Franken; verg. Vita Aureliani 33, 1.

–. *Tetrici*, Gaius Pius Esuvius Tetricus, keizer in Gallië van 270 tot 274.

–. *supra*, c. 33, 14.

3. *caesae legiones*, in den slag bij Châlons, in 274.

Aurelius Victor, De Caesaribus 37, 3

(Probus) – – caesis Saturnino per Orientem, Agrippinae Bonoso exercitu.

Aanteekeningen. — Keizer Probus verslaat Bonosus (en Proculus) aan den Beneden-Rijn. — Riese VIII 134. — Verg. Epitome 37; Eutropius IX 17, 1.

1. *Probus*, Marcus Aurelius Probus, keizer van 276 tot 282.

–. *Saturnino*, veldheer, die korten tijd keizer was in het Oosten.

–. *Bonoso*. — Bonosus was bevelhebber te Keulen en is daar tegen keizer Probus opgestaan; Vita Probi 18 en 24; Vita Bonosi; Eutropius IX 17; Epitome 37; Orosius VII 24.

Aurelius Victor, De Caesaribus 39, 16—21

(16) Quid ea memorem *(Diocletianum)* ascivisse consortio multos externosque tuendi prolatandive gratia iuris Romani? (17) Namque ubi comperit Carini discessu Helianum Amandumque per Galliam excita manu agrestium ac latronum, quos Bagaudas incolae vocant, populatis late agris plerasque urbium tentare, Maximianum statim fidum amicitia quamquam semiagrestem, militiae tamen atque ingenio bonum imperatorem iubet. (18) Huic postea cultu numinis Herculio cognomentum accessit. – – – (19) Sed Herculius in Galliam profectuo fusis hostibus aut acceptis quieta omnia brevi patraverat. (20) Quo bello Carausius, Menapiae civis, factis promptioribus enituit; eoque eum, simul quia gubernandi (quo officio adolescentiam mercede excoluerat) gnarus habebatur, parandae classi ac propulsandis Germanis maria infestantibus praefecere. (21) Hoc elatior, cum barbarorum multos opprimeret neque praedae omnia in aerarium referret, Herculii metu, a quo se caedi iussum compererat, Britanniam hausto imperio capessivit.

Varianten. — 3. Helianum *o p, anders* Aelianus. — 4. bagauda *o p*. — 9. Menapiae civitatis *Freudenberg*. — 12. barbarorum *Schott*, barum *o p*, barbarum *Pichlmayr*, paronum *Arntzenius*, non parum multos *Schott*, quia barbarum parum multos *Gruterus*, cum cumbarum multas *Damsté*.

Aanteekeningen. — Maximianus onderwerpt den opstand der Bagaudae in Gallië, 285 en 286. Carausius bestrijdt Germaansche zeeroovers. Hij vlucht naar Britannië, 286 of 287. — Riese IX 2.

3. *Carini*, Marcus Aurelius Carinus, keizer van 283 tot 284.

–. *Helianum Amandumque*, Aelianus en Amandus, keizers door de Bagaudae aangesteld.

4. *Bagaudas*, Keltische naam die werd gegeven aan zwervende benden van roovende boeren in Gallië. Hun opstand begon in 283 of 284.

5. *Maximianum*, bijgenaamd Herculius, mederegent van Diocletianus van 285 tot 305.

8. *Herculius – patraverat*; verg. Eutropius IX 20; Orosius VII 25, 2; Hieronymus, Chron. 2303 (287 na Christus).

9. *Carausius – capessivit*; verg. Eutropius IX 21; Orosius VII 25, 3; Iohannes van Antiochia, fragm. 164. — Verg. Seeck, Realencyclopädie, III, 1570.

12. *Germanis*. — Eutropius en Iohannes van Antiochia noemen Franci en Saxones.

Aurelius Victor, De Caesaribus 41, 18

(A Constantino) castra castellaque pluribus locis commode posita.

VARIANTEN. — 1. composita *o*.

AANTEEKENINGEN. — Constantinus I bouwt militaire versterkingen. — Riese IX 30. — Anders oordeelt Zosimus II 34.

1. *Constantino*, Flavius Valerius Constantinus, keizer als Constantinus I van 306 tot 337.

Aurelius Victor, De Caesaribus 42, 17

(Constantius) ne quid apud Gallos natura praecipites novaretur, praesertim Germanis pleraque earum partium populantibus Iulianum Caesarem cognatione
3 acceptum sibi Transalpinis praefecit, isque nationes feras brevi subegit captis famosis regibus.

AANTEEKENINGEN. — Constantius II zendt Iulianus als Caesar naar Gallië, 355. — Riese X 7. — Verg. Eutropius X 14; Orosius VII 29, 15; Socrates, Historia ecclesiastica III 1.

1. *Constantius*, zoon van Constantinus I, keizer van het Oosten sedert 337 en van het geheele Rijk van 353 tot 361.

2. *Iulianum*, zoon van Iulius Constantius, een broeder van Constantinus I, Caesar sedert 355, in den winter van 360 tot Augustus uitgeroepen, overl. in 363.

70. — EUTROPIUS

EUTROPIUS, *magister memoriae* van keizer Valens (364–378), van wien ons overigens zeer weinig bekend is, schreef onder de regeering van keizer Valens, omstreeks 365, een korte geschiedenis van Rome in 10 boeken, van de stichting der stad af tot den dood van keizer Iovianus, in 364, *Breviarium ab Urbe condita*. Als bronnen zijn voor dit werk gebruikt de Epitome (verkorte bewerking) van Livius, Suetonius, in het oorspronkelijk en in een verkorte bewerking, en een geschiedenis der keizers als vervolg op Suetonius, verder wellicht de geschiedschrijver, die de gemeenschappelijke bron van Tacitus en Cassius Dio is geweest, en een kroniek van Rome. — Van het Breviarium zijn twee Grieksche vertalingen bekend, de oudste van omstreeks 380 door Paeanius, de tweede uit de 6de eeuw door Capito. Het Breviarium van Eutropius is gebruikt door Hieronymus, Orosius, de Epitome de Caesaribus, Isodorus, Iordanis en wellicht door Festus. De *Historia Romana* van Paulus Diaconus is een bewerking van het Breviarium met eenige

toevoegsels (voornamelijk uit Orosius). Paulus was op zijn beurt de bron voor de *Historia miscella* van Landolfus Sagax.

Gensel, *Realencyclopädie*, VI, 1521–1527. — Mommsen, *Gesammelte Schriften*, VI, blz. 485–539 en VII, blz. 670–677.

HANDSCHRIFTEN:

D = Rome, *Bibl. Vaticana*, lat. 1860, van 1313.
F = *Fuldensis*, die verloren is.
G = Gotha, *Landesbibliothek*, ms. 101, van de 9de eeuw.
L = Leiden, *Universiteitsbibliotheek*, B. P. L. 141, van de 10de eeuw.
O = St. Omer, *Bibl. municipale*, ms. 697 (*Bertinianus*, uit St. Bertin), van de 10de of 11de eeuw.
P = het handschrift, dat door Paulus Diaconus is gebruikt.

De handschriften zijn te verdeelen in twee groepen, I: *G*, *F* en het hs. van Paulus Diaconus (*P*), waarmede *D* nauw verwant is, en II: *O* en *L*.

UITGAVEN. — H. Droysen, *Monumenta Germaniae, Auctores Antiquissimi*, II (1879) en ed. min. (Berlijn, 1878). — C. Wagener (Prag, 1884). — F. Rühl (Leipzig, Teubner, 1887 en 1909). — *Excerpten* bij Dom Bouquet, Recueil des historiens, blz. 569–572.

Eutropius, Breviarium VI 17

17. Anno Urbis conditae sescentesimo nonagesimo tertio Gaius Iulius Caesar, qui postea imperavit, cum Lucio Bibulo consul est factus. Decreta est ei Gallia et Illyricum cum legionibus decem. (2) Is primus vicit Helvetios, qui nunc Sequani appellantur, deinde vincendo per bella gravissima usque ad Oceanum Brittannicum processit. (3) Domuit autem annis novem fere omnem Galliam, quae inter Alpes flumen Rhodanum Rhenum et Oceanum est et circuitu patet ad bis et tricies centena milia passuum. Brittanis mox bellum intulit, quibus ante eum ne nomen quidem Romanorum cognitum erat. Eos quoque victos obsidibus acceptis stipendiarios fecit. Galliae autem tributi nomine annuum imperavit sestertium quadringenties, Germanosque trans Rhenum adgressus inmanissimis proeliis vicit. Inter tot successus ter male pugnavit, apud Arvernos semel praesens et absens in Germania bis. Nam legati eius duo, Titurius et Aurunculeius, per insidias caesi sunt.

VARIANTEN. — 1. gneus *F G*. — 2. lucius *G*. — bibulo, bello *L O*. — consule *L O*. — 3. gllia *G*. — cum *ontbr. in L O*. — decem, denis *P D*. — is *ontbr. in P D*. — primus *L O Paeanius*, primos *G P D*. — 4. per *ontbr. in P D*. — 6. alpes *ontbr. in G*. — 7. ad bis, ab his *L O*. — et *na* bis *ontbr. in P D*. — trices *G*. — centane, sescenta *F*, sescentena *G*, centum *L O*. — 9. et eos quoque *L O*. — obsedibus *L*. — tribut *O*. — 10. sextertium *L O P D*, stipendium *Duncker*. — quadrigenties *G O*. — 12. arbenos *G*, arbernus *L O*. — in, a *P*. — 13. arunculeius *L O*.

AANTEEKENINGEN. — De veldtochten van Caesar in Gallië. — Riese II 128. Bronnen: — (1) Suetonius, Caesar 19, 22 en 29; (2) Epitome van Livius; verg. Periocha 104 en 105; Florus I 45; (3) Suetonius, Caesar 25. — Verg. Festus, Breviarium VI 3.

1. *Anno – tertio,* 59 vóór Christus.
5. *annis novem,* 58 tot 50 vóór Christus.

Eutropius, Breviarium VII 3, 3

(3) Sic inter eos *(Caesarem Octavianum Augustum et M. Antonium)* divisa est res publica, ut Augustus Hispanias Gallias Italiam teneret, Antonius Asiam Pontum Orientem.

VARIANTEN. — 1. si *L O.* — 2. est *ontbr. in O.* — et Italiam *L O P D.*

AANTEEKENINGEN. — De verdeeling van het Rijk tusschen Augustus en Antonius, na den slag bij Philippi, 42 vóór Christus.

Bron: Epitome van Livius; verg. Periocha 125.

In werkelijkheid is deze verdeeling van het gezag eerst bij het verdrag van Brundisium, in 40 vóór Christus, tot stand gekomen.

Eutropius, Breviarium VII 5, 1

5. Eo tempore Marcus Agrippa in Aquitania rem prospere gessit.

VARIANTEN. — 1. agrippia *G.*

AANTEEKENINGEN. — Marcus Agrippa stadhouder in Gallië.

Bron: Epitome van Livius; verg. Periocha 127.

1. *Eo tempore,* tijdens den strijd tegen Sextus Pompeius, 38 vóór Christus.

Eutropius, Breviarium VII 9

(Octavianus Augustus) Germanorum ingentes copias cecidit, ipsos quoque trans Albim fluvium summovit, qui in barbarico longe ultra Rhenum est. Hoc tamen bellum per Drusum privignum suum administravit, sicut per Tiberium privignum alterum Pannonicum, quo bello XL captivorum milia ex Germania transtulit et supra ripam Rheni in Gallia conlocavit.

VARIANTEN. — 2. albim *Schonhovius,* aluem *F G D,* albam *L O.* — 3. sicut, sic *F G.* — 4. priguinum *L.* — *Lacune vóór* quo *Schrader.* — XL *Paeanius en Suet. Tib. 9,* quadringenta *G P D,* LXCC *L,* CCLX *O.*

AANTEEKENINGEN. — Veldtochten onder Augustus in Germanië. — Riese III 62.

Bronnen: Suetonius, Augustus 21 en Tiberius 9.

4. *quo bello*, n.l. de oorlog tegen de Germanen.

–. *XL captivorum milia*, Sugambren; verg. Tacitus, Annales XII 39; Suetonius, Augustus 21; Epitome de Caesaribus 1, 7; Orosius VI 21, 24.

Eutropius, Breviarium VII 17, 2—3

(2) *(Otho)* in privata vita mollis et Neronis familiaris, in imperio documentum sui non potuit ostendere. (3) Nam cum isdem temporibus, quibus Otho Galbam occiderat, etiam Vitellius factus esset a Germanicianis exercitibus imperator, bello contra eum suscepto cum apud Betriacum in Italia levi proelio victus esset, ingentes tamen copias ad bellum haberet, sponte semet occidit.

Varianten. — 1. priuata uita, priuauita *F* G^1, priuatiua *L O*. — et neronis familiaris *ontbr. in F G*. — neroni *L O*. — 4. bellum *P*. — betricum *G* F^2, petricum G^1, brittanicum *L O*, bedriacum *D*. — 5. esset *ontbr. in L*. — ingentes, cum plures *L O Suet. Otho 9*. — tamen *ontbr. in G*. — semet ipsum *L O*.

Aanteekeningen. — Vitellius door de troepen in Germanië tot keizer uitgeroepen, slag bij Betriacum, 69. — Riese V 23.

Bronnen: Suetonius, Otho 2, 3 en 8–11. — Verg. Orosius VII 8, 6.

3. *Vitellius - imperator*; verg. Tacitus, Historiae I 57.

4. *apud Betriacum*; verg. Tacitus, Historiae II 41–43.

Eutropius, Breviarium VII 19, 1

(Vespasianus) a Claudio in Germaniam et deinde in Britanniam missus.

Varianten. — 1. inde *O*. — in *ontbr. in L O*.

Aanteekeningen. — Vespasianus wordt onder Claudius met troepen uit Germania Inferior naar Britannia overgeplaatst, 43. — Riese IV 111. Capelle, blz. 202.

Bron: Suetonius, Vespasianus 4.

Eutropius, Breviarium VIII 2—4

(Traianus) imperator apud Agrippinam in Gallis factus est. Rem publicam ita administravit, ut omnibus principibus merito praeferatur, inusitatae civilitatis et fortitudinis. (2) Romani imperii, quod post Augustum defensum magis fuerat quam nobiliter ampliatum, fines longe lateque diffudit. Urbes trans Rhenum in Germania reparavit. - - -

3. - - - - -

4. Gloriam tamen militare civilitate et moderatione superavit, - - per orbem terrarum aedificans multa, inmunitates civitatibus tribuens.

Varianten. — 1. galliis *L O*. — 2. vir inusitatae *Hartel*. — 4. finis *L O*. — diffundit *L O*. — urbis *L O*. — 5. praeparauit *G F*. — 8. per *ontbr. in hss.*, urbes orbe terrarum aedificans multas *Mommsen*, multas *hss.* — inmunitatis *G*.

Aanteekeningen. — Traianus werd te Keulen keizer. Hij breidde het Rijk uit, stichtte steden (?) en verleende aan vele *civitates* de *inmunitas*. — Riese VII 6. Capelle, blz. 202.

1. *Traianus – est*; verg. Hieronymus, Chronicon 2113; Epitome de Caesaribus 13, 3; Orosius VII 12, 2.

4. *Urbes – reparavit*. — C. W. Vollgraff (Mnemosyne, XLV, 1917, blz. 350–352) heeft uit deze mededeeling, vergeleken met Martialis, Epigr. X 7 (uit het jaar 98) en het contract uit Tolsum, Gem. Franekeradeel (zie in Deel II, onder de inscriptie's), willen opmaken, dat Traianus het land der Friezen weder heeft onderworpen.

Eutropius, Breviarium IX 8

8. Gallienus cum adulescens factus esset Augustus, imperium primum feliciter, mox commode, ad ultimum perniciose gessit. Nam iuvenis in Gallia et Illyrico multa strenue gessit. – – (2) – – Germani usque ad Hispanias penetraverunt et civitatem nobilem Tarraconem expugnaverunt.

Varianten. — 1. adolescens *L D N*. — imperium, imperator *O*. — 3. et, e *L O*, et in *P D*. — 4. et civitatem – expugnaverunt *ontbr. in P D*. — terraconem *L O*, trraconem G^1.

Aanteekeningen. — Gallienus verdedigt Gallië. Germanen dringen door tot in Hispania. — Riese VIII 66 en 72. Capelle, blz. 250. — Aurelius Victor 33.

1. *Gallienus*, Publius Licinius Egnatius Gallienius, zoon van keizer Valerianus, te zamen met zijn vader keizer sedert 253, totdat hij in 268 werd vermoord en vervangen door Claudius Gothicus.

3. *strenue gessit*; verg. Aurelius Victor 33, 1; Zosimus I 30.

–. *Germani*. — Volgens Aurelius Victor, Caesares 33, 3, waren het Franken en had deze tocht plaats onder Valerianus in 253 (verg. Vita Aureliani 9, 4); verg. Hieronymus, Chronicon 2280 (264 na Christus); Orosius VII 22, 7 en 41, 2.

Eutropius, Breviarium IX 9—10

9. Tum desperatis rebus et deleto paene imperio Romano Postumus in Gallia obscurissime natus purpuram sumpsit et per annos decem ita imperavit, ut consumptas paene provincias ingenti virtute et moderatione reparaverit. Qui seditione militum interfectus est, quod Mogontiacum, quae adversus eum rebellaverat Laeliano res novas moliente, diripiendam militibus tradere noluisset. (2) Post eum Marius vilissimus opifex purpuram accepit et secundo die interfectus est. (3) Victorinus postea Galliarum accepit imperium, vir strenuissimus, sed cum nimiae libidinis esset et matrimonia aliena corrumperet, Agrippinae occisus est actuario quodam dolum machinante imperii sui anno secundo.

10. Huic successit Tetricus senator.

Varianten. — 1. tum, tam *P D*, iam *Paeanius*. — deleto *P D*, delecto *G*, deiecto *L O*. — postumius *L en de Griekscke schrijvers*. — 3. et *ontbr. in D*. —

reparauit *G.* — 4. moguntiacum *O,* magontiacum *P D.* — qui *P.* — aduersum *L O.* — 5. Laeliano *de munten,* l. aeliano *P O Paeanius,* lolliano *F G P Capito,* aemiliano *Orosius.* — molientem *G.* — deripiendam *D N.* — 6. ciuilissimus *F G.* — et secundo - accepit *ontbr. in L.* — 7. uictorianus *O.* — 9. actuario, acuario *O.* — machinante, mediante *L O.*

Aanteekeningen. — Postumus, Laelianus, Aurelius Marius, Victorinus en Tetricus, keizers in Gallië. — Riese VIII 87. Capelle, blz. 251.

Voor de geschiedenis van deze keizers verg. de munten: J. de Witte (Recherches sur les empereurs qui ont règné dans les Gaules au 3me siècle; Lyon, 1868), dateert Postumus 258–267, Victorinus 265–268, Marius 267, Tetricus 268–273. Anders W. Liebenam, Fasti consulares, blz. 115 en volg.

1. *Postumus,* Marcus Cassianius Latinius Postumus; hij trad op als keizer in 258; verg. Eutropius IX 11, 1; Tyranni triginta 3; Vita Gallieni 7, 1; Orosius VII 22, 10.

4. *interfectus est*; verg. Aurelius Victor 33, 8.

5. *Laeliano,* Gaius Ulpius Cornelius Laelianus; verg. Tyranni triginta 5.

6. *Marius,* Marcus Aurelius Marius; van hem zijn talrijke munten gevonden; hij moet dus langer dan twee of drie dagen hebben geregeerd; verg. Tyranni triginta 8.

7. *Victorinus,* Marcus Piavonius Victorinus; verg. Tyranni triginta 6.

10. *Tetricus,* Gaius Pius Esuvius Tetricus; hij onderwierp zich in 274 aan Aurelianus; Tyranni triginta 24.

Eutropius, Breviarium IX 11, 1

11. Ita Gallieno rem publicam deserente Romanum imperium in occidente per Postumum, per Odenathum in oriente servatum est. Gallienus interea Mediolani cum Valeriano fratre occisus est imperii anno nono, Claudiusque ei successit a militibus electus a senatu appellatus Augustus.

Varianten. — 1. romano imperio *L O.* — 2. postumium *F G Paeanius.* — per *ontbr. in L O.* — odenahum G^1, odenatum *L O,* odenachum *P D.* — in oriente servatum *ontbr. in L O.* — gallieni *O.* — 3. mediolanii *L O,* mediolano *F.* — clausdiusque *L.* — 4. electus est *L O.*

Aanteekeningen. — Postumus in Gallië; Gallienus gedood, in 268, en opgevolgd door Claudius Gothicus.

1. *Gallieno - deserento*; verg. Tyranni triginta 5, 5.

2. *Postumum*; verg. Eutropius IX 9, 1.

–. *Odenathum*; verg. Tyranni triginta 15; zijn weduwe was Zenobia.

3. *Valeriano,* waarschijnlijk Publius Licinius Cornelius Valerianus, de zoon van Gallienus.

–. *Claudius,* Marcus Aurelius Claudius, als keizer genoemd Claudius Gothicus, 268–273.

Eutropius, Breviarium IX 13, 1

13. Post eum Aurelianus suscepit imperium. – – – Superavit in Gallia Tetricum.

VARIANTEN. — 1. suscepit, cepit *L O*.

AANTEEKENINGEN. — Aurelianus wordt keizer, in 270, en overwint Tetricus, die zich aan hem onderwerpt, in 274.

1. *eum*, Quintillus, broeder en opvolger van Claudius Gothicus, in 270.

–. *Aurelianus*, Lucius Domitius Aurelianus. — Hij herstelde wederom de eenheid van het rijk, door zijn overwinningen in het oosten en het westen, gevierd met een grooten triumf in 274; verg. Vita Aureliani 33–34.

Eutropius, Breviarium IX 17, 1

17. Post hunc *(Florianum)* Probus, vir inlustris gloria militari ad administrationem rei publicae accessit. Gallias a barbaris occupatas ingenti proeliorum felicitate restituit. Quosdam imperium usurpare conatos, scilicet Saturninum in oriente, Proculum et Bonosum Agrippinae certaminibus oppressit.

VARIANTEN. — 1. gloriae *G*. — 3. proeliorum *ontbr. in G*. — constituit *L O*. — conatus *L O*. — 4. orientem *L O*.

AANTEEKENINGEN. — Probus onderwerpt Gallië en verslaat Proculus en Bonosus, die in Beneden-Germanië tot keizers waren uitgeroepen. — Riese VIII 135.

1. *Florianum*, Marcus Annius Florianus, opvolger van keizer Tacitus, regeerde korten tijd in 276.

–. *Probus*, Marcus Aurelius Probus, keizer van 276 tot 282.

2. *Gallias – restituit*. — Hij versloeg de Franken; verg. Vita Probi 11, 9; 12, 3; 13, 5–7; 14, 1–7; 15; Hieronymus, Chron. 2294; Cassiodorus, Chron. p. 645; Zosimus I 67–68, 71; Zonaras XII 29; Orosius VII 24, 2.

4. *Saturninum*, veldheer die korten tijd keizer was in het oosten.

–. *Proculum et Bonosum*. — Zij zijn te Keulen tot keizer uitgeroepen.

5. *oppressit*; verg. Vita Probi 18, 5; Vita Proculi 13, 3; Vita Bonosi 15, 1; Aurelius Victor, Caesares 37; Epitome 37.

Eutropius, Breviarium IX 20, 3—21

(3. *Diocletianus)* rerum Romanarum potitus, cum tumultum rusticum in Gallia concitassent et factioni suae Bacaudarum nomen inponerent, duces autem haberent Amandum et Aelianum, ad subigendos eos Maximianum Herculium Caesarem misit, qui levibus proeliis agrestes domuit et pacem Galliae reformavit.

21. Per haec tempora etiam Carausius [qui] vilissime natus strenuae

militiae ordine famam egregiam fuerat consecutus, cum apud Bononiam per tractum Belgicae et Armorici pacandum mare accepisset, quod Franci et Saxones infestabant, multis barbaris saepe captis nec praeda integra aut provincialibus reddita aut imperatoribus missa, cum suspicio esse coepisset consulto ab eo admitti barbaros, ut transeuntes cum praeda exciperet atque hac se occasione ditaret, a Maximiano iussus occidi purpuram sumpsit et Britannias occupavit.

VARIANTEN. — 1. romanorum *L O P*. — potius *L O*. — tumultu *L*. — 2. factione *L O*. — sua *L*. — uacaudarum *F G*, baucadarum *L O*. — 3. alienum *L O*, aemilianum *Paeanius*. — subiendos *L*, subitiendos *O*. — 4. herculeum *L O*. — agreste *P*. — docuit *G*. — pacem, partem *P D*. — 6. per haec tempora, hoc tempore *F*, post haec tempora *L O*. — carusius *L O*. — [qui] *Duncker*. — strenuae, serenae *P D*. — 7. egregiam fuerat *ontbr. in F*. — bononia *L O*. — 8. bellicae *L O P D*. — armoricae *L O*. — 9. infertabant *L O*. — 10. consubito *O*. — 11. atque - ditaret *ontbr. in F G*.

AANTEEKENINGEN. — Maximianus onderwerpt de Bacaudae in Gallië, 285 en 286. Carausius verjaagt de Frankische en Saksische zeeroovers, neemt de keizerlijke waardigheid aan en wijkt naar Britannië. — Riese IX 3 en 4. Capelle, blz. 258. — Aurelius Victor, Caesares 39; Orosius VII 25.

1. *Diocletianus*, keizer van 284 tot 305.

2. *Bacaudarum*. — De Bagaudae waren Gallische boeren, die een opstand waren begonnen onder Carinus in 283 of 284. Zij zijn in 285 en 286 door Maximianus onderworpen; verg. Aurelius Victor, Caesares 39, 17.

3. *Amandum et Aelianum*, keizers door de Bagaudae aangesteld.

4. *qui - reformavit*; verg. Hieronymus, Chron. 2303 (287 na Christus).

6. *per haec tempora*, in 286.

–. *Carausius - occupavit*; verg. Iohannes van Antiochia, fragm. 164 (F. H. G. IV, blz. 601). — Krom, De populis Germanis, blz. 44.

–. *Carausius*; hij was een Menapiër; verg. Aurelius Victor 39, 20; Seeck, Realencyclopädie, III, 1570.

7. *Bononiam*, Boulogne-sur-mer.

Eutropius, Breviarium X 3

3. Herculius tamen Maximianus post haec in contione excercitus filium Maxentium nudare conatus seditionem et convicia militum tulit. (2) Inde ad Gallias profectus est dolo conposito, tamquam a filio esset expulsus, ut Constantino genero iungeretur, moliens tamen Constantinum reperta occasione interficere, qui in Galliis et militum et provincialium ingenti iam favore regnabat caesis Francis atque Alamannis captisque eorum regibus, quos etiam bestiis, cum magnificum spectaculum muneris parasset, obiecit.

VARIANTEN. — 1. hercules *L*. — exercitum *L O*, exercituum *P*. — 2. inde, in *L*. — 3. ut *ontbr. in L O*. — 4. genere *G*. — 5. gallis *G*. — 6. capitis *O*.

AANTEEKENINGEN. — Konstantijn verslaat de Franken en Alamannen. —

Riese IX 31. Capelle, blz. 263. — Panegyricus VI (VII) 10, 11 en 13; Eusebius, Vita Constantini I 25; Iohannes van Antiochia, fragm. 169.

1. *Herculius Maximianus*, mederegent van Diocletianus, 285 tot 305.

–. *post haec*, nadat Maxentius, de zoon van Maximianus, te Rome tot keizer was uitgeroepen, 306.

3. *Constantino*, de zoon van Constantius Chlorus, die na den dood van zijn vader in 306 in Britannië tot keizer was uitgeroepen.

6. *caesis Francis*, kort nadat hij keizer was geworden, in 306.

7. *bestiis obiecit*; verg. Panegyricus VI (VII) 10.

Eutropius, Breviarium X 14

14. *(Constantius)* mox Iulianum Caesarem ad Gallias misit, patruelem suum, Galli fratrem, tradita ei in matrimonium sorore, cum multa oppida barbari expugnassent, alia obsiderent, ubique foeda vastitas esset Romanumque imperium non dubia iam calamitate nutaret. A quo modicis copiis apud Argentoratum, Galliae urbem, ingentes Alamannorum copiae extinctae sunt, rex nobilissimus captus, Galliae restitutae. (2) Multa postea per eundem Iulianum egregie adversum barbaros gesta sunt summotique ultra Rhenum Germani et finibus suis Romanum imperium restitutum.

Varianten. — 3. alia, italia *G*. — obsederent *L O*. — 4. argentorarum *L O*. — 6. gallia *F G*. — 7. germani et, germaniae *L O*.

Aanteekeningen. — Constantius II zendt Iulianus als Caesar naar Gallië. Iulianus onderwerpt Gallië wederom en jaagt de Germanen over den Rijn. — Riese X 6. — Aurelius Victor, Caesares 42, 17; Orosius VII 29, 15.

1. *Constantius*, keizer van 337 tot 361.

–. *Iulianum*, Caesar geworden in 355 en toen naar Gallië gezonden, keizer van 361 tot 363.

2. *Galli*, broeder van Iulianus, die vóór hem tot Caesar was benoemd, maar in 354 was gedood.

4. *Argentoratum*, Straatsburg. — Voor den slag bij Straatsburg (in 357) verg. Ammianus Marcellinus XVI 12.

---

71. — FESTUS

Rufius Festus schreef in 369 een korte geschiedenis van het Romeinsche rijk, *Breviarium rerum gestarum populi Romani*. Het eerste gedeelte van dit werkje bevat een geschiedenis der provincie's van het rijk, geordend naar de volgorde, waarin zij zijn onderworpen; het tweede gedeelte bevat de geschiedenis van het Oosten van Sulla tot Iovianus. — Bronnen waren een excerpt uit Livius,

de korte geschiedenis der Romeinsche keizers die Eutropius heeft gebruikt, wellicht Eutropius zelf en Florus. Het werk van Festus is gebruikt door Ammianus Marcellinus in de geographische gedeelten, Isidorus, Iordanes, etc.

Th. Mommsen, *Hermes*, XVI (1881), blz. 605–609 = *Gesammelte Schriften*, VII, blz. 396–400. — O. Seeck, *Realencyclopädie*, VI, 2257.

UITGAVEN. — W. Foerster (Weenen, 1874). — C. Wagener (Prag, 1886). — *Excerpten* bij Dom Bouquet, Recueil des historiens, blz. 563–564.

Festus, Breviarium VI 3

(3) C. Caesar cum decem legionibus, quae terna milia militum Italorum habuerunt, per annos VIIII ab Alpibus ad Rhenum usque Gallias subegit, cum barbaris ultra Rhenum positis conflixit, in Brittaniam transivit, decimo anno Gallias et Brittanias tributarias fecit.

AANTEEKENINGEN. — De onderwerping van Gallië door Caesar, 58–50 vóór Christus. — Riese II 129.

1. *C. Caesar – fecit*; verg. Suetonius, Caesar 25; Eutropius VI 17.

Festus, Breviarium VI 4

(4) Sunt in Gallia, Aquitania et Brittaniis provinciae decem et octo: Alpes maritimae, provincia Viennensis, Narbonensis, Novempopulana, Aquitaniae duae, Alpes Graiae, Maxima Sequanorum, Germaniae duae, Belgicae duae, Lugdunensis duae; in Brittania: Maxima Caesariensis, Flavia Caesariensis, Brittania prima, Brittania secunda.

AANTEEKENINGEN. — De provincie's van Gallië en Britannië. — Riese XV 74.

2. *Alpes – Lugdunensis duae*, lijst der provincie's van Gallië; verg. de lijsten in den *Laterculus Veronensis*, Polemius Silvius en *Notitia dignitatum*; verg. Mommsen, Gesammelte Schriften, V, blz. 581–583. — Narbonensis secunda is blijkbaar door Festus vergeten.

4. *in Brittania*; verg. Mommsen, t. a. p.

---

72. — IULIANUS

FLAVIUS CLAUDIUS IULIANUS, genaamd Iulianus de Afvallige, zoon van Iulius Constantius (een broeder van keizer Constantinus I), geb. in de laatste maanden van 331, leefde sedert 338 in Cappadocië, sedert 345 in Konstantinopel,

later in Nicomedia, in den zomer van 355 in Athene, studeerde redekunst en wijsbegeerte, werd 6 Nov. 355 door keizer Constantius tot Caesar benoemd en belast met het bestuur van Gallië, in het voorjaar van 357 ook aangesteld als opperbevelhebber der troepen in Gallië, behaalde in 357 een groote overwinning op de Alamannen bij Straatsburg, ondernam in den winter van 357 op 358 en in de zomers van 358 en 359 expeditie's in Noord-Gallië, werd in het voorjaar van 360 te Parijs door zijn troepen uitgeroepen tot Augustus en was alleenheerscher na den dood van Constantius, 3 Nov. 361, stierf ten gevolge van een wond tijdens een veldtocht in Perzië, 26 Juni 363. Van zijn werken zijn voor deze uitgaaf van belang de beide lofreden op keizer Constantius, *Ἐγκώμιον εἰς τὸν αὐτοκράτορα Κωνστάντιον* (Oratio I), geschreven kort na zijn verheffing tot Caesar, en *Περὶ τῶν τοῦ αὐτοκράτορος πράξεων ἢ περὶ βασιλείας* (Oratio II), geschreven in den tijd tusschen 358 en 360, het manifest gericht aan de Atheners ter rechtvaardiging van zijn breuk met Constantius, geschreven in Illyricum in 361, en het werkje, dat in de handschriften is getiteld *Συμπόσιον ἢ Κρόνια* (*Saturnalia*), bekend onder den naam *Caesares*, geschreven te Konstantinopel in 361.

P. Allard, *Julien l'Apostat* (Paris, 1900–1902). — J. Geffcken, *Kaiser Iulianus* (Leipzig, 1914). — E. von Borries, *Realencyclopädie*, X, 26 en volg.

W. Koch, *De oorlogen door Keizer Julianus de Afvallige in de Nederlanden gevoerd.* Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis, 3de R. X (1899), blz. 1–41; *Kaiser Iulian der Abtrünnige, seine Jugend und Kriegstaten bis zum Tode des Kaisers Constantius.* Jahrbücher für classische Philologie, Suppl. XXV (1899), blz. 329 en volg.

HANDSCHRIFTEN, onder vele anderen:

M = Venetië, *Bibl. Marciana*, gr. 366, van de 15de eeuw.

V = Leiden, *Universiteitsbibliotheek*, Vossianus gr. fol. 77 III, van de 13de eeuw.

UITGAVEN. — E. Spanheim (Leipzig, 1696); naar de bladzijden van deze uitgaaf pleegt men te citeeren. — F. C. Hertlein (Leipzig, Teubner, 1875–1876). — W. C. Wright, *met Engelsche vertaling* (London, Heinemann, 1913–1923). — J. Bidez, *met Fransche vertaling* (Paris, Collection-Budé, 1924 en volg.). — *Excerpten* bij Dom Bouquet, Recueil des historiens, blz. 722–731.

Iulianus, Oratio I, p. 7 A—C (p. 7, 27—8, 18 Hertlein)

Τὰ δὲ ὑπὲρ τῶν πάππων τῶν σῶν ἔστι μὲν τούτων νεώτερα, λαμπρὰ δὲ οὐ μεῖον ἐκείνων. – – – Οὕτω δὲ διακείμενοι τὰς ψυχὰς τῶν ἔργων ἔδρων τὰ κάλλιστα – – τοὺς βαρβάρους οὐκ ἐλαύνοντες μόνον πάλαι κατοικοῦντας καὶ νεμομένους καθάπερ τὴν οἰκείαν ἀδεῶς τὰ ἡμέτερα, Φρούρια δὲ ἐπιτειχίζοντες αὐτοῖς τοσαύτην πρὸς αὐτοὺς εἰρήνην τοῖς ὑπηκόοις κατέστησαν, ὅσην οὐδὲ εὔξασθαι τότε ῥᾴδιον ἐδόκει.

VARIANTEN. — 4. *αὐτοῖς τοσαύτην πρὸς αὐτοὺς Reiske, τοῖς πρὸς αὐτοὺς τοσαύτην hss.*

Aanteekeningen. — Constantius Chlorus herstelt de linie's langs den Rijn, tusschen 293 en 296. — Riese IX 13. Capelle, blz. 263. — Verg. Eumenius, Pro restaurandis scholis, Panegyricus IX (IV) 18.

1. *τῶν πάππων τῶν σῶν*, de grootvaders van Constantius II, Constantius Chlorus en Maximianus.

—. *τούτων*, de oudere voorvaderen.

2. *οὕτω*, zoo eendrachtig en vol pieteit voor Diocletianus.

—. *διακείμενοι*, n.l. Constantius Chlorus en Maximianus.

3. *βαρβάρους*, onder anderen de Franken in het land der Bataven; verg. Panegyricus Constantino VI (VII) 5.

4. *Φρούρια*; verg. Eumenius, t. a. p.: *alarum et cohortium castra.*

Iulianus, Oratio I, p. 34 D—35 A (p. 43, 8—16 Hertlein)

Κελτοί καὶ Γαλάται — — τῷ τυράννῳ βίᾳ καὶ οὐ γνώμῃ πανδημεὶ συνεστρατεύοντο. Ἠκολούθουν δὲ αὐτῷ κατὰ τὸ ξυγγενὲς ξύμμαχοι προθυμότατοι Φράγγοι καὶ Σάξονες, τῶν περὶ τὸν Ῥῆνον καὶ τὴν ἑσπερίαν θάλατταν ἐθνῶν τὰ μαχιμώτατα. Καὶ πόλις πᾶσα καὶ Φρούριον πρόσοικον Ῥήνῳ τῶν ἐνοικούντων Φυλάκων ἐξερημωθέντα προδέδοτο μὲν ἀΦύλακτα πάντα τοῖς βαρβάροις, ἐΦ' ἡμᾶς δὲ ἐξεπέμπετο παρεσκευασμένον λαμπρῶς τὸ στράτευμα.

Varianten. — 2. *αὐτῷ καὶ σάξονες Φράγγοι κατὰ V.* — *Φράγγοι καὶ Σάξονες ontbr. in V.* — 3. *περὶ Hertlein, ὑπὲρ hss.* — 4. *ἐνοικούντων Hertlein, οἰκούντων hss.* — 5. *προυδίδοτο Hertlein.*

Aanteekeningen. — Magnentius neemt Franken en Saksen in zijn leger op en ontbloot de grenzen van troepen, 350. — Riese IX 80. Capelle, blz. 269. — Verg. Iulianus, Oratio II, p. 56 B.

1. *τῷ τυράννῳ*, Magnus Magnentius, een Frank, magister militum van keizer Constans; hij wist Constans op zijde te zetten en was keizer tot 353; in dat jaar werd hij door Constantius overwonnen.

2. *Φράγγοι καὶ Σάξονες*; ook Constantius riep barbaren tegen Magnentius te hulp; verg. Libanius, Oratio XVIII 33 (p. 533 R.).

Iulianus, Oratio II, p. 56 B—C (p. 70, 23—71, 9 Hertlein)

Εἵπετο δὲ αὐτῷ πολὺς μὲν ὁπλίτης πεζός, ἱππεῖς δὲ οὐχ ἧττους, ἀλλ' οἵπερ ἄλκιμοι, Κελτοὶ καὶ Ἴβηρες Γερμανῶν τε οἱ πρόσοικοι Ῥήνῳ καὶ τῇ θαλάττῃ τῇ πρὸς ἑσπέραν, ἣν εἴτε Ὠκεανὸν χρὴ καλεῖν εἴτε Ἀτλαντικὴν θάλατταν εἴτε ἄλλῃ τινὶ χρῆσθαι προσωνυμίᾳ προσῆκον, οὐκ ἰσχυρίζομαι· πλὴν ὅτι δὴ αὐτῇ προσοικεῖ δύσμαχα καὶ ῥώμῃ διαΦέροντα τῶν ἄλλων ἐθνῶν γένη βαρβάρων, οὐκ ἀκοῇ μόνον, ἥπερ δὴ τυγχάνει πίστις οὐκ ἀσΦαλής, ἀλλ' αὐτῇ πείρᾳ τοῦτο ἐκμαθὼν οἶδα.

Varianten. — 1. *[πεζός] Cobet.* — *ἀλλ' ὅτιπερ ἄλκιμον* ***Reiske.*** — **2.** *ῥηνω* ***V M,*** *τῷ Ῥήνῳ* ***hss.*** — **5.** *μόνον* ***Hertlein,*** *μόνῃ* ***hss.*** — **6.** *ἥπερ* ***Heylerus.*** — *τοῦτο* ***hss.,*** *Φασὶν* ***M.***

AANTEEKENINGEN. — Germanen uit het gebied aan de Noordzee in het leger van Magnentius, 350. — Capelle, blz. 269. — Verg. Iulianus, Oratio I, p. 34D.

1. *αὐτῷ*, Magnentius.

2. *πρόσοικοι*; Iulianus, Oratio I, p. 35 A, noemt Franken en Saksen.

6. *οἶδα*; Iulianus heeft zelf tegen deze volken oorlog gevoerd.

Iulianus, Epistula ad Athenienses, p. 277 D (p. 357, 21—27 Hertlein)

(Ὁ Κωνστάντιος) *τριακοσίους ἑξήκοντά μοι δοὺς στρατιώτας εἰς τὸ τῶν Κελτῶν ἔθνος ἀνατετραμμένον ἔστειλε, μεσοῦντος ἤδη τοῦ χειμῶνος, οὐκ ἄρχοντα μᾶλλον τῶν ἐκεῖσε στρατοπέδων ἢ τοῖς ἐκεῖσε στρατηγοῖς ὑπακούοντα· ἐγέγραπτο γὰρ αὐτοῖς καὶ ἐνετέταλτο διαρρήδην οὐ τοὺς πολεμίους μᾶλλον ἢ ἐμὲ παραφυλάττειν, ὡς ἂν μὴ νεώτερόν τι πράξαιμι.*

VARIANTEN. — 3. *ὑπακούοντα Hertlein, ὑπακουσοντα hss.* — *ἐγέγραπτο Hertlein, γέγραπτο hss.*

AANTEEKENINGEN. — Iulianus naar Gallië gezonden, 355. — Riese X 19. — Ammianus XV 8; Zosimus III 1.

2. *μεσοῦντος* – *χειμῶνος*, eenige weken na zijn verheffing tot Caesar op 6 Nov. 355.

3. *στρατηγοῖς*; verg. Socrates, Historia ecclesiastica III 1, 27.

Iulianus, Epistula ad Athenienses, p. 278 D—280 D (p. 359, 1—361, 18 Hertlein)

Ἐξ ὧν ὁ Κωνστάντιος νομίσας ὀλίγον μὲν ἐπιδώσειν, οὐκ εἰς τοσοῦτον δὲ μεταβολῆς ἥξειν τὰ τῶν Κελτῶν πράγματα, δίδωσί μοι τῶν στρατοπέδων τὴν ἡγεμονίαν ἦρος ἀρχῇ. Καὶ στρατεύω μὲν ἀκμάζοντος τοῦ σίτου, πολλῶν πάνυ Γερμανῶν περὶ τὰς πεπορθημένας ἐν Κελτοῖς πόλεις ἀδεῶς κατοικούντων. (279) *Τὸ μὲν οὖν πλῆθος τῶν πόλεων πέντε που καὶ τεσσαράκοντά ἐστι, τείχη τὰ διηρπασμένα δίχα τῶν πύργων καὶ τῶν ἐλασσόνων φρουρίων. Ἧς δ' ἐνέμοντο γῆς ἐπὶ τάδε τοῦ Ῥήνου πάσης οἱ βάρβαροι τὸ μέγεθος, ὁπόσον ἀπὸ τῶν πηγῶν αὐτῶν ἀρχόμενος ἄχρι τοῦ Ὠκεανοῦ περιλαμβάνει· τριακόσια δὲ ἀπεῖχον τῆς ἠόνος τοῦ Ῥήνου στάδια οἱ πρὸς ἡμᾶς οἰκοῦντες ἔσχατοι, τριπλάσιον δὲ ἦν ἔτι τούτου πλάτος τὸ καταλειφθὲν ἔρημον ὑπὸ τῆς λεηλασίας, ἔνθα οὐδὲ νέμειν ἐξῆν τοῖς Κελτοῖς τὰ βοσκήματα, καὶ πόλεις τινὲς ἔρημοι τῶν ἐνοικούντων, αἷς οὔπω παρῴκουν οἱ βάρβαροι. Ἐν τούτοις οὖσαν καταλαβὼν ἐγὼ τὴν Γαλατίαν πόλιν τε ἀνέλαβον τὴν Ἀγριππῖναν ἐπὶ τῷ Ῥήνῳ, πρὸ μηνῶν ἑαλωκυῖαν που δέκα, καὶ τεῖχος Ἀργέντορα πλησίον πρὸς ταῖς ὑπωρείαις αὐτοῦ τοῦ Βοσέγου, καὶ ἐμαχεσάμην οὐκ ἀκλεῶς. Ἴσως καὶ εἰς ὑμᾶς ἀφίκετο ἡ τοιαύτη μάχη. Ἔνθα τῶν θεῶν δόντων μοι τὸν βασιλέα τῶν πολεμίων αἰχμάλωτον, οὐκ ἐφθόνησα τοῦ κατορθώματος Κωνσταντίῳ. Καίτοι εἰ μὴ θριαμβεύειν ἐξῆν, ἀποσφάττειν τὸν πολέμιον κύριος ἦν, καὶ μέντοι διὰ πάσης αὐτὸν ἄγων τῆς Κελτίδος, ταῖς πόλεσιν ἐπιδεικνύειν*

καὶ ὥσπερ ἐντρυφᾶν τοῦ Χνοδομαρίου ταῖς συμφοραῖς [οὐδεὶς ἐκώλυε]. Τούτων οὐδὲν ᾠήθην δεῖν πράττειν, ἀλλὰ πρὸς τὸν Κωνστάντιον αὐτὸν εὐθέως ἀπέπεμψα, τότε ἀπὸ τῶν Κουάδων καὶ Σαυροματῶν ἐπανιόντα. Συνέβη τοίνυν, ἐμοῦ μὲν ἀγωνισαμένου, ἐκείνου δὲ ὁδεύσαντος μόνον καὶ φιλίως ἐντυχόντος τοῖς παροικοῦσι τὸν Ἴστρον ἔθνεσιν, οὐχ ἡμᾶς, ἀλλ' ἐκεῖνον θριαμβεῦσαι.

Τὸ δὴ μετὰ τοῦτο δεύτερος ἐνιαυτὸς καὶ τρίτος, καὶ πάντες μὲν ἀπελήλαντο τῆς Γαλατίας οἱ βάρβαροι, πλεῖσται δὲ ἀνελήφθησαν τῶν πόλεων, παμπληθεῖς δὲ ἀπὸ τῆς Βρεττανίδος ναῦς ἀνήχθησαν. (280) Ἑξακοσίων νηῶν ἀνήγαγον στόλον, ὧν τὰς τετρακοσίας ἐν οὐδὲ ὅλοις μησὶ δέκα ναυπηγησάμενος πάσας εἰσήγαγον εἰς τὸν Ῥῆνον, ἔργον οὐ μικρὸν διὰ τοὺς ἐπικειμένους καὶ παροικοῦντας πλησίον βαρβάρους. Ὁ γοῦν Φλωρέντιος οὕτως ᾤετο τοῦτο ἀδύνατον, ὥστε ἀργύρου δισχιλίας λίτρας ὑπέσχετο μισθὸν ἀποτίσειν τοῖς βαρβάροις ὑπὲρ τῆς παρόδου, καὶ ὁ Κωνστάντιος ὑπὲρ τούτου μαθὼν (ἐκοινώσατο γὰρ αὐτῷ περὶ τῆς δόσεως) ἐπέστειλεν πρός με τὸ αὐτὸ πράττειν κελεύσας, εἰ μὴ παντάπασιν αἰσχρόν μοι φανείη. Πῶς δὲ οὐκ ἦν αἰσχρόν, ὅπου Κωνσταντίῳ τοιοῦτον ἐφάνη, λίαν εἰωθότι θεραπεύειν τοὺς βαρβάρους; Ἐδόθη μὴν αὐτοῖς οὐδέν. Ἀλλ' ἐπ' αὐτοὺς στρατεύσας, ἀμυνόντων μοι καὶ παρεστώτων τῶν θεῶν, ὑπεδεξάμην μὲν μοῖραν τοῦ Σαλίων ἔθνους, Χαμάβους δὲ ἐξήλασα, πολλὰς βοῦς καὶ γύναια μετὰ παιδαρίων συλλαβών. Οὕτω δὲ πάντας ἐφόβησα καὶ παρεσκεύασα καταπτῆξαι τὴν ἐμὴν ἔφοδον, ὥστε παραχρῆμα λαβεῖν ὁμήρους καὶ τῇ σιτοπομπίᾳ παρασχεῖν ἀσφαλῆ κομιδήν.

Μακρόν ἐστι πάντα ἀπαριθμεῖσθαι καὶ τὰ καθ' ἕκαστον γράφειν, ὅσα ἐν ἐνιαυτοῖς ἔπραξα τέτταρσι· τὰ κεφάλαια δέ· τρίτον ἐπεραιώθην Καῖσαρ ἔτι τὸν Ῥῆνον· δισμυρίους ἀπήτησα παρὰ τῶν βαρβάρων ὑπὲρ τὸν Ῥῆνον ὄντων αἰχμαλώτους· ἐκ δυοῖν ἀγώνοιν καὶ μιᾶς πολιορκίας χιλίους ἐξελὼν ἐζώγρησα, οὐ τὴν ἄχρηστον ἡλικίαν, ἄνδρας δὲ ἡβῶντας· ἔπεμψα τῷ Κωνσταντίῳ τέτταρας ἀριθμοὺς τῶν κρατίστων πεζῶν, τρεῖς ἄλλους τῶν ἐλαττόνων, ἱππέων τάγματα δύο τὰ ἐντιμότατα· πόλεις ἀνέλαβον νῦν μὲν δὴ τῶν θεῶν ἐθελόντων πάσας, τότε δὲ ἀνειλήφειν ἐλάττους ὀλίγῳ τῶν τεσσαράκοντα.

VARIANTEN. — 1. ὀλίγον *Hertlein*, ὀλίγῳ *hss*. — 5. τὰ *hss*., τε *Reiske*. — 6. <δ'> *Petavius*. — ἐπὶ τάδε *Petavius*, ἐπίταδε *V*, ἐπείτα δὲ *uitg. van Petavius*. — 8. ᾐόνος *Hertlein*, ᾐϊόνος *hss*. — 14. Ἀργέντορα *Petavius*, Ἀγέντορα *vulg*., Ἀργεντόρατον *Cobet*. — Βοσέγου *Petavius*, βαρσέγου *hss*. — 15. <οὐκ ἀκλεῶς> *ed. spanhemiana, in een lacune*. — 18. ἄγων *hss*., εἴλων *uitg. van Petavius*. — 19. [οὐδεὶς ἐκώλυε] *Cobet*. — 22. φιλίοις *Reiske*. — 26. τῆς *Cobet*, γῆς *hss*. — βρετανίδος *V*. — 32. πρός με τὸ αὐτὸ *Horkel*, αὐτὸ πρός με *hss*. *Hertlein*. — 34. μὴν *Hertlein*, μὲν *hss*. — 35. <τῶν> θεῶν *Hertlein*. — 40. τέσσαρσι *V*. — 46. τεσσάρων *uitg. van Petavius*.

AANTEEKENINGEN. — Iulianus in Gallië. — **Riese X 32, 42 en 2**. — **Capelle**, blz. 276–278.

1. Ἐξ ὧν, na de gebeurtenissen van het jaar 356, onder anderen den val van Marcellus, den opperbevelhebber der troepen in Gallië.

2. τὰ Κελτῶν πράγματα, de toestand der Romeinen in Gallië.

–. στρατοπέδων – ἡγεμονίαν, het opperbevel der troepen.

3. ἦρος ἀρχῇ, bij het begin van de lente van het jaar 357.

4. κατοικούντων; de Germanen hadden een breede strook in Gallië aan den linkeroever van den Rijn bezet.

8. τριακόσια – στάδια, 300 stadiën of 55 km.

13. Ἀγριππίναν, in 356; verg. Ammianus XVI 3, 1.

14. ἐμαχεσάμην, de zoogenaamde slag bij Straatsburg in 357; verg. Ammianus XVI 12.

16. βασιλέα, Chnodomarius, koning van de Alamannen.

24. μετὰ τοῦτο, na den slag bij Straatsburg.

—. δεύτερος ἐνιαυτὸς καὶ τρίτος, de jaren 358 en 359.

25. πόλεων; verg. Ammianus XVIII 2.

26. ναῦς, voor den toevoer van koren; verg. Libanius, Oratio XVIII 82–83; Eunapius, fragm. 12; Zosimus III 5, 2; Ammianus XVIII 2, 3.

—. Ἑξακοσίων; Zosimus III 5, spreekt van 800 schepen.

27. ἐν οὐδὲ ὅλοις μησὶ δέκα, gedurende den winter van 358 op 359; verg. Libanius, Oratio XVIII 83.

29. βαρβάρους, voornamelijk de Chamaven; verg. Eunapius, fragm. 12.

—. Φλωρέντιος, praefectus praetorio; verg. Ammianus XVIII 2, 4.

33. λίαν – βαρβάρους; verg. Libanius, Oratio XVIII 33.

34. στρατεύσας, in 358.

35. ὑπεδεξάμην; over den oorlog tegen de Saliërs verg. Ammianus XVII 8,3–4.

36. Χαμάβους; over den oorlog tegen de Chamaven verg. Zosimus III 6–8 (waar door een vergissing wordt gesproken van Quaden); Eunapius, fragm. 10, 11 en 12; Ammianus XVII 8, 5.

40. τρίτον – Ῥῆνον; driemaal is Iulianus, voordat hij in 360 tot Augustus is uitgeroepen, over den Rijn gegaan.

41. βαρβάρων – Ῥῆνον, onder anderen van de Chamaven.

42. πολιορκίας, het beleg van de sterkte aan de Maas; verg. Ammianus XVII 2.

43. ἔπεμψα; verg. Ammianus XVII 2, 3.

45. πόλεις; verg. Ammianus XVIII 2.

Iulianus, Caesares, p. 314 A—B (p. 403, 17—19 Hertlein)

Πρόβος, ὃς ἑβδομήκοντα πόλεις ἀναστήσας ἐν οὐδὲ ὅλοις ἐνιαυτοῖς ἑπτὰ καὶ πολλὰ πάνυ σωφρόνως οἰκονομήσας.

VARIANTEN. — 1. ὁ πρόβος *Petavius.* — <ὃς> *Sylburgius.*

AANTEEKENINGEN. — Keizer Probus herstelde 70 steden in Gallië in nog geen zeven jaar. — Capelle, blz. 257. — Hieronymus, Chronicon 2294, 278 na Christus.

1. πόλεις, die door de Germanen waren verwoest.

73. — LIBANIUS

Libanius van Antiochia aan den Orontes, geb. in 314, overl. in 393, rhetor en leeraar der rhetorica te Antiochia. Van zijn talrijke werken zijn voor deze uitgaaf van belang Oratio XIII: προσφωνητικὸς Ἰουλιανῷ, een rede ter begroeting

Varianten. — 4. ἔργα τε καὶ *M*. — 5. ἀπαγγέλλουσα *M*, ἐπαγγέλλουσα *La*. — 8. τεθέντος *hss.*, κριθέντος *Cobet*, λυθέντος *Förster*.

Aanteekeningen. — Iulianus in Gallië. — Een dergelijke ontboezeming ook bij Libanius, Oratio XIII 30–32 (414 R., II 73–74 F.).

1. ἑσπέρας, uit Gallië.

2. Ῥῆνον πλεόμενον, door het bouwen van schepen; verg. Oratio XVIII 83.

6. ἐσχάτων, het gebied aan den mond van den Rijn.

Libanius, Oratio XVIII 33—36
(533—534 R., II 250—252 F.)

33. Μαγνεντίῳ Κωνστάντιος πολεμῶν ἀφελομένῳ μὲν ἀλλοτρίαν ἀρχήν, ἄρχοντι δὲ αὐτῷ μετὰ φυλακῆς τῶν νόμων παντ' ᾤετο δεῖν κινεῖν ἐπὶ τῷ τὸν ἄνδρα ἑλεῖν. Καὶ ἀνοίγει δὴ τοῖς βαρβάροις διὰ γραμμάτων τοὺς Ῥωμαίων ὅρους ἐξεῖναι φήσας αὐτοῖς ὁπόσην δύναιντο κτᾶσθαι.

34. Δοθείσης δὲ ἐκείνοις τῆς ἀδείας καὶ τῶν συνθηκῶν λελυμένων ταῖς ἐπιστολαῖς εἰσχυθέντες ἐπὶ πολλῆς τοῦ κωλύσοντος ἐρημίας, (ὁ γὰρ δὴ Μαγνέντιος ἐν Ἰταλίᾳ τὰς δυνάμεις εἶχε), Μυσῶν λείαν ἐργάζονται τὰς εὐδαίμονας πόλεις.

35. -----

36. Καὶ ὁ μὲν τοσούτου μισθοῦ τὴν νίκην πριάμενος εὐθὺς μὲν ἥδετο καὶ ἐγαυρία τοῦ πολεμίου δὲ ἡττημένου καὶ τῆς προδοσίας ἐκφανείσης καὶ μονονουχὶ βοώσης τῆς Ῥώμης, ὡς ἠκρωτηρίασται, τοῖς μὲν αὐτοῦ κινδύνοις ἐξελάσαι τοὺς κωμάζοντας οὐκ ἐτόλμα, στρατεύειν δὲ τὸν ἐκ μουσείων ἄρτι πρὸς ὅπλα εἱλκυσμένον ἠξίου.

Varianten. — 2. τὸ *La*. — 5. δ' *Reiske*. — 6. ἐκχυθέντες *Cobet*. — κωλύσαντος *Morellus Fabricius*. — 10. ἐκφανείνης μονονουχὶ *Morellus Fabricius*. — 11. αὑτοῦ *Mo La M P*. — 12. πρὸς τὰ ὅπλα *B*.

Aanteekeningen. — De rampzalige toestand van Gallië, toen Iulianus daarheen werd gezonden, 355. — Riese IX 84. Capelle, blz. 268–269.

1. Μαγνεντίῳ, Magnus Magnentius, een Frank, *magister militum* van Constans (den jongsten zoon van Constantinus I, Caesar sedert 333, Augustus sedert 337, door Magnentius in 350 in Gallië afgezet en gedood), door Constantius in 351 verslagen en in 353 definitief op zijde gezet.

–. Κωνστάντιος, keizer Constantius, zoon van Constantinus I; regeerde als Caesar sedert 323 en als Augustus van 337 tot 361.

3. ἀνοίγει – ὅρους; verg. Socrates, Historia ecclesiastica III 1.

4. κτᾶσθαι; verg. Iulianus, Epistula ad Athenienses, p. 278.

8. De ellendige toestand in Gallië wordt daarna nog uitvoerig verhaald.

9. ὁ μὲν, keizer Constantius.

–. τοσούτου μισθοῦ, de ellende in Gallië.

10. προδοσίας, door het binnenroepen der barbaren.

12. τὸν – εἱλκυσμένον, Iulianus, in 355 als Caesar aangesteld en met het opperbevel in Gallië belast.

—. ἐκ μουσείων, uit zijn studie te Athene.

Libanius, Oratio XVIII 70—71
(545—546 R., II 266—267 F.)

Ἐν χειμῶνι μέσῳ τοῦτο μὲν Φρακτοὺς χιλίους, οἷς ταὐτὸν εἰς ἡδονὴν χίων τε καὶ ἄνθη, κώμας τινὰς πορθοῦντας, ὧν ἐν μέσῳ Φρούριον ἔρημον, περιστοιχισάμενος καὶ κατακλείσας εἰς τοῦτο λιμῷ λαβὼν ἔπεμψε δεδεμένους τῷ μείζονι, πρᾶγμα καινότατον, καὶ γὰρ ἐκείνοις νόμος ἢ νικᾶν ἢ πίπτειν. Ἀλλ' ὅμως ἐδέθησαν ταὐτόν, οἶμαι, παθόντες τοῖς ἐν Σφακτηρίᾳ Λάκωσιν. Ἐκείνους μὲν οὖν λαβὼν ὁ βασιλεὺς δῶρά τε ὠνόμαζε καὶ τοῖς αὐτοῦ λόχοις ἀνέμιξε πύργους τινὰς σφίσιν ἐγκαταμιγνύναι πιστεύων. Οὕτως ἀντὶ πολλῶν σωμάτων ἕκαστος ἦν.

71. Ἐν μὲν τοίνυν τοῦτο τοσοῦτον ἔργον χειμερινόν, ἕτερον δὲ οὐκ ἔλαττον. Ἔθνος γὰρ ὅλον ἐξαίφνης καταθέον τὴν χώραν ἔθει μὲν αὐτὸς ὡς ἐξελῶν μετὰ τῶν φυλάττειν τεταγμένων τὸ πιεζόμενον, οἱ δὲ αἰσθόμενοι τοῦ δρόμου φθάσαντες αὐτοὶ τοὺς πολεμίους ἐξέβαλον ἀποβαλόντας οὐκ ὀλίγους. Οὕτως ὁ βασιλεὺς παρών τε καὶ μέλλων ὁμοίως ἐνίκα.

VARIANTEN. — 1. Φράγγους *Kellerbauer*. — 2. ἔρημον *C*. — περιστοιχησάμενος *V*. — 4. νόμοις *Mo*. — 6. λαβὼν ὁ *Gasda*, ὁ λαβὼν *hss*. — δῶρον *V*. — ὠνομαζε *La*, ἐνόμισε *Morellus*. — αὐτου *La I M P B Mo*, αυτοῦ *U*. — 7. σφισιν *ontbr. in La*. — 8. δὲ *ontbr. bij Morellus*, δ' *Reiske*. — 10. αἰσθανόμενοι *La*. — 11. ἐξέβαλλον *La*. — ἀποβαλόντας *C*, ἀποβαλόντες *Morellus Fabricius*.

AANTEEKENINGEN. — Iulianus bestrijdt de Franken, winter 357 op 358. — Riese X 43. — Ammianus XVII 2.

1. Ἐν χειμῶνι μέσῳ, tegen het einde van 357.

—. χιλίους; Ammianus XVII 2, 1, spreekt van 600 Franken; waarschijnlijk is Libanius aan het getal duizend gekomen door verkeerde interpretatie van Iulianus, Epistula ad Athenienses, p. 361.

2. κώμας – πορθοῦντας; verg. *vacua loca vastantes* bij Ammianus.

—. Φρούριον ἔρημον; verg. *munimenta exinanita* bij Ammianus.

—. περιστοιχισάμενος; verg. *circumvallare disposuit* bij Ammianus.

3. λιμῷ; verg. *inedia* bij Ammianus.

—. ἔπεμψε – τῷ μείζονι, n.l. aan keizer Constantius; namen vermijdt de rhetor opzettelijk; verg. *ad comitatum Augusti sunt missi* bij Ammianus. — Begin 358.

5. τοῖς – Λάκωσιν, in den Peloponnesischen oorlog; verg. Thucydides IV 38.

9. Ἔθνος – ὅλον; verg. *multidudo Francorum* bij Ammianus XVII 2, 4; Libanius verhaalt deze gebeurtenissen uitvoeriger en eenigszins anders.

Libanius, Oratio XVIII 75
(546—547 R., II 268—269 F.)

Τοῦ καιροῦ τὸ σημεῖον αἴροντος εὐθὺς στρατεύει καὶ περὶ τὸν ποταμὸν ἀστράψας ἔθνος ὅλον οὕτως ἐξέπληξεν, ὥστ' ἠξίουν μετοικεῖν καὶ μέρος εἶναι τῆς αὐτοῦ βασιλείας τῆς οἰκείας τὸ ζῆν ὑπ' ἐκείνῳ κρίνοντες ἥδιον καὶ γῆν ᾔτουν καὶ ἐλάμβανον. Καὶ βαρβάροις ἐπὶ βαρβάρους ἐχρῆτο πολὺ κάλλιον ἡγουμένοις μετὰ τούτου διώκειν ἢ μετ' ἐκείνων φεύγειν.

Varianten. — 3. *αὐτοῦ, ἐκείνου Reiske.* — 5. *Φυγεῖν Reiske.*

Aanteekeningen. — Expeditie van Iulianus tegen de Franken, 358. — Riese X 43. — Ammianus XVII 8.

1. *Τοῦ καιροῦ – αἴροντος*, volgens Ammianus in Juli.
–. *στρατεύει*, tegen de Salische Franken.
–. *περὶ τὸν ποταμόν*; verg. *per ripam* bij Ammianus.
2. *ἀστράψας*; verg. *fulminis turbo* bij Ammianus.
–. *μέρος – βασιλείας*; verg. *dedentes se suscepit* bij Ammianus.
5. *Φεύγειν*. — Wat bij Libanius volgt, heeft betrekking op den oorlog tegen de Alamannen.

Libanius, Oratio XVIII 82—87
(549—551 R., II 271—273 F.)

Τὴν μεγίστην τῶν ὑπὸ τὸν ἥλιον νῆσον, ἣν Ὠκεανὸς ἔχει, τοῖς λογισμοῖς ἑώρα καὶ πέμπει δὴ λογιστὰς τῆς δαπάνης, ᾗ τοὔνομα μὲν ἦν στρατιωτική, τῷ δὲ ἔργῳ πρόσοδος τῶν ἡγουμένων. Καὶ τοὺς μὲν ταῦτα ἀδικοῦντας δικαίους ἐποίησεν, ἕτερον δὲ πολλῷ μεῖζον καὶ μάλιστα Γαλάταις σωτήριον.

83. **Τοῦ** *σίτου γὰρ ἀπὸ τῆς νήσου πάλαι φοιτῶντος μετὰ τὴν θάλατταν διὰ τοῦ Ῥήνου καὶ τῶν βαρβάρων οὐκέτ', ἐπειδήπερ ἴσχυσαν, ἐπιτρεπόντων, ὁλκάδες αἱ πάλαι μὲν ἀνειλκυσμέναι κατεσάπησαν, ὀλίγαι δὲ ἔπλεον, ὧν ἐν λιμέσι τὸν γόμον ἐξαιρουμένων ἁμάξας ἐχρῆν ἀντὶ τοῦ ποταμοῦ τῷ σίτῳ γένεσθαι, καὶ τὸ πρᾶγμα ἦν ἡ μεγίστη δαπάνη. Τοῦτ' οὖν ἀνανεούμενος καὶ δεινὸν νομίζων, εἰ μὴ πρὸς τἀρχαῖα καταστήσει τὴν σιτοπομπίαν, ναῦς τε ὀξέως ἔδειξε πλείους ἢ πρότερον καὶ διεσκοπεῖτο, πῶς ἂν αὐτῷ δέξαιτο τὸν σῖτον ὁ ποταμός.*

- - - - -

87. – – – *Κατέβαινε μὲν ἐπ' αὐτὸν Ὠκεανόν, πόλιν δὲ Ἡράκλειαν, Ἡρακλέους ἔργον, ἀνίστη. Τὰ πλοῖα δὲ εἰς τὸν Ῥῆνον εἰσῆγε τῶν προσδοκωμένων κωλύσειν ἀποπνιγομένων μέν, εἴργειν δὲ οὐκ ἐχόντων.*

Varianten. — 2. *λόγους Morellus Reiske.* — *ἢ Reiske.* — *στρατιωτικά La.* — *δ' Reiske.* — 4. *μάλιστα ontbr. in B.* — 5. *κατὰ Sintenis.* — 6. *οὐκ V.* — *οὐκ ἐπιτρεπόντων La.* — 8. *τῶν γόμων M.* — 9. *ἀνανοούμενος Sintenis, ἀνακεσόμενος Förster.* — 14. *ἀνέστη Morellus Fabricius.* — *δοκωμένων κωλύσειν μὲν ἀποπνιγομένων M*[2].

Aanteekeningen. — Bouw van schepen en toevoer van koren uit Britannië langs den Rijn, winter 358 op 359 en zomer 359. — Riese X 43. — Over scheepsbouw en toevoer van koren verg. Iulianus, Epistula ad Athenienses, p. 361; Ammianus XVIII 2, 3; Eunapius, fragm. 12; Zosimus III 5.

5. *νήσου*, Britannië.
6. *βαρβάρων*, voornamelijk de Chamaven.
9. *δαπάνη*; vervoer over land is kostbaar vooral door de trekdieren.
10. *πλείους*; Zosimus spreekt van 800 schepen, Iulianus van 600.
13. *Ἡράκλειαν*; bedoeld is *Castra Herculis*, in de Over-Betuwe; verg. Ammianus XVIII 2, 4.

Libanius, Oratio LIX 127—135
(III 317—319 R., IV 273—277 F.)

Ἔστι γένος Κελτικὸν ὑπὲρ Ῥῆνον ποταμὸν ἐπ' αὐτὸν Ὠκεανὸν καθῆκον, οὕτως εὖ πεφραγμένον πρὸς τὰ τῶν πολέμων ἔργα, ὥστε τὴν προσηγορίαν ἀπ' αὐτῶν εὑράμενοι τῶν πράξεων ὀνομάζονται Φρακτοί, ὃ δὲ ὑπὸ τῶν πολλῶν κέκληνται Φράγκοι, τοῦτ' ἔστι προσηγορία τῇ τῶν πολλῶν ἀμαθίᾳ διεφθαρμένη.

128. Οὗτοι πλήθει μὲν πάντα ἀριθμὸν ὑπερβαίνουσιν, ἰσχύϊ δὲ τοῦ σφῶν αὐτῶν πλήθους τὴν ὑπερβολὴν παρέρχονται. Τούτοις ζάλη μὲν θαλάττης οὐδὲν ἠπείρου φοβερωτέρα, κρυμὸς δὲ ἀρκτῷος εὐκρασίας ἀέρων ἡδίων, συμφορὰ δὲ μεγίστη βίος ἀπράγμων καὶ πέρας εὐδαιμονίας οἱ τῶν πολέμων καιροί, κἂν εἴ τις ἀκρωτηριάσειε, τῷ λειπομένῳ μάχονται, καὶ οὔτε κρατούντων ἡ δίωξις δέχεται πέρας εἴτε κρατηθῆναι συμβαίη, τῆς φυγῆς τὸ τέλος ἀρχὴν ἐφόδου ποιοῦνται. Γέρα δὲ ἀπονοίας καὶ τιμὰς θρασύτητος νομοθετήσαντες ἔχουσιν. Ἀρρώστημα δὲ ὅλως τὴν ἡσυχίαν κρίνουσι.

129. Τὸν μὲν οὖν ἔμπροσθεν ἅπαντα χρόνον οἱ τὴν πάροικον ἐκείνοις βασιλείαν λαχόντες οὔτε λόγους εὕρισκον οἷς πείσουσιν οὔτε ὅπλων ἰσχὺν οἷς ἀναγκάσουσιν ἠρεμεῖν, ἀλλ' ἔδει προσιδρυμένους συνεχῶς νύκτα καὶ ἡμέραν ταῖς ἐκδρομαῖς ἀπαντᾶν καὶ μήτε σῖτον ἔξω τῶν ὅπλων αἱρεῖσθαι μήτε τὸ κράνος ἀποθεμένους ἐπ' ἀδείας ἀναπαύεσθαι, ἀλλὰ μονονοὺ τῇ σκευῇ συμπεφυκότας σιδηροφορεῖν κατὰ τοὺς παλαιοὺς Ἀκαρνᾶνας.

130. Καὶ ταὐτὸ συνέβαινεν ὅπερ ἐπὶ τῶν προβόλων, ἐπειδὰν ἡ θάλαττα ποικίλοις ἐλαυνομένη πνεύμασιν εἰς συνέχειαν ἐγείρηται κυμάτων. – – – Οὕτω δὴ καὶ τὰ τῶν Φρακτῶν γένη τῷ τῶν πολεμικῶν ἔρωτι πρὸς μανίαν κινούμενοι πυκνὰς ἐποιοῦντο τὰς προσβολὰς καὶ πρὶν τὴν πρώτην ἱκανῶς ἀποκρουσθῆναι φάλαγγα, δεύτερος στρατὸς ἐπέπιπτεν.

131. Ἀλλ' ἔδει καὶ τὰ τούτων ποτὲ λῆξαι κύματα καὶ στῆναι τὴν κίνησιν βεβαίως. Ἐφάνη γὰρ βασιλεύς, ὃς τὸν ἀκόρεστον ἐκείνοις τῶν πολεμικῶν ἔρωτα πρὸς εἰρήνης ἐπιθυμίαν ἔτρεψε κατ' ἄλλο μὲν οὐδέν, μείζω δὲ τῆς ἐκείνων περὶ τὰς μάχας προθυμίας τὴν οἰκείαν προδείξας. Οὔκουν εἰς πεῖραν χειρῶν ἐλθεῖν ὑπέμειναν, ἀλλ' ἤρκεσε ὁ φόβος τὰ τῆς πείρας ἐργάσασθαι, καὶ δεξιὰς εἰς μὲν δορατίων ἄφεσιν οὐκ ἀνέτειναν, εἰς δὲ συνθηκῶν αἴτησιν προὔτειναν.

132. Τεκμήριον δέ· ἐδέξαντο παρ' ἡμῶν ἄρχοντας ὥσπερ ἐπόπτας τῶν δρωμένων καὶ τὴν θηριώδη λύσσαν ἐκβαλόντες λογισμοὺς ἀνθρωπίνους ἠσπάσαντο καὶ τὴν πλεονεξίαν ἀφέντες τὴν τῶν ὅρκων φυλακὴν ἐτίμησαν. Πάντως δ' ἂν καὶ τῆς ἐκ τῶν ὅρκων ἀνάγκης ἀπούσης τὴν ἡσυχίαν ἠγάπησαν. Οὕτως εἴωθε τὸ χεῖρον ὑπὸ τοῦ κρείττονος κατείργεσθαι.

133. Καὶ νῦν βασιλεὺς οὐ ταῖς φύσεσι τῶν Φρακτῶν, τῷ δὲ παρ' αὐτοῦ φόβῳ τὰς ἐκείνων ὁμολογίας τηρεῖν παραδοὺς ἐν ταῖς Παιόνων πόλεσι ὑπὲρ τῶν ὅλων βουλεύεται. Τοὺς δὲ ἐν τοῖς ἄνω χρόνοις ἄρχοντας ἡ Φρακτῶν αἰφνίδιος φορὰ πρὸς αὐτοὺς βλέπειν ἀναγκάζουσα οὐδὲ εἰδέναι τὴν ἀρχὴν ἐπέτρεπεν, ἀλλ' ἀκοῇ μόνῃ τὸ ὑπήκοον τοῖς κρατοῦσιν ἐγιγνώσκετο.

134. – – – – –

135. Φρακτοὶ μὲν οὖν τοιοῦτον ὑπῆλθον ζυγὸν δουλείας, τὸ γὰρ μὴ ἔχειν ἑτέρους λῃίζεσθαι, τοῦτο ἐκείνοις δουλεία.

VARIANTEN. — 1. περὶ Ca. — 3. ὃ Förster C Mo P I La B M, οἳ overige hss. — 4. Φράγκοι ontbr. in eenige hss. — [τοῦτ' - διεφθαρμένη] Morellus Reiske. — 5. μὲν πλήθει Reiske. — 7. ἀέρων εὐκρασίας uitg. — 9. οὔτε I, οὐ τῶν hss., εἰ δὲ of οὔτε Sintenis. — 11. ἀρρώστημα δὲ Reiske, ἀρρώστημά τε Morellus. — 14. ἀναγκάζουσι Reiske. — 16. αἱρεῖσθαι Morellus, ἀναιρεῖσθαι C Mo B. — 17. μονονουχὶ C Mo B. — 19. ἐπεὶ δ' ἂν C. — 21. δὲ Mo. — κινούμενα Ca M. — 23. στρατὸς Cobet, στραγηγὸς hss. — ἀνέπιπτεν Mo. — 26. ἐπιθυμίας B. — 28. ὑπέμειναν P, ὑπέμεινεν I La. — 31. ἐσπάσαντο Reiske. — 32. δ' ἄν, δὲ B. — 35. αὐτοῦ C Reiske, αὑτοῦ overige hss. Morellus. — 37. ἀφνίδος C Mo. — 38. βλέπειν πρὸς αὐτοὺς Ca M, ἰδεῖν Cobet. — 39. ἀκοὴ Ca.

AANTEEKENINGEN. — Constans bestrijdt de Franken, 341 en 342. — Riese IX 63. Capelle, blz. 454-456. — Verg. Hieronymus, Chronicon 2357 en 2358.

1. Κελτικὸν, Germaansch, als zoo dikwijls.

—. ὑπὲρ - καθῆκον, in het land aan den rechteroever van den Rijn, dat zich uitstrekt tot aan de Noordzee.

3. Φρακτοί; verg. Libanius (ed. Förster) II 266, 17; IV 275, 9; 276, 6 en 9.

6. τούτοις; Libanius maakt hier een zinspeling op de zeerooverij der Franken.

18. 'Ακαρνᾶνας; verg. Thucydides I 5, 3 en volg.

25. βασιλεὺς, keizer Constans.

30. ἐδέξαντο - ἄρχοντας; blijkbaar heeft Constans deze Franken niet kunnen verdrijven, maar heeft hij een verdrag met hun koningen gesloten. Daar wij niet vernemen, dat Constans over den Rijn is gegaan, moeten wij aannemen, dat de Franken reeds in het gebied aan den linkeroever waren doorgedrongen.

---

74. — OPTATUS

OPTATUS, bisschop van Mileve in Numidië, schreef tusschen 370 en 375 een werk tegen Parmenianus, bisschop van Carthago, den leider der volgelingen van Donatus.

Jülicher, *Donatismus.* Realencyclopädie, V, 1540–1542.

HANDSCHRIFTEN EN OUDE UITGAVEN:

B = Parijs, *Bibl. Nationale*, lat. 1712 *(Baluzianus* 290*)*, van de 14de eeuw.
G = Parijs, *Bibl. Nationale*, lat. 13335 *(Germanensis* 609*)*, van de 15de eeuw.
P = Petrograd, *Keizerlijke Bibl.*, Lat. Q. v. omd. I 2, van de 5de of 6de eeuw.
R = Reims, *Bibl. de la ville*, ms 373 (E. 221), van het begin der 9de eeuw.
b = 2de uitg. van Balduinus (Parijs, 1569).
v = ed. princeps (Mainz, 1549).

UITGAAF. — C. Ziwsa, Corpus scriptorum ecclesiasticorum latinorum, XXVI (Weenen, 1893).

Optatus, De schismate Donatistarum I 22—23

Lucianus Dignus Nasutius Capito Fidentius et ceteri imperatorem Constantinum harum rerum adhuc ignarum his precibus rogaverunt. Quarum exemplum infra scriptum est: 'Rogamus te, Constantine optime imperator, – – petimus, ut de Gallia nobis iudices dari praecipiat pietas tua. Datae a Luciano Digno Nasutio Capitone Fidentio et ceteris episcopis partis Donati'.

23. Quibus lectis Constantinus pleno livore respondit. In qua responsione et eorum preces prodidit, dum ait: 'Petitis a me in saeculo iudicium, cum ego ipse Christi iudicium expectem'. Et tamen dati sunt iudices Maternus ex Agrippina civitate, Reticius ab Augustoduno civitate, Marinus Arelatensis. Ad urbem Romam ventum est ab his tribus Gallis et ab aliis quindecim Italis. Convenerunt in domum Faustae in Laterano, Constantino quater et Licinio ter consulibus sexto Nonas Octobris die sexta feria, cum consedissent Miltiades episcopus urbis Romae et Reticius et Maternus et Marinus episcopi Gallicani.

Varianten. — 1. nassutius *v b*. — fidencius *B*. — 2. ignarum adhuc *G*. — 3. te o *v b*. — 4. de Gallias *G*. — 5. fidencio *B*. — 6. plenus *v*. — livore, libro *P*, libello *G*. — 7. in saeculo, episcopi *P G*. — et ego *P*. — 8. iuditium Christi *G*. — iudices, principes *G*. — 9. reticus *R B v*. — ab agustoduno *R*, abagustinoduno *B*, augustuduno *G*. — arillatensis *P*. — 10. romanam *P*. — ab iis *b*. — trebus *P*. — ab *ontbr. in G*. — italicis *G*. — 11. laterani *hss*. — quarto *G*. — 12. sextum n. octobres *P*. — 13. multiadest *G*. — urbis *ontbr. in v*. — reticus *R B v*.

Aanteekeningen. — Maternus, bisschop van Keulen, door Constantinus I aangewezen als lid der synode te Rome over Caecilianus en de Donatisten, 313. — Riese IX 42. — Verg. Eusebius, Historia ecclesiastica X 5, 18–19.

4. *de Gallia*. — Constantinus was toen in het noorden van Gallië; daar heeft hij dus bisschop Maternus aangewezen om naar de synode te Rome te gaan; verg. Seeck, Regesten, blz. 151.

8. *Maternus*, bovendien vermeld in de handelingen van het concilie te Arles van 314 (Mansi, Conciliorum collectio, II, 463 en volg.).

11. *Constantino - Octobris die*, 2 October 313. — De dateering moest luiden Constantino III et Licinio III conss.; verg. Seeck, Regesten, blz. 151, 12 en 161.

---

75. — AVIENUS

Rufius Festus Avienus uit Volsinii in Etrurië, wellicht een zoon van den geschiedschrijver Rufius Festus, schreef in de tweede helft der 4de eeuw eenige leerdichten, onder anderen *Descriptio orbis*, een vrije vertaling in Latijnsche hexameters van de Periegese van Dionysius Periegeticus (uit den tijd van Hadrianus; zie hier boven, n. 51, blz. 307), en *Ora maritima*, een beschrijving der kusten van Europa in

jambische senarii; van dit laatste werk zijn slechts 713 verzen bewaard met de beschrijving der kusten van Britannië, Gallië, Spanje en Zuid-Frankrijk tot Massilia; het is de bewerking van een Grieksch origineel, waarvoor oude bronnen (wellicht uit de 6de eeuw vóór Christus, hetzij een *periplus* vervaardigd door een inwoner van Massilia, hetzij het werk van den Karthager Himilco, die door Avienus wordt genoemd) moeten zijn gebruikt; op deze wijze bevat het gedicht van Avienus de oudste beschrijving van het westen van Europa.

F. Marx, *Realencyclopädie*, II, 2386 en volg.

Over de Descriptio: E. Kosten, *De Avieno Dionysii interprete* (Diss. Tübingen, 1888).

Over de Ora maritima: W. Christ, *Avien und die ältesten Nachrichten über die Westküste Europa's* (Abhandlungen der Bayerischen Akademie, XI, 1868, 1ste Abt. blz. 113 en volg.). — K. Müllenhoff, *Deutsche Altertumskunde*, I, blz. 73–210. — F. Marx, *Aviens ora maritima* (Rheinisches Museum, L, 1895, blz. 321 en volg.). — C. Jullian, *Histoire de la Gaule*, I, blz. 228 n. 3, 244–245, 385–388 en 414.

HANDSCHRIFTEN. — Voor de *Descriptio orbis:* *A* = Milaan, *Bibl. Ambrosiana*, D 52 inf., van de 15de eeuw; verder van belang *V* = de editio princeps (Venetië, 1488; — H C* 2224; verg. *Catalogus der incunabelen van het Museum Meermanno-Westreenianum*, I, n. 278) en de collatie in het handschrift te Leiden, *Universiteitsbibliotheek*, Burmanni 21, van den codex Ortelianus, die verloren is.

Van de *Ora maritima* is geen handschrift bewaard; de eenige bron voor den tekst is dus *V* = de editio princeps van 1488 (een facsimilé van het gedeelte, dat op Gallië betrekking heeft, in *Revue des études anciennes*, VIII, 1906, blz. 340 en volg.), en de collatie van den codex Ortelianus.

UITGAVEN. — A. Holder (Innsbrück, 1887).

Van de Descriptio orbis: — J. Ch. Wernsdorf, Poetae latini minores, V, blz. 719 en volg. — Geographi graeci minores, II, blz. 177 en volg.

Van de Ora maritima: — Wernsdorf, Poetae latini minores, V, blz. 1165 en volg. — A. Schulten, Fontes Hispaniae antiquae, I (Barcelona, 1922).

Avienus, Descriptio orbis terrae 414—434

414 Tellus Europa Columnis
proxuma magnanimos alit aequo cespite Iberos.
Hi super Oceani borealis frigida tangunt
417 aequora et excursu diffusi latius agri
arva tenent, duris nimium vicina Britannis,
flavaque caesariem Germania porrigit oram,
420 dumosa Hercyniae peragrans confinia silvae.
Inde Pyrenaei turgescunt dorsa nivalis,
Gallorumque truces populi per inhospita terrae
423 vitam agitant. Tum caeruleum Padus evomit antro

flumen, et extento patulos premit aequore campos.
Hic prius Eridani propter nemorosa fluenta
426 fleverunt liquidae lapsum Phaëthonta sorores,
mutataeque manus planxerunt pectora ramis.
Nec procul hinc rigidis insurgunt rupibus Alpes,
429 nascentemque diem celso juga vertice cernunt.
Porro inter cautes et saxa sonantia Rhenus,
vertice qua nubes nebulosus fulcit Adulas,
432 urget aquas, glaucoque rapax rotat agmine molem
gurgitis, Oceani donec borealis in undas
effluat et celeri perrumpat marmora fluctu.

Aanteekeningen. — West-Europa en de Rijn. — Riese XIII 119. — Verg. Dionysius Periegeticus, Orbis Descriptio 281–297; zie boven, blz. 308.

Avienus, Descriptio orbis terrae 742—749

742 Genetrix haec ora metalli
albentis stanni venas vomit. Acer Iberus
744 haec freta veloci percurrit saepe faselo.
Eminus hic aliae gelidi prope flabra aquilonis
exsuperant undas et vasta cacumina tollunt.
747 Hae numero geminae, pingues sola, caespitis amplae,
conditur occidui qua Rheni gurgitis unda,
dira Britannorum sustentant agmina terris.

Aanteekeningen. — Het land van het tin en Britannië tegenover den mond van den Rijn. — Riese XIII 120. — Verg. Dionysius periegeticus, Orbis descriptio 565–567; zie boven, blz. 309.

Avienus, Ora maritima 129—135

129 Siquis dehinc
ab insulis Oestrymnicis lembum audeat
urgere in undas, axe qua Lycaonis
132 rigescit aethra, caespitem Ligurum subit
cassum incolarum; namque Celtarum manu
crebisque dudum proeliis vacua arva sunt
135 Liguresque pulsi.

Varianten. — 131. undas *V*, vadas *vulg.* — 132. ligurgum *V.* — 133. nanque *V.* — 134. praeliis *V.* — vacua arva *Wernsdorf*, vacuata *V.* — 135. Ligur-esque *V*, Ligyresque *vulg.*

Aanteekeningen. — Liguriërs in Noord-Europa. — Riese I 2.
Müllenhoff, *Deutsche Altertumskunde*, I, blz. 86 en 95–97. — Marx, *Rheinisches Museum*, L (1890), blz. 337. — Jullian, *Histoire de la Gaule*, I (1908), blz. 228 n. 3 en 244–245.

Vers 108–145 is een beschrijving van de scheepvaart der Oestrymnici in den noordelijken oceanus. Deze beschrijving berust op mededeelingen, die de bewoners van Tartessus van de Oestrymnici hebben gekregen en de bewoners van Massilia op hun beurt in Tartessus hebben gehoord.

Deze mededeelingen zijn door Avienus ontleend aan een *periplus* van een inwoner van Massilia, van ± 530 vóór Christus, die zijn kennis in Tartessos had opgedaan, of, volgens een andere opvatting, had overgenomen uit het werk van den Karthager Himilco (verg. Plinius, Naturalis historia II 169) uit de eerste helft van de 5de eeuw vóór Christus (verg. Ora maritima 113–129 en 380–415; daar wordt Hilmico genoemd, vers 117, 382 en 414). Aan deze reisverhalen zijn door de Grieken alle berichten over het noordwesten van Europa ontleend vóór Pytheas van Massilia, bij voorbeeld over het land van den barnsteen en over de groote rivieren van Europa (verg. Herodotus III 115 en Aristoteles, Meteorologica I 13,20).

Over den *periplus* van 530 vóór Christus verg. Schulten, Fontes Hispaniae antiquae, I, blz. 1 en volg.

Over Himilco verg. W. Sieglin, Verhandlungen des VII. internationalen Geographen-Kongresses (Berlijn, 1899), blz. 852. — Mair, Der karthagische Admiral Himilco (Pola, 1899).

130. *insulis Oestrymnicis*, de Κασσιτερίδες νῆσοι (Herodotus III 115), de eilanden, bij Bretagne, waar de zeevaarders van Tartessos het tin haalden. Himilco was daar geweest. De bewoners der Oestrymnische eilanden plachten door het Nauw van Calais te varen naar het gebied, waar de barnsteen werd gevonden, aan den mond van den Eridanus–Rijn (Herodotus III 115) en op de Friesche eilanden, Glaesaria en Abalus (verg. Diodorus V 23; Plinius, Naturalis historia IV 94, 97 en 103; XXXVII 35, 42 en 61). — D. Detlefsen, Die Entdeckung des germanischen Nordens (1901).

131. *axe – aethra*, in noordoostelijke richting, door het Kanaal naar de Friesche eilanden. De Oestrymnici waren de eersten, die de Noordzee hebben bevaren.

132. *caespitem Ligurum*, het land der Ligyriërs, waarschijnlijk de Gallische kust tot België en Nederland. — Ook [Hesiodus] (fr. 222 Kinkel = fr. 55 Rzach), geciteerd door Eratosthenes bij Strabo VII 3, 7, C. 300, noemt Ligyriërs in Noord-Europa. — Verg. Müllenhoff, Deutsche Altertumskunde, I, blz. 86. — C. Jullian, Histoire de la Gaule, I, blz. 228 n. 3. — Ook in den tijd van Nero wist men nog, dat eens Ligyriërs in geheel Gallië woonden; zie Lucanus, Pharsalia I 443–444; verg. S. Reinach, Cultes, mythes et religions, I (1922), blz. 212 en volg.

Dat eens Ligyriërs hebben gewoond in het gebied aan den mond van den Rijn en de Friesche eilanden, wordt aangeduid door het verhaal van Cycnus, koning der Ligyriërs aan den mond van den Eridanus–Rijn (Roscher, Lexikon der Mythologie, i. v. Kyknos) en door den naam λιγύριον voor den barnsteen (Realencyclopädie, III, 300).

Over de Ligyriërs als de oudste bewoners van Gallië verg. Roget de Belloguet, Ethnographie gauloise, II (2de uitg., 1875), blz. 337; III, blz. 45 en 247. — D'Arbois de Jubainville, Les premiers habitants de l'Europe (2de uitg., 1889), blz. 356. — C. Jullian, Histoire de la Gaule, I (1908), blz. 110–192. — Ebert's Reallexikon, VII (1926), blz. 293.

133. *Celtarum – pulsi*. — Kelten in Noord-Gallië; verg. Ephorus, fragm. 132

(Jacoby) bij Strabo VII 2, 1, C. 292; Aristoteles, Ethica Nic. III 10 en Ethica Eud. III 1; Nicolaus van Damascus, fragm. 109 (Jacoby); Aelianus, Variae historiae XII 23; Timagenes, naar Posidonius, bij Ammianus XV 9, 4. — Jullian, Histoire de la Gaule, I, blz. 227–254.

---

76. — HIMERIUS

HIMERIUS uit Prusias in Bithynië, geb. omstreeks 310, overl. tegen het einde der 4de eeuw, rhetor, van wien ons 32 redevoeringen zijn bewaard uit een oorspronkelijk veel grootere verzameling.

H. Schenkl, *Realencyclopädie*, VIII, 1622–1635.

UITGAVEN. — G. Wernsdorf (Göttingen, 1790). — Fr. Dübner (Parijs, Didot, 1849). — *Excerpten* bij Cougny-Lebègue, Extraits des auteurs grecs, VI, blz. 216–219.

Himerius, Oratio I 8

Ἴστρος μὲν τῆς κατὰ Βόσπορον θαλάσσης ἐρᾷ, Ῥῆνος δὲ τῆς τῶν Κελτῶν
[πόλεως] γείτονος. Τούτους τοὺς ποταμοὺς ἐκ μιᾶς πηγῆς ἀνίσχοντας σχίζων ὁ
3 ἔρως τῷ πόθῳ τὸν μὲν Εὐξείνῳ Πόντῳ νύμφιον, τὸν δὲ Ἀτλαντίδι θαλάσσῃ δέδωκε.

VARIANTEN. — 1. ἐρᾷ *Wernsdorf*, ἔρρει *hss.*, ἦρα *uitg.* — 2. [πόλεως] *Riese*, πόλεως. Γείτονας τούτους τοὺς ποταμοὺς *Reiske.*

AANTEEKENINGEN. — De Rijn en zijn uitmondingen in de Noordzee. — Riese XIII 118.

2 ἐκ μιᾶς πηγῆς, blijkbaar naar een oude bron.

---

77. — AUSONIUS

DECIMUS MAGNUS AUSONIUS uit Bordeaux, geb. omstreeks 310, in 364 door keizer Valentinianus naar Triër geroepen als opvoeder van den lateren keizer Gratianus (375–383), in 370 *comes*, in 375 *quaestor sacri palatii*, in 376 *praefectus* van Italia en Africa, in 378 en 379 *praefectus* van Gallia, in 379 *consul*, trok zich na den moord op Gratianus (383) terug naar Bordeaux, overl. omstreeks

395. Van zijn werken in proza en gedichten zijn van belang de voorrede voor de uitgaaf zijner gedichten in 383 (III) met een kort verhaal van zijn leven, het gebed in dichtmaat vóór de aanvaarding van het consulaat, 31 Dec. 378, *Precatio Ausonii consulis designati pridie Kal. Ian. fascibus sumptis* (VI), de dankrede aan Gratianus te Triër in Aug. 379, *Gratiarum actio dicta Domino Gratiano Augusto* (VIII), en het panegyrische gedicht op de rivier de Moezel, geschreven in 370, *Mosella* (XVIII).

C. Jullian, *Ausone et son temps* (Revue historique, 47, 1891, blz. 241 en volg., en 48, 1892, blz. 1 en volg.). — M. Roger, *L'enseignement des lettres classiques d'Ausone à Alcuin* (Paris, 1905). — F. Marx, *Realencyclopädie*, II, 2562.

HANDSCHRIFTEN:

B = Brussel, *Bibl. Royale*, ms. 5369–73, van de 12de eeuw.
G = S. Gallen, *Stiftsbibliothek*, ms. 899, van de 10de eeuw.
L = Florence, *Bibl. Laurenziana*, LI 13, van 1490 (afschrift van *M*).
M = Florence, *Bibl. Magliabecchiana*, I 6. 29, van de 14de eeuw.
T = Leiden, *Universiteitsbibliotheek*, Vossianus lat. quart. 107 *(Tilianus)*, van de 15de eeuw.
V = Leiden, *Universiteitsbibliotheek*, Vossianus lat. fol. 111, van de 9de eeuw.
X = Zürich, *Universitätsbibliothek*, ms. 62 *(Rhenaugiensis)*, van de 12de eeuw.
Z = Rome, *Bibl. Vaticana*, Reginae lat. 1650, van de 10de eeuw.

UITGAVEN. — C. Schenkl, *Monumenta Germaniae historica, Auctores Antiquissimi*, V 2 (Berlijn, 1883). — R. Peiper (Leipzig, 1886). — *Excerpten* bij Dom Bouquet, Recueil des historiens, blz. 735–743.

Ausonius III: Ausonius lectori 25—39

25 Aurea et Augusti palatia iussus adire
Augustam subolem grammaticus docui.
– – – – –
35 Cuius ego comes et quaestor et, culmen honorum,
Praefectus Gallis et Libyae et Latio,
Et prior indeptus fasces Latiamque curulem,
Consul collega posteriore fui.
39 Hic ergo Ausonius.

VARIANTEN. — 35. ego et *Heinsius*. — 36. praefectis *V*. — lybiae *V*.

AANTEEKENINGEN. — Ausonius, praefectus van Gallië. — Riese XII 13.
26. *docui*, sedert 364; verg. *Gratiarum actio* XVIII 83.
35. *comes*, in 370.
—. *quaestor*, in 375.
36. *praefectus*, begin 378.
38. *consul*, in 379.

Ausonius VI: Precatio consulis designati 28—34

28 Iane, veni; novus anne, veni; renovate, veni, Sol.
Hostibus edomitis, qua Francia mixta Suebis
30 certat ad obsequium, Latiis ut militet armis,
— — .
34 iam venit Augustus, nostros ut comat honores.

Aanteekeningen. — Franken in het Romeinsche leger. — Riese XII 14. Capelle, blz. 337.

28. *Iane*; het gedicht is gedateerd 31 Dec. 378.

Ausonius VIII: Gratiarum actio II 7

7. Aguntur enim gratiae non propter maiestatis ambitum nec sine
argumentis imperatori fortissimo: testis est uno pacatus in anno et Danuvii
3 limes et Rheni.

Varianten. — 2. danuuii *M*, danubii *overige hss.*

Aanteekeningen. — Gratianus beveiligt de grens langs den Rijn. — Riese XII 14. Capelle, blz. 337.

Ausonius XVIII: Mosella 97—105

97 Nec te puniceo rutilantem viscere, salmo,
transierim, latae cuius vaga verbera caudae
99 gurgite de medio summas referuntur in undas,
occultus placido cum proditur aequore pulsus.
Tu loricato squamosus pectore, frontem
102 lubricus et dubiae facturus fercula cenae,
tempora longarum fers incorrupte morarum,
praesignis maculis capitis, cui prodiga nutat
105 alvus opimatoque fluens abdomide venter.

Varianten. — 99. surgite de *L*. — 100. occultus *G*, occultas *Z*. — 101. locricato *G*, loicato *L*. — fronte *Z*. — 102. dubie *L*. — forcula *L*. — cene *G X*, coenae *L*, mense *Z*. — 103. incorrupta *B*.

Aanteekeningen. — Zalmen in de Moezel. — Verg. Plinius, Naturalis historia IX 68; Fortunatus, Carmina VII 4, 6.

78. — AMMIANUS MARCELLINUS

Ammianus Marcellinus, een Griek uit Antiochia, geb. omstreeks 330, overl. omstreeks 400, schreef tegen het einde der 4de eeuw te Rome in het Latijn een geschiedenis van de jaren 96 tot 378, van Nerva tot den dood van Valens, als een vervolg op Tacitus, in 31 boeken. Van dit werk zijn bewaard de boeken XIV–XXXI met de geschiedenis van 353 tot 378. Dezen tijd heeft de schrijver zelf meegemaakt en aan de veldtochten als officier deelgenomen, meestal in de omgeving van den *magister equitum* Ursicinus, in Gallië en Perzië. Als heiden heeft hij voorliefde voor Iulianus, die de hoofdpersoon is in de boeken XV tot XXV. Behalve van eigen aanteekeningen heeft Ammianus waarschijnlijk gebruik gemaakt van geschriften van Iulianus en van Magnus van Carrhae. Belangrijk zijn de aardrijkskundige excursen.

Th. Mommsen, *Ammians Geographie* (Hermes, XVI, 1881, blz. 602–636 = Gesammelte Schriften, VII, blz. 393–425). — W. Koch, *De Juliano imperatore scriptorum qui res ab eo gestas enarrarunt auctore* (Diss. Leiden, 1890); *Jahrbücher für classische Philologie*, Suppl. XXV (1899), blz. 329 en volg. — Seeck, *Realencyclopädie*, I, 1845. — W. Klein, *Studien zu Ammianus Marcellinus* (Klio, Beiheft XIII, 1914).

Handschriften:

C = Parijs, *Bibl. Nationale*, lat. 5821 *(Colbertinus)*, van de 15de eeuw.
D = Rome, *Bibl. Vaticana*, lat. 1874, van de 15de eeuw.
E = Rome, *Bibl. Vaticana*, lat. 2969, van 1445.
H = Parijs, *Bibl. Nationale*, lat. 5819, van 1462.
M = Marburg, *Archiv*, zes bladen uit den *Codex Hersfeldensis*, van de 9de of 10de eeuw.
N = Parijs, *Bibl. Nationale*, lat. 6120 *(Neapolitanus)*, van de 15de eeuw.
P = Rome, *Basiliek van S. Pieter*, E 27 *(Petrinus)*, van de 15de eeuw.
T = Parijs, *Bibl. Nationale*, lat. 5820, van de 15de eeuw.
U = Rome, *Bibl. Vaticana*, Urbinas lat. 416, van de 15de eeuw.
V = Rome, *Bibl. Vaticana*, lat. 1873 *(Fuldensis)*, van de 9de eeuw.
W = Venetië, *Bibl. Marciana*, lat. 388 *(Bessarionis)*, van de 15de eeuw.

De *Fuldensis* en de *Hersfeldensis* zijn afkomstig uit één archetypus; alle andere handschriften stammen van den *Fuldensis (V)* af; de editie van Gelenius *(G)* is gedrukt naar den *Hersfeldensis*.

Oude uitgaven:

A = Uitgaaf van M. Accursius (Augsburg, 1533).
B = Uitgaaf van Petrus Castellus (Bologna, 1517).
G = Uitgaaf van S. Gelenius (Basel, 1533).
Editio princeps van Angelus Sabinus (Rome, 1474).

Uitgaven. — V. Gardthausen (Leipzig, 1874–1875). — C. U. Clark (Berlin, 1910 en volg.). — *Excerpten* bij Dom Bouquet, Recueil des historiens, blz. 542–563.

Ammianus Marcellinus XV 4, 4

(4) Hanc ergo paludem spumosis strependo verticibus, amnis *(Rhenus)* inrumpens, et undarum quietem permeans pigram, mediam velut finali intersecat libramento, et tamquam elementum perenni discordia separatum, nec aucto nec imminuto agmine quod intulit, vocabulo et viribus absolvitur integris, nec contagia deinde ulla perpetiens, Oceani gurgitibus intimatur.

VARIANTEN. — 1. strependo *G*, stertendo *V*, tertendo V^1, sternendo W^2 *B*, stridendo *Traube*. — amnis W^2 *B G*, amnes *V*. — 2. funali *Loisellus*, lineali *Bentleius*. — 3. elementum *E B G*, dementum *V*. — nec aucto *E B G*, necauto *V*. — 5. ulla *E B G*, nulla *V*.

AANTEEKENINGEN. — De loop van den Rijn door het Meer van Constans en naar de Noordzee. — Riese XIII 125. Capelle, blz. 272.

1. *Hanc – paludem*, n.l. *lacum quem Brigantiam accola Raetus appellat* (§ 3).

Ammianus Marcellinus XV 5, 15—16

(15) Agens inter haec aput Agrippinam Silvanus assiduisque suorum conperiens nuntiis, quae Apodemius in labem suarum ageret fortunarum, et sciens animum tenerum versabilis principis timensque, ne trucidaretur absens et inauditus, in difficultate positus maxima, barbaricae se fidei committere cogitabat. (16) Sed Laniogaiso vetante (tunc tribuno), quem dum militaret candidatus solum adfuisse morituro Constanti supra retulimus, docenteque Francos, unde oriebatur, interfecturos eum aut accepto praemio prodituros, nihil tutum ex praesentibus ratus, in consilia agitabatur extrema et sensim cum principiorum verticibus erectius conlocutus isdemque magnitudine promissae mercedis accensis, cultu purpureo a draconum et vexillorum insignibus ad tempus abstracto, ad culmen imperiale surrexit.

VARIANTEN. — 2. conperiens *Clark*, conperiis *V*, conpertis *B G*. — 3. animum *E B G*, animarum *V*. — uersabilis *E B G*, uersabili *V*. — principis . . . . aretur absens et indamnatus *V*, principis in dicta causa timens ne absens et indemnatus perageretur reus *B G*, timensque *Clark*, trucidaretur *Gronovius*, proscriberetur *of* damnaretur *Valesius*, inauditus *Valesius*. — 6. morituro *E B G*, moriture *V*. — suppleretulimus *V*, supra W^2 *B G*, scripsimus *B G*. — 7. docenteque *A G*, docentemque *V*. — 8. agitabatur *E Eyssenhardt*, cogitabatur *V*. — 9. cum *G*, eum *V*. — erectius *Traube*, secretius *G*, erectus *V*. — 10. mercedis *E B G*, accensis *vulg.*, accitis W^2, annisis *G*, amisis *B*, mercedes accusis *V*. — a *ontbr. in B G*. — uixillorum *V*.

AANTEEKENINGEN. — Silvanus te Keulen tot keizer uitgeroepen, 355. — Capelle, blz. 274.

1. *Silvanus*, door keizer Constantius tot *magister peditum* verheven en belast met het commando te Keulen om de Rijngrens weder te herstellen tegen de Franken.

2. *Apodemius*, een *agens in rebus*, dien keizer Iulianus in 361 levend liet verbranden.

5. *Laniogaiso*, hier alleen genoemd.

11. *surrexit*, 11 Aug. 355. — Keizer Constantius zond daarop den *magister militum* Ursicinus naar Keulen; daar werd Silvanus den 7den September 355 op verraderlijke wijze gedood. — In het najaar werd Keulen door de Franken veroverd. — Ammianus XV 8, 19.

Ammianus Marcellinus XV 8

Constantium vero exagitabant adsidui nuntii, deploratas iam Gallias indicantes, nullo renitente ad internicionem barbaris vastantibus universa, aestuansque diu qua vi propulsaret aerumnas, ipse in Italia residens, ut cupiebat, — periculosum enim existimabat se in partem contrudere longe dimotam, — repperit tandem consilium rectum et Iulianum patruelem fratrem haut ita dudum ab Achaico tractu accitum, etiam tum palliatum in societatem imperii adsciscere cogitabat. – – (3) – – Post multa itaque per deliberationes ambiguas actitata, stetit fixa sententia,. abiectisque disputationibus inritis, ad imperium placuit Iulianum adsumi. – – (18) – – Kalendis Decembribus *(Iulianus)* egressus est deductusque ab Augusto ad usque locum duabus columnis insignem, qui Laumellum interiacet et Ticinum, itineribus rectis Taurinum pervenit, ubi nuntio percellitur gravi, qui nuper in comitatum Augusti perlatus de industria silebatur, ne parata diffluerent. (19) Indicabat autem Coloniam Agrippinam, ampli nominis urbem in Secunda Germania, pertinaci barbarorum obsidione reseratam magnis viribus et deletam.

VARIANTEN. — 1. nuntii N^2 W^2, *ontbr. in V.* — 3. ipse *Gelenius*, ipsa *V.* — 6. Achaico tractu accitum *Lindenbrogius*, achaia contractu accitu *V.* — 7. multa itaque *Novák*, multaque *V.* — 8. actitata stetit *Gelenius*, actitaste ut *V.* — abiectisque *E*, adiectisque *V.* — 9. adsumi. [Et . . . .] *Günther*, adsumet *V*, adsum<ere>. Et *Haupt.* — 11. Laumellum W^2 *G*, laomellum *V*, Lacmellum *B.* — 12. percellitur *G*, perculitur *E W P C N*, perculsus *B*, per . . . . litur *V.* — 14. agripinam *V.* — 15. et magnis *B G.* — deletam *E B G*, delatam *V.*

AANTEEKENINGEN. — Iulianus wordt door Constantius als mederegent aangenomen, November 355; hij ontvangt het bericht van de verovering van Keulen. — Riese X 12. — Libanius, Oratio XVIII 33; Zosimus III 1.

1. *Constantium*, keizer Constantius, zoon van Constantinus I, Caesar sedert 323, Augustus sedert 337, alleenheerscher sedert 353, overl. 361.

2. *barbaris*; Zosimus spreekt van Franken, Alamannen en Saksen.

5. *patruelem fratrem*; Iulianus was een zoon van Iulius Constantius, broeder van Constantinus I.

9. *Kalendis Decembribus*, van 355.

Ammianus Marcellinus XV 9, 2—4

(2) Ambigentes super origine prima Gallorum, scriptores veteres notitiam reliquere negotii semiplenam; sed postea Timagenes, et diligentia Graecus et lingua, haec quae diu sunt ignorata, collegit ex multiplicibus libris; cuius fidem

secuti, obscuritate dimota, eadem distincte docebimus et aperte. (3) Aborigines primos in his regionibus quidam visos esse firmarunt, Celtas nomine regis amabilis et matris eius vocabulo Galatas dictos, — ita enim Gallos sermo Graecus appellat, — alii Doriensis antiquiorem secutos Herculem Oceani locos inhabitasse confines. (4) Dryidae memorant re vera fuisse populi partem indigenam, sed alios quoque ab insulis extimis confluxisse et tractibus transrhenanis, crebritate bellorum et adluvione fervidi maris sedibus suis expulsos.

VARIANTEN. — 2. relinquere negotiis *V*, reliquere *E B G*, negocii *B G*. — postea ut imagines diligentius *V*, Timagenes E^2 *A G*, ut Timagenes *P B*, et diligentia C^2 *G B*. — 8. Dryidae *Klotz*, drasidae *V*, Drysidae *Valesius*. — 9. et *G*, ex *V*.

AANTEEKENINGEN. — Oorsprong en herkomst der Galliërs. — Riese I 3. Capelle, blz. 22. Cougny, Extraits des auteurs grecs, II, blz. 326 en volg.

2. *Timagenes*, fragm. 2 (Jacoby, F. Gr. hist. II A, blz. 320); zie boven, blz. 64. — Timagenes was de voornaamste bron van Strabo voor de beschrijving van Gallië (A. Klotz, Caesarstudien, blz. 69 en volg.) en waarschijnlijk is hij door Livius gebruikt voor de ethnographie van Gallië (Norden, Die Germanische Urgeschichte, blz. 152 en volg.).

6. *Galatas*; verg. Diodorus V 24; Parthenius, Erotica 30.

7. *Doriensis antiquiorem – Herculem*, ouder dan de Dorische Hercules.

8. *Dryidae*; over den vorm van den naam verg. A. Klotz, Caesarstudien, blz. 121; over de *memoria* der Druiden verg. Caesar, Bellum Gallicum VI 14, 4.

9. *tractibus transrhenanis*. — Men neemt thans ook algemeen aan, dat de Kelten uit het oosten in Gallië zijn gekomen; verg. T. Rice Holmes, Caesar's Conquest of Gaul, 2d ed. (1911), blz. 303–338; C. Jullian, Histoire de la Gaule, I (1908), blz. 227–254; Norden, Die Germanische Urgeschichte, blz. 356 en volg.

10. *adluvione – maris*; verg. Ephorus, fragm. 30; zie boven, blz. 13.

Ammianus Marcellinus XV 10, 1—2

10. Hanc Galliarum plagam ob suggestus montium arduos, et horrore nivali semper obductos, orbis residui incolis antehac paene ignotam, nisi qua litoribus est vicina, munimina claudunt undique natura velut arte circumdata. (2) Et a latere quidem australi Tyrrheno adluitur et Gallico mari; qua caeleste suspicit plaustrum, a feris gentibus fluentis distinguitur Rheni; ubi occidentali subiecta est sideri, Oceano et altitudine Pyrenaea arcetur; unde ad solis ortus attollitur, aggeribus cedit Alpium Cottiarum.

VARIANTEN. — 3. munimina *E G*, munimima *V*. — 4. qua E^3 *G*, quae *V*. — 6. Pyrenaea *Clark*, pyrenei *V*. — arcetur *Clark*, surgitur *V*, cingitur W^2, fulcitur *Heraeus*. — ad *P B G*, a *V*. — 7. aggeri succedit *Niemeyer*.

AANTEEKENINGEN. — De grenzen van Gallië. — Riese XIII 126. Cougny, Extraits des auteurs grecs, II, blz. 330 en volg.

Ammianus Marcellinus XV 11

11. Temporibus priscis, cum laterent hae partes ut barbarae, tripertitae fuisse creduntur, in Celtas eosdemque Gallos divisae, et Aquitanos et Belgas, lingua institutis legibusque discrepantes. (2) Et Gallos quidem (qui Celtae sunt) ab Aquitanis Garunna disterminat flumen, a Pyrenaeis oriens collibus, postque oppida multa transcursa, in Oceano delitescens. (3) A Belgis vero eandem gentem Matrona discindit et Sequana. – – – (4) Horum omnium aput veteres Belgae dicebantur esse fortissimi, ea propter quod ab humaniore cultu longe discreti, nec adventiciis effeminati deliciis, diu cum transrhenanis certavere Germanis. – – – (6) Regebantur autem Galliae omnes, iam inde uti crebritate bellorum urgenti cessere Iulio dictatori, potestate in partes divisa quattuor, quarum Narbonensis una Viennensem intra se continebat et Lugdunensem; altera Aquitanis praeerat universis; Superiorem et Inferiorem Germaniam Belgasque duae iurisdictiones isdem rexere temporibus. (7) At nunc numerantur provinciae per omnem ambitum Galliarum: secunda Germania, prima ab occidentali exoriens cardine, Agrippina et Tungris munita, civitatibus amplis et copiosis. (8) Dein prima Germania, ubi praeter alia municipia Mogontiacus est et Vangiones et Nemetae et Argentoratus, barbaricis cladibus nota. (9) Post has Belgica prima Mediomatricos praetendit et Treveros, domicilium principum clarum. (10) Huic adnexa secunda est Belgica, qua Ambiani sunt, urbs inter alias eminens, et Catelauni et Remi. – – (17) – – Exindeque non millenis passibus sed leugis itinera metiuntur.

VARIANTEN. — 1. tripentitae *V*. — 2. Aquitanos *E B G*, aequitanos *V*. — 4. garunna *V*, Garumna *E B G*. — 6. discindit *G*, descendit *V*, distendit V^2, discernit V^3. — 8. feminati diliciis ducum *V*, effeminati *E B G*, diu cum *B G*. — 11. Viennensem *E B G*, biennense *V*. — 13. iuris dictionis *V*. — 15. exordiens *B G*. — agripina *V*. — 17. mogontiatus *V*. — nemete *V*, Nemetes *B G*. — 19. Treuiros *G*. — 20. catelaunictremi *V*, Cathelanni et Remi *B G*. — 21. leucis *G*.

AANTEEKENINGEN. — De verdeeling van Gallië. — Riese XIII 127. Cougny, Extraits des auteurs grecs, II, blz. 338 en volg.

1. *tripertitae*; verg. Caesar, Bellum Gallicum I 1.
7. *Belgae*; verg. Caesar, Bellum Gallicum I 1.
14. *provinciae*, opsomming der provincie's van Gallië ten tijde van Ammianus.
—. *secunda Germania*, Germania II, vroeger Germania Inferior.
15. *Agrippina*, Keulen.
—. *Tungris*, Tongeren, vroeger in Belgica gelegen.
16. *prima Germania*, Germania I, vroeger Germania Superior.
17. *Mogontiacus*, Mainz.
—. *Vangiones*, hun hoofdstad was Worms.
—. *Nemetae*, hun hoofdstad was Spiers.
—. *Argentoratus*, Straatsburg, bekend door de nederlaag der Alamannen in 357.
18. *Belgica prima*, het noordoostelijk deel der oude provincie Belgica.
—. *Mediomatricos*, Metz.
19. *Treveros*, Triër.

19. *secunda Belgica*, het zuidwestelijk deel der oude provincie Belgica.
20. *Ambiani*, Amiens.
—. *Catelauni*, Châlons-sur-Marne.
—. *Remi*, Reims.
21. *millenis passibus*, Romeinsche mijlen, van 8 stadiën of 1,480 km.
—. *leugis*, Gallische mijlen, van $1^1/_2$ Romeinsche mijl of 2,222 km.

Ammianus Marcellinus XV 12, 6

(6) Omnes Gallias, nisi qua paludibus inviae fuere (ut Sallustio docetur auctore), post decennalis belli mutuas clades subegit Caesar societatisque nostrae foederibus vinxit aeternis.

VARIANTEN. — 1. Gallias *A*, Galliae *V*. — quae *B G*. — ut E^2 *G*, *ontbr. in V*. — 2. subegit Caesar *Lindenbrogius*, sub . . . . . . *V*, subegerat Caesar *Novák*, Sulpicio Marcello coss. Caesar *Gardthausen*. — societatisque *Heraeus*, societatique *V G*, societati *Gardthausen*. — 3. federibus *P B G*, foederiis *V*. — iunxit *W B G*.

AANTEEKENINGEN. — Caesar onderwerpt Gallië in 10 jaar, 58–49 vóór Christus. — Riese XV 77.

Ammianus Marcellinus XVI 3, 1—2

3. Nullo itaque post haec repugnante ad recuperandam ire placuit Agrippinam, ante Caesaris in Gallias adventum excisam; per quos tractus nec civitas ulla visitur nec castellum, nisi quod apud Confluentes, locum ita cognominatum, ubi amnis Mosella confunditur Rheno, Rigomagum oppidum est, et una prope ipsam Coloniam turris. (2) Igitur Agrippinam ingressus non ante motus est exinde, quam Francorum regibus furore mitescente perterritis pacem firmaret rei publicae interim profuturam et urbem reciperet munitissimam.

VARIANTEN. — 1. posthac *B G*. — 2. agripinam *V*. — 4. <quod> ibi *Novák*. — Rigodulum *G*, Rigodolum *B*. — 7. firmaret *W B G*, firmare *V*. — rei publicae firmaret *B G*.

AANTEEKENINGEN. — Iulianus herovert Keulen en sluit een verdrag met de koningen der Franken, 356. — Riese X 17. Capelle, blz. 280. — Libanius, Oratio XVIII 46.

Ammianus Marcellinus XVI 12, 44—46

(44) Sed violentia iraque inconpositi barbari, in modum exarsere flammarum, nexamque scutorum conpagem, quae nostros in modum testudinis tuebatur, scindebant ictibus gladiorum adsiduis. (45) Quo cognito opitulatum conturmalibus suis celeri cursu Batavi venere cum regibus, formidabilis manus, extremae necessitatis articulo circumventos, (si iuvisset fors) ereptura, torvumque canentibus classicis, adultis viribus certabatur. (46) Verum Alamanni,

bella acriter ineuntes, altius anhelabant, velut quodam furoris adflatu opposita omnia deleturi.

VARIANTEN. — 2. testudinis *E B G*, testitudinis *V*. — 4. uenere *E B G*, uenire *V*. — 5. si iuvisset *E G*, siiubiisset *V*. — 7. acriter *P B G*, alacriter *V*. — afflatu *Bentley*, adfectu *V*.

AANTEEKENINGEN. — De Bataven in den slag bij Argentoratum tegen de Alamannen, 357. — Riese X 29. Capelle, blz. 290.

Ammianus Marcellinus XVII 2

Remos Severus magister equitum per Agrippinam petens et Iuliacum, Francorum validissimos cuneos in sexcentis velitibus (ut postea claruit) vacua praesidiis loca vastantes offendit; hac oportunitate in scelus audaciam erigente, quod Caesare in Alamannorum secessibus occupato, nulloque vetante, expleri se posse praedarum opimitate sunt arbitrati. Sed metu iam reversi exercitus, munimentis duobus, quae olim exinanita sunt, occupatis se, quoad fieri poterat, tuebantur. (2) Hac Iulianus rei novitate perculsus, et coniciens quorsum erumperet, si isdem transisset intactis, retento milite circumvallare disposuit. . . . . . Mosa fluvius praeterlambit, et ad usque quartum et quinquagesimum diem, Decembri scilicet et Ianuario mense, obsidionales tractae sunt morae, destinatis barbarorum animis incredibili pertinacia reluctantibus. (3) Tunc pertimiscens sollertissimus Caesar, ne observata nocte inluni, barbari gelu vinctum amnem pervaderent, cotidie a sole in vesperam flexo, ad usque lucis principium, lusoriis navibus discurrere flumen ultro citroque milites ordinavit, ut crustis pruinarum diffractis, nullus ad erumpendi copiam facile perveniret. Hocque commento, inedia et vigiliis et desperatione postrema lassati, sponte se propria dediderunt, statimque ad comitatum Augusti sunt missi. (4) Ad quos eximendos periculo multitudo Francorum egressa, cum captos conperisset et asportatos, nihil amplius ausa, repedavit ad sua, hisque perfectis, acturus hiemem revertit Parisios Caesar.

VARIANTEN. — 2. cum sexcentis *Langen*. — 4. Alamannorum *E A*, aliam annorum *V*. — 8. erumpere<n>t *Mommsen*. — 9. *lacune van 16 letters in V*, disposuit castellum oppidum quod Mosa *B G*. — 11. reluctantibus *E*, reluctantis *V*. — 12. pertimescens *E B G*, permiscens *V*. — 15. diffractis *W B G*, difractis *V*. — erumpendi *A G*, erumpendo *V*, ad erumpendo quopiam *Eyssenhardt*. — 17. de<di>derunt *Bentley*, dederunt *V*. — Ad quos *G*, aliquos *V*.

AANTEEKENINGEN. — Gevechten tegen de Franken bij Maastricht, winter 357/8. — Riese X 31. Capelle, blz. 296–297. — Iulianus, Epistula ad Athenienses, p. 279; Libanius, Oratio XVII 70–71. — W. Koch, Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis, 3de R. X (1899), blz. 1–41. — Libanius, Oratio XVIII 70–71, vertelt deze gebeurtenissen gedeeltelijk met dezelfde woorden, zeker naar dezelfde bron, waarschijnlijk de gedenkschriften van Iulianus zelf.

1. *Severus*, door Iulianus (waarschijnlijk van Mainz uit) naar den Beneden-Rijn gezonden.

1. *per Agrippinam – Iuliacum*, dus niet langs den gewonen weg van Keulen door den Eifel en over Triër naar Reims, maar over Gulik, Maastricht, Tongeren, Bavay.

2. *vacua praesidibus loca.* — Er lagen dus in dien tijd geen garnizoenen in ons land.

3. *offendit*, aan de Maas bij Maastricht, zooals aanstonds blijkt.

4. *in Alamannorum secessibus.* — Het was het jaar van den grooten slag tegen de Alamannen.

6. *munimentis duobus*; veelal denkt men aan de buurt van Maastricht.

8. *retento milite.* — Hij zond de soldaten dus niet in de winterkwartieren.

17. *dediderunt*, einde Januari 358.

—. *ad comitatum – missi*; verg. Iulianus, Epistula ad Athenienses, p. 361, 11–13.

18. *multitudo Francorum*, waarschijnlijk Salische Franken uit Brabant.

19. *nihil amplius ausa.* — Libanius, Oratio XVIII 71, verhaalt deze gebeurtenis uitvoeriger en eenigszins anders.

20. *Parisios*, waar Iulianus zijn hoofdkwartier had.

Ammianus Marcellinus XVII 8

8. Caesar hiemem apud Parisios agens – – operiensque Iulium mensem – – (3) petit primos omnium Francos, eos videlicet quos consuetudo Salios appellavit, ausos olim in Romano solo apud Toxandriam locum habitacula sibi figere praelicenter. Cui, cum Tungros venisset, occurrit legatio praedictorum, opinantium repperiri imperatorem etiam tum in hibernis, pacem sub hac lege praetendens, ut quiescentes eos tamquam in suis nec lacesseret quisquam nec vexaret. Hos legatos negotio plene digesto oppositaque condicionum perplexitate, ut in isdem tractibus moraturus, dum redeunt, muneratos absolvit. (4) Dictoque citius secutus profectos, Severo duce misso per ripam, subito cunctos adgressus, tamquam fulminis turbo perculsit, iamque precantes potius quam resistentes, in oportunam clementiae partem effectu victoriae flexo, dedentes se cum opibus liberisque suscepit. (5) Chamavos itidem ausos similia adortus, eadem celeritate partim cecidit, partim acriter repugnantes, vivosque captos, conpegit in vincula, alios praecipiti fuga repedantes ad sua, ne militem spatio longo defatigaret, abire interim permisit innocuos; quorum legatis paulo postea missis precatum consultumque rebus suis, humi prostratis sub obtutibus eius, pacem hoc tribuit pacto, ut ad sua redirent incolumes.

VARIANTEN. — 5. tum *E A G*, dum *V*. — 9. profectos *W^2 G*, profecto *V*. — 10. ripam <Mosae> *Mommsen*. — 13. ausos *E B G*, ausus *V*. — 14. repedantes *Bentley*, trepidantes *V*. — 15. ad sua tecta *B G*.

AANTEEKENINGEN. — Veldtocht tegen de Salische Franken en de Chamavi, 358. — Riese X 38. Capelle, blz. 300–301. — Libanius, Oratio XVIII 75.

1. *Caesar*, Iulianus.

–. *hiemem*, nadat hij in Februari 358 van zijn veldtocht tegen de Franken aan de Maas was teruggekeerd; verg. Ammianus XVII 2.

2. *petit.* — Iulianus verliet Parijs in Juli, nog voordat de toevoer uit Aquitanië was aangekomen.

3. *Salios*, een deel der Franken, waartegen reeds Constantius Chlorus en Constantinus I hadden gevochten, die eens hebben gewoond in het latere Salland; van Salland zijn de Franken door de Saksen opgedrongen naar het land der Bataven (verg. Zosimus III 6, 2); de Franken omvatten daarna ook de Bataven, die na de invallen der Franken in de jaren 280–310 uit de geschiedenis verdwijnen.

–. *in Romano solo*, het land ten zuiden van den Rijn; Magnentius had reeds Franken en Saksen in zijn leger opgenomen en aan hun aanvallen geen ernstigen tegenstand geboden; verg. Iulianus, Oratio I, p. 34.

–. *Toxandriam*, naar de *Texandri*, vermeld door Plinius, Naturalis historia IV 106, het landschap ten zuiden van de Maas in Noord-Brabant; verg. W. C. Ackersdyck, Toxandria (Verhandelingen der Maatschappij voor Letterkunde, V, 1838).

10. *per ripam*, waarschijnlijk van den Rijn, dus van Tongeren over Maastricht en Sittard naar Xanten, niet van de Maas, langs den weg over Maastricht naar Cuyck.

—. *fulminis turbo*; dat is uitgedrukt in den stijl van Iulianus zelf.

11. *in – suscepit*; verg. Iulianus, Epist. ad Athenienses, p. 361; Zosimus III 6.

12. *Chamavos.* — De expeditie tegen hen is uitvoeriger verhaald door Zosimus III 6–8.

15. *ne – defatigaret.* — Iulianus waagde zich niet ver; zijn hoofddoel was het bezetten van den Rijn om den toevoer van koren mogelijk te maken.

Ammianus Marcellinus XVII 9, 1—3

9. Cunctis igitur ex voto currentibus, studio pervigili properans, modis omnibus utilitatem fundare provinciarum, munimenta tria recta serie superciliis inposita fluminis Mosae, subversa dudum obstinatione barbarica, reparare pro tempore cogitabat, et ilico sunt instaurata, procinctu paulisper omisso. (2) Atque ut consilium prudens celeritas faceret tutum, ex annona decem dierum et septem, quam in expeditionem pergens vehebat cervicibus miles, portionem subtractam in isdem condidit castris, sperans ex Chamavorum segetibus id suppleri posse quod ablatum est. (3) Longe autem aliter accidit. Frugibus enim nondum etiam maturis, miles expensis quae portabat, nusquam repperiens victus, extrema minitans Iulianum conpellationibus incessebat et probris, Asianum appellans, Graeculum et fallacem et specie sapientiae stolidum.

Varianten. — 1. rex V^2. — 2. munimenta *B G*, monimenta *V*. — 5. atque ut *B G*, utque ut *V*, utque id *Novák*. — prudens *E B G*, pudens *V*. — 6. in E^2 *G*, *ontbr. in V*. — 9. portauit *B G*. — 10. victum *Novák*.

Aanteekeningen. — Iulianus herstelt drie forten langs de Maas; muiterij der troepen, 358. — Riese X 39. Capelle, blz. 301–302.

2. *munimenta tria*, volgens sommigen te zoeken tusschen Cuyck en Geertruidenberg, maar uit het vervolg blijkt, dat zij hooger op aan de Maas lagen.

7. *Chamavorum*, op dat tijdstip wonend in het land der Bataven.
9. *frugibus* – *maturis*. — De muiterij was blijkbaar het gevolg van slechte voeding.

Ammianus Marcellinus XVII 10, 5

Hortari nomine petendus erat regis alterius pagus, et quia nihil videbatur deesse praeter ductores, Nesticae tribuno Scutariorum et Chariettoni viro fortidudinis mirae, imperaverat Caesar, ut magna quaesitum industria conprehensumque offerrent sibi captivum, et correptus velociter adulescens ducitur Alamannus.

VARIANTEN. — 1. erat *G*, erit *V*. — 2. Chariettoni *W*[2], chari et toni *V*.

AANTEEKENINGEN. — Charietto in den oorlog tegen de Alamannen, 358. — Riese X 41. Capelle, blz. 302.
2. *viro fortidudinis mirae*; verg. Zosimus III 7.

Ammianus Marcellinus XVIII 2, 3—6

Ipse *(Iulianus)* anni tempore oportuno, ad expeditionem undique milite convocato, profectus, id inter potissima mature duxit implendum, ut ante proeliorum fervorem civitates multo ante excisas ac vacuas introiret receptasque conmuniret, horrea quin etiam extrueret pro incensis, ubi condi possit annona a Brittaniis sueta transferri. (4) Et utrumque perfectum est spe omnium citius. Nam et horrea veloci opere surrexerunt alimentorumque in isdem satias condita et civitates occupatae sunt septem: Castra Herculis, Quadriburgium, Tricensima et Novesium, Bonna, Antennacum et Vingo, ubi laeto quodam eventu etiam Florentius praefectus apparuit subito partem militum ducens et commeatuum perferens copiam sufficientem usibus longis.
(5) Post haec inpetrata, restabat adigente necessitatum articulo, receptarum urbium moenia reparari, nullo etiamtum interturbante; idque claris indiciis apparet ea tempestate utilitati publicae metu barbaros oboedisse, rectoris amore Romanos. (6) Reges ex pacto superioris anni aedificiis habilia multa suis misere carpentis et auxiliarii milites semper munia spernentes huius modi, ad obsequendi sedulitatem Iuliani blanditiis deflexi, quinquagenarias longioresque materias vexere cervicibus ingravate et fabricandi ministeriis opem maximam contulerunt.

VARIANTEN. — 2. reuocato *B G*. — potissima *E A G*, petissima *V*, peritissima *R B*. — duxit *E A G*, dixit *V*. — 3. excisa<s ac va>cuas *Heraeus*, excisa quas *V*. — 4. incensis *E B G*, incessis *V*. — 7. Herculis *E B G*, hirculis *V*. — 8. Novesium *Ed. van Valesius*, niues iobonna *V*. — Bingio *A G*. — 10. commeatuum *E B G*, commeatum *V*. — usibus *E B G*, uisibus *V*. — 12. interturbante *B G*, idque *G*, inturbante et que *V*. — 13. apparet ea *G*, apretea *V*. — 14. rectore *V*. — 15. misere *E A*, miserant *B G*, miserae *V*. — 16. sedulitatem *E B G*, sedutilatem *V*. — defluxi *V*. — 17. longioresque *E B G*, longioris quae *V*. — ingrauatae *V*.

Aanteekeningen. — Iulianus herbouwt eenige forten aan den Rijn, voornamelijk om den toevoer van koren te beschermen, 359. — Riese X 51. Capelle, blz. 304–305.

5. *annona a Brittaniis*, de korentoevoer uit Britannië, die langs den Rijn ging; verg. Iulianus, Epistula ad Athenienses, p. 279–280; Libanius, Oratio XVIII 82–83; Zosimus III 5; Eunapius, fragm. 12, 9–11.

7. *Castra Herculis*, in Nederland, aan den linkeroever van den Rijn of van de Linge, te zoeken in de Over-Betuwe; verg. Norden, Die germanische Urgeschichte, blz. 492–494.

8. *Quadriburgium*, onbekend.

–. *Tricensima*, de oude legerplaats van Legio XXX te Vetera bij Xanten.

–. *Novesium*, Neuss.

–. *Bonna*, Bonn.

–. *Antennacum*, Andernach.

–. *Vingo*, Bingen.

9. *laeto – eventu*. — Er schijnen dus toen ook weer moeilijkheden met den toevoer te zijn geweest.

Ammianus Marcellinus XX 1, 3

(3) Moto igitur velitari auxilio, Aerulis scilicet et Batavis, numerisque Moesiacorum duobus, adulta hieme dux ante dictus *(Lupicinus)* Bononiam venit.

Varianten. — 1. numerisque *E B G*, numerique *V*.

Aanteekeningen. — Lupicinus, *magister armorum*, wordt naar Britannië gezonden om te strijden tegen de Scotti en Picti; tot zijn troepen behooren ook Bataven, 360.

2. *Bononiam*, Boulogne.

Ammianus Marcellinus XX 4, 1—2

(Constantium) urebant Iuliani virtutes, quas per ora gentium diversarum fama celebrior effundebat, magnorum eius laborum factorumque vehens adoreas celsas, post Alamanniae quaedam regna prostrata receptaque oppida Gallicana ante direpta a barbaris et excisa, quos tributarios ipse fecit et vectigales. (2) Ob haec et similia percitus metuensque, ne augeretur in maius, stimulante (ut ferebatur) praefecto Florentio, Decentium tribunum et notarium misit auxiliares milites exinde protinus abstracturum, Aerulos et Batavos cumque Petulantibus Celtas et lectos ex numeris aliis trecentenos hac specie iussos adcelerare, ut adesse possint armis primo vere movendis in Parthos.

Varianten. — 1. urebant Iuliani *E A G*, indicabantur ebat iulianum *V*. — 2. fama *E G*, famam *B*, fame *V*. — laborum factorumque *B G*, laborumque factorum *V*. — 7. protinus *E B G*, deprotinus *V*. — Herulos *B G*. — batauos *N B G*, uatauos *V*.

Aanteekeningen. — Constantius eischt troepen, onder anderen Bataven, van Iulianus voor den oorlog tegen de Parthen, 360. — Riese X 56.

7. *Aerulos et Batavos*; verg. Ammianus XX 1, 3.

Ammianus Marcellinus XX 10, 1–3

10. Iulianus tamen iam celsiore fortuna, militisque fiducia laetior, ne intepisceret, neve ut remissus argueretur et deses, legatis ad Constantium missis, in limitem Germaniae Secundae egressus est, omnique apparatu, quem flagitavit instans negotium, communitus Tricensimae oppido propinquabat. (2) Rheno exinde transmisso, regionem subito pervasit Francorum, quos Atthuarios vocant, inquietorum hominum licentius etiam tum percursantium extima Galliarum. Quos adortus subito nihil metuentes hostile, nimiumque securos, quod scruposa viarum difficultate arcente, nullum adhuc suos pagos introisse meminerant principem, superavit negotio levi, captisque plurimis et occisis, orantibus aliis qui superfuere, pacem ex arbitrio dedit, hoc prodesse possessoribus finitimis arbitratus. (3) Unde reversus pari celeritate per flumen, praesidiaque limitis explorans diligenter et corrigens, ad usque Rauracos venit.

VARIANTEN. — 1. celsiore *E B G*, celsiores *V*. — 2. intepescere *Bentleius*. — legatis *E B G*, legatus *V*. — 3. apparatu *E B A*, apparet *G*; quem *E B G*; flagitavit *Clark*, flagitabat *E B G*; apparet quam flagitabit *V*. — 4. communitus *N*; Tricensimae *Valesius*, Obtricensi Mosae *G*, Tasandro *B*; commonitus obtricaensimae *V*. — 5. transmisso *E B G*, tarans misso *V*. — 6. inquietorum *E G*, incertorum *B*, inquetorum *V*. — 8. ad<huc> *Novák*, ad *V*. — 12. limitis *G*, limites *V*.

AANTEEKENINGEN. — Iulianus gaat bij Xanten over den Rijn en valt in het land der Attuarische Franken, 360. — Riese X 59. Capelle, blz. 307–308.

4. *Tricensimae*, Xanten; verg. Ammianus XVIII 2, 4.

5. *Francorum – Atthuarios*, wonende tegenover Xanten aan den rechteroever van den Rijn.

12. *Rauracos*, bij Bazel.

Ammianus Marcellinus XXVI 5, 5

Regebat – – Gallicas provincias Germanianus.

VARIANTEN. — 1. Gallias *B G*.

AANTEEKENINGEN. — Germanianus *praefectus praetorio* in Gallië, 364. — Riese IX 3.

Ammianus Marcellinus XXVII 1, 2–6

(2) Horum *(Alamannorum)* portioni primae Charietto, tunc per utramque Germaniam comes, occursurus cum milite egreditur ad bella ineunda promptissimo, adscito in societatem laboris Severiano itidem comite, invalido et longaevo, qui apud Cabillona Divitensibus praesidebat et Tungricanis. – – – (4) Ubi vero turmae congressae strictis conflixere mucronibus, nostrorum acies impetu hostium acriore concussa, nec resistendi nec faciendi fortiter copiam repperit, cunctis metu compulsis in fugam, cum Severianum vidissent

equo deturbatum missilique telo perfossum. (5) Ipse denique Charietto, dum cedentes obiectu corporis et vocis obiurgatorio sonu audentius retinet, pudendumque diluere dedecus fiducia diu standi conatur, oppetit telo letali confossus. (6) Post cuius interitum Erulorum Batavorumque vexillum direptum, quod insultando tripudiantes barbari crebro sublatum altius ostendebant, post certamina receptum est magna.

VARIANTEN. — 1. Carietto *E A G*. — 3. adscito in *E G*, adscuto *V*, ascitoque in *A*, adscito ad W^2. — 4. longeuo *V*. — Cabillona *Hadr. Valesius*, calidona *V*. — tungricanis *G*, tunc grecanis *V*. — 6. acies *E A G*, acles *V*. — hostium *ontbr. in E G*. — 8. aequo *V*. — perfossum *N Bentleius Kiessling*, per offessum *V*, per os fossum *E A G*. — Carietto *E A G*. — 9. obiurgatorio *N Kiessling*, iurgatorio *V*. — audentius *E A G*, audientius *V*. — retinet *Valesius*, pertinet *V*, premit *G*. — 10. dedecus W^2 *A G*, decus *V*. — deuitandi *E A*. — conatur *E A G*, cenatur *V*. — oppetit W^2, oppeti *V*, oppetiit *E A G*. — laetali *V*. — confossus *Eyssenhardt*, confusus *V*, confixus *E A G*. — 11. Erulorum *E G*, aerulorum *V*. — Batauorumque *E A G*, uatauorumque *V*. — uixillum *V*, uexilla *E A G*. — 13. magna *A G*, magnum *V*.

AANTEEKENINGEN. — Charietto sneuvelt tegen de Alamannen; Bataven en Eruli in zijn leger, 367. — Riese XI 5. Capelle, blz. 316.

1. *per – comes*, commandant van het leger aan den Rijn.

Ammianus Marcellinus XXVII 7, 7

Praefectus Florentius.

VARIANTEN. — Florentius E^2 *A G*, florenticis *V*.

AANTEEKENINGEN. — Florentius, *praefectus praetorio Galliarum*, 367. — Riese XI 8. — Codex Theodosianus XIII 10, 5.

Ammianus Macellinus XXVII 8, 1—7

8. Profectus itaque ab Ambianis Treverosque festinans, *(Valentinianus)* nuntio percellitur gravi, qui Brittanias indicabat barbarica conspiratione ad ultimam vexatas inopiam, Nectaridumque comitem maritimi tractus, occisum et Fullofauden ducem hostilibus insidiis circumventum. – – – (3) Ob multa et metuenda, quae super eadem insula rumores adsidui perferebant, electus Theodosius illuc properare disponitur, officiis Martiis felicissime cognitus, adscitaque animosa legionum et cohortium pube, ire tendebat, praeeunte fiducia speciosa.

– – (5) – – Eo tempore Picti, in duas gentes divisi, Dicalydonas et Verturiones, itidemque Attacotti, bellicosa hominum natio, et Scotti, per diversa vagantes, multa populabantur. Gallicanos vero tractus Franci Saxonesque, isdem confines, quo quisque erumpere potuit, terra vel mari, praedis acerbis incendiisque, et captivorum funeribus omnium, violabant.

(6) Ad haec prohibenda, si copiam dedisset fortuna prosperior, orbis extrema dux efficacissimus petens, cum venisset ad Bononiae litus, – – exinde transmeato lentius freto, defertur, Rutupias stationem ex adverso tranquillam. (7) Unde cum consecuti Batavi venissent et Heruli, Ioviique et Victores, fidentes viribus numeri, egressus – – adortus est vagantes hostium vastatorias manus.

VARIANTEN. — 1. Treuerosque *G*, treuerisque *V*. — 2. barbarica *E A G*, barbarico *V*. — 3. Nectaridumque *G*, nectari. dumque *V*, uastari dumque *E A*. — comitem E^2 *A G*, eum item *V*. — 4. effullo fauden *V*, et Bulchobauden *G*, et Fullobauden *Heraeus*. — hostilibus E^2 *A G*, hostibus *V*. — 5. insula rumores W^2 *G*, insularum mores *V*. — 6. illuc *E A G*, illut *V*. — felicissime cognitus *E A G*, felissime cognitur *V*. — 7. ascitaque *G*, adscita *E A*, adsciata *V*. — animosa *G*, animus a *V*, animis *E A*. — pubetere *V*, ire *vulg.*, *ontbr. in E A G*. — 9. Picti in duas *G*, pictum duas *V*. — Vecturiones *E A G*. — 10. itidemque *G*, et idemque *V*. — 11. Gallicanosque *Clark*. — uero *ontbr. in G*. — tractus *H A G*, tractusque *V*. — 12. iisdem *G*, idem *V*. — terra W^2 *G*, terram *V*. — 13. incendiisque *E A G*, incendique *V*. — omnium, hominum *G*. — 14. dedisset *E A G*, decesset *V*. — 16. transmeato lentius *E A G*, trans mea tollentus *V*. — Rutupias T^1 *A G*, ruturias *V*. — 17. et Heruli Iouiique *G*, etheru uiique *V*. — 18. adortus *E A G*, odortus *V*.

AANTEEKENINGEN. — Valentinianus gaat met Bataafsche troepen naar Britannië; Franken en Saksen plunderen de kust van Gallië, 368. — Riese XI 9.

Ammianus Marcellinus XXVIII 2, 1

2. At Valentinianus magna animo concipiens et utilia, Rhenum omnem, a Raetiarum exordio ad usque fretalem Oceanum, magnis molibus communibat, castra extollens altius et castella turresque adsiduas per habiles locos et oportunos, qua Galliarum extenditur longitudo, non numquam etiam ultra flumen aedificiis positis, subradens barbaros fines.

VARIANTEN. — 1. at *E G*, ad *V*. — magna animo *E A G*, magnanimo *V*. — 2. fretalem *G*, fretalum *V*, finalem *Cornelissen*. — conmunibat *Heraeus*, communiebat *G*, conmouebat *V*. — 3. locos *E A G*, locas *V*. — 5. positis *E A G*, positus *V*.

AANTEEKENINGEN. — Valentinianus I bevestigt den Rijn van Zwitserland tot aan de Noordzee met versterkingen, 369. — Riese XI 15. Capelle, blz. 323. — Ammianus XXX 7, 6; Symmachus, Oratio III 9.

2. *fretalem Oceanum*, de Noordzee, die op de Romeinsche kaarten als een zeeëngte was geteekend.

Ammianus Marcellinus XXVIII 5, 1—7

5. Erupit Augustis ter consulibus Saxonum multitudo, et Oceani difficultatibus permeatis, Romanum limitem gradu petebat intento, saepe nostrorum funeribus pasta; cuius eruptionis primae procellam Nannenus sustinuit comes, regionibus isdem adpositus, dux diuturno bellorum labore

compertus. (2) Sed tunc ad mortem destinatae plebi congressus, cum milites quosdam ruisse et se vulneratum imparem fore certaminibus adverteret crebris, docto Imperatore, quid agi deberet, id est adeptus, ut peditum magister Severus opitulatum rebus dubiis adveniret. (3) Qui ducens militem rei sufficientem, cum venisset ad loca, discriminatis ordinibus, superbos barbaros ante conluctationem adeo terruit et turbavit, ut nec controversas opponerent manus, set signorum aquilarumque fulgore praestricti, venialem poscerent pacem. (4) Diuque variatis consiliis, cum id rei publicae conducere videretur, pactis indutiis et datis ex condicione proposita iuvenibus multis, habilibus ad militiam, discedere permissi sunt Saxones sine inpedimento, unde venerant reversuri. (5) Quibus omni iam formidine vacuis reditumque parantibus, occulte pedites missi, insidias in abdita quadam valle struxerunt, unde praetereuntes adgredi negotio poterant levi. – – (7) – – Nec quisquam eorum genitales revisere potuit lares, ne uno quidem caedibus concorporalium superesse permisso.

Varianten. — 1. Augustus *T*. — 2. limitem *U*[2] *G*, militem *M V hss.* — intento *G*, inuento *V*, inuenta *N*[2], et uento *H T*, cruento *W*[2] *E*. — 3. pasta, postea *T*, parta uictoria *E*. — nannemus *T*, nanneius *N*, nanneus *E*. — 4. dux *Valesius*, dum *M V hss.* — bellorum labore *N A G*, laborem bellorum labore *M V hss.*, labore bellorum *E*, bello rem laborem *T*. — 5. morte destinate *M V*. — congressis *M V*. — 9. ordinibus superbos barbaros *Clark*, ordinibus per barbaros *V*, ordinibus barbaros *G*, ordinibus feros barbaros *Petschenig*. — conluctationem *E*[2] *A G*, conluctionem *V*. — 11. sed *E A G*, sit *V*. — aquilarumque *E A G*, aquilorum qui *V*. — poscerent *E A G*, pascerent *V*. — 12. id *E A G*, ad *V*. — 13. indutiis *E A G*, inductiis *V*. — 15. omni *W*[2] *A G*, omnia *V*. — uacuis *W*[2] *G*, uacuisse *V*. — 17. reuisere *E A G*, reuissere *V*.

Aanteekeningen. — Nederlaag der Saksen, 370. — Riese XI 21. Capelle, blz. 324–325. — Verg. Hieronymus, Chron. 2389.

1. *Augustis ter consulibus*, in het jaar genoemd naar het derde consulaat van Valentinianus en Valens, 370.

Ammianus Marcellinus XXIX 3, 1

Maximinum praefectum.

Varianten. — 1. prefectum *E G*, profectum *V*.

Aanteekeningen. — Maximinus, *praefectus praetorio Galliarum*, 371–376; verg. Ammianus XXIX 6, 3; XXX 2, 11.

Ammianus Marcellinus XXX 5, 11

Faustinus, filius sororis Viventii praefecti praetorio.

Aanteekeningen. — Viventius, *praefectus praetorio Galliarum*, 368–371.

Ammianus Marcellinus XXX 7, 6—8

(6) Valentinianus merito timebatur, quod auxit et exercitus valido supplemento, et utrubique Rhenum celsioribus castris munivit atque castellis, ne latere usquam hostis ad nostra se proripiens possit. – – (8) – – Conversos ad metuendam rabiem Saxonas, semper quolibet inexplorato ruentes delatosque tunc ad . . . . res tractus, quorum spoliis paene redierant locupletes, malefido quidem sed utili commento peremit, praeda raptoribus vi fractis excussa.

VARIANTEN. — 1. Valentinianus *G*, ualentinianum *V*. — et exercitus auxit *G*. — [et] *Heraeus*. — ualido supplemento *G*, ualida supplementa *V*. — 3. hostis *E A G*, hostes *V*. — se proripiens *G*, sepe proripiens *V*, sese proripiens *Clark*. — conuersos *G*, conuersus *V*. — 5. tundc . . . . restractus *V*, tunc ad maritimos tractus *G*, tunc ad terrestres tractus *uitg*. — paenera dierat . . . . tetes *V*, redierant *G*, locupletes *uitg*., onusti *G*. — 6. ui *G*, ut *V*.

AANTEEKENINGEN. — Valentinianus versterkt de vestingen langs den Rijn en verslaat Saksische plunderaars, 375. — Riese XI 38 en 39. Capelle, blz. 330.
2. *castris munivit*; verg. Ammianus XXVIII 2, 1.

Ammianus Marcellinus XXXI 13, 8—9

(8) Dumque omnes dispersi per ignotos tramites cedunt, imperator, diris pavoribus circumsaeptus paulatimque insiliens funerum moles, ad Lancearios confugit et Mattiarios; qui, dum multitudo tolerabatur hostilis, fixis corporibus steterant inconcussi. Eoque viso Traianus exclamat spem omnem absumptam, ni desertus ab armigeris princeps saltim adventicio tegeretur auxilio. (9) Hocque audito, Victor nomine comes, Batavos in subsidiis locatos haut procul, ad imperatoris praesidium raptim cogere properans, cum invenire neminem posset, gradiens retro discessit.

VARIANTEN. — 1. cedunt *E*, caedunt *V*. — 2. paulatimque insiliens *A*, paulatim quam siliens *V*. — Lancearios *E A*, lacearios *V*. — 3. Mattiarios *A*, matsiarius *V*. — 5. absumptam *E A*, adsumptam *V*. — ni *A*, ne *V*.

AANTEEKENINGEN. — Bataven in den slag bij Adrianopel, 378. — Capelle, blz. 378.
1. *imperator*, Valens.
4. *Traianus*, magister armorum.

79. — MARCIANUS

MARCIANUS uit Heraclea in Pontus, die leefde omstreeks 400, heeft, behalve een epitome van de geographie van Artemidorus van Ephesus, waarvan wij fragmenten bezitten, onder anderen vervaardigd een *Περίπλους τῆς ἔξω θαλάσσης* in twee boeken, die tot ons is gekomen in één handschrift. Dit geschrift is samengesteld uit de geographische werken van Ptolemaeus en van een zekeren Protagoras.

HANDSCHRIFT:
hs. = Parijs, *Bibl. Nationale*, suppl. gr. 443, van de 12de of 13de eeuw.

UITGAAF. — C. Müller, Geographi Graeci minores, I, blz. 515–576. — *Excerpt* bij Dom Bouquet, Recueil des historiens, blz. 91–94; Cougny, Extraits des auteurs grecs, I, blz. 314–335.

Marcianus, Periplus maris exteri II 19—32

Κελτογαλατίας περίπλους.

19. Ἡ *καλουμένη* Κελτογαλατία *διήκει μὲν ἐπὶ πλεῖστον καὶ κατὰ γῆν καὶ κατὰ θάλασσαν· διήρηται δὲ εἰς ἐπαρχίας δ'*, Γαλλίαν Ἀκυτανίαν καὶ Γαλλίαν Λουγδουνησίαν καὶ Γαλλίαν Βελγικὴν καὶ Γαλλίαν Ναρβωνησίαν. — — —

— — — — —

Βελγικῆς σὺν Γερμανίᾳ τῇ ἄνω καὶ τῇ κάτω περίπλους.

27. Ἡ Βελγικὴ *σὺν ταῖς δύο* Γερμανίαις *περιορίζεται ἀπὸ μὲν ἄρκτων τῷ ἀρκτῴῳ* Ὠκεανῷ *τῷ παρὰ τὴν* Πρεττανίαν *διήκοντι, ἀπὸ δὲ ἀνατολῶν τῷ* Ῥήνῳ *ποταμῷ, παρὰ τὴν μεγάλην* Γερμανίαν *ἕως τῆς κεφαλῆς τοῦ ποταμοῦ, καὶ ἔτι τῷ ἀπὸ τῆς πηγῆς αὐτοῦ ἐπὶ τὰς* Ἄλπεις *ὄρει, ὃ καλεῖται* Ἀδούλας, *ἀπὸ δὲ δύσεως τῇ* Λουγδουνησίᾳ *ἐπαρχίᾳ, καὶ τῷ προειρημένῳ* Σηκοάνᾳ *ποταμῷ, ἀπὸ δὲ μεσημβρίας τῷ λοιπῷ μέρει τῆς* Ναρβωνησίας. Καὶ *ἡ μὲν ὅλη περιγραφὴ τοῦ ἔθνους τοιαύτη τίς ἐστιν.* Τὰ *δὲ κατὰ μέρος οὕτως ἔχει·* — — —

28. Ἡ *γὰρ ἀπὸ μὲν θαλάσσης μέχρι τοῦ* Ὀβρίγκα *ποταμοῦ καλεῖται* Γερμανία *ἡ κάτω, ἡ δὲ ἀπὸ τοῦ* Ὀβρίγκα *ποταμοῦ καλεῖται* Γερμανία *ἡ ἄνω.*

29. Ἔστι *δὲ τῆς* Βελγικῆς *σὺν ταῖς δύο* Γερμανίαις *τὸ μῆκος ἀπὸ τῶν τοῦ* Φρούδιος *ποταμοῦ ἐκβολῶν ἀρχόμενον, καὶ περαιούμενον πρὸς ἀνατολὰς τῷ* Ῥήνῳ *ποταμῷ τῷ παρὰ τὴν μεγάλην* Γερμανίαν *ἕως τῆς κεφαλῆς τοῦ ποταμοῦ, ὡς εἶναι τοῦ μήκους σταδίους, ͵β χ π ε'.* Τὸ *δὲ πλάτος αὐτῆς ἄρχεται μὲν ἀπὸ τοῦ* Ἀδούλα *ὄρους καὶ τοῦ κοινοῦ πέρατος τῶν* Ἄλπεων, *καταλήγει δὲ εἰς τὸ δυσμικὸν τοῦ* Ῥήνου *ποταμοῦ στόμα, ὡς γίνεσθαι τοῦ πλάτους σταδίους ͵δ τ ο ε'.* Ἔστι *δὲ τῆς* Βελγικῆς *σὺν ταῖς δύο* Γερμανίαις *ὁ πᾶς τῆς ἐπαρχίας κατὰ γῆν περιορισμὸς σταδίων „α ͵ε ρ ξ', σταδίων „α ͵β τ'.* Ἔχει *δὲ ἡ* Βελγικὴ *σὺν ταῖς*

Γερμανίαις ἔθνη κδ', πόλεις ἐπισήμους λη', ὄρη ἐπίσημα β', ποταμοὺς ἐπισήμους ζ', ἀκρωτήριον ἐπίσημον α'.

30. Οἱ πάντες ἀπὸ τοῦ Σηκοάνα ποταμοῦ μέχρι τοῦ Ῥήνου ποταμοῦ, τουτέστι τοῦ λεγομένου δυσμικοῦ στόματος αὐτοῦ, τοῦ περίπλου παντὸς τῆς Βελγικῆς παραλίας σὺν Γερμανίᾳ τῇ ἄνω καὶ τῇ κάτω εἰσὶν οὐ πλείους σταδίων ,γων', οὐχ ἧττον σταδίων ,γρπ'.

Γερμανίας μεγάλης περίπλους.

31. Ἡ Γερμανία ἡ μεγάλη περιορίζεται ἀπὸ μὲν τῶν ἄρκτων τῷ καλουμένῳ Γερμανικῷ Ὠκεανῷ, ἀπὸ δὲ ἀνατολῶν τοῖς Σαρματικοῖς ὄρεσι, καὶ μέρει Σαρματίας τῷ μετὰ τὰ ὄρη μέχρι τῆς κεφαλῆς τοῦ Οὐϊστούλα ποταμοῦ καὶ ἔτι αὐτῷ τῷ ποταμῷ, ἀπὸ δὲ μεσημβρίας τοῦ Δανουβίου ποταμοῦ τῷ δυσμικῷ μέρει (ἔστι δὲ ὁ Δανούβιος ἀρχόμενος μὲν μεγέθους α', εἶτα β', καὶ ἑξῆς μεγέθους γ', ἀμείβων καὶ τὸ ὄνομα καὶ Ἴστρος καλούμενος), ἀπὸ δὲ δύσεως τῷ Ῥήνῳ ποταμῷ. Καὶ ἡ μὲν ὅλη περιγραφὴ τῆς χώρας οὕτως ἔχει· τὰ δὲ κατὰ μέρος λέξομεν.

32. Ἀπὸ τῶν ἐκβολῶν τοῦ Ῥήνου ποταμοῦ, τουτέστιν ἀπὸ τοῦ λεγομένου δυσμικοῦ στόματος αὐτοῦ, εἰς Οὐΐδρου ποταμοῦ ἐκβολὰς στάδιοι τπ', στάδιοι... Ἀπὸ δὲ Οὐΐδρου ποταμοῦ εἰς Μαραρμανὸν λιμένα στάδιοι τν', στάδιοι σν'. Ἀπὸ δὲ Μαραρμανοῦ λιμένος εἰς Ἀμασίου ποταμοῦ ἐκβολὰς εἰσὶ στάδιοι χνε', στάδιοι υο'. Ἀπὸ δὲ τῶν τοῦ Ἀμισίου ποταμοῦ ἐκβολῶν εἰς τὰς πηγὰς τοῦ αὐτοῦ ποταμοῦ στάδιοι ,βτν', στάδιοι ,ατ. Ἀπὸ δὲ Ἀμισίου ποταμοῦ ἐκβολῶν εἰς Οὐϊσούργιος ποταμοῦ ἐκβολὰς στάδιοι φξ', στάδιοι.... Ἀπὸ δὲ τῶν ἐκβολῶν τοῦ Οὐϊσούργιος ποταμοῦ ἐπὶ τὰς πηγὰς τοῦ αὐτοῦ ποταμοῦ στάδιοι ,αψπ', στάδιοι ,αχ'. Ἀπὸ δὲ Οὐϊσούργιος ποταμοῦ εἰς Ἄλβιος ποταμοῦ ἐκβολὰς στάδιοι χκε', στάδιοι.... Ἀπὸ δὲ τῶν ἐκβολῶν τοῦ Ἄλβιος ποταμοῦ ἐπὶ τὰς πηγὰς τοῦ αὐτοῦ ποταμοῦ στάδιοι ,ετο', στάδιοι ,γτ'. Κατὰ τοῦτο τὸ μέρος κεῖνται νῆσοι αἱ καλούμεναι Σαξόνων. Εἰσὶ δ' ἐπ' αὐτὰς ἀπὸ τῆς ἐκβολῆς τοῦ Ἄλβιος ποταμοῦ στάδιοι ψν', στάδιοι....

VARIANTEN. — 3. καὶ θάλασσαν *hs.* — 4. καὶ Ναρβονησίαν *hs.* — 7. σὺν Γερμανίᾳ τῇ ἄνω καὶ τῇ κάτω *Hudson*, σὺν Γερμανίας τῆς ἄνω καὶ τῆς κάτω *hs.*, σὺν Γερμανίαις ταῖς ἄνω καὶ κάτω *Müller*. — 10. Πρετανίαν *hs.* — 11. πρὸς τῇ κεφαλῇ *hs.* — 12. ἁλιεῖς ὄρη *hs.* — 13. Σηκόανα *hs.* — 15. <τὰ δὲ κατὰ μέρος οὕτως ἔχει· . . . .> *Müller*. — 16. καὶ γὰρ *hs.* — 17. Ὀβρίγκα *Ptolemaeus*, Ἀβρίκκα *hs.* — 19. Φρούδιος *Ptolemaeus*, Φρούνου *hs.* — 20. πρὸς τῇ κεφαλῇ *hs.* — 21. ,βχπε', *wellicht* ,αχπε'. — 22. Ἀδουλλόρους *hs.* — 24. <σὺν ταῖς δύο Γερμανίαις> *Müller*. — 25. Βελγική, Κελτικῇ *hs.* — 28. Σηκόανα *hs.* — 29. <τουτέστι> *Hudson*. — 30. Κελτικῆς *hs.* — 35. Γερμανικῷ *Hudson*, Γερμανίῳ *hs.* — 36. καὶ μετὰ τὰ ὄρη τῇ κεφαλῇ τοῦ Οὐίστουλα *hs.* — 38. μέγεθος *hs.* — α', β', γ' *Hudson*, γ', β', α' *hs.* — 44. ἀπὸ δὲ τοῦ ἴδρου *hs.* — 47. εἰς Οὐργίου *hs.* — 49. Ἰσουργίου *hs.* — 50. Ἰσουργίου *hs.* — 50 etc. Ἀλβίου *hs.*

AANTEEKENINGEN. — Beschrijving van Gallia Belgica en Germania Magna. — Verg. Ptolemaeus II 6, 9 en 11.

9. Βελγική – Γερμανίαις, hier ook wederom als één geheel beschouwd. — Dit is geëxcerpeerd uit Ptolemaeus II 9.

15. Τὰ δὲ κατὰ μέρος. — Hier ontbreekt een gedeelte.

16. Ἡ γὰρ. — In het voorafgaande gedeelte, dat nu ontbreekt, was de beschrijving der kust van Germania Inferior.

18. τὸ μῆκος, de lengte van Belgica en Germania, van den mond van de Frudis (Bresle?) tot den mond van den Rijn, wordt berekend op 2685 stadiën of bijna 500 km; 1685 stadiën of ruim 300 km. zou juister zijn.

21. τὸ δὲ πλάτος, de lengte gemeten langs den Rijn van de Alpen tot den mond wordt berekend op 4375 stadiën of ruim 800 km.

22. τοῦ κοινοῦ, n.l. τοῦ κοινοῦ τῶν τε Ἄλπεων καὶ τοῦ Ἀδούλα ὄρους (Ptolemaeus II 9, 3).

24. κατὰ γῆν περιορισμὸς, de lengte van de landgrens van de Alpen tot de zee tusschen de 15160 en 12300 stadiën of ruim 2800 en ruim 2200 km.

26. ἔθνη — α', 24 volken *(civitates)*, 38 steden, 2 bergen, 7 rivieren en 1 voorgebergte, geteld naar Ptolemaeus II 9.

29. περίπλου, de lengte der kust gemeten van den mond van de Seine tot den mond van den Rijn wordt berekend op ten hoogste 3850 stadiën (ruim 700 km) en ten minste 3180 stadiën (bijna 600 km).

43. στάδιοι, 380 stadiën, of ruim 70 km.

44. στάδιοι, tusschen de 350 en 250 stadiën, of bijna 65 en ruim 45 km.

45. στάδιοι, tusschen de 655 en 470 stadiën, of ruim 120 en ruim 85 km.

47. στάδιοι, tusschen de 2350 en 1300 stadiën, of ruim 430 en ruim 240 km.

48. στάδιοι, 560 stadiën, of ruim 100 km.

49. στάδιοι, tusschen de 1780 en 1600 stadiën, of ruim 300 en 280 km.

51. στάδιοι, 925 stadiën, of ruim 160 km.

52. στάδιοι, tusschen de 5370 en 3300 stadiën, of bijna 1000 en bijna 600 km.

54. στάδιοι, 750 stadiën, of bijna 140 km.

---

80. — AMBROSIUS

AMBROSIUS, geb. omstreeks 340, sedert 374 bisschop van Milaan, overl. in 397; van zijn talrijke geschriften is voor deze uitgaaf van belang *Exameron*, een verzameling van negen preeken over de zes dagen der Schepping in navolging van Basilius den Groote, geschreven tegen het einde van zijn leven.

Th. Foerster, *Ambrosius Bischof von Mailand* (Halle, 1884), blz. 117. — K. Gronau, *Posidonius, eine Quelle fur Basilios' Hexahemeron* (Braunschweig, 1912).

UITGAAF van het *Exameron* door C. Schenkl, *Corpus scriptorum ecclesiasticorum latinorum*, XXXII 1 (Weenen, 1897).

Ambrosius, Exameron II 3, 12

Renus de iugo Alpium usque in Oceani profunda cursus suos dirigens, Romani memorandus adversus feras gentes murus imperii.

AANTEEKENINGEN. — De Rijn, de grens van het Romeinsche rijk tot den mond, vermeld in een opsomming van rivieren. — Riese XIII 129.

---

81. — HIERONYMUS

HIERONYMUS uit Stridon in Dalmatië, geb. omstreeks 348, overl. 30 Sept. 420 te Bethlehem, leerling van Aelius Donatus te Rome, ondernam op verzoek van paus Damasus (gest. 384) de revisie van den Latijnschen tekst van den Bijbel, waaruit gedeeltelijk een geheel nieuwe vertaling ontstond, schreef een zeer groot aantal werken, waarvan voor deze uitgaaf van belang zijn: de vertaling in het Latijn en bewerking der wereldkroniek van Eusebius van Caesarea die liep tot het jaar 325 en door Hieronymus werd voortgezet tot 378, geschreven te Constantinopel in de jaren 380 en 381; het leven van S. Hilarion, geschreven omstreeks 390; de commentaar op Jesaia, geschreven omstreeks 408 en 410; en een enkele van zijn zeer talrijke brieven.

A. Schoene, *Die Weltchronik des Eusebius* (Berlijn, 1900). — Lietzmann, *Realencyclopädie*, VIII, 1565–1581.

UITGAVEN. — Door de Benedictijnen van S. Maur, J. Martianay en A. Pouget (Parijs, 1693–1706). — D. Vallarsi (Verona, 1734–1742, en Venetië, 1766–1772). — *Excerpten* bij Dom Bouquet, Recueil des historiens, blz. 608–611 en 743–744; Cougny, Extraits des auteurs grecs, V, blz. 132–149.

HANDSCHRIFTEN DER KRONIEK:

A = Valenciennes, *Bibl. de la ville*, ms. 495 (455) *(Amandinus)*, van de 7de eeuw.
B = Bern, *Stadtbibliothek*, ms. 219, van de 7de eeuw.
C = Parijs, *Bibl. Nationale*, lat. 4859, van de 10de of 11de eeuw.
D = Parijs, *Bibl. Nationale*, lat. 4860, van de 10de eeuw.
F = Leiden, *Universiteitsbibliotheek*, Scaliger 14 *(Freherianus)*, van de 9de eeuw.
L = Lucca, *Bibl. Capitulare*, ms. 490, van 787.
M = Berlijn, *Staatsbibliothek*, Phillipp. 1829, van de 9de eeuw.
N = Berlijn, *Staatsbibliothek*, Phillipp. 1872, van de 9de of 10de eeuw.
O = Oxford, *Bodleian Library*, Auct. T. II. 26, van de 5de eeuw.
P = Leiden, *Universiteitsbibliotheek*, Vossianus lat. Q. 110 *(Petavianus)*, van de 9de eeuw.
Q = Parijs, *Bibl. Nationale*, lat. 4858, van de 9de eeuw.
T = Oxford, *Merton College Library*, ms. 315, van de 9de eeuw.
X = Londen, *British Museum*, Add. 16974, van de 9de of 10de eeuw.

Uitgaven der Kroniek: — A. Schoene (Berlijn, 1866–1875). — I. K. Fotheringham (Londen, 1923).

Handschriften van de brieven, onder anderen:
A = Berlijn, *Staatsbibliothek,* lat. 17, van de 9de eeuw.
B = Berlijn, *Staatsbibliothek,* lat. 18, van de 12de eeuw.
D = Rome, *Bibl. Vaticana,* lat. 355 en 356, van de 9de of 10de eeuw.
K = Epinal, *Bibl. Municipale,* ms. 68 *(Spinaliensis),* van de 8ste eeuw.
N = Monte Cassino, *Bibl. Abbaziale,* ms. 295 *(Casinensis),* van de 10de eeuw.
Π = Zürich, *Universitätsbibliothek,* ms. 49 *(Augiensis),* van de 9de eeuw.
Ψ = Autun, *Bibl. du séminaire,* ms. 17 A, van de 10de eeuw.

Uitgaaf van de brieven: — I. Hilberg (Weenen, 1910 en volg.).

Hieronymus, Chronicon

1992. — Munatius Plancus, Ciceronis discipulus, orator habetur insignis. Qui cum Galliam Comatam regeret, Lugdunum condidit.
2000. — Germanos in arma versos M. Lollius superat.
2008. — Tiberius vastata Germania imperator appellatur.
2113. — Traianus Agrippinae in Galliis imperator factus, natus Italicae in Hispania.
2277. — Gallieno in omnem lasciviam dissoluto Germani Ravennam usque venerunt.
2280. — Germanis Hispanias obtinentibus Tarracon expugnata est.
2294. — Probus Gallias a barbaris occupatas ingenti virtute restituit.
2302. — *(Maximianus)* rusticorum multitudine oppressa, quae factioni suae Bacaudarum nomen indiderat, pacem Galliis reddidit.
2352. — Tiberianus, vir disertus, praefectus praetorio Gallias regit.
2357. — Vario eventu adversum Francos a Constante pugnatur.
2358. — Franci a Constante perdomiti et pax cum eis facta.
2361. — Titianus, vir eloquens, praefecturam praetorio apud Gallias administrat.
2375. — Honoratus ex praefecto praetorio Galliarum primus Constantinopoli praefectus urbi factus.
2389. — Saxones caesi Deusone in regione Francorum.

Varianten. — 1. munatius *L F P N T D C O*, monatius *B*, m. unatius *M Q X*. — cyceronis *B*, ceronis *X*. — discipulos *B*. — 2. comatam *O M L F P N T C*, commotam *B Q D*, comtiam *X*. — lucdunum *L*, ludonum *F*, lugdonum *Q*. — 5. agrippianae *A*. — galliis *O M L F T*, galis *A*, gallis *B P N Q X D C*. — natus *ontbr. in B L*. — italice *M L Q*. — 6. hispania *O M F P N T X D C*, spania *A B L Q*. — 7. rauennam *A B M Q T X D C*, rabennam *O F P N*, rauennas *L*. — 9. germani *O*. — spanias *L*, hispanis *Q D*. — obtinentibus *B M L F P Q T X*, obtinuerunt *O*, optinentibus *A N D C*. — tarracon *A P N Q T C*, taracon *O*, terracon *B*, tarracona *M*, terrecon *F*, tarrachon *X*, terrae *D*, *ontbr. in L*. —

expugnanta *A*. — est *ontbr. in B T D*. — 10. a barbaris *ontbr. in O*. — a *ontbr. in A Q*. — 11. factioni *O B F P N T C D*, factione *A*, factionis *M L*, faccioni *X*. — 12. galliis *A B M L N T O*, gallis *F P X D C*. — 13. dissertus *X D*. — pretorio *Q D*. — 14. aduersus *M F*. — 16. praetorii *M*, praetoriam *X*, pretorio *D*. — apud *O M T X D C*, aput *S A B L F Q*. — amministrat *T C*. — 18. ex *ontbr. in X C*. — praefecto *O A B M F N T Q*, prefecto *L P*, praefectus *C*. — praetorio *O A B F N T C*, pretorio *M Q D*. — constantinopolim *L F X*. — 19. praefectus *O A B M L F Q T C*, pfectus *P N D*. — urbi *O M T X D C*, urbis *A B L F P N Q*. — 20. cesi *P X*.

Aanteekeningen.

1992, 25 vóór Christus; Lucius Munatius Plancus (Prosopographia, II, blz. 390 n. 534), stadhouder van Gallia Comata. — Riese III 4.

2000, 17 vóór Christus; Marcus Lollius (Prosopographia, II, blz. 295 n. 226) overwint de Germanen. — Riese III 40.

2008, 9 vóór Christus; overwinning van Tiberius in Germania. — Riese III 83.

2113, 98; Traianus te Keulen in Germania Inferior. — Riese VII 5. — Verg. Eutropius VIII 2.

2277, 261; ten tijde van Gallienus bereiken de Germanen bij een rooftocht Ravenna. — Riese VIII 73. — Verg. Eutropius IX 8.

2280, 264; Germanen dringen door tot Tarragona. — Riese VIII 73. — Verg. Eutropius IX 8; zie Aurelius Victor 33, 3.

2294, 278; Probus herstelt de orde in Gallië. — Riese VIII 126. Capelle, blz. 257. — Verg. Eutropius IX 17.

2303, 287; Maximianus herstelt het Romeinsche gezag in Gallië. — Riese IX 3. — Verg. Eutropius IX 20.

2352, 336; Tiberianus, praefectus praetorio Galliarum. — Riese IX 50.

2357, 341; oorlogen met de Franken. — Riese IX 64. Capelle, blz. 268.

2358, 342; vrede met de Franken gesloten. — Riese IX 65. Capelle, blz. 268. — Verg. Idatius 342.

2361, 345; Fabius Titianus Eustathius praefectus praetorio Galliarum (343–349). — Riese IX 75.

2375, 359; Honoratus (sedert 11 Dec. 359 praefectus van Constantinopel) praefectus praetorio Galliarum. — Riese X 54.

2389, 373; nederlaag der Saksen. — Riese XI 31. — Waarschijnlijk in 370; verg. Orosius VII 32, 10.

Hieronymus, Vita S. Hilarionis 22

Non solum in Palaestina et in vicinis urbibus Aegypti vel Syriae, sed etiam in longinquis provinciis fama eius *(Hilarionis)* percrebuerat. Namque candidatus Constantii imperatoris, rutilus coma et candore corporis indicans provinciam (inter Saxones quippe et Alamannos gens eius non tam lata quam valida, apud historicos Germania, nunc Francia vocatur) antiquo, hoc est ab infantia, possessus daemone - - secreto ab Imperatore evectionem petiit.

Aanteekeningen. — De Saksen door Hieronymus vermeld, 392. — Riese IX 102. Capelle, blz. 471.

3. *candidatus*, een lijfwacht.

–. *Constantii imperatoris*, Constantius II, 337–361.

Hieronymus, Commentarius in Isaiam 66

Qui autem senatoriae fuerint dignitatis, et locum principum obtinuerint, (*in consummatione mundi*) de Britannis Hispanis Gallisque extremis hominum Morinis et ubi bicornis finditur Rhenus, in carrucis veniant.

Aanteekeningen. — Hieronymus vermeldt de Morini, *extremi hominum*, en de *Rhenus bicornis* (naar Vergilius, Aeneis VIII 727), omstreeks 410. — Riese XIII 133.

3. *bicornis*, hier blijkbaar met twee takken in het mondingsgebied.

Hieronymus, Epistula CXXIII 15—16

Praesentium miseriarum pauca percurram. (2) Quod rari hucusque residemus, non nostri meriti, sed Domini misericordiae est. Innumerabiles et ferocissimae nationes universas Gallias occuparunt. Quicquid inter Alpes et Pyrenaeum est, quod Oceano Rhenoque concluditur, Quadus Vandalus Sarmata Halani Gypedes Heruli Saxones Burgundiones Alamanni et — o lugenda res publica! — hostes Pannonii vastaverunt. (3) 'Etenim Assur venit cum illis'. Mogontiacus, nobilis quondam civitas, capta atque subversa est et in ecclesia multa hominum milia trucidata; Vangiones longa obsidione finiti, Remorum urbs praepotens Ambiani Atrabatae 'extremique hominum Morini' Tornacus Nemetae Argentoratus translatae in Germaniam, Aquitaniae Novemque populorum Lugdunensis et Narbonensis provinciae praeter paucas urbes cuncta populata sunt, quas et ipsas foris gladius, intus vastat fames. – – **16.** – – (2) Quod non vitio principum, qui vel religiosissimi sunt, sed scelere semibarbari accidit proditoris, qui nostris contra nos opibus armavit inimicos.

Varianten. — 2. misericordiae *N* Ψ, misericordia *overige hss.* — 3. quidquid *K D.* — 4. et *ontbr. in N.* — epyreneum *N*, pyreneum *A* Π *D*, pireneum *B*, pereneum *K* Ψ. — occeano *A.* — renoque Ψ, et renoque *K*, et reno *A B D*, et hreno Π, et yhieno *N.* — concluditur *K* Ψ, includitur *overige hss.* — quandus *B.* — uuandalus *A* Π *D*, wandalus *N*, uandilus *B.* — 5. alani *A* Π *D.* — gypedes *K N* Ψ, gipedes *A* Π *D*, cipides *B.* — herucli Π *D*, erucli et *A.* — alemanni *B.* — 6. puplica Π *D.* — asur *A* Π Ψ. — 7. mogontiacus *K A* Ψ, mogontiaci *N*, mogantiacus Π *D*, magontiacus *B.* — quaedam *N.* — 9. finiti $\bar{K}$ Ψ, deleti *overige hss.* — urbis *A N.* — atrabitae *K* Ψ. — que *ontbr. in B.* — 10. moreni *N.* — tornacos *K* Ψ. — nemete Π *D*, nemitae *K*, nemite Ψ. — argentoratos *K* Ψ *A.* — aequitaniae Π, equitaniae *A D.* — 12. cuncte populate *N*, cuncta populata *B*, cuncta populate *A.* — et intus *B.*

Aanteekeningen. — Gallië door de Germanen overstroomd, uit een brief aan Geruchia, *De monogamia*, van 409. — Riese XII 60. Capelle, blz. 386.

82. — SYMMACHUS

Quintus Aurelius Symmachus, uit Rome, geb. omstreeks 345, consul in 391, overl. in 405, beroemd redenaar. Van hem bezitten wij een verzameling brieven en fragmenten van eenige redevoeringen; daarvan zijn voor deze uitgaaf van belang: Oratio I, *Laudatio in Valentinianum seniorem Augustum*, van 25 Febr. 369; Oratio II, *Laudatio in Valentinianum seniorem Augustum altera*, van 1 Jan. 370; Oratio III, *Laudatio in Gratianum Augustum*, van 25 Febr. 369.

Voornaamste handschrift voor de verzameling brieven:
P = Parijs, *Bibl. Nationale*, lat. 8623, van de 9de eeuw.

Voor de *redevoeringen* beschikken wij alleen over een palimpsest uit de 6de eeuw, die gedeeltelijk te Milaan *(Bibl. Ambrosiana*, E 147 inf.) en gedeeltelijk te Rome *(Bibl. Vaticana*, lat. 5750) wordt bewaard; verg. S. A. Naber, Mnemosyne, XXVI (1898), blz. 281 en volg.

Uitgaaf. — O. Seeck, *Monumenta Germaniae historica, Auctores Antiquissimi*, VI (1883).

Symmachus, Epistulae II 46, 1—2

Sequor sapientis *(Socratis)* exemplum et in bonam partem traho, quod Saxonum numerus morte contractus intra summam decretam populi voluptatibus stetit, ne nostrae editioni, si quid redundasset, accederet. (2) Nam quando prohibuisset privata custodia desperatae gentis impias manus, cum viginti et novem Saxonum fractas sine laqueo fauces primus ludi gladiatorii dies viderit?

Varianten. — 2. voluptatibus *Iretus*, uoluntatibus *P*. — 3. obstitit *Mommsen*. — 5. sine, sino *P*[1], suo *Mommsen*.

Aanteekeningen. — De dood van Saksische krijgsgevangenen; uit een brief van Symmachus aan zijn broeder Flavianus, 393. — Riese XII 39.
2. *Saxonum*; verg. Ammianus XXVII 8, 5 en XXVIII 5, 1.

Symmachus, Oratio I 14

In duas curas dividis orbis excubias: invictum fratrem reliquens Orienti, ipse supra inpacati Rheni semibarbaras ripas raptim vexilla constituens.

Varianten. — 2. reni *hs*. — uexillas *hs*.

Aanteekeningen. — Valentinianus herstelt de posten langs den Rijn, — uit een rede van 25 Febr. 369. — Riese XI 13. — Verg. Ammianus Marcellinus XXVIII 2, 1; Symmachus, Oratio II 46 en III 9.
1. *fratrem*, keizer Valens.

Symmachus, Oratio II 28

Rheni ab ortu in Oceani ostia riparum margines operum corona praetexit.

VARIANTEN. — Rheni ab *ontbr. in hs., door een lacune van drie bladen.*

AANTEEKENINGEN. — Versterkingen door Valentinianus langs den Rijn aangelegd, van den oorsprong tot den mond, — uit een rede van 1 Jan. 370. — Riese XI 18. — Oratio I 14; Ammianus XXVIII 2, 1.

Symmachus, Oratio III 9

Iam Rhenus non despicit imperia, sed intersecat castella Romana; a nostris Alpibus in nostrum exit Oceanum. Ille libera hucusque cervice repagulis pontium captivus urgetur. En noster bicornis, cave aequalem te arbitrere Tiberino, quod ambo principum monumenta gestatis; ille redimitus est, tu subactus.

VARIANTEN. — 1. renus *hs.* — 2. ceruce *hs.* — 3. cave *Mai*, catio *hs.* — 4. gestates *hs.*

AANTEEKENINGEN. — De Rijn stroomt van de Alpen tot de Noordzee langs Romeinsch gebied, — uit een rede van 25 Febr. 369. — Riese XI 14. — Oratio I 14 en II 46; Ammianus Marcellinus XXVIII 2, 1.

---

83. — EPITOME DE CAESARIBUS

EPITOME DE CAESARIBUS, een geschiedenis der Romeinsche keizers tot den dood van Theodosius (395) in biographischen vorm, geschreven in de laatste jaren der 4de eeuw, getiteld in het beste handschrift *Libellus de vita et moribus imperatorum breviatus ex libris Sex. Aur. Victoris a Caesare Aug. usque ad Theodosium.* Het is evenwel niet een uittreksel uit Aurelius Victor zonder meer, maar de schrijver heeft bovendien gebruikt de geschiedenis der keizers, die de bron was voor Aurelius Victor en Eutropius, en daarnaast Suetonius, nog een geschiedenis der keizers en Eutropius.

F. Leo, *Die griechisch-römische Biographie*, blz. 304–311. — E. Hohl, *Klio*, XI (1911), blz. 178 en volg.

HANDSCHRIFTEN. — Bekend zijn 15 handschriften, te verdeelen in twee groepen, I: negen handschriften, waarvan het voornaamste is te Wolfenbuttel (*Landesbibliothek*, Gudianus 84, van de 9de eeuw); II: zes handschriften van minder beteekenis.

Uitgaaf. — Fr. Pichlmayer (Leipzig, Teubner, 1911), tezamen met Aurelius Victor. — *Excerpten* bij Dom Bouquet, Recueil des historiens, blz. 566–567.

Epitome de Caesaribus 1, 7

(Augustus) Suevos Cattosque delevit, Sigambros in Galliam transtulit.

Aanteekeningen. — Augustus neemt de Sugambren op in het Romeinsche gebied aan den linkeroever van den Rijn. — Riese III 66. Capelle, blz. 96 en 113.

1. *Sigambros – transtulit*; verg. Augustus, Res gestae 32; Tacitus, Annales II 26 en XII 39; Suetonius, Augustus 21; Eutropius VII 9; Orosius VI 21, 24.

Epitome de Caesaribus 1, 13

(13) Huius *(Augusti)* tempore trans Rhenum vastatus est Romanus exercitus atque tribuni et propraetor.

Aanteekeningen. — Nederlaag van Varus, 9 na Christus. — Riese III 111. — Velleius II 117–119; Dio LVI 18–22.

2. *exercitus*, van Germania Inferior, de legioenen XVII, XVIII en XIX.

–. *propraetor*, Publius Quintilius Varus, legatus Augusti pro praetore.

Epitome de Caesaribus 2, 9

(9) Cum immani furore insontes noxios, suos pariter externosque *(Tiberius)* puniret, resolutis militiae artibus – – Galliae a finitimis gentibus
3 direptae sunt.

Aanteekeningen. — Oorlogen onder Tiberius in Gallië tegen de Germanen.

Epitome de Caesaribus 13, 3

(Traianus) imperium apud Agrippinam, nobilem Galliae coloniam suscepit.

Aanteekeningen. — Traianus (98–117) neemt de keizerlijke waardigheid aan te Keulen. — Riese VII 4. — Eutropius VIII 2; Orosius VII 12, 2; Hieronymus, Chron. 2113.

Epitome de Caesaribus 14, 4

(4) Immensi laboris, quippe qui *(Hadrianus)* provincias omnes passibus circumierit agmen comitantium praevertens, cum oppida universa restitueret,
3 augeret ordinibus.

Aanteekeningen. — Hadrianus (117–138) wordt geprezen als reiziger en

stichter van steden. — Riese VII 27. — Voor de reizen van Hadrianus: Vita Hadriani 10; Cassius Dio LXIX 9. — Voor het stichten van steden: Vita Hadriani 20; *Forum Hadriani* in ons land.

Epitome de Caesaribus 37, 2

(Probus) Proculum et Bonosum Agrippinae imperatores effectos oppressit.

Aanteekeningen. — Probus (276–282) verslaat Proculus en Bonosus, die aan den Beneden-Rijn de waardigheid van keizer hadden aangenomen. — Riese VIII 134. — Aurelius Victor, Caesares 37.

Epitome de Caesaribus 42, 7

(7 *Magnentius*) ortus parentibus barbaris, qui Galliam inhabitabant.

Aanteekeningen. — Magnentius (350–353) was van Frankische afkomst. — Riese IX 78 A.

1. *barbaris*; volgens Polemius Silvius (Laterculus 3) waren het Franken.

---

84. — IULIUS OBSEQUENS

Iulius Obsequens heeft in zijn *Prodigiorum liber*, waarschijnlijk tegen het einde der 4de eeuw, de prodigia verzameld uit een excerpt (de Epitome) van Livius; blijkbaar is het begin verloren; bewaard zijn de prodigia van de jaren 190–11 vóór Christus; voor dezen tijd is het werkje dus een aanvulling van de overige uittreksels uit Livius.

O. Rossbach, *Rheinisches Museum*, LII (1897), blz. 1 en volg. en in de prolegomena van zijn uitgave.

Uitgaven. — Geen handschrift is bewaard, daar het eenige handschrift, dat ooit bekend is geweest, na den druk van de eerste uitgaaf (door Aldus Manutius, te Venetië in 1508 = *A*) is verloren gegaan. — Uitgaaf van O. Rossbach (Leipzig, Teubner, 1910) te zamen met de Periochae van Livius.

Iulius Obsequens, Prodigiorum liber 71

C. Furnio C. Silano consulibus sub Appennino in villa Liviae, uxoris Caesaris, ingenti motu terra intremuit. Fax caelestis a meridiano ad septentrio-

nem extenta luci diurnae similem noctem fecit. Turris hortorum Caesaris ad portam Collinam de caelo tacta. Insidiis Germanorum Romani circumventi sub M. Lollio legato graviter vexati.

Varianten. — 1. Silano *Oudendorpius*, Syllano *A*. — 3. lucem *Stephanus*. — noctem *Freinshemius*, in nocte *A*. — 4. Germanorum Romani *Schefferus*, Romanorum Germani *A*.

Aanteekeningen. — Prodigia tijdens de nederlaag van Lollius tegen de Germanen, 17 vóór Christus. — Riese III 39. Capelle, blz. 88.

1. *C. Furnio – consulibus*, 17 vóór Christus.

5. *sub M. Lollio*; verg. Velleius II 97; Suetonius, Augustus 23; Cassius Dio LIV 20, 5.

Iulius Obsequens, Prodigiorum liber 72

Paulo Fabio Q. Aelio consulibus in Germania, in castris Drusi examen apium in tabernaculo Hostilii Rufi, praefecti castrorum, consedit ita, ut funem praetendentem praefixamque tentorio lanceam amplecteretur. Multitudo Romanorum per insidias subiecta est.

Varianten. — 2. apium, cum in *A*. — Hostilii *Freinshemius*, Rutilii *A*. — 4. Romanorum – subiecta *Jahn*, Germanorum – subacta *A*.

Aanteekeningen. — Een slecht voorteeken en nederlaag der Romeinen tijdens den veldtocht van Drusus in Germanië, 11 vóór Christus. — Riese III 67. — Plinius, Naturalis historia XI 55; Cassius Dio LIV 33.

1. *Paulo – consulibus*, 11 vóór Christus.

–. *examen apium – consedit*; het prodigium gold bijna altijd voor ongunstig; verg. Olck, Realencyclopädie, III, 448.

3. *multitudo – subiecta est*. — Livius verhaalde dus blijkbaar van een nederlaag (verg. Cassius Dio LIV 33), maar Plinius schrijft: *cum prosperrime pugnatum est*. Plinius, die onder Claudius zijn *bella Germaniae* uitgaf, wilde Drusus verheerlijken; verg. Münzer, Bonner Jahrb. CIV (1899), blz. 68. —Anderen meenen, dat de woorden *multitudo – subiecta est* betrekking hebben op de nederlaag van Varus, door Livius aan het slot van zijn werk vermeld; verg. Livius, Periocha CXLII.

---

85. — SERVIUS

Servius, *grammaticus*, ook genaamd Maurus Servius Honoratus en Marius Servius, geb. kort vóór 360, schreef in het begin der 5de eeuw een commentaar op de gedichten van Vergilius.

Wessner, *Realencyclopädie*, II *A*, 1834.

HANDSCHRIFTEN, onder anderen:

F = Parijs, *Bibl. Nationale*, lat. 7929 *(Floriacensis)*, van de 9de of 10de eeuw.
H = Hamburg, *Staatsbibliothek*, ms. 52, van de 11de eeuw.
L = Leiden, *Universiteitsbibliotheek*, Vossianus lat. oct. 80, van de 9de eeuw.
M = München, *Staatsbibliothek*, lat. 6394, van de 11de eeuw.

UITGAAF. — G. Thilo en H. Hagen (Leipzig, 1881–1902).

Servius, Commentarius in Vergilii Aeneidem VIII 727

Morini, populi Galliae in finibus, qui Britanniam spectant, proximi Oceano.

Rhenus, fluvius Galliae, qui Germanos a Gallia dividit.

Bicornis autem aut commune est omnibus fluviis, aut proprie de Rheno, quia per duos alveos fluit: per unum qua Romanum imperium est, per alterum qua interluit barbaros, ubi iam Vahal dicitur et facit insulam Batavorum.

VARIANTEN. — 1. in Galliae finibus *F*. — 5. alueos *ontbr. in H*. — qua, quo *M*. — 6. qua interluit barbaros *Daniel*, interluit Barbaros *Stephanus*.

AANTEEKENINGEN. — Commentaar op Vergilius, Aeneis VIII 727: de Morini, de Rijn, de Waal. — Riese XIII 134.

6. *qua – barbaros*, bedoeld is hier dus de IJssel; Servius verbindt hier een mededeeling als bij Mela III 24, waar de Waal niet wordt genoemd, met een andere mededeeling, waar de Waal wel voorkwam.

Servius, Commentarius in Vergilii Bucolica VI 6

Vare. Hic autem Varus Germanos vicerat et exinde maximam fuerat et gloriam et pecuniam consecutus; per quem Vergilius meruerat plurima. Alii Varum eum dicunt, qui in Germania cum tribus legionibus interiit, amissis signis, quae postea Germanicus, filius Drusi recepit. Alii dicunt post captam Perusiam fugatoque Asinio Pollione, ab Augusto Alfenum Varum legatum substitutum, qui Transpadanae provinciae et agris dividendis praeesset; qui curavit ne ager, qui Vergilio restitutus fuerat, a veteranis auferretur.

VARIANTEN. — 4. drusiam *L*, drusiani . . . *Daniel*, < recepit. alii dicunt victo *Vossius*, recepit: alii fuso *Masvicius*, recepit. alii dicunt post captam Perusiam *Thilo*. — 6. transpedane *L*.

AANTEEKENINGEN. — Commentaar op Vergilius, Bucolica VI 6: Publius Quintilius Varus. — Riese III 118.

3. *Varum*, Publius Quintilius Varus, die in 9 na Christus bij den slag in het Teutoburgerwoud omkwam.

5. *Alfenum Varum*, Lucius Alfenus Varus, sedert 40 vóór Christus stadhouder van Gallia Cisalpina.

---

86. — SULPICIUS SEVERUS

SULPICIUS SEVERUS uit Aquitanië, geb. omstreeks 360, gedoopt in 389, overl. omstreeks 425, schreef, behalve eenige werken over het leven van S. Martinus van Tours, een geschiedenis der wereld tot zijn eigen tijd, gedateerd door het consulaat van Stilicho in 400 en voltooid in 403, *Chronica*; in dit werk gaf hij bijzondere aandacht aan de Bijbelsche geschiedenis en de Kerkgeschiedenis.

A. Harnack, *Realencyclopädie für protestantische Theologie*, XIX, 155.

HANDSCHRIFTEN:
P = Rome, *Bibl. Vaticana*, Palatinus lat. 824, van de 11de eeuw.
b = editio princeps (Basel, 1556).

UITGAAF. — C. Halm, *Corpus scriptorum ecclesiasticorum latinorum*, I (Weenen, 1866). — *Excerpt* bij Dom Bouquet, Recueil des historiens, blz. 573–575.

Sulpicius Severus, Chronica II 43—44

43. Interea legatos Ariminensis concilii ex parte nostrorum compellit imperator uniri haereticorum communioni. – – – Paulatim plerique nostrorum, partim imbecillitate ingenii, partim taedio peregrinationis evicti, dedere se adversariis, – – donec ad viginti usque nostrorum numerus inminutus est.

44. Sed hi quanto pauciores, tanto validiores erant. Constantissimus inter eos habebatur noster Foegadius et Servatio Tungrorum episcopus. – – – Conceptae a Foegadio et Servatione professiones edi coepere, in quis primum damnatus Arrius totaque eius perfidia, ceterum etiam Patri aequalis et sine initio, sine tempore Dei Filius pronuntiatur.

VARIANTEN. — 2. uniri *b*, unire *P*. — 5. constantissimus *P*, constantissimusque *b*, constantissimi – habebantur *de Prato*. — 6. Foegadius *P*, Faegadius *b*, *elders* Phoebadius. — 7. feruatione *P*. — 8. damnatur *b*. — ceterum *de Prato*, coeternum *P*, ceterum non *b*. — aequalis *b*, *ontbr. in P*.

AANTEEKENINGEN. — S. Servatius, bisschop van Tongeren, speelt een belangrijke rol op het concilie van Rimini, 359. — Riese X 53.

6. *Servatio*, bisschop der Tungri, overl. 13 Mei 384, ook vermeld door Athanasius, Apologia contra Arianos 50 en Apologia ad Imperatorum Constantium 9.

87. — CLAUDIANUS

CLAUDIUS CLAUDIANUS, geb. te Alexandrië omstreeks 375, overl. omstreeks 405, schreef in de jaren van 395 tot 404 een aantal gedichten in het Latijn, voornamelijk ter verheerlijking van Stilicho, die ten tijde van keizer Honorius als *magister militum* de regeering voerde. Van zijn gedichten zijn voor deze uitgaaf van belang: III, het smaaddicht op Rufinus *(In Rufinum)*, die ten tijde van keizer Arcadius in het Oostelijk rijk regeerde, den tegenstander van Stilicho, geschreven na den dood van Rufinus (27 Nov. 395), in twee boeken, voltooid in 397; VIII, de panegyricus op het vierde consulaat van keizer Honorius, aanvaard 1 Jan. 398 *(Panegyricus de quarto consulatu Honorii)*, geschreven in het najaar van 397; X, het epithalamium bij gelegenheid van het huwelijk van keizer Honorius met Maria, de dochter van Stilicho, in het voorjaar van 398 *(Epithalamium de nuptiis Honorii et Mariae)*; XV, het gedicht over den oorlog tegen Gildo, *comes* en *magister utriusque militiae* in Africa, die was opgestaan en in 398 door Stilicho was verslagen *(De bello Gildonico)*, geschreven in den nazomer van 398, maar niet voltooid; XVIII: het smaaddicht op Eutropius, een eunuch die in het Oostelijk rijk consul voor het jaar 399 was geworden *(In Eutropium)*, geschreven in het voorjaar van 399, later gevolgd door een tweede boek, na den val van Eutropius in Augustus 399; XXI–XXIV, de Panegyricus op het consulaat van Stilicho voor het jaar 400 *(De consulatu Stilichonis* of *Laus Stilichonis)* in drie boeken, geschreven tegen het einde van 399; XXVI: het gedicht op de overwinning bij Pollentia, Paschen 402, op de Gothen onder Alarik *(De bello Pollentino sive Gothico)*; XXXI: het epithalamium voor Palladius en Celerina *(Epithalamium dictum Palladio, viro clarissimo tribuno et notario, et Celerinae)*, geschreven in 399. — De gedichten van Claudianus zijn van groote beteekenis als bron voor de geschiedenis der jaren van 395 tot 404.

F. Vollmer, *Realencyclopädie*, III, 2652. — O. Seeck, *Geschichte des Untergangs der antiken Welt*, V.

HANDSCHRIFTEN en oude uitgaven:

A = Milaan, *Bibl. Ambrosiana*, S 66 sup., van de 15de eeuw.
B = Napels, *Bibl. Nazionale*, IIII E 47 *(Borbonicus)*, van de 13de eeuw.
C = Brussel, *Bibl. Royale*, ms. 5380–5384, van de 11de eeuw.
F = Florence, *Bibl. Laurenziana*, XXXIII 9, van de 15de eeuw.
M = Milaan, *Bibl. Ambrosiana*, S 6 sup., van de 13de eeuw.
P = Parijs, *Bibl. Nationale*, lat. 18552, van de 13de eeuw.
V = Rome, *Bibl. Vaticana*, lat. 2809, van de 11de eeuw.
Π = Parijs, *Bibl. Nationale*, lat. 8033, van de 13de eeuw.

Λ = ed. pr. door Barnabas Celsanus (Vicenza, 1482).
Λ^1, Λ^2, Λ^3 = verbeteringen in handschrift, van verschillende handen, aangebracht in een exemplaar der ed. pr. te Florence *(Bibl. Nazionale*, A. 4, 36).
E en *Em* = verbeteringen en excerpten van andere handen in hetzelfde exemplaar der ed. pr.
ε = aanteekeningen in een exemplaar der editio Aldina (van 1523) te Leiden, *Universiteitsbibliotheek*, 757 G 2.

Uitgaven. — Th. Birt, *Monumenta Germaniae, Auctores antiquissimi,* X (Berlijn, 1892). — *De bello Gothico,* door H. Schroff (Berlijn, 1927).

Claudianus III: In Rufinum I 123–133

123 Est locus extremum pandit qua Gallia litus
Oceani praetentus aquis, ubi fertur Ulixes
sanguine libato populum movisse silentem.
126 Illic umbrarum tenui stridore volantum
flebilis auditur questus; simulacra coloni
pallida defunctasque vident migrare figuras.
129 Hinc dea prosiluit Phoebique egressa serenos
infecit radios ululatuque aethera rupit
terrifico; sensit ferale Britannia murmur
132 et Senonum quatit arva fragor revolutaque Tethys
substitit et Rhenus proiecta torpuit urna.

Varianten. — 123. qua Λ^1, ubi Λ^2 *C*, quo Λ *en enkele hss.* — flectur *A*. — 125. populos *B*. — nouisse Λ *P*, mouisse Λ^1 *hss.* — silentem Λ^2, silentum *hss.* — 128. deffunctasque *A*. — figuras, cateruas *V*. — 129. Hic *C*, Hinc Π^1, huc Π^2. — prosilliit Π. — phoebique *C*, phebique *hss.* — 131. sentit *A*, sensit *hss.* — fatale Λ, ferale Λ^1, furiale *Birt.* — 132. saenonum *A*. — quatitit *A*. — thetis *V* Π *P*, tethis *A B*, tetthis *C*. — 133. renus Π *B P V*. — urna ε Λ^2 *B*, unda *hss.*

Aanteekeningen. — Verschijning van Megaera aan den mond van den Rijn, om zich van daar naar Rufinus te begeven.

124. *Ulixes.* — De plaats, waar Odysseus de geesten uit de onderwereld heeft opgeroepen (Odyssee XI 13 en volg.) werd gezocht in het westen, waar men zich den ingang dacht van het Doodenrijk.

127. *coloni,* de landlieden.

129. *dea,* Megaera.

132. *Tethys,* de zee.

Claudianus VIII: Panegyricus de quarto consulatu Honorii 439—459

439 Hunc tamen in primis populos lenire feroces
et Rhenum pacare iubes. Volat ille citatis
441 vectus equis nullaque latus stipante caterva,
aspera nubiferas qua Raetia porrigit Alpes,
pergit et hostiles (tanta est fiducia) ripas
444 incomitatus adit. Totum properare per amnem
attonitos reges humili cervice videres.
Ante ducem nostrum flavam sparsere Sygambri
447 caesariem pavidoque orantes murmure Franci

procubuere solo; iuratur Honorius absens
imploratque tuum supplex Alamannia nomen.
Bastarnae venere truces, venit accola silvae
Bructerus Hercyniae latisque paludibus exit
Cimber et ingentes Albim liquere Cherusci.
Accipit ille preces varias tardeque rogatus
annuit et magno pacem pro munere donat.
Nobilitant veteres Germanica foedera Drusos,
Marte sed ancipiti, sed multis cladibus empta.
Quis victum meminit sola formidine Rhenum?
Quod longis alii bellis potuere mereri,
hoc tibi dat Stilichonis iter.

VARIANTEN. — 440. rhenum Π^2 *A*, renum *P B*, regnum Π^1. — paccare *B*. — 442. rethia P^1, trathia P^2, rethia B^1, rhetia *A*, rethia Π^1, rehtia Π^2. — alpis *A*. — 443. hostilis *A*. — 445. Atonitos *B*. — 446. urm *B*. — sicambri *P B* Λ, sycambri Π *A*. — 449. que *ontbr. in* Π. — suum *B*. — alamannia *E*, alemannia *P A* Π *B*. — numen *Heinsius*. — 450. Basturne Π. — 451. Bructerus Π, Brutterus *Em*, Bruterus *P*, Brutherus *A*. — hercinie Π, hercynie *A*, erciniae *E*, hercinie *B*, ercinie *P*. — 452. Cimber *E*, Cymber Π^1, Cymbrus Π^2, Cimbrus B^1 P^1 *A*. — albim Λ *A*, albin Π, alfem *B*. — ceruchi *E* Π *A*, cheruchi *P*, cerochi *B*. — 453. tardaeque *P*. — 454. pacem magno *P*. — 457. renum *P*, rethnum B^1. — 459. stiliconis *B P*.

AANTEEKENINGEN. — Tocht van Stilicho naar den Rijn om de grens daar te verzekeren, ongeveer Februari 395. — Riese XII 42. — Over dezen tocht: Claudianus VIII 652; X 278 e. v.; XV 372; XVIII 377 en 394; XXI 20, 189 e. v. 215 e. v.; XXII 186 e. v. 240 e. v. 286; XXIV 13.

439. *Hunc*, Stilichonem.

440. *iubes*, n.l. Honorius.

450. *Bastarnae*, etc., rhetorische overdrijving.

Claudianus X: Epithalamium de nuptiis Honorii Augusti 277—279

Iam te venerabitur Hister;
nomen adorabunt populi; iam Rhenus et Albis
serviet; in medios ibis regina Sygambros.

VARIANTEN. — 277. te *ontbr. in B*. — hyster Π. — 278. numen *Jeep*. — populi *hss*., Galli *Burmannus*, Picti *of* Scoti *Birt*. — rhinus *B*, rhemus *A*, renus *P*. — Albis, alpis *B*. — 279. sycambros *V* Π *A*, sicambros *B*.

AANTEEKENINGEN. — Maria, de dochter van Stilicho en de bruid van keizer Honorius, wordt door Venus toegesproken als koningin der Sygambren.

277. *te*, Maria.

279. *ibis*; Venus spreekt tot Maria.

Claudianus XV: De bello Gildonico I 370—374

370 Transmittere primus
ipse paro; quaecumque meo gens barbara nutu
372 stringitur, adveniat: Germania cuncta feratur
navibus et socia comitentur classe Sygambri.
Pallida translatum iam sentiat Africa Rhenum.

VARIANTEN. — 370. primus *hss.*, pinu *Heinsius.* — 371. nutu, mittu *P*, uultu *B*. — 373. socii Π. — comitantur Π, committentur *A*. — sychambri *V*, sygambri *C*, sycambri Π *A*, sicambri *P B*. — 374. translacium *P*. — affrica *V B* Π. — renum *P*, rethnum *B*.

AANTEEKENINGEN. — De vloot op den Rijn, vermeld in een gesprek tusschen Honorius en Stilicho over de toebereidselen voor den oorlog in Africa tegen Gildo in 398.

371. *Ipse*; Honorius spreekt.
373. *socia* - *classe*, de vloot op den Rijn.
—. *Sygambri*, de Germaansche troepen.

Claudianus XVIII: In Eutropium I 377—398

377 Tum forte decorus
cum Stilichone gener pacem implorantibus ultro
Germanis responsa dabat, legesque Caucis
arduus et flavis signabat iura Suebis.
381 His tribuit reges, his obside foedera sancit
indicto; bellorum alios transcribit in usus,
militet ut nostris detonsa Sygambria signis.
\- - - - -
391 Tum sic orsa loqui: 'Quantum te principe possim,
non longinqua docent, domito quod Saxone Tethys
393 mitior aut fracto secura Britannia Picto.
Ante pedes humili Franco tristique Suebo
perfruor et nostrum video, Germanice, Rhenum'.

VARIANTEN. — 379. caucis *E*, chaucis *ε*, cauchis P^1 *V*, caycis *A*, caicis Π *B*, caducis *C*, Cheruscis *Scaliger*. — 380. suaeuis *P*, sueuis *hss.* — 381. Hiis *P*. — reges *hss.*, leges *E* P^2 V^1. — sanxit Π. — 382. bellorumque *B*. — 383. sigambria V^1, sygambria C^1, sicambria Λ V^2 *P B*, sycambria C^2 Π *A*. — 391. tum *E V A*, tunc *hss.* — possim *E* V^2 *A C*, possem *P* V^1 Π^1, possum Π^2 *B*. — 392. nos *ε*. — docent, probent *Birt*. — quo *B*. — santone *A*. — tethis *V* P^3, techis P^1, thetis *C* Π, rethnus *B*. — 393. aut, et *A*. — picto *hss.* — 394. Ante Π^2, aut Π^1. — franco V^1, fracto V^3 *A*. — sueuo *E* Λ. — 395. renum *P* Π, rethnum *B*.

AANTEEKENINGEN. — De godin Roma begeeft zich naar Honorius en Stilicho en richt het woord tot hen.

378. *gener*, Honorius, die gehuwd was met Maria, de dochter van Stilicho.

379. *Caucis,* verg. XXI 225: *Chauco.*
391. *orsa loqui,* de godin Roma.
392. *Tethys,* de zee, die nu weer veilig is na de tuchtiging der Saksische zeeroovers.
395. *nostrum,* nadat Stilicho de grens langs den Rijn verzekerd had.

Claudianus XXI: De consulatu Stilichonis I 188—227

188 Miramur rapidis hostem succumbere bellis,
cum solo terrore ruant? Non classica Francis
intulimus: iacuere tamen. Non Marte Suebos
contudimus, quis iura damus. Quis credere possit?
192 Ante tubam nobis audax Germania servit.
Cedant, Druse, tui, cedant, Traiane, labores:
vestra manus dubio quidquid discrimine gessit,
195 transcurrens egit Stilicho totidemque diebus
edomuit Rhenum, quot vos potuistis in annis;
quem ferro: adloquiis; quem vos cum milite: solus.
198 Impiger a primo descendens fluminis ortu
ad bifidos tractus et iuncta paludibus ora
fulmineum perstrinxit iter.
— — — — —
215 Omne, quod Oceanum fontesque interiacet Histri,
unius incursu tremuit; sine caede subactus
servitio Boreas exarmatique Triones.
Tempore tam parvo tot proelia sanguine nullo
219 perficis et luna nuper nascente profectus
ante redis, quam tota fuit, Rhenumque minacem
cornibus infractis adeo mitescere cogis,
222 ut Salius iam rura colat flexosque Sygambrus
in falcem curvet gladios, geminasque viator
cum videat ripas, quae sit Romana, requirat;
225 ut iam trans fluvium non indignante Chauco
pascat Belga pecus, mediumque ingressa per Albim
Gallica Francorum montes armenta pererrent.

VARIANTEN. — 188. Miratur *B.* — rabidis Λ. — 189. non *E P M*, num *overige hss.* — 190. non *M* Λ, num *overige hss.* — sueuos *hss.* — 191. quod iura *P.* — 195. stilico *P.* — 196. rethnum *B.* — 197. adloquiis *E*, alboquiis *A*, alloquiis *overige hss.* — 215. fontemque Λ *B* Π^2 *A.* — 220. tota *Em V P* Π^1, plena Π^2 *B A.* — fuit, micet P^2. — Rhenumque, rethnum *B.* — 221. infranctis *P.* — 222. salius Π^1 *A*, sueuus *V P* Π^2 *B* Λ. — flexusque *V*, felixque *Birt.* — sycambrus *V*, sigambrus *P*, sygambri *E*, sycambri *A* Π, siccambri *B.* — 223. curuet *V P*, curuent *overige hss.*, cudant *of* lunent *Heinsius.* — 224. uideant *A.* — quae non Romana *Birt.* — 225. fluium Λ. — caucho V^1, caicho V^2, chaucho *P*, cayco Λ *A*, cahico *B*, coicho Π. — 226. medumque *B.* — Albim *kan niet juist zijn,* albin Π, alueum *Valesius,* Albam *Martinus Bouquet,* Alpim *Mommsen: die Schwäbische Alp.*

Aanteekeningen. — Tocht van Stilicho naar den Rijn, Februari 395. — Riese XII 43.

199. *bifidos*, waar de rivier zich in twee stroomen splitst; verg. XXVI 336.
225. *Chauco*, voor *Germanus transrhenanus.*
226. *Albim*, rhetorische overdrijving.

Claudianus XXIV: De consulatu Stilichonis III 12–25

12 Hic est felix bellator ubique,
defensor Libyae, Rheni pacator et Histri.
Ostentare suos prisco si more labores
15 et gentes cuperet vulgo monstrare subactas,
– –
18 illinc flavente Sygambri
caesarie, nigris hinc Mauri crinibus irent.
– – –
24 Hinc Libyci fractis lugerent cornibus amnes;
inde catenato gemeret Germania Rheno.

Varianten. — 12. felix, pro te Λ *B M*. — 13. libye *V*, libie *P* Π *B*. — reni Π, rethni *B*. — pacator, calcator Λ *B A*. — 14. morte *P*. — 15. gentis *A*. — monstare Π. — 18. illi B^1. — sycambri *A*, sigambri *E* V^1, sicanbri *B*, sicambri V^2 *hss.* — 24. lybici *V*, libici *P* Π *B*. — lucerent P^1 *A*, lugerant P^2 *hss.* — 25. germana *B*. — reno *P* Π, rethno *B*.

Aanteekeningen. — Stilicho, de man die de grens aan den Rijn heeft bevestigd.

13. *Rheni pacator*, door zijn tocht van 395.
14. *prisco more*, door een triumphus, waarbij de onderworpen vorsten en volkeren aan de Romeinen werden vertoond, maar ook de landen en rivieren in afbeeldingen.

Claudianus XXVI: De bello Pollentino sive Gothico 329–339

329 Sublimis in Arcton
prominet Hercyniae confinis Raetia silvae,
quae se Danuvii iactat Rhenique parentem
utraque Romuleo praetendens flumina regno:
333 primo fonte breves, alto mox gurgite regnant
et fluvios cogunt unda coeunte minores
in nomen transire suum. Te Cimbrica Tethys
336 divisum bifido consumit, Rhene, meatu;
Thracia quinque vadis Histrum vorat Amphitrite:
ambo habiles remis, ambo glacialia secti
339 terga rotis, ambo Boreae Martique sodales.

Varianten. — 329. arcton Π, arthon *P*, acon *B*. — 330. hercyniae *E*, hyrciniae *C*, hercinie Π, herciniae *A*, herienie *B*, herine *P*. — confurias *B*. — retia *C*,

recia *B*, rhetia *A*, rethia *P* Π. — 331. danubii *hss.* — renique *P* Π, rethnique *B.* — 333. prima fronte *B.* — alto, lato *of* aucto *Heinsius.* — 334. nuda *B.* — redeunte *P.* — 335. cymbrica Λ *P.* — tethis *C P B*, thetis Π, thethys *A.* — 336. consummit *B.* — rhene *Em* Π *A*, yhene *C*, rene *P B.* — 337. Tracia *P* Π *A*, Trachia *B.* — hystrum *C.* — norat *B.* — amphytrite Λ *C.* — 339. martisque Π^2 *A Bentleius*, martique Π^1 *hss.*

Aanteekeningen. — De Rijn, van de Alpen tot de Noordzee, vermeld bij gelegenheid van den tocht van Stilicho over de Alpen naar Raetia in den winter van 401 op 402. — Riese XII 44.

335. *Cimbrica Tethys*, de Noordzee.

336. *bifido*; verg. XXI 199.

Claudianus XXVI: De bello Pollentino sive Gothico 414—429

414 Adcurrit vicina manus, quam Raetia nuper
Vandalicis auctam spoliis defensa probavit;
venit et extremis legio praetenta Britannis,
417 quae Scotto dat frena truci ferroque notatas
perlegit exanimes Picto moriente figuras;
agmina quin etiam flavis obiecta Sygambris
420 quaeque domant Chattos inmansuetosque Cheruscos
huc omnes vertere minas tutumque remotis
excubiis Rhenum solo terrore relinquunt.
423 Ullane posteritas credet? Germania quondam
illa ferox populis, quae vix instantibus olim
principibus tota poterat cum mole teneri,
426 iam sese placidam praebet Stilichonis habenis,
ut nec praesidiis nudato limite temptet
expositum calcare solum nec transeat amnem,
429 incustoditam metuens attingere ripam.

Varianten. — 414. adcurrit *E* Π, accurrit *overige hss.* — retia *P C*, rhetia *A*, rethia *B* Π^1, grecia Π^2. — 415. Vindelicis *C A.* — 416. et, in *B.* — britannis *hss.* — 417. scotto *E C*, scoto *overige hss.* — 419. flamis *P.* — sygambris *E* C^1, sycambris *A* C^2, sicambris Π *P*, britannis *B.* — 420. chattos *Em*, Catthos *ε*, cattos *C*, catos P^1, chitos Π, citos *A*, cinthos *B.* — ceruschos *E* Π, cheruscos *B*, cheruchos *C*, ceruchos P^1 *A*, cherucos P^3. — 421. omnis *E* Π *A.* — 422. excubius Π. — rethnum *B*, renum Π *P.* — relingunt *B.* — 423. crederit *B.* — 424. ferax populi *Burmannus*, populisque vix Λ. — 425. poterit *B.* — 426. iam, tam *Barthius.* — 427. limitte *P*, milite *B.* — 428. annem *P* Π.

Aanteekeningen. — Stilicho trekt de troepen aan den Rijn terug voor den oorlog tegen Alarik, 401–402. — Riese XII 44. — Verg. vers 568–570.

414. *Adcurrit.* — Op bevel van Stilicho rukken de troepen uit de provincie's naar Italië voor den oorlog tegen Alarik, begin 402.

419. *agmina – Sygambris*, uit Beneden-Germanië.

421. *remotis excubiis.* — De bezettingstroepen langs den Rijn worden teruggetrokken.

Claudianus XXXI, Carmina minora XXV: Epithalamium Palladii 83–91

Paulatim vectus ad altum
84 princeps militiae, qua non inlustrior extat
altera, cunctorum tabulas adsignat honorum,
regnorum tractat numeros, constringit in unum
87 sparsas imperii vires cuneosque recenset
dispositos: quae Sarmaticis custodia ripis,
quae saevis obiecta Getis, quae Saxona frenat
90 vel Scottum legio, quantae cinxere cohortes
Oceanum, quanto pacatur milite Rhenus.

VARIANTEN. — 83. in altum *A*, euectus in altum *Heinsius*. — 84. quo *A*. — — inlustrior *V*, illustrior *hss*. — 85. altera *P V*, alter *F A*. — stabulas *P*. — adsignat *V*, assignat *hss*. — 86. rectorum *P V*. — numerum *V*. — numeros cuneosque recenset sparsas imperii vires confringit in unum *F P A*, constrinxit *A*. — 88. dispositos *F ε* P^1, disposito P^2, dispositis *V*, depositum *A*. — 89. quam *F ε*. — seuis *V A*, leuis *F*, senis *P*. — santona *A*. — frenet *V*. — 90. scottum *F*, scotum *hss*. — legio *F A*, regio *V P*. — quante *V*, quantum *F P*, quam te *A*. — scinxere *P*, cinsere *V*. — 91. *ontbr. in V*. — 91. paccatur *P*. — militie *P*. — renus *P*.

AANTEEKENINGEN. — Hymenaeus deelt aan Venus mede, hoe Palladius aanteekening houdt van de verdeeling der troepen in de verschillende deelen van het rijk.

---

88. — EUNAPIUS

EUNAPIUS van Sardes, geb. omstreeks 345, overl. omstreeks 420, schreef een vervolg op de kroniek van Publius Herennius Dexippus (*Χρονικά* of *Χρονικὴ ἱστορία* in 12 boeken, tot Claudius II, geschreven omstreeks het midden van de 2de helft der 3de eeuw; verg. E. Schwartz, Realencyclopädie, V, 288–293), getiteld *Ὑπομνήματα ἱστορικά*, in eerste uitgaaf omvattende den tijd van Claudius II tot den dood van Theodosius (270–395), later voortgezet tot 404 en opnieuw uitgegeven (*νέα ἔκδοσις*, gebruikt door Photius) in 14 boeken; het tweede boek begon met het optreden van keizer Iulianus als Caesar in 355. Eunapius was een heiden en een bewonderaar van Iulianus. Gedeeltelijk heeft hij dezelfde bron gehad als Ammianus Marcellinus. Het werk van Eunapius is gebruikt door Zosimus, Petrus Patricius en Iohannes van Antiochië. Belangrijke excerpten zijn bewaard door Suidas, Photius en in de verzamelingen aangelegd op last van keizer Constantinus Porphyrogenitus.

W. Schmid, *Realencyclopaedie*, VI, 1121—1127.

Uitgaaf van alle fragmenten door C. Müller, *Fragmenta historicorum Graecorum,* IV (1888), blz. 7–56, en door L. Dindorf, *Historici Graeci minores,* I (1870), blz. 201–274. — De excerpten van keizer Constantinus in *Excerpta historica iussu imperatoris Porphyrogeniti confecta* door U. Ph. Boissevain, C. de Boor, Th. Büttner—Wobst en A. G. Roos (Berlijn 1903–1910).

Handschrift der *Excerpta de sententiis:* Rome, Bibl. Vaticana, gr. 73, van de 10de of 11de eeuw (palimpsest) = *cod. rescr.*

Handschriften der *Excerpta de legationibus:*
A = Milaan, *Bibl. Ambrosiana,* N 135 sup., van de 16de eeuw.
B = Brussel, *Bibl. Royale de Belgique,* ms. 11301–16, van de 16de eeuw.
M = München, *Staatsbibliothek,* ms. 267, van de 16de eeuw.
P = Rome, *Bibl. Vaticana,* Palatinus gr. 413, van de 16de eeuw.

Excerpten bij Dom Bouquet, Recueil des historiens, blz. 567–569; Cougny, Extraits des auteurs grecs, V, blz. 116–131.

Eunapius, fragm. 10

Ἰουλιανὸς τοὺς ἀρχομένους καὶ τοὺς πολεμίους ἐδίδασκεν ἅμα τίσι δοκεῖ τὸν ὄντως βασιλέα κρατεῖν, καὶ ὡς ἀνδρεία μὲν καὶ ῥώμη καὶ χειρῶν κράτος πρὸς τοὺς ἀνθεστηκότας μόνον τῶν πολεμίων χρήσιμα, δικαιοσύνη δὲ μετ' ἐξουσίας ὥσπερ πηγή τις οὖσα τῶν ἀρετῶν καὶ τοὺς μὴ παρόντας χειροήθεις ἐμποιεῖ καὶ δουλοῦσθαι πέφυκε. Τοιαύτας ὑποτείνων ἀρετὰς καὶ σπέρματα φιλοσοφίας, ἐς τοὺς ὑπηκόους ἅπαντας ἀπὸ βήματος ἐπέταττε Ῥωμαίοις μηδένα Σαλίων ἀδικεῖν, μηδὲ δῃοῦν ἢ σίνεσθαι τὴν ἰδίαν χώραν. Ἰδίαν δ' ἀπέφαινε πᾶσαν αὐτοὺς δεῖν ὑπολαμβάνειν, ἣν ἄνευ μάχης καὶ πόνων ἔχουσιν ὡς ἀναγκαῖον εἶναι πολεμίαν τὴν τῶν πολεμούντων ἡγεῖσθαι καὶ νομίζειν, οἰκείαν δὲ τὴν τῶν παρακεχωρηκότων.

Varianten. — 1. *ἅμα, ἀρεταῖς van Herwerden.* — *δοκεῖ, δεῖ Bekker.* — 4. *χειροείθεισ cod. rescr.* — *ἐμποιεῖ, τε ποιεῖν Bekker, ἐκποιεῖν Meineke.* — 5. *ἀρετὰς, ἀρχὰς Meineke.* — 8. *ἀναγκαῖον Maius, ἀναγκαίαν cod. rescr.* — 9. *προσκεχωρηκότων van Herwerden.*

Aanteekeningen. — Eunapius, fr. 10 (Müller, Fragm. Hist. Gr., IV, blz. 16), Dindorf, Historici Graeci Minores, I, blz. 217, bewaard in *Excerpta de sententiis,* blz. 77 (= M. 256).

Iulianus tracht gedurende een oorlog tegen de Chamaven de Salische Franken door zacht optreden te winnen, 358. — Riese X 45.

Verg. W. Koch, *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis,* 3de R. X (1899), blz. 15–16.

De oorlog tegen de Chamaven is verhaald door Zosimus III 6–8. Daar is Eunapius gebruikt en vindt men ook dit fragment weergegeven. Verg. ook Ammianus XVII 8.

Eunapius, fragm. 11

a. Τοῦτον (Χαριέττονα) δεξάμενος ἑταῖρον [ἐφ'] ἑαυτῷ συνιστάμενον εἶχεν (ὁ Ἰουλιανός)· εἶτ' ἄλλος προσῄει, καὶ πλῆθος ἦν· καὶ καθάπερ οἱ Πυθαγόριοί φασι, μονάδος ἐπὶ δυάδα κινηθείσης οὐκέτι τὴν τῶν ἀριθμῶν ἠρεμεῖν φύσιν, ἀλλὰ διαχεῖσθαι καὶ ῥεῖν ἐς πολύ, οὕτω Χαριέττονος Κερκίωνα προσλαβόντος αἵ τε πράξεις ἐπὶ πολὺ προῄεσαν καὶ ὁ τῶν συνισταμένων ὄχλος ἀνὰ λόγον ἠκολούθει ταῖς πράξεσιν.

b. Χαριέττων μὲν οὖν καὶ πρὸ τούτου φανερός τις ὢν καὶ ἀνυπόστατος τῷ τε πλεονάζοντι τοῦ δραστηρίου φοβῶν, ἀνεῖχεν ἀπὸ λῃστείας ἅπαντας.

c. Ἐδόκει γὰρ τὸ σῶμα γιγαντώδης εἶναι καὶ τὸν θυμὸν θηριώδης, καὶ ἐς ἀγχίνοιαν τῶν συλλῃστευόντων ἁπάντων πολυπλοκώτερος.

VARIANTEN. — 1. [ἐφ'] *van Herwerden*. — 3. Πυθαγόρειοί *Niebuhr*, πυθαγόριοί *cod. rescr.* — 4. Χαριέττωνος *Dindorf*. — 5. προῄεσαν *Niebuhr*, προΐεσαν *cod. rescr.* — ἀνὰ λόγον *Dindorf*, ἀναλογον *cod. rescr.*

AANTEEKENINGEN. — Eunapius, fragm. 11 (Müller, Fragm. hist. gr., IV, blz. 17) = Dindorf, Historici graeci minores, I, blz. 218.

a. bewaard in *Excerpta de sententiis*, blz. 78 (= M. 257), **b.** en **c.** bij Suidas (**b.** s. v. ἀνεῖχεν, ἐκώλυε; **c.** s. v. γιγαντώδης).

Charietto in dienst van Iulianus, 358. — Riese X 47. — W. Koch, *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis*, 3de R. X, 1899, blz. 17–18.

1. δεξάμενος, n.l. Charietto; verg. Zosimus III 7, 3.

7. πρὸ τούτου, voordat hij in dienst van Iulianus was gekomen; verg. Zosimus III 7, 2.

8. ἀνεῖχεν ἀπὸ λῃστείας, waarschijnlijk nadat hij in dienst van Iulianus was; verg. Zosimus III 7, 5.

9. γιγαντώδης; verg. Zosimus III 7, 1.

Eunapius, fragm. 12

Τοῦ Ἰουλιανοῦ ἐς τὴν πολεμίαν χωροῦντος, καὶ τῶν Χαμάβων ἱκετευόντων φείδεσθαι καὶ ταύτης ὡς οἰκείας, ὁ Ἰουλιανὸς συνεχώρει καὶ τὸν βασιλέα σφῶν προελθεῖν κελεύσας, ἐπειδὴ προῆλθε καὶ ἐπὶ τῆς ὄχθης εἶδεν ἑστηκότα, ἐπιβὰς πλοίου, τὸ πλοῖον ἔξω ἔχων τοξεύματος, ἑρμηνέα ἔχων διελέγετο τοῖς βαρβάροις. Ἐκείνων δὲ πάντα ποιεῖν ὄντων ἑτοίμων, ὁρῶν εὐπρόσωπόν τε ἅμα καὶ ἀναγκαίαν αὐτῷ τὴν εἰρήνην (Χαμάβων γὰρ μὴ βουλομένων, ἀδύνατόν ἐστι τὴν ἐκ τῆς Βρεττανικῆς νήσου σιτοπομπίαν ἐπὶ τὰ Ῥωμαϊκὰ φρούρια διαπέμπεσθαι) καμπτόμενος ὑπὸ τῆς χρείας χαρίζεται τὴν εἰρήνην, καὶ ὅμηρα ᾔτει λαβεῖν πίστεως ἕνεκεν. Τῶν δὲ ἱκανοὺς εἶναι τοὺς αἰχμαλώτους λεγόντων, ἐκείνους ἔφη τὸν πόλεμον αὐτῷ δεδωκέναι· καθ' ὁμολογίαν γὰρ μὴ λαβεῖν· νυνὶ δὲ ζητεῖν παρ' αὐτῶν τοὺς ἀρίστους, εἰ μὴ τεχνάζουσι περὶ τὴν εἰρήνην. Τῶν δὲ ἱκετευόντων καὶ ἀξιούντων εἰπεῖν, οὓς βούλεται, μεταλαβὼν αὖθις τὸν τοῦ βασιλέως αὐτῶν αἰτεῖται παῖδα, πλαττόμενος, ὃν εἶχεν αἰχμάλωτον, ὥσπερ οὐκ ἔχων. Ἐνταῦθα ὅ τε βασιλεὺς αὐτῶν καὶ οἱ βάρβαροι πρηνεῖς ἐκταθέντες οἰμωγῇ τε ἀφθόνῳ καὶ ὀλοφύρσει προσεκέχρηντο δεόμενοι μηδὲν ἀδύνατον ἐπιτάττεσθαι· ἀδύνατον δὲ αὐτοῖς εἶναι καὶ τοὺς πεσόντας

ἀναστῆσαι καὶ ὁμήρους δοῦναι τοὺς τετελευτηκότας. Γενομένης δὲ σιωπῆς ὁ τῶν βαρβάρων βασιλεὺς ἀναβοήσας μέγιστον ὅσον· 'Εἴθε ἔζη μοι, ἔφη, ὁ παῖς, ἵνα σοὶ δοθεὶς ὅμηρος, ὦ Καῖσαρ, δουλείαν ηὐτύχει τῆς ἐμῆς βασιλείας εὐδαιμονεστέραν. Ἀλλ' ὑπὸ σοῦ τέθνηκεν ἀτυχήσας ἴσως καὶ τὸ ἀγνοηθῆναι. Πολέμῳ γὰρ ἐπίστευσε τὸ σῶμα νέος ὤν, ὃν σὺ μόνον ἀντάξιον εἰρήνης ὑπολαμβάνεις. Καὶ νῦν, ὦ βασιλεῦ, σὺ μὲν ἐξαιτεῖς ὡς ὄντα, ἐγὼ δὲ ἄρχομαι θρηνεῖν συνορῶν τίνα οὐκ ἔχω. Παῖδα γὰρ ὀδυρόμενος ἕνα καὶ κοινὴν εἰρήνην τῷ παιδὶ συναπολώλεκα. Κἂν μὲν πιστεύσῃς τοῖς ἐμοῖς ἀτυχήμασιν, παραμυθίαν ἔχει μοι τὸ πάθος ὡς ὑπὲρ ἁπάντων ἠτυχηκότι· ἂν δὲ ἀπιστήσῃς, καὶ πατὴρ ἀτυχὴς καὶ βασιλεὺς ὀφθήσομαι. Τοῖς γὰρ ἐμοῖς κακοῖς οὐκ ἀκολουθήσει μὲν ὁ παρὰ τῶν ἄλλων ἔλεος, ὅσπερ ἅπασιν ὀφείλεται τοῖς ἐν τοιούτοις καθεστηκόσιν, προσκείσονται δὲ αἱ κοιναὶ συμφοραί. Καὶ οὐ παραιτήσομαι τοῖς ἄλλοις ἀτυχῶν, ἀλλὰ κοινωνεῖν ἐμοὶ τῶν δεινῶν ἀναγκάσω, τοσοῦτον ἀπολαύων τῆς βασιλικῆς ἐξουσίας, ὅσον ἀτυχεῖν μόνος μὴ δύνασθαι.'

Τούτων ἀκούων ὁ βασιλεὺς τήν τε ψυχὴν ἔπαθε καὶ τοῖς λεγομένοις συμπαθῶς ἐπεδάκρυσε· καὶ καθάπερ ἐν τοῖς δράμασι, ὅτ' ἂν εἰς ἄπορον καὶ δύσλυτον αἱ τῶν ὑποκειμένων ἔργων πλοκαὶ τελευτήσωσιν, ὁ καλούμενος ἀπὸ μηχανῆς θεὸς ἐπεισόδιος εἰς μέσον ἕλκεται πάντα συμπεραίνων καὶ καταστρέφων ἐπὶ τὸ σαφέστερον καὶ εὔκριτον, οὕτω καὶ αὐτὸς ἐπὶ πράγμασιν ἀμηχάνοις καὶ δυσεξόδοις, μετ' οἰμωγῆς ἁπάντων τὴν μὲν εἰρήνην αἰτούντων, τὸν δὲ ἐπιζητούμενον ὅμηρον ἀπαγορευόντων μὴ ἔχειν, τόν τε νεανίσκον παραγαγὼν ἅπασιν ἔδειξε βασιλικῶς παρ' αὐτῷ διαιτώμενον καὶ διαλεχθῆναι τῷ πατρὶ κελεύσας ὅσα ἐβούλετο περιεσκόπει τὸ πραχθησόμενον.

Τὰ δὲ ἐπὶ τούτοις ἦν ἄξια τούτων. Οὐκ ἔτεκεν ὁ ἥλιος τοιαύτην ἡμέραν, οἵαν τότε ἐξῆν τοῖς παροῦσιν ὁρᾶν καὶ ἱστορεῖν. Οἱ μὲν γὰρ ἀπὸ θορύβου καὶ θρήνων ἐκπλήξει καὶ θάμβει συνδεθέντες ἐς τὸ ἀκίνητον ἐπάγησαν, ὥσπερ Ἰουλιανοῦ δείξαντος αὐτοῖς οὐ τὸν νεανίσκον, ἀλλ' εἴδωλον, ὁ δὲ βασιλεύς, ἐπεὶ ἡσυχία μυστηρίων ἁπάντων ἐγένετο σταθερωτέρα, βαρὺ φθεγξάμενος εἰς μέσον· 'Τοῦτον, εἶπεν, ὁ μὲν ὑμέτερος, ὡς ὑμεῖς ὑπολαμβάνετε, πόλεμος ἀπολώλεκε, θεὸς δὲ ἴσως καὶ τὸ Ῥωμαίων σέσωκε φιλάνθρωπον. Ἕξω δὲ αὐτὸν ὅμηρον, οὐ παρ' ὑμῶν καθ' ὁμολογίαν, ἀλλὰ παρὰ τοῦ πολέμου λαβὼν καὶ τῷ κρατεῖν ἀρκούμενος. Καὶ οὗτος μὲν οὐδενὸς ἀτυχήσει τῶν καλλίστων ἐμοὶ ξυνών, ὑμεῖς δὲ πειρώμενοι παραβαίνειν τὰς συνθήκας ἀποτεύξεσθε πάντων. Φημὶ δὲ οὐχ ὅτι κολάσομαι τὸν ὅμηρον, ὃν οὐδὲ ἐνέχυρον παρ' ὑμῶν εἴληφα τῆς εἰρήνης, ἀλλ' ἀνδρείας ἀπόδειξιν καθ' ὑμῶν ἔχω· ὃ καὶ ἄλλως ἄνισον καὶ θεομισὲς τοὺς οὐδὲν ἀδικοῦντας ὑπὲρ τῶν ἀδικούντων δάκνειν καὶ σπαράττειν, ὥσπερ τὰ θηρία τοὺς ἀπαντῶντας, ὅτ' ἂν ὑφ' ἑτέρων διώκηται· ἀλλ' ὅτι πρῶτον μὲν ἄρξετε χειρῶν ἀδίκων, οὗ μείζων ὄλεθρος οὐκ ἔστιν ἀνθρώποις, κἂν δοκῶσι πρὸς τὸ βραχὺ καὶ παρὸν ἐπιτυγχάνειν· δεύτερον δὲ ὅτι πρὸς Ῥωμαίους ὑμῖν ὁ λόγος ἔσται κἀμὲ τὸν ἄρχοντα τούτων, ὃν οὔτε πολεμοῦντες οὔτε εἰρήνην αἰτοῦντες ἐνικήσατε.'

Προσεκύνησαν ἐπὶ τούτοις ἅπαντες καὶ ἀνευφήμουν, θεόν τινα ἐπὶ τοῖς λόγοις ἡγούμενοι. Σπεισάμενος γοῦν καὶ τὴν τοῦ Νεβισγάστου μητέρα μόνον αἰτήσας, ἐκείνων ὁμολογησάντων τε ἅμα καὶ δόντων, ἀνέζευξεν ἐπὶ τοιαύταις πράξεσιν, μετοπώρου τε ἑστηκότος καὶ χειμῶνος ἤδη συνισταμένου καὶ διαψύχοντος.

Varianten. — 4. *τὸ πλοῖον σῦν ἔχων τοξεύματος hss., τὸ πλοῖον ἔξω ἔχων τοξεύματος Dindorf, καὶ τὸ πλοῖον ἐκτὸς ἔχων τοξεύματος Niebuhr, τὸ πλοῖον ἦν ἐκτὸς τοξεύματος Müller, τὸ πλοῖον ἀνέχων τοξεύματος ἐκτός de Boor.* — 6. *αὐτῷ Niebuhr, αὐτῷ A.* — 9. *τοὺς αἰχμαλώτους Dindorf, αἰχμαλώτους hss.* — 13. *ἐνταῦθα B M P, ἐν ταῦτα A.* — 20. *βασιλεῦς A.* — 21. *τίνα Hoeschelius, τινα A.* — 26. *τοιούτοις Niebuhr, τούτοις A.* — 27. *τοὺς ἄλλους ἀτυχιῶν Niebuhr, ἀτυχών A.* — 28. *ἀναγκάσω Niebuhr, ἀναγκάσαι A.* — 30. *ἔπαθέ τι van Herwerden, ἀπαθῶς A, συμπαθῶς Dindorf, εὐπαθῶς Catoclarus.* — 32. *δύσλυτον Hoeschelius, δύσκλυτον A.* — 35. *ἀπάντων Boissonadus, ἀπαντῶν A.* — 37. *παρ' αὐτῷ Dindorf, παρ' αὐτοῦ A.* — 45. *σέσωκε Bekker, δέδωκε A.* — *ἔξω Heuschelius, ἔξω A.* — 49. *οὐδὲ Dindorf, οὔτε A.* — *εἴληφα Hoeschelius, εἴλημα A.* — 52. *ἄρξετε Boissonadus, ἄρξηται A.*

Aanteekeningen. — Eunapius, fragm. 12 (Müller, Fragm. Hist. Gr., IV, blz. 17), bewaard in *Excerpta de legationibus*, blz. 591–593 = Dindorf, Historici graeci minores, I, blz. 219–221.

Iulianus en de Chamaven, 358. — Riese X 48. Capelle, blz. 310–312. — Verg. W. Koch, *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis*, 3de R. X, 1899, blz. 18–21.

Hetzelfde verhaal, aan Eunapius ontleend, verkort bij Zosimus III 7, 6–7, en Petrus Patricius, fragm. 18 (Müller).

1. *πολεμίαν*, de Betuwe die door de Chamaven was bezet; verg. Zosimus III 6, 2. Het is evenwel niet waarschijnlijk, dat Iulianus zelf zoover is gekomen.

—. *Χαμαβων*; bij Zosimus III 6–8 is steeds sprake van Quaden.

2. *φείσεσθαι καὶ ταύτης*, zooals Iulianus ook het land der Saliërs had laten sparen; verg. Eunapius, fragm. 10.

—. *ὡς οἰκείας*, als een deel van het Romeinsche rijk.

—. *συνέχωρει*, was geneigd dit toe te staan.

3. *ὄχθης*, waarschijnlijk van de Maas.

7. *σιτοπομπίαν*. — Over den toevoer van koren uit Britannië verg. Zosimus III 5, 2; Libanius, Oratio XVIII 82–83; Iulianus, Epistola ad Athenienses 278 D–280 D; Ammianus XVIII 2, 3.

12. *τὸν τοῦ βασιλέως – παῖδα*; zijn naam was Nebisgastus.

13. *ὃν εἶχεν αἰχμάλωτον*; hij was gevangen genomen door Charietto; verg. Zosimus III 7, 6.

39. *Οὐκ ἔτεκεν ὁ ἥλιος* etc.; blijkbaar is het verhaal aan een ooggetuige ontleend.

57. *Νεβισγάστον*; blijkbaar is dit de naam van den koningszoon en niet van den koning, gelijk Zeuss (Die Deutschen, blz. 335) meent.

59. *χειμῶνος ἤδη συνισταμένου*; heel laat in den herfst is het toch niet geweest, daar Iulianus den veldtocht nog voortzet; verg. Ammianus XVII 10; Iulianus, Epistula ad Athenienses 280 A.

89. — OROSIUS

Paulus Orosius, presbyter uit Spanje, schreef, onder anderen, op aanraden van Augustinus omstreeks 418 een christelijke wereldgeschiedenis van Adam tot 417: *Historiae adversum paganos* in 7 boeken. Als bronnen voor de geschiedenis van den keizertijd heeft Orosius voornamelijk gebruikt de kroniek van Eusebius in de bewerking van Hieronymus en Eutropius, daarnaast Tacitus en Suetonius, voor de geschiedenis der verovering van Gallië ook Caesar zelf. De beschrijving der aarde in I 2 is aan een landkaart ontleend en bevat allerlei belangrijke gegevens uit ouden tijd. Uit deze passage van Orosius stamt de beschrijving der aarde bij Isidorus, Origines XIV 3–6, het tweede gedeelte der zoogenaamde Cosmographia van Aethicus en Dicuil.

K. Müllenhoff, *Deutsche Altertumskunde*, III, blz. 228–257.

Handschriften:

B = Milaan, *Bibl. Ambrosiana*, ms. D 23 sup. *(Bobiensis)*, van de 8ste eeuw.
D = Donaueschingen, *Fürstenbergische Bibliothek*, ms. 18, van de 8ste eeuw.
G = St. Gallen, *Stiftsbibliothek*, ms. 621, van de 9de eeuw.
L = Florence, *Bibl. Laurenziana*, LXV 1, van de 6de eeuw.
P = Rome, *Bibl. Vaticana*, Palat. lat. 829, van de 8ste of 9de eeuw.
R = Breslau, *Staatsbibliothek*, R 108 *(Rehdigeranus)*, van de 9de of 10de eeuw.
S = *Schedae Stabulenses*, te Brussel en Londen, van de 7de of 8ste eeuw.

De handschriften worden verdeeld in twee groepen: I = *L D B S* en II = *P R*. — *G* staat afzonderlijk.

Uitgaven. — C. Zangemeister, *Corpus scriptorum ecclesiasticorum latinorum*, V (Weenen, 1882); ed. min. (Leipzig, Teubner, 1889). — Afzonderlijke uitgaven van I 2: C. Zangemeister, *Commentationes in honorem Mommseni*, blz. 751 en volg. — A. Riese, *Geographi latini minores*, blz. 56–70. — J. Partsch, *Die Darstellung Europa's in dem geographischen Werke des Agrippa* (1875), blz. 10 en volg. — *Excerpten* bij Dom Bouquet, Recueil des historiens, blz. 587–598.

Orosius, Historiae I 2, 52—53

(52 *Europa*) incipit a montibus Riphaeis ac flumine Tanai Maeotidisque paludibus quae sunt ad orientem, per litus septentrionalis Oceani usque ad Galliam Belgicam et flumen Rhenum quod est ab occasu descendens, deinde usque ad Danuvium quem et Histrum vocant qui est a meridie et ad orientem directus Ponto accipitur. (53) Ab oriente Alania est, in medio Dacia ubi et Gothia; deinde Germania est, ubi plurimam partem Suebi tenent.

Varianten. — 1. incipit *ontbr. in hss.* — montebus *D.* — ripheis *P R*, . . . ipheis *D*, rifeis *B.* — tanaim *P R.* — meotidisque *B D R*, meotiisque *P.* — 2. ad *ontbr. in D.* — littus *B.* — septemtrionalis *P R.* — 3. galleam *D.* — belgecam *B.*

— rhynum *B*. — descendens *Isidorus, ontbr. in hss.* — 4. danuuium *D*, danuium *B*, danubium *P R*. — histrum *P R D*, hystrum *B*. — ad meridiae *D*. — et ad oriente *D*. — 5. accepitur *B*, excipitur *uitg.* — halania *D*. — 6. sueui *P*, sueaui *B*.

Aanteekeningen. — Beschrijving van Germania Magna.
3. *Galliam Belgicam*, met de provincie's *Germania Superior* en *Inferior*.

Orosius, Historiae I 2, 63

(63) Gallia Belgica habet ab oriente limitem fluminis Rheni et Germaniam, ab euro Alpes Poeninas, a meridie provinciam Narbonensem, ab occasu provinciam Lugdunensem, a circio Oceanum Britannicum, a septentrione Britanniam insulam.

Varianten. — 1. orientem *D*. — flumenis *D*. — reni *P*, rhyni *B*. — 2. euro habet *B D*. — miridiae *D*. — 3. lugudunensem *B*, lugdonensem *D*. — ocianum *D*. — brittanicum *P R D*. — septemtrione *P R*. — 4. brittaniam *P R*, britannicam *B*, brittanicam *D*.

Aanteekeningen. — Beschrijving van Gallia Belgica. — Riese XIII 135.

Orosius, Historiae I 2, 76

(76) Britannia Oceani insula per longum in boream extenditur. A meridie Gallias habet. Cuius proximum litus transmeantibus civitas aperit, quae dicitur Rutupi portus; unde haud procul a Morinis in austro positos Menapos Batavosque prospectat.

Varianten. — 1. brittania *P R D*. — meridiae *D*. — 2. galleas *D*. — aperitque *P*, apperitque *D*, apparet *Riese*. — 3. rutupi *B*, ruth. ubi *R*, ruthubi *P*, rut. ubi *D*. — haud *R*, haut *P B D*. — morynis *R B*. — possitos *B*, positus *D*. — battauosque *B*.

Aanteekeningen. — Beschrijving van Britannia. — Riese XIII 136.
3. *Rutupi*; verg. Ῥουτούπιαι Ptolemaeus II 3, 27.
–. *Menapos*, zoo ook Martialis XIII 54, 2, anders *Menapii*.
–. *Menapos Batavosque prospectat*, met een te groote uitbreiding naar het oosten.

Orosius, Historiae VI 7

(1) Anno ab Urbe condita DCXCIII C. Caesare et L. Bibulo consulibus lege Vatinia Caesari tres provinciae cum legionibus septem in quinquennium datae Gallia Transalpina et Cisalpina et Illyricus; Galliam Comatam postea senatus adiecit.

(2) Hanc historiam Suetonius Tranquillus plenissime explicuit, cuius nos conpetentes portiunculas decerpsimus. - - -

(11) Post haec Belgarum gens, quae tertia pars Galliarum est, adversus Caesarem exarsit. (12) Quorum distributim copia haec fuit. Bellovagui, qui ceteris numero et virtute praestare videntur, habuere lectissima sexaginta milia armatorum; Suessones ex duodecim oppidis quinquaginta milia. (13) Nervii, quorum adeo indomita feritas praedicabatur, ut numquam in id temporis mercatores ad se admiserint vina ceteraque venalia deferre, quibus inducta iucunditas torporem virtutis adferret, habuerunt similiter quinquaginta milia. (14) Atrebates etiam et Ambiani decem milia, Morini viginti quinque milia, Menapii novem milia, Caleti decem milia, Velocasses et Veromandi aeque decem milia, Aduatuci decem et octo milia, Condurses Eborones Caerosi Caemani, qui uno nomine Germani vocantur, quadraginta milia. (15) Ita fuisse referuntur CCLXXII milia armatorum lectissima. (16) His repente silva erumpentibus exercitus Caesaris perturbatus atque in fugam actus, plurimis suorum amissis tandem hortatu ducis restitit victoresque adgressus usque ad internecionem paene delevit.

VARIANTEN. — 2. legationibus *L*. — 3. gallea transalbina *D*. — 5. suae tonius *R*. — 7. aduersum *D*. — 8. quarum *D*. — distributa *R*. — haec copia *L*. — bellouagui *P R*, bellouacui *L*, bellobagui *D*. — 9. uirtutis *L*. — 10. suessones *P R D*, suessonos *L*. — 11. nerui *R D*. — adeos *D*. — 13. iocunditas *P R*. — offeret *D*. — 14. atrebates *R*, atrebatis *L*, atrabates *D*. — 15. menapii *D*, menapi *L P R*. — uelocases *D*. — 16. aduatuci *D*, atuatuti *L*, atuati *P*, attuati *R*. — condurses *P R*, condurres *D*, condureses *L*. — 17. caemanni *R*. — 19. exercitus caesaris *ontbr. in D*. — pertubbatus *D*. — 20. ortatu *P R*. — 21. internicionem *P*, internitionem *R D*.

AANTEEKENINGEN. — Caesar krijgt het commando in Gallië, 59 vóór Christus. — De nederlaag der Belgae, 57 vóór Christus.

Bronnen: (1) Eutropius VI 17; Livius, Epitome (verg. Periocha 103). — (11–14) Caesar, Bellum Gallicum II 1, 4 en 15. — (16) Caesar, Bellum Gallicum II 19, 25, 26 en 28.

(1) is gebruikt door Beda, Historia ecclesiastica I 2. — (11–16) is gebruikt door Paulus, Historia Romana 140–141.

1. *Anno - consulibus*, 59 vóór Christus.

5. *Suetonius Tranquillus*; verg. Reifferscheid, Suetonii reliquiae, blz. 471. Orosius schijnt Caesar's Commentarii voor een werk van Suetonius te houden.

7. *post haec*, na de oorlogen tegen de Helvetii en Ariovistus in het jaar 58.

18. *CCLXXII milia*. — Orosius heeft waarschijnlijk zelf de optelsom gemaakt maar in werkelijkheid zijn het te zamen 282000 man.

Orosius, Historiae VI 8

(6) Igitur Caesar cum iam pacatas universas Galliarum gentes putaret, ad novum et maximum bellum retractus est. (7) Namque dum P. Crassus adulescens cum legione septima Oceano tenus apud Andicavos hiemat, Veneti ceterique confines repente in arma coniurant, legatos Romanorum vinciunt eosque ita demum se reddituros, si obsides suos recipiant, Romanis indicant. (8) Socios sibi ad id bellum Osismos Lexovios Namnetes Ambivaritos Morinos Diablintes et Menapios adsciscunt; auxilia quoque a Britannia arcessunt. – – –

(23) Caesar Germanos, qui Rhenum cum immensis copiis transmiserant, simul et totas Gallias subicere sibi parabant, bello adortus usque ad internecionem cecidit. Quorum fuisse numerum ad quadringenta quadraginta milia ferunt.

VARIANTEN. — 1. pactas *D*. — gallearum *D*. — 2. retractatus *L*. — 3. adulicens *D*. — andicauos *L P R*, andigabos *D*. — ueneti *L R*, uenetii *P*, uenedici *D*. — 5. se *ontbr. in L*. — 6. osismos *L*, ossismos *P R*, osissimus *D*. — lexobios *D*. — namnetes *L P R*, namneter *D*. — ambiuanitos *L*, ambiuaritas *P R*, ambibaritos *D*. — morenos *D*. — 7. brittania *P R D*. — arcissunt *D*. — 8. germonos *R*. — inmensis *P R*. — 9. internicionem *P*, internitionem *R D*. — 10. caecidit *P R D*. — numerum ad, numerus *D*.

AANTEEKENINGEN. — De Morini en Menapii sluiten een verbond met de Veneti en andere stammen tegen Caesar in het jaar 56 vóór Christus. — Caesar verslaat de Tencteren en Usipeten in 55 vóór Christus.

Bronnen: (6–8) Caesar, Bellum Gallicum III 9. — (23) Caesar, Bellum Gallicum IV 1 en 15.

Orosius, Historiae VI 9, 1—2

(1) Tunc Caesar in Germaniam facto ponte transgreditur, Sugambros et Ubios obsidione liberat; Suebos maximam et ferocissimam gentem, quorum esse centum pagos et populos multi prodidere, totamque Germaniam adventu suo terret; mox in Galliam rescisso ponte concedit. (2) Inde ad Morinos venit, unde in Britanniam proximus et brevissimus transitus est.

VARIANTEN. — 1. sugambros *L* R^2, sugrambros *P* R^1, sygambros *D*. — et ubios, etutuuios *L*, et ut ubios *P R*, fetubios *D*. — 2. suebos *P R*, suebus *D*, sueuos *L*. — 3. cento *D*. — prodideret *D*. — 4. recisso *D*. — a morinus *D*. — 5. brittaniam *P R*, britaniam *D*.

AANTEEKENINGEN. — Caesar gaat over den Rijn en begeeft zich naar de Morini om naar Britannia over te steken, 55 vóór Christus.

Bronnen: (1) Caesar, Bellum Gallicum IV 16–19. — (2) Caesar, Bellum Gallicum IV 21.

Orosius, Historiae VI 10

(1) Exim Caesar a Britannis reversus in Galliam postquam legiones in hiberna misit, repentinis bellorum tumultibus undique circumventus et conflictatus est. Namque Ambiorix cum Eburonibus et Aduatucis conspirans, animatus Treverorum consilio Cottam et Sabinum legatos apud Eburonas cum tota funditus legione insidiis circumventos interfecit. (2) Ambiorix hac victoria elatus Aduatucos et Nervios plurimosque alios raptim ad arma contrahit atque ad Ciceronem legatum, qui similiter tunc legioni in hibernis praeerat, contendit. - - (8) - - (*Caesar*) Gallos vastissima caede confecit. (9) Nam

sexaginta milia tunc fuisse referuntur, e quibus pauci per paludes invias evaserunt.

(10) Indutiomarus Treverorum princeps, magnas armatorum copias habens, postquam de consensu totius Galliae certior redditus est, Labieni castra legionemque cui is praeerat, quod facile factu arbitrabatur, delere statuit ac deinde Eburonibus Nerviisque coniunctus ad opprimendum Caesarem pergere. – – –

(14) Igitur Caesar, priusquam in unum hostium copiae coirent, ineunte vere adgredi trepidos et opprimere sparsos in suis finibus parat. Primum itaque Nerviorum fines diripit, praedam vero, quae copiosissima erat, exercitui permittit. (15) Deinde Menapios, qui sibi propter inmensas paludes atque inpeditissimas silvas munitissimi videbantur, tribus agminibus invadit nimiaque caede vulgo agitata residuos supplices in deditionem recepit. – – –

(17) Caesar ulcisci mortem Sabini et Cottae legatorum volens, Ambiorigem et Eburones deletae legionis auctores, postquam in Arduennam silvam refugisse conperit, – – (19) – – omnem Galliam per nuntios invitat, ut quique secundum placitum suum reconditas in Arduenna silva praedas quaerant diripiantque. (20) Quo facto Gallis utrimque morientibus maximas Romanorum iniurias sine cuiusquam Romani discrimine vindicavit.

VARIANTEN. — 1. exin *R.* — a *ontbr. in D.* — brittanis *P R D.* — 2. hibernam *D,* hibernia *P R.* — 3. ambior ex *D.* — eburonatibus *hss.* — atuatucis *L P R D.* — conspiratus *P R.* — 4. trirorum *D.* — 5. ac *D.* — 6. sublatus *Caesar.* — atuatucos *L P R D.* — plurimosquae *P.* — ad *L,* in *P R D,* ad arma concurrunt *Caesar.* — 7. legioni *ontbr. in D.* — 9. inuia *D.* — 11. indutiomare *P,* inditio marus *R.* — treuerorum *S P R,* triuerorum *D,* treuirorum *L.* — 12. lauieni *P R.* — 13. cui is *P,* cui *D.* — factum *P R.* — arbitrauatur *S.* — 14. neruisque *P R D.* — coniunctis *R.* — 15. cohirent *P R,* coierent *D.* — 16. uere *L D,* uerno *S P R.* — aggredi *R.* — 18. menapos *L S P R D.* — immensas *D.* — adque *S P R.* — 19. impeditissimas *D.* — 20. agitare *P R.* — subplices *R.* — 21. cotae *R.* — ambioregem *L P D.* — 22. eborones *D.* — 24. arduena *D.* — sibia *L.*

AANTEEKENINGEN. — De opstand der Eburones onder Ambiorix, de ondergang der troepen van Sabinus en Cotta, de belegering en het ontzet van Quintus Cicero. — Indutiomarus, vorst der Treveri, sluit een verbond met de Eburones en Nervii, 54 vóór Christus. — Caesar verwoest het land der Nervii, Menapii en Eburones, 53 vóór Christus.

Bronnen: (1–2) Caesar, Bellum Gallicum V 23–24 en 26–39. — (8–9) Caesar, Bellum Gallicum V 49 en 52. — (10) Caesar, Bellum Gallicum V 55–56. — (14–15) Caesar, Bellum Gallicum VI 2–3 en 5–6. — (17) Caesar, Bellum Gallicum VI 29. — (19–20) Caesar, Bellum Gallicum VI 34.

14. *Eburonibus Nerviisque coniunctus.* — Caesar, Bellum Gallicum V 56: *Nervios Aduatucosque.*

Orosius, Historiae VI 11, 15

(15) Igitur cum pacatam esse universam Galliam Caesar neque ausuram fore ad aliquos adspirare motus arbitraretur, legiones in hiberna dimisit, ipse tamen Ambiorigis fines, qui tot bella excitaverat, horrenda hominum strage vastavit.

Varianten. — 1. igitur *ontbr. in D.* — 2. ad, aut *P R.* — 3. ambiorigis *G,* abiorigis *L P R,* ambianorum regis *D.* — exercitauerat *D.*

Aanteekeningen. — Caesar laat het land van Ambiorix verwoesten, 51 vóór Christus.

Bron: Hirtius, Bellum Gallicum VIII 24–25.

Orosius, Historiae VI 21

(12) - - Claudius Drusus, privignus Caesaris, Galliam Raetiamque sortitus maximas fortissimasque gentes Germaniae subegit. - - (14) - - Maximi Germaniae populi per diversos duces vel superati vel repressi vel etiam obiectu maximorum fluminum, Rheni Danuviique, seclusi sunt. (15) Drusus in Germania primum Usipetes, deinde Tencteros et Cattos perdomuit. Marcomannos paene ad internecionem cecidit. (16) Postea fortissimas nationes et quibus natura vires, consuetudo experientiam virium dabat, Cheruscos Suebos et Sygambros, pariter uno bello sed etiam suis aspero superavit. - - -

(22) Quibus etiam diebus (*Caesar Augustus*) multa per se multaque per duces et legatos bella gessit. Nam inter ceteros et Piso adversum Vindelicos missus est; quibus subactis victor ad Caesarem Lugdunum venit. (23) Pannonios novo motu intumescentes Tiberius privignus Caesaris cruentissima caede delevit. (24) Idemque continuo Germanos bello arripuit, e quibus quadraginta milia captivorum victor abduxit. - - -

(26) Sub eodem vero tempore Quintilius Varus cum tribus legionibus a Germanis rebellantibus, mira superbia atque avaritia in subiectos agens, funditus deletus est. (27) Quam reipublicae cladem Caesar Augustus adeo graviter tulit, ut saepe per vim doloris caput parieti conlidens clamaret: 'Quintili Vare, redde legiones.'

Varianten. — 1. raetiamque *L,* rethiamque *P R,* retiamquae *D.* — 3. repressi *G,* depressi *L,* oppressi *P R,* pressi *D.* — abietu *R.* — 4. danubiique *R.* — 5. primum *P R,* primo *L D.* — susipetes *L P R D.* — thencteros *P R,* checnteros *L,* chenterus *D.* — catthos *L,* chattos *P R,* chactus *D.* — 6. internicionem *P D.* — caecidit *P D.* — 7. suebus *D.* — 8. syggambros *D.* — 10. per duces, duces *D.* — bellaque *L.* — uindelicos *G,* uendilicos *L,* uendilicios *P,* uendi licios *R,* uendelicus qui *D.* — 11. pannonius *L D.* — 13. quadragenta *D,* XL *P R.* — 16. misera *R.* — adque *P R.* — subiectus *D.* — 17. adeo, abeo *D.* — 18. capud *R D.* — paraeti *P.* — conledens *D.* — 19. uarre *L.*

Aanteekeningen. — Oorlogen tegen de Germanen onder Augustus. — Oorlogen van Drusus; Riese III 65. — Augustus in Lyon; Riese III 52. — Oorlog van Tiberius tegen de Sygambren; Riese III 63. — Nederlaag van Varus; Riese III 112.

Bronnen: (12) waarschijnlijk Livius, Epitome 135. — (14–16) Florus IV 12, 22–25. — (22) Livius, Epitome 137 of 138. — (23–24) Eutropius VII 9; Suetonius, Tiberius 9. — (26–27) Florus IV 12, 31; Suetonius, Augustus 23 en Tiberius 17.

11. *ad Caesarem Lugdunum.* — Over het verblijf van Augustus in Lyon verg. Cassius Dio LIV 25.

Orosius, Historiae VII 4, 3

(3) Quarto imperii eius (*Tiberii Caesaris*) anno Germanicus, Drusi filius Caligulae pater, de Germanis, ad quos ab Augusto sene missus fuerat, triumphavit.

Aanteekeningen. — Triumf van Germanicus in 17 na Christus. — Riese IV 69.

Orosius, Historiae VII 5, 5

(5) (*Gaius Caesar Caligula*) magno et incredibili apparatu profectus quaerere hostem viribus otiosis, Germaniam Galliamque percurrens, in ora Oceani circa prospectum Britanniae restitit.

Varianten, — 1. apparato *D.* — 3. brittaniae *R.*

Aanteekeningen. — Veldtocht van Keizer Gaius naar Germanië, 39. — Riese IV 96.

Bron: Suetonius, Gaius Caesar 43–49.

2. *in ora Oceani*; verg. Cassius Dio LIX 25, 1.

Orosius, Historiae VII 8, 6

(6) Otho cum, Galba et Pisone Romae interfectis, inter tumultus caedesque invasisset imperium ac mox creatum imperatorem in Gallia per Germanicas legiones Vitellium conperisset, bellum civile molitus tribus primum levibus proeliis, hoc est uno apud Alpes, alio circa Placentiam, tertio circa locum, quem Castores vocant, contra Vitellianos duces congressus victor exstitisset, quarto apud Bedriacum proelio cum animadvertisset suos vinci, mense tertio quam imperare coeperat, sese interfecit.

Varianten. — 2. gismanicas *D.* — 3. comperisset *R*, cumperisset *D.* — 4. proheliis *D.* — unum *D.* — 5. castoris *D*, pastores *R*[1]. — extitisset *P R*, extetisset *D.* — 6. et quartum *D.* — hedriacum *P R.* — proelium *D.*

Aanteekeningen. — Vitellius wordt in Germanië tot keizer uitgeroepen. Dood van Otho. — Riese V 24.

Bronnen: Eutropius VII 17; Suetonius, Otho 9–11.

Orosius, Historiae VII 12, 2

(2 *Traianus*) apud Agrippinam Galliae urbem insignia sumpsit imperii. Mox Germaniam trans Rhenum in pristinum statum reduxit.

Varianten. — 1. agripinam *R.* — sumsit *P.*

Aanteekeningen. — Traianus neemt de keizerlijke waardigheid aan te Keulen. Hij herstelt het Romeinsche gezag aan de overzijde van den Rijn. — Riese VII 7.

Bron: Eutropius VIII 2.

Orosius, Historiae VII 22

(7) – – – Germani ulteriores abrasa potiuntur Hispania. – – –
(10) Postumus in Gallia invasit tyrannidem, multo quidem rei publicae commodo, nam per decem annos ingenti virtute ac moderatione usus et dominantes hostes expulit et perditas provincias in pristinam faciem reformavit; seditione tamen militum interfectus est.

Varianten. — 1. abrasam *D*. — hispaniam *D*. — 2. postumius *P R*. — 3. decim *D*, X *R*.

Aanteekeningen. — Postumus, 258–268, herstelt het Romeinsche gezag in Gallië. — Riese VIII 74 en 88.
Bron: Eutropius IX 8 en 9.
1. *Germani*. — Volgens Aurelius Victor, Caesares 33, 3, waren het *Franci*; verg. Krom, De populis Germanis, blz. 42. — Verg. Orosius VII 41, 2.

Orosius, Historiae VII 24, 2

(*Probus*) Gallias iam dudum a barbaris occupatas per multa et gravia proelia deletis tandem hostibus ad perfectum liberavit.

Aanteekeningen. — Probus herstelt het Romeinsche gezag in Gallië. — Riese VIII 136.
Bron: Eutropius IX 17.

Orosius, Historiae VII 25, 2—3

(2 *Diocletianus*) cum in Gallia Amandus et Aelianus collecta rusticanorum manu, quos Bacaudas vocabant, perniciosos tumultus excitavissent, Maximianum cognomento Herculium Caesarem fecit misitque in Gallias. Qui facile agrestium hominum imperitam et confusam manum militari virtute conposuit. (3) Deinde Carausius quidam, genere quidem infimus, sed consilio et manu promptus, cum ad observanda Oceani litora, quae tunc Franci et Saxones infestabant, positus plus in perniciem quam in provectum reipublicae ageret, ereptam praedonibus praedam nulla ex parte restituendo dominis sed sibi soli vindicando accendit suspicionem, quia ipsos quoque hostes ad incursandos fines artifici neglegentia permitteret. Quamobrem a Maximiano iussus occidi, purpuram sumpsit ac Britannias occupavit.

Varianten. — 1. in *ontbr. in D*. — helianus *P R*, ealianus *D*. — 2. pernitiosos *R*. — 4. inperitam *P R*. — composuit *P R*. — 5. quidem *D*. — 6. promtus *P*. — franchi *P*. — 7. provectu *D*, profectum *P*. — egerit *D*. — 8. erepta *D*. — 9. accendens *P R D*, addens *G*. — suspitionem *R*. — quoque *ontbr. in D*. — incurrendus *D*. — 11. pupuram *R*. — sumsit *P*. — brittanias *D*.

Aanteekeningen. — Maximianus bedwingt den opstand der Bacaudae in Gallië. — Carausius verjaagt de Frankische en Saksische zeeroovers, neemt het purper aan en vlucht naar Britannië, 287–289. — Riese IX 3 en 4.
Bron: Eutropius IX 20–21.

Orosius, Historiae VII 29, 15

(15 *Constantius)* Silvano interfecto Iulianum patruelem suum, Galli fratrem, Caesarem creatum misit ad Gallias. Itaque Iulianus Caesar eversas oppressasque ab hoste Gallias strenuissime in integrum restituit, Alamannorum parvis copiis magnam multitudinem fudit, Rheno Germanos revinxit.

VARIANTEN. — 3. hoste *D*, hostibus *P R*. — intergrum *P*. — 4. germanus *D*. — reuincxit *R*, reuixit *D*.

AANTEEKENINGEN. — Iulianus onderwerpt Gallië en jaagt de Germanen over den Rijn. — Riese X 8.
Bron: Eutropius X 14.

Orosius, Historiae VII 32, 10

(10) Valentinianus Saxones, gentem in Oceani litoribus et paludibus inviis sitam, virtute atque agilitate terribilem, periculosam Romanis finibus eruptionem magna mole meditantes in ipsis Francorum finibus oppressit.

VARIANTEN. — 1. gemtem *D*. — 2. inviis, inmis *D*. — adque *P R*. — ternbilem *D*.

AANTEEKENINGEN. — Valentinianus verslaat de Saksen, 370. — Riese XI 24.
Bron: Hieronymus, Chron. 2389; verg. Ammianus Marcellinus XXVIII 5.
Uit Orosius: Paulus Diaconus 280; Iordanis, Chron., p. 237 F; Isidorus, Origines IX 2, 100.

Orosius, Historiae VII 35, 12

(Arbogastes) cum adversus Theodosium collectis Gallorum Francorumque viribus exundavit, nixus etiam praecipuo culto idolorum, magna tamen facilitate succubuit.

VARIANTEN. — 1. francurumque *D*. — 2. facilitate *D G*, felicitate *P R*.

AANTEEKENINGEN. — Arbogastes met zijn Frankische troepen door Theodosius verslagen.
Bron: waarschijnlijk Augustinus, Civitas Dei V 26.

Orosius, Historiae VII 38, 1—4

(1) Comes Stilico, Vandalorum inbellis avarae perfidae et dolosae gentis genere editus, parvi pendens quod sub imperatore imperabat, Eucherium filium suum – – in imperium quoquo modo substituere nitebatur. (2) Quamobrem Alaricum cunctamque Gothorum gentem – – ad terendam terrendamque rempublicam reservavit. (3) Praeterea gentes alias copiis viribusque intolerabiles, quibus nunc Galliarum Hispaniarumque provinciae premuntur,

hoc est Alanorum Sueborum Vandalorum ipsoque simul motu inpulsorum Burgundionum, ultro in arma sollicitans, deterso semel Romani nominis metu suscitavit. (4) Eas interim ripas Rheni quatere et pulsare Gallias voluit sperans miser sub hac necessitatis circumstantia, quia et extorquere imperium genero possit in filium et barbarae gentes tam facile comprimi quam commoveri valerent.

VARIANTEN. — 1. uandilorum *P R*. — auare *D*. — perfide *R*. — dolose *R*. — 2. imperiom *R*, imperio *D*. — 4. halaricum *P R D*. — cunctarumque *P R*. — guthorum *D*. — terendam *eenige hss.*, terrendam *P R D*. — terrendamque *D*, terendamque *P R*. — 5. reseruabit *R*. — 6. praemuntur *P R D*. — 7. halanorum *P R D*. — sueuorum *P R D*. — uandalorum *D*, uandilorum *P R*. — impulsorum *R*. — 8. simel *D*. — 10. imperio *R*. — 11. gernero *D*. — possit *D*. — filiom *D*. — conprimi *P R*. — quam cum commoueri *D*.

AANTEEKENINGEN. — Stilico laat Germanen over den Rijn in Gallië toe, 406. — Riese XII 53. — Prosper, Chron. 406; Cassiodorus, Chron. 406; Hieronymus, Epistula 123, 16.

1. *Stilico*, magister militum in het westelijk rijk onder keizer Honorius.

Orosius, Historiae VII 40, 3

(3) Interea ante biennium Romanae inruptionis excitatae per Stiliconem gentes Alanorum, ut dixi, Sueborum Vandalorum multaeque cum his aliae Francos proterunt, Rhenum transeunt, Gallias invadunt directoque impetu Pyrenaeum usque perveniunt. Cuius obice ad tempus repulsae, per circumiacentes provincias refunduntur.

VARIANTEN. — 2. halanorum *P R D*. — sueborum *P R*, sueuorum *D G*. — uandolorum *D*, uandilorum *P R*. — 3. proderunt *D*. — galleas *D*. — 4. pyreneum *P R D*. — 5. diffunduntur *D*.

AANTEEKENINGEN. — De Germanen in Gallië. — Riese XII 58.

1. *Interea*, terwijl Alarik Rome veroverde, 24 Aug. 410.

Orosius, Historiae VII 41, 2

(2) Inruptae sunt Hispaniae, caedes vastationesque passae sunt. Nihil quidem novum, hoc enim nunc per biennium illud, quo hostilis gladius saeviit, sustinuere a barbaris, quod per ducentos quondam annos passae fuerant a Romanis, quod etiam sub Gallieno imperatore per annos propemodum duodecim Germanis evertentibus exceperunt.

VARIANTEN. — 1. uastacionisque *D*. — 2. nunc *ontbr. in D*. — quo, quod *D*. — saeuit *R*. — 3. sustinere *P R*. — ducendis *D*, CC *P R*. — passa *D*. — 4. duodicim *D*, XII *R*.

AANTEEKENINGEN. — Onder de regeering van Gallienus dringen Germanen

door tot Hispania. — Riese VIII 75. — Aurelius Victor, Caesares 33, 3; Eutropius IX 8, 2.

2. *nunc*, ten tijde van Orosius.

3. *per - annos*; verg. Orosius V 1, 6.

4. *sub - exceperunt*; verg. Orosius VII 22, 10. — De groote tocht der Franken had plaats onder Valerianus, waarschijnlijk in de jaren 253 of 255, en in 275 en 276.

---

90. — CONSTITUTIONES SIRMONDIANAE

CONSTITUTIONES SIRMONDIANAE, verzameling van 16 verordeningen van de keizers Constantinus (333) tot Valentinianus III (425), oorspronkelijk verzameld vóór het verschijnen van den Codex Theodosianus, aldus genaamd naar den eersten uitgever Jac. Sirmond (wiens uitgaaf verscheen te Parijs in 1631).

HANDSCHRIFTEN, onder anderen:

D = Parijs, *Bibl. Nationale*, lat. 12445, van de 9de of 10de eeuw.
O = Oxford, *Bodleian Library*, Selden. B 16, van de 12de eeuw.
Y = Berlijn, *Staatsbibliothek*, Phillippsianus 1741, van de 10de eeuw.
Z = Berlijn, *Staatsbibliothek*, Phillippsianus 1745, van de 7de of 8ste eeuw.

UITGAAF: — Th. Mommsen en P. M. Meyer (Berlijn, 1905).

Constitutiones Sirmondianae

6. Imperatores Theodosius Augustus et Valentinianus Caesar Amatio viro illustrissimo praefecto praetorio Galliarum. – – – Data VII Id. Iulias
3 Aquileiae Domino Nostro Theodosio Augusto XI et Valentiniano consulibus.

VARIANTEN. — 1. thoedosius *Z*. — a(ugustus) *ontbr. in Z Y D O*. — caesar, augusti *O*. — 3. aquileiae, constantinopoli *Z Y D*.

AANTEEKENINGEN. — Amatius (hier alleen genoemd), *praefectus praetorio Galliarum*, 9 Juli 425.

---

91. — CODEX THEODOSIANUS

CODEX THEODOSIANUS, officieele verzameling van de verordeningen der keizers van Constantinus I tot Theodosius II, *ius principale*, uitgevaardigd 15 Febr. 438, bestaande uit 16 boeken, ons slechts gedeeltelijk bewaard.

Th. Mommsen, *Das theodosianische Gesetzbuch. Gesammelte Schriften*, II, blz. 371 en volg. — Jörs, *Realencyclopädie*, IV, 170. — P. Krüger, *Geschichte der Quellen und Literatur des römischen Rechts*, blz. 285 en volg.

UITGAVEN. — G. Haenel, *Corpus iuris antejustiniani*, II (Bonn, 1842). — Th. Mommsen en P. M. Meyer (Berlijn, 1905). — P. Krüger, I (Berlijn, 1923). — *Excerpten* bij Dom Bouquet, Recueil des historiens, blz. 745–769.

HANDSCHRIFTEN met den volledigen tekst:
R = Parijs, *Bibl. Nationale*, lat. 9643, van de 6de of 7de eeuw.
T = Turijn, *Bibl. Nazionale*, ms. II 2, van de 5de of 6de eeuw (in 1904 verbrand).
V = Rome, *Bibl. Vaticana*, Reginae lat. 886, van de 6de eeuw.

HANDSCHRIFTEN van den verkorten tekst:
A = Milaan, *Bibl. Ambrosiana*, C 29 inf., van de 11de eeuw.
B = Maihingen, *Bibl. Wallerstein*, I 2, van de 10de eeuw.
C = Bazel, *Univ. Bibliothek*, C III. 1, copie van den *Murbacensis*.
E = Ivrea, *Bibl. Capitolare*, ms. 35 *(Eporediensis)*, van de 9de eeuw.
G = Gotha, *Landesbibliothek*, fol. 84, van de 9de eeuw.
H = Leon, *Bibl. der Cathedraal*, ms. 15, van de 9de eeuw.
K = Parijs, *Bibl. Nationale*, n. acq. lat. 1631 *(Aurelianensis)*, van de 10de eeuw.
L = Parijs, *Bibl. Nationale*, lat. 4403, van de 8ste of 9de eeuw.
M = München, *Staatsbibliothek*, ms. 22501, van de 7de eeuw.
N = Parijs, *Bibl. Nationale*, lat. 4404, van de 9de eeuw.
O = Oxford, *Bodleian Library*, Selden. B 16, van de 12de eeuw.
P = Berlijn, *Staatsbibliothek*, Phillipps. 1761, van de 6de eeuw.
S = Parijs, *Bibl. Nationale*, lat. 4405, van de 9de eeuw.
Brev. = Breviarium of Lex Romana.
Burg. = Lex Romana Burgundionum.

Codex Theodosianus

I 5, 11. — Imperatores Arcadius et Honorius Augusti Vincentio praefecto praetorio. – – – Data III Id. Febr. Mediolano Honorio Augusto IIII et Eutychiano consulibus.

I 15, 15. — Imperatores Arcadius et Honorius Augusti ad Vincentium praefectum praetorio. – – – Data XIIII K. Iul. Mediolano Stilichone et Aureliano consulibus.

I 16, 12. — Imperatores Valentinianus Valens et Gratianus Augusti ad Viventium praefectum praetorio. – – – Data Kal. Apr. Treviris Valentiniano n(obilissimo) p(uero) et Victore consulibus.

IV 23, 1. — Imperatores Arcadius et Honorius Augusti Vincentio praefecto praetorio Galliarum. – – – Data III Kal. Iul. Mediolano Stilichone et Aureliano consulibus.

V 1, 4. — Imperatores Valentinianus Theodosius et Arcadius Augusti Constantiano praefecto praetorio Galliarum. – – – Data V Kal. Mart. Mediolano Timasio et Promoto consulibus.

VI 2, 16. — Imperatores Arcadius et Honorius Augusti Florentio praefecto praetorio. – – – Data XVIII Kal. Oct. Olybrio et Probino consulibus.

VI 26, 5. — Imperatores Valentinianus Theodosius et Arcadius Augusti Constantio praefecto praetorio. – – – Data VI Id. Nov. Treviris Timasio et Promoto viris clarissimis consulibus.

VI 28, 2. — Imperatores Gratianus Valentinianus et Theodosius Augusti ad Probum praefectum praetorio. – – – Proposita IIII Id. Mart. Hadrumeto Dominis Nostris Gratiano Augusto V et Theodosio Augusto I consulibus.

VI 35, 10. — Imperatores Gratianus Valentinianus et Theodosius Augusti ad Probum praefectum praetorio. – – – Data V Kal. Iul. Aquileia Gratiano V et Theodosio I Augustis consulibus.

VII 1, 3. — Imperator Constantius Augustus ad Titianum praefectum praetorio. – – – Data III Kal. Iun. Limenio et Catullino consulibus.

VII 1, 9. — Imperatores Valentinianus et Valens Augusti ad Iovinum magistrum equitum. Tam duces quam etiam comites et quibus Rheni est mandata custodia sinceritas tua protinus admonebit, ut neque regalibus neque legatis sua milites iumenta suppeditent. – – – Data IIII Kal. Feb. Remis Lupicino et Iuvino consulibus.

VII 8, 6. — Arcadius et Honorius Augusti Vincentio praefecto praetorio. – – – Data XVI Kal. Feb. Mediolano Stilichone et Aureliano viris clarissimis consulibus.

VII 13, 5. — Imperatores Valentinianus et Valens Augusti ad Viventium praefectum praetorio Galliarum. – – – Data VI Kal. Mai. Treviris Valentiniano et Valente Augustis consulibus.

VII 14, 1. — Imperatores Arcadius et Honorius Augusti Vincentio praefecto praetorio. – – – Data XI Kal. Mart. Mediolano Honorio Augusto IIII et Eutychiano consulibus.

VII 18, 10. — Imperatores Arcadius et Honorius Augusti Vincentio praefecto praetorio Galliarum. – – – Data XVI Kal. Iun. Mediolano Stilichone et Aureliano viris clarissimis consulibus.

VIII 5, 30. — Imperatores Valentinianus Valens et Gratianus Augusti ad Viventium praefectum praetorio. – – – Data VIIII Kal. Oct. Valentiniano et Valente II Augustis consulibus.

VIII 5, 35. — Imperatores Valens Gratianus et Valentinianus Augusti ad Auxonium praefectum praetorio. – – – Data XII Kal. Mai. Treviris Valente VI et Valentiniano II Augustis consulibus.

VIII 5, 58. — Imperatores Arcadius et Honorius Augusti Vincentio

praefecto praetorio. – – – Data XII Kal. Mart. Mediolano Honorio Augusto IIII et Eutychiano consulibus.

VIII 5, 61. — Imperatores Arcadius et Honorius Augusti Vincentio praefecto praetorio. – – – Data V Id. Dec. Mediolano Stilichone et Aureliano consulibus.

VIII 7, 9. — Imperatores Valentinianus et Valens Augusti ad Germanianum praefectum praetorio. – – – Data VII Id. April. Remis Gratiano et Dagalaifo consulibus.

VIII 7, 10. — Imperatores Valentinianus et Valens ad Viventium praefectum praetorio. – – – Data XVI Kal. Iun. Conplati Valentiniano n(obilissimo) p(uero) et Victore consulibus.

IX 6, 1. — Imperatores Valens Gratianus et Valentinianus Augusti ad Maximinum praefectum praetorio. – – – Proposita Id. Mart. Valente V et Valentiniano Augustis consulibus.

IX 6, 2. — Idem Augusti ad Maximinum praefectum praetorio. – – – Data Id. Mart. Valente V et Valentiniano Augustis consulibus.

IX 19, 4. — Imperatores Valens Gratianus et Valentinianus Augusti ad Maximinum praefectum praetorio. – – – Proposita Romae XVI Kal. Mai. Valente V et Valentiniano consulibus.

IX 20, 1. — Imperatores Valens Gratianus et Valentinianus Augusti ad Antonium praefectum praetorio. – – – Data prid. Id. Ian. Treviris Valente VI et Valentiniano II Augustis consulibus.

IX 24, 3. — Imperatores Valentinianus Valens et Gratianus Augusti ad Maximinum praefectum praetorio. – – – Data XVIII Kal. Dec. Gratiano Augusto III et Equitio consulibus.

IX 35, 2. — Imperatores Valentinianus Valens et Gratianus Augusti ad Antonium praefectum praetorio Galliarum. – – – Data XV Kal. Octob. Treviris Valente V et Valentiniano Augustis consulibus.

X 17, 1. — Imperatores Valentinianus Valens et Gratianus Augusti ad Viventium praefectum praetorio Galliarum. – – – Data III Non. Nov. Treviris Valentiniano n(obilissimo) p(uero) et Victore consulibus.

XI 1, 26. — Imperatores Arcadius et Honorius Augusti Vincentio praefecto praetorio Galliarum. – – – Dat. XIII Kal. Iul. Mediolano Theodoro viro clarissimo consule.

XI 10, 1. — Imperatores Valentinianus Valens et Gratianus Augusti ad Viventium praefectum praetorio. – – – Data X Kal. Mart. Treviris Valentiniano n(o)b(ilissimo) p(uero) et Victore consulibus.

XI 29, 3. — Imperatores Valentinianus et Valens Augusti ad Viventium praefectum praetorio. – – – Data III Kal. Ian. Treviris Valentiniano et Valente consulibus.

XI 30, 30. — Imperator Iulianus Augustus ad Germanianum praefectum praetorio. – – – Emissa XV Kal. Ian. Mamertino et Nevitta consulibus.

XI 31, 7. — Imperatores Gratianus Valentinianus et Theodosius Augusti ad Siburium praefectum praetorio. – – – Data III Non. Dec. Treviris Auxonio et Olybrio consulibus.

XII 1, 36. — Imperatores Constantius et Constans Augusti ad Titianum. – – – Data prid. Kal. Iul. Treviris Placidio et Romulo consulibus.

XII 1, 75. — Imperatores Valentinianus Valens et Gratianus Augusti

ad Viventium praefectum praetorio. – – – Data IIII Kal. Iul. Treviris Gratiano Augusto II et Probo consulibus.

XII 1, 140. — Imperatores Arcadius et Honorius Augusti Theodoro praefecto praetorio. – – – Data XIII Kal. Febr. Olybrio et Probino consulibus.

XII 1, 171. — Imperatores Honorius et Theodosius Augusti Dardano praefecto praetorio Galliarum. – – – Data VII Id. Dec. Ravennae Honorio VIII et Theodosio III Augustis consulibus.

XII, 15, 1. — Imperatores Arcadius et Honorius Augusti Vincentio praefecto praetorio. – – – Data Id. Sept. Mediolano Theodoro consule.

XII 19. 1. — Imperatores Arcadius et Honorius Augusti Vincentio praefecto praetorio Galliarum. – – – Data III Kal. Iul. Mediolano Stilichone et Aureliano viris clarissimis consulibus.

XII 19, 2. — Idem Augusti Vincentio praefecto praetorio Galliarum. – – – Data III Kal. Iul. Mediolano Stilichone et Aureliano consulibus.

XII 19, 3. — Idem Augusti Vincentio praefecto praetorio Galliarum. – – – Data III Kal. Iul. Mediolano Stilichone et Aureliano consulibus.

XIII 1, 11. — Imperatores Gratianus Valentinianus et Theodosius Augusti ad Hesperium praefectum praetorio. – – – Data III Non. Iul. Aquileiae Auxonio et Olybrio consulibus.

XIII 3, 11. — Imperatores Valens Gratianus et Valentinianus Augusti Antonio praefecto praetorio Galliarum. – – – Data X Kal. Iun. Valente V et Valentiniano Augustis consulibus.

XIII 10, 4. — Imperatores Valentinianus et Valens Augusti ad Viventium praefectum praetorio Galliarum. – – – Data X Kal. Dec. Valentiniano et Valente Augustis consulibus.

XIII 10, 5. — Idem Augusti ad Florentium praefectum praetorio Galliarum. – – – Data III Non. Iun. Remis Lupicino et Iovino consulibus.

XIII 10, 6. — Idem Augusti et Gratianus Augustus ad Viventium praefectum praetorio. – – – Data III Kal. April. Treviris Valentiniano et Valente III Augustis consulibus.

XV 1, 31. — Imperatores Theodosius Arcadius et Honorius Augusti Rufino praefecto praetorio. – – – Data III Non. Iul. Constantinopoli Arcadio III et Honorio II Augustis consulibus.

XV 14, 8. — Imperatores Valentinianus Theodosius et Arcadius Augusti Constantiano praefecto praetorio Galliarum. – – – Data XVIIII Kal. Febr. Mediolano Timasio et Promoto viris clarissimis consulibus.

VARIANTEN. — 1. hon(orius) *T*, theod. *A*. — ppo *T*, ppm *A*. — 3. euticiano *T A*. — 4. uincium *A*. — 8. apr., febr. *K*. — trium *K E*. — 10. arc. et hon., hon. et theod. *N B G*. — uicentio *P*, uincenti *K*. — 11. preposito *O*. — gallie *N G*. — stilicone *vele hss*. — 14. constantiano *O P*, constantino *H N B G Burg.*, constantiniano *C M L S*. — praeposito *S*. — galliae *G*. — 20. constantiano *vulg*. — triueris *R*. — 24. theodosio I *R*. — 37. auriliano *R*. — 40. triberis *R*. — 46. stlichone *R*. — 47. auriliano *R*. — 52. auxonium *T*, ausonium *R*. — triueri *R*. — 56. et eutychiano, eucherio *T*. — 58. auriliano *R*. — 64. conplati – uictore *R*, constp ualano et ualente aa. *T*. — 67. Maximinum, maximum *hss*. — 69. impp. ualent. et theod. *Pithoeus*. — Maximinum, maximum *hss.*, florentio *O*. — 70. ualentiniano et ualente *O*. —

71. ualent. gratianus et ualens *G E C*. — 72. maximinum *V*, maximum *brev. Just.* — pfū *G C*, pū *Pithoeus*, ppm *E*. — 74. ualentinianus grat. et ualens *G*. — 75. triu. *T C P*, treberis *M*, tiberis *S*, triurum *N*. — 77. ualent. ualens et grat. *H*, ualens grat. et ualentinianus *V E C P M S*. — 78. maximinum *V*, maximum *brev.* — 79. equitio, aetio *P M S*. — 81. antoninum *T*. — 82. Treviris, triu. *T*. — 85. treu. *V*, treueris accepta *Vat. fr. 37*, rauennae *Codex Just.* — 96. ian. *hss.* iul. *Codex Just.* — 101. triueros *V*. — romylo *V*. — 112. conss. *V*. — 122. consss. *V*. — 124. ad Antonium *cod. Montispess. n. 306.* — 129. idem, impp. ualēnt. et ualens *Brev.*, ualens et ualent. *C*. — 130. Remis, rom. *N*. — iuuino *N C*, iubino *G*, luuino *S*. — 132. Treviris, triu. *V*.

Aanteekeningen. — Verordeningen der Romeinsche keizers, van Constantius en Constans tot Honorius en Theodosius II, gericht aan *praefecti praetorio Galliarum*, van 20 Juni 343 tot 7 Dec. 409, uit de verzamelingen van den Codex Theodosianus.

1. Vincentius, *praefectus praetorio* (*Galliarum*), 11 Febr. 398.

4. Vincentius, *p. p.* (*Galliarum*), 18 Juni 400.

8. Viventius, *praefectus praetorio* (*Galliarum*), 1 April 369.

10. Vincentius, *p. p. Galliarum*, 29 Juni 400; verg. Codex Just. XI 48, 14.

14. Constantianus, *p. p. Galliarum*, 25 Febr. 389; verg. Codex Just. VI 55, 9.

16. Florentius, *p. p.* (*Galliarum*), 14 Sept. 395.

20. Constanti(an)us, *p. p.* (*Galliarum*), 8 Nov. 389; verg. Codex Just. I 48, 3.

23. Probus, *p. p.* (*Galliarum*), 12 Maart 380; de datum kan niet juist zijn.

27. Probus, *p. p.* (*Galliarum*), 27 Juni 380 (?); de datum is waarschijnlijk niet juist.

29. Titianus, *p. p.* (*Galliarum*), 30 Mei 349; verg. Cod. Just. XII 35, 10.

31. Iovinus, *magister equitum*, krijgt een opdracht van Valentinianus en Valens, 29 Jan. 367.

36. Vincentius, *p. p.* (*Galliarum*), 17 Jan. 400; verg. Cod. Just. XII 40, 2.

39. Viventius, *p. p. Galliarum*, 26 April 368 (?), 370 (?) of 373 (?).

42. Vincentius, *p. p.* (*Galliarum*), 19 Febr. 398.

45. Vincentius, *p. p. Galliarum*, 17 Mei 400.

49. Viventius, *p. p.* (*Galliarum*), 23 Sept. 368.

52. Auxonius, *p. p.* (*Galliarum*), 20 April 378; verg. Codex Just. XII 50, 8; Lydus, De magistratibus III 10 = III 40.

54. Vincentius, *p. p.* (*Galliarum*), 18 Febr. 398; verg. Codex Just. XII 50, 16.

57. Vincentius, *p. p.* (*Galliarum*), 9 Dec. 400.

60. Germanianus, *p. p.* (*Galliarum*), 7 April 366.

63. Viventius, *p. p.* (*Galliarum*), 17 Mei 369.

67. Maximinus, *p. p.* (*Galliarum*), 15 Maart 376.

69. Maximinus, *p. p.* (*Galliarum*), 15 Maart 376.

72. Maximinus, *p. p.* (*Galliarum*), 16 April 376; verg. Codex Just. IX 22, 23.

75. Antonius, *p. p. Galliarum*, 12 Jan. 378; verg. Codex Just. IX 31, 1.

78. Maximinus, *p. p.* (*Galliarum*), 14 Nov. 374.

81. Antonius, *p. p.* (*Galliarum*), 17 Sept. 376; verg. Codex Just. IX 41, 6.

84. Viventius, *p. p. Galliarum*, 3 Nov. 369; verg. Codex Just. X 3, 5.

86. Vincentius, *p. p.* (*Galliarum*), 19 Juni 399.

90. Viventius, *p. p.* (*Galliarum*), 20 Febr. 369; verg. Codex Just. X 24, 1.

92. Viventius, *p.p.* (*Galliarum*), 30 Dec. 368 of 370; verg. Codex Just. VII 61, 2.
95. Germanianus, *p. p.* (*Galliarum*), 18 Dec. 362; verg. Codex Just. VII 67, 2.
98. Siburius, *p. p.* (*Galliarum*), 3 Dec. 379.
100. Titianus, (*p. p. Galliarum*), 30 Juni 343, verg. Codex Just. X 65, 4.
103. Viventius, *p. p.* (*Galliarum*), 28 Juni 371.
105. Theodorus, *p. p.* (*Galliarum*), 20 Jan. 397, 398 of 399; verg. Codex Just. X 32, 46.
108. Dardanus, *p. p. Galliarum*, 7 Dec. 412. — De dateering moest luiden: Honorio VIIII et Theodosio V Augustis consulibus.
111. Vincentius, *p. p.* (*Galliarum*), 13 Sept. 399.
113. Vincentius, *p. p. Galliarum*, 29 Juni 400, verg. Codex Just. XI 66, 6.
121. Hesperius, *p. p.* (*Galliarum*), 2 of 5 Juli 379.
124. Antonius, *p. p.* (*Galliarum*), 23 Mei 376.
126. Viventius, *p. p.* (*Galliarum*), 22 Nov. 368 of 370.
129. Florentius, *p. p.* (*Galliarum*), 3 Juni 367.
131. Viventius, *p. p.* (*Galliarum*), 30 Maart 370.
135. Rufinus, *p. p.* (*Galliarum*), 5 Juli 394; verg. Codex Just. VIII 11, 10.
138. Constantianus, *p. p. Galliarum*, 14 Jan. 389.

---

92. — EUCHERIUS

Eucherius, sedert ongeveer 434 bisschop van Lyon, overl. omstreeks 450, schreef onder anderen een bericht over den marteldood van het Thebaansche legioen, *Passio Agaunensium martyrum*, waarschijnlijk naar een ouderen tekst.

A. Gouilloud, *St. Eucher, Lérins et l'église de Lyon au Ve siècle* (Lyon, 1881).

Handschriften:
D = S. Gallen, *Stiftsbibliothek*, ms. 563, van de 9de of 10de eeuw.
P = Parijs, *Bibl. Nationale*, lat. 9550, van de 7de of 8ste eeuw.

Uitgaven. — C. Wotke, *Corpus scriptorum ecclesiasticorum latinorum*, XXXI (Weenen, 1894). — B. Krusch, *Monumenta Germaniae historica. Scriptores rerum Merovingicarum*, III (1896), blz. 20–41.

Eucherius, Passio Agaunensium martyrum

1. Sanctorum passionem martyrum, qui Agaunum glorioso sanguine inlustrant pro honore gestorum stilo explicamus. – – –

3 2. Sub Maximiano, qui Romanae reipublicae cum Diocletiano collega

imperium tenuit, per diversas fere provincias laniati aut interfecti martyrum populi. – – – Erat eodem tempore in exercitu legio militum qui Thebaei appellabantur. – – – Hi in auxilium Maximiano ab Orientis partibus acciti venerant, viri in rebus bellicis strenui et virtute nobiles, sed nobiliores fide; erga imperatorem fortitudine, erga Christum devotione certabant. – – – Cum et hi, sicut ceteri militum, ad pertrahendam Christianorum multitudinem destinarentur, soli crudelitatis ministerium detrectare ausi sunt. – – –

3. Agaunus sexaginta ferme milibus a Genavensi urbe abest, quattuordecim vero milibus distat a capite Lemanni lacus, quem influit Rhodanus. – – – Cognito Maximianus Thebaeorum responso praecipiti ira fervidus ob neglecta imperia decimum quemque ex eadem legione gladio feriri iubet. – – – Reliqua vero se militum multitudo mutuo sermone instigabat, ut in tam praeclaro opere persisteret.

4. Incitamentum tamen maximum fidei in illo tempore penes sanctum Mauricium fuit primicerium tunc, sicut traditur, legionis eius, qui cum Exuperio, ut in exercitu appellant, campi doctore et Candido senatore militum accedebant exhortando singulos et monendo fideliumque conmilitonum etiam martyrum exempla ingerens. – – –

5. Cum haec talia Maximianus audisset obstinatosque in fide Christi cerneret animos virorum, desperans gloriosam eorum constantiam posse revocari, una sententia interfici omnes decrevit et rem confici militum agminibus iubet. – – –

6. Victor autem martyr nec legionis eiusdem fuit neque miles, sed emeritae iam militiae veteranus. – – – Haec nobis tantum de numero illo martyrum conperta sunt nomina: id est beatissimorum Maurici, Exuperi, Candidi atque Victoris, cetera vero nobis quidem incognita, sed in libro vitae scripta sunt. Ex hac eadem legione fuisse dicuntur etiam illi martyres Ursus et Victor, quos Salodoro passos fama confirmat.

Varianten. — 1. Agaunum, illum locum *D.* — 2. stilo, illius *D.* — 4. fere *ontbr. in D.* — 5. thebei *D.* — 8. Christum, deum *D.* — 10. detraectare *P*, detractari *D.* — 11. Agaunus, locus ille agenuense *D.* — 12. limani *P.* — qui influit rodanum *D.* — 13. thebeorum *D.* — 14. ferire *D.* — 15. militum *ontbr. in D.* — 18. mauricii *D.* — eiusdem *P.* — 20. accedebat exortandos *D.* — fidelium *D.* — commilitones *D.* — 23. animas *D.* — 24. reuocare *D.* — 28. beatissimorum id est mauricii exsuperii *D.* — 31. salodoro *P*, saloduro *D.* — passus *D.*

Aanteekeningen. — De martelaars van het Thebaansche legioen, ten tijde van Maximianus. — Riese XIII 141.

1. *Agaunum*, een klooster bij S. Maurice in het Rhônedal.

3. *Maximiano*, keizer van 285 tot 305.

5. *Thebaei*, het Thebaansche legioen.

28. *Maurici*, etc. heiligen van het Thebaansche legioen, die vooral aan den Beneden-Rijn worden vereerd. — Stolle, *Das Martyrium der thebaeischen Legion* (Breslau, 1891). — R. Berg, *Der heilige Mauricius und die thebanische Legion* (Halle, 1896). — A. Dufourcq, *Etudes sur les gesta martyrum romains*, II (Paris, 1907).

31. *Salodoro*, Solothurn in Zwitserland.

93. — SOCRATES SCHOLASTICUS

Socrates, bijgenaamd Scholasticus, geb. te Konstantinopel omstreeks 380, schreef niet lang vóór het midden der 5de eeuw een kerkgeschiedenis, als een vervolg op Eusebius, van 305 tot 439, naar voortreffelijke bronnen bewerkt, waarin vele oorkonden zijn opgenomen.

G. Loeschcke, *Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche*, XVIII, 481–486.

Handschriften:
F = *Florentinus*, hs. te Florence, door Valesius gebruikt.
M = *Mediceus*, ander hs. te Florence, door Hussey gebruikt.

Uitgaven. — H. Valesius (Parijs, 1668). — Migne, *Patrologia Graeca*, LXVII, 29–842. — R. Hussey en W. Bright (Oxford, 1853, 1878, 1893). — *Excerpten* bij Dom Bouquet, Recueil des historiens, blz. 602–605; Cougny, Extraits des auteurs grecs, V, blz. 302–321.

Socrates, Historia ecclesiastica III 1, 25—35

Ὁ βασιλεὺς (Κωνστάντιος) μεταπεμψάμενος (Ἰουλιανὸν) κατέστησε καίσαρα· καὶ δοὺς αὐτῷ γυναῖκα τὴν ἀδελφὴν Ἑλένην ἐπὶ τὰς Γαλλίας κατὰ τῶν βαρβάρων ἀπέστειλεν. (26) Οἱ γὰρ δὴ βάρβαροι, οὓς ὁ βασιλεὺς Κωνστάντιος εἰς συμμαχίαν κατὰ Μαγνεντίου μικρὸν ἔμπροσθεν ἐμισθώσατο, εἰς οὐδὲν χρήσιμον κατὰ τοῦ τυράννου γενόμενοι τὰς Ῥωμαίων ἔφθειραν πόλεις· (27) καὶ ἐπειδὴ νέος ἦν τὴν ἡλικίαν, ἐκέλευσε μηδὲν αὐτὸν πράττειν δίχα γνώμης τῶν ἡγουμένων τοῦ στρατοῦ. Ὡς δὲ ἐκεῖνοι τῆς ἐξουσίας ταύτης λαβόμενοι ῥᾳθυμότερον τῶν πραγμάτων ἐφρόντιζον, καὶ διὰ τοῦτο τὰ βαρβάρων ἐπικρατέστερα ἦν, ὁ Ἰουλιανὸς τοὺς μὲν στρατηγοὺς εἴα τρυφαῖς καὶ πότοις σχολάζειν, τοὺς δὲ στρατιώτας προθυμοτέρους ἐποίησε, μισθὸν ὡρισμένον τῷ ἀνελόντι βάρβαρον ὑποσχόμενος. – – – (32) Ἰουλιανοῦ δὲ μεμψαμένου παρὰ βασιλεῖ τὴν ῥᾳθυμίαν τῶν στρατηγούντων, ἕτερος ἐπέμφθη στρατηγὸς ἡρμοσμένος τῇ προθυμίᾳ Ἰουλιανοῦ· ὃν ἔχων ὑπουργὸν θαρρῶν τοῖς βαρβάροις συνέβαλλεν. (33) Οἱ δὲ διεπρεσβεύοντο πρὸς αὐτόν, δεικνύντες ὡς τὰ βασιλέως γράμματα εἰς τὴν Ῥωμαίων χώραν παρεῖναι κελεύει αὐτοὺς καὶ τὰς ἐπιστολὰς ἐπεδείκνυον. (34) Ὁ δὲ τὸν μὲν πρεσβευτὴν δεσμώτην ἐποίησε· συμβάλλει δὲ τῷ πλήθει καὶ κατὰ κράτος νικᾷ. Καὶ τὸν βασιλέα τῶν βαρβάρων αἰχμάλωτον λαβὼν Κωνσταντίῳ ἔπεμψε. (35) Ταῦτα εὐτυχήσας ἀναγορεύεται ὑπὸ τῶν στρατιωτῶν βασιλεύς.

Varianten. — 2. *ἀδελφὴν κωνσταντίαν M*; *verg. Sozomenus V 2.* — 4. *πρόσθεν M.* — 5. *χρήσιμοι Valesius.* — 6. *τῶν M, ontbr. in overige hss.* — 15. *κελεύει παρεῖναι F M.*

AANTEEKENINGEN. — Iulianus in Gallië. — Riese X 11. — Sozomenus, Historia ecclesiastica V 1.

1. κατέστησε καίσαρα; Constantius verhief Iulianus tot Caesar 6 Nov. 355.

3. βάρβαροι; verg. Libanius, Oratio XVIII 33.

4. Μαγνεντίου, Magnentius, een Frank; hij had in 350 keizer Constans ten val gebracht en was in 353 door keizer Constantius overwonnen.

7. ἡγουμένων; verg. beneden τῶν στρατηγουμένων.

12. τῶν στρατηγούντων, Marcellus; verg. Ammianus Marcellinus XVI 7.

—. ἕτερος στρατηγὸς, Severus; verg. Ammianus Marcellinus XVI 10 en 11.

18. ἀναγορεύεται – βασιλεύς, Iulianus werd tot Augustus uitgeroepen te Parijs, Febr. 360.

---

94. — SOZOMENUS

SALAMANES HERMEIAS SOZOMENUS, geb. te Bethelia bij Gaza, schreef te Konstantinopel, waarschijnlijk tegen het midden der 5de eeuw, een kerkgeschiedenis; daarvan is het eerste deel, waar in twee boeken de geschiedenis van de Hemelvaart van Christus tot het jaar 323 werd behandeld, verloren; van het vervolg, van 324 tot 439, in 9 boeken, dat aan keizer Theodosius II is opgedragen, ontbreekt alleen het slot, met de geschiedenis der jaren 425 tot 439. Sozomenus heeft voor zijn geschrift het werk van Socrates gebruikt.

G. Loeschcke, *Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche*, XVIII, 541–547.

HANDSCHRIFTEN EN OUDE UITGAVEN:
B = Oxford, *Bodleian Library*, Baroccianus 142.
Genevensis = uitg. Genève, 1612.

UITGAVEN. — H. Valesius (Parijs, 1668). — Migne, *Patrologia Graeca*, LXVII, 843-1630. — R. Hussey (Oxford, 1860). — *Excerpten* bij Dom Bouquet, Recueil des historiens, blz. 605–607; Cougny, Extraits des auteurs grecs, V, blz. 322–345.

Sozomenus, Historia ecclesiastica II 6, 1

Ἤδη γὰρ τά τε ἀμφὶ τὸν Ῥῆνον φῦλα ἐχριστιάνιζον, Κελτοί τε καὶ οἳ Γαλατῶν ἔνδον τελευταῖοι τὸν Ὠκεανὸν προσοικοῦσι.

VARIANTEN. — 1. Κελτοὶ *verb. in* Κελτῶν *B*, Κελτοὶ *Christophorson Scaliger Valesius*, Κελτῶν *Stephanus Genevensis*. — *οἱ hss.*, *οἳ Hussey.*

Aanteekeningen. — Het Christendom in Noord-Gallië en aan den Rijn tot de Noordzee, omstreeks 300. — Riese IX 28.

2. ἔνδον; verg. II 24, 1: τοὺς ἔνδον τῶν καθ' ἡμᾶς Ἰνδῶν.

Sozomenus, Historia ecclesiastica V 1, 1—2

Ἐν τούτῳ δὲ Ἰουλιανὸς ὁ Καῖσαρ μαχῇ κρατήσας τῶν παρὰ τὸν Ῥῆνον ποταμὸν βαρβάρων, τοὺς μὲν ἐχειρώσατο, τοὺς δὲ ἐζώγρησε. Λαμπρὸς δὲ τηνικάδε φανεὶς καὶ ὑπὸ μετριότητος καὶ ἐπιεικείας κεχαρισμένος τοῖς στρατιώταις γεγονώς, ἀναγορεύεται πρὸς αὐτῶν σεβαστός. (2) Μηδὲν δὲ περὶ τούτου, ὡς εἰκός, πρὸς Κωνστάντιον παραιτησάμενος ἄρχοντας μὲν τοὺς ὑπ' αὐτοῦ χειροτονηθέντας ἤμειβεν· ἐπίτηδες δὲ καὶ τὰς ἐπιστολὰς ἀπεδείκνυ, δι' ὧν τοὺς βαρβάρους καλῶν κατὰ Μαγνεντίου, εἰς Ῥωμαίους ἤγαγεν.

Varianten. — 7. κατὰ, μετὰ *Scaliger*.

Aanteekeningen. — Iulianus in Gallië.

1. μαχῇ κρατήσας, in den slag bij Straatsburg, 357.

4. ἀναγορεύεται - σεβαστός; Iulianus is tot Augustus uitgeroepen te Parijs, Febr. 360.

---

95. — SALVIANUS

Salvianus presbyter, geb. ± 400, waarschijnlijk te Triër, leefde sedert 424 te Lerinum (Saint-Honorat) en later te Marseille, overl. na 470, schreef onder anderen een werk *De gubernatione Dei* in 8 boeken, samengesteld tusschen 440 en 450, waarin hij den rampzaligen toestand van zijn tijd trachtte te verklaren als een straf des hemels.

Lietzmann, *Realencyclopaedie*, 2[te] R. II, 2017.

Handschriften:

A = Parijs, *Bibl. Nationale*, lat. 13385 (uit Corbie), van de 10de eeuw.
B = Brussel, *Bibl. Royale*, ms. 10628, van de 13de eeuw.
T = Parijs, *Bibl. Nationale*, lat. 3791, van de 15de eeuw.
Bovendien is van belang de eerste uitgaaf (*ed. pr.*): Basel, 1530.

Uitgaven. — C. Halm, *Monumenta Germaniae. Auctores Antiquissimi*, I 1 (1877). — F. Pauly, *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum*, VIII (1883). — *Vertaling* van A. Helf (Kempten, 1877). — *Excerpten* bij Dom Bouquet, Recueil des historiens, blz. 779–782.

Salvianus, De gubernatione Dei IV 14, 67—68

Possunt enim nostra et barbarorum vitia esse paria, sed in his tamen vitiis necesse est peccata nostra esse graviora. Nam cum omnes, ut iam ante diximus, barbari aut pagani sint aut haeretici, ut de paganis, quia prior illorum error est, prius dicam, gens Saxonum fera est, Francorum infidelis, Gipidarum inhumana, Chunorum impudica, omnium denique gentium barbarorum vita vitiositas. (68) Sed numquid eundem reatum habent illorum vitia quem nostra? - -- numquid tam accusabilis Francorum perfidia quam nostra? - -- - Si perieret Francus, quid novi faciet, qui periurium ipsum sermonis genus putat esse non criminis?

Varianten. — 2. est necesse *ed. pr.* — iam ante *A*, ante iam *B T*. — 3. peior *ed. pr.* — 4. gypidarum *A*, gepidarum *B T*. — 5. hunonum *B*, et Hunnorum *ed. pr.*, et humnorum *T*. — barbararum *Rittershusius*. — vita, una *T*. — uitiosa *ed. pr.* — 6. quem *ed. pr.*, quae *A B T*, atque *Pauly*. — 7. perierat *A*, periret *B*, periuret *T ed. pr.* — 8. noui faciet *A*, novi faceret *B T*, ni faceret *ed. pr.*

Aanteekeningen. — De ondeugden van Saksen en Franken zijn minder te laken, daar zij geen Christenen zijn.

Salvianus, De gubernatione Dei IV 17, 81

17. (81) Quae cum ita sint, magna videlicet nobis praerogativa de nomine Christianitatis blandiri possumus, qui ita agimus ac vivimus, ut hoc ipsum, quod Christianus populus esse dicimur, obprobrium Christi esse videamur. At e diverso in paganis quid horum simile quae dicimus? Numquid dici de Chunis potest: ecce quales sunt, qui Christiani esse dicuntur? numquid de Saxonibus aut Francis: ecce quae faciunt, qui se adserunt Christi esse cultores?

Varianten. — 2. quia *T*. — ac *A B*, et *T ed. pr.* — hoc ipso *Pauly*. — 3. videatur *Halm*. — 5. hunis *B*, hunnis *T*, his *ed. pr.*

Aanteekeningen. — De ondeugden van de Franken en Saksen. — Riese XII 75.

Salvianus, De gubernatione Dei VII 15, 64

(64) Gothorum gens perfida sed pudica est, Alanorum impudica sed minus perfida, Franci mendaces sed hospitales, Saxones crudelitate efferi sed castitate mirandi: omnes denique gentes habent, sicut peculiaria mala, ita etiam quaedam bona.

Varianten. — 2. Frances *B T*. — 3. uenerandi *ed. pr.*

Aanteekeningen. — Ondeugden en deugden van Franken en Saksen. — Riese XII 82.

---

96. — PROSPER VAN AQUITANIË

PROSPER TIRO of TIRO PROSPER uit Aquitanië, geb. tegen het einde der 4de eeuw, overl. wellicht in 463, schreef onder anderen een kroniek, *Epitoma chronicon* of *Chronicon consulare*, in aansluiting bij de kroniek van S. Hieronymus en dit werk vervolgend van 379 tot 455 (den dood van Valentinianus III en de verovering van Rome door Geiserik). Van dit werk zijn verschillende redactie's bekend. Er bestaan ook eenige voortzettingen.

HANDSCHRIFTEN:

A r	=	Florence, *Bibl. Laurenziana*, S. Marci 638, van de 11de eeuw.
A s	=	Florence, *Bibl. Laurenziana*, XC 42 sup., van de 15de eeuw.
A t	=	Florence, *Bibl. Riccardiana*, ms. 321, van de 15de eeuw.
A u	=	Berlijn, *Staatsbibliothek*, Phillipps. 1879, van de 15de eeuw.
A v	=	Madrid, *Bibl. nacional*, F. 63, van de 15de eeuw.
B	=	Brussel, *Bibl. Royale*, ms. 1794, van de 10de eeuw.
C	=	Brussel, *Bibl. Royale*, ms. 5169, van de 9de eeuw.
D	=	Londen, *British Museum*, Add. 16974, van de 10de eeuw.
F	=	Leiden, *Universiteitsbibliotheek*, Scaliger 14 (*Freherianus*), van de 9de eeuw.
H	=	Copenhagen, *Kongelige Bibl.*, G. K. S. 454 (*Havniensis*), van de 12de eeuw.
L	=	uitg. van C. Labbaeus (Parijs, 1657).
M	=	Florence, *Bibl. Laurenziana*, LXV 35, van de 10de eeuw.
O	=	Escurial, *Real biblioteca*, R II 18 (*Ovetanus*), van de 7de eeuw.
P	=	Florence, *Bibl. Laurenziana*, LXVII 15 (*Poggianus*), van de 15de eeuw.
R p	=	Parijs, *Bibl. Nationale*, lat. 4860, van de 10de eeuw.
R v	=	Augsburg, *Staatsbibliothek*, ms. 223, van de 15de eeuw.
V	=	Rome, *Bibl. Vaticana*, Reginae lat. 2077, van de 6de eeuw.
X en *Y*	=	Limoges, *Bibl. publique*, ms. 1, van de 12de eeuw.
Z	=	Madrid, *Bibl. univ.*, ms. 134, van de 13de eeuw.

UITGAAF. — Th. Mommsen, *Monumenta Germaniae historica. Auctores antiquissimi*, IX: *Chronica minora*, I (Berlijn, 1892), blz. 341 en volg. — *Excerpten* bij Dom Bouquet, Recueil des historiens, blz. 624–635.

Prosper, Epitoma chronicon

406. — Arcadio VI et Probo. — Wandali et Halani Gallias traiecto Rheno ingressi II kal. Ianuarias.

3 428. — Felice et Tauro. — - - - Pars Galliarum propinqua Rheno, quam Franci possidendam occupaverant, Aetii [comitis] armis recepta.

VARIANTEN. — 1. uuandali *V*, uandali *meeste hss.*, ualdali *Ars.* — et thalani *M*, et thalanni *Y*, et alani *A L O Z X F P H B V.* — transiecto *V.* — reheno *B.* — 2. ingressi II kl. ianuar *M Y*, III kalendas ianuarias ingressi *R*, prid. k. ian. ingressi *meeste hss.*, ingressi sunt *V.* — 3. partes galliarum quas franci occupauerant aetius recepit *V.* — gauliarum *H.* — reheno *B.* — 4. occupauerunt *O H.* — aetii comitis armis recepta, ab aetio comite recepta *O R.* — etio comiti *Z.* — comitis *ontbr. in M Y.* — praecepta *A.*

AANTEEKENINGEN. — 406, inval der Germanen in Gallië. — Riese XII 54. — Verg. Cassiodorus, Chronica.

428, Aetius bezet Frankisch gebied. — Riese XII 68. — Verg. Cassiodorus, Chronica.

---

97. — CONSULARIA CONSTANTINOPOLITANA

CONSULARIA CONSTANTINOPOLITANA, Oost-Romeinsche consullijst met kroniek, tot het jaar 468, gewoonlijk gevoegd bij de kroniek van Hydatius.

UITGAAF. — Th. Mommsen, *Monumenta Germaniae historica. Auctores antiquissimi*, IX: *Chronica minora*, I (Berlijn, 1892), blz. 197 en volg.

Consularia Constantinopolitana

341. Marcellino et Probino. — His consulibus pugna facta est cum gente Francorum a Constante Augusto in Gallis. - - -

342. Constantio III et Constante II. — His consulibus victi Franci a Constante Augusto seu pacati.

AANTEEKENINGEN. — 341 en 342, oorlog met de Franken onder Constans. — Riese IX 64 en 65.

---

98. — CONSULARIA ITALICA

CONSULARIA ITALICA, West-Romeinsche kroniek, door Mommsen verzameld en gepubliceerd; daaruit zijn voor deze uitgaaf van belang een paar mededeelingen uit de toevoegsels bij de kroniek van Prosper van Aquitanië in een handschrift der Koninklijke bibliotheek te Copenhagen (*Havniensis*), die loopen tot het jaar 625.

HANDSCHRIFT:
H = Copenhagen, *Kongelige Bibl.*, G. K. S. 454 (*Havniensis*), van de 12de of 13de eeuw.

UITGAAF. — Th. Mommsen, *Monumenta Germaniae historica. Auctores antiquissimi*, IX: *Chronica minora*, I (Berlijn, 1892), blz. 249 en volg.

Consularia Italica

406. — Arcadio et Probo consulibus. — Wandali rege Gunderico transito Reno totam Galliam crudeli persecutione vastant collocatis secum in comitatu Alanis gente moribus et ferocitate aequali [Arcadio et Probo pridie kal. Ianuarii, ab urbe condita anni MCLXII].

451. — [Marciano Augusto et Adelfio]. — [Attila . . . multa . . . milia cogit in bellum, quod Gothis tantum se inferre . . . denuntiabat. Sed . . . et nostris et Gothis placuit, ut furori superborum hostium consociatis exercitibus repugnaretur.] Thorismotus tunc regnum Gothorum regebat. [Tantaque patricii Aetii providentia fuit, ut] tam Gothos, ut diximus, quam etiam Francos in auxilium, qui tunc vicina Rheno obtinebant, de industria vocaret. Non enim tunc reges gens Francorum habebat, sed ducibus contenti erant.

VARIANTEN. — 2. crudele *H*. — collectis *H*. — 3. gentem *H*. — equalem *H*.

AANTEEKENINGEN. — 406, inval der Germanen in Gallië.
451, Aetius roept de Franken te hulp tegen Attila.

99. — APOLLINARIS SIDONIUS

Gaius Sollius Modestus Apollinaris Sidonius, uit Lyon, geb. 5 Nov. 430, sedert 470 bisschop van Clermont-Ferrand in het land der Arverni, overleden 479; van hem zijn gedichten bewaard, onder anderen een *panegyricus* op zijn schoonvader keizer Avitus bij zijn optreden als consul op 1 Jan. 456 (N. VII), en een gedicht gericht aan Consentius te Narbo, ontstaan tusschen 461 en 466 (N. XXIII), en brieven, die voor publicatie zijn bestemd of gereedgemaakt. De gedichten zijn uit den tijd vóór 470, de brieven uit den tijd na dat jaar.

Klotz, *Realencyclopaedie*, 2te R. II, 2230.

Handschriften:

C = Madrid, *Bibl. Nacional*, E. e. 102 (*Cluniacensis*), van de 10de of 11de eeuw.
F = Parijs, *Bibl. Nationale*, lat. 9551, van de 12de eeuw.
L = Oxford, *Bodleian Library*, Laudianus lat. 104, van de 10de eeuw.
M = Florence, *Bibl. Laurenziana*, Marcianus n. 554, van de 10de eeuw.
P = Parijs, *Bibl. Nationale*, lat. 2781, van de 12de eeuw.
T = Florence, *Bibl. Laurenziana*, XLV 23, van de 12de eeuw.
V = Rome, *Bibl. Vaticana*, lat. 1783, van de 10de eeuw.

Uitgaven. — Ch. Luetjohann, Th. Mommsen en F. Leo, *Monumenta Germaniae historica. Auctores antiquissimi*, VIII (Berlijn, 1887). — P. Mohr (Leipzig, 1895). — *Excerpten* bij Dom Bouquet, Recueil des historiens, blz. 783–814.

Sidonius Apollinaris, Carmen VII

114 Ulpius inde venit, quo formidata Sicambris
Agrippina fuit, fortis, pius, integer, acer.
\- - - - -
295 Haec post gesta viri (temet, Styx livida, testor)
intemerata mihi praefectus iura regebat;
297 et caput hoc sibimet solitis defessa ruinis
Gallia suscipiens Getica pallebat ab ira.
\- - - - -
316 Iam praefecturae perfunctus culmine tandem
se dederat ruri;
\- -
subito cum rupta tumultu
320 barbaries totas in te transfuderat arctos,
Gallia. Pugnacem Rugum comitante Gelono
Gepida trux sequitur; Scyrum Burgundio cogit;
Chunus, Bellonotus, Neurus, Bastarna, Toringus,
324 Bructerus, ulvosa vel quem Nicer alluit unda,

prorumpit Francus; cecidit cito secta bipenni
Hercynia in lintres et Rhenum texuit alno;
et iam terrificis diffuderat Attila turmis
in campos se, Belga, tuos.

– – – – –

Quin et Aremoricus piratam Saxona tractus
sperabat, cui pelle salum sulcare Britannum
ludus et assuto glaucum mare findere lembo.
Francus Germanum primum Belgamque secundum
sternebat Rhenumque ferox, Alamanne, bibebas
Romani ripis et utroque superbus in agro
vel civis vel victor eras. Sed perdita cernens
terrarum spatia princeps iam Maximus, unum
quod fuit in rebus, peditumque equitumque magistrum
te sibi, Avite, legit.

– – – – –

Ut primum ingesti pondus suscepit honoris,
legas qui veniam poscant, Alamanne, furori,
Saxonis incursus cessat, Chattumque palustri
alligat Albis aqua; vixque hoc ter menstrua totum
luna videt.

VARIANTEN. — 114. qua *M*. — 115. aggrippina *C*, agripina *T*. — 295. liquida *C M*. — 297. defixa *M T F*. — 298. pellebat *T*. — 320. tota *M*. — 322. Zepida *hss*. — Scyrum *Sirmond*, scoerum *T C*, socerum *F*, serum *M*. — 323. bellonothus *M F*. — neurum *F*. — bastharna *T*. — thoringus *M T*, thogingus *F*. — 324. vel quem *Wilamowitz*, quem vel *hss*. — 326. alvo *F*. — 369. cuin *C*. — pirata *M*. — 371. lidus *M*. — fundere *F*. — limbo *M*. — 373. alemanne *T*. — 374. Romanis *vulg*. — utrumque *M*, antroque *F*. — 375. cives *M*, cuius *T*. — 376. unum, idem *T*. — 377. equitumque *ontbr. in C*. — 378. tibi *F*. — 389. venia *M*. — 390. cessant *F*. — catthumque *C*, chatumque *T*. — 391. *ontbr. in F*. — aquas *C*[1]. — vix *Wilamowitz*. — te *M*.

AANTEEKENINGEN. — Uit den Panegyricus op Avitus, keizer van het West-Romeinsche rijk (455–456), vervaardigd bij het aanvaarden van het consulaat door Avitus op 1 Jan. 456.

114–115. Traianus te Keulen, 98. — Riese VII 8.

295 en volg. Avitus *praefectus praetorio Galliarum*, omstreeks 440 tot 450.

316 en volg. Aanvallen van de Hunnen en Germanen op Gallië, 451. — Riese XII 87 n.

369 en volg. Saksische zeeroof en Frankische strooptochten; Avitus aangesteld tot *magister utriusque militiae* door keizer Maximus, 455.

388 en volg. In drie maanden tijd herstelt Avitus de orde. — Riese XII 93.

114. *Ulpius*; Traianus was te Keulen als stadhouder, toen hij Nerva opvolgde. — Eutropius VIII 2; Orosius VII 12, 2.

317. *se dederat ruri*, had hij zich teruggetrokken op het land.

323. *Chunus*; beschrijving van den inval der Hunnen in 451, toen Avitus na het bekleeden van de waardigheid van *praefectus praetorio Galliarum* zich had teruggetrokken.

370. *sperabat,* na den dood van Aetius en Valentinianus III.
—. *pelle,* booten van huiden genaaid.
376. *Maximus,* Petronius Maximus, opvolger van Valentinianus III, keizer gedurende drie maanden in 455; zijn opvolger werd Avitus (Juli 455 tot Oct. 456).
388. *honoris;* onder den indruk van de aanvallen was Avitus door keizer Petronius Maximus benoemd tot *magister utriusque militiae.*
391. *ter – luna;* in drie maanden tijds heeft Avitus de Germanen afgeslagen.

Sidonius Appollinaris, Carmen XXIII 224—247

Tu Tuncrum et Vachalim, Visurgin, Albin,
Francorum et penitissimas paludes
intrares venerantibus Sigambris
solis moribus inter arma tutus.

VARIANTEN. — 244. tunchrum *F*, Tungrorum Vachalim *Mommsen*. — 245. franchorum *C*. — penetissimas *C*, penetissim *P*, penitudines *F*. — 246. venerantis P^{a}.

AANTEEKENINGEN. — De Waal in het land der Tungri en de moerassen in het land van Franken en Sigambren. — Riese XIII 145*a*.
244. *Tu,* Consentius, tot wien het gedicht is gericht, *tribunus et notarius* onder Valentinianus III, *cura palatii* onder Avitus (455–456).

Sidonius Apollinaris, Epistulae VIII 6, 13—15

(13) Sed ecce dum iam epistulam, quae diu garrit, claudere optarem, subitus a Santonis nuntius; cum quo dum tui obtentu aliquid horarum sermocinanter extrahimus, constanter asseveravit nuper vos classicum in classe cecinisse atque inter officia nunc nautae, modo militis litoribus Oceani curvis inerrare contra Saxonum pandos myoparones, quorum quot remiges videris, totidem te cernere putes archipiratas; ita simul omnes imperant parent, docent discunt latrocinari. Unde nunc etiam ut quam plurimum caveas, causa successit maxuma monendi. (14) Hostis est omni hoste truculentior. Inprovisus aggreditur, praevisus elabitur; spernit obiectos, sternit incautos; si sequatur, intercipit; si fugiat, evadit. Ad hoc exercent illos naufragia, non terrent. Est eis quaedam cum discriminibus pelagi non notitia solum, sed familiaritas. Nam quoniam ipsa si qua tempestas est huc securos efficit occupandos, huc prospici vetat occupaturos, in medio fluctuum scopulorumque confragosorum spe superventus laeti periclitantur. (15) Praeterea, priusquam de continenti in patriam vela laxantes hostico mordaces anchoras vado vellant, mos est remeaturis decimum quemque captorum per aquales et cruciarias poenas plus ob hoc tristi quod superstitioso ritu necare superque collectam turbam periturorum mortis iniquitatem sortis aequitate dispergere. Talibus se ligant votis, victimis solvunt; et per huiusmodi non tam sacrificia purgati quam sacrilegia polluti religiosum putant caedis infaustae perpetratores de capite captivo magis exigere tormenta quam pretia.

VARIANTEN. — 1. obtarem *F P*. — 2. nuncius *M C*. — optentu *L T'*, attentu *P*. — 3. extraimus *C*. — asseuerauerit *L*. — cecicinisse adque *L*. — 4. offitia ñciaū te *T*. — littoribus *M T C F P*. — occeani *F*. — curvis oceani *T*. — 5. mioparones *M T C P*, miopariones *F*[1]. — quod *L*. — 6. putis *L*. — archipirratas *F*. — 8. maxima *M T C F P*. — 9. spernit *L M C F P*, sternit *T*. — 11. non *ontbr. in L*. — noticia *T C F*. — 12. hinc *F P*. — 15. ancoras *C*. — ualent *L*. — 16. aequales *Vatican. 3421*. — crucarias *L M C F P*. — 17. supersticioso *T C F*. — 18. se ligant *L*, eligunt *M T C F P*, eligant *N V*. — 19. soluant *V M*. — huiuscemodi *F*. — sacrilegio T. — 21. precia *C F*.

AANTEEKENINGEN. — Saksische zeeroovers op de Noordzee. — Riese XV 86.

---

100. — STEPHANUS VAN BYZANTIUM

STEPHANUS van Byzantium, grammaticus, heeft ongeveer in de tweede helft der 5de eeuw een groot aardrijkskundig woordenboek, 'Εθνικά, samengesteld, in ongeveer 60 boeken; van dit werk is een uittreksel tot ons gekomen.

Honigmann, *Realencyclopädie*, 2te R. III, 2369.

UITGAVEN. — W. Dindorf (Leipzig, 1825). — A. Westermann (Leipzig, 1839). — A. Meineke, I (Berlijn, 1849). — *Excerpten* bij Dom Bouquet, Recueil des historiens, blz. 113–118; Cougny, Extraits des auteurs grecs, I, blz. 359–375.

Stephanus van Byzantium

Β ε λ γ ι κ ή, ἡ χώρα, ὡς Βαιτική, προσεχὴς ταῖς Γερμανίαις. Ὁ οἰκήτωρ
Βελγικός, ὡς Ἀττικός. Ἔοικε δὲ ἀπὸ τοῦ Βέλγη, ὡς Ἀκτὴ Ἀττική. Τὸ θηλυκὸν
3 Βελγεία ἡ χώρα.

Β ο ύ ρ χ α ν ι ς, νῆσος ἐν τῇ Κελτικῇ, ὡς Στράβων.

AANTEEKENINGEN. — Enkele plaatsen uit de geographische woordenlijst. — Riese III 69 n.

4. Στράβων, Strabo VII 1, 3, C. 291.

101. — ZOSIMUS

ZOSIMUS, die in de tweede helft der 5de eeuw leefde en in Konstantinopel hooge ambten bekleedde, — hij was *comes* en *exadvocatus fisci* —, heeft omstreeks het jaar 500 onder Anastasius een geschiedenis van den keizertijd uitgegeven, getiteld *Ἱστορία νέα*, omdat vooral de laatste tijd vóór den schrijver werd beschreven; in het 1ste boek vindt men de geschiedenis van Augustus tot het optreden van Diocletianus, in het 2de tot 4de boek den tijd tot den dood van Theodosius (395), in het 5de en 6de boek den tijd van 395 tot 410 (de verovering van Rome door Alarik); het werk is evenwel niet voltooid of althans onvolledig tot ons gekomen. Voor den tijd van 270 tot 404 was Eunapius de voornaamste bron, voor den lateren tijd Olympiodorus' werk, *Λόγοι ἱστορικοί*, de voortzetting van Eunapius. Zosimus was heiden; vandaar zijn harde oordeel over Constantinus en Theodosius en zijn voorliefde voor Iulianus.

F. Gräbner, *Eine Zosimosquelle.* Byzantinische Zeitschrift, XIV (1905), blz. 87 en volg.

HANDSCHRIFTEN:
V = Rome, *Biblioteca Vaticana*, gr. 156, van de 11de tot 14e eeuw.
vulg. = afschriften van den Vaticanus en de tekst der oudere uitgaven.

UITGAAF. — L. Mendelssohn (Leipzig, Teubner, 1887). — *Excerpten* bij Dom Bouquet, Recueil des historiens, blz. 575–587; Cougny, Extraits des auteurs grecs, V, blz. 214–277.

Zosimus, Historia nova I 30

30. Συνιδὼν δὲ ὁ Οὐαλεριανὸς τὸν πανταχόθεν ἐπικείμενον τῇ Ῥωμαίων ἀρχῇ κίνδυνον, αἱρεῖται Γαλιηνὸν τὸν παῖδα τῆς ἀρχῆς κοινωνόν. — — —

(2) Ὁρῶν δε ὁ Γαλλιηνὸς τῶν ἄλλων ἐθνῶν ὄντα τὰ Γερμανικὰ χαλεπώτερα σφοδρότερόν τε τοῖς περὶ τὸν Ῥῆνον οἰκοῦσιν Κελτικοῖς ἔθνεσιν ἐνοχλοῦντα, τοῖς μὲν τῇδε πολεμίοις αὐτὸς ἀντετάττετο, τοῖς δὲ τὰ περὶ τὴν Ἰταλίαν καὶ τὰ ἐν Ἰλλυριοῖς καὶ τὴν Ἑλλάδα προθυμουμένοις λῄσασθαι τοὺς στρατηγοὺς ἅμα τοῖς ἐκεῖσε στρατεύμασιν ἔταξε διαπολεμεῖν. Αὐτὸς μὲν οὖν τὰς τοῦ Ῥήνου διαβάσεις φυλάττων ὡς οἷόν τε ἦν, πῇ μὲν ἐκώλυεν περαιοῦσθαι, πῇ δὲ καὶ διαβαίνουσιν ἀντετάττετο.

(3) Πλήθει δὲ παμπόλλῳ μετὰ δυνάμεως ἐλάττονος πολεμῶν, ἐν ἀπόροις τε ὤν, ἔδοξε ἐν μέρει τὸν κίνδυνον ἐλαττοῦν τῷ σπονδὰς πρός τινα τῶν ἡγουμένων ἔθνους Γερμανικοῦ πεποιῆσθαι· τούς τε γὰρ ἄλλους βαρβάρους ἐκώλυεν οὗτος συνεχεῖς διὰ τοῦ Ῥήνου ποιεῖσθαι τὰς διαβάσεις, καὶ τοῖς ἐπιοῦσιν ἀνθίστατο. Καὶ τὰ μὲν παροικοῦντα τὸν Ῥῆνον ἐν τούτοις ἦν.

VARIANTEN. — 2. Γαλιηνὸν *Mendelssohn*, γαληνὸν *V*, Γαλλιηνὸν *Stephanus*. — 4. οἰκοῦσι *vulg*. — 8. ἐκώλυε *vulg*.

AANTEEKENINGEN. — Gallienus aan den Beneden-Rijn. — Riese VIII 67.

1. Οὐαλεριανὸς, Publius Licinius Valerianus, in 253 tot keizer uitgeroepen in Raetia. Hij liet de heerschappij in het westen aan zijn zoon Gallienus over en ging zelf naar het oosten. Daar werd hij in de buurt van Edessa door de Perzen gevangen genomen (in 260) en stierf in de gevangenschap.

2. αἱρεῖται – κοινωνόν, in het zelfde jaar.

–. Γαλιηνὸν, Publius Licinius Egnatius Gallienus, mederegent sedert 253, alleenheerscher sedert 260, vermoord in 268.

Zosimus, Historia nova I 38, 2

(2) Ἐπεὶ δὲ καὶ Πόστουμος ἀρχὴν ἐν Κελτοῖς στρατιωτῶν ἐμπεπιστευμένος ἐς τὸ νεωτερίσαι προήχθη, τοὺς συναποστάντας αὐτῷ στρατιώτας ἀναλαβὼν ἐπὶ τὴν Ἀγριππῖναν ἤλαυνεν, πόλιν ἐπικειμένην τῷ Ῥήνῳ μεγίστην, κἀνταῦθα Σαλωνῖνον τὸν Γαλιηνοῦ παῖδα ἐπολιόρκει, καὶ εἰ μὴ παραδοθείη, τῆς πολιορκίας οὐκ ἔφασκεν ἀποστήσεσθαι. Τῶν δὲ στρατιωτῶν ἀνάγκῃ τῆς πολιορκίας αὐτόν τε καὶ τὸν παραλαβόντα τὴν τούτου φυλακὴν ἐκ τοῦ πατρὸς Σιλβανὸν παραδόντων, ἀμφοτέρους ὁ Πόστουμος ἀνελὼν αὐτὸς τὴν ἐν Κελτοῖς ἐπικράτειαν εἶχε.

VARIANTEN. — 1. Πόστουμος *Wannowski*, ποστουμος *V*, ποστοῦμος *vulg*. — κέλτοις *V*. — 4. γαλιηνοῦ *V*, Γαλλιηνοῦ *vulg*. — 5. ἀπὸ στῆσασθαι *V*. — 7. κέλτοις *V*.

AANTEEKENINGEN. — Postumus, keizer aan den Beneden-Rijn, verovert Keulen, 258. — Riese VIII 85.

1. Πόστουμος, Marcus Cassianius Latinius Postumus, keizer van 258 tot 268.

–. ἀρχὴν; verg. Tyranni triginta 3, 9; Zonaras XII 24. — Mommsen, Römische Geschichte, V, blz. 149 n. 2.

3. Σαλωνῖνον, Publius Licinius Cornelius Saloninus, de jongere zoon van Gallienus, door zijn vader tot Caesar aangesteld na den dood van zijn broeder Valerianus. In werkelijkheid is niet Saloninus, maar Valerianus (Publius Licinius Cornelius Valerianus) te Keulen door Postumus gevangen genomen en gedood. — Verg. Prosopographia, II, blz. 272 n. 123 en volg.

6. Σιλβανὸν, Silvanus, die Albanus wordt genoemd bij Zonaras XII 24.

7. ἐν Κελτοῖς, in Gallië.

Zosimus, Historia nova I 68, 1

68. Καὶ δευτέρα γέγονεν αὐτῷ (Πρόβῳ) μάχη πρὸς Φράγκους, οὓς διὰ τῶν στρατηγῶν κατὰ κράτος νενικηκὼς αὐτὸς Βουργούνδοις καὶ Βανδίλοις ἐμάχετο.

VARIANTEN. — 2. βουργόνδοις καὶ βανδείλοις *V*.

AANTEEKENINGEN. — Een onderbevelhebber van Probus verslaat de Franken, 277. — Riese VIII 129.

1. δευτέρα; in het voorafgaande was sprake van den slag tegen de Longiones.

1. Πρόβῳ, Marcus Aurelius Probus, keizer van 276 tot 282.

—. Φράγκους, reeds vermeld onder Gallienus; verg. Krom, De populis Germanis, blz. 42.

2. Βουργούνδοις; zij zijn later door Diocletianus verslagen; verg. Panegyricus X (II) 5.

Zosimus, Historia nova I 71, 2

(2) Καὶ Φράγκων τῷ βασιλεῖ προσελθόντων καὶ τυχόντων οἰκήσεως μοῖρά τις ἀποστᾶσα, πλοίων εὐπορήσασα, τὴν Ἑλλάδα συνετάραξεν ἅπασαν, καὶ Σικελίᾳ προσσχοῦσα καὶ τῇ Συρακουσίων προσμίξασα πολὺν κατὰ ταύτην εἰργάσατο φόνον. Ἤδη δὲ καὶ Λιβύῃ προσορμισθεῖσα, καὶ ἀποκρουσθεῖσα δυνάμεως ἐκ Καρχηδόνος ἐπενεχθείσης, οἵα τε γέγονεν ἀπαθὴς ἐπανελθεῖν οἴκαδε.

VARIANTEN. — 3. προσχοῦσα *V*. — 4. δύναμε ὡς *V*. — ἐκ, ἐν *V*.

AANTEEKENINGEN. — De Franken krijgen van Probus een gebied om te bewonen (in 277); een deel van hen verontrust als zeeroovers Griekenland, Sicilië en Libyë. — Riese VIII 130.

2. Ἑλλάδα; men heeft vermoed, dat deze Franken uit Thracië of uit den Pontus naar Griekenland zouden zijn gekomen. — Verg. Vita Probi 18, 2; Eumenius, Panegyricus VIII (V) 18.

Zosimus, Historia nova II 33, 1—2

33. Κωσταντῖνος δὲ τὰ καλῶς καθεστῶτα κινῶν μίαν οὖσαν ἐς τέσσαρας διεῖλεν ἀρχάς. Ὑπάρχῳ γὰρ -- παρέδωκε -- τῷ τετάρτῳ τοὺς ὑπὲρ τὰς Ἄλπεις Κελτούς τε καὶ Ἴβηρας πρὸς τῇ Βρεττανικῇ νήσῳ.

VARIANTEN. — 2. αλπις *V*. — 3. Βρεττανικῇ *Sylburg*, βριττανικῇ *V*.

AANTEEKENINGEN. — Constantinus verdeelt in 332 het rijk in vier *praefecturae*. — Riese IX 48.

2. τῷ τετάρτῳ, de *praefectus praetorio Galliarum*, zetelend te Trier. Zijn *praefectura* omvatte drie *dioeceses*: Hispania met 7 *provinciae*, Gallia met 17 *provinciae*, Britannia met 5 *provinciae*. — Van de andere *praefecturae* omvatte de eerste Azië en Egypte, de tweede de Balkanlanden, de derde Italië en Africa.

Zosimus, Historia nova II 34

34. Ἔπραξε δέ τι Κωσταντῖνος καὶ ἕτερον, ὃ τοῖς βαρβάροις ἀκώλυτον ἐποίησε τὴν ἐπὶ τὴν Ῥωμαίοις ὑποκειμένην χώραν διάβασιν. Τῆς γὰρ Ῥωμαίων ἐπικρατείας ἁπανταχοῦ τῶν ἐσχατιῶν τῇ Διοκλητιανοῦ προνοίᾳ κατὰ τὸν εἰρημένον ἤδη μοι τρόπον πόλεσι καὶ φρουρίοις καὶ πύργοις διειλημμένης, καὶ παντὸς τοῦ στρατιωτικοῦ κατὰ ταῦτα τὴν οἴκησιν ἔχοντος, ἄπορος τοῖς βαρβάροις ἦν ἡ διάβασις, πανταχοῦ δυνάμεως ἀπαντώσης τοὺς ἐπιόντας ἀπώσασθαι δυναμένης.

(2) Καὶ ταύτην δὴ τὴν ἀσφάλειαν διαφθείρων ὁ Κωνσταντῖνος τῶν στρατιωτῶν τὸ πολὺ μέρος τῶν ἐσχατιῶν ἀποστήσας ταῖς οὐ δεομέναις βοηθείας πόλεσιν ἐγκατέστησε, καὶ τοὺς ἐνοχλουμένους ὑπὸ βαρβάρων ἐγύμνωσε βοηθείας, καὶ ταῖς ἀνειμέναις τῶν πόλεων τὴν ἀπὸ τῶν στρατιωτῶν ἐπέθηκε λύμην, δι' ἣν ἤδη πλεῖσται γεγόνασιν ἔρημοι, καὶ τοὺς στρατιώτας ἐκδόντας ἑαυτοὺς θεάτροις καὶ τρυφαῖς ἐμαλάκισε, καὶ ἁπλῶς εἰπεῖν τῆς ἄχρι τοῦδε τῶν πραγμάτων ἀπωλείας αὐτὸς τὴν ἀρχὴν καὶ τὰ σπέρματα δέδωκε.

VARIANTEN. — 6. δυναμένης *V*, *ontbr. in vulg.*

AANTEEKENINGEN. — Constantinus I neemt de troepen van de grenzen weg en legt ze als garnizoenen in de versterkte steden. — Riese IX 26 en 30.

1. ἕτερον. — In het voorafgaande wordt een maatregel van Constantinus vermeld, die, volgens den schrijver (of liever volgens zijn bron), schadelijk was voor de discipline onder de troepen.

–. ἀκώλυτον. — Het is duidelijk, dat de bron, die Zosimus hier gebruikt, aan keizer Constantinus slecht gezind was; verg. ook II 39. — De maatregel had de strekking om het aan vijanden, die in het rijk waren gedrongen, moeilijk te maken verder door te dringen. Dit heeft Zosimus in het geheel niet begrepen. Constantinus heeft zich integendeel veel moeite gegeven voor de verdediging der grenzen. — Panegyricus VI (VII) 11.

Zosimus, Historia nova II 39

39. Τούτοις ἅπασι τοῖς τρόποις ὁ Κωνσταντῖνος τῷ πολιτεύματι λυμηνάμενος ἐτελεύτησε νόσῳ. Διαδεξαμένων δὲ τὴν βασιλείαν τῶν αὐτοῦ παίδων ὄντων τριῶν — — (2) πρῶτον ἐνείμαντο τὰ ἔθνη, καὶ Κωνσταντῖνος μὲν ὁ πρεσβύτερος ἅμα τῷ νεωτάτῳ Κώνσταντι τὰ ὑπὲρ τὰς Ἄλπεις ἅπαντα καὶ τὴν Ἰταλίαν καὶ Ἰλλυρίδα πρὸς τούτοις ἔλαχεν ἔχειν, ἔτι δὲ τὰ περὶ τὸν Εὔξεινον Πόντον καὶ τὴν ὑπὸ Καρχηδόνα Λιβύην.

VARIANTEN. — 3. πρεσβύτατος *Mendelssohn.*

AANTEEKENINGEN. — Verdeeling van het rijk na den dood van Constantinus I, in 337.

1. Τούτοις – λυμηνάμενος; verg. II 34.
2. ἐτελεύτησε νόσῳ; verg. [Aurelius Victor] Epitome XLI 15; Zonaras XIII 4.
–. παίδων – τριῶν, Constantinus II, Constans en Constantius.

Zosimus, Historia nova III 1—3

1. Ταῦτα ἐπὶ Γάλλῳ τῷ Καίσαρι πεπραχὼς ὁ Κωστάντιος αὐτὸς μὲν κατὰ τὴν Ἰταλίαν ἐκ Παιονίας διέβη, θεώμενος δὲ τὰ πανταχοῦ Ῥωμαίοις ὑπήκοα βαρβαρικαῖς ἐφόδοις ἀπειλημμένα, καὶ Φράγκους μὲν καὶ Ἀλαμαννοὺς καὶ Σάξονας ἤδη τεσσαράκοντα πόλεις ἐπικειμένας τῷ Ῥήνῳ κατειληφότας, καὶ

αὐτὰς μὲν ἀναστάτους πεποιηκότας, τοὺς δὲ τούτων οἰκήτορας, ἄπειρον ὄντας πλῆθος, λῃσαμένους μετὰ πλούτου λαφύρων ἀναριθμήτου, — — **2.** τούτων τῶν λόγων ἀνασχόμενος ἐκ τῶν Ἀθηνῶν Ἰουλιανὸν μεταπέμπεται, τοῖς αὐτόθι φιλοσοφοῦσι συνόντα καὶ ἐν παντὶ παιδεύσεως εἴδει τοὺς ἑαυτοῦ καθηγεμόνας ὑπερβαλόμενον. Ἐπεὶ δὲ εἰς τὴν Ἰταλίαν ἐκ τῆς Ἑλλάδος μετάπεμπτος ἦλθεν, ἀναδείκνυσι μὲν αὐτὸν Καίσαρα, κατεγγυᾷ δὲ τὴν ἀδελφὴν Ἑλένην αὐτῷ καὶ τοῖς ὑπὲρ τὰς Ἄλπεις ἔθνεσιν ἔπεμπεν. — — —

(4) Τὰ μὲν οὖν ἐντεῦθεν ἄχρι παντὸς τοῦ βίου Ἰουλιανῷ πραχθέντα συγγραφεῦσι καὶ ποιηταῖς ἐν πολυστίχοις γέγραπται βιβλίοις. — — —

3. Κωνστάντιος τοίνυν ἐπιτρέψας ἅπαντα τῷ Καίσαρι πράττειν, ὅσα συνοίσειν ἐδόκει τοῖς ὑπ' αὐτὸν ἔθνεσιν, ἐπὶ τὴν ἑῴαν ἐχώρει, τὸν πρὸς Πέρσας πόλεμον διαθήσων. Ἰουλιανὸς δὲ τὰ μὲν ἐν Κελτοῖς στρατιωτικὰ διεφθαρμένα κατὰ τὸ πλέον εὑρών, τοὺς δὲ βαρβάρους ἀκώλυτον ἔχοντας τὴν τοῦ Ῥήνου διάβασιν καὶ μέχρι σχεδὸν τῶν πρὸς θαλάττῃ πόλεων διελθόντας, τὴν τοῦ περιλελειμμένου στρατιωτικοῦ δύναμιν ἀνεσκόπει.

Varianten. — 3. *ἀλαμαννοὺς V, ἀλαμανοὺς vulg.* — 8. *φιλοσοφοῦσι V, φιλοσόφοις Bekker.* — 9. *ὑπερβαλόμενον V, ὑπερβαλλόμενον vulg.* — 12. [*ἄχρι παντὸς τοῦ βίου*] *Mendelssohn.*

Aanteekeningen. — Iulianus als Caesar in Gallië aangesteld, 355. — Riese X 13 en 34. — Iulianus, Epistula ad Athenienses, p. 278.

In het volgende wordt de slag bij Argentoratum (van 357) verhaald.

11. *ἔπεμπε*; verg. Socrates, Historia ecclesiastica III 1; Sozomenus, Historia ecclesiastica V 1.

Zosimus, Historia nova III 5, 2

(2) Τοῦ Ῥήνου πρὸς ταῖς ἐσχατιαῖς τῆς Γερμανίας, ὅπερ ἐστὶν ἔθνος Γαλατικόν, εἰς τὸ Ἀτλαντικὸν πέλαγος ἐκδιδόντος, οὗ τῆς ᾐόνος ἡ Βρεττανικὴ νῆσος ἐνακοσίοις σταδίοις διέστηκεν, ἐκ τῶν περὶ τὸν ποταμὸν ὑλῶν ξύλα συναγαγὼν ὀκτακόσια κατεσκεύασε πλοῖα μείζονα λέμβων ταῦτά τε εἰς τὴν Βρεττανίαν ἐκπέμψας κομίζεσθαι σῖτον ἐποίει· καὶ τοῦτον τοῖς ποταμίοις πλοίοις ἀνάγεσθαι διὰ τοῦ Ῥήνου παρασκευάζων, τοῦτό τε ποιῶν συνεχέστερον διὰ τὸ βραχὺν εἶναι τὸν πλοῦν, ἤρκεσε τοῖς ἀποδοθεῖσι ταῖς οἰκείαις πόλεσιν εἰς τὸ καὶ τροφῇ χρήσασθαι καὶ σπεῖραι τὴν γῆν καὶ ἄχρις ἀμητοῦ τὰ ἐπιτήδεια ἔχειν.

Varianten. — 1. *ὅπερ, οὗπερ of ἧπερ Reitemeier,* [*ὅπερ ἐστὶν ἔθνος Γαλατικόν*] *Heyne.*

Aanteekeningen. — Iulianus laat schepen bouwen en koren toevoeren uit Britannië langs den Rijn, 358. — Riese X 44.

3. *ἐνακοσίοις σταδίοις*, 900 stadiën of $166^1/_2$ km.

4. *ὀκτακόσια — πλοῖα*; Iulianus (Epistula ad Athenienses, p. 280) zelf noemt het getal 600.

5. *κομίζεσθαι σῖτον.* — Over den toevoer van koren uit Britannië verg.

Iulianus, Epistula ad Athenienses, t.a.p.; Libanius, Oratio XVIII 82–83; Eunapius fragm. 12; Ammianus XVIII 2, 3. — Zosimus verhaalt den scheepsbouw te vroeg; vóór den oorlog tegen de Chamaven (Zosimus III 6–8) was er geen gelegenheid voor Romeinsche scheepvaart langs den Rijn.

Zosimus, Historia nova III 6—8

6. Πάντων δὲ ὡς εἰπεῖν τῶν αὐτόθι βαρβάρων ἀπογνόντων ἐλπίδι πάσῃ, καὶ ὅσον οὐδέπω τοὺς ἔτι περιλελειμμένους ἀπολεῖσθαι πανωλεθρίᾳ προσδοκησάντων, Σάξονες οἱ πάντων δὴ καρτερώτατοι τῶν ἐκεῖσε νεμομένων βαρβάρων θυμῷ καὶ ῥώμῃ καὶ καρτερίᾳ τῇ περὶ τὰς μάχας εἶναι νομιζόμενοι, Κουάδους μοῖραν σφῶν ὄντας εἰς τὴν ὑπὸ Ῥωμαίων κατεχομένην ἐκπέμπουσι γῆν. (2) Οἳ δὲ ὑπὸ Φράγγων ὁμόρων αὐτοῖς ὄντων κωλυόμενοι διαβῆναι, δέει τοῦ μὴ τῷ Καίσαρι δοῦναι δικαίαν αἰτίαν τῆς κατ' αὐτῶν αὖθις ἐφόδου, πλοῖα ναυπηγησάμενοι καὶ διὰ τοῦ Ῥήνου τὴν ὑπὸ Φράγγων ἐχομένην ὑπερβαλόμενοι γῆν ἐπὶ τὴν ὑπήκοον Ῥωμαίοις ὡρμήθησαν, καὶ τῇ Βαταβίᾳ προσσχόντες, ἣν διχῇ σχιζόμενος ὁ Ῥῆνος νῆσον ποιεῖ πάσης ποταμίας μείζονα νήσου, τὸ Σαλίων ἔθνος, Φράγγων ἀπόμοιραν, ἐκ τῆς οἰκείας χώρας ὑπὸ Σαξόνων εἰς ταύτην τὴν νῆσον ἀπελαθέντας, ἐξέβαλλον. Αὕτη δὲ ἡ νῆσος οὖσα πρότερον πᾶσα Ῥωμαίων τότε ὑπὸ Σαλίων κατείχετο. (3) Τοῦτο μαθὼν ὁ Καῖσαρ ἀντεπῄει μὲν τοῖς Κουάδοις, παρεγγυᾷ δὲ τῷ στρατῷ τούτοις μὲν κατὰ τὸ καρτερὸν διαμάχεσθαι, Σαλίων δὲ μηδένα κτείνειν ἢ κωλύειν ἐπὶ τὰ Ῥωμαίων ὅρια διαβαίνειν, οἷα μὴ ὡς πολεμίους ἐφισταμένους τῇ χώρᾳ, ἀνάγκῃ δὲ τῇ παρὰ Κουάδων ἐλαύνεσθαι. Ταύτης αἰσθόμενοι τοῦ Καίσαρος τῆς φιλανθρωπίας οἱ Σάλιοι οἳ μὲν ἀπὸ τῆς νήσου μετὰ τοῦ σφῶν βασιλέως εἰς τὴν ὑπὸ Ῥωμαίους ἐπεραιοῦντο γῆν, οἱ δὲ συμφυγόντες εἰς τὰ ὄρη κατῄεσαν, ἱκέται τοῦ Καίσαρος ἅπαντες καθιστάμενοι καὶ ἐθελοντὶ τὰ καθ' ἑαυτοὺς ἐκδιδόντες. (4) Ὁ δὲ πρὸς μὲν πόλεμον οὐδένα θαρροῦντας ἔτι τοὺς βαρβάρους ὁρῶν, ἐφόδοις δὲ λαθραίαις καὶ λῃστείαις προσέχοντας οὐ μικρά τε οὐδὲ τὰ τυχόντα ἐκ τούτου τὴν χώραν ἐργαζομένους κακά, καὶ ἀπορῶν, ὅ τι πράξειεν, ἔμφρονι στρατηγήματι ταύτην μετῄει τῶν βαρβάρων τὴν τέχνην.

7. Ἀνήρ τις ἦν μέγεθος σώματος ὑπὲρ τοὺς ἄλλους ἅπαντας ἔχων, καὶ τὴν ἀνδρείαν ἀνάλογον τῷ σώματι. Τούτῳ βαρβάρῳ τὸ γένος ὄντι καὶ λῃστεύειν σὺν αὐτοῖς εἰωθότι παρέστη τὰ οἰκεῖα ἤδη καταλιπόντι πρὸς τοὺς ὑπὸ Ῥωμαίοις Κελτοὺς μεταστῆναι. (2) Διατρίβων οὖν ἀπὸ χρόνου τινὸς ἐν Τριβέροις (ἔστι δὲ αὕτη πόλις μεγίστη τῶν ὑπὲρ τὰς Ἄλπεις ἐθνῶν), ἐπειδὴ τοὺς ὑπὲρ τὸν Ῥῆνον βαρβάρους ἑώρα τὰς τῇδε κατατρέχοντας πόλεις καὶ τὰ πάντων ἀκωλύτως λῃζομένους, ὅτε τὴν τοῦ Καίσαρος οὔπω Ἰουλιανὸς εἶχεν ἀρχήν, ἀμύνειν μὲν διενοεῖτο ταῖς πόλεσιν, οὐκ ἔχων δὲ παρρησίαν, οἷα νόμου μηδενὸς αὐτῷ τοῦτο ποιεῖν ἐπιτρέψαντος, τὴν μὲν ἀρχὴν μόνος εἰς τὰ δασύτατα κρυπτόμενος τῶν ὑλῶν ἐκαραδόκει τὰς τῶν βαρβάρων ἐφόδους, καὶ νυκτὸς ἐπιὼν ἤδη παρειμένοις μέθῃ καὶ ὕπνῳ κεφαλάς, ὅσων οἷός τε ἦν βαρβάρων, ἀπέτεμεν καὶ τοῖς ἐν τῇ πόλει φέρων ἐδείκνυ. (3) Συνεχῶς δὲ τοῦτο ποιῶν ὄκνον οὐκ ὀλίγον ἐποίησε τοῖς βαρβάροις, ἀγνοοῦσι μὲν τὸ γινόμενον, τῷ δὲ καθ' ἑκάστην ὡς εἰπεῖν ἐλαττοῦσθαι τοῦ κακοῦ συναισθανομένοις. Ἐπειδὴ δὲ καὶ ἄλλοι συνεμίγησαν τούτῳ λῃσταὶ καὶ

καθ' ἕνα συνιόντες πλῆθος γεγόνασι, τότε δὴ τῷ Καίσαρι προσελθὼν ὁ Χαριέττων (τοῦτο γὰρ ἦν ὄνομα τῷ ταύτην εὑρόντι πρώτῳ κατὰ τῶν βαρβάρων ἐπιβουλὴν) ἀναφαίνει τὸ πρότερον οὔπω πολλοῖς ἐγνωσμένον. (4) Ὁ δὲ Καῖσαρ, ἐπειδὴ μὴ ῥᾴδιον ἦν αὐτῷ διὰ τοῦ στρατοπέδου ταῖς ἐν νυκτὶ τῶν βαρβάρων λαθραίαις ἐφόδοις ἐπεξιέναι (κατ' ὀλίγους γὰρ ἑαυτοὺς διασπείραντες ἐλῄστευον, ἡμέρας δὲ γενομένης οὐδένα θεάσασθαι παντάπασιν ἦν· ἐν γὰρ τοῖς περὶ τοὺς ἀγροὺς δρυμοῖς ἀπεκρύπτοντο, σιτούμενοι τὰ ἐκ τῆς λῃστείας αὐτοῖς προσγινόμενα), τὸ δυσχείρωτον τῶν πολεμίων λαβὼν κατὰ νοῦν, εἰς ἀνάγκην κατέστη τοῦ μὴ στρατοπέδῳ μόνον, ἀλλὰ καὶ λῃστικῷ συστήματι τοὺς λῃστὰς μετελθεῖν. (5) Ἀποδεξάμενος οὖν τὸν Χαριέττωνα καὶ τοὺς σὺν αὐτῷ συνάψας τε αὐτοῖς τῶν Σαλίων πολλούς, νυκτὸς μὲν αὐτοὺς λῃστεύουσι τοῖς Κουάδοις οἷα μεμελετημένους λῃστείαις ἐπέπεμπεν, ἡμέρας δὲ οὔσης ἐν τοῖς ὑπαίθροις ἔταττε τὰ στρατόπεδα καὶ πάντας, ὅσοι τὸ λῃστικὸν οἷοί τε ἐγίνοντο διαφυγεῖν, ἔκτεινε. (6) Τοῦτό τε ποιῶν διετέλεσεν, ἕως ὅτε καταστάντες εἰς ἐσχάτην στενοχωρίαν οἱ Κουάδοι καὶ ἐκ πολλῶν ὀλίγοι γενόμενοι, προσεχώρησαν ἅμα τῷ σφῶν ἡγουμένῳ τῷ Καίσαρι, πλῆθός τε αἰχμαλώτων ἤδη συλλαβόντι κατὰ τὰς προτέρας ἐφόδους καὶ τὸν τοῦ βασιλέως παῖδα παρὰ Χαριέττωνος εἰλημμένον. (7) Ἐπεὶ δὲ ἱκετηρίας αὐτοὺς ἐλεεινῶς προτεινομένους ὁμήρους ἀπῄτει τῶν ἐπιτήμων τινὰς καὶ τούτοις ἅμα τὸν τοῦ βασιλέως υἱόν, εἰς θρῆνον οἰκτρότατον καταστὰς ὁ τῶν βαρβάρων ἡγούμενος ὤμνυε δακρύων, ὡς ἀπόλοιτο μετὰ τῶν ἄλλων αὐτῷ καὶ ὁ υἱός. Τότε τοίνυν ἐλεήσας ὁ Καῖσαρ δάκρυα πατρός, τόν τε παῖδα αὐτῷ δείκνυσιν ἐν εὐπαθείᾳ τρεφόμενον, καὶ φήσας ἔχειν ἐν ὁμήρου τάξει καὶ σὺν αὐτῷ τῶν εὖ γεγονότων ἄλλους ὁμήρους λαβών, ἐφιλοτιμήσατο τὴν εἰρήνην, ἐφ' ᾧ μηδέποτε κατὰ Ῥωμαίων χεῖρας ἆραι.

8. Ταῦτα οὕτως διαθεὶς ὁ Καῖσαρ Σαλίους τε καὶ Κουάδων μοῖραν καὶ τῶν ἐν τῇ Βαταβίᾳ νήσῳ τινὰς τάγμασιν ἐγκατέλεξεν, ἃ καὶ νῦν ἐφ' ἡμῶν ἔτι δοκεῖ περισώζεσθαι.

Varianten. — 3. καρτερώτατοι, φοβερώτατοι *Mendelssohn*. — 4. νομιζόμενοι *Leunclavius*, νομίζοντες *hss*. — κουάδους *hss*., Καύχους *Mendelssohn*. — 5, 8, 10. Φράγκων *vulg*. — 7. αὐτῶν *vulg*., αὐτὸν *V*. — 8. ὑπερβαλλόμενοι *Bekker*, ὑπερβαλλόμενοι *V*. — 9. ὡρμήθησαν *Leunclavius*, ὡρμίσθησαν *V*. — προσσχόντες *Bekker*, προσχόντες *V*. — διχῇ *Mendelssohn*, δίχα *V vulg*. — 10. ἀπόμοιραν *V Bekker*, ἀπόμοιρον *vulg*. — 14. καρτερὸν *Mendelssohn*, κράτερον *V vulg*. — 18. ὄρη, ὅρια *Leunclavius*. — ἀπῄεσαν *Reitemeier*. — 19. ἐκδιδόντες *Mendelssohn*, ἐνδιδόντες *V vulg*. — 25. ἀνδρίαν *Bekker*. — 34. μέθει *V*. — ἀπέτεμε *vulg*. — 35. ἐνεποίησε *Sylburg*. — 37. ἐπειδὴ *V*, ἐπεὶ *vulg*. — 39. ἦν *ontbr. in vulg*. — 40. τὸ πρότερον, τὸ προτέρημ' *Mendelssohn*. — 48. αὐτοὺς *Sylburg*, αὐτοῖς *V*. — μεμελετημένους *vulg*., μεμεληημένους *V*. — 49. ἐπέπεμπεν *Bekker*, ἔπεμπεν *V*. — 50. ἔκτενε *V*. — 52. κούαδοι *V*. — 57. ὤμνυ *Mendelssohn*. — 62. οὕτω *vulg*. — δὲ καὶ *V*. — 63. βαταουνία *V*.

Aanteekeningen. — Oorlog van Iulianus tegen de Chamaven, Charietto, 358. — W. Koch, Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis, 3de R. X (1899), blz. 15 en volg. en 27 en volg.

1. Πάντων – προσδοκησάντων. — Met deze woorden maakt Zosimus een overgang van het verhaal over den oorlog tegen de Alamannen, die in het vooraf-

gaande is verhaald, naar het verhaal van den veldtocht tegen de Franken, die hem het belangrijkst voorkwam; de wintercampagne van 357 op 358 en de veldtocht in den zomer van 358 tegen de Salische Franken in Toxandrië verhaalt Zosimus niet; verg. Ammianus XVIII 2 en 8 en volg.

4. Κουάδους. — Bedoeld zijn de Chamaven, die door Eunapius (de bron van Zosimus) en Ammianus worden genoemd. — Zeuss, Die Deutschen, blz. 331 en 381, wilde lezen Καύχους. — Mendelssohn heeft dezen naam opgenomen in den tekst; hij meent, dat Zosimus twee verschillende gebeurtenissen, die Eunapius afzonderlijk verhaalde, heeft verward.

—. μοῖραν σφῶν ὄντας. — De Chamaven waren geen Saksen, maar Franken; waarschijnlijk heeft Zosimus (of Eunapius) gemeend, dat zij Saksen waren, daar zij aan de rechterzijde van den Rijn woonden. — De Kauchen zijn evenmin Saksen en moeten veeleer tot de Friezen worden gerekend.

5. Φράγγων, de Ripuarische Franken, wonend in het land tusschen Rijn en Maas.

7. αὖθις. — Een vroegere expeditie van Iulianus tegen deze Franken is bij Zosimus niet vermeld; het woord is dus gedachteloos door Zosimus overgenomen uit zijn bron (Eunapius), waar de veldtocht tegen de 600 Franken aan de Maas in December 357 wel vermeld was; verg. Ammianus XVII 2.

8. ὑπερβαλλόμενοι, voorbijvaren.

9. Βαταβίᾳ. — Hun komst daar maakte het voor Iulianus noodig om in te grijpen, daar zij de scheepvaart dreigden te belemmeren; — verg. Iulianus, Epistula ad Athenienses, p. 279–280; Libanius, Oratio XVIII 82–83; Eunapius, fragm. 12.

13. παρεγγυᾷ δὲ τῷ στρατῷ; verg. Eunapius, fragm. 10. — De Saliërs waren al gevlucht over de Waal.

18. ὄρη, het heuvelland van Nijmegen en Kleef.

19. ἐθελοντὶ – ἐκδιδόντες; verg. Ammianus XVII 8, 4; Iulianus, Epistula ad Athenienses, p. 280; Libanius, Oratio XVIII 75.

24. Ἀνήρ, Charietto; verg. Ammianus XVII 10, 5; Eunapius, fragm. 11*b*. Hij was aanvoerder van ongeregelde troepen en werd later *comes rei militaris per utramque Germaniam*, Ammianus XXVII 1, 2. — Over zijn werkzaamheid in dezen oorlog spreekt Ammianus niet. Iulianus zwijgt er over in de *Epistula ad Athenienses* en blijkbaar ook in zijn gedenkschriften.

—. μέγεθος etc.; verg. Eunapius, fragm. 11*c*.

37. ἄλλοι συνεμίγησαν; verg. Eunapius, fragm. 11*a*.

52. προσεχώρησαν; verg. Eunapius, fragm. 12; daar wordt hetzelfde verhaal veel uitvoeriger gedaan; — verg. ook Petrus Patricius, fragm. 18.

54. Ἐπεὶ δὲ ἱκετηρίας etc.; dit is bijna woordelijk aan Eunapius (fragm. 12) ontleend.

64. περισώζεσθαι; een eeuw later, ten tijde van Eunapius bestond er werkelijk nog een *Cohors Chamavorum;* verg. Notitia dignitatum Orientis XXXI 61.

Zosimus, Historia nova III 35

Ἰοβιανὸς – – τοῖς ἐν Παιονίᾳ στρατοπέδοις Λουκιλλιανὸν ὄντα κηδεστὴν αὐτῷ, καὶ Προκόπιον καὶ Οὐαλεντινιανόν, ὃς μετὰ ταῦτα γέγονε βασιλεύς, ἐξαπέστειλε, τήν τε Ἰουλιανοῦ τελευτὴν ἀπαγγελοῦντας καὶ ὅτι περ εἴη μετ᾽ αὐτὸν αὐτοκράτωρ

προβεβλημένος. (2) Ἀλλ' οἱ ἐν τῷ Σιρμίῳ Βατάβοι πρὸς φυλακὴν ἀπολελειμμένοι τῆς πόλεως ἅμα τῇ ἀκοῇ τὸν μὲν Λουκιλλιανὸν ὡς τηλικούτων κακῶν ἄγγελον διεχρήσαντο, -- Προκόπιον δὲ τῆς πρὸς Ἰουλιανὸν συγγενείας αἰδοῖ διαφῆκαν ἀθῷον.

VARIANTEN. — 4. *βατάοι V.*

AANTEEKENINGEN. — De Bataven te Sirmium dooden Lucilianus, die de tijding van den dood van Iulianus brengt, in 363. — Riese XI 4 n. — Deze gebeurtenissen worden anders verteld door Ammianus XXV 8–10.

1. Ἰοβιανὸς, Iovianus, de opvolger van Iulianus, 363–364.

–. Λουκιλλιανὸν, Lucilianus, de schoonvader van Iovianus.

2. Οὐαλεντινιανόν, de latere keizer Flavius Valentinianus, die heeft geregeerd van 364 tot 375.

4. Σιρμίῳ, Sirmium.

–. Βατάβοι; verg. Zosimus IV 9.

Zosimus, Historia nova IV 9

Ὁ βασιλεὺς Οὐαλεντινιανὸς ἐν τοῖς ὑπὲρ τὰς Ἄλπεις ἔθνεσι διατρίβων μεγίστων καὶ ἀπροσδοκήτων ἐπειρᾶτο κινδύνων. Τὸ γὰρ Γερμανικὸν ἅπαν -- ἅμα τῷ γνῶναι τὴν αὐτοῦ (Ἰουλιανοῦ) τελευτὴν -- θάρσος ἀναλαβόντες ὁμόσε πάντες τοῖς ὑπὸ τὴν Ῥωμαίων βασιλείαν ἐπῄεσαν χωρίοις. (2) Ὑπαντήσαντος δὲ αὐτοῖς τοῦ βασιλέως μάχη συνίστατο καρτερά, καὶ ἐνίκων οἱ βάρβαροι, τὸ Ῥωμαίων προτροπάδην διώξαντες στράτευμα. Οὐαλεντινιανὸς δὲ -- διηρευνᾶτο τοὺς τῶν ἐλαττωμάτων αἰτίους, οἵτινες ἦσαν οἱ τῆς φυγῆς ἄρξαντες. (3) Ἀναζητήσας δὲ σὺν ἀκριβείᾳ, καὶ τὸ τάγμα τῶν Βατάβων αἰτιασάμενος ἐκέλευσε τὸ στρατόπεδον ἅπαν -- συνελθεῖν. --- Καὶ τοὺς Βατάβους προσέταττεν ἀποθεμένους τὰ ὅπλα, τοῖς τίμημα προσφέρουσιν οἷα δραπέτας οἰκέτας ἐπ' ἐξαγωγῇ δημοσίᾳ πωλεῖσθαι. (4) Τότε τοίνυν ἅπαντες ἐπὶ γῆν ἀνατετραμμένοι πρηνεῖς ἐλιπάρουν πάσης ἐλευθερῶσαι τὸ στατόπεδον τοιαύτης αἰσχύνης, ἄνδρες ὑπισχνούμενοι φανήσεσθαι τοῦ Ῥωμαίων ὀνόματος ἄξιοι. Τοῦ δὲ ἐντεῦθεν ἤδη τοῦτο ἔργῳ δειχθῆναι κελεύσαντος, -- ἀνεμαχέσαντο, καὶ τοῦ χάρακος προελθόντες τοσαύτην περὶ τὸν πόλεμον ἐπεδείξαντο προθυμίαν ὥστε ἐξ ἀπείρου πλήθους ὀλίγους εἰς τὰ οἰκεῖα τῶν βαρβάρων διασωθῆναι. Ἡ μὲν οὖν πρὸς τὸ Γερμανικὸν ἅπαν μάχη ταύτης ἔτυχε τότε τῆς τελευτῆς.

VARIANTEN. — 3. ὁμόσε, ὁμοῦ *Bekker*. — 4. ἐπήεσαν *V*, ἐπίεσαν *vulg*. — 6. διηρευνᾶτο *V*, διερευνᾶτο *vulg*. -- 8. βατάων *V*. — 9. βατάους προσέτταττεν *V*. — 11. ἀνατεταμένοι *Mendelssohn*. — 13. ῥωμαίων *V*, ῥωμαϊκοῦ *vulg*.

AANTEEKENINGEN. — Veldtocht van Valentinianus tegen de Germanen in 366, lafheid en moed der Bataven. — Riese XI 4. — Wellicht zijn dezelfde feiten bedoeld, die verhaald worden door Ammianus XXVII 1 en 2.

5. μάχη; in dezen slag viel Charietto; verg. Ammianus XXVII 1, 5.

8. Βατάβων; verg. Zosimus III 35.

Zosimus, Historia nova IV 19, 2

(2) Διελομένων δὲ πρὸς ἑαυτοὺς Γρατιανοῦ καὶ Οὐαλεντινιανοῦ τοῦ νέου τὴν βασιλείαν, ὡς ἐδόκει τοῖς περὶ αὐτοὺς τὰ πράγματα κρίνουσιν (αὐτοὶ γὰρ οἱ βασιλεῖς οὐκ ἦσαν κύριοι διὰ τὴν ἡλικίαν), Γρατιανῷ μὲν τὰ Κελτικὰ φῦλα καὶ Ἰβηρία πᾶσα καὶ ἡ Βρεττανικὴ νῆσος ἀπεκληροῦτο, Οὐαλεντινιανὸν δὲ ἐδόκει τὴν Ἰταλίαν τε καὶ Ἰλλυριοὺς καὶ τὴν ὅλην ἔχειν Λιβύην.

Aanteekeningen. — Verdeeling van het westelijk rijk tusschen Gratianus en Valentinianus II na den dood van Valentinianus I in 375. — Riese XII 2. — Verg. Ammianus XXX 10.

1. Γρατιανοῦ, Gratianus, de zoon van Valentinianus, die reeds sedert 367 Augustus was en te Triër resideerde.

–. Οὐλεντινιανοῦ τοῦ νέου, Valentinianus II, jongere zoon van Valentinianus, die nog slechts vier jaar oud was.

Zosimus, Historia nova V 32, 4

Λιμένιόν τε τὸν ἐν τοῖς ὑπὲρ τὰς Ἄλπεις ἔθνεσιν ὄντα τῆς αὐλῆς ὕπαρχον ἀποσφάττουσι, καὶ ἅμα τούτῳ Χαριοβαύδην τὸν στρατηγὸν τῶν ἐκεῖσε ταγμάτων.

Aanteekeningen. — Dood van Limenius en Chariobaudes, 13 Aug. 408. — Riese XV 83. — Behalve Stilicho, *utriusque militiae magister*, waren er dus nog twee bevelhebbers, Chariobaudes, *magister militum per Gallias*, en Limenius, *magister equitum praesentalis*.

2. ἀποσφάττουσι, n.l. de soldaten bij een muiterij aangestookt door Olympius, een vijand van Stilicho.

Zosimus, Historia nova VI 2–3

2. Ἔτι βασιλεύοντος Ἀρκαδίου καὶ ὑπάτων ὄντων Ὀνωρίου τὸ ζ' καὶ Θεωδοσίου τὸ β', οἱ ἐν τῇ Βρεττανίᾳ στρατευόμενοι στασιάσαντες ἀνάγουσι Μάρκον ἐπὶ τὸν βασίλειον θρόνον. — — — Ἀνελόντες δὲ τοῦτον ὡς οὐχ ὁμολογοῦντα τοῖς αὐτῶν ἤθεσιν, ἄγουσι Γρατιανὸν εἰς μέσον. — — — (2) Δυσαρεστήσαντες δὲ καὶ τούτῳ τέτταρσιν ὕστερον μησὶ παραλύσαντες ἀναιροῦσι, Κωνσταντίνῳ παραδόντες τὴν βασιλείαν. Ὁ δὲ — — ἐλθὼν εἰς Βονωνίαν (πρώτη δὲ αὕτη πρὸς θαλάττῃ κεῖται, Γερμανίας οὖσα πόλις τῆς κάτω) καὶ ἐν ταύτῃ διατρίψας ἡμέρας τινας, πάντα τε οἰκειωσάμενος τὰ στρατεύματα μέχρι τῶν Ἄλπεων ὄντα τῶν ὁριζουσῶν Γαλατίαν καὶ Ἰταλίαν, ἀσφαλῶς ἔχεσθαι τῆς βασιλείας ἐδόκει. — — —

3. Ἐν τοῖς προλαβοῦσι χρόνοις, ἕκτον ἤδη τὴν ὕπατον ἔχοντος ἀρχὴν Ἀρκαδίου καὶ Πρόβου, Βανδίλοι Σουήβοις καὶ Ἀλανοῖς ἑαυτοὺς ἀναμίξαντες τούτους ὑπερβάντες τοὺς τόπους τοῖς ὑπὲρ τὰς Ἄλπεις ἔθνεσιν ἐλυμήναντο, καὶ πόλυν ἐργασάμενοι φόνον ἐπίφοβοι καὶ τοῖς ἐν Βρεττανίαις στρατοπέδοις ἐγένοντο, συνηνάγκασαν δέ, δέει τοῦ μὴ κἀπὶ σφᾶς προελθεῖν, εἰς τὴν τῶν τυράννων

ὁρμῆσαι χειροτονίαν, Μάρκου λέγω καὶ Γρατιανοῦ καὶ ἐπὶ τούτοις Κωνσταντίνου· (2) *πρὸς οὓς μάχης καρτερᾶς γενομένης ἐνίκων μὲν οἱ Ῥωμαῖοι, τὸ πολὺ τῶν βαρβάρων καπασφάξαντες μέρος, τοῖς δὲ φεύγουσιν οὐκ ἐπεξελθόντες.* – – – (3) *Διὰ ταῦτα τοίνυν τούτοις τοῖς τόποις φύλακας ἐγκατέστησε Κωνσταντῖνος, ὡς ἂν μὴ τὴν εἰς Γαλατίαν ἀνειμένην ἔχοιεν πάροδον. Ἐγκατέστησε δὲ καὶ τῷ Ῥήνῳ πᾶσαν ἀσφάλειαν, ἐκ τῶν Ἰουλιανοῦ βασιλέως χρόνων ῥᾳθυμηθεῖσαν.*

VARIANTEN. — 1. *ζ' en β' V, ἕβδομον en δεύτερον vulg.* — 7. *Γερμανίας, Γαλατίας Reitemeier.* — *κάτω Sylburg, ἄνω V.* — 9. *ἀσφαλῶς vulg., καὶ ἀσφαλῶς V.* — 13. *ὑπὲρ τὰς V, ὑπὲρ vulg.* — 14. *Βρεττανίαις, βρεττανίᾳ Bekker.* — *κἀπὶ Bekker, καὶ V, καὶ εἰς Sylburg.* — 17. *οὓς Mendelssohn, ὃν hss.*

AANTEEKENINGEN. — Constantinus III, in Britannië tot keizer van het westen uitgeroepen in 408, landt in Bononia. — De Vandalen, Sueven en Alanen, die in 406 waren doorgedrongen in Gallië, worden door Constantinus verslagen. — Riese XV 81 en 82. — Verg. Orosius VII 40, 3; Zosimus VI 5.

1. *ὑπάτων*, Honorio VII. Theodosio II. consulibus, 408.

3. *Μάρκον*, een zekere Marcus.

4. *Γρατιανὸν*, een zekere Gratianus.

5. *Κωνσταντίνῳ*, Flavius Claudius Constantinus, genaamd Constantinus III.

6. *Βονωνίαν*, Boulogne-sur-mer.

7. *Γερμανίας – κάτω.* — Het is zeer merkwaardig, dat in dit verband van Germania inferior wordt gesproken.

11. *ὕπατον*, Arcadio VI. et Probo consulibus, 406.

21. *πᾶσαν ἀσφάλειαν*; dit is zeer overdreven. In elk geval is het Romeinsche gezag in Noord-Gallië niet meer hersteld.

—. *Ἰουλιανοῦ*, Iulianus de Afvallige.

Zosimus, Historia nova VI 5, 2

Τοῦ πλείονος τῆς δυνάμεως μέρους ὄντος ἐν Ἰβηρίᾳ, πάντα κατ' ἐξουσίαν ἐπιόντες οἱ ὑπὲρ τὸν Ῥῆνον βάρβαροι κατέστησαν εἰς ἀνάγκην τούς τε τὴν Βρεττανικὴν νῆσον οἰκοῦντας καὶ τῶν ἐν Κελτοῖς ἐθνῶν ἔνια τῆς Ῥωμαίων ἀρχῆς ἀποστῆναι καὶ καθ' ἑαυτὰ βιοτεύειν, οὐκέτι τοῖς τούτων ὑπακούοντα νόμοις.

VARIANTEN. — 4. *ἑαυτὰ V, ἑαυτὸν vulg.* — *ὑπακούοντα V, ἐπακούοντα vulg.*

AANTEEKENINGEN. — De volken in Noord-Gallië worden door den inval der Germanen gedwongen zich los te maken van het Romeinsche rijk, tijdens de regeering van Constantinus III in Gallië, 408. — Riese XIII 59.

1. *τῆς δυνάμεως*, de troepen van Constantinus III.

102. — IOHANNES MALALAS VAN ANTIOCHIA

IOHANNES MALALAS van Antiochia schreef omstreeks het midden van de eerste helft der 6de eeuw een algemeene geschiedenis, eindigend met den dood van Anastasius (518), waarvan ons een aantal fragmenten zijn bewaard, voornamelijk in de *Excerpta de insidiis*.

Wolf, *Realencyclopädie*, IX, 1795.

HANDSCHRIFTEN *van de Excerpta de insidiis*:
P = Parijs, *Bibl. Nationale*, gr. 1666, van de 16de eeuw.
S = Escorial, *Real biblioteca*, Ω. I. 11, van de 16de eeuw.

UITGAAF. — C. Müller, Fragmenta historicorum graecorum, IV, blz. 535–626, en V, blz. 27–38. — *Excerpta de insidiis*: C. de Boor (Berlijn, 1905).

Iohannes van Antiochia, fragm. 152

Ποστούμιος ἀνῃρέθη πρὸς τῶν οἰκείων στρατιωτῶν ἐς ὀργὴν ἀναφθέντων, ὅτι δὴ πόλιν Μογοντίναν συναραμένην Λολλιανῷ, ὃν νεωτερίσαντα καθεῖλε Ποστούμιος, διαρπάσαι μετὰ τὴν νίκην οὐ συνεχώρησεν. Μετὰ δὲ τοῦτον Μάριος, ἀνὴρ εὐτελὴς καὶ τῶν περὶ τὰς βαναύσους γεγονὼς τέχνας, τὴν ἀλουργίδα περιθέμενος δευτέρᾳ τῆς βασιλείας ἡμέρᾳ κατακτείνεται. Ἐφ' ᾧ Βικτωρῖνος τῶν Γαλλιῶν τὸ κράτος ἐκδέχεται, ἄριστος μὲν ἐν τοῖς πολέμοις, ταῖς δὲ τοῦ σώματος ἡδοναῖς ἡττημένος ἀλλοτρίους τε ἐνυβρίζων γάμους καὶ παρθένους ἁρπάζων. Ὅθεν ἐν Ἀγριππίνῃ πόλει Γαλατικῇ πρός τινος στρατιώτου διαφθείρεται δευτέρᾳ τῆς ἡγεμονίας ἐνιαυτῷ. Καὶ τοῦτον τῆς ἀρχῆς διαδέχεται Τέτρικος τῶν ἀπὸ τῆς συγκλήτου βουλῆς.

VARIANTEN. — 1. Ποστούμιος, Γαλλιηνὸς *P*, Γαλλιανὸς *S*. — 2. μογόντιναν *S*, μογοντιναν *P*. — 7. ἐναγριππινει *P*, ἐν Ἀγριππίνῳ *uitg.*

AANTEEKENINGEN. — Iohannes van Antiochia, fragm. 152 (Müller, Fragm. hist. gr., IV, blz. 598), bewaard in *Excerpta de insidiis*, blz. 110.

Postumus, Lollianus, Marius, Victorinus, Tetricus, keizers in Gallië; verg. Historia Augusta, Trig. tyr. 3, 5, 6 en 24. — Riese VIII 96.

1. Ποστούμιος, Marcus Cassianius Latinius Postumus; regeerde van 258 tot 268 (de chronologie is onzeker).

2. Λολλιανῷ, Gaius Laelianus; kon zich korten tijd staande houden in het jaar 268.

3. Μάριος, Marcus Aurelius Marius; regeerde korten tijd in het jaar 268, na den dood van Postumus.

5. Βικτωρῖνος, Marcus Piavonius Victorinus; regeerde waarschijnlijk 268–270.

9. Τέτρικος, Gaius Esuvius Tetricus; regeerde ongeveer van 270 tot 274.

Iohannes van Antiochia, fr. 164

Ἐπὶ Διοκλητιανοῦ Καραύσιός τις, ἀνὴρ τεχθεὶς μὲν ἐν ἀφανεστάτῃ πόλει, περὶ δὲ τὰ στρατιωτικὰ σπουδῇ καὶ γενναιότητι διαφέρων, κατὰ μικρὸν δόξαν ἀρίστην κτησάμενος ἐκ τοιαύτης αἰτίας νεωτερίζειν ἤρξατο. Τὸ Βελγικὸν καλούμενον κλῖμα κατὰ τὴν τῆς ἁλμυρίδος θάλασσαν Φράγκοι τε καὶ Σάξονες ἔθνη Κελτικὰ διετάραττον, ληϊζόμενοι τοὺς ἐμπόρους καὶ τῶν χωρίων πορθοῦντες τὰ ἐπιθαλάσσια. Σταλεὶς τοίνυν οὗτος ἐκ Βονωνίας πόλεως Γαλατικῆς, ἐπειδὴ πολλοὺς μὲν τῶν βαρβάρων ἐχειρώσατο, τὴν δὲ λείαν τὴν ἐκ τοῦ πολέμου οὔτε τοῖς ἐποίκοις τῶν ἐθνῶν ἀπεδίδου, οὔτε τοῖς βασιλεῦσιν ἀπέπεμπεν, ἑκουσίως προπέμπειν τοὺς πολεμίους ὑπωπτεύθη. Ἀναιρεθῆναι τοίνυν ὑπὸ τοῦ Ἑρκουλίου προσταχθεὶς τήν τε πορφύραν περιέθετο καὶ τὴν Βρεττανίαν καταλαμβάνει.

VARIANTEN. — 3. τὸ Βελγικὸν *Müller*, σελβικὸν *P S*. — 4. Σάξονες *Müller*, σάζονες *P S*. — καλετικὰ *P*. — 6. Βονωνίας *Cramer*, βοωνίας *P S*.

AANTEEKENINGEN. — Iohannes van Antiochia, fragm. 164 (Müller, Fr. hist. gr., IV, blz. 601), bewaard in *Excerpta de insidiis*, blz. 113.

Carausius maakt zich meester van de heerschappij in Gallië en Britannië. — Riese IX 4. — Eutropius IX 21 en Orosius VII 25, 3.

1. Καραύσιος, Carausius, een Menapiër; verg. Seeck, Realencyclopädie, III, 1570.

9. Ἑρκουλίου, Gaius Galerius Valerius Maximinianus, genaamd Herculius, Augustus van het westelijk deel van het rijk (285–305).

Iohannes van Antiochia, fr. 169

Πολλὴ δέ τις κατεῖχεν εὔνοια τοὺς στρατιώτας εἰς τὸν Κωνσταντῖνον διά τε τὰ ἄλλα καὶ τὴν ἐν πολέμοις εὐτυχίαν. Φράγκους γάρ τοι καὶ Ἀλαμανούς, οἳ Κελτῶν εἰσι δυνατώτεροι, πανστρατιᾷ διαφθείρας καὶ τοὺς ἡγεμόνας τούτων ἑλὼν ἐν τῇ τῶν ἐπινικίων πανηγύρει διαγωνίσασθαι πρὸς θηρία παρεσκεύασεν.

VARIANTEN. — 2. Φράγκους *P S*, Φραγκοὺς *uitg.* — τοι *S*, τι *P en Cramer*, τε *Müller*. — Ἀλαμανούς *Müller*, ἀλβανούς *P S*.

AANTEEKENINGEN. — Iohannes van Antiochia, fr. 169 (Müller, Fragm. hist. gr., IV, blz. 603), bewaard in *Excerpta de insidiis*, blz. 114.

Constantinus I overwint de Franken, 306. — Riese IX 33. — Eutropius X 3; Eusebius, Vita Constantini I 25; Panegyricus VI (VII) 10.

1. Κωνσταντῖνον, Constantinus I, na den dood van zijn vader Constantius Chlorus, 25 Juli 306, door het leger tot keizer uitgeroepen. Spoedig daarna vocht hij tegen de Franken.

103. — DIGESTA

DIGESTA of PANDECTAE, excerpten uit de werken der rechtsgeleerden in 50 boeken, vervaardigd en geordend door een commissie op last van keizer Iustinianus, gereedgekomen in 533.

Jörs, *Realencyclopädie*, V, 484.

UITGAAF. — Th. Mommsen en P. Krüger (Berlijn, 1920).

Digesta I 5, 17

(17) Ulpianus libro XXII ad edictum. In orbe Romano qui sunt, ex constitutione imperatoris Antonini cives Romani effecti sunt.

AANTEEKENINGEN. — Door een *constitutio* van keizer Antoninus (Caracalla) hebben alle inwoners van het Romeinsche rijk het Romeinsche burgerrecht verkregen, 212. — Riese VIII 20. — Verg. Novellae LXXVIII 5. — Cassius Dio LXXVII 9, 5.

1. *Ulpianus*, Domitius Ulpianus, beroemd Romeinsch rechtsgeleerde, levend in het begin der derde eeuw.

–. *ad edictum*, ad edictum praetoris, waarschijnlijk uitgegeven in 212.

Digesta I 22, 3

(3) Macer libro I de officio praesidis. Si eadem provincia, postea divisa, sub duobus praesidibus constituta est, velut Germania Mysia, ex altera ortus in altera adsidebit nec videtur in sua provincia adsedisse.

AANTEEKENINGEN. — De verdeeling der oorspronkelijke *provincia* Germania in twee deelen. — Riese VIII 21.

1. *Macer*, Aemilius Macer, Romeinsch jurist uit de eerste helft der derde eeuw.

–. *de officio praesidis*, een werk dat na den dood van Septimius Severus moet zijn uitgegeven.

---

104. — CODEX IUSTINIANUS

Codex Iustinianus, verzameling van de *constitutiones* der Romeinsche keizers, van Hadrianus tot Iustinianus, in 12 boeken, bijeengebracht op last van keizer Iustinianus en in een verbeterde redactie uitgegeven in 534. Tezamen met de *Digesta* en de *Institutiones* vormt de *Codex* het *Corpus iuris civilis*, waarin men ook de *Novellae* opnam.

Jörs, *Realencyclopädie*, IX, 1566.

Handschriften, onder anderen:
C = Monte Cassino, *Bibl. Abbaziale*, ms. 49, van de 11de of 12de eeuw.
M = Montpellier, *Bibl. de l'école de médicine*, ms. 82, van de 12de eeuw.
P = Pistoia, *Bibl. Capitolare*, E. VI (66), van de 10de of 11de eeuw.
R = Berlijn, *Staatsbibliothek*, ms. 273, van de 12de eeuw.
V = Verona, *Bibl. Capitolare*, ms. LXII, van de 6de of 7de eeuw.

Uitgaaf. — P. Krüger (Berlijn, 1914).

Codex Iustinianus

I 48, 3. — Imperatores Valentinianus Theodosius et Arcadius Augusti Constantiano praefecto praetorio Galliarum. - - - Datum VI Id. Nov. Treviris, Timasio et Promoto consulibus.

III 13, 5. — Imperatores Arcadius et Honorius Augusti Vincentio praefecto praetorio Galliarum. - - - Datum XV K. Ian. Mediolani, Caesario et Attico consulibus.

VI 22, 7. — Imperatores Valentinianus Valens et Gratianus Augusti ad Maximinum. - - - Datum VII Id. Aug. Contionaci, Gratiano Augusto II et Probo consulibus.

VI 55, 9. — Imperatores Valentinianus Theodosius et Arcadius Augusti Constantiano praefecto praetorio Galliarum. - - - Datum V K. Martias Mediolani, Timasio et Promoto consulibus.

VII 38, 1. — Imperatores Valentinianus et Valens Augusti ad Probum praefectum praetorio Galliarum. - - - Datum XI K. Dec. Valentiniano et Valente Augustis consulibus.

IX 41, 16. — Imperatores Valentinianus Valens et Gratianus Augusti ad Antonium praefectum praetorio Galliarum. - - - Datum XV K. Oct. Treviris, Valente V et Valentiniano Augustis consulibus.

X 32, 29. — Imperatores Valentinianus et Valens Augusti Germaniano praefecto praetorio Galliarum. - - - Datum III Id. Oct. Valentiniano et Valente Augustis consulibus.

XI 11, 1. — Imperatores Valentinianus et Valens Augusti Germano praefecto praetorio.

XI 48, 6. — Imperatores Valentinianus et Valens Augusti ad Germanianum praefectum praetorio Galliarum. - - - Datum K. Mai. Constantinopoli, Gratiano Augusto et Dagalaifo consulibus.

XI 48, 7. — Imperatores Valentinianus Valens et Gratianus Augusti ad Maximum praefectum praetorio.

XI 48, 13. — Imperatores Arcadius et Honorius Augusti Vicentio praefecto praetorio Galliarum. - - - Datum III Id. Iul. Stilichone et Aureliano consulibus.

XII 19, 2. — Imperatores Valentinianus Theodosius et Arcadius Augusti Constantiano praefecto praetorio. - - - Datum VI Id. Nov. Treviris, Timasio et Promoto viris clarissimis consulibus.

VARIANTEN. — 2. Constantiano, constantio *M*, constantino *P C R*. — 7. maximum *C R*, max. *V*. — 8. cornionaci *V*. — 14. Datum — consulibus *Excerpta codicis Vallicelliani 54*. — 22. Germaniano comiti sacrarum largitionum *Gothofredus*. — 33. constantio *hss*.

AANTEEKENINGEN. — Verordeningen der Romeinsche keizers, van Valentinianus en Valens tot Arcadius en Honorius, gericht aan *praefecti praetorio Galliarum*, van 13 Oct. 365 tot 13 Juli 400, uit de verzamelingen van den Codex Iustinianus.

2. Constantianus, *praefectus praetorio Galliarum*, 2 Nov. 389. — Riese XV 89. — Verg. XII 19, 2 en Codex Theodosianus VI 26, 5.

4. Vincentius, *praefectus praetorio Galliarum*, 17 Dec. 397. — Riese XV 89.

7. Maximinus, *praefectus praetorio Galliarum*, 7 Aug. 371.

11. Constantianus, *praefectus praetorio Galliarum*, 24 Febr. 389. — Verg. Codex Theodosianus V 1, 4.

13. Probus, *praefectus praetorio Galliarum*, 22 Nov. 365. — Riese XI 8 n. en XII 49 n. — De datum is verkeerd.

17. Antonius, *praefectus praetorio Galliarum*, 16 Sept. 376. — Verg. Codex Theodosianus IX 35, 2.

19. Germanianus *praefectus praetorio Galliarum*, 7 Oct. 365. — Riese XV 89.

22. Germanus, *praefectus praetorio Galliarum*.

24. Germanianus, *praefectus praetorio Galliarum*, 1 Mei 366. — Riese XV 89.

28. Maximus, *praefectus praetorio Galliarum*.

29. Vincentius, *praefectus praetorio Galliarum*, 28 Juni 400. — Riese XV 89.

33. Constantianus, *praefectus praetorio Galliarum*, 26 Oct. 389. — Verg. Codex Theodosianus VI 26, 5.

105. — NOVELLAE

Novellae, verzameling der keizerlijke verordeningen, uitgevaardigd na het tot stand komen van den Codex, uit de jaren 535 tot 565, meestal in het Grieksch geredigeerd, soms ook in het Latijn, dikwijls in beide talen.

P. Noailles, *Les collections de novelles de l'empereur Justinien* (Thèse, Bordeaux, 1912).

Handschriften, onder anderen:
L = Florence, *Bibl. Laurenziana*, LXXX 4, van de 14de eeuw.
M = Venetië, *Bibl. Marciana*, gr. 179, van de 15de eeuw.

Uitgaaf. — R. Schöll en W. Kroll (Berlijn, 1912).

Novellae Iustiniani LXXVIII 5

Ἀντωνῖνος ὁ τῆς εὐσεβείας ἐπώνυμος, ἐξ οὗπερ καὶ εἰς ἡμᾶς τὰ τῆς προσηγορίας ταύτης καθήκει, τὸ τῆς ῥωμαϊκῆς πολιτείας πρότερον παρ' ἑκάστου τῶν ὑπηκόων αἰτούμενον καὶ οὕτως ἐκ τῶν καλουμένων περεγρίνων εἰς ῥωμαϊκὴν εὐγένειαν ἄγον ἐκεῖνος ἅπασιν ἐν κοινῷ τοῖς ὑπηκόοις δεδώρηται.

Antoninus Pius cognominatus, ex quo etiam ad nos appellatio haec pervenit, ius Romanae civitatis prius ab unoquoque subiectorum petitus et taliter ex eis qui vocantur peregrini ad Romanam ingenuitatem deducens ille hoc omnibus in commune subiectis donavit.

Varianten. — 2. *κατήει L.* — 3. peregrinων *M L.* — 4. *ἄγον Haloander, ἄγων hss.* — 6. petitus, petitum *vulg.*

Aanteekeningen. — Keizer Antoninus (Caracalla) geeft het Romeinsche burgerrecht aan alle onderdanen van het rijk, 212. — Riese VIII 20. — Verg. Digesta I 5, 17.

1. Ἀντωνῖνος, niet Antoninus Pius (138–161), maar Marcus Antoninus Caracalla (211–217).

4. *τοῖς ὑπηκόοις, subiectis*, de onderworpenen, niet-burgers, *socii* en *perigrini*, in het rijk.

106. — PETRUS PATRICIUS

Petrus Patricius of Petrus Magister uit Thessalonike, geb. omstreeks het begin der 6de eeuw, overl. kort na 560, schreef onder anderen een geschiedenis van den keizertijd, Ἱστορίαι, in elk geval tot den tijd van Iulianus Apostata, waaruit ons een aantal fragmenten zijn bewaard, vooral in de *Excerpta de legationibus* en de *Excerpta de sententiis*. Als zijn bronnen komen in aanmerking Cassius Dio, Dexippus en Eunapius.

Uitgaven. — B. G. Niebuhr (Bonn, 1829). — C. Müller, *Fragmenta historicorum graecorum*, IV, blz. 184–191. — L. Dindorf, *Historici graeci minores*, I, blz. 425–437.

Excerpta de legationibus, uitg. C. de Boor (Berlijn, 1903). — *Excerpta de sententiis*, uitg. U. Ph. Boissevain (Berlijn, 1906).

Petrus Patricius, fragm. 18

Ὅτι οἱ βάρβαροι ἐπὶ Ἰουλιανοῦ τοῦ παραβάτου εἰρήνην ἤτουν· ὁ δὲ ἦλθεν εἰς τὸ σπείσασθαι αὐτοῖς καὶ ἐζήτει ὁμήρους λαβεῖν. Οἱ δὲ βάρβαροι πάνυ πολλοὺς ἔλεγον ἔχειν, οὓς ὁ Ἰουλιανὸς ἔφασκε νόμῳ ἔχειν πολέμου, ἀλλ᾽ οὐ παρ᾽ ἐκείνων δεδομένους· νῦν δὲ ζητεῖν εἰρήνης ἐνέχυρα, εἴ τινες εἶεν πρὸς τοῦτο παρ᾽ αὐτοῖς ἐπιτήδειοι. Ἐκείνων δὲ οὐδὲν ἀπαρνουμένων, ἀλλὰ δώσειν συντιθεμένων οὓς ἂν αὐτὸς ἐπιλέξαιτο, τὸν τοῦ βασιλέως υἱὸν ἠξίου λαβεῖν ὡς ἀντὶ πολλῶν μόνον ἀρκοῦντα· ὃν εἶχεν αἰχμάλωτον. Οἱ δὲ βάρβαροι ἤδη τεθνάναι αὐτὸν ὑπολαμβάνοντες ἅμα πάντες μετὰ τοῦ σφῶν βασιλέως ὀδυρόμενοί τε καὶ στένοντες ἐδέοντο τοῦ Καίσαρος ἀδύνατα μὴ ζητεῖν, ἀπαιτοῦντα τοὺς ἤδη τεθνεῶτας ὁμήρους τοῦτο δὲ τεκμήριον εἶναι τοῦ σπονδὰς αὐτὸν μὴ ἐθέλειν ποιήσασθαι.

Aanteekeningen. — Petrus Patricius, fr. 18 (Müller, Fragm. Hist. Gr., IV, blz. 191; Historici gr. min., I, blz. 436–437), bewaard in *Excerpta de legationibus*, II, blz. 396.

Iulianus en de Chamaven, 358. — Uit Eunapius, fragm. 12; verg. boven, blz. 461.

Petrus Patricius: Dio continuatus, fragm. 6

Ὅτι Γαλιηνὸς ὁ βασιλεὺς πρὸς Πόστομον αὐτοκράτορα ἀναγορευθέντα πέμπει πρεσβευτὰς τοὺς ἐπισταμένους τὰ γενόμενα παρ᾽ αὐτοῦ καὶ ἐροῦντας αὐτῷ ὅτι χρὴ τὰ ὀχυρὰ καταλαβόντας ἡσυχάζειν · — — — ‘οὐκοῦν ἀμφότεροι μονομαχήσωμεν, ἵνα μὴ Ῥωμαῖοι ἀπολῶνται’. Ὁ δὲ ἀντεδήλωσεν· ‘ἐγὼ οὔτε μονομάχος εἰμὶ οὔτε γέγονά ποτε· ἀλλ᾽ ἀπολλυμένας τὰς ἐπαρχίας ταύτας ὑπὸ σοῦ ταχθεὶς διασώζειν ἔσωσα· καὶ ὑπὸ τῶν Γαλλῶν ἡρέθην βασιλεύς· καὶ ἀρκοῦμαι τούτων ἄρχειν τῶν ἑκουσίως με ἑλομένων· καὶ εἴ τι δύναμαι, τῇ βουλῇ τῇ ἐμαυτοῦ καὶ τῇ δυνάμει τουτοῖς βοηθῶ.’

AANTEEKENINGEN. — Petrus Patricius = Dio continuatus, fragm. 6 (Müller, Fragm. hist. Gr., IV, blz. 194) = Dindorf, Cassius Dio, V, blz. 223 = Boissevain, Cassius Dio, III, blz. 743, bewaard in *Excerpta de sententiis*, blz. 265–266.

Gallienus stelt een tweegevecht voor aan Postumus, die tot keizer was uitgeroepen, 259. — Riese VIII 89; Cougny, Extraits des auteurs grecs, V, blz. 300-301.

1. Γαλιηνὸς, Gallienus, zoon en mederegent van Valerianus, keizer van 253 tot 268.

–. Πόστομον, Marcus Cassianius Latinius Postumus, in Gallië uitgeroepen, keizer van 258 tot 268 (de chronologie is onzeker).

6. ἀρκοῦμαι τοῦτων ἄρχειν; Postumus wilde een onafhankelijk Gallisch-Germaansch rijk stichten.

---

107. — PROCOPIUS

PROCOPIUS van Caesarea in Palestina, geb. tegen het einde der 5de eeuw, bekleedde hooge ambten onder Iustinianus, overl. kort na 562, schreef onder anderen een geschiedenis van de oorlogen, die onder de regeering van Iustinianus zijn gevoerd, Περὶ πολέμων, in 7 boeken, uitgegeven in 551, waaraan hij in 554 een 8ste boek toevoegde.

HANDSCHRIFTEN:
K = Rome, *Bibl. Vaticana*, gr. 1690, van de 14de eeuw.
L = Florence, *Bibl. Laurenziana*, LXIX 8, van de 14de eeuw.

UITGAAF. — J. Haury (Leipzig, Teubner, 1905–1913). — *Excerpten* bij Cougny, Extraits des auteurs grecs, V, blz. 346–409.

Procopius, De bello Gothico I 12, 7—8

(7) Ἐν Γάλλοις δὲ ἄλλοι τε ποταμοὶ καὶ Ῥοδανός τε καὶ Ῥῆνος ῥέουσι. Τούτοιν τὴν ὁδὸν τὴν ἐναντίαν ἀλλήλοιν ἰόντοιν ἅτερος μὲν ἐκδίδωσιν ἐς τὴν Τυρρηνικὴν θάλασσαν, Ῥῆνος δὲ ἐς τὸν Ὠκεανὸν τὰς ἐκβολὰς ποιεῖται. (8) Λίμναι τε ἐνταῦθα πολλαί, οὗ δὴ Γερμανοὶ τὸ παλαιὸν ᾤκηντο, βάρβαρον ἔθνος, οὐ πολλοῦ λόγου τὸ κατ' ἀρχὰς ἄξιον, οἳ νῦν Φράγγοι καλοῦνται.

VARIANTEN. — 1. *γάλοις K.* — *ῥοδανός K, ἠριδανός L.* — *ῥῖνος K.* — 2. *τούτοιν L, ontbr. in K.* — *τὴν ὁδὸν K, τοῖν ὁδοῖν L.* — 3. *τυρηνὴν L.* — *ῥῖνος K.* — 4. *πολλαὶ L, ontbr. in K.*

AANTEEKENINGEN. — De Rijn en het gebied aan zijn monding, bewoond door Franken. — Riese XIII 144.

---

108. — IOHANNES VAN LYDIË

Iohannes Laurentius uit Philadelphia in Lydië, geb. tegen het einde der 5de eeuw, bekleedde hooge ambten onder Anastasius en Iustinianus tot 552, overl. omstreeks 565, schreef, onder anderen, omstreeks 560 een werkje over de Romeinsche magistraten, Περὶ ἀρχῶν τῆς Ῥωμαίων πολιτείας, dat grootendeels tot ons is gekomen.

Klotz, *Realencyclopädie*, XIII, 2210.

Handschrift:
O = Caseolinus, van de 10de eeuw, ontdekt te Konstantinopel door Choiseul-Gouffier in 1785, thans te Parijs, *Bibl. Nationale*, suppl. gr. 257.

Uitgaven. — J. D. Fuss (Parijs, 1812). — I. Bekker, *Corpus scriptorum historiae byzantinae* (Bonn, 1837). — R. Wünsch (Leipzig, Teubner, 1903).

Iohannes van Lydië, De magistratibus I 50

50. Τρίβυρες, ἔθνος Γαλατικόν, ταῖς ὄχθαις τοῦ Ῥήνου παρανεμόμενοι, ὅπου καὶ Τρίβυρις ἡ πόλις — Συγάμβρους αὐτοὺς Ἰταλοί, οἱ δὲ Γαλάται Φράγγους καθ' ἡμᾶς ἐπιφημίζουσιν —, ἐπὶ Βρέννου ποτὲ διὰ τῶν Ἄλπεων σποράδην ἀλώμενοι ἐπὶ τὴν Ἰταλίαν ἐξηνέχθησαν διὰ τῶν ἀνοδεύτων καὶ ἀκανθωδῶν ἐρημιῶν, ὥς φησιν Βεργίλιος.

Varianten. — 2. Συγάμβρους *Bekker*, συνγάμβρους *O*. — οἱ *Fuss*, οἷον *O*. — 4. ἀλώμενοι *Fuss*, ἀλλώμενοι *O*. — 5. Βεργίλιος *Wuensch*, οὐεργίλιος *O*.

Aanteekeningen. — De Galliërs, betiteld als Treveri, Sygambren en Franken. — Riese XIII 143.

1. Τρίβυρες, naam van het voornaamste volk in Gallië, waarnaar de hoofdstad heette.
2. Συγάμβρους, waarschijnlijk naar de dichters.
5. Βεργίλιος, Vergilius, Aeneis VIII 657.

Iohannes van Lydië, De magistratibus III 32

32. Ἐκ τῶν Ῥητικῶν ὀρῶν, ἅ τῆς Κελτικῆς ὀρεινῆς εἶναί φησιν ὁ Καῖσαρ ἐν βιβλίῳ τῷ πρώτῳ τῆς κατ' αὐτὸν Γαλλικῆς ἐφημερίδος, ἐκ μιᾶς πηγῆς ὅ τε Ῥῆνος ὅ τε Ἴστρος, οὐδέτερος δὲ αὐτῶν μὴ τὴν ἐπωνυμίαν ἀμείψας, ἐπὶ τὴν θάλασσαν ἐξωθεῖται. Ὁ μὲν γὰρ Ῥῆνος πᾶσαν τὴν Γαλατικὴν μεσόγειον τριχῇ διῃρημένην, εἰς Κελτικήν, Γερμανικὴν καὶ Γαλατικὴν διατρέχων, οὐκ ἄρδει μόνον αὐτὴν μετὰ Ῥοδανόν, ἀλλὰ καὶ φρουρεῖ, φυλάττων ἀνέφοδον. Πρὸς δὲ τὸ πέρας

σχεδὸν τῆς ῥύσεως εἰς Μόσον τὸν ποταμόν, γείτονα τοῦ βορείου πρὸς δύσιν Ὠκεανοῦ, ὀλισθαίνων ἀποβάλλει μὲν τὴν οὖσαν αὐτῷ κατ' ἀρχὰς ἐπωνυμίαν, μετ' ἐκείνου
9 *δὲ τοῖς τῆς Βρεττανικῆς θαλάττης ἐπισύρεται κόλποις.*

VARIANTEN. — 1. *Ῥητικῶν Fuss, ῥητορικῶν O.* — 5. *διῃρημένην Fuss, διειρημένην O.* — 6. *μετὰ τοῦ Ῥοδανοῦ Th. Preger.* — 7. *Ὠκεανοῦ Fuss, ὠκιανου O.* — 8. *ὀλισθαίνων Bekker, ολισθευων O.*

AANTEEKENINGEN. — De loop van den Rijn. — Riese XIII 96.

Iohannes van Lydië, De magistratibus III 56

Συγάμβροις ἐπαγρυπνεῖν ἠπείλει — Φράγγους αὐτοὺς ἐξ ἡγεμόνος καλοῦσιν ἐπὶ τοῦ παρόντος οἱ περὶ Ῥῆνον καὶ Ῥοδανόν.

VARIANTEN. — 1. *Συγάμβροις Fuss, σιγγαμβροι O.*

AANTEEKENINGEN. — De naam der Sygambren gebruikt voor de Franken. — Riese XIII 143 A.

---

109. — EUSTATHIUS

EUSTATHIUS, geb. omstreeks het midden van de eerste helft der 12de eeuw, leeraar te Konstantinopel, sedert 1175 aartsbisschop van Thessalonike, overl. tusschen 1192 en 1194, schreef verschillende uitvoerige commentaren, onder anderen op de wereldbeschrijving van Dionysius Periegetes, *Ἐξήγησις εἰς Διονύσιον τὸν περιηγητήν.*

Cohn, *Realencyclopädie*, VI, 1452.

HANDSCHRIFTEN, onder vele anderen:
C = Parijs, *Bibl. Nationale*, gr. 2723, van 1282.
D = Parijs, *Bibl. Nationale*, gr. 2855, van de 13de eeuw.

UITGAVEN. — G. Bernhardy (Leipzig, 1828). — C. Müller, *Geographi graeci minores*, II, blz. 201 en volg. — *Excerpten* bij Cougny, Extraits des auteurs grecs, I, blz. 14–15.

Eustathius, Commentarius in Dionysium 294

Ὅτι μετὰ τὸν Ἠριδανὸν οἱ Τυρρηνοί, περὶ ὧν κατωτέρω ῥηθήσεται· ὧν πρὸς ἀνατολὴν ἡ τῆς Ἄλπιος ἀρχή, δι' ἧς μέσης κατασύρεται ὁ Κελτικὸς Ῥῆνος,
3 *δίστομος εἰς τὸν βόρειον ἐκβάλλων Ὠκεανόν, ὀξὺς καὶ δυσγεφύρωτος καὶ σκολιός*

VARIANTEN. — 2. *ἀνατολὰς C D.*

AANTEEKENINGEN. — De Rijn en zijn mond. — Riese XIII 145.

---

110. — ZONARAS

Iohannes Zonaras schreef omstreeks het midden van de 12de eeuw in een klooster op den Athos een algemeene geschiedenis, *Annales* of *Epitome historiarum*, Ἐπιτομὴ ἱστοριῶν, in 18 boeken, eindigend met de troonsbestijging van Iohannes Comnenus (1118). Voor den Romeinschen keizertijd was zijn voornaamste bron Cassius Dio.

Handschriften en oude uitgaven:

A = Parijs, *Bibl. Nationale*, gr. 1715, van 1289.
B = Weenen, *Nationalbibliothek*, ms 16, van de 15de eeuw.
C = Munchen, *Staatsbibliothek*, ms. 324, van de 13de eeuw.
D = Munchen, *Staatsbibliothek*, ms. 93, van de 16de eeuw.
E = Munchen, *Staatsbibliothek*, ms. 325, van de 14de eeuw.
P = uitgaaf bezorgd door C. Ducange (Parijs, 1686).
W = uitgaaf bezorgd door H. Wolf (Basel, 1557).
O = *B C D*; *R* = alle handschriften behalve *A*.

Uitgaven. — M. Pinder en Th. Büttner-Wobst, *Corpus scriptorum historiae Byzantinae* (Bonn, 1841–1844 en 1897). — L. Dindorf (Leipzig, 1868–1875).

Zonaras, Annales X 6

Τὴν Πομπηΐου ἰσχὺν ὁ Καῖσαρ ἑαυτῷ προσάπτων, τὴν οἰκείαν θυγατέρα Ἰουλίαν αὐτῷ κατηγγύησε. Γήμας οὖν αὐτὴν ὁ Πομπήϊος ὅπλων τὴν ἀγορὰν αὐτίκα ἐνέπλησε, καὶ τούς τε νόμους τῷ δήμῳ συνεπεκύρου, καὶ Καίσαρι τὴν ἐντὸς Ἄλπεων καὶ τὴν ἐκτὸς ἅπασαν Κελτικὴν καὶ τὸ Ἰλλυρικὸν μετὰ ταγμάτων τεσσάρων εἰς πενταετίαν προσέθετο. – – –

Εἶτα καὶ ἕτερα Κελτικὰ νικήσας ἔθνη καὶ τὸν Ῥῆνον γεφυρώσας στρατῷ διέβη.

Aanteekeningen. — Caesar in Gallië, voornamelijk naar Plutarchus, Vita Caesaris.

5. προσέθετο, in 59 vóór Christus.
6. τὸν Ῥῆνον – διέβη, in 55 en 53 vóór Christus.

Zonaras, Annales X 35

35. Τῷ δ' ἐχομένῳ ἔτει ὁ Δροῦσος ὑπατεύσας κατ' ἐθνῶν τινων ἐξεστράτευσε. Καί τινα χειρωσάμενος προσωτέρω χωρεῖν ἐπεχείρησε. Καί τινι γυναικὶ μείζονι ἢ κατὰ ἀνθρώπου φύσιν ἀπήντησεν ἀπιών, ἢ 'ποῖ δῆτα ἐπείγῃ, Δροῦσε ἀκόρεστε', λέγειν αὐτῷ ἔδοξεν· 'οὐ πάντα σοι ταῦτα ἰδεῖν πέπρωται. Ἀλλ' ἄπιθι· ἤδη γάρ σοι καὶ ἡ τοῦ βίου καὶ ἡ τῶν ἔργων πάρεστι τελευτή.' Ὑποστρέφοντι δ' ἐκεῖθεν αὐτῷ νόσος ἐνέσκηψεν, ἐξ ἧς ἐτελεύτησε.

VARIANTEN. — 1. ἐρχομένῳ *A*. — 2. καὶ γυναικί τινι *A*. — 5. ὑποστρέφοντι δ', ὑποστρέφοντος *B*.

AANTEEKENINGEN. — Drusus in Germanië, naar Cassius Dio LV 1.
1. τῷ – ἔτει, het jaar na 10 vóór Christus.
6. ἐτελεύτησε, in 9 vóór Christus.

Zonaras, Annales X 36

Μετὰ δὲ ταῦτα Κελτικοῦ πολέμου κεκινημένου, αὐτὸς ὑπό τε γήρους καὶ νόσου κεκμηκὸς ἔχων τὸ σῶμα καὶ ἐκστρατεῦσαι μὴ οἷός τε ὤν, τὸν Τιβέριον πῆ μὲν ὑπὸ τῶν πραγμάτων ἀναγκασθεὶς πῆ δ' ὑπὸ τῆς Ἰουλίας ἀναπεισθείς (ἤδη γὰρ αὕτη ἐκ τῆς ὑπερορίας κατήχθη) υἱοθετήσατο, καὶ τὴν ἐπὶ τοὺς Κελτοὺς ἐκστρατείαν ἐπέτρεψεν.

VARIANTEN. — 1. αὐτὸς *A B*, καὶ αὐτὸς *P W*. — 4. αὕτη, καὶ αὕτη *A*. — ἐκ, ὑπὸ *C*.

AANTEEKENINGEN. — Augustus geeft aan Tiberius het opperbevel in Gallië, 4 na Christus. — Riese III 92. — Zonaras heeft dit gedeelte aan Cassius Dio ontleend, maar in de bewaarde handschriften van Dio ontbreekt deze passage. — Verg. Velleius II 103 en volg.
3. Ἰουλίας, Livia, die na den dood van Augustus als zijn dochter bij adoptie Iulia Augusta heette. — Zonaras verwart haar met de dochter of de kleindochter van Augustus.
4. υἱοθετήσατο, heeft Tiberius geadopteerd, 27 Juni 4 na Christus.

Zonaras, Annales X 37

Ἐν τῇ Κελτικῇ εἶχεν αὐτῆς (τῆς Γερμανίας) τινα οἱ Ῥωμαῖοι, οὐχ ὁμοῦ συγκείμενα ἀλλὰ σποράδην ὡς ἔτυχε χειρωθέντα. Καὶ στρατιῶται ἦσαν ἐκεῖ, καὶ πόλεις συνῳκίζοντο, καὶ οἱ βάρβαροι πρὸς ἔθη Ῥωμαϊκὰ καὶ εὐκοσμίαν μετερρυθμίζοντο. Ἕως μὲν οὖν κατὰ βραχὺ καὶ ὁδῷ τινι ἐκ τῶν πατρίων μετήγοντο, οὐκ ἤχθοντο τῇ τοῦ βίου μεταβολῇ· ἐπεὶ δ' ὁ Οὔαρος ὁ Κυντίλιος τὴν ἡγεμονίαν τῆς Γερμανίας λαβὼν ἔσπευσεν αὐτοὺς ἀθρόον μεταστῆσαι, καὶ ὡς δουλεύουσι σφίσιν ἐπέταττε καὶ χρήματα ἔπραττεν, οὐκ ἠνέσχοντο. — — —
Ὁ δὲ Τιβέριος διαβῆναι τὸν Ῥῆνον οὐκ ἔκρινεν, ἀλλ' ἠτρέμιζεν ἐπιτηρῶν, μὴ οἱ βάρβαροι τοῦτο ποιήσωσι. Ἀλλ' οὐδ' ἐκεῖνοι διαβῆναι ἐτόλμησαν, γνόντες αὐτὸν παρόντα. Μετὰ ταῦτα δὲ αὐτὸς καὶ ὁ Γερμανικὸς εἰσέβαλον εἰς τὴν Κελτικὴν καί τινα ταύτης κατέδραμον, οὐ μέντοι καὶ μάχῃ ἐνίκησαν οὔτε ἔθνος τε ὑπήγοντο, ὅτι μηδ' ἦει τις ἐς χεῖρας αὐτοῖς.

VARIANTEN. — 3. ἤθη *A*.

AANTEEKENINGEN. — Toestand in Germanië vóór den slag in het Teutoburgerwoud, naar Dio LVI 18. — Tiberius en Germanicus aan den Rijn in 9. — Riese III 125.

3. *πόλεις συνοικίζοντο*; dit is waarschijnlijk een misvatting.

5. *Οὔαρος*, Publius Quinctilius Varus.

8. *Τιβέριος*, die terstond na de nederlaag van Varus in Germanië was gekomen.

10. *Γερμανικός*, die korten tijd later eveneens in Germanië was gekomen.

Zonaras, Annales XI 1

Οἱ δὲ ἐν τῇ Γερμανίᾳ τόν τε Τιβέριον ἐκακηγόρησαν καὶ τὸν Γερμανικὸν ἐπεκάλεσαν αὐτοκράτορα. Ἐκείνου δὲ τὸ ξίφος σπασαμένου ὡς ἑαυτὸν ἀναιρήσοντος, εἷς τις τῶν στρατιωτῶν τὸ ἑαυτοῦ ξίφος ἀνατείνας 'τοῦτο' ἔφη 'λάβε· ὀξύτερον γάρ ἐστιν.' Ὁ οὖν Γερμανικὸς τοῦ κτεῖναι μὲν ἑαυτὸν ἀπέσχετο, ἵνα μὴ μᾶλλον στασιάσωσι, γράμματα δὲ ὡς ἐκ τοῦ Τιβερίου πεμφθέντα πλασάμενος δωρεὰς αὐτοῖς διδόντα καὶ ἄλλα τινὰ ὑπισχνούμενα τὴν στάσιν τότε κατέπαυσεν. Ὕστερον δὲ πρεσβευτῶν παρὰ τοῦ Τιβερίου πεμφθέντων γνόντες τὸ τοῦ Γερμανικοῦ στρατήγημα καὶ ὑποπτεύσαντες τοὺς πρέσβεις ἀνατρέψοντας ἥκειν τὰ ὑπ' ἐκείνου ἐπηγγελμένα, ἐθορύβησαν αὖθις καὶ κατὰ τῶν πρέσβεων ὥρμησαν. Καὶ τὴν τοῦ Γερμανικοῦ γυναῖκα τὴν Ἀγριππῖναν, τῆς τοῦ Καίσαρος θυγατρὸς τῆς Ἰουλίας καὶ τοῦ Ἀγρίππου παῖδα γεγονυῖαν, συνέλαβον, καὶ τὸν υἱὸν αὐτοῦ Γάϊον· καὶ τὴν μὲν Ἀγριππῖναν ἐγκύμονα οὖσαν ἀφῆκαν αὐτῷ, κατεῖχον δὲ τὸν υἱόν. Ὡς δ' οὐδὲν ἤνυον, ἡσύχασαν καὶ αὐτοί.

VARIANTEN. — 1. *ἐκκακηγόρησαν A Dio*, *κακηγόρησαν W*, *κατηγόρησαν P*. — 2. *ἐκάλεσαν A*. — 8. *ἀνατρέψαντες B*. — 12. *μὲν* ontbr. in *A*.

AANTEEKENINGEN. — Germanicus in Germanië, na den dood van Augustus in 14. — Verg. Tacitus, Annales I 31 en volg.; Cassius Dio LVII 5—6.

1. *Οἱ δὲ ἐν τῇ Γερμανίᾳ*, de legioenen van het leger aan den Rijn. In het voorafgaande is sprake van het leger in Pannonië.

12. *Γάϊον*, Gaius Caesar, de latere keizer, bijgenaamd Caligula.

Zonaras, Annales XII 24

24. *Μετὰ δὲ τὸν Οὐαλεριανὸν Γαλιῆνος ὁ ἐκείνου υἱὸς τῆς τῶν Ῥωμαίων ἡγεμονίας γέγονεν ἐγκρατής. — — — Ἐπολέμησε δὲ καὶ Φράγγοις. — — —*

Αὖθις οὖν Ποστοῦμος τῷ Γαλιήνῳ ἐπανίσταται. Παῖδα γὰρ ἔχων ὁ αὐτοκράτωρ οὗτος ὁμώνυμον, δεξιόν τε καὶ εὐπρόσωπον, ὃν καὶ τῆς βασιλείας εἶχε διάδοχον, ἐν Ἀγριππίνῃ τῇ πόλει κατέλιπε, τοῖς Γάλλοις ὑπὸ Σκυθῶν πορθουμένοις ἐπικουρήσοντα. Ὧ καί τινα Ἀλβανὸν κεκλήμενον ἐπέστησε διὰ τὴν νεότητα αὐτοῦ τοῦ υἱοῦ. Ποστοῦμος δὲ εἰς φυλακὴν τοῦ Ῥήνου ποταμοῦ ἐαθείς, ὥστε κωλύειν τοῖς πέραν οἰκοῦσιν βαρβάροις τὴν εἰς τὴν Ῥωμαΐδα χώραν διάβασιν, λαθοῦσί τισι καὶ διαβᾶσι τὸν ποταμὸν καὶ λείαν ἐπαγομένοις πολλὴν ἐν τῷ ἐπανιέναι ἐπέθετο, καὶ πολλοὺς μὲν ἀνεῖλε, τὴν δὲ λείαν ἀφείλετο ξύμπασαν, καὶ ταύτην αὐτίκα τοῖς στρατιώταις διένειμεν. Ὁ μαθὼν ὁ Ἀλβανός, πέμψας ἀποκομισθῆναι αὐτῷ καὶ τῷ νέῳ Γαλιήνῳ τὴν λείαν ἀπήτει. Καὶ ὁ Ποστοῦμος

συγκαλέσας τοὺς στρατιώτας, εἰσέπραττεν ἐξ αὐτῶν τὰ τῆς λείας, εἰς ἀποστασίαν αὐτοὺς παρακινῆσαι μηχανώμενος· ὃ καὶ γέγονε· καὶ μετ' αὐτῶν τῇ πόλει τῇ Ἀγριππίνῃ προσέβαλε, καὶ οἱ τῆς πόλεως τόν τε παῖδα τοῦ βασιλέως καὶ τὸν Ἀλβανὸν αὐτῷ ἐκδεδώκασιν, οὓς καὶ ἄμφω ἀπέκτεινε.

Ταῦτα γνοὺς ὁ Γαλιῆνος πρὸς τὸν Ποστοῦμον ἀπῄει, καὶ συμμίξας αὐτῷ πρότερον μὲν ἡττήθη, εἶτα καὶ ἐπεκράτησεν, ὡς καὶ τὸν Ποστοῦμον φεύγειν. Στέλλεται οὖν ὁ Αὐρίολος καταδιῶξαι αὐτόν. Ὁ δέ, καίτοι δυνάμενος καταλαβεῖν αὐτόν, οὐκ ἠθέλησεν ἐπιδιῶξαι ἐπὶ πόλυ, ἀλλ' ἐπανελθὼν εἶπε μὴ δυνηθῆναι αὐτὸν καταλήψεσθαι. Ποστοῦμος δ' οὕτω διαφυγὼν αὖθις συνίστα στρατόν. Καὶ πάλιν ὁ Γαλιῆνος ἤλαυνεν ἐπ' αὐτόν, καὶ ἐν πόλει τινὶ τῆς Γαλλίας κατακλείσας ἐπολιόρκει τὸν τύραννον. Ἐν δὲ τῇ πολιορκίᾳ πλήττεται βέλει ὁ βασιλεὺς τὰ μετάφρενα, καὶ νοσήσας ἐκ τούτου τὴν πολιορκίαν διέλυσε.

VARIANTEN. — 1. *τῶν ontbr. in A.* — 6. *ἐπικουρήσοντα A C, ἐπικουρήσαντα P W.* — *Ἀλβανόν, Σιλβανὸν Zosimus I 38.* — 7. *αὐτοῦ ontbr. in A C.* — 11. *αὐτίκα ταύτην A B.* — 22. *πόλει τῆς Γαλλίας τινὶ A.*

AANTEEKENINGEN. — Gallienus en Postumus in strijd aan den Beneden-Rijn. — Riese VIII 78. — Vita Gallienorum 7, 1; Zosimus I 38, 2.

1. *Οὐαλεριανὸν*, Publius Licinius Valerianus, 253–260.

–. *Γαλιῆνος*, Publius Licinius Egnatius Gallienus, in werkelijkheid mede-regent, van 253 tot 268.

2. *Φράγγοις*, oorlog met de Franken in de jaren 253 tot 255; verg. Eutropius IX 8.

3. *Ποστοῦμος*, Marcus Cassianus Latinius Postumus, keizer van 258 tot 268.

–. *Παῖδα*, Gallienus, Tyranni triginta 3, 1 en Zosimus I 38, 2 genoemd Saloninus.

6. *Ἀλβανὸν*, bij Zosimus I 38 Silvanus genoemd.

19. *Αὐρίολος*, Aureolus, veldheer van Gallienus, later korten tijd keizer.

23. *πλήττεται*; verg. Tyranni triginta 3, 5; deze oorlog is gevoerd in de jaren 259 of 260.

Zonaras, Annales XII 25

Τοῦ Αὐριόλου ἐν Κελτοῖς στρατηγοῦντος καὶ ἐπαναστάντος αὐτῷ ἥκοντός τε ἐπὶ Ἰταλίαν σὺν ταῖς δυνάμεσι καὶ ὁ Γαλιῆνος κατ' ἐκείνου ἐξώρμησε. Νυκτὸς δὲ -- ὁ Ἡρακλειανὸς πλήττει τοῦτον καιρίαν καὶ ἀποκτίννυσιν.

AANTEEKENINGEN. — Galienus trekt op tegen Aureolus, bevelhebber in Gallië, en wordt door Heraclianus gedood, 268. — Riese VIII 78.

1. *Αὐριόλου*, Aureolus, veldheer van Gallienus, korten tijd keizer.

2. *Γαλιῆνος*, keizer van 253 tot 268.

3. *Ἡρακλειανὸς*, Heraclianus, veldheer van Gallienus, wellicht praefectus praetorio.

Zonaras, Annales XII 27

27. Αὐρελιανὸς – – τὰς Γαλλίας ἐπὶ πλείστοις ἔτεσι παρά τινων τυραννούντων κατεχομένας τῇ Ῥωμαίων ἡγεμονίᾳ αὖθις ἐπανεσώσατο, καὶ ἄρχοντας ταύταις ἐγκαταστήσας αὐτὸς ἐπὶ Ῥώμην ἐπανελήλυθε, καὶ ἐθριάμβευσεν ἐπὶ ὀχήματος ἐλεφάντων τεσσάρων. Ἀλλὰ καὶ Γάλλους τότε κινηθέντας κατηγωνίσατο.

Aanteekeningen. — Aurelianus brengt Gallië onder zijn gezag, 274. — Riese VIII 113.

1. *Αὐρελιανὸς*, Lucius Domitius Aurelianus, keizer van 270 tot 275.

–. *τινων*, Postumus, Laelianus, Marius, Victorinus en Tetricus.

3. *ἐθριάμβευσεν*, in 274.

Zonaras, Annales XII 29

(Πρόβος) τῷ ἔθνει τῶν Γερμανῶν ἐπιτιθεμένων ταῖς ὑπὸ Ῥωμαίους πόλεσιν ἀντιταττόμενος, τοῦ πολέμου πλείονα χρόνον ἐπικρατήσαντος, ἐν περιστάσει ἐγένετο, λιμοῦ συμβεβηκότος ἐπὶ τῇ αὐτοῦ στρατιᾷ. Ὅτε λαῦρος λέγεται καταρραγῆναι ὄμβρος ἐν τῷ αὐτοῦ στρατοπέδῳ, τῷ δ' ὑετῷ καὶ σῖτον συγκατενεχθῆναι πολύν, εἴ τισι τοῦτο πιστεύοιτο· καὶ τὴν στρατιὰν συναγαγοῦσαν αὐτὸν δι' αὐτοῦ τραφῆναι καὶ διαπεφευγέναι τὸν κίνδυνον, καὶ τοὺς ἐναντίους καταστροπώσασθαι.

Varianten. — 1. *ἐπιτιθεμένῳ A.* — 3. *αὐτῶν B.* — 5. *τισι, τι σοι A.*

Aanteekeningen. — Het leger van Probus wordt door een wonder van den honger gered, 277. — Riese VIII 131.

1. *Πρόβος*, Marcus Aurelius Probus, keizer van 276 tot 282.

–. *πόλεσιν*; Probus heeft de steden van Gallië met nieuwe muren laten bevestigen.

Zonaras, Annales XIII 10, 7—9

(7. Ἰουλιανὸς) ἀπελθὼν καὶ ἀγαθῇ τύχῃ χρησάμενος συμβάλλει τοῖς πολεμίοις καὶ ἀνελπίστως νικᾷ. (8) Καὶ αὖθις ἑαυτοὺς ἀνακτησαμένων τῶν πολεμίων, προσμίγνυται αὐτοῖς καὶ τρόπαιον ἵστησι, πολλῶν μὲν ἀναιρεθέντων, πολλῶν δ' ἀπολομένων ἐν τῷ παραρρέοντι ποταμῷ καὶ ζωγρηθέντων οὐκ ἐλαττόνων. (9) Ὅτε καὶ ἕνδεκα φασὶ χιλιάδες αἰχμαλώτων Ῥωμαίων τῶν τῆς αἰχμαλωσίας ἀπολυθῆναι δεσμῶν, ἡττηθέντων τῶν πολεμίων.

Varianten. — 4. *ἀπολομένων B C W P, ἀπολλομένων A E, ἀπολλυμένων D.* — 5. *ὅτε R W P, ὅτι A.* — *ῥωμαίων αἰχμαλώτων E.* — *ῥωμαίοις D.*

Aanteekeningen. — Overwinningen van Iulianus in Noord-Gallië. — Riese X 9. — In het volgende wordt de slag tegen de Alamannen van 357 vermeld.

1. *Ἰουλιανὸς*, Iulianus, Caesar in Gallië van 355 af, in den winter van 360 uitgeroepen tot Augustus, overleden in 363.

---

111. — CASSIODORUS

Flavius Magnus Aurelius Cassiodorus Senator uit Bruttium, geb. omstreeks 487, minister van Theodorik, leefde sedert 540 in het klooster Vivarium in Bruttium, overl. omstreeks 583. Van zijn geschriften zijn voor deze uitgaaf van belang zijn kroniek, van Adam tot het jaar 519 (*Chronica*), zijn *Historia Gothica*, die alleen in het uittreksel van Iordanes is bewaard, en de twaalf boeken *Variae*, een verzameling van de stukken die hij als minister heeft opgesteld.

A. Thijm, *Cassiodorus en zijn eeuw* (Amsterdam, 1858). — Hartmann, *Realencyclopädie*, III, 1672. — K. Hampe, *Hoops' Reallexikon*, I, blz. 366.

Handschriften van de Kroniek:
M = München, *Staatsbibliothek*, ms. 14613, van de 11de eeuw.
P = Parijs, *Bibl. Nationale*, lat. 4860, van de 10de eeuw.

Uitgaaf van de Kroniek: — Th. Mommsen, *Monumenta Germaniae historica. Auctores antiquissimi*, XI (1894), blz. 109–161.

Handschriften der Variae:
A = uitg. van M. Accursius (Augsburg, 1533).
B = Brussel, *Bibl. Royale*, ms. 10018, van de 12de eeuw.
E = Florence, *Bibl. Laurenziana*, XVI sin. 11, van de 14de eeuw.
F = Florence, *Bibl. Laurenziana*, XLV 11, van de 14de eeuw.
K = Florence, *Bibl. Laurenziana*, LXXXIX 23, van de 13de eeuw.
N = Napels, *Bibl. nazionale*, IV. B. 41, van de 13de eeuw.
Z = Parijs, *Bibl. nationale*, lat. 2185 A, van de 13de eeuw.

Uitgaaf der Variae: — Th. Mommsen, *Monumenta Germaniae historica. Auctores antiquissimi*, XII (Berlijn, 1894).

Cassiodorus, Chronica

745. — Drusus Nero et L. Quintius. — His consulibus apud Lingonum gentem templum Caesari Drusus sacravit.

746. — C. Asinius et C. Marcius. — His consulibus inter Albim et Rhenum Germani omnes Tiberio Neroni dediti.

280. — Messala et Gratus. — His consulibus Galliae, quae fuerant a barbaris occupatae, a Probo Romano restituuntur imperio.

344. — Leontius et Salustius. — His consulibus Franci a Constante perdomiti in pacem recepti sunt.

373. — Valentinianus IIII et Valens IIII. — His consulibus Saxones caesi Deusone in regione Francorum.

406. — Arcadius VI et Probus. — His consulibus Vandali et Alani trans-
12 iecto Rheno Gallias intraverunt.

428. — Felix et Taurus. — His consulibus Aetius multis Francis caesis quam occupaverant propinquam Rheno partem recipit Galliarum.

VARIANTEN. — 1. Apud Lingonum gentem, apud Lugdunum *Jullian.* — 2. cesari *P.* — 3. martius *M.* — 5. galliae, gratus *M.* — 7. leoncius *P.* — 8. repti *M.* — 9. Valentinianus IIII et Valens IIII *ontbr. in M.* — 10. caeso *M.* — franchorum *P.* — 11. VI *ontbr. in M.* — 12. reno *P M.*

AANTEEKENINGEN.

745, 9 vóór Christus; Drusus wijdt een tempel voor Augustus bij Lyon (of bij de Lingones). — Verg. Livius, Periochae CXXXVII. — Jullian, Histoire de la Gaule, IV, blz. 89 n. 6.

746, 8 vóór Christus; Tiberius in Germania. — Riese III 81.

280; Probus herstelt de Romeinsche heerschappij in Gallië. — Riese VIII 127.

344; Constans sluit vrede met de Franken. — Riese IX 66.

373; de Saksen verslagen. — Riese XI 32.

406; de Germanen vallen in Gallië. — Riese XII 54.

428; Aetius verslaat de Franken. — Riese XII 69.

Cassiodorus, Variae XII 4, 1

Canonicario Venetiarum Senator ppo.

Mensae regalis apparatus ditissimus non parvus rei publicae probatur
3 ornatus. - - - Destinet carpam Danuvius; a Rheno veniat anchorago; - - pisces de diversis finibus afferantur. Sic decet regem pascere, ut a legatis gentium credatur paene omnia possidere.

VARIANTEN. — 2. ditissimus *ontbr. in A.* — 3. danubius *B Z N K E A,* dannubius *F.* — reno *hss.* — ancorago *hss.* — 4. pices *Z.* — sinibus *B.* — pacere *Z.*

AANTEEKENINGEN. — De *anchorago,* wellicht de zalm, uit den Rijn. — Riese XIII 142. — Uit den brief aan den *canonicarius* (ontvanger der belastingen) der provincie Venetiae, geschreven tusschen 533 en 537.

1. *Senator,* Cassiodorus Senator.

---

112. — IORDANES

IORDANES (in een aantal goede handschriften IORDANIS, in minder goede handschriften IORNANDES genoemd), naar op zwakke gronden wordt beweerd, een Alaan, die in Moesia onder de daar gebleven Oostgoten schreef, heeft in het jaar 551 twee werken uitgegeven: *De summa temporum vel origine actibusque gentis Romanorum,* een wereldkroniek tot het jaar 551, samengesteld voornamelijk

op grond van de kroniek van Hieronymus en met excerpten uit Florus, Rufius Festus en anderen, en *De origine actibusque Getarum*, een geschiedenis der Goten geëxcerpeerd uit het werk van Cassiodorus, tot de verovering van het Gotische rijk in Italië door Belisarius tijdens de regeering van Iustinianus.

Th. Mommsen, in de inleiding van zijn uitgaaf. — Kappelmacher, *Realencyclopädie*, IX, 1908–1929. — K. Hampe, *Hoops' Reallexikon*, II, blz. 615.

HANDSCHRIFTEN:

A = Milaan, *Bibl. Ambrosiana*, C 72 inf., van de 11de of 12de eeuw.
B = Breslau, *Staatsbibliothek*, R. n. 106 *(Rehdigeranus)* van de 11de eeuw.
H = Heidelberg, *Universitätsbibliothek*, ms. 921, van de 8ste eeuw.
L = Florence, *Bibl. Laurenziana*, LXV 35, van de 11de eeuw.
O = Rome, *Bibl. Vaticana*, Ottobonianus 1346, van de 10de eeuw.
P = Rome, *Bibl. Vaticana*, Palatinus lat. 920, van de 10de eeuw.
V = Valenciennes, *Bibl. de la ville*, ms. 88, van de 9de eeuw.
X = Cambridge, *Trinity College Library*, O. 4. 36, van de 11de eeuw.
Y = Berlijn, *Staatsbibliothek*, lat. fol. 359, van de 12de eeuw.
Z = Atrecht, *Bibl. de la ville* (verloren gegaan).

Men moet drie groepen onderscheiden: I. *H P V L A*, II. *O B*, III. *X Y Z*. Bovendien zijn van belang de excerpten van bisschop Frechulphus in een hs. te S. Gallen, naar een handschrift der eerste groep (*Fr*), en van *Paulus Diaconus* in zijn *Historia Romana* en *Historia Langobardorum*, naar een handschrift van de tweede groep.

UITGAAF. — Th. Mommsen, *Monumenta Germaniae historica. Auctores antiquissimi*, V 1 (Berlijn, 1882).

Iordanes, Romana 249

Germanos Gallos Brittones Spanos Hiberes Astures Cantabros occiduali axe iacentes et post longum servitium desciscentes per se ipse Augustus accedens rursus servire coegit Romanisque legibus vivere.

VARIANTEN. — 1. gallos *ontbr. in L.* — brittones *Fr*, britiones *H P V L.* — occiduli *V.* — 2. eccedens *V.*

AANTEEKENINGEN. — In het westen onderwerpt Augustus een aantal volken. — Riese III 46. — Verg. Florus IV 12, 46 en volg.

Iordanes, Romana 309

Valentinianus – – contra Saxones Burgutionesque, qui plus LXXX milia armatorum primum Reni in limbo castra metassent, movit procinctum.

VARIANTEN. — 1. burgutionesque *H P V*, burgundionesque *L evenals Orosius en Hieronymus.* — 2. primo *V*.

AANTEEKENINGEN. — Valentinianus trekt op tegen de Saksen en Bourgondiërs, 373. — Riese XI 33. — Overgenomen uit Hieronymus, a. 2389; verg. Orosius VII 32; Cassiodorus, Chron. p. 649; Fredegarius, Chron. II 34.

Iordanes, Getica 34, 176

Aetius ergo patricius tunc praeerat militibus, fortissimorum Moesium stirpe progenitus in Dorostorena civitate a patre Gaudentio, labores bellicos tolerans, rei publicae Romanae singulariter natus, qui superbam Suavorum Francorumque barbariem immensis caedibus servire Romano imperio coegisset.

VARIANTEN. — 1. aethius *A*. — 2. proienitus *L*. — dorostorena *X Z*, dorostena *Y*, dorostona *H P V*, dorostana *L A*, dorustirena *O*, dorustirrena B^b, donistirrena B^a. — 3. tolerat *B*. — romanae *ontbr. in A*. — superbiam *L B*, superuiam *O*. — suauorum *H P V L X Y Z*, suaeuorum *O*, sueuorum *A B*. — 4. immensis *L A B* X^b *Y*, inmessis *O*, immensibus *H* X^a, in mensibus *P V*. — coegit *A*.

AANTEEKENINGEN. — Aetius onderwerpt de Franken, 428. — Riese XII 70. — Verg. Cassiodorus, Chron. p. 652.

1. *tunc*, in 439, tijdens den inval der Hunnen in Gallië.
–. *praeerat militibus*, als *magister militum*.

Iordanes, Getica 36, 191—192

(191) A parte vero Romanorum tanta patricii Aetii providentia fuit, cui tunc innitebatur res publica Hesperiae plagae, ut undique bellatoribus congregatis adversus ferocem et infinitam multitudinem non impar occurreret. Hi enim adfuerunt auxiliares: Franci Sarmatae Armoriciani Liticiani Burgundiones Saxones Ripari Olibriones, quondam milites Romani, tunc vero iam in numero auxiliarium exquisiti, aliaeque nonnulli Celticae vel Germaniae nationes. (192) Convenitur itaque in campos Catalaunicos, qui et Mauriaci nominantur.

VARIANTEN. — 1. aperte *V*. — vero, uiro *O*. — aecii *P*, aethii *A O*. — 2. innitebat *B*. — 3. infinitem *O*. — 4. his *O B X Y*. — adfuerunt, fuerunt *Y*, fuere *L*, *ontbr. in X*. — auxiliatores *A X Y*, auxilaliares *O*. — fanci B^a. — armoritiam *O*, armoriani *B*. — liticiani *H P V L A*, litigiani *X Y Z*, litiani *O B*. — burguntiones *P*. — 5. riparioli briones *H P V Paulus Fr*, riparii olibriones *A*, ripari oribriones *L*, ripari alubriones *O*, ripariolilbriones *B*, libari olibriones *X Y Z*. — 6. auxiliariorum *O*, auxiliorum *A B*. — exquesiti *O*, exquisitiae X^a *Y*, exquisitae X^b *Z*. — alaeque *H V*. — nonnulli *H V*, nonnullae *hss*. — germanicae *B*. — 7. campis catalaunicis *A*, catalaunicus O^a. — mauriaci *hss*., maurici *O B*. — 8. uocantur *A*.

Aanteekeningen. — Franken en Saksen, bondgenooten der Romeinen onder Aetius in den slag op de Catalaunische velden tegen de Hunnen onder Attila, 451. — Riese XII 90.

---

113. — VENANTIUS FORTUNATUS

Venantius Honorius Clementianus Fortunatus, geb. in Italië omstreeks 535, leefde sedert 565 meestal in Gallië, te Poitiers eerst als presbyter later als bisschop, overl. omstreeks 600, bekend als vlot Latijnsch dichter.

Ch. Nisard, *Le poète Fortunatus* (Parijs, 1890). — W. Meyer, *Der Gelegenheitsdichter Venantius Fortunatus. Abhandlungen der Gesellschaft der Wissenschaften in Göttingen*, Phil.-hist. Klasse N. F. IV (1901). — R. Koebner, *Venantius Fortunatus* (Beiträge zur Kulturgeschichte des Mittelalters und der Renaissance, XXII, 1915).

Handschriften, onder anderen:
A = Parijs, *Bibl. Nationale*, lat. 14144, van de 9de eeuw.
B = Parijs, *Bibl. Nationale*, lat. 8090, van de 10de eeuw.
C = Parijs, *Bibl. Nationale*, lat. 8312 (*Colbertinus*), van de 10de eeuw.
D = Parijs, *Bibl. Nationale*, lat. 9347, van de 9de eeuw.
F = Rome, *Bibl. Vaticana*, Barberinus lat. XIV. 94, van de 10de of 11de eeuw.
G = Sanct Gallen, *Stiftsbibliothek*, ms. 196, van de 9de eeuw.
L = Laon, *Bibl. de la ville*, ms. 469 (*Laudunensis*), van de 8ste of 9de eeuw.
M = Milaan, *Bibl. Ambrosiana*, C. 74 sup., van de 10de eeuw.
R = Rome, *Bibl. Vaticana*, Reginae lat. 329, van de 9de eeuw.

Uitgaven. — F. Leo en B. Krusch, *Monumenta Germaniae historica. Auctores antiquissimi*, IV (Berlijn, 1881). — Ch. Nisard (Parijs, 1887), vertaling met commentaar.

Venantius Fortunatus, Carmina VII 4

Ad Gogonem.
Nubila quae rapido perflante Aquilone venitis,
pendula sidereo quae movet axe rota,
3 dicite qua vegitet carus mihi Gogo salute,
quid placidis rebus mente serenus agit;
si prope fluctivagi remoratur litora Rheni,
6 ut salmonis adeps rete trahatur aquis;

an super uviferi Mosellae obambulat amnem,
quo levis ardentem temperat aura diem;

– –

aut Mosa dulce sonans, quo grus ganta anser olorque est,
triplice merce ferax (alite pisce rate),
an tenet herbosis qua frangitur Axona ripis,
cuius aluntur aquis pascua prata seges?

VARIANTEN. — 3. qua uegitet *A M D* G^1 *R*, qua uegetet G^2, qua uigetet *B L*, quo egitet *C*. — caros *C*. — salutem *D* G^1. — 4. agat *F*. — 6. ademps *A*. — recte *R F*. — 7. an, aut *D G*. — sub *F*. — uuiferi *A M D C*, uuiferae *G B L*, uiuiferae *R*, uiuifero *R*. — Mosellae, musellae *hss*. — amne *F*. — 8. quod *G*. — lenis *L*. — peret *D*. — 11. dulce sonans *C M B L R*, dulce sanans *F*, dulcisonans *A G*, dulcesce sonans *D*. — ganta - est *ontbr. in F*.

AANTEEKENINGEN. — De Rijn, de Moezel en de Maas. — Riese XIII 147.

---

114. — GREGORIUS VAN TOURS

GREGORIUS of GEORGIUS FLORENTIUS uit Auvergne, geb. te Clermont-Ferrand, bisschop van Tours sedert 573, overl. in 594, schreef een geschiedenis der Franken, *Historia Francorum*, in 10 boeken, een werk over de levens en wonderen der heiligen, *Libri octo miraculorum*, waarvan het eerste boek is getiteld *Liber in gloria martyrum*, en het derde tot zesde boek *De virtutibus Sancti Martini episcopi liber I–IV*, en eenige andere werken.

J. W. Loebell, *Gregor von Tours und seine Zeit* (Leipzig, 1839). — K. Hampe, *Hoops' Reallexikon*, II, blz. 328.

HANDSCHRIFTEN van de *Historia Francorum*, onder vele anderen:
A1 = Monte Cassino, *Bibl. Abbaziale*, ms. 275, van de 11de eeuw.
A2 = Leiden, *Universiteitsbibliotheek*, B. P. L. 21, van de 7de eeuw.
B1 = Kamerijk, *Bibl. de la ville*, ms. 624, van de 7de eeuw.
B2 = Brussel, *Bibl. Royale*, 9403, van de 8ste eeuw.
B3 = Parijs, *Bibl. Nationale*, lat. 17654, van de 7de eeuw.
B4 = Leiden, *Universiteitsbibliotheek*, Vossianus lat. Q. 63, van de 8ste eeuw.
B5 = Parijs, *Bibl. Nationale*, lat. 17655, van de 7de eeuw.
C1 = Heidelberg, *Universitätsbibliothek*, ms. 864, van de 9de eeuw.
C2 = Parijs, *Bibl. Nationale*, lat. 5921, van de 11de eeuw.
C3 = Parijs, *Bibl. Nationale*, lat. 9765, van de 10de eeuw.

HANDSCHRIFTEN van de *Libri octo miraculorum* onder vele anderen:
1a = Parijs, *Bibl. Nationale*, lat. 2204, van de 9de eeuw.
1b = Parijs, *Bibl. Nationale*, nouv. acq. lat. 1493, van de 9de of 10de eeuw.
2 = Parijs, *Bibl. Nationale*, lat. 2205, van de 10de eeuw.

3 = Clermont-Ferrand, *Bibl. de la ville*, ms. 11, van de 10de eeuw.
27a = Parijs, *Bibl. Nationale*, lat. 10848, van de 9de eeuw.
p = ed. pr. door Hieronymus Clichtoneus (Parijs, 1511).

UITGAAF. — W. Arndt en B. Krusch, *Monumenta Germaniae historica. Scriptores rerum Merovingicarum*, I (Hannover, 1885). — H. Omont, G. Collon en R. Poupardin (Collection de textes, 47, 1913). — *Vertaling* door S. Hellmann, Geschichtschreiber der deutschen Vorzeit ^{2}, 1911—1913).

Gregorius, Historia Francorum II 5

5. Igitur rumor erat, Chunos in Galliis velle prorumpere. Erat autem tunc temporis apud Tungrus oppidum Aravatius eximiae sanctitatis episcopus, qui vigiliis ac ieiuniis vacans, crebro lacrimarum imbre perfusus, Dei misericordiam praecabatur, ne umquam gentem hanc incredulam sibique semper indignam in Galliis venire permitterit.

VARIANTEN. — 1. ruor *B 2*, romor *B 3 . 5*. — Hunnos *A 1*, Chunus *B 2 . C 1*, Chonos *B 5*. — Galleis *C 1*. — 2. tempores *B 2*. — Trungus *A 1*. — Eravatius *en* Servatius *C 1*. — eximae *B 1 . 2*. — 3. ietiuniis *B 2*. — imbrae *B 2 . 3*. — Domini *A 1*. — 4. unquam *A 1*. — incredolam *B 5*. — 5. permitteret *A 1 . B 3 . 5 . C 1*.

AANTEEKENINGEN. — Aravatius, bisschop van Tongeren (volgens Liber miraculorum VIII 71 van Traiectum, d. i. van het in het zelfde bisdom liggende Maastricht), ten tijde van den inval der Hunnen, 451. — Riese XII 87.

2. *Aravatius*, die den inval der Hunnen medemaakte, moet geleefd hebben in het midden der 5de eeuw. Hij moet dus een ander zijn dan de bisschop Servatius, die in het midden der 4de eeuw leefde (verg. Sulpicius Severus, Chronica II 44; zie A. Hauck, Kirchengeschichte Deutschlands $^{3\ en\ 4}$, I, 1914, blz. 34; de identiteit wordt betoogd door G. Kurth, Etudes franques, I, 1919, blz. 139 en volg.), maar met wien hij sedert de 9de eeuw geregeld wordt verward. — Hetzelfde verhaal, aan deze plaats bij Gregorius ontleend, vindt men ook in Liber Historiae Francorum 5; verg. Fredegarius, Chronica III 1.

Gregorius, Historia Francorum II 9

9. De Francorum vero regibus quis fuerit primus, a multis ignoratur. Nam cum multa de eis Sulpici Alexandri narret historia, non tamen regem primum eorum ullatinus nominat, sed duces eos habuisse dicit. Quae tamen de eisdem referat, memorare videtur. Nam cum dicit, Maximum intra Aquileiam, amissam omnem spem imperii, quasi amentem residere, adiungit: 'Eo tempore Genobaude Marcomere et Sunnone ducibus Franci in Germaniam prorumpere, ac pluribus mortalium limite inrupto caesis, fertiles maxime pagus depopulati, Agrippinensi etiam Coloniae metum incusserunt. - - - ' Haec in tertio Historiae libro narravit.

In quarto vero libro, cum de interfectione Victuris, fili Maximi tyranni, narraret, ait: 'Eo tempore Carietto et Sirus in locum Nanneni subrogati, in Germania cum exercitu opposito Francis diversabantur.' - - - Idem tamen

scriptor cum necessitates Valentiniani agusti commemorat, haec adiungit: '– – – Eodem anno Arbogastis Sunnonem et Marcomere subregolus Francorum gentilibus odiis insectans, Agrepinam regentem maxime hieme petiit, gnarus toto omnes Frantiae recessus penetrandus urendusque, cum decursis foliis nudae atque arentes silvae insidiantes occulere non possent. Collicto ergo exercitu, transgressus Rhenum, Bricteros ripae proximos pagum etiam quem Chamavi incolunt depopulatus est, nullo umquam occursante. – – –

Haec hi de Francis dixire. Horosius autem et ipse historiograffus in septimo operis sui libro ita commemorat: 'Stilico, congregatis gentibus, Francos proteret, Rhenum transit, Gallias pervagatur et ad Pyrenius usque perlabitur.'

Hanc nobis notitiam de Francis memorati historici reliquere, regibus non nominatis. Tradunt etiam multi eosdem de Pannonia fuisse degressus, et primum quidem litora Rheni omnes incoluisse, dehinc, transacto Rheno, Thoringiam transmeasse, ibique iuxta pagus vel civitates regis crinitos super se creavisse de prima et, ut ita dicam, nobiliore suorum familia.

Varianten. — 2. Sulpicii *A 1 . B 5.* — 3. ullatenus *A 1*, ualentinus *B 1 . 2 . 3 . 5 . C 1 . 2 . 3.* — habuisse eos *C 1.* — 4. memorari *A 1.* — viditur *B 2.* — 5. quas *B 2.* — admentem *A 1*, mentem *B 3 . 5.* — resedire *B 2.* — adiugit *B 2.* — 6. Genebaude *A 1*, Gaenobaude *C 1.* — Mercore *A 1.* — Sonnone *B 2 . C 1*, Sunnuni *B 3.* — in *ontbr. in A 1.* — 7. prorupere *A 1.* — cessis *B 5.* — maximae *C 1.* — pagos *A 1 . B 5 . C 1.* — 8. Agripenensi *B 5*, Agrippinensem *C 1.* — Coloniam *C 1.* — incussere *A 1.* — hec *B 2.* — 9. tercio *B 5.*

10. vero, ergo *A 1.* — interfeccione *B 2.* — Victoris *A 1 . B 5 . C 1.* — filii *A 1 . C 1.* — tiranni *B 2.* — 11. narret *C 1.* — Carieto *C 1.* — Syrus *A 1 . C 1*, Risus *B 2.* — loco *B 3 . 5.* — Nannini *C 1.* — 12. exercetu *B 2.* — 13. scribtor *B 2.* — necessitas *B 1 . 2 . 5 . C 1.* — augusti *A 1 . B 5.* — conmemorat *B 2.* — 14. Marcomerem *B 3 . 5 . C 1.* — subregulos *A 1 . B 3 . 5*, subregulus *B 2*, subregolos *C 1.* — Frangorum *B 2.* — 15. Agripinam *B 3 . 5*, Agrippinam *A 1 . C 1.* — rigente *A 1*, rigentem *B 2*, regente *B 3 . 5 . C 1.* — 16. genarus *B 2*, narus *B 3 . 5.* — tuto *A 1.* — Franciae *A 1 . B 2 . 3 . 5 . C 1.* — recesses *A 1*, recessos *B 2 . 3 . 5.* — penae transidos *A 1.* — urendosque *A 1 . B 5.* — 17. nude *B 2.* — arentis *B 1 . C 1.* — silve *B 2.* — insidiantis *C 4.* — hoccolere *A 1*, occolere *B 2 . 3*, occullere *C 1.* — possunt *A 1*, possint *B 3 . 5.* — collecto *A 1 . B 5 . C 1.* — 18. exercito *C 1.* — Renum *C 1.* — Bricterus *B 2 . C 1*, Brictoris *B 3 . 5.* — rimae *A 1.* — proximus *B 2 . C 1.* — 19. Clamavi *B 1 . 5 . C 1*, Amai *Fredegarius.* — 20. hic *B 4 . 5*, hii *C 1.* — dixere *A 1 . B 5 . C 1*, dixerim *B 2*, dixerem *B 4.* — Orosius *A 1.* — ipsi *B 2 . 5.* — historiographus *A 1 . C 1.* — 21. septimoperis *B 2.* — ita *ontbr. in B 2.* — Francus *B 2.* — 22. proterit *B 2 . C 1.* — Reno *C 1.* — transiit *C 1.* — Pyreneos *A 1*, Pireneos *B 2 . 4*, Pyrineus *B 5*, Pireneus *C 1.* — perlabetur *B 4.*

23. noticiam *B 2 . 4 . 5.* — memorant *B 1 . 2*, memorat *B 5.* — reliquere *B 1*, relique *B 2*, reliqui *B 5*, reliquire *C 1.* — 24. Tradent *B 4.* — Panonia *B 2.* — digressi *A 1*, degressos *B 4 . 5. C 1*, egressos *C 2 . 3.* — 25. et *ontbr. in C 1.* — lithora *B 1 . 2.* — Rhini *B 1*, Rhene *B 5*, Reni *C 1.* — amnes *A 1.* — inquoluisse *B 2*, incoloisse *B 4*, incubuisse *C 1.* — Reno *C 1.* — 26. Thoringeam *B 4*, Thoringam *C 1.* — pagos *A 1 . B 5*, pacus *B 2.* — reges *A 1 . B 5.* — crinito super *B 1 . 2*, crinitus *C 1.* — sup *B 5.*

Aanteekeningen. — De oudste geschiedenis der Franken. — Riese XII 34 en 73.

2. *Sulpici Alexandri*, een geschiedschrijver, die ons alleen door deze vermelding bekend is.

4. *Maximum*; Magnus Clemens Maximus, keizer in Gallië, Britannië en Spanje, van 383 tot 388; verg. Prosper, Chron. 388.

14. *Arbogastis*, magister militum van Valentinianus II en Eugenius, omgekomen in 394.

20. *Horosius*, Orosius VII 40, 3; gebeurtenissen van 410.

24. *de Pannonia*; waar deze mededeeling op berust, is niet bekend.

Gregorius, Liber in gloria martyrum 61—62

(61) Est apud Agripinensim urbem basilica, in qua dicuntur quinquaginta viri ex illa legione sacra Thebeorum pro Christi nomine martyrium consummasse. Et quia admirabili opere ex musivo quodam modo deaurata resplendet, Sanctos Aureos ipsam basilicam incolae vocitare voluerunt. – – –

(62). Ab hoc enim sacerdote (*Eberigisilo episcopo*) sancti martyris Mallosi corpus repertum est hoc modo. Cum fama ferret, hunc apud Bertunensim oppidum martyrium consummasse, ocultum erat hominibus illis, quo in loco quiesceret; erat tamen oratorium inibi, in quo nomen eius invocabatur.

Varianten. — 1. basilicam *1b* . *3*. — 4. vocare *2*. — 6. apud, caput *3*. — Bertunensem *2*, Bertunense *p*. — 8. ibi *3*. — vocabatur *3*.

Aanteekeningen. — De heiligen van het Thebaansche legioen en S. Mallosus te Birten. — Riese XIV 69 en XV 151.

2. *legione – Thebeorum*, het Thebaansche legioen onder aanvoering van Mauritius, dat, volgens de overlevering, den marteldood is gestorven onder Maximianus in het latere S. Maurice in de Valais; verg. Eucherius, Passio Agaunensium martyrum.

3. *Sanctos Aureos*, waarschijnlijk Sankt Gereon.

5. *Eberigisilo*, bisschop van Keulen omstreeks 590, tijdgenoot van Gregorius van Tours.

–. *Mallosi*, wordt vereerd op 10 October.

6. *Bertunensim*, Birten, het oude Vetera bij Xanten.

Gregorius, De virtutibus S. Martini I 4

(4) Beatus autem Severinus Colonensis civitatis episcopus, vir honestae vitae et per cuncta laudabilis, dum die dominico loca sancta ex consuetudine cum suis clericis circuiret, illa hora qua vir beatus (*S. Martinus*) obiit, audivit chorum canentium in sublimi.

Varianten. — 1. Colosiensis *3*, Coloniensis *p*. — civitatis *ontbr. in 2*. — 2. ex consuetudine post matutinos *27a*, post matutinos hymnos *p*. — 3. hora *ontbr. in 1a en 3*. — 4. choros *3*. — sublime *2*.

Aanteekeningen. — Visioen van S. Severinus, bisschop van Keulen, na den dood van S. Maarten, waarschijnlijk 11 Nov. 401. — Riese XII 51. — Hetzelfde wordt verhaald, naar Gregorius, in het leven van S. Severinus, Acta Sanctorum 23 Oct. X, blz. 58.

1. *Beatus – Severinus,* bisschop van Keulen, waarschijnlijk evenwel S. Severinus, bisschop van Bordeaux.

3. *S. Martinus,* sedert 371 of 372 bisschop van Tours, overl. 11 Nov. 401 (of wellicht reeds een enkel jaar eerder, in 397 of daarna).

---

115. — FREDEGARIUS

Fredegarius scolasticus is een naam, dien men het eerst bij Scaliger vindt, voor den schrijver van een werk over de geschiedenis der Franken, dat in de 7de eeuw is ontstaan en verschillende malen opnieuw bewerkt en aangevuld.

B. Krusch, *Die Cronicae des sogenannten Fredegar.* Neues Archiv der Gesellschaft für ältere Deutsche Geschichtskunde, VII (1882), blz. 247–351 en 421–516. — K. Hampe, *Hoops' Reallexikon,* II, blz. 85. — F. Lot, *Revue historique,* CXV (1914), blz. 805—337.

Handschriften, onder vele anderen:

1 = Parijs, *Bibl. Nationale,* lat. 10910, van de 7de of 8ste eeuw.
*1** = Metz, *Bibl. de la ville,* ms. 134, van de 8ste of 9de eeuw.
2a = Bern, *Stadtbibliothek,* ms. 318, van de 9de eeuw.
3 = Leiden, *Universiteitsbibliotheek,* Vossianus lat. Q. 5, en Rome, *Bibl. Vaticana,* Reginae lat. 713, van de 8ste of 9de eeuw.
3a = Weenen, *Nationalbibliothek,* lat. 482, van de 9de eeuw.
$4b^{2*}$ = Munchen, *Staatsbibliothek,* lat. 4352, van de 15de eeuw.
$4c^1$ = Montpellier, *Bibl. de l'école de médecine,* ms. 158, van de 10de eeuw.
$4c^2$ = Parijs, *Bibl. Nationale,* lat. 4883 A, van de 11de eeuw.

Uitgaaf. — B. Krusch, *Monumenta Germaniae historica. Scriptores rerum Merovingicarum,* II (Hannover, 1888). — *Vertaling* van O. Abel en W. Wattenbach (Geschichtschreiber der deutschen Vorzeit, 1888).

Fredegarius, Chronicae II 4—6

Troianum bellum decenale surrexit causa mali, quod trium mulierum de pulchritudinem certantium praemium fuit, una earum Helena pastore iudice pollicente. Memnon, Amazones Priamo tolere subsidium. Exinde origo Francorum fuit. Priamo primo regi habuerunt; postea per historiarum libros scriptum est, qualiter habuerunt regi Friga. Postea partiti sunt in duabus partibus. Una pars perrexit in Macedoniam, vocati sunt Macedonis. – – –

(5) Nam et illa alia pars, quae de Frigia progressa est, ab Olexo per fraude decepti, tamen non captivati, nisi exinde eiecti, per multis regionibus pervacantis cum uxores et liberos, electum a se regi Francione nomen, per quem Franci vocantur. In postremum eo quod fortissimus ipse Francio in bellum fuisse fertur, et multo tempore cum plurimis gentibus pugnam gerens, partem Asiae vastans, in Europam dirigens, inter Renum vel Danuvium et mare consedit.

(6) Ibique mortuo Francione, cum iam per proelia tanta que gesserat parva ex ipsis manus remanserat, duces ex se constituerunt. Attamen semper alterius dicione negantes, multo post tempore cum ducibus transegerunt usque ad tempore Ponpegi consolis, qui et cum ipsis demicans eos et cum reliquas gentium nationes, quae in Germania habitabant, totasque dicione subdidit Romanam. Sed continuo Franci cum Saxonibus amicicias inientes, adversus Pompegium revellantis, eiusdem rennuerunt potestatem.

VARIANTEN. — 1. mali quod *ontbr. in 1**, causa aliquod *2 a 3 a* $4b^{2*}$ $4c^1$. — 3. iudicente *3a.* — me non *2a*, men non *3a*, menon $4b^{2*}$ c^1, *ontbr. in 1**. — tollere *1* 3a* $4b^{2*}$ c^1, tolle *2a.* — 4. Primiamo rege primo *2a*, Priamum regem primo $4b^{2*}$, Priamu rege primo $4c^1$. — 5. gerefrigia *1**. — 7. et *alleen in 3a.* — Friga *3a* $4b^{2*}$ c^1. — 8. fraidecepti *1 2a*, fraudem decepti *3a* $4b^{2*}$, fraude cepti $4c^1$. — 9. Electi *3a*, Electo $4b^{2*}$. — 12. Eoruppam *2a.* — vel, et *1** $4b^{2*}$ c^1. — 13. consedens *2a*, condens *3a.* — 14. per *ontbr. in 2a 3a* $4b^{2*}$. — 15. restituerunt *1**. — 16. transigerunt *1** $4c^1$, transierunt *3a.* — 18. nationes, Macedonum *1**. — habitant *2a 3a.* — 19. Romano imperio *1**.

AANTEEKENINGEN. — De herkomst der Franken uit Troje. — Verg. Fredegarius, Chronicae II 4–6. — Zie J. Wormstall, *Die Herkunft der Franken von Troja* (Munster, 1869). — E. Lüthgen, *Die Quellen und der historische Werth der fränkischen Trojasage* (Diss. Bonn, 1875). — O. Dippe, *Die fränkischen Trojanersagen* (Wandsbeck, 1896).

10. *Franci vocantur*; verg. Isidorus, Origines IX 2, 101.

17. *Ponpegi*; over Pompeius als overwinnaar der Franken verg. B. Krusch, Neues Archiv der Ges. für ält. deutsche Geschichtskunde, VII (1882), blz. 474 en volg.

Fredegarius, Chronicae III 1

(1) Cumque Wandali praeterissent a Galliis, nec multo post tempore Chuni Gallias ingredi disponebant. Quod cum beatus Arvatius episcopus Thungorum civetatis audisset, Romam pergit ad limina sancti Petri apostoli; ibique cottidianum ieiunium et vigilias adsiduae faciens, in visione somnii ab apostulo responsum accipiens, decretum ab Altissimo, Chunus ingredi Gallias; protenus ad civitatem suam rediret: precidens eius oboetus hoc malum non videret.

VARIANTEN. — 2. Arucius *2a*, Servacius $4b^{2*}$, Arvacius $4c^1$. — Thegrogorum *2a*, Tungrorum $4b^{2*}$, Theuchrorum $4c^{1\cdot 2}$. — 6. praedicens *3* $4b^{2*}$ c^2. — obitum et hoc $4b^{2*}$ c^2. — viderit *3.*

AANTEEKENINGEN. — Arvatius bisschop der Tungri, ten tijde van den inval der Hunnen, 451. — Gregorius, Historia Francorum II 2.

Fredegarius, Chronicae III 2

(2) De Francorum vero regibus beatus Hieronimus, qui iam olym fuerant, scripsit, quod prius Virgilii poetae narrat storia: Priamum primum habuisse regi; cum Troia fraude Olexe caperetur, exinde fuissent egressi; postea Frigam habuissent regem; befaria divisione partem eorum Macedonia fuisse adgressa; alii cum Friga vocata Frigiis, Asiam pervacantes, litoris Danuvii fluminis et mare Ocianum consedisse; dinuo byfaria devisione Europam media ex ipsis pars cum Francionem eorum rege ingressa fuisse. Europam pervagantis, cum uxoris et liberis Reni ripam occupant, nec procul a Reno civitatem ad instrar Trogiae nominis aedificare conati sunt. Ceptum quidem, sed inperfectum opus remansit.

Varianten. — 2. Virgilai *3*. — Primianum *3*. — 3. frauda *3*. — 4. bifaria *2a*. — 5. Frigus $4b^{2*}$, Friges $4c^{1 \cdot 2}$.

Aanteekeningen. — De herkomst der Franken uit Troje. — Riese XIII 151. — Verg. Fredegarius, Chronicae II 4–6.

1. *Hieronimus*; men heeft gedacht aan de Vita S. Hilarionis (Hieronymus, Opera, IV, blz. 2); verg. evenwel B. Krusch, Neues Archiv der Ges. für ält. deutsche Geschichtskunde, VII (1882), blz. 438 en volg.

2. *Virgilii*; verg. J. W. Loebell, Gregor von Tours und seine Zeit (Leipzig, 1839), blz. 479 en volg.; E. Lüthgen, Die Quellen und der historische Wert der fränkischen Trojasage, blz. 15 en volg. en 40.

9. *Trogiae*, Xanten, dat Troja genoemd werd als een overblijfsel van den ouden naam Colonia Traiana; verg. F. Zarncke, Berichte der Sächsischen Gesellschaft der Wissenschafte, XVIII (1866), blz. 268 en volg. — Ulixes te Asciburgium wordt vermeld door Tacitus, Germania 3.

---

116. — HISTORIA FRANCORUM

Liber Historiae Francorum of Gesta Francorum is de titel van een geschiedenis der Franken, die in 727 op grond van het werk van Gregorius van Tours is samengesteld.

Uitgaaf. — B. Krusch, *Monumenta Germaniae. Scriptores rerum Merovingicarum,* II (Hannover, 1888), blz. 215 en volg.

Historia Francorum 5

Chlodione rege defuncto, Merovechus de genere eius regnum eius accepit. – – – Eo tempore Chuni Renum transierunt, Mettis succenderunt, Treveris
3 distruunt, Tuncrus pervadunt, usque Aurilianis perveniunt.

Aanteekeningen. — Inval der Hunnen, 451. — Riese XII 85. — Verg. Gregorius, Historia Francorum II 5, 6 en 7.

3. *Tuncrus*; verg. het bericht over Aravatius, bisschop der Tungri, bij Gregorius, Historia Francorum II 2 en Fredegarius, Chronica III 1.

---

117. — PAULUS DIACONUS

Paulus Warnefridus Diaconus, van voorname Longobardische familie, geb. omstreeks 725, overl. 797, middeleeuwsch geschiedschrijver, stelde voor Hertogin Adelperga van Beneventum omstreeks 770 een *Historia Romana* samen; boek I–X zijn een bewerking van het *Breviarium* van Eutropius, met toevoegsels, voornamelijk uit Orosius, Hieronymus en Iordanes; daaraan heeft Paulus toegevoegd boek XI–XVI met de geschiedenis tot keizer Iustinianus, voornamelijk uit Orosius en Prosper; omstreeks 784 schreef hij in Gallië een geschiedenis der bisschoppen van Metz: *De numero sive ordine episcoporum qui sibi ab ipso praedicationis exordio in Mettensi civitate successerunt*; in later tijd (na 787) stelde hij als monnik te Monte Cassino zijn voornaamste werk samen, de *Historia Langobardorum* tot 744, die evenwel niet is voltooid.

K. Hampe, *Hoops' Reallexikon*, III, blz. 397.

Handschriften der *Historia Romana*:

B = Berlijn, *Staatsbibliothek*, lat. Q. 1, van de 12de eeuw.
H = Bamberg, *Staatsbibliothek*, E. III. 4 (513), van de 10de of 11de eeuw.
L = Rome, *Bibl. Vaticana*, Palatinus lat. 909, door Landolfus Sagax geschreven tusschen 977 en 1026.
M = München, *Staatsbibliothek*, lat. 3516 (Aug. civ. 16), van de 10de eeuw.
N = Florence, *Bibl. Laurenziana*, LXV 35, van de 11de eeuw.
V = Rome, *Bibl. Vaticana*, lat. 3339, van de 11de eeuw.
Z = Rome, *Bibl. Vaticana*, lat. 7312, van de 12de eeuw.

Uitgaaf der *Historia Romana*: — H. Droysen, *Monumenta Germaniae historica. Auctores antiquissimi*, II (Berlijn, 1878); editio minor (Berlijn, 1879). — A. Crevelucci (Rome, 1914).

Handschriften en oude uitgaven der *Gesta episcoporum Mettensium*:

a = fragment, afgedrukt door Chesnius, in *Scriptores Francici*, II (1636), blz. 201–205.

b = Parijs, *Bibl. Nationale*, lat. 5294 (uit S. Symphorianus te Metz), van de 11de of 12de eeuw.

c = ed. princ. van 1613, door Marquardus Freherus, in *Corpus historiae Francicae*, blz. 171–177.

d = handschr. van S. Arnulfus te Metz, afgedrukt door Calmettus in *Historia Lotharingia*, 51–60.

UITGAAF der *Gesta episcoporum Mettensium*: — G. H. Pertz, *Monumenta Germaniae*: *Scriptores*, II (Hannover, 1829), blz. 260–270. — *Excerpt* bij Dom Bouquet, Recueil des historiens, blz. 649–650.

Paulus, Historia Romana VI 17

17. Anno urbis conditae sexcentesimo nonagesimo tertio C. Iulius Caesar, qui postea imperavit, cum L. Bibulo consul est factus. Decreta est ei Gallia et Illyricum cum legionibus denis. Primos vicit Helvetios, qui nunc Sequani appellantur. - - - Post haec gentem Belgarum, cui adhaeserant Bellovagui cum sexaginta milibus armatorum, Suessones cum quinquaginta milibus, Nervii praeterea, quorum adeo indomita feritas erat, ut numquam ad se mercatores accedere sinerent, hi nihilominus quinquaginta milia armatorum habentes Atrepates etiam et Ambiani Menappi Caleti Velocasses Velomandi Atuatici Condurses Eburones Cerosi Cemani, qui uno nomine Germani vocantur, quorum omnium cum his, quos supra diximus, ducenta septuaginta duo milia fuisse referuntur. Hi cum repente e silvis erumpentes exercitum Caesaris perterritum in fugam vertissent, tandem hortatu Caesaris exercitus restitit eosque usque ad internicionem paene delevit. - - - Caesar rursus Germanos, qui Rhenum transierant et totas Gallias sibi subicere parabant, bello adortus usque ad internicionem cecidit, quorum feruntur quandringenta quadraginta milia fuisse; deinde facto ponte Rhenum transgressus Suevos maximam et ferocissimam gentem, quorum esse centum pagos multi prodidere, totamque Germaniam perterruit, mox in Galliam se recepit. Domuit autem annis novem fere omnem Galliam, quae inter Alpes flumen Rhodanum Rhenum et Oceanum est et circuitu patet ad bis tricies centena milia passuum. - - - Galliae autem tributi nomine annuum imperavit sextertium quadringenties Germanosque trans Rhenum adgressus inmanissimis proeliis vicit. Inter tot successus ter male pugnavit, apud Arbenos semel praesens et absens a Germanis bis; nam legati eius duo Titurius et Aurunculeius per insidias caesi sunt.

VARIANTEN. — 3. regionibus *H V*. — 4. Sequani, squadi *H V*. — 5. bellovagui *H N Z*, bellovacui *V*. — sexaginta, XL *H*. — milibus *ontbr. in V Z¹ N*. — 6. mitibus *N¹*, militibus *N² Z*. — Nervii, interui *H V N¹*, interemit *N² Z*. — 7. sinirent *H*. — hii *V*. — 8. habens *H*. — atrepates *H N Z*, adrepates *V*. — belocases *N Z*, velo. caces *V*. — ueloman *N*, uelomani *Z*. — 9. atuatug *H V*. — 10. ducenta septuaginta, CLXX *H*. — 11. hii *V*. — 13. usque *ontbr. in Z*. —

14. transierat *V*. — 15. adhorsus *H V*. — quarum *P*. — quadringenta, quadringenti *N Z*. — 16. suebos Z^1. — 18. totamque, totam N^1. — 20. bis, uis *N*, uicies *Z*. — 21. quadringentes *N*, quadringentos *Z*. — 23. aruenos *V* Z^2. — 24. arunculeus *H*, arunculeius *Z*.

AANTEEKENINGEN. — Caesar in Gallië.

Bronnen: Anno urbis conditae - appellantur: Eutropius VI 17; Post haec - paene delevit: Orosius VI 7, 11–16; Caesar rursus - se recepit: Orosius VI 8, 23–9, 1; Domuit autem - caesi sunt: Eutropius VI 17.

1. *Anno - tertio*; bedoeld is het jaar 59 vóór Christus.

3. *Gallia et Illyricum*, Gallia cisalpina en transalpina en Illyricum.

–. *Primos vicit Helvetios*, in 58 vóór Christus; zie Caesar, Bellum Gallicum I.

4. *Post haec*, in 57 vóór Christus; zie Caesar, Bellum Gallicum II.

11. *Hi cum - delevit*; waarschijnlijk gecombineerd uit de verhalen in Caesar, Bellum Gallicum II en III, oorlogen tegen de Nervii en de Morini.

13. *Caesar - fuisse*; de veldtocht tegen de Usipetes en de Tencteri; zie Caesar, Bellum Gallicum IV.

16. *facto ponte - recepit*; de eerste tocht over den Rijn; zie Caesar, Bellum Gallicum IV.

23. *apud Arbenos*, voor Gergovia; verg. Caesar, Bellum Gallicum VII.

24. *nam - caesi sunt*; verg. Caesar, Bellum Gallicum V.

Paulus, Historia Romana XI 4

4. Valentinianus Saxones, gentem in Oceani litoribus et paludibus inviis sitam virtute atque agilitate terribilem, Romanis finibus eruptionem meditantem, in Francorum finibus oppressit.

VARIANTEN. — 1. oceanis *M*. — inuiis sitam, inuiissiman *N*, inuilissimam *Z*. — 2. uirtutem *V N* Z^1. — eruptione *N Z*. — meditante *L*, moditante *N*.

AANTEEKENINGEN. — Valentinianus verslaat de Saksen in het gebied der Franken, 370. — *Bron*: Orosius VII 32, 10.

Paulus, Historia Romana XIV 4

4. Fuere interea Romanis auxilio Burgundiones Alani cum Sangibano suo rege, Franci Saxones Riparioli Briones Sarmatae Armoriciani Liticiani ac paene totius populi Occidentis, quos omnes Aetius, ne inpar Attilae occurreret, ad belli adsciverat societatem. Convenitur ex utraque parte in campos Catalaunicos.

VARIANTEN. — 1. halani *P L*. — sanguibano *B*. — 2. ripuarii librìones *B*. — liticiniani *N Z*. — 3. Aetius, et eius *V*. — athalae *B*. — 4. occurrerent *B*. — asciuerat *B*. — campo *V*. — 5. cataleunicos *H B*, catalaonicos *M*.

AANTEEKENINGEN. — Franken en Saksen, bondgenooten der Romeinen in den slag tegen Attila op de Catalaunische velden. — Riese XII 90. — Verg. Iordanes 36, 91, dien Paulus hier als bron heeft gebruikt.

Paulus Diaconus, Gesta episcoporum Mettensium

Huius (*Attilae*) adventu beatus Servatius Tungrorum episcopus praecognito, Romam ad beatorum apostolorum Petri et Pauli sacratissima corpora perrexit, ut per eorum sublime meritum specialiter a Domino impetraret, quatenus irae suae indignationem averteret, et Tungrensis urbis populum a tanto exitio liberaret. Tunc ei divinitus per eundem beatum Petrum apostolum revelatum est, quod ita caelesti esset iudicio definitum, ut universa Gallia barbarorum foret infestationi tradenda praeter beati Stephani levitae et protomartyris situm apud Mettis oraculum, in quo ipsius erat pretiosus cruor absque corruptionis labe reconditus.

Haec dum sancto Servatio revelata fuissent, festinus ad Gallias repedavit invenitque iam Hunorum examina per universas Gallias debacchari. Qui cum ab obsidione Mettensium, pro eo quod eorum civitatem inexpugnabilem ob murorum fortitudinem cernerent, recessissent, contigit beatum Servatium ipso tempore, dum a Roma reverteretur, Mettis devenire. Qui dum universa, sicut revelatione didicerat, sancto consacerdoti suo Auctori retulisset, ad civitatem propriam, hoc est Tungris, reversus est.

Varianten. — 1. Servatius, servasius *c.* — 4. quatenus i. s. i. averteret *ontbr. in d.* — 12. ad obsidionem *c.*

Aanteekeningen. — Reis van S. Servatius naar Rome, onder bisschop Auctor, ten tijde van den inval van Attica in Gallië, 451. — Riese XII 88.

1. *Huius*, Attila koning der Hunnen. — Voor het volgende verg. Gregorius van Tours, Historia Francorum II 5.

15. *Auctori*, de bisschop van Metz.

---

118. — ITINERARIUM ANTONINI

Het Itinerarium Antonini, in de handschriften genoemd *Itinerarium provinciarum Antonini Augusti,* is een verzameling van namen van plaatsen in het Romeinsche rijk aan de wegen, waarbij steeds de afstand tusschen de plaatsen langs de wegen is opgegeven. De bewerker van dit geschrift heeft de namen en de getallen afgeschreven van een kaart, met de bedoeling een reisboek samen te stellen, dat gemakkelijker was te hanteeren dan deze kaart. Het was een reiskaart in den trant der *Tabula Peutingeriana* en het onmiddellijke voorbeeld van deze kaart. Maar deze oudere reiskaart was rijker dan de afschriften, die wij bezitten. Waarschijnlijk dateerde deze kaart uit den tijd van keizer Caracalla. Van een dergelijke kaart heeft de *Anonymus Ravennas* zijn Cosmographia afgeschreven. Het opschrift van het *Itinerarium* is in dat geval van de kaart overgenomen. Het *Itinerarium* zelf is uit den tijd van Diocletianus en

bewerkt tusschen 280 en 290. — De afstanden zijn uitgedrukt in Romeinsche mijlen van 1000 *passus* of 5000 *pedes* = 1480 meter; alleen in de provincie's van Gallia zijn de afstanden uitgedrukt in *leugae* van anderhalve mijl = 2.222 meter (verg. O. Hirschfeld, Corpus inscriptionum Latinarum, XIII, blz. 645).

W. Kubitschek, *Oesterreichische Jahreshefte*, V (1902), blz. 20–96; *Realencyclopädie*, IX 2320–2350. — A. Elter, *Itinerarstudien* (Progr. Univ. Bonn, 1908). — A. W. Bijvanck, *De Tabula Peutingeriana en de Romeinsche wegen in Nederland*, in: Geschiedkundige atlas van Nederland: De Romeinsche tijd (1929).

HANDSCHRIFTEN:

D = Parijs, *Bibl. Nationale*, lat. 7230 A, van de 10de eeuw.
L = Weenen, *Nationalbibliothek*, ms. 181, van de 8ste eeuw.
P = Escorial, *Real Biblioteca*, R. II 18, van de 7de eeuw.

De handschriften worden verdeeld in twee groepen: *A* = *D* en *P*, en *B* = *L* en vele andere handschriften; verg. W. Kubitschek, *Wiener Studien*, XIII (1891), blz. 177–209.

UITGAVEN. — Vetera Romanorum Itineraria, ed. Wesseling (Amsterdam, 1735); naar de bladzijden van deze uitgaaf wordt gewoonlijk geciteerd. — G. Parthey en M. Pinder (Berlijn, 1848). — Een nieuwe uitgaaf door O. Cuntz: *Itineraria Romana*, I (Leipzig, Teubner, 1929). — De gegevens der itineraria zijn verwerkt door E. Desjardins, *Géographie de la Gaule*, en *La table de Peutinger* (Parijs, 1869–1874), in het Corpus Inscriptionum Latinarum, deel XIII, en door K. Miller, *Itineraria Romana* (Stuttgart, 1916); verg. over dit laatste werk W. Kubitschek, *Göttingische gelehrte Anzeigen*, 179 (1917), blz. 1–117.

EXCERPTEN bij Dom Bouquet, Recueil des historiens, blz. 102–111.

Itinerarium Antonini, p. 254—256

	Colonia Agrippina		
	Durnomago	leugas VII	ala
3	Burungo	leugas V	ala
	Novesio	leugas V	ala
	Gelduba	leugas VIIII	ala
6	Calone	leugas VIIII	ala
	Veteris	leugas VII	castra legionis XXX Ulpia
	Burginacio	leugas VI	ala
9	Harenatio	leugas X	ala.

VARIANTEN. — 1. agripina *D*. — 2. dornomago *P*, burnomago *D*. — leg. *hss.* — iala *D*. — 3 *en* 4 *na* 5 *P*. — 3. burungo *L*, burunco *D P* — VII *P*. — 4. neuensio *D L P*. — leg VII *P*. — 5. gelbuda *D*, gerduba *P*. — VII *P*. — 6. colone *P*. — 7. VII *P*, XXI *hss.* — castra leg. *hss.*, alage. g. *P*. — ulpia leg. XXX *vele hss.* — 8. burcinacio *L*, burdinatio *D*, burginnacio *P*, Burginacio *Wesseling; verg. p. 370.* — VII *P*. — 9. harenatio *D*, arenacio *P*, haranacio *L*, haranatio *B*, Harenacio *Wesseling*. — ala *ontbr. in P.*

Aanteekeningen. — Weg langs den linkeroever van den Rijn van Keulen tot Rindern bij Kleef, waar de zijweg naar Nijmegen afbuigt, volgens het opschrift niet verder dan het kamp van Legio XXX. — Riese XIII 102. — Dezelfde weg wordt beschreven p. 368–370 (Wess.); verg. het volgend excerpt.

J. Hagen, Römerstrassen der Rheinprovinz (1923), blz. 54 en volg. — A. W. Bijvanck, De Tabula Peutingeriana, blz. 33.

4. *Novesio*, *Novaesium*, genoemd door Tacitus, Historiae IV 26 en volg.; bij Ravennas *Novesio*, thans Neuss; verg. Bonner Jahrbücher, 111/112 (1904). — Tusschen Keulen en Neuss worden genoemd *Durnomagus*, thans Dormagen, en *Buruncum*, bij Ravennas *Rungon*, thans waarschijnlijk Worringen; verg. Cramer, Germania, V, blz. 120 en volg. en Keune, Realencyclopädie, Suppl. III, 219. De volgorde van deze stations moet dan worden veranderd. — Ravennas noemt bovendien *Serima*, wellicht *Segorigium;* verg. C. I. L. XIII 8518 = Riese, Inschriften 2376, en Keune, Realencyclopädie, 2de R. II, 1087.

7. *Veteris*, *Vetera* op den Fürstenberg bij Birten even ten zuiden van Xanten, bij Ravennas *Beurtina*. — Tusschen Neuss en *Vetera* worden genoemd *Gelduba*, genoemd door Tacitus, Historiae IV 26 en volg. en door Plinius, Naturalis Historia XIX 90, thans Gellep (verg. Bonner Jahrbücher, 102, 1898, blz. 131 en volg.), en *Calo*, waarvan de ligging niet bekend is, wellicht Rheinkamp niet ver van Ruhrort, volgens sommigen dezelfde plaats als *Asciburgium*, genoemd op de Tabula Peutingeriana, thans Asberg (verg. Bonner Museumsbericht, 1914/5 en Bonner Jahrbücher, 104, 1899, blz. 136 en volg.). — Ravennas noemt bovendien *Trepita*, wellicht Drüpt, volgens sommigen dezelfde plaats als Gelduba. — Tacitus, Annales I 45 noemt 60 Romeinsche mijlen voor den afstand van Keulen tot *Vetera*; dat komt volkomen overeen met de 42 Gallische mijlen, die het Itinerarium opgeeft.

8. *Burginacio*, *Burginatium*, op het Bornsche Feld, den Monterberg ten zuidwesten van Kalkar; verg. Bonner Jahrbücher, 116 (1907), blz. 27 en volg.

9. *Harenatio*, bij Tacitus, Historiae V 20 *Arenacum*, waarschijnlijk te Rindern bij Kleef; verg. ook Hopfner, Realencyclopädie, Suppl. III, 154.

–. *leugas X*; op p. 369 wordt opgegeven een afstand van 6 leugae; dit is ongetwijfeld meer in overeenstemming met de werkelijkheid.

Itinerarium Antonini, p. 368—370

A Lugduno, caput Germaniarum, Argentorato [m. p. CCCXXV, sic]:

	Albanianis	m. p. X
3	Traiecto	m. p. XVII
	Mannaricio	m. p. XV
	Carvone	m. p. XXII
6	Harenatio	m. p. XXII
	Burginatio	m. p. VI
	Colonia Traiana	m. p. V
9	Veteribus	m. p. ∞
	Calone	m. p. XVIII
	Novesiae	m. p. XVIII
12	Colonia Agrippina	m. p. XVI.

VARIANTEN. — 1. lugdunum *P*. — [m. p. CCCXXV, sic] *Cuntz*, CCCXXVIII *veranderd in* CCCXXV *L*, *ontbreekt in D*. — 2. albanianis *P*, albianis *D*, albinianis *L*. — 4. mannaricio *D L*, mannaritio *P*. — 5. carbone *D*. — XVI *P*. — 6. harenatio *B*, harenacio *L*, herenacio *P*, herenatio *eenige hss*. — XXXII *D*. — 7. burginacio *P*, bulginatio *D*. — VII *D*. — 9. ∞ *L*, I *P*, CC *D*, *ontbreekt in overige hss*. — 10. coloniae *D*. — XXVIIII *D*. — 11. nouesie *P*. — 12. colonia *D P*, coloniae *eenige hss*. — agrippina *D P*, agrippinae *L*.

AANTEEKENINGEN. — Weg langs den linkeroever van den Rijn, van Lugdunum aan de Noordzee naar Colonia Agrippina (Keulen) en verder naar Argentoratum (Straatsburg). — Riese XIII 109. — C. I. L. XIII, blz. 506-507, 602 en 619. — K. Miller, Itineraria Romana, blz. 39-46. — A. W. Bijvanck, Oudheidkundig Jaarboek, III (1923), blz. 52; De Tabula Peutingeriana, blz. 34. — J. Hagen, Römerstrassen der Rheinprovinz, blz. 54-71.

Dezelfde weg wordt beschreven Itinerarium Antonini, p. 254-256; Tabula Peutingeriana; Ravennas anonymus IV 24.

Bij *Arenacum* was een zijweg naar Nijmegen, die in het *Itinerarium* niet is opgenomen. Daarom eindigt bij die plaats de eerste beschrijving van den weg, p. 254-256 (Wess.); zie hier boven. Deze beschrijving is iets uitvoeriger. Bij Xanten was een zijweg naar Heerlen; zie beneden.

Van de stations in Nederland is alleen de ligging van *Traiecto* (Utrecht) met zekerheid bekend. Voor de reconstructie van den weg zie beneden onder *Tabula Peutingeriana*, blz. 544.

1. *Lugduno*, zeker bij Katwijk.
2. *Albanianis*, zeker Alfen aan den Rijn.
3. *Traiecto*, in Utrecht.
4. *Mannaritio*, onbekend, te zoeken ongeveer bij Maurik in de Betuwe.
5. *Carvone mpm XXII*. — *Carvo* is waarschijnlijk te zoeken bij Kesteren. Het getal 22 kan niet juist zijn; waarschijnlijk is het hier bij vergissing twee maal geschreven. Volgens de gegevens der Tabula kan men den afstand van *Traiectum* naar *Carvo* berekenen op 26 leugae, maar ook dit getal is waarschijnlijk te hoog; hier in het Itinerarium zou het 37 leugae zijn; dit is zeker te veel. Waarschijnlijk moet men lezen III in plaats van XXII.

8. *Colonia Traiana*, bij Ravennas *Troia*, thans Xanten.

10. *Calone mpm XVIII*. — Itinerarium, p. 369 geeft VII leugae op voor den afstand van *Vetera* naar *Calo*. Dit is zeker meer in overeenstemming met de werkelijkheid. Het getal XVIII is hier bij vergissing twee maal geschreven.

Itinerarium Antonini, p. 375—376

Item a Colonia Traiana Coloniam Agrippinam m. p. LXXI:

	Mediolano	m. p. VIII
3	Sablonibus	m. p. VIII
	Mederiacum	m. p. X
	Teudurum	m. p. VIII

6 Coriovallum	m. p. VII
Iuliaco	m. p. XII
Tiberiacum	m. p. VIII
9 Colonia Agrippina	m. p. X.

VARIANTEN. — 1. traiani *L.* — colonia agrippina *D.* — LXXI *ontbreekt in D.* — 4. moderiacum *D.* — 5. teudurum *L*, theudurum *overige hss.* – VIII *D*, VIIII *overige hss.*

AANTEEKENINGEN. — Weg van *Colonia Traiana* (Xanten) naar *Colonia Agrippina* (Keulen) over *Coriovallum* (Heerlen) en *Iuliacum* (Gulik). — Riese XIII 112. — C. I. L. XIII, blz. 602. — J. Schneider, Bonner Jahrbücher, XXV (1857), blz. 1–6. — E. Schmidt, Bonner Jahrbücher, XXXI (1861), blz. 126 en volg. — J. Habets, Publications de Limbourg, II (1865), blz. 42–60. — K. Miller, Itineraria Romana, blz. 45 en 61. — Hagen, Römerstrassen, blz. 129–133 en 133–135. — A. W. Bijvanck, De Tabula Peutingeriana, blz. 31.

Van het gedeelte van dezen weg tusschen Xanten en Heerlen is de loop en de ligging der stations slechts gedeeltelijk bekend: *Mediolanum*, wellicht op het Hochfeld te Pont bij Geldern; *Sablones*, wellicht Leut; *Mederiacum*, waarschijnlijk Melik; zeker is de ligging van *Teudurum*, Tuddern bij Sittard; *Coriovallum*, Heerlen.

De weg van Coriovallum naar Colonia Agrippina wordt beschreven Itinerarium Antonini, p. 378; Tabula Peutingeriana:

Coriovallum (Heerlen) — 12 leugae (± 26 km.) — *Iuliacum* (Gulik) — 8 leugae (± 17 km.) — *Tiberiacum* (Zieverich) — 10 leugae (± 22 km.) — *Colonia Agrippina* (Keulen).

De loop van den weg van Xanten tot Tuddern (verg. Hagen, Römerstrassen, blz. 133–135) is slechts op enkele plaatsen zeker. Men meent den weg te kunnen vervolgen van Xanten naar Sonsbeek en Kapellen, dan tusschen Veert en Geldern door over de Niers naar Pont, verder langs Stralen naar Zand en dan in zuidelijke richting naar Herongen en Kaldenkirchen, van daar eerst op eenigen afstand van de Nederlandsche grens en daarna de grens zelf volgend op den Prinsendijk, dan op Nederlandsch grondgebied, over de Zwalm een weinig boven Zwalmen, over Malbroek en De Straat naar Melik (in deze streek goed te herkennen), vervolgens over de Roer, langs Sint-Odiliënberg, door het Echterbosch, weer op Duitsch grondgebied naar Tuddern, waar de baan van den weg bestaande uit grint is vastgesteld. — Tusschen Tuddern en Heerlen is de baan van den weg te herkennen op de heide tusschen Heerlen en Brunsum. — Het gedeelte tusschen Heerlen en Keulen is, voorzoover het op Duitsch grondgebied ligt, nauwkeurig onderzocht en beschreven (Hagen, Römerstrassen, blz. 129–133); de loop van den weg is bijna overal te herkennen en op verschillende plaatsen is de baan teruggevonden. De weg loopt van Heerlen over Schaasberg, langs Nieuwenhagen naar Rimburg, overschrijdt daar de Wurm en bereikt zoo het Duitsche grondgebied, vervolgens ten zuiden van Ubach, ten noorden van Basweiler, tusschen Engelsdorf en Koslar door naar Gulik, vandaar over Steinstrass, Elsdorf en Grouven naar Thorr, dan over de Erft, langs Kleinkönigsdorf naar Weiden en verder over Müngersdorf, Braunsfeld, Melaten, langs de Achenerstrasse naar het Apostelkerkhof te Keulen.

Itinerarium Antonini, p. 376—377

Item a Portu Gesoriacensi Bagacum usque, m. p. LXXXIII:

	Tarvenna	m. p. XVIII
3	Castello	m. p. VIIII
	Viroviacum	m. p. XVI
	Turnacum	m. p. XVI
6	Ponte Scaldis	m. p. XII
	Bagacum	m. p. XII.

VARIANTEN. — 1. gesoricen *D*, gesorigensi *L*. — bacacum *D*. — m. p. LXXXIII *ontbr. in D*. — 2. faruenna *D*. — 3. XIIII *D*. — 6. pontes caldis *hss.*, pontis *L*.

AANTEEKENINGEN. — Weg van *Portus Gesoriacensis* (bij Boulogne-sur-mer) naar *Bagacum* (Bavay) over *Turnacum* (Doornik). — K. Miller, Itineraria Romana, blz. 59-60 en 62.

Deze weg wordt ook beschreven op de Tabula Peutingeriana.

De ligging der genoemde plaatsen is met vrij groote zekerheid bekend: *Gesoriacum* (Boulogne) — 18 leugae (± 40 km.) — *Tarvenna* (Terwaen) — 9 leugae (± 20 km.) — *Castellum* (Cassel) — 16 leugae (± 35 km.) — *Viroviacum* (Warwick) — 16 leugae (± 35 km.) — *Turnacum* (Doornik) — 12 leugae (± 26 km.) — *Pons Scaldis* (aan de Schelde bij Valenciennes) — 12 leugae (± 26 km.) — *Bagacum* (Bavay).

2. *Tarvenna*, Terwaen, op de Tabula Peutingeriana *Tarvanna*, hoofdplaats der Morini, met een weg naar *Nemetacum* (Atrecht) en *Camaracum* (Kamerijk), verg. Itinerarium Antonini, p. 378.

3. *Castellum Menapiorum*, Cassel, met een weg naar *Minariacum* (Merville) en *Nemetacum* (Atrecht), en waarschijnlijk ook een directe verbinding naar *Gesoriacum* (Boulogne).

4. *Viroviacum*, Warwick, op de Tabula Peutingeriana *Virouino*.

5. *Turnacum*, Doornik, met wegen naar *Minariacum* (Merville) en naar *Nemetacum* (Atrecht).

6. *Bagacum*, Bavay, hoofdplaats der Nervii, met wegen naar *Camaracum* (Kamerijk), *Durocortum* (Reims) en *Aduatuca* (Tongeren).

Itinerarium Antonini, p. 377

A Castello per conpendium Turnacum usque, m. p. XXXVIII:

	Minariacum	m. p. XI
3	Turnacum	m. p. XXVII.

VARIANTEN. — 1. conpendium *L*, compendium *hss.* — mpm XXXVIII *ontbr. in D*.

AANTEEKENINGEN. — Weg van Cassel met een omweg naar Doornik. — Miller, Itineraria Romana, blz. 60.

2. *Minariacum*, Merville, met een zijweg naar *Nemetacum* (Atrecht).

Itinerarium Antonini, p. 377—378

	A Castello Colonia, m. p. CLXXII:	
	Minariacum	m. p. XI
3	Nemetacum	m. p. XVIIII
	Camaracum	m. p. XIIII
	Bagacum	m. p. XVIII
6	Vodgoriacum	m. p. XII
	Geminicum	m. p. X
	Perniciacum	m. p. XXII
9	Aduaca Tongrorum	m. p. XIIII
	Coriovallum	m. p. XVI
	Iuliacum	m. p. XVIII
12	Colonia	m. p. XVIII.

VARIANTEN. — 1. m. p. CLXXII *ontbr. in D.* — 5. XVII *D.* — 7. germinicum *D*, geminiacum *L.* — 9. aduaga *D L.* — tongrorum *L*, tungrorum *D.* — 10. corioualum *D.* — VI *D.*

AANTEEKENINGEN. — Weg van Cassel over Atrecht, Kamerijk, Bavay, Tongeren en Heerlen naar Keulen. — Riese XIII 113. — Men vindt dezen weg ook op de Tabula Peutingeriana. — Corpus Inscr. Lat. XIII, blz. 506 en 687. — Miller, Itineraria, blz. 60, 62–63 en 76. — J. Roulez, Observations sur les voies romaines de la Belgique. — A. W. Bijvanck, De Tabula Peutingeriana, blz. 28.

De stations langs dezen weg zijn met vrij groote zekerheid bekend: *Castellum Menapiorum,* thans Cassel, met wegen naar Terwaen, Boulogne en Doornik; *Minariacum,* thans Merville, met een zijweg naar Doornik; *Nemetacum,* thans Atrecht, met wegen naar Terwaen en Doornik; *Camaracum,* thans Kamerijk, met wegen naar Amiens en Soissons; *Bagacum Nerviorum,* thans Bavay; *Vodgoriacum,* thans Waudrez; *Geminiacum,* thans Gembloux; *Perniciacum* (Tabula Peutingeriana: *Pernaco*), thans Branchon; *Aduaca Tungrorum,* thans Tongeren, met een zijweg naar Nijmegen; *Coriovallum* (Tabula Peutingeriana: *Cortovallium*), thans Heerlen met een zijweg naar Xanten; *Iuliacum,* thans Gulik; *Colonia,* thans Keulen.

11. *Iuliacum mpm XVIII*; lees: *mpm XII*; verg. Itinerarium, p. 375 en Tabula Peutingeriana.

De weg van Tongeren naar Keulen is, wat het Nederlandsche gedeelte betreft, nauwkeurig onderzocht door J. Habets (*Publications de Limbourg,* XVIII, 1881, blz. 42–60). De weg van Tongeren komend liet Wilre rechts liggen en bereikte Maastricht van het westen. Te Wijk werd de baan van den weg door Habets vastgesteld. Van Wijk liep de weg langs Steenstraat en Rotem, overschreed de Geul en bereikte Meersen, volgde dan steeds met kleine afwijkingen den tegenwoordigen straatweg over Houtem en Strabeek, liet Valkenburg rechts liggen, liep over Heek naar Klimmen en van daar over Terveurt, Straat en Kunrade naar Heerlen. Van Heerlen tot Rimburg is de loop weer vrijwel verzekerd. De weg volgde de Heerbaan, liet Schaasberg links liggen en liep langs Nieuwenhagen op

Groenstraat aan en naar Rimburg. Daar in de buurt is de baan geconstateerd door Cudell (verg. Habets, *Publications de Limbourg*, II, 1857, blz. 220–224). Bij Rimburg overschreed de weg de Worm en bereikte het Duitsche grondgebied. — Voor het traject van Rimburg naar Keulen verg. Hagen, *Römerstrassen*, blz. 129–133, en de reeds gegeven beschrijving van dit gedeelte; zie hier boven, blz. 538.

Itinerarium Antonini, p. 378

Item a Tarvenna Turnacum, m. p. XLVIIII:

	Nemetacum	m. p. XXII
3	Turnacum	m. p. XXVII.

VARIANTEN. — 1. taruenna morinorum *L.* — m. p. XLVIIII *ontbr. in D.* — 3. turnum *D.* — XVII *D.*

AANTEEKENINGEN. — Weg van Terwaen naar Doornik over Atrecht. — Miller, Itineraria Romana, blz. 62–63.

2. *Nemetacum*, Atrecht, kruispunt van den weg van *Castellum Menapiorum* (Cassel) naar Kamerijk.

---

119. — TABULA PEUTINGERIANA

TABULA PEUTINGERIANA, kaart op perkament in elf (oorspronkelijk twaalf) bladen, vroeger aaneengehecht tot een rol, in het begin der 16de eeuw in het bezit van Conrad Peutinger, thans in de Nationalbibliothek te Weenen. Het is de kopie uit de 13de eeuw van een Romeinsche wereldkaart (of van een kopie van zulk een kaart uit den Karolingischen tijd). Deze Romeinsche kaart was voor het gebruik op reis bestemd en niet in den ronden of ovalen vorm van de gewone kaarten, maar tot een zeer lange strook (21 voet lang tegen 1 voet breed) uitgerekt om gemakkelijk te kunnen worden opgerold en medegenomen.

Deze Romeinsche reiskaart was zeer nauw verwant met de kaart, die door den samensteller van de *Cosmographia*, den anonymus uit Ravenna, is geëxcerpeerd. Volgens Elter was dit een pelgrimskaart uit de 4de eeuw. Maar deze kaart was wederom de kopie van een meer gedetailleerde wereldkaart en van deze laatste kaart is het *Itinerarium Antonini* een afschrift. Deze kaarten gaan oorspronkelijk terug op de groote kaart van het Romeinsche rijk, waarvoor Agrippa het materiaal had verzameld en die Augustus had laten voltooien en afteekenen op den wand van de *Porticus Vipsania* te Rome (Plinius, Naturalis historia III 17).

Op de *Tabula Peutingeriana* zijn de landen, van Spanje tot den Oceaan in het oosten, in een zoo lang uitgerekten vorm geteekend en zoo dicht opeen gedrongen, dat zij de ruimte bijna geheel vullen en voor de zee slechts zeer weinig plaats overlaten. Het voornaamste op de kaart zijn de wegen van het Romeinsche rijk, met de steden en pleisterplaatsen. Bovendien zijn bergen en rivieren op de kaart

geteekend. De namen van landen en plaatsen zijn bijgeschreven. Figuren karakteriseeren de hoofdsteden van het rijk, de grootere en kleinere plaatsen en poststations. De afstanden tusschen de verschillende pleisterplaatsen zijn langs de wegen aangeteekend en, evenals in het *Itinerarium Antonini*, in Romeinsche mijlen en voor Noord-Gallië in *leugae* van $1^1/_2$ Romeinsche mijl (2,222 km.) opgegeven. — Bij het bewerken der kaarten in de Oudheid en bij het afteekenen in de Middeleeuwen zijn zonder twijfel fouten gemaakt.

F. Philippi, *De Tabula Peutingeriana* (Diss. Bonn, 1876). — Th. Mommsen, *Ueber die Unteritalien betreffenden Abschnitte der Ravennatischen Kosmographie*. Gesammelte Schriften, V, blz. 286–319. — W. Kubitschek, *Oesterreichische Jahreshefte*, V (1902), blz. 20–96; *Göttingische gelehrte Anzeigen*, 179 (1917), blz. 1–117; *Realencyclopädie*, X, 2126 en volg. — A. Elter, *Itinerarstudien* (Progr. Univ. Bonn, 1908). — K. Miller, *Itineraria Romana* (Stuttgart, 1916). — G. Funaioli, *Ravennas*. *Realencyclopädie*, 2de R. I, 305–310. — H. Hettema Jr., *Het Nederlandsche gedeelte der Tabula Peutingeriana*. Tijdschrift voor Geschiedenis, XXXVII (1922), blz. 295–309. — J. R. Wartena, *Inleiding op een uitgave der Tabula Peutingeriana* (Amsterdam [en Diss. Leiden], 1927). — A. W. Bijvanck, *De Tabula Peutingeriana en de kaart der Romeinsche wegen in Nederland*, in: Geschiedkundige atlas van Nederland: De Romeinsche tijd (1929).

UITGAVEN. — Reproductie in photographieën: *Peutingeriana tabula geographica arte photographica expressa* (Weenen, 1888). — Reproductie van het gedeelte dat Gallië bevat: E. Desjardins, *Géographie de la Gaule Romaine*, IV (1893), pl. IX; *Revue des études anciennes*, XIV (1912), pl. I–VIII; de reproductie in Geschiedkundige atlas van Nederland en achter in dit deel. — F. Scheyb, in gravures (Weenen, 1753). — Voornamelijk naar deze gravures: E. Desjardins, *La Table de Peutinger* (Parijs, 1869–1874), met commentaar (niet voltooid). — K. Miller, *Die Weltkarte des Castorius genannt die Peutinger Tafel* (Ravensburg, 1888).

Excerpt bij Dom Bouquet, Recueil des historiens, blz. 112–113.

Tabula Peutingeriana

I. Rivieren:

Fluvius Rhenus. — Fluvius Patabus.

3 II. Volken en landen:

A. Ten noorden van den Rijn:

Chauci. Varii.

6 Frisii. Chatuarii qui et Franci.

Chamavi.

Francia. — Bructeri.

9 *B. Tusschen Rijn en Maas:*

Batavia.

Parisii.

12 *C. Ten zuiden van de Maas:*

Belgica.

Osimi. — Nervii.

III. Wegen.

A. Ten zuiden van den Rijn:

Lugduno — II — Pretorium Agrippinae — III — Matilone — V — Albanianis — II — Nigropullo — V — Lauri — XII — Fletione — XVI — Levefano — VIII — Carvone — XIII — Castra Herculis — VIII — Noviomagi.

B. Ten noorden van de Maas:

Lugduno — [. . .] — Foro Hadriani — XII — Flenio — XVIII — Tablis — XII — Caspingio — XVIII — Grinnibus — V [. .] — Ad duodecimum — XVIII — Noviomagi.

C. Ten zuiden van den Rijn:

Noviomagi — X — Arenatio — VI — Burginatio — V — Colonia Traiana — [. . .] — Veteribus — XIII — Asciburgio — XIIII — Novesio — XVI — Agrippina.

D. Ten zuiden van de Maas:

Noviomagi — III — Ceuclum — XXII — Blariaco — XII — Catualium — XIIII — Feresne — XVI — Atuaca.

E. Van de Maas naar den Rijn:

Atuaca — XVI — Cortovallio — XII — Iuliaco — XVIII — Agrippina.

F. Ten zuiden van de Maas:

Gesoriaco quod nunc Bononia — XXIIII — Castello Menapiorum — XII — Virovino — XI — Turnaco — XII — Ponte Scaldis — X — Bagaco Nerviorum — XII — Vogodorgiaco — XVI — Geminiaco — XIIII — Pernaco — XVI — Atuaca.

G. Ten zuiden van den vorigen weg:

Bononia — [. . .] — Tervanna — XXII — Nemetaco — [. . .] — Camaraco — XL — Hermoniacum — VIII — Bagaco Nerviorum.

Varianten. — 2. Fl. Renus. — Fl. Patabus. — 5–7. *Door elkander geschreven, in roode letters:* haci (*of* chaci). vapii. varii.; *in zwarte lettres:* crhepstini. (Cherusci *Zeuss*); *in roode lettres:* hamavi (*of* chamavi). qui et pranci, <c>ha<u>ci va<p>ii varii Cherusci <C>hamavi qui et <F>ranci *vulg.*, Cha<u>ci varii <F>risii <C>h<a>t<u>arii qui et <F>ranci <C>hamavi *S. Muller Hz.* — 8. Burcturi. — 10. patavia. — 11. Parisi. — 14. osisini *of* osismi. — Nervii *Miller*, Rerviges *of* Nerviges. — 17. Pretorium agrippine. — 18. Lauri [. .] XII. — 22. *Tusschen* Lugduno *en* Foro Adriani *geen getal.* — 23. V [. .] Ad duodecimum. — 26. Colo Traiana. — 27. XL. Veteribus — Asciburgi[a?]. — 28. Agripina. — 30. Ceuclum *of* Ceuelum. — 35. Gesogiaco. — 36. Pontes caldis. — Baca conervio. — 37. vogo Borgiaco. — Geminico uico XIIII *of* XLIII. — 40. Nemetaco XIIII . . . . — 41. XI *of* XL. — Baca conervio.

Aanteekeningen. — I. Namen van rivieren, II. Namen van volken en landen, III. Beschrijving van wegen met de afstanden tusschen de verschillende plaatsen op de Tabula Peutingeriana. — Riese XIII 114.

2. *Fluvius Patabus*, de Maas.

3. *Volken en landen*; verg. Zeuss, Die Deutschen, blz. 334, 380 en 382; S. Muller Hzn., Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis, 3de R. VII (1893), blz. 82 en volg.; Krom, De populis Germanis, blz. 36 en volg.

4. *Ten noorden van den Rijn*, in het vrije Germanië. — De namen der volken zijn in twee kleuren inkt in drie regels door elkander geschreven. Blijkbaar waren zij op het voorbeeld van den teekenaar der Tabula Peutingeriana reeds door elkander geschreven. Het is niet mogelijk de namen te begrijpen zonder zeer gewaagde veronderstellingen. De namen staan tegenover de ruimte tusschen *Lugduno* en *Fletione*.

5. *Chauci*; deze naam is vrijwel zeker.

–. *Varii*. — Gewoonlijk leest men *Varii*. *Varii* en verklaart men deze woorden als een overblijfsel van namen als *Angri* of *Angli*, *Angrivarii* of *Amsivarii*; verg. Laterculus Veronensis 13. — S. Muller Hzn. heeft het tweede *Varii* met een deel der letters van de tweede regel gecombineerd tot *Chatuarii* en daarmede verbonden de woorden *qui et Franci* uit de derde regel.

6. *Frisii*. — Gewoonlijk leest men *Crhepstini*, dat door Zeuss is verklaard als een overblijfsel van *Cherusci;* men heeft ook gedacht aan een combinatie der namen van *Frisii* en *Angrivarii*. — S. Muller Hzn. betrok de eerste letter bij de eerste regel en verklaarde de volgende letters, tezamen met het slot van de eerste regel, als de overblijfsels van de twee woorden, die door elkander waren geschreven, *<F>resii* en *<C>h<a>tuarii*.

7. *Chamavi*; deze naam is vrijwel zeker. Gewoonlijk verbindt men *Chamavi qui et Franci*, maar de verbinding van *qui et Franci* met *Chatuarii* is mogelijk en waarschijnlijker.

8. *Francia*, tegenover Nijmegen en Xanten.

–. *Bructeri*, tegenover Keulen, Bonn en Coblenz.

14. *Osimi*, vlak ten zuiden van den mond van de Maas.

—. *Nervii*, onzekere lezing, niet ver van *Atuaca*.

16. *A*. — Weg langs den Rijn, van den mond bij Katwijk tot Nijmegen. — Corpus Inscriptionum Latinarum, XIII, blz. 619. — Miller, *Itineraria*, blz. 39–42. — A. W. Bijvanck, *De Tabula Peutingeriana*, blz. 34. — De weg wordt ook beschreven in het *Itinerarium Antonini* (Wess. 369–370) en in *Cosmographia* van den Anonymus Ravennas (IV 24). — In het *Itinerarium* worden genoemd: Lugdunum, Albanianae, Traiectum, Mannaricium, Carvo, Harenatium, Burginatium, Colonia Traiana, etc. — De *Anonymus Ravennas* noemt *Matellionem* (Matilone), *Fictione*, *Evitano* (Levefano), *Caadulfaveris* (Castra Herculis), *Noita* (Noviomagi). — *Castra Herculis* wordt ook vermeld door Ammianus Marcellinus XVIII 2, 4. — In het *Itinerarium* wordt *Noviomagus* niet genoemd. De weg volgde waarschijnlijk de rivier in oostelijke en zuidelijke richting en Nijmegen was met twee verbindingswegen, naar *Castra Herculis* en *Arenacum*, met den hoofdweg verbonden.

Van de aan dezen weg genoemde stations is alleen van *Fletio* (Fectio, bij het fort te Vechten) en *Noviomagus* (Nijmegen) de ligging met volkomen zekerheid bekend. Het is evenwel mogelijk de volgende reconstructie te geven, waarbij de namen der voornaamste Romeinsche plaatsen door moderne en de cijfers der afstanden in kilometers zijn gegeven: Katwijk aan Zee — 3,5 — Valkenburg aan den Rijn — 7,5 — Roomburg — 12,5 — Alfen aan den Rijn — 35,5 — Utrecht — 4,5 — Vechten — 17,5 — Duurstede — 18 — Kesteren — 28,5 — *Castra Herculis* — ± 17 — Nijmegen — 23 — Kleef; of, naar het Itinerarium: Kesteren — 49 — Kleef — Daarbij dient opgemerkt te worden, dat voor deze reconstructie voor den afstand van *Fletio* tot *Levefanum* 8 leugae in plaats van 16 leugae is gerekend.

17. *Lugduno* (bij dezen naam op de kaart de afbeelding van een gebouw

in den vorm van twee torens), zeker bij Katwijk, wellicht de Romeinsche nederzetting, waarvan overblijfsels onder de Brittenburg zijn gevonden; afstand tot *Praetorium Agrippinae* 2 leugae of 4 km.

17. *Pretorium Agrippinae,* (vrij uitvoerige afbeelding van een gebouw), wellicht Valkenburg aan den Rijn; afstand tot Matilo 3 leugae of 6 km.

—. *Matilone, Matilo,* wellicht Roomburg, even ten oosten van Leiden, niet ver van Leiderdorp; afstand tot *Albanianae* 5 leugae of 11 km.

18. *Albanianis, Albanianae,* zeker Alfen aan den Rijn; afstand tot *Niger Pullus* 2 leugae of 4 km.

—. *Nigropullo, Niger Pullus* (?), niet ver van Zwammerdam, afstand tot *Laurum* 5 leugae of 11 km.

—. *Lauri, Laurum,* tusschen Bodegraven en Woerden.

—. Het cijfer na *Lauri* is niet geheel zeker, mogelijk XXII.

—. *Fletione, Fectio* (Inscr. C. I. L. XIII 8815), belangrijke nederzetting op de plaats, waar nu het fort Vechten ligt; afstand tot *Levefanum* 16 leugae of 35 km. — In plaats van 16 leugae moet men waarschijnlijk lezen 8 leugae of 17 km.

19. *Levefano,* Duurstede, volgens de cijfers op de Tabula. — Door de Betuwe volgde de Romeinsche weg hoofdzakelijk den loop van de Linge (verg. Holwerda, Oudheidkundige Mededeelingen, N. R. II, 1921, blz. XLI–LV; Bijvanck, Oudheidkundig Jaarboek, II, 1922, blz. 97, en III, blz. 52); afstand tot *Carvo* 8 leugae of 17 km.

—. *Carvone, Carvo,* Kesteren, volgens de cijfers der Tabula, die door het Itinerarium worden bevestigd; afstand tot *Castra Herculis* 13 leugae of 28 km.

—. *Castra Herculis,* een plaats in de Over-Betuwe, niet ver van Haalderen (verg. Holwerda, t. a. p.), afstand tot *Noviomagus* 8 leugae of 17 km.

—. *Noviomagi,* (daarbij een gebouw met twee torens), Romeinsche stad, te Nijmegen.

21. *B.* — Weg van den mond van den Rijn bij Katwijk langs de Waal naar Nijmegen. — Corpus Inscr. Lat. XIII, blz. 619. — Miller, *Itineraria,* blz. 57–58. — Bijvanck, *De Tabula Peutingeriana,* blz. 36. — Deze weg wordt in het Itinerarium niet beschreven. — Van de stations zijn alleen met eenige zekerheid bekend *Forum Hadriani* (waarschijnlijk bij de legerplaats op Arentsburg bij Voorburg; verg. *Foro Hadrianensi provincia Germania Inferiori,* C. I. L. III 4279) en *Ad duodecimum* (waarschijnlijk bij Rossum; verg. Tacitus, Historiae V 20). Een reconstructie van den weg te geven is niet mogelijk.

22. Het cijfer, dat den afstand tusschen *Lugduno* en *Foro Hadriani* aangeeft, ontbreekt.

—. *Foro Hadriani,* waarschijnlijk bij Arentsburg bij Voorburg; verg. J. H. Holwerda, *Arentsburg* (Leiden, 1923); afstand tot *Flenium* 12 leugae of 26 km.

—. *Flenio, Flenium,* ligging onbekend, wellicht ergens aan de Maas, afstand tot *Tablae,* 18 leugae of 39 km.

23. *Tablis, Tablae,* ligging volkomen onbekend, afstand tot *Caspingium* 12 leugae of 26 km.

—. *Caspingio,* ligging volkomen onbekend, afstand tot *Grinnes* 18 leugae of 39 km.

—. *Grinnibus,* ergens aan de Waal, wellicht tegenover Gorinchem; afstand tot *Ad duodecimum* waarschijnlijk tusschen de 5 en 10 leugae of 11 en 22 km.

23. *Ad duodecimum*, wellicht bij Rossum; verg. C. Leemans, Oudheden te Rossum (1842); afstand tot *Noviomagus* 18 leugae of 39 km.

25. *C.* — Weg langs den linkeroever van den Rijn van Nijmegen naar Keulen. — Corpus Inscr. Lat. XIII, blz. 507 en 602. — E. Schmidt, *Bonner Jahrbücher*, XXXI (1861), blz. 85–114 en 118–223. — J. Schneider, *Bonner Jahrbücher*, LX (1877), blz. 1–12; LXI (1878), blz. 1–10; LXXII (1892), blz. 54–58. — J. Hagen, *Römerstrassen der Rheinprovinz* (1923), blz. 54–71. — Miller, *Itineraria*, blz. 42–46. — Bijvanck, *De Tabula Peutingeriana*, blz. 33. — De weg is ook te vinden in het *Itinerarium* (Wess. 254–256 en 368–370) en bij den *Ravennas* (IV 24). — In het *Itinerarium* worden genoemd *Harenatio, Burginatio, Veteris, Calone, Gelduba, Novesio, Burungo, Durnomago, Colonia.* — Bij den *Ravennas* komen voor *Troia, Beurtina, Ascibugio, Trepitia, Novesio, Serima, Rungon, Colonia Agripina.*

Met groote zekerheid kan men de volgende reconstructie geven: Nijmegen — 22 km. — Kleef — 12 km. — Kalkar — 14,5 km. — Xanten — 1 km. — Birten — 28 km. — Asberg — 30 km. — Neuss — 36 km. — Keulen.

26. *Arenatio*, op het Itinerarium: *Harenatio*, bij Tacitus, Historiae V 20: *Arenacum*, te Rindern bij Kleef, afstand tot *Burginatium* 6 leugae of 13 km.

—. *Burginatio, Burginatium*, op het Bornsche veld bij Kalkar, afstand tot *Colonia Traiana* 5 leugae of 11 km.

—. *Colonia Traiana* (een gebouw met twee torens), thans Xanten. — Het cijfer voor den afstand tusschen *Colonia Traiana* en *Veteribus* moet worden gelezen ꝏ L = $^1/_2$ leuga (1 km.) of *co(minus)*.

27. *Veteribus* (een gebouw met twee torens), legioensvesting bij het tegenwoordige Birten; afstand tot *Asciburgium* 13 leugae of 28 km.

—. *Asciburgio, Asciburgium*, bij den Ravennas *Ascibugio* (verg. Tacitus, Historiae IV 33), thans Asberg in de buurt van Mörs; afstand tot Novesium 14 leugae of 31 km.

—. *Novesio, Novesium*, belangrijke Romeinsche plaats, thans Neuss; afstand tot *Agrippina* 16 leugae of 35 km.

28. *Agrippina* (een gebouw met twee torens), *Colonia Agrippina*, hoofdplaats der provincie, thans Keulen.

29. *D.* — Weg langs den linkeroever van de Maas, van Nijmegen naar Tongeren. — J. Habets, *Publications de Limbourg*, XVIII (1881), blz. 162–264; *Verslagen der Kon. Akademie. Afd. Letterkunde*, 2de R. XI (1882), blz. 126–147. — Corpus Inscr. Lat. XIII, blz. 619. — Miller, *Itineraria*, blz. 58–59. — Bijvanck, *De Tabula Peutingeriana*, blz. 29. — De baan van den weg is voor belangrijke stukken in het terrein teruggevonden. Van geen der stations is evenwel de ligging met zekerheid bekend. — Men kan met eenige waarschijnlijkheid de volgende reconstructie opstellen: Nijmegen — 14 km. — Kuik — 48 km. — Blerik — 25 km. — Horn — 30 km. — Leut — 34 km. — Tongeren.

30. *Noviomagi, Noviomagus* (Nijmegen); afstand tot *Ceuclum* 3 leugae of 6 km. Waarschijnlijk moet men in plaats van 3 leugae lezen 6 leugae.

—. *Ceuclum*, zeker Kuik; afstand tot *Blariacum* 22 leugae of 48 km.

—. *Blariaco*, zeker Blerik tegenover Venlo, afstand tot *Catualium* 12 leugae of 26 km.

—. *Catualium*, ongeveer bij Horn, waarschijnlijk Melenborg, afstand tot *Feresne* (?) 14 leugae of 31 km.

31. *Feresne*, ongeveer bij Leut, Stockhem of Mulhem; afstand tot *Aduatuca* 16 leugae of 35 km.

—. *Atuaca* (een gebouw met twee torens), *Aduatuca Tungrorum*, belangrijke Romeinsche plaats, thans Tongeren.

32. *E.* — Verbindingsweg van de Maas naar den Rijn, van Tongeren naar Keulen. — Corpus Inscr. Lat. XIII, blz. 506. — Miller, *Itineraria*, blz. 60–61. — Bijvanck, *De Tabula Peutingeriana*, blz. 28. — Dezelfde weg wordt beschreven in het Itinerarium, blz. 375–376 en 377–378 (Wess.). Het Itinerarium noemt de volgende stations: *Aduaca, Coriovallum, Iuliacum, Tiberiacum, Colonia.* — Verg. de boven gegeven beschrijving; zie blz. 538. — De ligging der stations en de loop van den weg is bekend. Men kan de volgende reconstructie geven: Tongeren — 38 km. — Heerlen — 26 km. — Gulik — 18 km. — Ziverich of Thorr — 23 km. — Keulen.

33. *Aduaca*, *Aduatuca* (Tongeren); afstand tot *Coriovallum* 16 leugae of

40. *Tervanna* (een gebouw met twee torens), *Tervanna* (Terwaen); afstand tot *Nemetacum* 22 leugae of 48 km.

—. *Nemetaco, Nemetacum* (Atrecht); het getal voor den afstand tot *Camaracum* ontbreekt.

—. *Camaraco, Camaracum* (Kamerijk); afstand tot *Hermoniacum* 11 leugae of 24 km.

41. *Hermoniacum*, niet in het Itinerarium, *Hermoniacum* (Bermerain); afstand tot *Bagacum* 8 leugae of 17 km.

---

120. — NOMINA PROVINCIARUM OMNIUM

Nomina provinciarum omnium, gewoonlijk genoemd *Laterculus Veronensis*, is een lijst der provincies van het Romeinsche rijk met eenige aanhangsels. Deze lijst is opgesteld kort na de inrichting der nieuwe *dioeceses* in het jaar 297 en zeker vóór 320. Het is de oudste lijst volgens de indeeling van Diocletianus. Festus, die een uittreksel gaf uit een dergelijke lijst, schreef korten tijd na 369. De lijst van Polemius Silvius is opgesteld in 385 of 386, de lijst der *Notitia Dignitatum* omstreeks 425. — Op deze lijst volgt een opsomming der volken buiten het rijk, opgesteld tusschen 300 en 350.

Th. Mommsen, *Gesammelte Schriften*, V, blz. 561–588. — K. Müllenhoff, *Deutsche Altertumskunde*, III, blz. 311–325.

Handschrift. — Het werkje is overgeleverd in één handschrift:
V = Verona, *Bibl. Capitulare*, ms. 2, van de 7de eeuw.

Uitgaven. — Th. Mommsen, *Gesammelte Schriften*, V, blz. 563–564. — O. Seeck, *Notitia Dignitatum*, blz. 247–253. — A. Riese, *Geographi Latini minores*, blz. 127–129.

Nomina provinciarum omnium 8—9

8. Dioecesis Galliarum habet provincias numero VIII: Belgica prima, Belgica secunda, Germania prima, Germania secunda, Sequania, Lugdunensis prima, Lugdunensis secunda, Alpes Graiae et Poeninae.

9. Dioecesis Viennensis habet provincias numero VII: Viennensis, Narbonensis prima, Narbonensis secunda, Novem populi, Aquitanica prima, Aquitanica secunda, Alpes maritimae.

Varianten. — 1. diocensis *V*. — betica prima betica secunda *V*. — 2. lubdunensis prima lubdunensis secunda *V*. — 4. diocensis biennensis *V*. — biennensis *V*. — 5. [prima – secunda] *E. Kuhn*. — [prima – secunda] *E. Kuhn*.

Aanteekeningen. — De provincie's van *Gallia*. — Riese IX 24. — Verg. de commentaar van Mommsen, Gesammelte Schriften, V, blz. 570 en 580–583.

1. *Dioecesis Galliarum*. — De provincie's van Gallië zijn hier verdeeld over twee dioeceses, evenals in de Notitia Galliarum uit den tijd van Honorius, alleen heet de dioecesis Viennensis daar Provinciae septem. Daarentegen somt Polemius Silvius de provincie's op, alsof zij tot één geheel behoorden, en in de Notitia Dignitatum staan beide dioeceses onder denzelfden vicarius der VII provinciae. Blijkbaar is er nooit een afzonderlijke vicarius van de dioecesis Galliarum geweest. Maar deze dioecesis stond oorspronkelijk onmiddellijk onder den praefectus praetorio Galliarum; eerst later is de vicarius der dioecesis Viennensis ook met het bestuur van de andere afdeeling van Gallië belast; de twee dioeceses zijn evenwel nooit rechtens tot één geheel geworden.

–. *provincias*. — Ammianus XV 11 somt de provincie's geheel op dezelfde wijze op. Ook Festus, Breviarium VI 4, heeft dezelfde namen. Bij Polemius Silvius en in de Notitia Dignitatum worden bovendien genoemd: Lugdunensis Tertia en Lugdunensis Senonia. Deze provincie's zijn dus omstreeks 385 ingericht. — De provincie's zijn hier zoo geordend, dat de vier provincie's onder consulares voorafgaan en dan volgen de vier provincie's onder praesides. Want ook *Lugdunensis Prima* stond nog in 319 onder een *praeses* (Codex Theodosianus XI 3, 1); in 372 stond een *consularis* aan het hoofd (Fragmenta iuris Romani Vaticana 37).

5. *Narbonensis secunda*. — Deze provincie wordt door Festus niet genoemd; blijkbaar is deze provincie door hem vergeten.

Nomina provinciarum omnium 13—14

13. Gentes barbarae, quae pullulaverunt sub imperatoribus: Scoti, Picti, Caledonii, Rugi, Heruli, Saxones, Chamavi, Frisiavi, Amsivari, Angli, Angrivari, Flevi, Bructeri, Chatti, Burgundiones, Alamanni, Suebi, Franci, Chattuari, – –.

14. Nomina civitatum trans Rhenum fluvium quae sunt: Usiporum, Tubantum, Nictrensium, Novariorum, Casuariorum. Istae omnes civitates trans Rhenum in formulam Belgicae primae redactae. Trans castellum Mogontiacensium LXXX leugas trans Rhenum Romani possederunt. Istae civitates sub Gallieno imperatore a barbaris occupatae sunt. — Leuga una habet mille quingentos passus. — Explicit.

Varianten. — 2. calidoni rugi heruli *V*, Heruli Rugi *na* Sarmatae *Müllenhoff*. — Saxones Franci Chattuarii Chamaui *Müllenhoff*, saxones camari *en* franci gallouari *na* sueui *V*. — Frisiavi *Müllenhoff*, crinsiani *V*. — angri angriuari *V*. — 3. cati *V*. — burgunziones *V*. — sueui *V*. — gallouari *V*. — 4. renum *V*. — usiphorum tuuantum nictrensium nouariesii (*zoo O. Cuntz*), Victoriensium novorum *I. Becker Bonner Jahrb. 39 blz. 11*, Tencterorum *Müllenhoff*. — 5. casuariorum *V*, Chasuariorum *Müllenhoff*, Chattuariorum *Becker*. — 6. renum *V*. — [Belgicae primae] *Becker*. — 7. Mogontiacensium *Becker*, montiacesenam *V*. — renum *V*. — 8. [Leuga – passus] *Becker*.

Aanteekeningen. — Namen van volken aan den rechteroever van den Rijn. — Riese VIII 79 en XIII 98. — Verg. de commentaar van Müllenhoff,

Deutsche Altertumskunde, III, blz. 311-325. — S. Muller Hzn., Verhandelingen der Kon. Akademie te Amsterdam, Afd. Letterkunde, N. R. I 4 (1895), blz. 16. — Krom, De populis Germanis, blz. 39. — Voor de volgorde der namen verg. Ammianus XXVI 4, 5.

1. Waarschijnlijk is de volgorde der namen zoo te herstellen, dat eerst genoemd worden de volken in Britannia (*Scoti–Caledoni*), dan de volken aan den Oceanus (*Rugi–Saxones*), daarna de Franken met hun naburen (*Franci, Chattuari, Chamavi–Bructeri*), vervolgens de *Chatti* en de volken aan den Boven-Rijn (*Burgundiones* enz.).

2. *Rugi*, aan de Oostzee tusschen Oder en Weichsel.

–. *Heruli*, aan den Beneden-Donau en als zeeroovers op de Noordzee.

–. *Saxones*, aan de Elbe.

–. *Chamavi*, een Frankische stam, als de *Chattuarii*. Daarom wilde Müllenhoff de volgorde der namen veranderen.

–. *Amsivari*, in Drente en aan de Eems.

–. *Angrivari*, aan de Weser.

3. *Flevi*, aan het meer Flevo, in het land der *Frisiavi*.

–. *Bructeri*, in den Achterhoek en Westfalen.

–. *Chatti*, in Hessen.

–. *Suebi*, aan de Elbe.

–. *Chattuari*, op de Veluwe, in Overijssel en Drente (?).

4. *civitatum*. — *Civitates* zijn, anders dan *gentes*, georganiseerde en zelfstandige volksgemeenten.

–. *Usiporum* — *Casuariorum*, volken aan den Rijn tusschen de Lippe en de *limes* in Westfalen en aan de Weser. — Met *Nictrensium* zijn waarschijnlijk de *Tencteri* bedoeld.

7. *Istae civitates – redactae*. — Müllenhoff vermoedt, dat dit bericht in Gerband staat met de veldtochten van Postumus; verg. Historia Augusta, Vita Gallieni 7; Triginta tyranni 3 en 5; Vita Probi 12. Maar dan zou men in plaats van *Belgicae I* moeten lezen *Germaniae II*.

---

121. — DIMENSURATIO PROVINCIARUM

Dimensuratio provinciarum, ook genoemd *Epitome totius orbis*, een beknopt werkje, waarin de landen en eilanden van de aan de Romeinen bekende wereld van Indië tot Britannia worden opgesomd met opgaven van hun grenzen en afmetingen. In het hs. van het Vaticaan (Palatinus lat. 1357) staat het werkje ten onrechte op naam van Hieronymus. Evenals de *Divisio orbis terrarum* is het een schoolboek, bestemd ter aanvulling van een kaart. Beide werkjes gaan terug op dezelfde bron, de Commentarii en de kaart van Agrippa (verg. Plinius, Naturalis historia III 17). Volgens Riese zijn de beide werkjes ouder dan de 4de eeuw. Waarschijnlijker is het, dat zij in het begin der 5de eeuw uit oudere gegevens

zijn samengesteld. Daarbij beschikte de schrijver der *Dimensuratio* over een beter exemplaar van de kaart dan de schrijver der *Divisio*.

A. Riese, *Geographi Latini minores*, blz. XVII–XIX. — D. Detlefsen, *Untersuchungen zu den geographischen Büchern des Plinius*, I: *Die Weltkarte des M. Agrippa* (Glückstadt, 1884); *Ursprung, Einrichtung und Bedeutung der Erdkarte Agrippa's* (Berlin, 1906), blz. 9–18. — K. Müllenhoff, *Deutsche Altertumskunde*, III, blz. 229–250. — G. Wissowa, *Realencyclopädie*, V, 647.

HANDSCHRIFTEN:

L = Florence, *Bibl. Laurenziana*, LXXXIX 68 sup., van de 15de eeuw.
M = München, *Staatsbibliothek*, lat. 794, van 1436.
S = *Spirensis*, het handschrift, waarvan *M* en *L* afschriften zijn.
V = Rome, *Bibl. Vaticana*, Palatinus lat. 1357, van de 13de eeuw.

UITGAVEN. — E. Schweder, *Beiträge zur Kritik der Chorographie des Augustus*, I (Kiel, 1876). — A. Riese, *Geographi Latini minores* (Heilbronn, 1878), blz. 9–14.

Dimensuratio provinciarum 19, 20 en 30

19. Germania, Raetia, ager Noricus ab oriente flumine Vistula et silva Hercynia, ab occidente flumine Rheno, a septentrione Oceano, a meridie iugis Alpium et flumine Danubio. Quae pars panditur in longo milia passuum DCXXIII, in lato milia passuum CCCXXVIII.

20. Gallia Comata finitur ab oriente flumine Rheno, ab occidente saltu Pyrenaeo, a septentrione Oceano, a meridie . . . .

30. Britannia finitur ab oriente <et occidente> Oceano, a meridie Atlantico, a septentrione Oceano Britannico. In longitudine patet milia passuum DCCC, in latitudine milia passuum CCC.

VARIANTEN. — 1. rhetia *V*, retia *M*, recia *L*. — agrum noricum *V S*. — flumine - occidente flumine *ontbr. in V*. — 2. hircania *L*, harcania *M*. — Rheno, aeno *L*, eno *M*, euo *V*. — 3. Alpium et, achemei *S*, chimei *V*. — pandit *S*. — 4. DCXXII *L*. — passuum, posita *S*. — 6. pirineo *V*, pyrrineo *S*. — *Het slot ontbr. in hss.* — 7. Rittannia *V*. — et occidente *ontbr. in hss.* — 8. athlantico *V*. — brittannico *V*. — patent *V*, *ontbr. in S*. — 9. DCCC *S*, DCC *V*.

AANTEEKENINGEN. — Afmetingen der provincie's. — Riese XIII 89a. — Detlefsen, *Ursprung der Erdkarte Agrippas*, blz. 39-42 en 61.

3. *Quae pars - CCCXXVIII.* — Voor de maten verg. Plinius, Naturalis historia IV 98; de verschillende getallen voor de afmetingen opgegeven zijn varianten van een zelfde oorspronkelijk getal.

5. *Gallia Comata*, zonder *Gallia Narbonensis* en *Aquitanica*, in de volgende afdeeling beschreven.

6. De afmetingen vindt men bij Plinius, Naturalis historia IV 105, naar Agrippa.
9. *DCCC.* — Zoo ook Agrippa bij Plinius, Naturalis historia IV 102.

---

122. — DIVISIO ORBIS TERRARUM

Divisio orbis terrarum is een lijst van de landen der wereld van Hispania tot Gaetulia en Mauretania met korte beschrijving der grenzen en opgave der afmetingen. Het is, blijkens de verzen die bij Dicuil op het werkje volgen, de tekst bij een kaart, die onder Theodosius II in 435 is samengesteld naar oudere gegevens. De inhoud van het werkje is nauw verwant met de *Dimensuratio provinciarum*, die hier voorafgaat. Dicuil gaf in zijn *De mensura orbis terrae*, geschreven in 835, een bewerking van de *Divisio.*

A. Riese, *Geographi Latini minores*, blz. XVII–XIX. — Th. Mommsen, *Gesammelte Schriften*, V, blz. 304. — D. Detlefsen, *Ursprung, Einrichtung und Bedeutung der Erdkarte Agrippas* (Berlin, 1906), blz. 9–18. — G. Wissowa, *Realencyclopädie*, V, 1236.

Handschrift:
P = Rome, *Bibl. Vaticana,* Palatinus lat. 1357, van de 13de eeuw.
Ook het uittreksel van Dicuil (*D*) is voor de overlevering van belang.

Uitgaven. — E. Schweder, *Beiträge zur Kritik der Chorographie des Augustus,* I (Kiel, 1876). — A. Riese, *Geographi Latini minores* (Heilbronn, 1878), blz. 15–20.

Divisio orbis terrarum 1, 7 en 11

1. Orbis dividitur tribus nominibus: Europa, Asia, Libya vel Africa. Quem divus Augustus primus omnium per chorographiam ostendit.

7. Gallia Comata cum insulis Britannicis. Finitur ab oriente flumine Rheno, ab occidente Pyrenaeo, a septentrione Oceano mari, a meridie flumine Rhodano et montibus Cebennicis. Longitudine milia passus DCCCCXXVIII, latitudine CCLXIII.

11. Germania omnis et Gothia. Finiuntur ab oriente flumine Vistla, ab occidente flumine Rheno, a septentrione mari Oceano, a meridie flumine Danuvio; patent in longitudine milia passus circiter DCCC, <in> latitudine CCCLXXXIII.

VARIANTEN. — 1. Terrarum orbis tribus dividitur *D*. — vel Africa *ontbr. in D*. — 2. Quem *D*, que *P*. — chorografiam *D*, cronografiam *P*. — 3. britanicis *P*. — 4. reno *P*. — pyreneo *P*. — a meridie *D*, et *P*. — flumen rodanus *P*, flumine *ontbr. in D*. — 6. CCCLXIII *D*. — 7. et Gothia *D*, et Dacia *P* (Dacia *wordt in § 14 beschreven*). — lustra *P*, huistia *D*. — 8. mari *ontbr. in D*. — 9. patens *P*, petens *D*. — in *ontbr. in P*. — 10. CCCLXXV *D*.

AANTEEKENINGEN. — Uit een beschrijving van de orbis terrarum. — Riese XIII 97. — Detlefsen, *Ursprung der Erdkarte Agrippas*, blz. 39–42.

1. *Orbis – ostendit*, uit de Chorographia van Agrippa; verg. Riese, Geographi Latini minores, blz. XI en 1–2. — Daaruit ook de inleiding bij Dicuil. — Het kan ook uit Plinius, Naturalis historia III 3 en 17 stammen.

3. *Gallia Comata*. — Voor de maten verg. Plinius, Naturalis historia IV 105.

–. *cum insulis Britannicis*, ten onrechte hier ingevoegd.

7. *Germania*. — Voor de maten verg. Plinius, Naturalis historia IV 98.

9. *circiter DCCC*. — Een dergelijke onzekere manier om een getal op te geven vindt men elders niet. Blijkbaar twijfelde de schrijver hier, omdat hij de maten voor Germanië, Raetië en Noricum van Agrippa (verg. Plinius, Naturalis historia IV 98) reeds had gebruikt voor Noricum en Illyrië (verg. Plinius, Naturalis historia III 150).

123. — IULIUS HONORIUS

IULIUS HONORIUS heeft, waarschijnlijk in de 5de eeuw, een geographisch boekje bewerkt, dat is uitgegeven door een leerling. Van dit werkje zijn drie redactie's overgeleverd. De eerste redactie is in het hs. getiteld *Excerpta eius sphaerae vel continentia*, de tweede redactie *Cosmographia Iulii Caesaris* (naar de aanteekening over de opmeting van het rijk, die Caesar gelastte). De derde redactie, bekend onder den naam van *Cosmographia* van Aethicus, vindt men beneden. — In het werkje is de aarde verdeeld in vier sectoren, genoemd naar de oceanen in de vier windstreken. In elke afdeeling worden opgenoemd de zeeën, eilanden, oceanen, provincie's en steden. De rivieren zijn alleen uitvoeriger besproken. — Het boekje is afgeschreven van een kaart (*sphaera*, verg. c. 22) om de namen gemakkelijker leesbaar te maken voor de leerlingen. Deze kaart was zeker ouder dan de Volksverhuizing en dus niet jonger dan 378.

K. Müllenhoff, *Deutsche Altertumskunde*, III, blz. 219–228 en 298–301. — W. Kubitschek, *Wiener Studien*, VII, (1885), blz. 1–24 en 278–310; *Realencyclopädie*, XIX, 614–628. — S. Muller Hzn., *De Germaansche volken bij Julius Honorius en anderen*. Verhandelingen der Kon. Akademie te Amsterdam, Afd. Letterkunde, I 4 (1895).

HANDSCHRIFT van de eerste redactie:
A = Parijs, *Bibl. Nationale*, lat. 4808, van de 6de eeuw.

HANDSCHRIFTEN van de tweede redactie (*B*):
C = Parijs, *Bibl. Nationale*, lat. 4871 (*Colbertinus*), van de 11de eeuw.
O = Escurial, *Real biblioteca*. II R. 18 (*Ovetensis*), van de 8ste eeuw.
P = Rome, *Bibl. Vaticana*, Palatinus lat. 973, van de 9de of 10de eeuw.
R = Rome, *Bibl. Vaticana*, lat. 3864, van de 10de eeuw.
S = Parijs, *Bibl. Nationale*, lat. 10318 (*Salmasianus*), van de 7de of 8ste eeuw.
V = Verona, *Bibl. Capitulare*, ms. 2, van de 7de eeuw.

UITGAAF. — A. Riese, *Geographi latini minores* (Heilbronn, 1878), blz. 21–55.

Iulius Honorius, Cosmographia 1*—2*

1. Iulio Caesare et Marco Antonio consulibus omnis orbis peragratus est per sapientissimos et electos viros quattuor: Nicodemo orientis, Didymo occidentalis, Theudoto septemtrionalis, Polyclito meridiani.

2. A consulibus supra scriptis usque in consulatum Augusti IIII et Crassi annis XXI mensibus quinque diebus novem oriens dimensa est. Et a consulibus supra scriptis usque in consulatum Augusti VII et Agrippae III annis XXVI mensibus III diebus XVII occidui pars dimensa est. A consulibus supra scriptis usque in consulatum Augusti X annis XXVIIII mensibus VIII septemtrionalis pars dimensa est. A consulibus supra scriptis usque in consulatum Saturnini et Cinnae annis XXXII mense I diebus XX meridiana pars dimensa est.

VARIANTEN. — 1. Iulio – dimensa est *ontbr. in A met de geheele inleiding.* — antonino *S R*. — peragratur *C*. — 2. nicodomo *S R*, nichodomo *P*, nicodoso *O*, nicodoro orientem *C*. — didimo *S R C*. — 3. occidui *C*. — teodoto septentrionali *C*. — policlito *S*, peliclito *P R*, policrito *C*. — meridiana *P*, meridiano *C*. — 4. a consulatu supra scripto *C*, suprascriptis *ontbr. in S R*. — agusti *C*. — IIII *P R*, tres *S*, tercio *C*. — 5. crasso *S R*. — anni *S*, anno *R*. — uigisimo primo *S*, XIII *Ritschl Rhein. Mus. I blz. 490*. — mensum *S R*, menses II *C O*. — noue *S R*, nouem *P C*, octo *O*. — occidua pars dimensa est a consulatu supra scripto usque in consulatu agusti octauiani et agrippe anni XXVI menses III diebus XVII *C*. — 6. supra scriptis, ss. *S*, *ontbr. in P*, suis *R*. — in consulibus *S R*. — agrippa *S R*. — III *Riese, ontbr. in hss.* — 7. annos *S R*. — XXVI, XVI *Ritschl*. — mensum *S R*. — septentrionalis pars d. e. a consulatu supra scripto usque ad consulatu agusti X IIII anno XX.VIIII menses VIII *C*, menses II dies III *O*. — 8. ss. *S*, suis *P R*. — consolatum *S R*. — annos *S R*. — XXVIIII, XIX *Ritschl*. — 9. meridiana pars demensa est a consulatu s. scripto u. in consulatu *C*. — superscrip. *S*, suis *P R*. — 10. tregesimo secundo *S*, XXII *P R C O*, XXII *of* XXIV *Ritschl*. — mensem I *C*. — uigenti *S*, diebus viginti *ontbr. in C*, XXX *O*. — meridiani *R*.

Aanteekeningen. — Bericht over een opmeting der aarde, begonnen in 44 vóór Christus. — Aan de waarheid van dit bericht is niet te twijfelen; verg. Müllenhoff, Deutsche Altertumskunde, III, blz. 212; Detlefsen, Ursprung der Erdkarte Agrippas (1906), blz. 20; Kubitschek, Realencyclopädie, XIX, 614–628. — Verg. Plinius, Naturalis historia III 17.

1. *Iulio – consulibus*, 44 vóór Christus.

4. *consulatum – Crassi*, 30 vóór Christus.

6. *consulatum – Agrippae III*, 27 vóór Christus.

8. *consulatum Augusti X*, 24 vóór Christus. — Het aantal jaren komt nergens overeen met de opgegeven jaartallen.

Iulius Honorius, Cosmographia 13

13. Quae gentes sint in provinciis Oceani orientalis: – – Chatti, Chauci, Cherusci, Usipii, Quadi, Vaccaei, Vardaei, Frisiones, Canninefates, – –.

Varianten. — 1. Quas *V*. — sunt *B*. — in *ontbr. in S*. — prouintiae *P*. — orientis *A*, orientales *V S*. — cazzi. cauci *A*, caticauci *V*, catticaici *S*. — 2. cerisci usippi *A*, cerissi usippi *V*, cerisci usipi *S*, ussuppi *C*. — Quadi – Canninefates *enz. ontbr. in A, na c. 26 Müllenhoff Weltkarte blz. 12*. — bacci *V*, uaccei *S*. — bardei *V*, uardei *S*, Varduli *Müllenhoff blz. 11; maar verg. Plinius Naturalis historia III 143*. — frusiones *V S*. — cannifates *V S C*.

Aanteekeningen. — Volken in het noordwesten van Europa. — Deze namen behoorden in c. 26, want het land, dat bij den Oceanus orientalis aansluit, omvat Indië, Mesopotamië en Syrië; verg. Müllenhoff, Weltkarte, blz. 12. — De lijst bevat vele gegevens uit ouden tijd.

2. *Vardaei*, een volk in *Delmatia*.

Iulius Honorius, Cosmographia 18—19

18. Provincias quas habeat Oceanus occidentalis: – – Germania provincia, Belgica provincia, Galliae duae provincia, – –.

3 19. Quae oppida in provinciis suis habeat Oceanus occidentalis: – – Gesoriacum oppidum, Ambiani oppidum, Tungri oppidum, Agrippini oppidum, – – Menapium.

Varianten. — 1. oceanus occidentalis quas provincias habet *B*, prouinceas *A*, occidentilis *S*. — 2. belgaca *S*. — Galliae duae provincia *A*, Gallia Bracata Gallia Comata Gallia Togata Gallia Cisalpina Gallia Transalpina *B*, brecatia *S*, brecatiam *P*, comocta *S*, cisappinam *V*, cisalomanapam *S P*, transulpina *S*. — 3. habet *B*. — 4. cesuriacum *A*, caesarea cum *V*, cesuriacum *S*, cesuriacu *P*. — ambriani *A*, anbriani *S*. — thungri *A S*, tundri *V*. — 5. menapium *P*, arnapium *S*, menapum *C*, *ontbr. in A*.

Aanteekeningen. — Provincie's en steden in noordwest Europa. — Riese XIII 138.

5. *Menapium*; verg. *Castello Menapiorum* op de Tabula Peutingeriana.

Iulius Honorius, Cosmographia 20—23

20. Oceani occidentalis flumina quae sunt; fluminum ortus et egressio.

– – – – –

22. Fluvius Rhodanus nascitur in medio campo Galliarum. Occurrit ei Bicornis a Patavione veniens relicta cauda ortus sui, quod Araris nuncupatur; [Rhodanus] simul (hoc est unum facientes) in mare mittunt. Egerentes Arelatem mergunt. Sed hic quem Bicornem diximus, ante coniunctionem Rhodani vel conmixtionem in supernis nomen aliud accipit: praeter Bicornem appellatur Rhenus. Ita ergo fit, ut hic fluvius tribus nominibus nuncupetur, cum sit unus et dimidius. Ducit autem a mari Patavionis usque ad mare Tyrrenum contra insulas Baleares. Eius autem medietas qua inruit Lugdunum, habet aquae alveum pertortuosum. Ubi nascitur et ubi inruit, utrum in Oceano occidentis an in mari Tyrreno, non potest in praesenti videri, quia ab aqua ad aquam videtur currere. Currit milia DCCCLII.

23. – – – Fluvius Bicorni iunctus nascitur in campo Germaniae. Inlustrans campum influit ad Pataviam.

VARIANTEN. — 1. flumina quae sunt *ontbr. in A S P.* — hortus *C.* — egressi *S,* occasus *A.* — 3. iordanis *P,* rodanus *S C.* — medios campos *C.* — galliarum *ontbr. in A.* — 4. uicornius *A,* Bicornius fluvius *B.* — apbatabione *A,* Petavione *V,* a pataiionae *S,* a ptaione *P,* a patimonem *C.* — caida *S.* — hortu *C.* — quod Araris nuncupatur *ontbr. in A,* arares *C.* — 5. [Rhodanus] *Kubitschek.* — est inunum *C.* — mittuntur et *C.* — in mare egerentes Arelate *Kubitschek, wellicht* egredientes. — 6. arelatum *C.* — hoc est unum mergunt gerentes arelatum in mare mittunt. sed *S P.* — sed hinc que bicornum *S,* hunc quem *P,* bicornium *V,* uicornem *A,* in hunc bicornius ante *C.* — coniuncionem *S.* — 7. uel coniunctionem in *A,* comixtione *S,* conmistionem *C.* — superni *C.* — alut *C,* alium nomen *S.* — accepit preter uicornem *A,* accipit praeter Bicornium hic Bicornius hic Rhenus hic Araris appellatur. Rhenus prouinciae Germaniae. ita ergo *B,* uicornum. hiuicornius hic renus hic arararis *S,* preter bicornius appellatur nyllus in prouincia germania. ergo *C,* renus provincia germaniam *S,* per provinciam Germaniam *Müllenhoff.* — 8. ut *ontbr. in C.* — nuncupatur *C.* — 9. et dimidius *ontbr. in S.* — unus et dimidius quod Araris ut supra diximus nuncupatur. ducit *B,* quod *S C,* quid *P,* uocatus *S,* noncupatus *P,* nuncupatur *C.* — a mari Patavionis *A,* a mari Petavionensi *B,* ad mare *C,* a *ontbr. in S,* mare pea ea. ionensi *S.* — 10. insulas aulas *S,* ualeares *S,* ualiares *C.* — medias quae *A,* mediatas quem ruit *S,* quae inruit *C.* — 11. Lugdunum *verplaatst door Kubitschek.* — aquae alveum *Kubitschek,* aquilium *A,* angulum *Riese,* aquileum perturtuosum *S P.* — pertortuosum Lugdunum *hss.* — aput Lugdunum *Riese,* luguduno *S,* lugduno *P,* luddunum *C.* — ubi et - DCCCLII *ontbr. in A.* — ubi nascitur et ubi inruit *Kubitschek,* ubi et nascitur ubi autem inruit *hss,* ibi autem *B,* Ubi autem nascitur et ubi inruit, utrum *Riese.* — 12. in praesenti potest *S P.* — non *ontbr. in S P; verg. Caesar B. G. I 12 1.* — 13. ad aqua *S C.* — 14. Bicorni iunctus *A,* qui bicornius dicitur *B,* uicorni *A,* uicornius *S,* cornius *P,* bicornon *C.* — campos *S,* campis *C.* — 15. inlustrans eam ad Petaviam currit milia CCXXXII *B,* eam *Riese,* ea in *C,* se in *S P*; ad *Riese,* am *C,* ap *S P,* uatauium *A,* pitauium *C.*

Aanteekeningen. — De Rhône en de Rijn. — Riese XIII 139. — Verg. Kubitschek, Wiener Studien, VII, blz. 280–281.

4. *Bicornis*, heet de Rijn naar Vergilius, Aeneis VIII 727, omdat de rivier twee takken heeft aan de monding (verg. Caesar, Bellum Gallicum IV 12) en niet twee bronnen, zooals de schrijver het hier opvat. Wellicht is de vergissing veroorzaakt door Caesar, Bellum Gallicum I 12, 1, omdat de schrijver meende, dat de *Araris* (Saone) dezelfde rivier is als de Maas.

–. *Patavione*. — *Patavia* heet het eiland der Bataven op de Tabula Peutingeriana.

12. *ubi nascitur — videtur currere*, volgens Kubitschek een interpolatie van iemand, die op een kaart den loop van Rhône en Rijn niet gescheiden vond.

13. *in praesenti*. — De schrijver heeft blijkbaar een kaart voor zich.

14. *Fluvius Bicorni iunctus*, n.l. *Rhenus*.

Iulius Honorius, Cosmographia 26

26. Quas gentes Oceanus occidentalis habet: Tolosates gens, Novempopuli gens, Narbonenses gens, Morini gens, Franci gens, Alani gens, Amsi-
3 vari gens, – –.

Varianten. — 1. gentes occidentalis oceani *A*. — habeat *S*. — tholosataes *V*. — gentes *V S C, ontbr. in P*. — nouae populi *V*, nouem *S P*. — 2. narbonenses *ontbr. in S P*. — francii *A*, frangi *S P*. — alanii *A*, alamannia gens *cod. Palatinus 1356*, Alamani *Müllenhoff*. — amsibari *V*, hamsi uarri *S*.

Aanteekeningen. — Volken in noordwest Europa. — Riese XIII 138.

---

124. — COSMOGRAPHIA

Cosmographia, beschrijving der aarde, in een handschrift te Parijs, van de 12de eeuw, betiteld *Aethici cosmographia*. Het is een derde bewerking van het boekje van Iulius Honorius, gevolgd door een eenigszins veranderde bewerking van Orosius, Adversus paganos I 2. Het geheel is dus niet ouder dan 417, want in dat jaar schreef Orosius, en om de beschrijving van de Tiber kan het ook niet jonger zijn dan de 5de eeuw. — De *Cosmographia* is een gedeelte van een verzameling, waartoe ook behooren de *Itineraria*, *Fasti consulares* en andere boekjes voor praktisch gebruik. Daarbij nemen de *Itineraria* de plaats in van een landkaart.

Berger, *Realencyclopädie*, I, 698.

Handschriften:

L = Florence, *Bibl. Laurenziana*, LXXXIX 67 sup., van de 10de eeuw,
V = Weenen, *Nationalbibliothek*, ms. 181, van de 8ste eeuw.

UITGAAF. — A. Riese, *Geographi latini minores* (Heilbronn, 1878), blz. 71–103. — *Excerpt* bij Dom Bouquet, Recueil des historiens, blz. 101.

Cosmographia I 22

22. Fluvius Araris nascitur a Pataviono veniens, relicta cauda ortus sui. Statim ei fluvius Rhodanus occurrit et simul unum faciunt. In mare ingrediuntur egressi Arelatum. Sed hunc, quem fluvium Bicornium diximus, ante coniunctionem Rhodani in supernis nomen aliud accipit praeter Bicornium: nam in provincia Germania fluvius Rhenus dicitur, alibi, ut diximus, Bicornius, alibi fluvius Araris appellatur. Ita ergo hic fluvius tribus nominibus nuncupatur, cum sit unus et dimidius, quod Araris, ut supra diximus, ducit a mari Petavionensi usque ad mare Tyrrenum contra insulas Baleares. Eius autem medietas habet aculeum pertortuosum Lugduno, ubi nascitur. Ubi autem inruit, utrum in Oceanum occidentis an in mare Tyrrenum, in praesenti non potest videri, quia ab aqua ad aquam videtur currere. Peragit milia DCCLII.

Fluvius Rhodanus nascitur in medio campo Galliarum; et occurrit ei Bicornius supra dictus cursu mersuque quo diximus.

VARIANTEN. — 1. arar *L.* — 2. ei, enim *L.* — rodanus *L.* — mare, mare unum *L.* — 5. germana *L.* — iste vehementer errat *jongere hand in V.* — 6. arar *L.* — hic *ontbr. in L.* — 7. dimedius *V*, dimius *L.* — 9. ibi autem *V.* — 10. irruit *L.* — 11. non *Riese uit Honorius, ontbr. in hss.* — pergit *L.* — 13. rodanus *V L.* — ymo in Alpibus Germaniae prope ortum Reni *jongere hand in V.*

AANTEEKENINGEN. — De Saone, de Rhône en de Rijn. — Verg. Iulius Honorius, Cosmographia 22–23.

---

125. — VIBIUS SEQUESTER

VIBIUS SEQUESTER, die ons overigens niet bekend is, stelde in de 4de of de 5de eeuw een alphabetische lijst samen van de plaatsnamen bij de meest gelezen dichters, *De fluminibus fontibus lacubus nemoribus paludibus montibus gentibus per litteras*; de lijst is waarschijnlijk voor het gebruik op school verkort.

A. Pueschel, *De Vibii Sequestris libelli geographici fontibus et compositione* (Diss. Halle, 1907); verg. de bespreking door M. Kiessling, *Berliner philologische Wochenschrift*, 1910, 1469

HANDSCHRIFT: — *V* = Rome, *Bibl. Vaticana*, lat. 4929, van de 10de eeuw.

UITGAVEN. — F. Hessel, *met commentaar* (Rotterdam, 1711). — C. Bursian (Zürich, 1867). — A. Riese, *Geographi Latini minores* (1878), blz. 145–159. — *Excerpt* bij Dom Bouquet, Recueil des historiens, blz. 101.

Vibius Sequester, De fluminibus

Albis Germaniae, Suevos a Cheruscis dividit.
Mosella Belgicae, defluit in Rhenum.
3 Rhenus Germaniae, Belgas a Germanis segregans.
Morini, Oceano iuncti Europae.

VARIANTEN. — 1. sueuos a ceruetiis *V*. — 2. renum *V*.

AANTEEKENINGEN. — De Elbe, de Moezel, de Rijn, de Morini. — Riese XIII 140.

---

126. — NOTITIA GALLIARUM

NOTITIA GALLIARUM, of *Notitia provinciarum et civitatum Galliae*, lijst der *civitates in provinciis Gallicanis*, geordend volgens de provincie's. Dergelijke lijsten bestonden reeds in den tijd van Augustus en zijn gebruikt door Plinius, Ptolemaeus en Ammianus. — De *Notitia Galliarum* is samengesteld tusschen 390 en 413, op grond van de lijst, die door Polemius Silvius is gebruikt, en diende voor kerkelijk gebruik: het is een lijst van de bisdommen van Gallië. De lijst is evenwel niet minder nuttig voor de kennis van het burgerlijk bestuur, daar de kerkelijke indeeling bijna geheel bij de burgerlijke organisatie aansloot, een aartsdiocese kwam overeen met een *provincia* en een bisdom met een *civitas*. — De lijst diende voor praktisch gebruik en is dus geregeld bijgewerkt.

K. Müllenhoff, *Deutsche Altertumskunde*, III, blz. 215. — W. Brambach, *Rheinisches Museum*, XXIII (1868), blz. 262. — A. Lognon, *Atlas historique de la France* (Paris, 1884). — E. Desjardins, *Géographie de la Gaule romaine*, III (Paris, 1885), blz. 500. — Th. Mommsen, *Gesammelte Schriften*, VII, blz. 393–425 (over Ammianus). — S. Muller Hzn., *De civitates van Gallië*. Verhandelingen der Kon. Akademie te Amsterdam, Afd. Letterkunde, N. R. II 1 (1898).

HANDSCHRIFTEN. — Mommsen vermeldt 101 handschriften. De oudste zijn:
1 = Keulen, *Erzdiözesanbibliothek*, ms. 212, van de 7de eeuw.
3 = Berlijn, *Staatsbibliothek*, Philipps. 1745, van de 7de eeuw.
5 = Parijs, *Bibl. Nationale*, lat. 12097, van de 6de eeuw.
De Fransche namen der *civitates* zijn bijgeschreven in:
52 = Parijs, *Bibl. Nationale*, lat. 6186, van de 14de eeuw.

UITGAVEN. — *Ed. pr.* van Aldus Manutius (Venetië, 1518), na Mela Solinus etc. — O. Seeck, *Notitia dignitatum* (Berlijn, 1876), blz. 261-274. — A. Riese, *Geographi Latini minores* (Heilbronn, 1878), blz. 141-144. — Th. Mommsen, *Monumenta Germaniae historica. Auctores antiquissimi*, IX: *Chronica minora*, I (1892), blz. 552-612, met uitvoerige inleiding, als aanhangsel van Polemius Silvius. — *Excerpt* bij Dom Bouquet, Recueil des historiens, blz. 122-124.

Notitia Galliarum VI

VI. Provincia Belgica Secunda. — Civitates n. XII.
Metropolis civitas Remorum, civitas Suessionum, civitas Catalaunorum, civitas Veromandorum, civitas Atrabatum, civitas Camaracensium, civitas Turnacensium, civitas Silvanectum, civitas Bellovacorum, civitas Ambianensium, civitas Morinorum, civitas Bononiensium.

VARIANTEN. — 1. belgeca *eenige hss.* — XII *de meeste hss.*, XIII *eenige hss.* — 2. remmorum *eenige hss.*, rhemorum *één hs.*, remensium *één hs.* — Durocordorum *één hs.* — Rains *52.* — suesionum *eenige hss.*, suesiorum *één hs.*, suessonum *eenige hss.*, sessionum *3 en vele hss.*, suessionensium *52.* — Soissons *52.* — cathalaunorum *eenige hss.*, cathalaunensium *één hs.*, cadellaunorum *eenige hss.* — 3. id est Caldunis, *één hs.*, Chalons *52.* — uiromandorum *vele hss.*, ueremandorum *eenige hss.* — quae nunc Noviomagus *52 en eenige hss.* — Noions *52.* — atrauatum *5 en vele hss.* — Arras *52.* — cameracensium *vele hss.* — Neruiorum id est Cameracus *één hs.* — Cambrais *52.* — 4. tornacensium *eenige hss.* — Tornais *52.* — siluanectensium *eenige hss.* — Senlis *52.* — beluacensium *eenige hss.* — Biauvais *52.* — Amiaus *52.* — 5. morinum *de meeste hss. Mommsen.* — id est Ponticum *vele hss.* — quae nunc Taruanensis dicitur *enkele hss.*, Terouane *52*, Tarauuanna Pontum *één hs.*, id est Ternacus *één hs.* — boloniensium *eenige hss.* — quam nunc Boloniam vocant *één hs.*, Bouloigne *52.* — *Na* bononensium: ciuitas Laudunensium, Loon *52 en enkele andere hss.*

AANTEEKENINGEN. — De *civitates* der provincie Belgica Secunda. — Ptolemaeus II 9, 4-6. — Voor de civitates van Gallië vergelijke men E. Desjardins, *Géographie de la Gaule*, III (1885), blz. 238 en volg.; S. Muller Hzn., *De civitates van Gallië. Verhandelingen der Akademie, Afd. Letterkunde*, N. R. II 1 (1898); E. Kornemann, *Klio*, I (1901), blz. 331-348; C. Jullian, *Histoire de la Gaule*, IV, blz. 90.

2. *Metropolis civitas Remorum.* — De hoofdstad heette vroeger *Durocortum*, thans Reims. — Het gebied omvatte de diocesen van Reims en Laon. Oorspronkelijk behoorde ook de diocese van Châlons tot het gebied der Remi. Later, in de

5de eeuw, is ook Laon een zelfstandige diocese geworden. — Verg. Walckenaer, Géographie des Gaules, I, blz. 487; Desjardins, Géographie de la Gaule romaine, II, blz. 455.

–. *civitas Suessionum.* — De hoofdstad heette *Augusta Suessionum*, thans Soissons. — Oorspronkelijk was het gebied der Suessiones grooter en omvatte wellicht ook de diocesen van Senlis en Noyon. — Verg. Walckenaer, t. a. p. I, blz. 486; Desjardins, t. a. p. II, blz. 452.

–. *civitas Catalaunorum.* — De hoofdstad heet thans Châlons.

3. *civitas Veromandorum*, bij Caesar *Viromanduorum.* — De hoofdstad heette Noviomagus, thans Noyon. — Verg. Walckenaer, t. a. p. I, blz. 431.

–. *civitas Atrabatum.* — De hoofdstad heet thans Atrecht. — Verg. Walckenaer, t. a. p. I, blz. 433.

–. *civitas Camaracensium*, oorspronkelijk *Nerviorum* met de hoofdstad Bavai of Bagacum. De hoofdstad der civitas heet thans Kamerijk. — Walckenaer, t. a. p. I, blz. 470.

–. *civitas Turnacensium*, oorspronkelijk *Menapiorum* met de hoofdstad Castellum Menapiorum, thans Cassel. De hoofdstad der civitas werd later Turnacum, thans Doornik.

4. *civitas Silvanectum.* — De hoofdstad heet thans Senlis. Het gebied der Silvanectes behoorde oorspronkelijk tot den staat der Bellovaci of tot den staat der Suessiones.

–. *civitas Bellovacorum.* — De hoofdstad heet thans Beauvais.

–. *civitas Ambianensium.* — De hoofdstad heette Samarobriva, thans Amiens.

5. *civitas Morinorum.* — De hoofdstad heette Tarvanna, later Thérouanne, Terwaen.

–. *civitas Bononiensium*, oorspronkelijk een deel van de civitas Morinorum. De hoofdstad heette Gesoriacum, thans Boulogne-sur-mer.

Notitia Galliarum VIII

VIII. Provincia Germania Secunda. — Civitates n. II.
Metropolis civitas Agrippinensium, civitas Tungrorum.

VARIANTEN. — 1. germanica *eenige hss.* — 2. agripinensium *de meeste hss.* — id est Colonia *de meeste hss.*, hoc est *enkele hss.* — tongrorum *enkele hss.* — id est Tungris *vele hss.* — quae nunc Leodium *enkele hss.* — *Na* Tungrorum: civitas Traiectus, id est Uztrieht *eenige hss.*, treiectum *enkele hss.*, ustreid *één hs.*

AANTEEKENINGEN. — De civitates van de provincie Germania Secunda of Inferior.

2. *civitas Agrippinensium*, oorspronkelijk Ubiorum. De hoofdstad heet thans Keulen.

–. *civitas Tungrorum.* — De hoofdstad heette oorspronkelijk Aduatuca, thans Tongeren. De bisschop werd bisschop der Tungri genoemd; later zetelde hij te Maastricht en nog later te Luik.

De vermelding van het bisdom Utrecht in vele hss. is een gevolg van de verwarring tusschen de twee plaatsen, die Traiectum worden genoemd, of van de uitbreiding der lijsten voor praktisch gebruik.

---

127. — NOTITIA DIGNITATUM

Notitia dignitatum omnium, tam civilium quam militarium, in partibus orientis et occidentis, een handboek met opgaaf van de hoogere ambtenaren in het Romeinsche rijk, zoowel de dignitarissen van het hof als de militaire en burgerlijke ambtenaren, samengesteld uit officieele lijsten. Het boek is verdeeld in twee afdeelingen, voor het oostelijk en het westelijk deel van het rijk. In elke afdeeling gaat een inhoudsopgaaf vooraf. Daarop volgen de verschillende ambtenaren met een overzicht van hun ambtsgebied of van de legerafdeelingen onder hun bevel en de samenstelling van hun bureau. Het werk is geïllustreerd, voornamelijk met afbeeldingen van de *insignia* der ambtenaren. — De lijst is, volgens Mommsen, oorspronkelijk samengesteld in den tijd van Konstantijn den Groote. De laatste redactie dateert men omstreeks 425, maar het boek is niet volledig bijgewerkt.

O. Seeck, *Quaestiones de Notitia dignitatum* (1872). — Th. Mommsen, *Hermes*, XXXVI (1901), blz. 544–547 = *Gesammelte Schriften*, IV, blz. 558–560. — J. B. Bury, *Journal of Roman Studies*, X (1920), blz. 131 en volg. — F. Lot, *Revue des études anciennes*, XXV (1923), blz. 56 en volg.

Handschriften. — Het werk was overgeleverd in een codex uit Spiers, *Spirensis*, van de 9de, 10de of 11de eeuw, met een aantal, meest aardrijkskundige tractaten, die na het midden der 16de eeuw is verloren gegaan. Van dit handschrift bestaan evenwel vier afschriften:

M = München, *Staatsbibliothek*, lat. 10291, van de 16de eeuw.
O = Oxford, *Bodleian Library*, Canonicianus lat. misc. 378, van de 15de eeuw.
P = Parijs, *Bibliothèque Nationale*, lat. 9661, van de 15de eeuw.
V = Weenen, *Nationalbibliothek*, ms. 3103, van de 15de eeuw (thans te Napels).

De afbeeldingen zijn het best, in een niet gemoderniseerden vorm, bewaard in het hs. te München.

Uitgaven. — E. Böcking (Bonn, 1839–1853), met commentaar. — O. Seeck (Berlijn, 1876). — *Excerpt* bij Dom Bouquet, Recueil des historiens, blz. 125–129.

Notitia dignitatum Orientis I

Notitia dignitatum omnium, tam civilium quam militarium, in partibus Orientis.

Praefectus praetorio Orientis; Praefectus praetorio Illyrici; Praefectus urbis Constantinopolitanae; Magistri equitum et peditum in praesenti duo, equitum et peditum per Orientem, equitum et peditum per Thracias, equitum et peditum per Illyricum; – – –.

– – –

Duces tredecim: per Aegyptum duo: Libyarum, Thebaidos; per Orientem

9 sex: Foenicis, Eufratensis et Syriae, Palaestinae, Osrhoenae, Mesopotamiae, Arabiae; – – –.

Varianten. — 1. oim. dignitatum *V*. — ciuium *C V*. — in *ontbr. in P*. — 3. ollyrici *P*. — 8. librarum *hss*. — 9. osrhoe *C*.

Aanteekeningen. — Lijst der hoogste ambtenaren in het Oost-Romeinsche Rijk.

4. *magistri* – *duo*; verg. Notitia dignitatum Orientis V en VI.

–. *equitum* – *Thracias*, n.l. *magister*; verg. Notitia dignitatum Orientis VIII.

8. *Thebaidos, dux Thebaidos*; verg. Notitia dignitatum Orientis XXXI.

9. *Foenicis, dux Foenicis*; verg. Notitia dignitatum Orientis XXXII.

–. *Mesopotamiae, dux Mesopotamiae*; verg. Notitia dignitatum Orientis XXXVI.

Notitia dignitatum Orientis V

Insignia viri illustris magistri militum praesentalis: – – Nervii, – – Batavi seniores, – – Salii, – – Anglevarii, – –.

3 Sub dispositione viri illustris magistri militum praesentalis: – – –

Legiones palatinae sex: – – Nervii, – –.

Auxilia palatina decem et octo: Batavi seniores, – – Salii, – – Angle-
6 varii, – –.

Varianten. — 1. milicii M^2. — presentialis *C*. — 2. batani M^2. — 3. presentat *C P V*, praesentat *M*. — 5. Angriuarii *Pancirolus*.

Aanteekeningen. — Troepen onder de bevelen van den *Magister militum praesentalis* I. — Riese XII 52.

1. *Insignia*, 25 afbeeldingen van de veldteekens der afdeelingen onder het bevel van den *Magister militum praesentalis*.

5. *palatinae*, hetzelfde als *comitatenses*.

–. *Batavi seniores*, ook onder de *auxilia palatina*; Notitia Occidentis V.

–. *Salii*, een deel der Franken; verg. Ammianus XVIII 8, 3; Zosimus III 6 en 8; Claudianus, Laus Stilichonis I 220.

–. *Anglevarii*, hetzelfde als *Angrivarii*.

Notitia dignitatum Orientis VI

Insignia viri illustris magistri militum praesentalis: – – Tubantes, – –.

Sub dispositione viri illustris magistri militum praesentalis: – – –

3 Vexillationes palatinae sex: – – Equites Batavi iuniores, – –.

Auxilia palatina decem et septem: – – Tubantes, – –.

Varianten. — 1. presentialis *C*. — 2. praesentalis *ontbr. in C*, militum magistri praesentat *M*.

Aanteekeningen. — Troepen onder de bevelen van den *Magister militum praesentalis* II. — Riese XII 52.

1. *Insignia*, 25 afbeeldingen van de veldteekens der afdeelingen onder het bevel van den *Magister militum praesentalis*.

3. *vexillationes*, afdeelingen ruiterij.

Notitia dignitatum Orientis VIII

Insignia viri illustris magistri militum per Thracias: – – Menapii, – –.
Sub dispositione viri illustris magistri militum per Thracias: – – –
3 Legiones comitatenses . . . .: – – Menapii, – –.

Varianten. — 1. thracis *C V*.

Aanteekeningen. — Troepen onder de bevelen van den *Magister militum per Thracias*. — Riese XII 52.

1. *Insignia*, 22 afbeeldingen van de veldteekens der afdeelingen onder de bevelen van den *Magister militum per Thracias*.

Notitia dignitatum Orientis XXXI

Dux Thebaidos.
Sub dispositione viri spectabilis ducis Thebaidos:
3 – – – Et quae de minore laterculo emittuntur: – – – Ala prima Franco-
rum, contra Apollonos; – – – Cohors undecima Chamavorum, Peamu; – – –
Cohors septima Francorum, Diospoli. – – –.

Varianten. — 3. ala prima Francorum *ontbr. in V*. — 4. cīra *M*. — appollonos *P V*. — XI *C P*. — peanui *P*, peamū *M*, Nibiu *Böck*.

Aanteekeningen. — Troepen onder de bevelen van den *Dux Thebaidos*. — Riese XII 52.

3. *ala prima Francorum*, ook genoemd Notitia dignitatum Orientis XXXII.

5. *Diospoli*, *Parva*, want *Diospolis Magna* wordt Thebe genoemd.

Notitia dignitatum Orientis XXXII

Dux Foenicis.
Sub dispositione viri spectabilis ducis Foenicis:
3 – – – Et quae de minore laterculo emittuntur: – – – Ala prima Francorum,
Cunna; Ala prima Alamannorum, Neia; Ala prima Saxonum, Verofabula; – – –.

Varianten. — 1. foenitis *V*. — 2. foenitis *V*.

Aanteekeningen. — Afdeelingen onder de bevelen van den *Dux Foenicis*. — Riese XII 52.

Notitia dignitatum Orientis XXXVI

Dux Mesopotamiae.

Sub dispositione viri spectabilis ducis Mesopotamiae:

- - - Et quae de minore laterculo emittuntur: - - - Ala octava Flavia Francorum, Ripaltha; - - -.

VARIANTEN. — 1. mesopotanee *V.* — 3. et *ontbr. in C P M.*

AANTEEKENINGEN. — Afdeelingen onder de bevelen van den *Dux Mesopotamiae.* — Riese XII 52.

Notitia dignitatum Occidentis I

Notitia dignitatum tam civilium quam militarium in partibus Occidentis:

Praefectus praetorio Italiae, Praefectus praetorio Galliarum, Praefectus urbis Romae, Magister peditum in praesenti, Magister equitum in praesenti, Magister equitum per Gallias, Praepositus sacri cubiculi, Magister officiorum, Quaestor, Comes sacrarum largitionum, Comes rerum privatarum, - -.

Proconsul Africae.

Vicarii sex: Urbis Romae, Italiae, Africae, Hispaniarum, Septem provinciarum, Britanniarum.

Comites rei militaris sex: - - Litoris Saxonici per Britannias.

Duces duodecim: - - Raetiae primae et secundae, Sequanicae, Tractus Armoricani et Nervicani, Belgicae secundae, Germaniae primae, Britanniae, Mogontiacensis.

Consulares viginti duo: - - - Per Gallias sex: Viennensis, Lugdunensis primae, Germaniae primae, Germaniae secundae, Belgicae primae, Belgicae secundae. - - -.

Correctores tres: - - -

Praesides triginta unum: - - - Per Gallias undecim. - - -.

VARIANTEN. — 7. vicarii *ontbr. in P.* — 8. britanniorum *C,* brittanniorum *P V.* — 11. Armoricani et, armoricarie *C V,* armoricariae *P M.* — 12. moguntiacensis *V.* — 13. Lugdunensis primae, primae *ontbr. in C.*

AANTEEKENINGEN. — Lijst der ambtenaren in het West-Romeinsche Rijk. — Riese XII 52.

2. *Praefectus praetorio Galliarum*; verg. Notitia dignitatum Occidentis III.

3. *Magister peditum in praesenti,* of *praesentalis*; verg. Notitia dignitatum Occidentis V.

–. *Magister equitum in praesenti*; verg. Notitia dignitatum Occidentis VI.

4. *Magister equitum per Gallias*; verg. Notitia dignitatum Occidentis VII.

5. *Comes sacrarum largitionum*; verg. Notitia dignitatum Occidentis XI.

–. *Comes rerum privatarum*; verg. Notitia dignitatum Occidentis XII.

7. *Vicarius septem provinciarum*; verg. Notitia dignitatum Occidentis XXII.

9. *Comes litoris Saxonici per Britannias*; verg. Notitia dignitatum Occidentis XXVIII.
10. *Dux Raetiae*; verg. Notitia dignitatum Occidentis XXXV.
11. *Dux Belgicae secundae*; verg. Notitia dignitatum Occidentis XXXVIII.
—. *Dux Germaniae primae*; verg. Notitia dignitatum Occidentis V.
—. *Dux Britanniae*; verg. Notitia dignitatum Occidentis XL.
12. *Dux Mogontiacensis*; verg. Notitia dignitatum Occidentis XLI.
13. *Consulares per Gallias sex*; verg. Notitia dignitatum Occidentis XXII.
17. *Praesides per Gallias undecim*; verg. Notitia dignitatum Occidentis XXII.

Notitia dignitatum Occidentis III

Sub dispositione viri illustris praefecti praetorio Galliarum:

Dioceses infrascriptae: Hispaniae, Septem provinciae, Britanniae.

Provinciae:

Hispaniarum VII: – – –.

Septem provinciarum XVII: Viennensis, Lugdunensis prima, Germania prima, Germania secunda, Belgica prima, Belgica secunda, Alpes maritimae, Alpes Poeninae et Graiae, Maxima Sequanorum, Aquitania prima, Aquitania Secunda, Novem populi, Narbonensis prima, Narbonensis secunda, Lugdunensis secunda, Lugdunensis tertia, Lugdunensis Senonia.

Britanniarum V: – – –.

Officium viri illustris praefecti praetorio Galliarum: Princeps, cornicularius, adiutor, commentariensis, ab actis, numerarii, subadiuvae, cura epistolarum, regerendarius, exceptores, adiutores, singularii.

VARIANTEN. — 2. scriptae *ontbr. in M.* — prouintiarum *V.* — 4. hyspanie *V*, hispa: *M.* — VII *ontbr. in C P M.* — 5. XII *C V M*, duodecim *P.* — liennensis *V.* — lugdonensis *C V M.* — 6. maritinie *V.* — pennine *C V*, penninae *P M.* — gre *P*, gratiae *M.* — 8. lugdonensis *M.* — senoria *hss.* — 12. subadiune *C.* — epistolarum-singularii *ontbr. in M.*

AANTEEKENINGEN. — Ambtsgebied en bureau van den *Praefectus praetorio Galliarum.* — Riese XII 52. — De standplaats van dezen ambtenaar was te Trier tot omstreeks 400, maar reeds in 418 te Arles.

Het blad met de *insignia* van de *Praefectus praetorio Galliarum* ontbreekt.

2. *Septem provinciae,* geheel Gallië van de Middellandsche Zee tot den Rijn; verg. Notitia dignitatum Occidentis XXII.

5. *Septem provinciarum XVII*; verg. de lijsten der provincies van Gallië in den *Laterculus Veronensis,* bij Festus en Polemius Silvius; verg. Mommsen, Gesammelte Schriften, V, blz. 581–583.

Notitia dignitatum Occidentis V

Insignia viri illustris magistri peditum: – – Tongrecani, – – Heruli, Batavi, – – Sagittarii Nervii, – – Tubantes, Salii, – – Batavi, Bructeri,

Ampsivarii, – – Batavi iuniores, – – Salii Gallicani, Sagittarii Nervii, – – Tungri, – – Menapii seniores, – – Cortoriacenses, Geminiacenses, – –.

Sub dispositione viri illustris magistri peditum praesentalis:

Comites limitum infrascriptorum ... : – – Litoris Saxonici per Britannias.

Duces limitum infrascriptorum decem: – – Raetiae primae ac secundae, Belgicae secundae, Germaniae primae, Britanniarum, Mogontiacensis.

Legiones palatinae XII: – – Tongrecani seniores, – –.

Auxilia palatina sexaginta quinque: – – Heruli seniores, Batavi seniores, – – Sagittarii Nervii, – – Sagittarii Tungri, – – Tubantes, Salii, – – Batavi iuniores, Bructeri, Ampsivarii, – – Salii Gallicani, Sagittarii Nervii Gallicani, – – Tungri, – –.

Legiones comitatenses XXXII: Menapii seniores, – – Cortoriacenses, Geminiacenses, – –.

Pseudocomitatenses XVIII: – – –.

Officium suprascripti magistri peditum praesentalis: Princeps, numerarius, commentariensis, adiutor, regerendarius, excerptores et reliqui apparitores.

VARIANTEN. — 1. tongraecani $M^{1.2}$. — 3. neruii M^2. — 4. tungari *P*. — menapes *C P*. — seniores *ontbr. in P*. — 6. militum *hss*. — infrascripte *V*. — 8. mogontiacenses *C*. — 9. tongraecani *P M*. — 10. quinque *ontbr. in V*. — Batavi seniores, bataui *hss*. — 11. nerui *hss*. — sagittarii tungri *ontbr. in V*. — 12. sallii *V*. — galleani *P*, galliani *V*. — 13. nerui *hss*. — 14. merapes *hss*.

AANTEEKENINGEN. — Commando en staf van den *Magister peditum praesentalis*. — Riese XII 52.

1. *Insignia*, 112 afbeeldingen van de veldteekens der afdeelingen.

6. *Comes litoris Saxonici per Britannias*; verg. Notitia dignitatum Occidentis XXVIII.

7. *Dux Raetiae primae et secundae*; verg. Notitia dignitatum Occidentis XXXV.

8. *Dux Belgicae secundae*; verg. Notitia dignitatum Occidentis XXXVIII.

–. *Dux Germaniae primae*. — Bedoeld is de *Dux Germaniae secundae*, want de *Dux Mogontiacensis* is zonder twijfel de *Dux Germaniae primae*. De bladen, met het hoofdstuk aan den *Dux Germaniae secundae* gewijd, ontbreken in de hss.

–. *Dux Britanniarum*; verg. Notitia dignitatum Occidentis XL.

–. *Dux Mogontiacensis*; verg. Notitia dignitatum Occidentis XLI.

9. *Tongrecani seniores*. — Voor de standplaats van deze en de volgende afdeelingen van troepen verg. Notitia dignitatum Occidentis VII. — Aldaar: *Tungrecani*, als in XXVIII; verg. Ammianus Marcellinus XXVI 6, 12 en XXVII 1, 2: *Tuncgrecani*.

12. *Salii Gallicani*; verg. Notitia dignitatum Occidentis VII: *Salii iuniores Gallicani*.

14. *Cortoriacenses*, naar Cortoriacum, Courtray, Kortrijk.

Notitia dignitatum Occidentis XLII worden nog genoemd de vloten, *laeti* en *gentiles* onder den *Magister militum praesentalis a parte peditum*.

Notitia dignitatum Occidentis VI

Insignia viri illustris magistri equitum: – – Batavi seniores, – – Batavi iuniores, – –.

Sub dispositione viri illustris comitis et magistri equitum praesentalis:

Vexillationes palatinae decem: – – Equites Batavi seniores, – – Equites Batavi iuniores, – –.

Vexillationes comitatenses: – – –.

Officium suprascriptae magisteriae potestatis: Princeps, numerarius, primiscrinius, commentariensis, adiutor, regerendarius, exceptores et reliqui apparitores.

Varianten. — 8. regendarius *V*.

Aanteekeningen. — Afdeelingen van troepen onder de bevelen van den *Magister equitum praesentalis*. — Riese XII 52.

1. *Insignia*, 40 afbeeldingen van de veldteekens der afdeelingen.

4. *vexillationes*, afdeelingen ruiterij.

–. *Equites Batavi seniores*, voor de standplaats dezer afdeelingen verg. Notitia dignitatum Occidentis VII.

Notitia dignitatum Occidentis VII

Qui numeri ex praedictis per infrascriptas provincias habeantur:

Intra Italiam: – – Tungrecani seniores, – – Heruli seniores, Batavi seniores, – –.

Intra Illyricum cum viro spectabili comite Illyrici: Sagittarii Tungri, – – Tungri, – –.

Intra Gallias cum viro illustri magistro equitum Galliarum: – – Salii seniores, – – Ampsivarii, – – Batavi iuniores, – – Sagittarii Nervii Gallicani, – – Menapii seniores, – – Geminiacenses, Cortoriacenses, – –.

Officium viri illustris magistri equitum per Gallias: Princeps ex officiis magistrorum militum praesentalium uno anno a parte peditum alio a parte equitum, commentariensis, numerarii ex utrisque officiis singulis annis, adiutor, regerendarius, exceptores et reliqui apparitores.

Intra Hispanias cum viro spectabili comite: – – Sagittarii Nervii, – – Tubantes, – – Salii iuniores Gallicani, – –.

Intra Tingitaniam cum viro spectabili comite: – – –.

Intra Africam cum viro spectabili comite Africae: – – –.

Intra Britannias cum viro spectabili comite Britanniarum: – – –.

Item vexillationes:

Intra Italiam: – – –.

Intra Gallias cum viro illustri comite et magistro equitum Galliarum: Equites Batavi seniores, – – Equites Batavi iuniores, – –.

Intra Africam cum viro spectabili comite Africae: – – –.

Intra Britannias cum viro spectabili comite Britanniarum: – – –.

Intra Tingitaniam cum viro spectabili comite Tingitaniae: – – –.

Varianten. — 1. per *ontbr. in M.* — 2. tungraecani *P M.* — 7. nerui *hss.* — 8. menapi *hss.* — germiniacenses *V.* — 9. offitia *M.* — 11. commentarienses *P.* — utrisque, uiris et *hss.* — offitii *M.* — singulis annis, singularis *hss.* — 12. regendarius *V.* — et *ontbr. in M.* — 13. nerui *hss.* — 15. tungitariam *hss.* — 22. infra *M.* — 23. infra *hss.* — 24. infra *hss.* — tigritaniam *C*, tungritaniam *V M.* — tigritarie *C*, tingitariae *P*, tingitarie *V*.

Aanteekeningen. — Dislocatie der afdeelingen, genoemd in Notitia dignitatum Occidentis V. — Bureau van den *Magister equitum per Gallias.*

2. *Intra Italiam*, waarschijnlijk onmiddellijk onder de bevelen van den *Magister peditum praesentalis.* — Eerst komt een lijst van afdeelingen voetvolk.

4. *comite Illyrici.* — De *comes Illyrici* wordt niet in Notitia dignitatum Occidentis I en V genoemd.

6. *magistro equitum Galliarum.* — Deze commandant komt voor in de lijst van Notitia dignitatum Occidentis I. Het is niet duidelijk, waarom de troepen onder zijn commando en de ambtenaren van zijn bureau hier worden genoemd.

13. *comite.* — Den *comes Hispaniarum* vindt men elders in de Notitia dignitatum niet.

18. *vexillationes.* — Hierna volgen de afdeelingen ruiterij.

Notitia dignitatum Occidentis XI

Insignia viri illustris comitis sacrarum largitionum.

Sub dispositione viri illustris comitis sacrarum largitionum:

– – – – –

Rationales: – – rationalis summarum Quinque provinciarum, rationalis summarum Galliarum, rationalis summarum Britanniarum.

Praepositi thesaurorum: – – – per Gallias: praepositus thesaurorum [per Gallias] Lugdunensium, praepositus thesaurorum Arelatensium, praepositus thesaurorum Remorum, praepositus thesaurorum Triberorum; – – –.

Procuratores monetarum: – – procurator monetae Lugdunensis, procurator monetae Arelatensis, procurator monetae Triberorum.

Procuratores gynaeciorum: – – – procurator gynaecii Arelatensis, provinciae Viennensis; procurator gynaecii Lugdunensis; procurator gynaecii Remensis, Belgicae secundae; procurator gynaecii Tornacensis, Belgicae secundae; procurator gynaecii Triberorum, Belgicae primae; procurator gynaecii Augustoduno translati Mettis; procurator gynaecii (in Britannis) Ventensis.

Procuratores linyfiorum: procurator linyfii Viennensis, Galliarum; – – –.

– – – – –

Praepositi branbaricariorum sive argentariorum: praepositus branbaricariorum sive argentariorum Arelatensium, praepositus branbaricariorum sive argentariorum Remensium, praepositus branbaricariorum sive argentariorum Triberorum.

Praepositi bastagarum: – – – Gallicanarum: praepositus bastagae primae Gallicanae [Gallicanorum] et quartae <Italicianae>.

– – – – –

Varianten. — 7. lugdonensis *C V M*, lugdunensis *P*. — arelatentium *C V*. — 8. nemorum *hss*. — 9. lugdonensis *C V M*. — 11. cyneciorum *C*, cynetiorum *P V*, cineciorum *M*. — 12. biennensis *hss*. — procurator, prouinciae *P*. — lugdon. *C*, lugdonenses *V*, lugdonensis *M*. — 13. remenses *C P M*. — 14. tribrorum *C V M*, trirobrorum *P*. — 15. translatamentis *C P M*, translatamesistis *V*. — britannias *V*. — 16. bentensis *C P*. — 17. biennensis *hss*. — 19. siue *ontbr. in M*. — 22. tribyrorum *C*, tribirorum *P*, tribirerum *V*.

Aanteekeningen. — Ambtenaren, bureaus en fabrieken onder den *Comes sacrarum largitionum*. — Riese XII 52.

1. *insignia*, bakken met geldstukken, een kist met ijzer beslagen, etc.
4. *rationales*, inspecteurs der financiën in de *dioeceses*.
6. *thesaurorum*, plaatselijke kassen.
9. *monetarum*, munten.
11. *gynaeciorum*, weverijen en kleedermakerijen.
17. *linyfiorum*, linnenweverijen.
19. *branbaricariorum*, lees *barbaricariorum*, bewerkers van goud uit het land der barbaren.
23. *bastagarum*, inrichting voor het transport van aan den staat behoorende goederen.

Notitia dignitatum Occidentis XII

Insignia viri illustris comitis privatarum.

Sub dispositione viri illustris comitis rerum privatarum: comes largitionum privatarum, – – rationalis rei privatae per Gallias, rationalis rei privatae per Quinque provincias, – – praepositus rei privatae per Sequanicam et Germaniam, – – procurator rei privatae gynaeciorum Triberorum, procurator gynaecei Vivarensis rei privatae Metti [translata anhelat], – – praepositus bastagae privatarum Galliarum. – – –

Varianten. — 5. Triberorum *ontbr. in V*. — 6. gynaecei, cyrecei *C V*, cynecei *P*, cirecei *M*. — iuuarensis *P M*, uiuarenses *V*. — translati Arelatum *Böcking*.

Aanteekeningen. — Ambtenaren onder den *Comes rerum privatarum*. — Riese XII 52.

1. *insignia*, bakken met geldstukken enz.
2. *comes – privatarum*, oorspronkelijk vicarius.
3. *Gallias*, de tien noordelijke provincies van Gallië.

Notitia dignitatum Occidentis XXII

Vicarius Septem provinciarum.

Sub dispositione viri spectabilis vicarii Septem provinciarum:

Consulares: Viennensis, Lugdunensis, Germaniae primae, Germaniae secundae, Belgicae primae, Belgicae secundae.

Praesides: Alpium maritimarum, Alpium Poeninarum et Graiarum, Maximae Sequanorum, Aquitanicae primae, Aquitanicae secundae, Novempopulanae, Narbonensis primae, Narbonensis secundae, Lugdunensis secundae, Lugdunensis tertiae, Lugdunensis Senoniae.

Officium autem habet idem vir spectabilis vicarius hoc modo: Principem de scola agentum in rebus ex ducenariis, cornicularium, numerarios duos, commentariensem, ab actis, cura epistolarum, adiutorem, subadiuvas, exceptores, singulares et reliquos officiales.

VARIANTEN. — 1. uicarii *C P M*, uiccarii *V*. — 3. biennensis *hss.* — lugdonensis *C V M*. — 5. poeminarum *V*. — gratiarum *hss.* — 6. nouem populare *C V*, nouem popularae *P M*. — 7. lugdonensis *C V*. — 9. habet *na* modo *V*. — 10. ex *ontbr. in V*. — 10. duo *C P V*.

AANTEEKENINGEN. — Ambtsgebied en bureau van den *Vicarius Septem provinciarum*. — Riese XII 52.

Bij dit hoofdstuk zijn de figuren van vrouwen afgebeeld met muurkronen, die de 17 provincies voorstellen.

1. *Vicarius septem provinciarum.* — Het ambtsgebied van dezen vicarius, oorspronkelijk alleen de zeven provincies der dioecesis Viennensis, omvatte later blijkbaar ook de tien provincies der dioecesis Galliarum, waartoe ook ons land behoorde. — Voor de lijst der provincies verg. Notitia dignitatum Occidentis III.

Notitia dignitatum Occidentis XXVIII

Comes litoris Saxonici per Britanniam.

Sub dispositione viri spectabilis comitis litoris Saxonici per Britanniam: Praepositus numeri Fortensium, Othonae; Praepositus militum Tungrecanorum, Dubris; Praepositus numeri Turnacensium, Lemannis; – – – Tribunus cohortis primae Baetasiorum, Regulbio; – – –.

VARIANTEN. — 1. saxon *C P V*, saxor̄ $M^{1 \cdot 2}$. — prittanniam M^2. — 2. saxoī *C*, saxor̄ *P M*, saxorum *V*. — 3. fortentium *P V M*. — tungraecanorum *P M*. — 5. uetasiorum *C P M*, uethasiorum *V*.

AANTEEKENINGEN. — Afdeelingen van troepen onder de bevelen van den *Comes litoris Saxonici per Britanniam.* — Riese XII 52.

Bij dit hoofdstuk vindt men de afbeelding van een aantal castella.

3. *Othonae*, bij Hastings; *Dubris*, Dover; *Lemannis*, te Lympne in Kent, *Regulbio*, Reculver tusschen Margate en Canterbury.

Notitia dignitatum Occidentis XXXV

Dux Raetiae.

Sub dispositione viri spectabilis ducis provinciae Raetiae primae et secundae: – – – Tribunus cohortis novae Batavorum, Batavis; – – –.

VARIANTEN. — 1. tertie *V*. — 2. tertie *V*. — 3. noua *C P V M*.

AANTEEKENINGEN. — Afdeelingen van troepen onder de bevelen van den *Dux Raetiae*. — Riese XII 52.

Bij dit hoofdstuk vindt men de afbeelding van een aantal castella.

3. *Batavis*, Passau.

Notitia dignitatum Occidentis XXXVIII

Dux Belgicae secundae.

Sub dispositione viri spectabilis ducis Belgicae secundae: Equites Dalmatae, Marcis in litore Saxonico; Praefectus classis Sambricae, in loco Quartensi sive Hornensi; Tribunus militum Nerviorum, Portu Epatiaci.

Officium autem habet idem vir spectabilis dux hoc modo: Principem ex eodem corpore, numerarium, commentariensem, adiutorem, subadiuvam, regerendarium, exceptores, singulares et reliquos officiales.

VARIANTEN. — 3. praefectus *ontbr. in M*, equites *P V*. — class. *C*, classes *M*. — lambrice *C*, iambricae *M*. — lococo *V M*. — 4. hornens. *C P V*. — tribunus *ontbr. in V*. — portue patiaci *C P M*, portue patiati *V*. — 5. dux *ontbr. in C P M*. — 7. regendarium *V*.

AANTEEKENINGEN. — Commando en staf van den *Dux Belgicae Secundae*. — Riese XII 52.

Bij dit hoofdstuk vindt men de afbeelding van drie castella.

3. *Marcis*, geheel onbekend; *loco Quartensi sive Hornensi* en *Portu Epatiaci*, eveneens onbekend.

Na dit hoofdstuk ontbrak in het handschrift van Spiers het blad met de *insignia* en het commando van den *Dux Germaniae primae* of liever *secundae*; verg. Notitia dignitatum Occidentis I en V.

Notitia dignitatum Occidentis XL

Dux Britanniarum.

Sub dispositione viri spectabilis ducis Britanniarum: – – – Praefectus numeri Nerviorum Dictensium, Dicti; – – –.

Item per lineam valli: – – – Tribunus cohortis primae Frixagorum, Vindobala; – – – Tribunus cohortis primae Batavorum, Procolitia; Tribunus cohortis primae Tungrorum, Borcovicio; – – – Tribunus cohortis primae Morinorum, Glannibanta; Tribunus cohortis tertiae Nerviorum, Alione; – – – Tribunus cohortis sextae Nerviorum, Virosido. – – –.

VARIANTEN. — 1. brittaniorum *C V*, britanniorum *P*, brittanniorum $M^{1 \cdot 2}$. — 2. britanniorum *C P*, brittanniorum *V M*. — 3. dictentium *C P V M*. — 4. Item – valli *ontbr. in V*. — frixagorium *V*, Frisiavonum *Böck*. — 6. tungorum *V*. — 7. marinorum *V*. — 8. neruorum *C P V M*.

Aanteekeningen. — Afdeelingen van troepen onder de bevelen van den *Dux Britanniarum*. — Riese XII 52.

Bij dit hoofdstuk vindt men de afbeelding van een eiland met *castella*.

3. *Dicti*, aan de oostkust, de ligging is niet bekend; *Vindobala*, Wallsend Northumberland; *Procolitia*, Carrawburgh; *Borcovicio*, Housesteads; *Glannibanta*, lees *Glanoventa*, Bowness; *Alione*, Whitleycastel; *Virosido*, wellicht bij Bainbridge.

4. *Frixagorum*, waarschijnlijk *Frisiavonum*.

Notitia dignitatum Occidentis XLI

Dux Mogontiacensis.

Sub dispositione viri spectabilis ducis Mogontiacensis: Praefectus militum Pacensium, Saletione; Praefectus militum Menapiorum, Tabernis; Praefectus militum Anderetianorum, Vico Iulio; Praefectus militum vindicum, Nemetis; Praefectus militum Martensium, Alta Ripa; Praefectus militum secundae Flaviae, Vangiones; Praefectus militum armigerorum, Mogontiaco; Praefectus militum Bingensium, Bingio; Praefectus militum balistariorum, Bodobrica; Praefectus militum defensorum, Confluentibus; Praefectus militum Acincensium, Antonaco.

Officium autem habet idem vir spectabilis dux hoc modo: Principem ex officiis magistrorum militum praesentalium alternis annis, numerarium a parte peditum semper, commentariensem a parte peditum semper, adiutorem, subadiuvam, regerendarium, exceptores, singulares et reliquos officiales.

Varianten. — 1. mogontiatensis *P*, moguntiatensis *M*². — 2. mogonciacensis *C*, mogontiacenses *P*. — 3. pacentium *C P M*, patentium *V*. — 4. anderecianorum *C P*, andericianorum *V*. — uicouilio *M*. — 5. martentium *C P M*, marcentium *V*. — 6. mogonitaco *C V*. — 7. bringentium *C P V M*. — 9. acincentium *C P V M*. — 12. commentariensem - semper *ontbr. in M*. — 13. regendarium *V*. — reliquos, ceteros *V*.

Aanteekeningen. — Commando en staf van den *Dux Mogontiacensis*. — Riese XII 52.

Deze afdeeling is in zijn geheel opgenomen, omdat de afdeeling van den *Dux* aan den Beneden-Rijn in de hss. ontbreekt.

Bij deze afdeeling vindt men de afbeelding van elf *castella*.

3. *Pacensium*, naar een plaats genoemd *Pax Iulia*.

–. *Saletione*, Selz; *Tabernis*, Rhein-Zabern; *Vico Iulio*, Germersheim; *Nemetis*, Spiers; *Alta Ripa*, Altripp; *Vangiones*, Worms; *Mogontiaco*, Mainz; *Bingio*, Bingen; *Bodobrica*, Boppart; *Confluentibus*, Coblenz; *Antonaco*, Andernach.

9. *Acincensium*, van *Acincum*, Ofen.

Notitia dignitatum Occidentis XLII

Item praepositurae magistri militum praesentalis a parte peditum: – – – Praefectus laetorum Batavorum et gentilium Sueborum, Baiocasses et Constantiae Lugdunensis secundae; – – – Praefectus laetorum Francorum, Redonas

Lugdunensis tertiae; --- Praefectus laetorum Nerviorum, Fano Martis Belgicae secundae; Praefectus laetorum Batavorum Nemetacensium, Atrabatis Belgicae secundae; Praefectus laetorum Batavorum Contraginnensium, Noviomago Belgicae secundae; Praefectus laetorum gentilium <Sueborum>, Remos et Silvanectas Belgicae secundae; Praefectus laetorum Lagensium, prope Tungros Germaniae secundae; – – –.

VARIANTEN. — 1. prepositura *V*. — praesentalium *C P V M*. — 2. Sueborum *Seeck*, sueuorum *hss*. — Baiocasses *Seeck*, baiocas *hss*. — 3. lugdonensi *C P V M*. — 4. Fano Martis *Seeck*, fanomantis *hss*. — 5. nemetacentium *hss*. — 6. contraginnentium *hss*. — 7. <Sueborum> *Seeck*. — Remos *Seeck*, remo *hss*. — 8. lagentium *C P V M*. — propartungros *C P V*, pro partungris *M*.

AANTEEKENINGEN. — Afdeelingen onder het commando van den *Magister militum praesentalis*, niet genoemd in Notitia dignitatum Occidentis V. —Men zou deze afdeeling eerder verwachten aan het slot van Notitia dignitatum Occidentis V. — De afdeelingen, die hier worden genoemd, zijn van minderen rang. — Riese XII 52.

2. *Baiocasses*, *Bodiocasses*, Bayeux; *Constantiae*, Coutances; *Redonas*, Rennes; *Fano Martis*, Famars bij Valenciennes; *Atrabatis*, Atrecht; *Noviomago*, Noyon; *Remos*, Reims; *Silvanectas*, Senlis; *Tungros*, Tongeren.

5. *Batavorum Nemetacensium*, te *Nemetacum*, Atrecht.

6. *Contraginnensium*, te *Contra Aginnum*, Condran.

8. *Lagensium*, elders niet genoemd; men heeft gedacht aan Luik.

Notitia dignitatum Occidentis XLIII

Consularis Campaniae.

Sub dispositione viri clarissimi consularis Campaniae: Provincia Campaniae.

Officium autem habet ita: Principem de officio praefecti praetorio Italiae, cornicularium, tabularios duos [pro numerarios], adiutorem, commentariensem, ab actis, subadiuvam, exceptores et reliquos cohortalinos, quibus non licet ad aliam transire militiam sine annotatione clementiae principalis.

Ceteri omnes consulares ad similitudinem consularis Campaniae officium habent.

VARIANTEN. — 5. tabellarios *V*. — 6. cohortallinos *hss*. — 9. habet *hss*.

AANTEEKENINGEN. — Ambtsgebied en bureau der *consulares*.

Bij dit hoofdstuk vindt men de afbeelding eener figuur, die *Campania* verbeeldt.

Notitia dignitatum Occidentis XLV

Praeses Dalmatiae.

Sub iurisdictione viri perfectissimi praesidis Dalmatiae: Provincia Dalmatiae.

Officium autem habet hoc modo: Principem ex eodem officio, cornicularium, tabularios duos, commentariensem, adiutorem, ab actis, subadiuvam, exceptores

6 et reliquos cohortalinos, quibus non licet ad aliam transire militiam sine annotatione clementiae principalis.

Ceteri praesides ad similitudinem praesidis Dalmatiae officium habent.

VARIANTEN. — 2. prouincia dalmatia *C*. — 5. tabullarios *V*. — 6. cohortallinos *hss*. — 8. habet *V M*.

AANTEEKENINGEN. — Ambtsgebied en bureau der *praesides*.
Bij dit hoofdstuk vindt men de afbeelding van een stad met zware muren.

---

128. — POLEMIUS SILVIUS

POLEMIUS SILVIUS, die wordt genoemd in de *Chronica Gallica* onder 438 (*Chronica Minora*, I, blz. 660), vervaardigde in 449 een kalender (*laterculus*) met eenige toevoegsels, onder anderen een lijst der Romeinsche keizers en een lijst der provincies van het Romeinsche rijk. De lijst der provincies is, volgens Mommsen, in 385 of 386 samengesteld. Deze lijst, die gewoonlijk wordt genoemd *libellus provinciarum Schonhovianus*, vindt men ook afzonderlijk onder de geschriften van den codex Spirensis der *Notitia Dignitatum* in een geïnterpoleerde redactie en tezamen met de lijst der bisdommen van Gallië, de *Notitia Galliarum*.

Th. Mommsen, *Gesammelte Schriften*, V, blz. 587 en volg., en VII, blz. 633–667. — J. B. Bury, *Journal of Roman Studies*, XIII (1923), blz. 149 en volg.

HANDSCHRIFTEN.

Van het geheele werk:

P = Brussel, *Bibl. Royale*, ms. 10615–10729, van de 12de eeuw.

Van de handschriften, die ook de Notitia Galliarum bevatten:

9 = Albi, *Bibl. publique*, ms. 29, van de 8ste eeuw.

Handschriften met de geïnterpoleerde redactie:

B = Bamberg, *Staatsbibliothek*, E. III. 14, van de 11de eeuw.

O = Oxford, *Magdalen College Library*, ms. 14, van de 14de eeuw.

V = Rome, *Bibl. Vaticana*, lat. 341, van de 10de eeuw.

UITGAVEN. — Het geheele werk: Th. Mommsen, *Monumenta Germaniae historica. Auctores antiquissimi*, IX: *Chronica minora*, I (Berlijn, 1892), blz. 511–551, met inleiding (daaruit zijn eenige varianten overgenomen). — De lijsten der provincies: O. Seeck, *Notitia dignitatum* (Berlijn, 1876), blz. 254–260. — A. Riese, *Geographi Latini minores* (Heilbronn, 1888), blz. 130–132.

Polemius Silvius, Laterculus I

Nomina omnium principum Romanorum.

- - - - -

Constantius, frater praedictorum (*Constantini II et Constantis*). Sub quo Magnentius et Decentius ex natione Francorum, Nepotianus etiam Romae, sive Silvanus in Gallia tyranni fuerunt, et Gallus consobrinus suus Caesar, quem ipse iussit occidi.

VARIANTEN. — 4. decensius *P*. — romae, pro me *P*. — 5. suos *P*.

AANTEEKENINGEN. — Magnentius en Decentius waren Franken. — Riese IX 78.

Verg. Aurelius Victor, Caesares 42, 9: *Magnentius fratri Decentio Gallias, Constantius Gallo orientem commiserant.*

3. *Constantius II*, jongste zoon van Konstantijn den Groote, 337–361.

4. *Magnentius*, 350–353, regeerde na den dood van Constans, 340–350, in Italië, Africa en Gallië; verg. Eutropius X 10.

–. *ex natione Francorum*. — Epitome de Caesaribus 42 wordt gesproken van *barbari*.

Polemius Silvius, Laterculus II

Nomina provinciarum.

- - - - -

2. Item Galliarum XVII: Viennensis, Narbonensis prima, Narbonensis secunda, Aquitanica prima, Aquitanica secunda, Novempopulana, Alpes maritimae, Belgica prima in qua est Treverus, Belgica secunda de qua transitur ad Brittaniam, Germania prima super Rhenum, Germania secunda ut supra, Lugdunensis prima, Lugdunensis secunda super Oceanum, Lugdunensis tertia ut supra, Senonia, Maxima Sequanorum, Alpes Graiae.

VARIANTEN. — 1. nomina prouinciarum *P O*, de diuersis prouinciis *V*. — 3. uiennenses *P*, uenensis *V B*. — narbonenses *P*. — narbonensis - secunda, narbonensis *B O V*. — 4. aquitania *vele hss.*, equitania *V*. — nouapolana *B*, nouembolanam *V*, nouerpolana *O*, nouempolana *en* nouempollana *andere hss.* — alpis maritima *V*, maritimarum *eenige hss.* — 5. Gallia Belgica *B O*. — treferus *P*. — transitur a brittania *9*, transitus est brittanniae *B O*, britaniae *V*. — 6. Germanica *P*. — Germania secunda versus britanniam *B O V*. — 7. lugdonensis *V*, lucdunensis *B*. — lugdonensis *V*, lucdonensis *9*. — secunda *ontbr. in V*. — *na* oceanum: aquilono mari *V*, in aquilonari mare *B O*. — Lugdunensis - supra, Lugdunensis ut supra versus Britanniam *B O V*. — 8. sennonia *V*, senonia gallia *B O*. — enaxima *V*. — alpis *V 9*. — grage *O*, graciae *P*.

AANTEEKENINGEN. — De provincies van Gallië. — Riese IX 24*a*.

Verg. de lijsten van het hs. te Verona, van Festus en in de Notitia dignitatum.

3. *Viennensis - Alpes maritimae*, de provincies der Dioecesis Viennensis.

5. *Belgica prima - Alpes Graiae*, de provincies der Dioecesis Galliarum.

129. — RAVENNAS GEOGRAPHUS

RAVENNAS GEOGRAPHUS, een ons onbekende schrijver, die te Ravenna (verg. IV 31) tusschen 638 en 678 een beschrijving van de wereld heeft vervaardigd, door hem zelf *Cosmographia* genoemd (verg. I 18 en IV 34). Het is een chorographische lijst van plaatsnamen, afgeschreven van een kaart (verg. I 18 en V 34). Deze kaart was rond of ovaal van vorm en op de kaart waren de windstreken aangeteekend (verg. I 4 en 13). Waarschijnlijk was het een Romeinsche kaart, die in de 5de of 6de eeuw was bijgewerkt en van allerlei toevoegsels voorzien; in het Gallo-Germaansche gebied, bij voorbeeld, houdt het werk rekening met de toestanden van den Merovingischen tijd in de 5de eeuw. In elk geval stond deze kaart in nauwe betrekking tot het voorbeeld der Tabula Peutingeriana, dat uit de 4de eeuw dateerde. Uit dergelijke kaarten stammen ook de beschrijvingen der wereld bij Iulius Honorius, Orosius en Iordanes en wellicht ook de Itineraria. Het waren kaarten in den trant der kaart van Agrippa in de Porticus Pollae te Rome (verg. Plinius, Naturalis historia III 17) of de kaart te Autun (verg. Eumenius, Pro restaurandis scolis, Panegyricus IV 20). — Als zijn bronnen noemt de Ravennas Grieksche, Romeinsche en Gothische „philosophen", vooral Castorius en Lollianus. Deze namen zijn evenwel blijkbaar gefingeerd. Bovendien vindt men ook echte citaten. De jongste zijn uit Isidorus (overl. 638). — Een uittreksel met enkele toevoegsels is in 1118 te Pisa samengesteld door een zekeren Guido, die een beter handschrift heeft gebruikt dan de ons bewaarde.

Th. Mommsen, *Über die Unteritalien betreffenden Abschnitte der ravennatischen Kosmographie.* Gesammelte Schriften, V, blz. 286–319. — E. Schweder, *Über die Weltkarte des Kosmographen von Ravenna* (Kiel, 1886). — W. Kubitschek, *Jahreshefte des österreichischen archäologischen Instituts,* V (1902), blz. 59–96. — G. Funaioli, *Realencyclopädie,* 2te R. I, 305–310. — A. Jacobs, *Gallia ab Anonymo Ravennate descripta* (Parijs, 1858). — F. W. Oligschläger, *Bonner Jahrbücher,* XXXVI (1864), blz. 28–34.

HANDSCHRIFTEN:

A = Rome, *Bibl. Vaticana,* Urbinas 961, van de 13de eeuw.
B = Parijs, *Bibl. Nationale,* lat. 4794, van de 13de of 14de eeuw.
C = Bazel, *Universitätsbibliothek,* ms. F. V. 6, van de 14de of 15de eeuw.
P = de lezing bij Guido.

Het hs. te Leiden (*Universiteitsbibliotheek,* Voss. lat. Q. 65) is een kopie van *B* uit de 16de eeuw. Een fragment van een hs. van den Ravennas is te Modena (verg. K. Miller, *Die ältesten Weltkarten,* III, blz. 54).

W. Kubitschek, *Hermes,* XXII (1887), blz. 471.

UITGAVEN: — M. Pinder en G. Parthey (Berlijn, 1860), met Guido. — *Editio princeps:* Placidus Porchero (Parijs, 1688), naar *B.* — Jac. Gronovius (Leiden, 1696), achter de uitgaaf van Mela. — Abr. Gronovius (Leiden, 1722). — *Excerpten* bij Dom Bouquet, Recueil des historiens, blz. 119–122.

Ravennas, Cosmographia I 10—11

Sed ut ad propositum redeamus, ut dictum est, per nocturnos occursus solis Christo nobis auxiliante possumus arbitrari, quomodo litus per latum Oceanum arctoae regiones ponuntur.

11. Prima ut hora noctis Germanorum est patria, quae modo a Francis dominatur, ut superius dictum est, cuius post terga infra Oceanum praedicta insula Britania, dum nimis est latissima, invenitur.

Secunda ut hora noctis ex parte ipsa Germania vel Frixonum Dorostates est patria, cuius post terga infra Oceanum insulae inveniuntur.

Tertia ut hora noctis Saxonum est patria, cuius post terga infra Oceanum insulae inveniuntur.

Quarta ut hora noctis Northomanorum est patria, quae et Dania ab antiquis dicitur. Cuius ad frontem Alpes vel patria Albis; Maurungani certissime antiquitus dicebatur. In qua 'Albis patria per multos annos Francorum linea remorata est.

VARIANTEN. — 2. latum, altum *A*. — 3. arcton e regione *A B uitg.* — ponitur *uitg.*, ponuntur explicit *A B*. — 4. francicis *A*. — 6. Britannia *uitg.* — inuenietur *A*. — 7. derostates *B uitg.* — 8. insulae *ontbr. in B*, *na* inveniuntur *uitg.* — 9. tercia *B*. — 11. norllomanorum *A*, nortmannorum *uitg.* — et, ē *A*. — 12. Alpes *hss.*, Albes *uitg.* — patria *hss.*, batria *B*, bitria *A*. — 14. linearum orta est *A B*.

AANTEEKENINGEN. — De noordelijke Oceanus.

4. *hora*. — De omtrek van de aarde is verdeeld in 24 uren, 12 uren van den dag, van Indië over het zuiden naar Bretagne, en 12 uren van den nacht, van Germanië over het noorden naar de Parthen en China.

5. *ut superius dictum est*. — De Germani en Franci zijn tevoren evenwel niet genoemd, wel Britannia, I 10.

7. *Frixonum*, de Friezen.

–. *Dorostates*, Duurstede; verg. IV 24; op de munten *Dorestatus* of *Dorestado*.

10. *insulae*, de Oost-Friesche eilanden.

11. *Northomanorum*. — De naam Nortmanni voor de Dani, ook IV 13, vindt men anders niet vóór Karel den Groote (Mommsen, Gesammelte Schriften, V, blz. 316).

12. *Alpes*, de Elbe. Hier blijkt het duidelijk, dat de auteur van een kaart afschrijft.

Ravennas, Cosmographia IV 17

17. Confinalis praenominatae Daniae est patria quae nominatur Saxonia, quae antiquitus et ipsa ex Dania pertinere dicebatur. Quae patria, ut ait Marcusmirus, Gothorum philosophus, doctissimos quidem profert homines et audaces, sed non sic veloces ut si sunt Dani, qui iuxta Dina fluvium stant. Per quam Saxoniam transeunt plurima flumina, inter cetera quae dicuntur Lamizon, Ipada, Lippa, Linac.

VARIANTEN. — 1. Saxonia, dania saxonia *C*, dania *A B uitg.* — 2. ayt *C*. — 3. gottorum *C*. — proferre *A B uitg.* — 4. si sunt, sistunt *A*, sistant *C*, existunt

Roth, sunt *uitg.* — qui, que *C.* — stant, sunt *C*, *ontbr. in B en uitg.* — 5. plurima transeunt *uitg.* — 6. ypada *C.*

Aanteekeningen. — Het land der Saksen.
1. *Daniae*, beschreven IV 13.
2. *Marcusmirus* of *Marcomirus*, of *Marcummirus*, ook genoemd IV 18: '*qui Saxoniam describit*'.
4. *Dina.* — IV 13 wordt genoemd de *Lina.*
5. *Lamizon* - *Linae*, Eems, Pader, Lippe, Leine (?).
In de hoofdstukken IV 18–22 wordt het land in Midden-Europa beschreven.

Ravennas, Cosmographia IV 23

23. Iterum reincipimus ad septentrionalem plagam. Iuxta Oceanum ponitur patria quae dicitur Frigonum, quae iuxta litus Oceani coniungitur cum supra scripta quam nominavimus Saxoniam. Quam praedictam Frigonum patriam praedicti philosophi qui de supra scripta Saxonia et Danorum patria scripserunt, ipsi eandem Frigonum patriam designaverunt. Sed nos secundum praefatum Marcomirum Gothorum philosophum eam nominavimus, qui eam quoque designavit; et audaces homines eandem patriam proferre asserunt, et nullo modo civitates in eadem Frigonum patria fuisse legimus, exceptis duabus quae antiquitus leguntur Bordonchar et Nocdac. Sed et transire per eandem patriam legimus fluvium qui dicitur . . . . . .

Varianten. — 1. ad, a *B.* — 3. sup scriptam *B.* — saxonia *A.* — 4. qui *ontbr. in A B C en uitg.* — patriam *C.* — 5. ipsi, et ipse *C.* — 6. marcūmirum *C.* — gocthorum *C.* — nominamus *C* — eam quoque, quos eam *B Porchero*, quoque eam *Gronovius*, eam *C.* — 7. designaverunt *C.* — perferre *B.* — 8. et in nullo *uitg.* — eandem *B*, eamdem *uitg.* — Frigionum *uitg.* — patriam *B uitg.* — 9. duobus *A B uitg.* — bondonchar *C.* — 10. *na* dicitur *ruimte voor 6 of 7 letters in A, geen lacune in B C.* — *na* dicitur *in C:* de patria que dicitur francia rinensis que antiquitus gallia belgicia alobrites dicitur.

Aanteekeningen. — Het land der Friezen. — De beschrijving sluit aan bij IV 17.
3. *Saxoniam*, zie IV 17.
9. *Bordonchar et Nocdac*, onbekend.

Ravennas, Cosmographia IV 24

24. Iterum ad frontem eiusdem Frigonum patriae, quomodo verbi gratia ut dicamus ad terram spatiosam, ponitur patria quae dicitur Francia Rinensis, quae antiquitus Gallia Belgia Alobrites dicitur. Quam patriam plurimi descripserunt philosophi; ex quibus ego legi praenominatos Anaridum et Eldebaldum atque Marcomirum Gothorum philosophos. Sed non aequaliter praefatam designaverunt patriam, sed alius dixit aliter, alius vero alio modo.

Sed ego secundum praefatum Anaridum Gothorum philosophum inferius dictas civitates praefatae Francorum patriae nominavi. In qua patria plurimas fuisse civitates legimus, ex quibus aliquantas nominare volumus, id est iuxta fluvium Renum civitatem quae dicitur: Maguntia, Bingum, Bodorecas, Bosalvia, Confluentes, Anternacha, Rigomagus, Bonnae, Colonia Agripina, Rungon, Serima, Novesio, Trepitia, Ascibugio, Beurtina, Troia, Noita, Coadulfaveris, Evitano, Fletione, Matellionem.

Sunt et aliae multae civitates ante praefatam Maguntiam iuxta ipsum fluvium Renum sitae; sed dum ipse Renus per Almanorum venit terram, ideo non Francorum patriam nominavi.

Transeunt autem plurima flumina, inter quae fluvius maximus qui dicitur Renus, qui egreditur de loco qui dicitur Rausa Confitio. Ingreditur vero ipse Renus in mare Oceanum sub Dorostate Frigonum patria.

VARIANTEN. — 2. spaciosam *C.* — patria quae *ontbr. in A B.* — frantia *B.* — 3. Rhinensis *uitg.* — belgitia *A B uitg.* — 5. marcūmirum scustorium (*d. i.* sive Castorium) *C*, marcomirum seu scorium *A.* — philosophum *A B.* — 8. civitates *ontbr. in B.* — 10. Rhenum *uitg.* — maguncia *C.* — bigum *B en uitg.* — bodorcois *C*, Boderecas *uitg.* — 11. Bosagnia *uitg.* — anthernacha *C.* — bonne *B C.* — Agrippina *uitg.* — 12. rongō *B*, Rongo *uitg.* — trepicia *C.* — beurcina *A C.* — Traja *uitg.* — 13. evitario *C.* — Fletione *uitg. P*, fictione *A B C.* — Matellione *uitg.* — 14. maguneiam *C.* — 15. Rhenum *uitg.* — 16. patrias *uitg.* — 17. quae, quos *A B.* — 18. rausaconficio *C.* — 19. dorsastate *C.*

AANTEEKENINGEN. — Beschrijving van het land der Franken. — Riese XIII 150.

1. *Frigonum patriam*, beschreven IV 23. — *Patria* is bij den Ravennas het woord, dat het gebied van een volk aanduidt.

3. *Gallia Belgica Alobrites*; verg. IV 26: *iuxta praefatam Galliam Belgicam Alobriges ponitur patria quae dicitur Burgundia, quam Burgundiam secundam esse legimus Galliam.* Verder grenst *Francia Rinensis* aan *Turringia quae antiquitus Germania nuncupatur* (IV 25).

4. *Anaridum et Eldebaldum* genoemd IV 13: *Aitanaridus et Eldevaldus.*

10. *Maguntia, Mogontiacum*, Mainz.

—. *Bingum*, Tabula Peutingeriana: *Bingium*, Itinerarium: *Vingio*, Bingen.

—. *Bodorecas*, Tabula Peutingeriana: *Bontobrice*, Itinerarium: *Baudobriga*, Boppard.

11. *Bosalvia*, Tabula Peutingeriana: *Vosavia*, Oberwesel.

—. *Confluentes*, Koblenz.

—. *Anternacha*, Tabula Peutingeriana en Itinerarium: *Autunnaco*, Andernach.

—. *Rigomagus*, Remagen.

—. *Bonnae*, Bonn.

—. *Colonia Agripina*, Keulen.

12. *Rungon*, Itinerarium: *Burungo, Buruncum*, thans Bürgel.

—. *Serima*, wellicht *Segorigium* (vermeld op een inscriptie), bij Dormagen.

—. *Novesio*, Neuss.

—. *Trepitia*, Trüpt of Dreven.

—. *Ascibugio*, Asberg.

—. *Beurtina,* Tabula Peutingeriana: *Veteribus,* Birten.

—. *Troia, Colonia Traiana,* Xanten.

—. *Noita,* Tabula Peutingeriana: *Noviomagi,* Nijmegen.

—. *Coadulfaveris,* Tabula Peutingeriana: *Carvone* of *Castra Herculis,* Kesteren of een plaats in de Over-Betuwe.

13. *Evitano,* Tabula Peutingeriana: *Levefano,* Duurstede.

—. *Fletione, Fectio,* Vechten.

—. *Matellionem,* Tabula Peutingeriana: *Matilone,* Roomburg (?).

18. *Rausa Cinfitio,* wellicht *Rauracorum fines* bij *Augusta Rauracorum,* in de buurt van Bazel.

19. *Dorostate;* verg. I 11. — Het is opmerkelijk, dat deze plaats niet wordt genoemd in de opsomming der steden langs den Rijn; blijkbaar stond op de kaart, die de Ravennas afschreef, in de plaats van dezen naam nog *Levefano,* dat door de Ravennas met *Evitano* wordt weergegeven.

Ravennas, Cosmographia IV 46

Ad partem enim septentrionalem habet ipsa Europa finem Oceanum qui tangit Scythiam heremosam. Item Amazonas quas ibi, postquam egressae sunt de montibus Caucasis, antiquitus fuisse legimus. Postmodum tangit ipse Oceanus Roxolanos nec non Sarmatas, iterum Scythas, postmodum Rerefennos et Serdefennos, verum etiam Danos necnon Saxones etiam Frisones.

Ad partem denique occidentalem habet ipsa Europa finem Oceanum Galliae Belgicae, quam modo Francorum possidet generatio.

VARIANTEN. — 1. de finibus europe a parte septentrionali. ad *C.* — 2. sithiam *A B,* sythiam *C.* — eremosam *uitg.* — amanzonas *A B.* — quas ibi *C,* sunt ubi eas *A B uitg.* — 3. causasis *A,* caucalis *C.* — 4. oceanū *B,* occeanū *A.* — scithas *A,* scithias *B,* Scythiam *uitg.* — 5. serdefenos *B.* — necnon a *A B,* necnon et *uitg.* — etiam, et etiam *C.* — frisones. de finibus europe ad partem occidentalem *C.* — 6. denique, vero *C.* — 7. gallice *C.* — bellice *A B C.* — generacio *C.*

AANTEEKENINGEN. — De grenzen van Europa in het noorden en westen, aan het slot van de beschrijving van dit werelddeel.

4. *Oceanus - generatio.* — Hetzelfde ook V 28 (zie beneden).

Ravennas, Cosmographia V 28

Ad partem vero septentrionalem habet totus mundus finem praedictum Oceanum, qui venit de India Serica Bactriana et portas Caspias. - - - Postmodum tangit ipse Oceanus Roxolanos necnon Sarmatas, item Scythas, postmodum Rereferos et Sisdefennos, verum etiam Germaniam, ubi egit habitare Danos necnon Saxos, etiam Frixos.

Ad partem autem occidentalem habet totus mundus finem Oceanum, qui tangit Galliam Belgicam et Germaniam, quam modo, ut diximus, Francòrum possidet generatio, item Britanniam et patriam quae dicitur Nistricus.

VARIANTEN. — 1. a parte vero septentrionale *B uitg.* — 2. caspia *A.* — 3. roxolanas *C.* — sithias *A*, sythas *B C.* — 4. Rerefenos et Sidefennos *uitg.* — germania *A B*, Germani *uitg.* — 5. et etiam *C.* — 6. autem, vero *C.* — habens *A B uitg.* — 7. bellicam *B C.* — et *ontbr. in A B en uitg.* — 8. Britannia *uitg.* — et, vel *A B uitg.* — patria *uitg.* — Nustricus *uitg.*

AANTEEKENINGEN. — De Oceanus in het noorden en westen. — Bijna op dezelfde wijze zijn de grenzen van Europa in het noorden en westen beschreven; verg. IV 46.

2. *portas Caspias.* — De Caspische Zee werd meestal als een deel van den Oceanus beschouwd; reeds Polybius (verg. X 48, 1) wist, dat het een binnenzee is; verg. Berger, Geschichte der wissenschaftlichen Erdkunde, blz. 523.

5. *Saxos etiam Frixos*; verg. IV 46: *Saxones etiam Frisones.*

7. *ut diximus*; verg. IV 46.

8. *Nistricus, Neustria* of *Niustria.*

Ravennas, Cosmographia V 30

Iterum in ipso Oceano septentrionali aliquantae insulae reperiuntur, sed post Saxonum patriam, ex quibus una dicitur Nordostracha et alia Eustrachia.

Iterum est insula quae dicitur Evania.

Iterum sunt in ipso Oceano quae dicuntur Vectis, Malaca, Insenos, Taniatide.

VARIANTEN. — 1. de aliquantis insulis in ipso oceano septentrionali positis sed post saxonum patriam. iterum *C.* — aliquantae *C*, sunt *A B uitg.* — reperiuntur *ontbr. in A B en uitg.* — 2. patriam sunt insule *A*, patria sunt in ipso oceano septentrionali aliquante insule verum etiam et xaxonum patria sunt insule *B*, patriam sunt in ipso Oceano septentrionali aliquantae insulae *uitg.* — 5. nectis *A.* — tamatide *B uitg.*

AANTEEKENINGEN. — Eilanden in den noordelijken Oceanus.

Vooraf gaat de beschrijving van de *insula quae dicitur Scanza, quae et antiqua Scythia a plurimis cosmographis appellatur.* Daarbij wordt geciteerd Iordanes (De rebus Geticis 3).

2. *Nordostracha*, wellicht *Actania* of *Arctania* bij Plinius, Naturalis historia IV 96.

–. *Eustrachia*, wellicht *Austeravia* bij Plinius, Naturalis historia IV 97; verg. *Wistrachia* en *Austrachia* bij Fredegarius 109 (Mon. Germ. Script. rer. Mer. II, blz. 176), Oostergo en Westergo.

4. *Evania, Mevania* bij Iordanes en Ethicus, *Mevaniae insulae* bij Beda.

5. *Vectis*, Οὐηκτίς bij Ptolemaeus, *Vecta* bij Beda.

–. *Malaca*, wellicht te lezen *Malaea;* verg. Μαλαῖος of Μαλεός bij Ptolemaeus.

–. *Insenos*, onbekend.

–. *Taniatide, Tanatis* bij Solinus, *Thanatos* bij Isidorus, *Tanetos* of *Tanatos* bij Beda, thans Thanet.

Ravennas, Cosmographia V 31

31. In Oceano vero occidentali est insula quae dicitur Britannia, ubi olim gens Saxonum veniens ab antiqua Saxonia cum principe suo nomine Ansehis modo habitare videtur.

— — —

A facie orientis habet insulam Thile et insulam Dorcadas, a facie occidentis ex parte provinciam Galliam et promunturium Pyrenei, a facie septentrionalis insulam Scotiam, a facie meridiana Germaniam antiquam.

VARIANTEN. — 1. De insula que dicitur britania in oceano occidentali posita. In Oceano *C*. — occidentale *A B uitg.* — britania *B C*. — 2. olim gens, elongens *A*, nunc gens alias olongens *C*. — 3. ansehys *C*, Anschis *uitg.* — modo, in ea *B uitg.* — 5. habens *uitg.* — Thyle *C i. m.*, Tilae *Ethicus*, Tile *Orosius*. — et, et et *C*, vel *A B uitg.* — 6. provinciae *A B uitg.* — gallicam *C*. — promontorium *uitg.* — Pyrenei, punurei *A*, pumirei *C*. — 7. insula *A B*. — scotia *A B*, scoreā *C*. — germania antiqua *A B*.

AANTEEKENINGEN. — De tocht der Saksen naar *Britannia*. — De ligging van *Britannia*.

3. *Ansehis*, wellicht Hengist; verg. Beda, Historia Anglorum I 15.
4. De beschrijving van Britannia.
5. *Thile*, *Tilae* bij Ethicus, *Tile* of *Thule* bij Orosius I 2, 38.
–. *Dorcadas*, *Orcades insulae*.

Hierna volgt de beschrijving van *Ibernia quae et Scotia appellatur*, V 32.

---

130. — DICUIL

DICUIL, een Iersche monnik, schreef in 825 een *Liber de mensura orbis terrae*. Het is een afschrift van de Divisio orbis terrarum met eenige toevoegsels uit Plinius, gevolgd door excerpten uit Plinius, Solinus, Priscianus, Isidorus, de Cosmographia van Iulius Honorius, etc.

HANDSCHRIFTEN:

D = Dresden, *Landesbibliothek*, ms. D 182, van omstreeks 1000.
P = Parijs, *Bibl. Nationale*, lat. 4806, van de 10de eeuw.
V = Venetië, *Bibl. Marciana*, X 88, van de 15de eeuw.

UITGAAF. — G. Parthey (Berlijn, 1870).

Dicuil, De mensura orbis terrae

I 1. In quinto decimo anno regni imperatoris Theodosii praecepit ille suis missis provintias orbis terrae in longitudinem et latitudinem mensurari. 2. Terrarum orbis tribus dividitur nominibus, Europa Asia Libia, quod divus Augustus primus omnium per chorografiam ostendit.

– – –

6. Gallia Comata cum insulis Brittanicis finitur ab oriente flumine Rheno, ab occidente Pyrreneo, a septentrione Oceano mari, a meridie Rhodano et montibus Cebennicis. Longitudine mil. pass. DCCCCXXVIII, latitudine CCCLXIII. Iuxta Plinium Secundum in quarto libro in longitudinem DCCCCXX, in latitudinem CCCVIII.

– – –

15. Germania omnis et Gothia finiuntur ab oriente flumine Hiustia, ab occidente flumine Rheno, a septentrione Oceano, a meridie flumine Danubio. Patens in longitudinem m. pm. circiter DCCC, in latitudinem CCCLXXXIIII.

– – – – –

VI 48. Rhenus nascitur in Alpibus Apenninis. Occidit in Oceano occidentali. Currit per milia DLII.

– – – – –

VII 19. Plinius Secundus in libro quarto de septentrionali Oceano Scithiae insulisque illius: septentrionalem Oceanum Amalchium Hecataeus appellat, a Parapaniso amne qui Scithiam alluit, quod nomen eius gentis lingua significat congelatum mare; Philemon Morimarusam a Cimbris dicit vocari, hoc est mortuum mare; inde usque ad promuntorium Rubeas, ultra deinde Cronium nominat. 20. Xenophon Lamsachenus a litore Scitharum tridui navigatione insulam esse immensae magnitudinis Balciam tradit. Eandem Pytheas Basiliam nominat. Non longe feruntur et Oeocenae insulae, quarum ovis avium marinarum et avenis vulgo nascentibus incolae vivunt. Aliae, in quibus equinis pedibus homines nascuntur Hippopodes appellati. Aliae in quibus nuda corpora praegrandes ipsorum aures tota contegunt.

– – – – –

VIII 22. Idem (*Iulius Solinus*) paulo post: – – – Inter Brittaniam et Morinos in Gallia Belgica, ubi civitas Rutupi portus est, unde in Brittaniam proximus et brevissimus est transitus, in milibus L passuum; sive ut quidam scripserunt in CCCCL stadiis latitudo maris coartatur.

VARIANTEN. — 3. quod, quem *D V*. — 7. rodano *V*. — 10. latitudine *D*. — 12. omnis et, omnisque *D V*. — 13. reno *V*. — 14. patent *uitg*. — 16. renus *V*. — 19. quarto *ontbr. in hss.* — 20. almachium *D V*. — Hecataeus *Letronne naar Plinius*, hechateus *D*, hecathus *P*, lechateus *V*. — 21. appellat a, appellatur *V*. — parapaniso *P*, parasino *D V*, Parapasino *Walckenaer*, Paropaniso *Letronne*. — qui, quam *D P*, qua *Plinius*. — 22. mare *ontbr. bij Plinius*. — morimarimarusam *P*. — 23. promuntorium *P*, promunctorium *D V*. — 24. tronium *D*. — lamsachenus *D P*, lamsachetius *V*. — 25. Baltiam *Plinius*. — 26. pytheas *P*, phytheas *D*, phiteas *V*. — basilicam *D*, balisiam *V*. — Oonae *Plinius*. — 27. avium, ouium *D*. — 28. hyppopodes *D V*. — 31. Brittaniam et *na* Belgica: et Britanniam *Letronne*. — 32. murinos *D V*. — 34. coartatur *D V*, coarctatur *P*.

AANTEEKENINGEN.

1. *In – mensurari.* — Dicuil heeft dit opgemaakt uit de verzen, die hij zelf V 4 heeft afgeschreven. Daar staat evenwel alleen, dat Theodosius de opdracht gaf een kaart te teekenen met bijbehoorenden tekst. — In de versregels staat: in het 15de consulaat van Theodosius, nl. 435.

3. *Terrarum – ostendit,* bijna woordelijk als Divisio 1.

4. *chorografiam,* als zoodanig herhaaldelijk geciteerd door Strabo.

6. *Gallia – CCCLXIII,* uit Divisio 7.

9. *Plinius*; verg. Naturalis Historia IV 105, met andere getallen.

12. *Germania – CCCLXXXIIII,* uit Divisio 11.

19. *Plinius*; verg. Naturalis Historia IV 94–95.

31. *Idem,* Iulius Solinus 22.

32. *Rutupi portus*; bedoeld moet zijn Gesoriacum (Boulogne-sur-mer).

---

131. — GUIDO

GUIDO, van wien ons overigens niets bekend is, heeft een beschrijving der aarde samengesteld te Pisa in 1118. Het is een uittreksel uit het werk van den Ravennas geographus, waarvoor de bewerker een beter handschrift heeft gebruikt dan de ons bewaarde, vermeerderd met enkele excerpten uit Solinus, Isidorus en de Itineraria.

HANDSCHRIFTEN:

b = Brussel, *Bibl. Royale,* ms. 3897–3918, van de 13de eeuw.
f = Florence, *Bibl. Riccardiana,* ms. 881, van de 13de of 14de eeuw.
v = Weenen, *Nationalbibliothek,* ms. 333, van de 15de eeuw.

UITGAAF. — M. Pinder en G. Parthey (Berlijn, 1860), achter den Ravennas geographus.

Guido, Geographica 125—129

125. Septentrionales Europae termini sunt Oceanus, qui tangit Scythiam heremosam. – – –

126. – – – Iterum Scythas, postmodum Refenos atque Cerdefennos, verum etiam Danos necnon et Saxones, Frisones etiam.

– – – – –

129. Porro ad occidentales fines Europae Oceanus Gallicus est, quam modo Francorum possidet generatio, item Oceanus Britannicus.

Varianten. — 1. septentrionalē *b f*. — occeanus *b f*. — scithiam *f*, scientiam *b*. — 3. scythias *v*, scitas *b f*. — rephenos *v*. — cerdephenos *v*. — 4. saxenos *b*. — Frisones, et phrixones *v*. — 6. porro, forid *f*. — occidentalē *b*. — quem *v*. — 7. pharicorum *v*. — brittanniacus *b*.

Aanteekeningen. — Beschrijving van Noord-Europa.

1. *Septentrionales - heremosam*, uit Ravennas IV 46, IV 1 en V 28.
3. *Iterum - etiam*, uit Ravennas IV 46 en V 28.
6. *Porro - Britannicus*, uit Ravennas IV 46.

REGISTER

REGISTER

TABULA PEUTINGERIANA, BOVENSTE GEDEELTE VAN HET EERSTE BLAD